

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

№ 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Засновник
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Адреса редакції:
03057, Україна, м. Київ, просп. Берестейський, 54/1
адреси електронної пошти: documents@kneu.edu.ua, office@kneu.edu.ua,
тел.: (044) 371-6112
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1525 від 09.05.2024 року
(ідентифікатор медіа - R30-04590)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана (просп. Берестейський, буд. 54/1, м. Київ, 03057,
documents@kneu.edu.ua, office@kneu.edu.ua, тел. +380 (66) 650-89-80).

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України
№ 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3) журнал внесений
до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі юридичних наук (D8 – Право)

Рекомендовано до друку Вченою Радою
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 13 від 25 вересня 2025 р.

Головний редактор – О. В. Кузьменко, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного та міжнародного права,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Редакційна колегія:

Т. О. Гуржій, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Київський національний торговельно-економічний університет; *Е. С. Дмитренко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Л. О. Кожура*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії права, «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Н. В. Ортинська*, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права, Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; *О. Г. Стрельченко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ; *В. Г. Фатхутдінов*, доктор юридичних наук, професор, начальник, Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області; *В. Г. Чорна*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Д-р Войцех Войтила*, доктор гуманітарних наук, науковий співробітник, Технологічно-гуманітарний університет ім. Казимера Пуласького в Радомі, Польща.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний сайт видання: kyivchasprava.kneu.in.ua

Мови видання: українська, англійська, німецька, французька, італійська, польська, литовська.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Арабаджи Н. Б. ГЕНЕЗА ВИНИКНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВИТИ Й НАУКИ В УКРАЇНІ.....	9
Беніцький А. С. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ (ПРОВІНЦІЇ) У XVIII СТОЛІТТІ.....	16
Гедіков В. В. ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ У КОНТЕКСТІ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	29
Кельбя С. Г. ОСНОВИ ПРАВОВЛАДДЯ У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ЦИЦЕРОНА.....	35
Коломоєць Т. О., Колпаков В. К., Франковська С. А. КОМПЕТЕНТНОСТІ З ПРОЄКТНОЇ (ГРАНТОВОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ ЯК СКЛАДОВА КОМПЕТЕНТНОГО ПІДХОДУ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВИТИ – МАЙБУТНІХ ПРАВНИКІВ У ЗВО В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ОСВІТНІ ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ.....	41

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Гончарук В. Л. ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ОБМЕЖЕННЮ СУВЕРЕНІТЕТУ ЧЕРЕЗ ЗОВНІШНІЙ ВПЛИВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД.....	52
Рудницька О. П. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ СТАРОСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВІ ТА ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ.....	68

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Баранкова В. В. ВІЛЬНИЙ НОТАРІАТ: УНОРМУВАННЯ СТАТУСУ НОТАРІУСА.....	74
Бондар І. В., Мельник І. С. БЕЗСПІРНІСТЬ ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА НОТАРІАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ІЗ ЗАСВІДЧЕННЯ ФАКТІВ.....	84
Гелич А. О., Гелич Ю. О. ЗАСОБИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	90
Грабовська О. О. СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМАГАЛЬНИХ ПРАВ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	96
Калин Р. Р. ОРГАНІЗАЦІЯ КОЛЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАВ ВИКОНАВЦІВ НА РЕЗУЛЬТАТИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	106
Костюк В. І. ВИЗНАЧЕННЯ СУДОМ СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ОДНОГО З БАТЬКІВ, ЩО ПРОЖИВАЄ ОКРЕМО ВІД ДИТИНИ, В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯСНОСТІ І ЧІТКОСТІ СУДОВО РІШЕННЯ.....	114
Пилипенко Ю. П. СУБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОГО МАЙНА: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	121
Поліщук П. А. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ УМОВ, ВІДПОВІДНО ДО ЯКИХ СПРАВИ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ, ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ПІДЛЯГАЮТЬ РОЗГЛЯДУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В ПОРЯДКУ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	128
Простибоженко О. С. ПОДІЛ МІЖ ПОДРУЖЖЯМ ЧАСТКИ В СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ ГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ.....	134
Фатєєв А. О. ДОГОВІРНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ЗДІЙСНЕННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	140
Шуба Б. В., Джунь В. О. ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....	146
Шуба Б. В., Щокін Р. Г. КОРПОРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВАХ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	152
Юлдашев О. Х., Джунь В. О. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВЕДЕННІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	159

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зубрицький М. І., Ганечко О. М. КОЛЕКТИВНІ ДОГОВОРИ ТА УГОДИ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН.....	165
Пижова М. О. КОНТРАКТ ІЗ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	171

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Ковтун О. М. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ.....	177
Куренда С. В. ОКРЕМІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ВОДНИХ РЕСУРСІВ В АСПЕКТІ РІЗНОМАНІТНОСТІ ЕКОСИСТЕМ.....	185
Свинаренко Ю. П. ПЕРЕДУМОВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЕКОЦИДНУ ПОЛІТИКУ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	193

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бугай М. В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЛАТФОРМ СПІЛЬНОГО ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ: ВИКЛИКИ ЦИФРОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ.....	201
Дараганова Н. В. НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ – СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ.....	207
Живиця О. О. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА ОСНОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ В УКРАЇНІ.....	213
Захарчук Р. А. ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРІВ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ.....	219
Іванченко Е. П. ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МИТНОЇ БРОКЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	225
Константинов С. Ф. НАПРЯМИ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ.....	235
Кравцов Д. В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ.....	239
Кравченко В. Г. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИК УКРАЇНИ ТА ЄС.....	243
Малихіна В. В. ВПЛИВ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ НА ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА.....	253
Присяжнюк А. Г. СУДОВО-ЕКСПЕРТНА ЕТИКА ТА СТАНДАРТИЗАЦІЯ.....	259
Сухінін С. В. ПРОБЛЕМИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ДОСТУПУ ДО СУДДІВСЬКОЇ КАР'ЄРИ В УКРАЇНІ ПРИ НАЯВНОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ».....	266
Труба Р. М. КЛАСИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	274
Турлакова Н. В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИХ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	281
Уртаєв О. І. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ В СФЕРІ ІТ-ПРАВА.....	291
Холодков А. В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ.....	298
Цвіркун Ю. І., Лаухін Д. Ф. ЩОДО ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТАЄМНИЦІ УХВАЛЕННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАКОНОДАВСТВА ІНШИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	305
Шуліка Є. Є. СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ УКРАЇНИ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД.....	314

Шумейко І. П. ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПРАЦІ, ЗАЙНЯТОСТІ, ОХОРОНИ ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ.....	322
--	-----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

Арсентьєв Д. С. КОНВЕНЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ПРОТИ КОРУПЦІЇ: ОЦІНКА СТАНУ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ У НАЦІОНАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	331
Гавловська А. О. ПРЕВЕНЦІЯ (ЗАПОБІГАННЯ) САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	338
Забавський Д. О. ОБ'ЄКТ КОНТРАБАНДИ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ	344
Івашко С. В., Петренко С. В. ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ.....	352
Лаврьонов Р. П., Шостак А. О. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ ЩОДО ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА: ДОСВІД КРАЇН НАТО ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	358
Мороз Ю. А. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ.....	368
Цвеліх П. В. ПРИКОРДОННА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. СТ. 332–332 ² , 334 КК УКРАЇНИ.....	373
Цуркан-Сайфуліна Ю. В. ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ВИДИ.....	380

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Манько Д. Г., Матвеев О. В. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	388
Патрелюк Д. А. КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ЗМАГАЛЬНОСТІ.....	396
Ткач А. В. ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО ВОЄННОГО СТАНУ.....	404

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Руснак Ю. І., Федчук Т. Ю. ПРИЧИНИ Й ВИТОКИ ПОЯВИ ТА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ЯК ОКРЕМОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА.....	410
Скундзя М. М. ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СПОТВОРЕННЯ КОНКУРЕНЦІЇ В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	419

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Arabadzhy N. B. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION AND SCIENCE IN UKRAINE.....	9
Benitskiy A. S. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL ORGANIZATION OF BAHMUT COUNTY (PROVINCE) IN THE 18TH CENTURY.....	16
Hedikov V. V. DIGITAL TOOLS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: CURRENT TRENDS AND PROSPECTS.....	29
Kelbia S. H. FUNDAMENTALS OF THE RULE OF LAW IN THE SCIENTIFIC WORK OF CICERO.....	35
Kolomoiets T. O., Kolpakov V. K., Frankovska S. A. COMPETENCIES IN PROJECT (GRANT) ACTIVITIES AS A COMPONENT OF THE COMPETENCY-BASED APPROACH TO TRAINING HIGHER EDUCATION STUDENTS – FUTURE LAWYERS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UKRAINE: REGULATORY AND LEGAL BASIS FOR CONSOLIDATION AND EDUCATIONAL PRACTICES FOR FORMATION.....	41

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

Honcharuk V. L. CERTAIN LEGAL ASPECTS OF COUNTERACTING THE LIMITATION OF SOVEREIGNTY BY EXTERNAL INFLUENCE: THE HOMELAND EXPERIENCE.....	52
Rudnytska O. P. FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF OLD AGE IN CONDITIONS OF MARTIAL STATE: LEGAL AND FINANCIAL ASPECTS.....	68

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Barankova V. V. FREE NOTARY SYSTEM: REGULATING THE STATUS OF NOTARIES.....	74
Bondar I. V., Melnyk I. S. INDISPUTABILITY AS THE MANDATORY CONDITION FOR NOTARIAL PROCEEDINGS ON NOTARISATION OF FACTS.....	84
Helych A. O., Helych Yu. O. MEANS OF STATE SUPPORT FOR ECONOMIC ENTITIES.....	90
Hrabovska O. O. SPECIFICS OF COMPETITIVE RIGHTS IMPLEMENTATION IN SPECIAL PROCEEDINGS OF CIVIL PROCEEDINGS.....	96
Kalyn R. R. ORGANIZATION OF COLLECTIVE MANAGEMENT IN THE SYSTEM OF LEGAL REGULATION OF PROTECTION OF PERFORMERS' RIGHTS TO THE RESULTS OF CREATIVE ACTIVITY IN UKRAINE.....	106
Kostiuk V. I. DETERMINATION BY THE COURT OF THE METHOD OF PROTECTION OF THE RIGHTS AND INTERESTS OF A PARENT LIVING SEPARATELY FROM THE CHILD IN THE CONTEXT OF ENSURING CLARITY AND PRECISION OF THE COURT DECISION.....	114
Pylypenko Yu. P. SUBJECTS OF THE REGISTRATION OF REAL ESTATE: PROCEDURAL STATUS AND FEATURES OF IMPLEMENTATION.....	121
Polishchuk P. A. ON THE CONDITIONS FOR THE CONSIDERATION OF CASES ON ESTABLISHING FACTS WITH LEGAL SIGNIFICANCE IN CIVIL PROCEEDINGS IN A SEPARATE PROCEDURE.....	128
Prostybozhenko O. S. DIVISION BETWEEN SPOUSES OF A SHARE IN THE AUTHORIZED CAPITAL OF A BUSINESS COMPANY: THEORETICAL ASPECTS AND PRACTICAL CHALLENGES.....	134
Fatieiev A. O. CONTRACTUAL FORMS OF ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ECONOMIC TRADE ACTIVITIES.....	140
Shuba B. V., Dzhun V. O. LEGAL ASPECTS OF REGULATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY.....	146
Shuba B. V., Shchokin R. H. CORPORATE GOVERNANCE IN BUSINESS COMPANIES: CURRENT STATUS AND WAYS TO IMPROVE.....	152
Yuldashev O. Kh., Dzhun V. O. USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN BUSINESS ACTIVITY.....	159

LABOUR LAW, SOCIAL WELFARE LAW

Zubrytskyi M. I., Ganechko O. M. COLLECTIVE AGREEMENTS AND CONTRACTS: CONCEPT, CONTENT, PROCEDURE FOR CONCLUSION AND SIGNIFICANCE FOR THE REGULATION OF LABOUR RELATIONS.....	165
Pyzhova M. O. CONTRACT WITH ACADEMIC STAFF: EUROPEAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	171

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Kovtun O. M. CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LEGISLATION ON ENSURING ENVIRONMENTAL SAFETY IN THE CONDITIONS OF EXISTENTIAL CHALLENGES AND THREATS.....	177
Kurenda S. V. SOME CONCEPTUAL PROBLEMS OF FORMING LEGAL REGIMES FOR THE USE AND PROTECTION OF WATER RESOURCES IN TERMS OF ECOSYSTEM DIVERSITY.....	185
Svynarenko Yu. P. PREREQUISITES FOR LEGAL LIABILITY FOR THE ECOCYCID POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR.....	193

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Buhai M. V. LEGAL ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF INFORMATION-SHARING PLATFORMS: CHALLENGES OF DIGITAL LAW ENFORCEMENT AND REGULATORY PROSPECTS.....	201
Daraganova N. V. NATIONAL COMMISSION FOR STATE REGULATION OF ENERGY AND PUBLIC UTILITIES – SUBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF RENEWABLE ENERGY.....	207
Zhyvytsia O. O. THE LEGAL BASIS OF STATE POLICY IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN UKRAINE.....	213
Zakharchuk R. A. THE EFFECTIVENESS OF VOLUNTEERS IN CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION.....	219
Ivanchenko E. P. EUROPEAN GUIDELINES FOR LEGAL REGULATION OF CUSTOMS BROKERAGE ACTIVITIES.....	225
Konstantinov S. F. DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE DELICT LAW IN UKRAINE.....	235
Kravtsov D. V. CURRENT PROBLEMS DURING MARTIAL STATE IN THE FIELD OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES.....	239
Kravchenko V. H. INTERNATIONAL LEGAL AND ORGANIZATIONAL MECHANISMS FOR COUNTERING DISINFORMATION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRACTICES OF UKRAINE AND THE EU.....	243
Malykhina V. V. IMPACT OF THE LEGAL REGIME OF MARTYR STATE ON THE IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE JUSTICE.....	253
Prysiazhniuk A. H. FORENSIC ETHICS AND STANDARDIZATION.....	259
Sukhinin S. V. PROBLEMS IN THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT OF ACCESS TO THE JUDICIAL CAREER IN UKRAINE IN THE PRESENCE OF HIGHER EDUCATION IN THE SPECIALITY OF 'LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES'.....	266
Truba R. M. CLASSIFICATION OF NATIONAL SECURITY ENTITIES.....	274
Turlakova N. V. ENSURING ACCESS TO JUSTICE IN CASES CONCERNING THE PROTECTION OF THE RIGHTS, FREEDOMS, AND INTERESTS OF MILITARY PERSONNEL AND CONSCRIPTS: CURRENT ISSUES IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	281
Urtayev O. I. LIABILITY FOR OFFENSES ARISING IN THE FIELD OF IT LAW.....	291
Kholodkov A. V. REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION OF PERSONS WITH DISABILITIES AS A RESULT OF WAR.....	298
Tsvirkun Yu. I., Laukhin D. F. ON LEGAL MECHANISMS FOR ENSURING THE SECRET OF ADOPTION OF A COURT DECISION IN ACCORDANCE WITH THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE LEGISLATION OF OTHER FOREIGN COUNTRIES.....	305
Shulika Ye. Ye. THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES FOR THE ACTIVITIES OF COMMERCIAL BANKS OF UKRAINE IN A SPECIAL PERIOD.....	314

Shumeiko I. P. FINANCIAL RESPONSIBILITY IN THE AREAS OF LABOUR, EMPLOYMENT, LABOUR PROTECTION, SOCIAL INSURANCE AND SOCIAL SECURITY.....	322
---	-----

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Arsentiev D. S. UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST CORRUPTION: ASSESSMENT OF THE STATUS OF IMPLEMENTATION OF STANDARDS INTO NATIONAL CRIMINAL LEGISLATION.....	331
Havlovska A. O. PREVENTION (PREVENTION) OF UNAUTHORIZED LIFTING OF A PART OR PLACE OF SERVICE IN A STATE OF MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	338
Zabavskiy D. O. THE OBJECT OF SMUGGLING: PROBLEMATIC ASPECTS.....	344
Ivashko S. V., Petrenko S. V. GENERAL SOCIAL MEASURES FOR THE PREVENTION OF CRIME IN THE BUDGETARY SPHERE.....	352
Lavronov R. P., Shostak A. O. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF CRIMINAL LIABILITY OF MILITARY PERSONNEL FOR OFFENSES INVOLVING MILITARY PROPERTY: NATO COUNTRIES' EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....	358
Moroz Yu. A. THE ACTIVITY OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN PREVENTING TAX CRIMES.....	368
Tselikh P. V. STATE BORDER SECURITY AS THE OBJECT OF CRIMES UNDER ARTICLES 332–332 ² AND 334 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	373
Tsurkan-Saifulina Yu. V. COERCIVE MEASURES OF EDUCATIONAL NATURE: LEGAL NATURE AND SPECIES....	380

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Manko D. G., Matvieiev O. V. MORAL AND ETHICAL PRINCIPLES OF MODERN LEGAL ACTIVITY: CRIMINAL PROCEDURAL ASPECT.	388
Patreluk D. A. CRIMINAL PROSECUTION THROUGH THE PRISM OF ADVERSARIAL THEORY.....	396
Tkach A. V. THE MAIN CRITERIA FOR IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE DURING MARTIAL LAW.....	404

INTERNATIONAL LAW

Rusnak Yu. I., Fedchuk T. Yu. REASONS AND ORIGINS OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AS A SEPARATE BRANCH OF LAW.....	410
Skundzia M. M. THE ISSUE OF LIABILITY FOR DISTORTION OF COMPETITION IN EUROPEAN UNION LAW.....	419

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34:37(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.1>

Арабаджи Н. Б.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

ГЕНЕЗА ВИНИКНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ Й НАУКИ В УКРАЇНІ

Анотація. Ця стаття аналізує історичний розвиток юридичної освіти та науки в Україні, підкреслюючи їхню фундаментальну роль у формуванні національної правової системи та цивілізаційному поступі держави. Актуальність дослідження зумовлена нагальною потребою в пошуку інноваційних підходів до вдосконалення правничої освіти в умовах її реформування, модернізації та інтеграції в європейський і світовий освітній простір.

У роботі виділено ключові періоди становлення вищої юридичної освіти на українських землях: від її зародження у XVII–XVIII століттях, через розвиток у радянську добу, до сучасного етапу реформування в незалежній Україні.

Підкреслюється, що вітчизняна система професійної підготовки юристів сформувалася на перетині національних традицій та світових досягнень правової думки, зокрема концепцій природного права. Визначальна роль держави у формуванні змісту та форм юридичної освіти, високий рівень розвитку юридичної науки в освітніх закладах, а також співіснування державних та недержавних установ є основними рисами цієї системи.

Особлива увага приділяється тому, що реформування юридичної освіти є невід'ємною складовою загальної правової реформи. Це спрямовано на підвищення якості підготовки правників відповідно до сучасних суспільних вимог та міжнародних освітніх стандартів. Адже саме рівень фахової підготовки юристів безпосередньо впливає на ефективність правозастосовної практики, судочинства та функціонування державних інституцій.

Створення європейського освітнього простору вимагає обов'язкового врахування всього історичного надбання. Тільки глибоке осмислення попередніх освітніх парадигм та ретельний аналіз їхніх переваг і недоліків дозволить ефективно реформувати вищу юридичну освіту й успішно інтегруватися у світову та європейську інтелектуальну спільноту.

Отже, комплексне розв'язання наявних проблем, системна інтеграція освіти, науки та практики, а також збереження принципів фундаментальності та опори на наукові школи є критично важливими для подальшого розвитку юридичної освіти в Україні.

Ключові слова: юридична освіта, юридична наука, правнича освіта, генеза юридичної освіти, історичні реалії, реформування освіти, навчання, цивілізація.

Arabadzhy N. B. The emergence and development of legal education and science in Ukraine

Abstract. This article analyzes the historical development of legal education and science in Ukraine, emphasizing their fundamental role in shaping the national legal system and the country's civilizational progress. The study's relevance stems from the urgent need to find innovative approaches to enhance legal education amidst its ongoing reform, modernization, and integration into the European and global educational landscape.

The paper identifies key periods in the establishment of higher legal education in Ukrainian lands: from its inception in the 17th–18th centuries, through its development during the Soviet era, to the current stage of reform in independent Ukraine.

It is underscored that the national system of legal professional training was formed at the intersection of domestic traditions and global achievements in legal thought, particularly the concepts of natural law. The decisive role of the state in shaping the content and forms of legal education, the high level of development of legal science within educational institutions, and the coexistence of state and non-state institutions are highlighted as defining characteristics of this system.

Particular attention is given to the fact that reforming legal education is an integral component of overall legal reform. This aims to enhance the quality of legal professionals' training in line with contemporary societal demands and international educational standards. Indeed, the level of professional training of lawyers directly impacts the effectiveness of law enforcement, the judiciary, and the functioning of state institutions.

The creation of a European educational space necessitates a mandatory consideration of all historical heritage. Only a deep understanding of previous educational paradigms and a thorough analysis of their strengths and weaknesses will enable the effective reform of higher legal education and successful integration into the global and European intellectual community.

Therefore, the comprehensive resolution of existing problems, the systematic integration of education, science, and practice, and the preservation of the principles of fundamental knowledge and reliance on scientific schools are critically important for the further development of legal education in Ukraine.

Key words: *legal education, legal science, legal training, genesis of legal education, historical realities, educational reform, learning, civilization.*

Вступ. Правництво як невід'ємна складова національної правової архітектури України відіграє ключову роль у цивілізаційному поступу держави та еволюції суспільних взаємин. Саме юридична освіта є обов'язковою фундаментальною основою для ефективного трансформування правової системи України, що має на меті конституювання держави як правової та соціально орієнтованої, інтегрованої у глобальний та європейський простір. Вона забезпечує міцний базис для успішної професійної верифікації правників та слугує каталізатором позитивних метаморфоз у правовій свідомості та правовій культурі українського соціуму [12, с. 57]. В контексті трансформації вищої правничої освіти в Україні актуалізується імператив розробки принципово нових концептуальних підходів до оптимізації юридичної пропедевтики. Ці підходи мають бути спрямовані на модернізацію та підвищення академічної якості вищої юридичної освіти, а також на детермінацію стратегічних векторів її подальшого розвитку.

Формування європейського освітнього ареалу має здійснюватися з урахуванням усього накопиченого історичного досвіду. Лише ґрунтовна рефлексія попередніх освітніх парадигм, а також диференційований аналіз їхніх переваг і недоліків, дозволить здійснити успішне реформування вищої юридичної освіти та інтегруватися у європейський і світовий інтелектуальний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти розвитку вищої освіти в Україні становили предмет наукових розвідок численних дослідників. Серед них варто відзначити таких науковців, як А. Андрушин, П. Біленчук, Н. Бондар, В. Вене-

диктова, С. Гончаренко, О. Горяга, А. Гуз, В. Денисов, Л. Заблоцька, О. Ковальська, А. Король, О. Корольков, І. Котюк, Г. Кравчик, В. Кремень, Д. Кумков, М. Лоджук, О. Машкевський, В. Опришко, І. Передерій, О. Полякова, О. Пометун, П. Рабинович, В. Семенов, В. Сич, І. Тишкович, І. Усенко, М. Ярмаченко та інших. Однак, особливості становлення та розвитку вищої юридичної освіти не привернули достатньої уваги з боку академічної спільноти, що й обумовило актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. З кінця ХІХ століття правнича освіта, як невід'ємна складова правової архітектури, набула глобального поширення. Ця тенденція зумовлена, передусім, нагальною потребою у регулюванні суспільних відносин правовими інструментами в сучасних державах [5, с. 101]. Н. Бондар у своїй праці структурує процес формування вищої правничої освіти на теренах України, виокремлюючи кілька умовних стадій її розвитку:

- ХVІІ–ХVІІІ століття: цей період ознаменувався появою перших інституційних форм юридичної освіти на українських землях.
- ХІХ – початок ХХ століття: вказана фаза характеризується активним функціонуванням низки імператорських університетів, включаючи Харківський, Київський та Новоросійський, а також подальшим розвитком Львівського університету та заснуванням Чернівецького університету.
- 1917–1991 роки: це радянська доба, впродовж якої юридична підготовка формувалася в специфічних умовах тоталітарного режиму.
- 1991 р. – сучасність: поточний етап знаменує собою період інтенсивного поступу та

трансформації юридичної (правничої) освіти в суверенній Україні [2, с. 3].

Становлення юридичної освіти в класичних університетах на сучасних українських землях бере свій початок у XVII столітті. Провідним закладом з підготовки правників, що має найдавнішу історію в Україні, є Львівський національний університет імені Івана Франка. Згодом правничі факультети були засновані й в інших університетах: Харківському (1805 р.), Київському (1835 р.), Новоросійському (1864 р.), Чернівецькому (1875 р.), а також Таврійському та Катеринославському (1918 р.) [3, с. 15]. Організація освітнього процесу в цих університетах істотно не відрізнялася від тієї, що була прийнята у західноєвропейських вишах. Проте, ключовою відмінністю було відсутність богословських факультетів. Ці заклади були орієнтовані на підготовку кадрів для державної служби, правничої сфери та освітнього сектору [9, с. 10–12].

Становлення та еволюція юридичної освіти на українських землях традиційно асоціюється з початком XVII століття. Саме тоді, 20 січня 1661 року, на базі школи при Львівській єзуїтській колегії було засновано Львівський університет. Н. Бондар детально описує діяльність цього закладу, зазначаючи, що серед чотирьох факультетів було створено юридичний. Його називали факультетом «обох прав», оскільки викладання зосереджувалося на канонічному та римському праві, а керували ним фахівці саме з цих галузей.

У 1773 році, після скасування ордену єзуїтів, діяльність Львівського університету була тимчасово припинена. Проте, 21 жовтня 1784 року австрійський імператор Йосиф II відновив роботу університету. Його оновлена структура включала філософський, теологічний, медичний та юридичний факультети, що свідчило про поновлення правничої освіти в регіоні.

Юридичний факультет Львівського університету спеціалізувався на формуванні державних службовців правової сфери, таких як судді, прокурори, адвокати та нотаріуси. Навчальний процес та викладання здійснювалися переважно німецькою та латинською мовами. Однак, починаючи з 1869 року, до

них почали додаватися польська, а зрідка й українська мова.

На початковому етапі своєї діяльності юридичний факультет Львівського університету мав у своєму складі чотири кафедри:

- Кафедра політичних учень та австрійського законодавства;
- Кафедра природного права, права народів та інституцій;
- Кафедра цивільного, пандектного та кримінального права;
- Кафедра канонічного права.

Згодом кафедральна структура значно розширилася, включивши такі нові напрями, як кафедри польського права, німецького права, вексельного права, торгового права та інші [2, с. 3].

Історичний поступ юридичної освіти в Україні набув нового вектора із заснуванням Харківського університету у 1805 році. Ця ініціатива належала видатному українському науковцю, освітянину та громадському діячеві В. Кармазіну. Як і більшість вищих навчальних закладів того періоду, Харківський університет мав чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, медичний та юридичний.

Н. Бондар зазначає, що на юридичному факультеті функціонували численні кафедри, які охоплювали широкий спектр дисциплін: енциклопедію та історію філософії права, політичну економіку та статистику, римське право, цивільне право та судочинство, торгове право, кримінальне право та судочинство, фінансове право, міжнародне право, поліцейське, церковне право та історію руського права.

Попри відсутність уніфікованих державних стандартів підготовки правників, простежувалася чітка динаміка адаптації навчальних планів до змін чинного освітнього законодавства, зокрема, до прийняття Університетських статутів у 1804, 1835, 1863 та 1884 роках. Усі навчальні предмети були класифіковані на загальні, суто юридичні та камеральні. Особлива увага в освітньому процесі приділялася глибокому вивченню римського права [1, с. 57].

Знаковою віхою в історії розвитку юридичної науки на українських теренах стало засну-

вання в Одесі 6 січня 1818 року закритого навчального закладу – Рішельєвського ліцею. Ця установа поєднувала функції середньої школи з програмами вищих юридичних курсів. Досліджуючи це питання, О. Горяга зазначає, що юридична освіта в Рішельєвському ліцеї набула статусу вищої на державному рівні у 1847 році. Саме тоді випускники юридичного відділення ліцею вперше отримали дипломи та значки державного зразка, що підтверджували здобуття ними вищої освіти.

Подальший розвиток юридичної освіти в Одесі ознаменувався заснуванням Імператорського Новоросійського університету. Цей заклад, відкритий 1 (13) травня 1865 року, був створений на базі Рішельєвського ліцею. Як результат об'єднання юридичного та камерального відділень ліцею, в університеті було сформовано повноцінний юридичний факультет.

Подальший етап еволюції юридичної освіти на українських теренах бере свій початок із заснування Університету Св. Володимира у Києві в 1834 році. Спершу заклад мав лише філософський факультет, однак невдовзі, у 1835 році, було відкрито й інші, зокрема юридичний факультет. Юридичний факультет швидко здобув значну популярність, про що свідчила висока кількість студентів – 351 особа. Навчальні плани розроблялися та затверджувалися безпосередньо факультетами. За даними М. Владимирського-Буданова, розподіл викладачів та дисциплін за курсами був чітко визначений наступним чином. *На першому курсі* студенти опановували енциклопедію законодавства, римське право та російське державне право. *Другий курс* зосереджувався на поглибленому вивченні російського державного права та межових законів, а також законодавства про державний благоустрій. *Третій курс* присвячувався кримінальному праву, що включало його історію, теорію, судочинство та поліцейське право, а також статuti щодо казенного управління та повинностей. *На четвертому курсі* викладалися додаткові дисципліни, серед яких російська історія, історія середніх віків та філософія [11, с. 65].

Значний імпульс розвитку юридичної освіти та науки на західноукраїнських землях надав університет Франца-Йосифа у Чернів-

цях, заснований 31 березня 1875 року. Його юридичний факультет був сформований за зразком аналогічних факультетів в університетах Австро-Угорської імперії, що забезпечувало високі стандарти підготовки.

Таким чином, XVIII–XIX століття стали періодом становлення відокремленої системи професійної юридичної освіти. Це, своєю чергою, сприяло появі якісно нового професійного об'єднання – юридичної спільноти в країні. Формування вітчизняної юридичної освіти та науки було тісно пов'язане з розвитком університетської системи, яка інтегрувалася в єдину державну освітню мережу, що переважно склалася в епоху реформаторських перетворень державно-правової системи.

Наступний етап еволюції юридичної освіти в Україні припадає на радянський період, який ознаменувався реорганізацією системи вищої професійної підготовки. Радянська влада зробила значний внесок у становлення та розвиток освітньої та наукової сфер. Зокрема, середня та вища освіта набули масового та доступного характеру для всіх дітей. Кількість вищих навчальних закладів у країні значно зросла: якщо до 1917 року їх було 29, то вже у 1938 році їхня кількість сягнула 129. Географічно центри вищої освіти розширилися з традиційних Катеринослава, Києва, Одеси та Харкова до 28 міст республіки вже у 1930 році [7, с. 95].

У перше десятиліття радянської влади збереглася дореволюційна практика здобуття вищої юридичної освіти виключно на денній формі навчання. Проте зміна цілей вищої освіти, зокрема необхідність підготовки партійного та радянського активу, неминуче спричинила істотні трансформації. Були скасовані обмеження при вступі до вишів, пов'язані із соціальним походженням абітурієнтів, запроваджено нову систему управління вищою школою, а також впроваджено заочну форму навчання. Наприклад, у жовтні 1927 року в Московському державному університеті (МДУ) було створено бюро заочної освіти з чотирирічним навчальним планом. Хоча на той час заочна освіта лише починала свій розвиток, згодом вона перетворилася на найбільш масову форму підготовки юристів.

З 1931 року розпочалася докорінна трансформація системи вищої юридичної освіти. Її вивели зі складу університетів, надавши статус привілею окремих, самостійних навчальних закладів – інститутів. Прикладом такого новоутворення став Саратовський інститут радянського права. Ці юридичні інститути поступово втратили свою роль як наукові осередки. У 1930-40-х роках на кафедрах деяких із них могли не працювати доктори юридичних наук, а кандидати юридичних наук були скоріше винятком, аніж нормою. Ключовою фігурою педагогічного процесу став старший викладач без наукового ступеня. Видання наукових збірників здійснювалося вкрай нерегулярно – раз на десятиліття. Паралельно з університетською підготовкою функціонувала система прискореного навчання правників у юридичних школах. Для цих закладів розроблялися спеціальні підручники, що надавали обмежений обсяг правових знань.

В Україні відбулося відновлення юридичних шкіл у таких містах, як Одеса, Харків та Київ. Ці заклади були сфокусовані на формуванні кадрів для позицій народних суддів, прокурорів, їхніх помічників та народних слідчих [13, с. 312]. При цьому випускники цих шкіл не мали перспективи займати вищі юридичні посади.

Цікаво, що органи юстиції віддавали перевагу саме випускникам юридичних шкіл, а не тих, хто закінчував вищі навчальні заклади. Це пояснювалося кількома факторами. *По-перше*, студентами юридичних шкіл здебільшого були особи, які вже мали досвід роботи в системі юстиції. *По-друге*, рівень кваліфікації правників на той час цілком відповідав обсягу знань, отриманих у юридичних школах. Керівництво, що часто було недостатньо освіченим, не виявляло бажання залучати фахівців з вищою юридичною освітою. *По-третє*, освітній процес у юридичних школах був максимально орієнтований на практичні аспекти, що краще відповідало поточним запитам радянської юстиції. Незважаючи на публічні заяви керівників органів юстиції про підтримку підвищення освітнього рівня персоналу, вони неофіційно перешкоджали працевлаштуванню молодих фахівців із повноцінною вищою юридичною освітою у правоохоронній системі.

Вторгнення 1941 року та німецька окупація призупинили розвиток вищої освіти в Україні на кілька років. Усі вищі навчальні заклади були евакуйовані до східних регіонів СРСР, і лише наприкінці 1943 року почали повертатися до своїх міст. З цього моменту розпочався новий етап розвитку вищої освіти в Україні.

У післявоєнний період Україна відчувала гостру потребу у кваліфікованих фахівцях із вищою освітою для відновлення зруйнованої економіки. Проте недостатнє фінансування призвело до того, що у 1946 році було ухвалено постанову про розвиток заочної освіти. Це дозволило молоді здобувати спеціальність без відриву від виробництва. Завдяки цьому рішення, у 76 вищих навчальних закладах республіки були відкриті заочні відділення, якість яких була суттєво нижчою, ніж стаціонарної. Однак у той період пріоритетним завданням стояло усунення дефіциту кадрів із вищою освітою [13, с. 315].

Починаючи з 1954 року, у юридичних вищих навчальних закладах було запроваджено уніфіковану спеціальність «правознавство». Одночасно затвердили новий навчальний план, спрямований на підвищення рівня загальнонаукових та загальноюридичних знань випускників. Разом із тим, цей план також передбачав можливість отримання більш поглиблених знань в одному з конкретних напрямків юриспруденції.

З початком 1960-х років в Україні сформувалися юридичні наукові школи. Ці осередки стали центрами для проведення ґрунтовних досліджень у сфері правознавства, одночасно забезпечуючи успішну підготовку студентів, аспірантів та докторантів.

Приблизно з середини 1970-х років, коли жорсткий нормативізм почав втрачати свої позиції, а в загальній теорії права та галузевих науках відбулися помітні зміни у праворозумінні, науковці вищої школи переорієнтувалися на пошук ефективних, експериментальних форм навчання. Ці форми мали на меті забезпечення індивідуального та практичного підходу до освітнього процесу. У цей період проблема віднайдення оптимального співвідношення між теорією та практикою стала однією з провідних. Век-

тор змістився в бік виявлення таких методик навчання, які були б адекватними змісту та цілям освіти, а також новим умовам суспільного життя [7, с. 95].

Наступна фаза еволюції вищої освіти в Україні розпочалася з моменту проголошення державної незалежності. Цей період ознаменувався відродженням та інтеграцією найкращих здобутків як радянської системи вищої освіти, так і провідних європейських практики [5, с. 102]. Здобуття Україною незалежності відкрило нові можливості для здобуття юридичної кваліфікації за багаторівневою системою, зокрема через програми бакалаврату та магістратури. Проте, ця інновація не змогла повноцінно інтегруватися у систему підготовки правників. Причиною тому стало її несприйняття ринком праці, а також байдужість з боку юридичних факультетів класичних університетів, які й надалі зосереджувалися на підготовці юристів прикладного профілю.

Паралельно з традиційними центрами юридичної освіти, що продовжували функціонувати за існуючими державними замовленнями, виникла велика кількість нових вищих навчальних закладів – як державних, так і приватних, а також непрофільних установ, їх філій та представництв. Після проходження державної акредитації, ці заклади отримали право видавати дипломи, рівнозначні тим, що пропонували визнані та авторитетні вітчизняні юридичні виші.

Незважаючи на згадані виклики, цей період відзначився суттєвим оновленням змісту навчальних програм. Спостерігалось стрімке розширення методологічної та історикознавчої бази юридичної підготовки, а також значне зміцнення матеріально-технічного забезпечення освітнього процесу.

Сьогодні юриспруденція, досягнувши на певному етапі свого історичного розвитку статусу науки, не втратила своєї прикладної спрямованості. Вона й надалі сприймається як багатогранний соціально-правовий інститут, що охоплює професійну юридичну діяльність, правову науку та юридичну освіту. Актуальна потреба в кваліфікованих правничих кадрах та інтенсивний розвиток юридичної освіти стають новим стимулом для еволюції

правової науки в сучасній Україні. Ця тенденція, в умовах постійного розвитку вітчизняної державності, демонструє стійке посилення та прогрес [4, с. 22].

На думку фахівців, Україна невдовзі має сконцентрувати свої зусилля в освітній галузі на таких пріоритетних напрямках: подолання наслідків воєнних руйнувань; розробка оновленої концепції освітньої системи задля її комплексного розвитку; створення сприятливих умов для трансформації мережі навчальних закладів, щоб вона відповідала актуальним соціально-економічним потребам України; підвищення якості освітніх послуг; сприяння формуванню інноваційного навчального та дослідницького середовища; посилення взаємодії з усіма зацікавленими сторонами (стейкхолдерами) для забезпечення їхньої участі та досягнення позитивних результатів для студентів і всього освітнього процесу. Частина з цих завдань вказана в Концепції реформи юридичної (правничої) освіти [6].

Експерти також наголошують на необхідності впровадження широкого спектру заходів для відновлення системи вищої освіти. Вони вважають, що в основі цього відновлення має лежати філософія переходу від кількісних показників до якісних, від швидких, розрізнених рішень до послідовної державної політики, а також від підпорядкування закладів вищої освіти (ЗВО) різним відомствам до формування єдиної системи вищої освіти.

Лише комплексний підхід до вирішення окреслених проблем дозволить окреслити перспективи розвитку юридичної освіти в Україні. Важливо також враховувати, що сучасна Україна перебуває на етапі формування нових правових механізмів, що проявляється, зокрема, в інтенсивній законотворчій діяльності. Відбуваються якісні зміни у правосвідомості, включно з професійною. За цих обставин, професійна юридична освіта, що акцентує увагу на розвитку практичних навичок у студентів, набуває надзвичайної цінності [8, с. 223]. При цьому, поряд зі збереженням підготовки фахівців для вузьких галузей юридичної діяльності, необхідно також розвивати університетську освіту, базуючись як на вітчизняній, так і на європейській юридичній науці.

Реформування правничої освіти є критично важливим для вдосконалення правової системи загалом. Якість фахової підготовки майбутніх юристів безпосередньо впливає на рівень правозастосовної практики, ефективність судочинства, функціонування правоохоронних органів та роботу державних інституцій. Попри складні соціально-економічні та політичні реалії, з якими нині стикається Україна, вибір професії залишається актуальним для молоді. При цьому юридична освіта традиційно вважається однією з найпрестижніших та найбільш перспективних сфер підготовки фахівців.

Значущість правничої професії особливо посилюється в умовах воєнного стану. Перед юристами постають нові виклики, що стосуються забезпечення верховенства права, захисту конституційних прав і свобод громадян, врегулювання правових наслідків збройного конфлікту та адаптації національного законодавства до міжнародних правових стандартів. У цьому контексті роль юри-

тів є визначальною для розбудови правової держави, гарантування законності та захисту прав людини.

Висновки. Аналіз становлення вищої юридичної освіти на українських теренах свідчить про період активного розвитку: засновувалися численні навчальні заклади та формувалася правнича еліта. Підсумовуючи, ефективність реформування сучасної вищої юридичної освіти досягне позитивних результатів лише за умови, що освітня політика чітко визначить пріоритетні напрями. Ці напрями мають дозволити зберегти існуючий рівень якості освіти, піднявши її на новий щабель, що відповідатиме актуальним потребам українського суспільства та держави. Одним із таких ключових напрямів може стати послідовна та системна інтеграція юридичної освіти з наукою та практикою. Історично вітчизняна модель вищої юридичної освіти завжди базувалася на двох фундаментальних принципах: фундаментальність підготовки та опора на наукові школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білічак О.А. Реформа юридичної освіти в Україні: проблеми і виклики. Освітня аналітика України. 2019. № 3 (7). С. 57–68.
2. Бондар Н.А. Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII – початок XX ст.). Приватне і публічне право. 2018. № 1. С. 3–8.
3. Венедиктов В. С. Парадигма сучасної юридичної освіти в контексті Болонського процесу. Право і безпека. 2004. Т. 3. № 4. С. 14–17.
4. Горінов П. В., Макарова О. В. Теоретико-правові засади реформування вищої юридичної освіти в Україні в контексті європейської інтеграції. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 1. С. 22–26.
5. Горяга О.В. Процес становлення юридичної освіти на українських теренах. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.). Одеса: Гельветика, 2018. С. 101–104.
6. Концепція реформи юридичної (правничої) освіти: проєкт. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34815.pdf> (дата звернення: 26.06.2025).
7. Король А. Вища освіта України: етапи розвитку. Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2016. № 1. С. 93–97.
8. Корчак Н.М. Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз. Юридичний вісник. 2020. № 2 (55). С. 218–223.
9. Кривчик Г.Г. Вища школа і Болонський процес: Конспект лекцій. Дніпропетровськ : ПДАБА, ДРІДУ, 2008. 34 с.
10. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 328 с.
11. Сидоркіна Р.Д., Житнік М.О. Юридична наука як рушійна сила ефективного розвитку правової держави. Юридичний науковий електронний журнал. 2025 № 1. С. 64–66.
12. Тимкович І.І. Юридична освіта як елемент правової системи України. Юридичний вісник. 2016. № 4 (41). С. 54–58.
13. Янчук Н.Д. Реформування юридичної освіти в Україні: осмислення та перспективи. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 1–2. С. 311–316.

УДК 340.15:711.522 (477.62)
DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.2>

Беніцький А. С.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ (ПРОВІНЦІЇ) У XVIII СТОЛІТТІ

Анотація. В роботі зазначається, що на початку XVIII ст. на соляних промислах в місцевості річки Бахмутка виникло козацьке містечко – Бахмут, яке зіграло важливу роль як порубіжне місто на південному сході України. Відзначено, що після придушення булавінського повстання московським урядом бахмутські соляні промисли було передано у підпорядкування азовського губернатора, а після «соляної справи» контроль за видобутком солі перейшов до Соляної Контори, яка знаходилась в Бахмуті.

Звернуто увагу на адміністративно-територіальні зміни, які проходили протягом XVIII ст. на території Бахмутського повіту (провінції). Так, у 1709 р. у складі Азовської губернії було утворено Бахмутський повіт, що у 1719 р. був перейменований у провінцію у складі цієї ж губернії. У другій чверті XVIII ст. декілька разів проводилась адміністративно-територіальна реформа в Російській імперії. У 1775 р. у складі Азовської губернії була утворена Бахмутська (північна) провінція. У 1784 р. у складі Катеринославського намісництва утворено Бахмутський та Донецький повіти. У 1796 р. Донецький повіт було ліквідовано, а його територія включена до Бахмутського повіту.

Зазначено, що в Бахмуті було зосереджено органи управління, які впливали на функціонування соляних промислів, організацію заселення Слов'яносербії, утворення українських однодворчих і козацьких поселень тощо. Вказано, що особливістю Бахмутської провінції було те, що в деяких населених пунктах існувало подвійне управління. Частина мешканців (солевари, однодворці та ін.) підпорядковувалась бахмутській канцелярії, а ізюмські козаки – сотенній старшині Ізюмського слобідського козацького полку. Звернуто увагу на те, що у 1750–1760-х рр., у зв'язку із малоземеллям західної частини Бахмутської провінції, частина її мешканців переселилась на східні території, де були утворені поселення в більшості за назвою містечок, звідки поселенці були вихідцями.

Відмічено, що на території Бахмутського повіту (провінції) розміщувався гарнізонний (прикордонний) батальйон, ландміліція, Бахмутський кінний козацький полк та ін. В Бахмуті зосереджувались воєводська канцелярія, магістрат, митниця, слідчі комісії, суди та ін.

Ключові слова: повіт, провінція, канцелярія, слідчі комісії, «соляна справа», кордони, органи управління, переселення, договори.

Benitskiy A. S. Features of the development of the administrative-territorial organization of Bahmut county (province) in the 18th century

Abstract. The work notes that at the beginning of the 18th century, a Cossack town – Bakhmut – arose on the salt mines in the area of the Bakhmutka River, which played an important role as a border town in the south-east of Ukraine. It is noted that after the suppression of the Bulavin uprising by the Moscow government, the Bakhmut salt mines were transferred to the Azov governor, and after the «salt case» control over salt production passed to the Salt Office, which was located in Bakhmut.

Attention is drawn to the administrative-territorial changes that took place during the 18th century on the territory of the Bakhmut county (province). Thus, in 1709, Bakhmut county was formed as part of the Azov Governorate, which in 1719 was renamed a province within the same gubernia. In the second quarter of the 18th century, administrative-territorial reform was carried out several times in the Russian Empire. In 1775, the Bakhmut (Northern) Province was formed as part of the Azov Governorate. In 1784, the Bakhmut and Donetsk counties were formed as part of the Katerynoslav Governorate. In 1796, the Donetsk county was liquidated, and its territory was included in the Bakhmut county.

It is noted that in Bakhmut, administrative bodies were concentrated that influenced the functioning of salt industries, the organization of the settlement of Slavic Serbia, the formation of Ukrainian one-court and Cossack settlements, etc. It is indicated that a feature of the Bakhmut province was that in some settlements there was dual administration. Part of the residents (salt makers, one-court, etc.) were subordinate to the Bakhmut office,

and the Izyum Cossacks were subordinate to the hundred officer of the Izyum Sloboda Cossack Regiment. Attention is drawn to the fact that in the 1750s–1760s, due to the scarcity of land in the western part of the Bakhmut province, some of its inhabitants moved to the eastern territories, where settlements were formed, mostly named after the towns from which the settlers came.

It is noted that a garrison (border) battalion, land militia, Bakhmut Cossack cavalry regiment, etc. were located on the territory of the Bakhmut county (province). The voivodship office, magistrate, customs, investigative commissions, courts, etc. were concentrated in Bakhmut.

Key words: county, province, office, investigative commissions, «salt case», borders, administrative bodies, resettlement, treaty.

Постановка проблеми. На початку XVIII ст. на річці Бахмутка (права притока Сіверського Дінця) виникли соляні промисли. В цій місцевості було утворено козацьке містечко Бахмут. У 1703–1707 рр. московська влада намагалась взяти під свій контроль видобуток солі на Бахмуті для чого направляла д'яка Гончарова та інших урядовців до Бахмуту. Під час булавінського повстання, Бахмут опинився в центрі подій. 17 липня 1708 р. Бахмутська фортеця разом із його захисниками – запорожцями, було знищено урядовими каральними загонами, які очолювали драгунські полковники Семен Кропотов, Юхим Гулиць та ін. [1, с. 186]. Усіх запорозьких козаків, яких захоплено у Бахмуті, було страчено, про що В.В. Долгоруков доносив московському цареві Петру I у своєму листі: «Бахмут выжгли и разорили. В том воровском собрании было запорожцев 1500 человек; есть нам что и не без греха: сдавались они нам, еднат в том гаму нам не донесено, восприяли по начинанию своему» [2, с. 191].

Після придушення булавінського повстання було вирішено доля бахмутського соляного промислу. Ураховуючи прибутки, які давали бахмутські солеварні, московські урядовці не розглядали питання щодо закріплення Бахмута за Ізюмським слобідським козацьким полком або за військом Донським. 3 серпня 1708 р. адмірал Ф.М. Апраксін звернувся до Петра I з пропозицією передачі Бахмута під управління азовського губернатора або воронізького воєводи: «Бахмут, за что бунт учинился, изволишь приказать отписать на себя и ведать к Азову или к Воронежу, я чаем, Вашему Величеству быть не мало прибытку» [3, с. 13]. Бахмут було передано під управління азовського губернатора І.А. Толстого, оскільки планувалось утворення Азовської губернії, до якої було

включено землі навколо Бахмута. 24 грудня 1708 р. Петро I наказав азовському губернаторові І.А. Толстому на місці спаленого Бахмутського козацького городка побудувати фортецю й розмістити в ній військовий гарнізон: «... и сделать для того на Бахмуте небольшую крепость, и посылать из Азова солдат с переменною человек по 200 или по 300...» [4, с. 465]. Разом із будівництвом Бахмутської фортеці повинен був бути відновленим соляний промисел, частина доходів яких йшла на утримання драгун: «Полк драгунской прислан будет, а довольствоваться оному жалованьем с соляных заводов, которые будут построены на Бахмуте ... а работников нанимать так, как прежде сего нанимали промышленники, которые соль варили» [4, с. 465].

Після передачі бахмутського соляного промислу під управління азовської губернської канцелярії, в Бахмуті було утворено урядові структури, які підпорядковувались коменданту Бахмутської фортеці. В ній розміщався військовий гарнізон, артилерія, цейхгауз, провіантський магазин та ін. Бахмут опинився в орбіті московського уряду, яке використовувало місто для реалізації експансивної політики на Півдні України, захопленню нових земель та ін. Протягом XVIII ст. Бахмут підпорядковувався різним адміністративним інституціям Московського царства (Російської імперії). В ньому розміщались воєводська канцелярія, магістрат, повітові (провінціальні) органи управління, слідчі комісії, суди та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-територіального розвитку у XVIII ст. Бахмутського повіту (провінції) розглядалися в роботах І.В. Довжук, С.В. Кульчицького, В.С. Курила, Н.Д. Полонської-Василенко, М.М. Ломака, О.С. Панкєва, В.О. Пірка, В.І. Подова, С.І. Татарінова, Л.Д. Якубова та ін. Між тим, в літературі є різні

погляди щодо виникнення Бахмутського містечка, етапів включення до Бахмутського повіту (провінції) населених пунктів, формування урядових структур на їх території та ін. Серед дослідників є суперечки відносно знаходження певних військових частин в Бахмутській фортеці, розмежування повноважень коменданта Бахмутської фортеці та урядовців Бахмутського повіту (провінції) тощо.

Мета статті. Розглянути причини виникнення Бахмутського містечка на теренах України, зазначити етапи захоплення урядом бахмутського солевого промислу та його вплив на розвиток Бахмутського повіту (провінції). Вказати етапи підпорядкування протягом XVIII ст. Бахмута до складу Азовської (Воронізької), Катеринославської губернь. Зазначити населені пункти Бахмутського повіту (провінції), мешканці яких були під юрисдикцією сотенної старшини Ізюмського слобідського козацького полку. Визначити урядові структури Бахмутського повіту (провінції). Встановити військові частини, які формувались на території Бахмутського повіту (провінції). Вказати значимість Бахмута щодо розвитку на сході України в середині XVIII ст. військових поселень Слов'яносербії, яка мала ознаки військово-адміністративної автономії у складі Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Указом Петра I від 18 грудня 1708 р. міста Тор, Цареборисів, Маяцький та Ізюм увійшли до складу новоутвореної Азовської губернії [5, с. 436–438]. У цьому документі не згадується Бахмут, оскільки він був у руїнах після знищення в липні 1708 р. урядовими військами. Лише в 1709 р. з'явилися перші згадки про Бахмут. У квітні 1709 р. Петро I наказав дислокуватися у Бахмуті 300 солдатам і побудувати шанець. Військовий гарнізон повинен був охороняти бахмутські солеварні [6, с. 159]. Перші фортифікаційні укріплення в Бахмуті були земляними [7, с. 124].

Бахмут був у віданні воєводи, який був одночасно її комендантом. Колишні донецькі козацькі містечки Сухарівський, Краснянський, Борівський, Старий Айдар і Новий Айдар були у підпорядковані коменданта Бахмутської фортеці. Навколо Бахмута, який став центральним прикордонним містом на

південному сході Україні, утворився одноіменний повіт Азовської губернії. У ньому було зосереджено урядові органи, серед яких, воєводська канцелярія, яка опікувалась справами в утвореному Бахмутському повіті. У 1710 р. була утворена Бахмутська гарнізонна канцелярія. Тому не слід погоджуватись із думкою авторів, які вважають, що після спалення у 1708 р. Бахмута, він був відбудованим лише в 1736 р. під час спорудження Української оборонної лінії [8, с. 620].

У літературі зустрічаються помилкові висновки щодо адміністративно-територіальної приналежності Бахмута на початку XVIII ст. Так, деякі автори вважають, що в 1701 р. в Бахмуті нібито була «встановлена воєводська канцелярія» [9, с. 22]. Інші вважають, що «в 1703 р. Бахмут став провінційним центром Азовської губернії» [10, с. 53], або те, що в 1703 р. був утворений Бахмутський повіт [11, с. 154], або те, що «з 1708 р. Бахмутський повіт входив до Київської губ.» [8, с. 622] або те, що в 1701 р. нібито вже існувала Бахмутська провінція [12, с. 31].

По-перше, московському уряду про бахмутський соляний промисел стало відомо лише в 1703 р., а воєводське управління в Бахмуті було запроваджено лише після булавінського повстання. По-друге, Бахмутський повіт виник після будівництва в 1709 р. Бахмутської фортеці, яка була в підпорядкуванні азовського «присуду». По-третє, Азовська губернія була утворена 18 грудня 1708 р., а Бахмутська провінція в складі цієї губернії виникла лише в 1719 р.

Наявність Бахмутської фортеці на південних рубіжах мало велике значення для колонізації навколишніх земель, у тому числі розташованих на правобережжі Сіверського Дінця, в басейні річки Лугані. Протягом XVIII ст. у Бахмуті зосереджувались різноманітні урядові відомства, зокрема, прикордонна митниця, слідчі комісії тощо. В Бахмутській фортеці постійно утримувався військовий гарнізон.

В Бахмуті розміщались адміністративні органи, які управляли соляними справами. Перший комендант Бахмутської фортеці Д.А. Кольцов-Мосальський керував бахмутським соляним промислом. Після переведення Д.А. Кольцова-Мосальського на

посаду обер-коменданта Валуйської фортеці, у нього у підпорядкуванні знаходився новий комендант Бахмутської фортеці – стольник А.А. Полибін. З ім'ям Кольцова-Мосальського у першій половині XVIII ст. пов'язана гучна «соляна справа» щодо зловживання на бахмутському соляному промислі. Його було звинувачено в розтраті 80000 руб., за що його було заарештовано. Протягом 1717–1718 рр. за «соляною справою» було проведено слідство, майно Д.А. Кольцова-Мосальського було конфісковано, а його самого було засуджено до страти. Однак Д.А. Кольцов-Мосальський не дожив до страти, він помер за ґратами, а родичі його поховали. Проте за наказом московського царя Петра I тіло Д.А. Кольцова-Мосальського було викопано й повішено [13, с. 33].

У 1715 р. соляні промисли в Бахмуті й Торі перейшли під управління казни, у відання Помісного Приказу. У подальшому управління перейшло до Соляної контори. Вона завідувала Бахмутським, Торським і Співаковським соляними заводами [7, с. 184]. У 1732 році в Бахмуті була утворена дирекція Соляної контори (Контора соляного збору) Бахмутського і Торського соляних заводів. Соляна Контора підпорядковувалась Камер-Колегії [14, с. 262]. У 1752 р. була утворена Бахмутська заводська соляна контора, якій підпорядковувалась Комісія Торських соляних заводів [15, с. 167–168]. Бахмутська заводська соляна контора підпорядковувалась Головній Соляній конторі в Санкт-Петербурзі. У 1782 р. Бахмутська заводська соляна контора була скасована.

Адміністрація Бахмутської заводської соляної контори в судових справах була підпорядкована дирекції Головної Соляної контори, яка отримувала доходи з соляного промислу. Бахмутський воєвода не мав права розглядати судові справи відносно представників Бахмутської заводської соляної контори. Уряд розподілив розгляд судових справ над населенням містечок, підпорядкованих соляним заводам, між адміністрацією Бахмутської заводської соляної контори й бахмутським воєводою. Злочини, пов'язані з посяганням на життя і здоров'я, а також розбої розглядались лише бахмутським воєво-

дою, а інші судові справи, у тому числі нетяжкі кримінальні правопорушення, – Бахмутською заводською соляною конторою. Згідно урядового наказу від 21 грудня 1732 р. усі судові справи компанейщиків, приказних служителів і робітників заводів були підвідомчі Бахмутській заводській соляній конторі [16, с. 1000].

З Бахмута йшов шлях до Азова й Троїцької фортеці, а після їхнього руйнування наприкінці 1712 р. – до Нового Транжаменту біля Черкаська. Цим шляхом адмірал Ф.М. Апраксін відправляв до Бахмута військові обози з Троїцької фортеці й Азова, оскільки останні підлягали руйнуванню згідно з Прутським договором 1711 р. Цей шлях проходив через річку Луганчик, і саме там 15 березня 1712 р. адмірал Ф.М. Апраксін зустрівся з азовським губернатором І.А. Толстим [17, с. 345].

Після поразки Петра I в московсько-турецькій війні й укладенні 12 липня 1711 р. Прутського договору, місто Азов було повернуто Османській імперії. Троїцьку фортецю, Павлівський шанець, редут «Черепаха» й інші укріплення в Приазов'ї були зруйновані, а військові гарнізони були переведені в інші міста. Зі зруйнованої Троїцької фортеці до Бахмута була перевезена дерев'яна Свято-Троїцька церква [18, с. 16].

У 1712 р. до Бахмута перевели артилерію з Азовської фортеці. Так, 3 січня 1712 р. московський цар Петро I наказав азовському губернаторові Толстому частину військової амуніції та артилерії вивезти до фортець на Сіверський Донець: «Амуницію и артиллерию, как возможно скоро вывезть по вскрытии льда в крепости оныя на Донец и Середу. Вышереченныя крепости в добром порядке содержать і самому ныне жить зиму в Донецкой крепости» [19, с. 11]. Під «Донецкой крепостью» Петро I мав на увазі фортецю, побудовану на річці Бахмут. Оскільки ця фортеця була біля Сіверського Дінця, то в листуванні Петро I саме так її йменував. Однак за нею не закріпилась назва – Донецька фортеця. У документах московські урядовці її називали Бахмутською фортецею.

У XVIII ст. були відомі дві фортеці з назвою «Донецька». Перша була побудована в 1731 р. на Українській оборонній лінії в місці впадіння річки Береки в Сіверський Донець.

У 1738 р. Донецька фортеця на Українській оборонній лінії була перейменована на честь Святого Петра. В документах її йменували Петрівською фортецею. Друга була побудована наприкінці 1730-х рр. в гирлі Дону на його правій притоці – річці Мертвий Донець біля колишньої турецької фортеці Лютик, але наприкінці 1740-х рр. вона втратила своє військове значення.

Після Прутського договору 1711 р. на Дону, біля Черкаська в 1712 р. була побудована фортеця з назвою «Новий Транжамент». Фортеця «Транжамент» на Дону, побудована наприкінці XVII ст., у 1712 р. була зруйнована, тому що її близьке розташування з Азовом викликало незадоволення турецької сторони. Згідно з Трактатом, укладеним 13 червня 1713 р. в Адріанополі (Андріанопольський мирний договір 1713 р.), між Новим Транжаментом й Азовом було заборонено розташування будь-яких фортець [20, с. 40]. В Андріанопольському мирному договорі 1713 р. Новий Транжамент йменувався Черкаською фортецею. У 1733 р. фортеця Новий Транжамент була перенесена на нове місце, де була освячена на честь Святої Анни.

29 травня 1719 р. Бахмут став центром новоутвореної Бахмутської провінції у складі Азовської губернії. До складу провінції увійшли колишні донецькі козацькі містечка (Сухарівський, Краснянський, Борівський, Старий Айдар і Новий Айдар), а також деякі містечка ізюмських слобідських козаків (Райгородок (Рай Городок) і Ямпіль) [21, с. 705–706].

Цікаво відмітити, що у 1739 р. історик В.Н. Татищев у своїх роботах Бахмутську провінцію Воронізької губернії йменував «Половецькою провінцією» з центром у місті Бахмут [22, с. 124]. Слід відмітити, що іменування «Половецька» відносно земель в місцевості середньої течії Сіверського Дінця зустрічається в документах УНР. Так, 6 березня 1918 р. Малою Радою (законодавчий орган, що діяв між сесіями Центральної Ради УНР) було ухвалено Закон про адміністративно-територіальний поділ України. Цим законом було утворено адміністративно-територіальна одиниця – «Половецька земля» із центром в Бахмуті, яка охоплювала частину території Бахмутського та Слов'яносербського

повітів Катеринославської губернії, а також Старобільського повіту Харківської губернії [23, с. 181–182].

Бахмутська провінція була поділена на п'ять дистриктів, якими управляли земські комісари. У 1719 р. фортеці й міста були у воєводському управлінні [24, с. 625]. Бахмутська фортеця підпорядковувалась місцевому воєводі, який був одночасно її комендантом. Указом від 21 серпня 1733 р. підтверджувалось існування в Бахмуті воєводського й комендантського управління [25, с. 193–194]. Проте 17 грудня 1748 р. в Бахмуті функції воєводи було передано місцевому комендантові [26, с. 956–957]. У відомстві бахмутського коменданта були також Бахмутські й Торські соляні заводи. У бахмутській провінціалній канцелярії справи, якими раніше опікувався воєвода, були доручені асесору, що підпорядковувался комендантові.

Протягом XVIII ст. у Бахмуті функціонували: магістрат, військовий госпіталь, військові казарми, цейхгауз, пороховий погріб, аптека, провіантський магазин, нижній земський суд, карантин, казначейство, пошта, гарнізонна школа, цифірно-арифметична школа, митниця та інші установи [27, с. 110, 113]. Там же були інженерна команда, солдатська школа, госпіталь та ін. В середині XVIII ст. в Бахмуті розміщувалась митниця, яка виставляла митні пости на торгових шляхах.

У Бахмутській фортеці несли службу різні регулярні військові формування. Після утворення фортеці до Бахмута час від часу прибували драгуни з Азова. Скоріше за все, з них був сформований Бахмутський драгунський шквдрон (ескадрон) під командуванням підполковника Василя Батурина. У липні 1712 р. в ньому штат передбачав підполковника, прапорщика, вахмістра, полкового писаря і 50 драгунів [28, с. 33].

У 1713 р. в Бахмутській фортеці дислокувався ландміліцейський полк під командуванням полковника Якова Лукича Постельникова. Цей полк було утворено із реорганізованого Жилого солдатського полковника Якова Лукича Постельникова полку, який у 1711 р. в Бахмуті ніс гарнізонну службу. У 1714 р. полки ландміліції були розпущені по домівках, а у 1719 р. був розформований

[29, с. 56–57, 72]. Частина полку Постельникова, скоріше за все, увійшла до складу гарнізонного батальйону Бахмутської фортеці.

У 1711 р. в Московській державі було утворено гарнізонні війська (полки 2-ї статті). Вони розташовувались у губерніях, були внутрішньою сторожею, призначались для служби в містах і фортецях і комплектувались із «людей старых служб» [30, с. 19]. У 1719 р. в Бахмуті розміщався гарнізонний піхотний батальйон [31, с. 4–6], який очолював комендант фортеці. Окрім гарнізонного батальйону в Бахмуті була артилерійська команда.

31 березня 1726 р. уряд наказав укомплектувати Бахмутський батальйон відставними солдатами – жителями Бахмута для гарнізонної служби. Крім того, до Бахмутського батальйону в солдати могли бути направлені засуджені за злочини. Так, у 1734 р. Бахмутська воєводська канцелярія розглядала справу мешканця Бахмута, козацького сина Семена Скорохода, який брехливо звинуватив жителя Луганської станиці, сина священника, на ім'я Олексій у вбивстві в шинку людини на ім'я Гордій. Військова Колегія наказала: «... Семена Скорохода, за ложное сказывание государева дела, ежели он годен в службе, бить плетью нещадно и написать в Бахмутской баталіон в солдаты...» [32, с. 113–115].

Згідно з урядовим наказом від 21 грудня 1732 р. Бахмутський гарнізонний батальйон повинен був нести службу не тільки в Бахмутській фортеці, але й також виставляти караули й форпости в слободах Писарівка та Ямпіль [16, с. 999]. Бахмутський батальйон разом із бахмутськими, торськими й маяцькими козаками залучався до охорони соляних промислів. В офіційних документах того часу козаків, які служили у фортецях й острогах, йменували «городовими» козаками. В Бахмуті із них було утворено козацьку команду (компанію), яка у 1748 р. була реорганізована в Бахмутський кінний козацький полк.

Адміністрація Бахмутської провінції активно залучала місцеве населення до виконання різних військових повинностей, пов'язаних із забезпеченням армії. Так, згідно з урядовим указом від 29 квітня 1723 р. начальникові українських військ, генералу

Голіцину наказувалось на Сіверському Дінцю заготовити 10.000 колод для облаштування редутів, шанців і фортець, а також виготовити рогатки для фортифікаційних укріплень на 3.000 сажень. Крім того, уряд наказав із Боровського й Теплинського лісів, розташованих на лівому березі Сіверського Дінця, виготовити 50 будар, які могли б помістити вантаж не менше «500 кулей» [33, с. 52]. Ці судна призначались для постачання вантажу військовим гарнізонам і для переміщення військ.

У 1733 р. уряд знову наказав виготовляти будари в лісах на Сіверському Дінцю біля Ізюма. Там же виготовляли палісади (частоколи) й рогатки для військової кампанії [34, с. 237–239]. Заготовлювались будівельні матеріали для будування поромів, понтонних мостів, плотів, будар, ботів, човнів, шлюпок та ін. У цей період йшла масштабна підготовка до нової війни з Османською імперією, в якій російський уряд планував захопити Азовську фортецю і вийти на північне узбережжя Азовського моря.

Деревина з лісів по берегах Сіверського Дінця використовувалась не тільки для військових потреб. Її доставляли на соляні варниці на Бахмутській і Торській соляні заводи. Унаслідок активного солевидобування в середині XVIII ст. навколо Тора й Бахмута було вирублено велику кількість лісів. Дрова привозили з віддалених місць, зокрема, Теплинського лісу й інших лісних угідь з берегів Сіверського Дінця. Бахмутські солевари використовували ліс навіть в місці впадіння річки Єрик у Борову і на річці Сіверський Донець від Борової до Рубіжного буєраку [35, с. 115]. Скоріше за все, назва «Рубіжний буєрак» пов'язана саме з кордоном між Бахмутською провінцією і землями ізюмських козаків.

У першій половині XVIII ст. між Ізюмським слобідським козацьким полком і Бахмутською канцелярією виникли суперечки стосовно вирубки лісів, які активно постачали на Бахмутській й Торській соляні заводи. У Боровському й Теплинському лісах дрова заготовлювались жителями містечок (Тора, Маяк, Райгородка, Ямполь, Цареборисова та ін.) Ізюмського слобідського козацького полку, які

підпорядковувались Бахмутській провінції. Ізюмська старшина наполягала на своїх правах щодо користування лісними угіддями по берегах Сіверського Дінця поблизу соляних промислів. У скаргах також зверталась увага на те, що в Торі, Маяках, Райгородку, Ямполі й Цареборисові жили робітники й службовці соляних заводів, бахмутські козаки й однодворці, які були у відомстві бахмутської канцелярії. Так, у Цареборисові, який був сотенним містечком Ізюмського слобідського козацького полку, за переписом 1737 р. мешкало: 114 городових козаків, 148 посполитих, 352 ізюмські козаки й 210 однодворців [36, с. 55, 62].

У 1736 р. Юргенс під час подорожі до соляних промислів звернув увагу на подвійне управління в містечках Ізюмського слобідського козацького полку: «Другия соленья заводы суть торския в одно(м) палисадами огражде(н)ном горо(д)ке в половину дороги и(з) Изюма в Бахмут, которого половина за сотником Изюмского слободского по(л)ку и козаками его, другая же за однодворцами к Бахмутцкому воево(д)ству прису(д)ми имеется» [37, с. 60]. Таким чином, родини ізюмських козаків та їхніх помічників й сусідів були у відомстві Ізюмського слобідського козацького полку, а інша частина населення – Бахмутської провінції.

У середині XVIII ст. суперечки між Ізюмським слобідським козацьким полком і соляними заводами щодо користування лісовими угіддями по берегах Сіверського Дінця були предметом розгляду у Військовій Колегії та інших владних установах. Було проведено розмежування земель Бахмутської провінції та Ізюмського слобідського козацького полку. Так, в Указі Військової Колегії графу Салтикову від 18 березня 1754 р., про розмежування кордонів Ізюмського слобідського козацького полку й Бахмутської провінції, зазначалась територія, де соляні заводи мали можливість використовувати ліс для виварювання солі [38, с. 612].

5 червня 1753 р. бригадир слобідських козацьких полків В. Капніст запропонував заборонити однодворцям й іншим мешканцям Бахмутської провінції користуватись лісовими угіддями на лівому березі Сіверського Дінця

від впадіння річки Жеребець у Сіверський Донець до урочища Щуровки, а дозволити це лише ізюмським козакам [38, с. 616–617]. Крім того, 9 листопада 1753 р. В. Капніст поскаржився урядові на те, що новопришле населення шкодило ізюмським козакам заселенням на їхніх землях і захопленням їхніх угідь, пасік та ін. Він зазначав: «... и ныне непрестанно являются ведомые беглые помещичьи крепостные люди и оные, хотя завладеют лучше всякие угодья, Торским, Ямпольским, Маяцким, Райгородским, Сватолуцким и Кабанским служащим казакам причинили не малое утеснение, о чем де имелись от полку прошения» [38, с. 619–620]. Зверталась увага на те, що в землях Торського, Ямольського й Райгородського містечок на проживання прийшли втікачі, які були записані в однодворці Бахмутської провінції. Інформація В. Капніста свідчила про те, що бахмутський воєвода й комендант Бахмутської фортеці, як і в першій чверті XVIII ст., продовжували потурати заселенню території провінції втікачами з різних місць, хоча бахмутський комендант повинен був заарештовувати й відправляти втікачів до місць, звідки вони прибули.

18 березня 1754 р. Військова Колегія зобов'язала канцелярії Белгородської і Воронізької губерній вирішити питання щодо переселення однодворців Бахмутської провінції з містечок Ізюмського слобідського козацького полку до інших міст. На початку 1760-х рр. однодворців Тора, Маяків, Ямполь, Райгородка й інших містечок Ізюмського слобідського козацького полку переселили на північний схід Бахмутської провінції, де була велика кількість незайманих земель. Однак навряд чи всі вони переселились до нових місць. Для того, щоб уникнути переселення вони, скоріше за все, змінювали свій стан й «записувались» у поміщицькі селяни або до козацького стану. Переселенці на нових місцях утворили слободи Бахмутівка, Райгородка, Торська, Ямполька, Царевоборисівка, Царівка, Співаковська та ін.

Активне переселення однодворців із містечок Ізюмського слобідського козацького полку до Бахмутської провінції відбувалось протягом першої чверті XVIII ст. Йоган Гюльденштедт під час своєї подорожі в Ізюм-

ську й Бахмутську провінції у 1774 р. згадав Маяцьке містечко й звернув увагу на те, що одна частина його населення належить Ізюмській провінції, а інша – Бахмутській. Владу там над козацьким населенням розділяли дві різні військові структури, зокрема. Так, ізюмські козаки Маяцької сотні підпорядковувались полковникові Ізюмського слобідського козацького полку, а маяцькі козаки, які служили у третій роті Бахмутського козацького полку, – полковникові Бахмутського козацького полку.

Під час утворення в середині 1750-х рр. Слов'яносербії Бахмутській фортеці приділялась важлива роль. 31 березня 1753 році сенат прийняв рішення щодо будівництва нової оборонної лінії на сході від Української лінії. Уряд планував побудову нової фортифікаційної лінії, яка б була продовженням Української лінії, а також нових фортець, редантів (реданів) і редутив. Бахмутська фортеця мала бути головною не тільки для нової оборонної лінії, але й також для слов'яносербських гусарських поселень, на чому спеціально наголошував уряд: «Бахмуту быть в числе линейных крепостей и как ей с донецкой стороны, так и от Днепра Самарской крепости быть главными крепостями (и в них быть из ландмилицейских полковников по старшинству и главные команды содержать); егда ж на назначенных местах выше помянутые нововыходящие народы селиться будут, то Бахмут и им за главную крепость и оборону служить имеет, где из них желающие и жилища свои иметь могут» [39, с. 62].

За планами уряду після створення нової лінії оборони в Бахмутській фортеці планувалось утворити новий козацький полк і назвати його «Бахмутським»: «... и для того в ней, сверх имеющагося там баталіона и **будущаго казацкаго полку** (підкресл. автор.), для приумноженія гарнизона, из ландмилицких линейных ближних полков содержать пристойныя команды» [39, с. 62].

Слід наголосити, що в Бахмутській провінції з 1748 року вже існував Бахмутський кінний козацький полк, який охороняв бахмутські й торські соляні промисли. Проте його кількість за штатним розкладом не перевищувала 300 козаків, що не давало можли-

вість задіяти цей полк до несення служби на новій оборонній лінії. Тому, утворення нового Бахмутського козацького полку було зумовлено розширенням задач, які покладались на нього. Він повинен був нести службу в Бахмутській фортеці й на запланованих фортецях на річках Самара, Сіверський Донець і Лугань. На новій оборонній лінії уряд планував організувати не лише новий Бахмутський козацький полк, але й також Самарський козацький полк: «... и именовать его Самарским полком, а достальных причислить к бахмутским казакам и учредить полком же, с наименованием Бахмутским казачьим полком; и из оных новообранных (кроме старых бахмутских), пока не обселятся, от всех караулов и разъездов уволить на 3 года» [39, с. 62–63].

Уряд урахував труднощі, які виникли під час організації караульної і пікетної служб на Українській оборонній лінії, до яких залучались козаки, відряджені з гетьманських і слобідських козацьких полків. Так, увагу привертав той факт, що українські козаки несли службу на відстані від своїх осель. На Українську лінію козацькі полки часто відряджали малопридатних до служби козаків, серед яких нерідко були ненавчені молоді козаки або ті, кого заможні виборні козаки наймали замість себе. Тому уряд намагався відійти від практики поперемінного несення служби козаками різних полків. На Українській оборонній лінії планувалось залучати козаків, які там і проживали.

Для утворення нових українських козацьких полків на Українській оборонній лінії планувалось переселити близько 1500 козаків із гетьманських і слобідських козацьких полків, а також залучити бахмутських козаків: «... набрать желающих из казаков малороссийских и слободских до 1500 человек ... которых поселить на линии при каждой крепости человек до 100 или больше» [39, с. 62]. До оновленої системи Української оборонної лінії також планувалось включити козацьке містечко Богородичне.

Скоріше за все, уряд мав намір реорганізувати Бахмутський кінний козацький полк і довести його склад до тисячі. Таку саму кількість козаків планувалось мати й в Самарському козацькому полку: «А для лучшего их

содержанія, учредить их полками и один полк сочинить в тысячу человек» [39, с. 62]. Жалування для «лінійних» козаків Самарського й Бахмутського козацьких полків планувалось таке саме як для «старого» Бахмутського кінного козацького полку.

Новоутворені лінійні козацькі полки могли бути організованими за прикладом інших лінійних козацьких полків, а також козацьких полків, які служили в фортецях Російської імперії. До лінійної козацької служби в середині XVIII ст. залучались козацькі полки й команди на Царицинській, Оренбурзькій, Ново-Закамській, Тоболо-Ішимській, Коливано-Кузнецькій та Іртишській оборонних лініях. Практика служби козацьких команд разом із ландміліцейськими полками була не лише на Українській лінії, але й також на Ново-Закамській оборонній лінії. Таку ж практику уряд бажав запровадити й на запланованій «Самарсько-Бахмутській» оборонній лінії. Так, на новій оборонній лінії від місця впадіння Самари в Дніпро до Бахмута планувалось організувати дев'ять поселених ландміліцейських полків і два (Самарський та новий Бахмутський) «лінійні» козацькі полки. Планувалось розмістити козацькі оселі впродовж лінії разом із ландміліцейськими поселеннями однодворців: «... имеют заступить выше писанные два казачьи полка своим при той линии между ландмилиц поселением» [39, с. 63]. Приміщення для військового гарнізону й поселенців на новій оборонній лінії планувалось побудувати за зразком українських осель: «Во всех по той новой линии местах казенная строения, сколько можно, и все партикулярныя жилья делать по малороссийскому обыкновению мазанками» [39, с. 63]. Однак утворенню в середині XVIII ст. «Самарсько-Бахмутської» оборонної лінії з центром у Бахмутської фортеці не судилося здійснитися. Очікуваного масового переселення слов'янського населення з Австрійської імперії до Слов'яносербії не відбулося. З гусарських поселених полків Шевича й Прерадовича у 1750–1760 х рр. була утворена система оборони на сході від Бахмута в басейні річки Лугані, де у місцях поселень – ротах були побудовані шанці, а на небезпечних ділянках – редутти.

Саме в Бахмуті була розміщена Слов'яносербська комісія (Слов'яносербська про поселення сербів комісія), яка опікувалась справами поселених гусарських полків Шевича й Прерадовича. З думкою дослідників, які вважають, що Бахмутська фортеця входила до складу Слов'яносербії [40, с. 61] або була її центром [41, с. 42; 42, с. 2908; 43, с. 67; 44, с. 54; 45, с. 178] слід не погодитись, оскільки Бахмут ніколи не входив до її складу. У Бахмуті лише іноді дислокувалися штаби гусарських полків Шевича й Прерадовича.

Для посилення бахмутського військового гарнізону, а також несення служби на російсько-турецькому кордоні до Бахмуту щорічно відряджались команди слобідських козацьких полків. Наприклад, у 1763 р. в Бахмуті несли службу Закотенська, Старобільська, Уривська, Калитвенська, Толучівська та Корочанська сотні Острогоського слобідського козацького полку.

Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. уряд остаточно відмовився від побудови нової оборонної лінії з центром у Бахмутській фортеці. Експансія Російської імперії до Північного Причорномор'я змусило уряд створити нову систему оборони вже далеко на Півдні України, відому під назвою «Дніпровська оборонна лінія».

Напередодні чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російський уряд реформував війська, посилив гарнізони на оборонних лініях та ін. Згідно з урядовим наказом від 19 квітня 1764 р. в Російській імперії гарнізонні військові частини були реорганізовані. Бахмутський гарнізонний батальйон було віднесено до розряду Прикордонних гарнізонних батальйонів на окладі внутрішніх. У Торській фортеці також був військовий гарнізон, який підпорядкувався київському обер-коменданту. У цій фортеці дислокувалась одна із шості рот Київського гарнізону. У серпні – вересні 1769 р. територію Бахмутської провінції атакував татарсько-нагайський загін на чолі калги-султана Шехбаз-Гірея, який полонив велику кількість населення, але не зміг розвинути наступ углиб Слобідської України.

14 лютого 1775 р. було вдруге створено Азовську губернію до складу якої увійшла

Бахмутська (північна) провінція, яка охопила землі колишнього Бахмутського повіту і Слов'яносербії. Після виникнення 30 березня 1783 р. Катеринославського намісництва, на теренах Бахмутської провінції у 1784 р. утворено Бахмутський та Донецький повіти. Проте, в літературі помилково зазначалось, що Бахмутський і Донецький повіти існували нібито вже під час утворення у 1750-ті рр. Слов'яносербії [11, с. 165]. Після скасування у 1796 р. Катеринославського намісництва, Донецький повіт було ліквідовано, а його землі увійшли до складу Бахмутського повіту. 8 жовтня 1802 р. була утворена Катеринославська губернія, до якої було включено Бахмутський повіт.

Протягом XVIII ст. в Бахмуті уряд створював слідчі комісії, які розглядали суперечки між донськими й запорозькими козаками, випадки розбійницьких нападів тощо. У 1756 р. в Бахмуті Слов'яносербська комісія вирішувала земельні спори між Ізюмським слобідським козацьким полком та Бахмутським кінним козацьким полком.

Бахмут відіграв значну роль під час російсько-турецької війни 1787–1792 рр. У «магазинах» колишньої Бахмутської фортеці зберігалась зброя, амуніція, порох та ін. У Бахмуті були розквартировані регулярні полки.

9 січня 1797 року усі гарнізони Російської імперії змінили назви. Гарнізонні батальйони й полки стали йменувалися в залежності від прізвища свого шефа. 4 березня 1800 року Бахмутський гарнізонний полк (батальйон) був розформований.

Слід сказати, що офіцери Бахмутського військового гарнізону й чиновники Бахмутської провінціальної (повітової) канцелярії отримували земельні угіддя на території Бахмутської провінції (повіту), де засновували власні господарства. Здебільше у володільських хуторах і слобод мешкало українське населення – вихідці із Слобідської України та Гетьманщині. На правах «чиншу» вони працювали на цих господарствах, а наприкінці XVIII ст. місцеві поміщики їх почали закріпачувати.

Висновок. На початку XVIII ст. на соляних промислах в місцевості річці Бахмутка виникло козацьке містечко – Бахмут, яке зіграв

важливу роль, як порубіжне місто на південному сході України. Після придушення булавинського повстання московським урядом бахмутські соляні промисли було передано у підпорядкування азовського губернатора. Після «соляної справи» контроль за видобутком солі перейшов до утвореної в Бахмуті Соляної Контори. Частина солевих доходів йшла на утримання військового гарнізону та місцевої козацької команди (компанії).

У 1709 р. у складі Азовської губернії було утворено Бахмутський повіт, який у 1719 р. перейменовано у провінцію у складі цієї ж губернії. Протягом XVIII ст. в Бахмуті було зосереджено органи управління, які впливали на функціонування соляних промислів, організацію заселення Слов'яносербії, утворення українських одноворчих і козацьких поселень тощо. В Торі, Маяках, Райгородкі, Ямполі, Цареборисові та інших містечок Бахмутського повіту (провінції) мешкали козаки Ізюмського слобідського козацького полку й відповідно вони були під юрисдикцією ізюмської козацької старшини, а не бахмутської повітової (провінціальної) канцелярії. У 1750–1760-х рр., у зв'язку із малоземеллям західної частини Бахмутської провінції, частина її мешканців переселилась на її східні території, де було утворено поселення за назвою містечок звідки вони були вихідцями.

На території Бахмутського повіту (провінції) розміщувався гарнізонний (прикордонний) батальйон, ландміліція, Бахмутський кінний козацький полк та ін. В Бахмуті зосереджувались воєводська канцелярія, магістрат, повітові (провінціальні) органи управління, слідчі комісії, суди та ін. В Бахмуті розміщувалась Слов'яносербська комісія, яка переймалась справами військових поселенців, земельними суперечками та ін.

У другій чверті XVIII ст. декілька разів проводилась адміністративно-територіальна реформа в Російській імперії. У 1775 р. у складі Азовської губернії була утворена Бахмутська (північна) провінція. У 1784 р. у складі Катеринославського намісництва утворено Бахмутський та Донецький повіти. У 1796 р. Донецький повіт було ліквідовано, а його територія включена до Бахмутського повіту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Сводка боевых реляций и переписки карательной армии князя В.В. Долгорукого 1722 г. О низовом донском походе. *О подавлении народного восстания 1707–1708 гг.* / [сост. Ю. А. Пелевин]. Исторический архив. 1955. № 4. С. 184–186.
2. Соловьев С. М. История России с древнейших времен : в 15 кн. Кн. VIII. Том. 15–16. М. : Изд.-во соц.-экон. лит., 1962. 678 с.
3. Северная война на Ингерманландском и Финляндском театрах в 1708–1714 гг. : (документы государственного архива) / Воен. учен. ком. глав. штаба ; [ред. А.З. Мышлаевский]. СПб. : Воен. тип., 1893. 532 с.
4. Письмо к Ивану Андреевичу Толстому из Лебедина (24 декабря 1708 г.). *Деяния Петра Великого, ... собранные из достоверных источников и расположенные по годам.* [в 12 ч.]. Ч. 11 : 1693–1709 / [И. И. Голиков]. М. : Унив. тип., 1789. С. 464–466.
5. Об учреждении губерний и о расписании к ним городов (18 декабря 1708 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том IV. 1700–1712.* СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 2218. С. 436–438.
6. Резолюции на докладных пунктах Ивана Андреевича Толстого (после 21 апреля 1709 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого.* Том. 9. Вып. 1 (январь – декабрь 1709 года) / ред. Б. Б. Кафенгауз. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. С. 154–159.
7. Кирилов И. К. Цветущее состояние всероссийского государства, в какое начал, привел и оставил неизреченными трудами Петр Великий ... и прочая : собрано трудами статского советника и бывшего в Сенате обер-секретаря г. Ивана Кирилова, из подлиннейших сенатских архивов в феврале месяце 1727 г. : кн. 1–2. Книга первая. М. : Унив. тип., 1831. 184 с.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775. Том 2 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2000. 750 с.
9. Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 300 с.
10. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст. : історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К. : Інститут історії України НАН України, 2015. 812 с.
11. История Луганского края : учеб. пособие / авт. кол. : А. С. Ефремов и др. ; М-во образования и науки Украины, Луган. гос. пед. ун-т имени Т. Г. Шевченко, Луган. обл. гос. администрация. Луганск : Альма-матер, 2003. 432 с.
12. Мільчев В. І. Бахмутський козацький полк. *Українське козацтво : Мала енциклопедія.* Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 31.
13. Фоккеродт И.-Г. Россия при Петре Великом / по рукописному известию Иоанна Готтгильфа Фоккеродта и Оттона Плейера ; пер. с нем. А. Н. Шемякина. М. : Унив. тип. (Катков и К), 1874. 122, 21 с.
14. Провинція Бахмутская. *Дополнение к Деяниям Петра Великого. Т. 18 и последний : Содержащий в себе состояние России, в каком сей Великий государь оставил ее по себе* / [И. И. Голиков]. М. : Унив. тип., 1797. С. 261–262.
15. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве : путеводитель / под ред. : А. В. Бондаревского и др. Архивное управление УССР, ЦГИА УССР. К., 1958. 348 с.
16. Доклад Соляной Конторы «Об отдаче Бахмутских и Торских соляных заводов на откуп» (21 декабря 1732 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том VIII. 1728–1732.* СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 6287. С. 994–1001.
17. Письмо Ф.М. Апраксина Петру I (15 марта 1712 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого.* Т. 12. Вып. 1. (январь – июнь 1712 года) / ред. кол. : Б. Б. Кафенгауз, А. И. Андреев, Л. А. Никифоров. АН СССР. Ин-т истории. М. : Изд-во АН СССР, 1975. С. 345.
18. Татаринов С. И., Адамов И. А. Край Бахмутский : Очерки исторического краеведения. Артемовск. 1992. 56 с.
19. Письмо И.А. Толстому (3 января 1712 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого.* Т. 12. Вып. 1. (январь – июнь 1712 года) / ред. кол. : Б. Б. Кафенгауз, А. И. Андреев, Л. А. Никифоров. АН СССР. Ин-т истории. М. : Изд-во АН СССР, 1975. С. 11–12.
20. Трактат, заключенный в Андрианополе российскими послами Бароном Шафировым и Графом Шереметьевым с верховным турецким визирем Али пашею (13 июня 1713 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том V. (1713–1719).* СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 2687. С. 36–43.

21. Об устройстве губерний и об определении в оныя Правителей (29 мая 1719 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том V. 1713–1719. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 3380. С. 701–710.
22. Татищев В. Н. Избранные труды по географии России / Под ред., со вступ. статьей и комментариями А. А. Андреева. М. : Географгиз, 1950. 248 с.
23. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. Київ : Наук. думка, 1996–1997. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівник) [та ін.] ; редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. 1997. 424 с.
24. Инструкция или наказ воеводам (26 января 1719 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том V. 1713–1719. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 3294. С. 624–632.
25. О бытии на Уфе и в Бахмуте воеводам по прежнему, и об определении в те города Комендантов, по силе Высочайше апробованных пунктов Воинской Коммиссии (21 августа 1733 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том IX. (1733–1736). СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 6469. С. 193–194.
26. О поручении в Бахмутской провинции правления дел тамошнему Коменданту (17 декабря 1758 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XII. (1744–1747). СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 9564. С. 956–957.
27. К № 12612 (6 апреля 1766 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XLIII. Книга штатов : Часть 1 : Штаты воен.-сухоп. (1711–1800) : 1762–1796. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. С. 110–121.
28. О выдаче драгунам Бахмутскаго эскадрона жалованья и провіанта за июль месяц 712 г. *Доклады и приговоры состоявшиеся в правительствующем Сенате в царствование Петра Великого изд. импер. акад. наук / под ред. акад. Н. В. Калачова*. Т. II. год 1712-й. Кн. 2 (июль–декабрь). СПб., 1883. № 601. С. 33.
29. Рабинович М. Д. Полки петровской армии 1698–1725 : Краткий справочник / Под ред. д.и.н. Л. Г. Бескровного. М. : Советская Россия, 1977. 111 с.
30. Горяга О. В. Формування та діяльність української ландміліції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Вип. 7. С. 14–18.
31. Описание казачьих дел Московского отделения общего архива глав. штаба / [сост. И. И. Дмитренко]. СПб. : Издат. воен.-учен. комитета глав. штаба, 1899. 538, 49 с.
32. О наказании колодника Семена Скороходова за ложное сказание за собою государева дела ... (март, 1735 г.). *Акты, относящиеся к истории Войска Донского*. Т. 2. Ч. 1 / собр. А. А. Лишиным ; под ред. [и с предисл.] А. А. Карасева и Х. И. Попова. Новочеркасск : Тип. А. А. Карасева, 1894. С. 113–115.
33. Высочайша инструкция генералу князю Голицыну, о бытии ему на Украине Главным Командиром над всеми войсками ... (29 апреля 1723 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том VII. 1723–1727. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 4200. С. 51–52.
34. О поручении дела Воинской сухопутной Экспедиции и строения крепости святыя Анны генерал-квартирмейстеру де Бринию (29 ноября 1733 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том IX (1733–1736). СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 6512. С. 237–239.
35. Каленюк С. П. Сліди на сакмі : краєзнавчі розвідки. Лисичанськ : ТОВ «Лисичанська друкарня», 2014. 311 с.
36. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5. Изюмській, Купянській и Старобельській уезды ; Купянские и Старобельские округа военного поселения. Харьков : Універ. тип., 1858. 398 с.
37. Известие о соляных заводах на Украине. 2-е. О соляных Торских заводах. *Пірко В. О., Литвиновська М. В. Соляні промисли Донеччини в XVII–XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел)*. Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. 136 с.
38. Указ Государственной Военной коллегии графу Салтыкову 18 марта 1754 года. *Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского*. Харьков : Тип. окр. штаба, 1884. 705 с.
39. Сенатский архив. Т. IX : Протоколы Правительствующаго сената, 1753–1756 гг. СПб. : Тип. Сената, 1901. 712, 29 с.
40. Канцелярія Новосербського корпусу / упоряд. : В. Мільчев, О. Посунько ; передмови : С. Гаврилович та ін. *Джерела з історії Південної України*. Том 7. Запоріжжя, 2005. 442 с.
41. Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області. *Історія української географії. Всеукр. наук.-теорет. часопис*. Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. Випуск 2 (14). С. 41–45.

42. Енциклопедія Українознавства : Словникова частина. У 10-ти томах. Т. 8 / гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. Париж, Нью-Йорк, 1976. С. 2800–3200.
43. Панкеев О. С. Джерела з історії губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2019. 270 с.
44. Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII – XVIII ст.) / Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ. Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. 94 с.
45. Очерки истории, языка и культуры ольшанских болгар / В. С. Лобачевский, И. И. Гуржос, И. К. Бунина и др. ; под общей ред. доктора исторических наук, профессора В. И. Мильчева. К. : Издательский дом «Скиф», 2013. 392 с.

Гедіков В. В.,

адвокат, аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ У КОНТЕКСТІ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Сучасний світ переживає стрімку цифрову трансформацію, що суттєво впливає на всі сфери діяльності, зокрема правову, освітню, економічну та управлінську. Цифрові інструменти стають невід'ємною частиною процесів автоматизації, оптимізації та покращення ефективності роботи як у державному, так і в приватному секторі. У статті розглядаються ключові цифрові технології та інструменти, що визначають майбутній розвиток суспільства.

Дослідження аналізує найпоширеніші цифрові інструменти. Особлива увага приділяється їхньому застосуванню у сфері юриспруденції, управління бізнесом та державного управління. Зокрема, розглядаються переваги та виклики використання цифрових платформ для електронного документообігу, автоматизації процесів, захисту персональних даних та забезпечення кібербезпеки. Стаття також висвітлює перспективи подальшої цифровізації, її вплив на ринок праці, правові аспекти використання цифрових технологій.

Цифрові інструменти є не лише засобом підвищення ефективності, а й потужним каталізатором інноваційного розвитку. Перспективи їх застосування відкривають нові можливості для трансформації соціальних інститутів, зміни форм комунікації та створення більш гнучких і адаптивних систем управління в умовах цифрової епохи.

Цифрові інструменти в юриспруденції є не лише засобом підвищення ефективності юридичних процесів, а й чинником формування відкритішої, доступнішої та більш адаптивної правової системи в умовах цифрової епохи.

Результати дослідження демонструють, що цифрові інструменти не лише спрощують робочі процеси, а й вимагають адаптації до нових викликів, включаючи зміну законодавчої бази, модернізацію цифрової інфраструктури та підвищення цифрової грамотності населення.

Ключові слова: цифрові інструменти, діджиталізація, цифрова трансформація, цифрові технології, штучний інтелект.

Hedikov V. V. Digital tools in the context of digitalization: current trends and prospects

Abstract. The modern world is experiencing a rapid digital transformation, which significantly affects all areas of activity, including legal, educational, economic and managerial. Digital tools are becoming an integral part of the processes of automation, optimization and improvement of work efficiency in both the public and private sectors.

The article examines key digital technologies and tools that determine the future development of society. The study analyzes the most common digital tools. Particular attention is paid to their application in the field of jurisprudence, business management and public administration. In particular, the advantages and challenges of using digital platforms for electronic document management, process automation, personal data protection and cybersecurity are considered. The article also highlights the prospects for further digitalization, its impact on the labor market, and legal aspects of the use of digital technologies.

Digital tools are not only a means of increasing efficiency, but also a powerful catalyst for innovative development. The prospects for their application open up new opportunities for the transformation of social institutions, changing forms of communication and creating more flexible and adaptive management systems in the digital age.

Digital tools in jurisprudence are not only a means of increasing the efficiency of legal processes, but also a factor in the formation of a more open, accessible and more adaptive legal system in the digital age.

The results of the study demonstrate that digital tools not only simplify work processes, but also require adaptation to new challenges, including changing the legislative framework, modernizing the digital infrastructure and increasing the digital literacy of the population.

Key words: digital tools, digitalization, digital transformation, digital technologies, artificial intelligence.

Процеси діджиталізації значно впливають на всі сфери суспільного життя, включно з правовими відносинами. Виникнення нових технологій, таких як штучний інтелект, блокчейн та цифрові платформи, створює нові виклики для правової науки.

Діджиталізація правової сфери є одним із ключових напрямів сучасного розвитку юриспруденції, зумовленим глобальними технологічними змінами, зростанням обсягу правової інформації та необхідністю автоматизації юридичних процесів. Використання цифрових інструментів у правозастосуванні, судочинстві, правовому консультуванні та інших сферах юриспруденції сприяє підвищенню ефективності роботи юристів, зниженню витрат часу на обробку документів і забезпеченню прозорості правових процедур.

Водночас цифровізація юриспруденції породжує низку викликів, зокрема питання правового регулювання використання цифрових технологій, забезпечення кібербезпеки та захисту персональних даних, а також необхідність адаптації юристів до нових технологічних умов. У зв'язку з цим постає потреба у ґрунтовному науковому дослідженні цифрових інструментів у правовій сфері та оцінці їхнього впливу на юридичну практику та законодавство.

Дослідження цифровізації в юриспруденції є актуальною темою для науковців у сфері права, інформаційних технологій та публічного управління. Значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили західні та вітчизняні дослідники, які аналізують можливості застосування штучного інтелекту для автоматизації юридичних рішень, а також питання правового регулювання електронного правосуддя.

Попри значну кількість наукових праць, багато питань залишаються недостатньо дослідженими, особливо в контексті адаптації законодавства до нових цифрових реалій, етичних аспектів використання штучного інтелекту в праві та впливу цифрових технологій на зміну професійних компетенцій юристів. Отже, подальший розвиток досліджень у цій сфері є вкрай необхідним для забезпечення ефективного впровадження цифрових інструментів у юриспруденцію.

З розвитком технологій з'являються нові цифрові інструменти, а саме:

1. Цифрові особи, такі як аватари чи профілі у віртуальних середовищах, дедалі більше беруть участь у правовідносинах. Створення цифрового аватара є складним процесом, який охоплює не лише бізнес-сферу, а й широкий спектр прав людини. Зокрема, це стосується права на зображення, права виражати свою ідентичність і розвиватися, захисту персональних даних, а також інших прав, таких як захист від дискримінації та вільний вибір – свободи, що можуть бути впливовими залежно від ситуації.

CNBC зазначає, що до 2030 року близько 23,5 мільйони робочих місць у світі використовуватимуть технології віртуальної та доповненої реальності, а тому важливим є подальше дослідження даних технологій [10].

Костенко О.В. визначає електронний аватар як дані в цифровій формі, які дозволяють максимально точно відтворити прототип людини-власника електронного аватара в метавсесвіті (кіберпросторі) з дотриманням прав, визначених законодавством [5, с. 57].

Також Костенко О.В. надає визначення поняттю «електронна особистість» – це встановлені законодавством необхідні та достатні електронні дані, що забезпечують ідентифікацію людини-власника аватара та інших електронних даних у метавсесвіті (кіберпросторі) [5, с. 57].

Створення та використання цифрових аватарів для будь-яких цілей вимагає обов'язкової згоди особи, зображеної на аватарі. Наприклад, неправомірно використовувати біометричні дані (риси обличчя, статуру чи інші анатомічні особливості) для створення голограм з рекламною метою без прямої поінформованої згоди цієї особи. Це правило застосовується навіть у випадку, якщо голограма не є класичним зображенням (наприклад, вона може рухатися або бути лише віддаленою копією особи).

Наразі цифрові аватари стали настільки ж звичним способом вираження власної ідентичності, як і фотографії [8]. Багато сторінок у соціальних мережах не містять реальних зображень або відео, а лише штучно створені образи за допомогою технологій, таких

як цифрові аватари чи глибинні підробки. Ці образи можуть бути як у формі голограм, так і виглядати як персонажі мультфільмів.

Основною перевагою цифрових аватарів є можливість налаштування зображень відповідно до особистих потреб, що дозволяє відображати стиль, культуру та уподобання. Хоча люди часто створюють аватари, схожі на їхню реальну зовнішність, технологія також дозволяє створювати образи, які можуть бути абсолютно віддаленими від реальності [9].

Тому сучасні електронні особистості та аватари можуть не відтворювати типову зовнішність або поведінку людини, а тим більше – реальну зовнішність власника чи користувача аватара. Найчастіше електронний аватар являє собою уявний, узагальнений або ідеалізований образ, який може бути вигаданим фантастичним персонажем, наділеним віртуальними надможливостями чи суперфункціями, доступними лише у метавсесвіті.

На відміну, наприклад, від звичайних чат-ботів, які обмежуються текстом і запрограмованими сценаріями, цифрові аватари забезпечують плавний, природний діалог. Вони дозволяють вести розмову без прив'язки до фіксованих шаблонів, надаючи користувачам можливість формулювати запитання у будь-який спосіб. Аватари, у свою чергу, адаптують свої відповіді динамічно, створюючи більш індивідуальний досвід взаємодії.

Використовуючи невербальні сигнали, такі як міміка, жести та тон голосу, цифрові аватари формують глибший емоційний зв'язок із користувачами. Здатність розпізнавати та виражати емоції піднімає якість цифрового спілкування до рівня, що максимально наближений до живого людського діалогу, суттєво перевершуючи можливості традиційних текстових чат-ботів [7].

Завдяки обробці великого обсягу корпоративних даних і використанню складних моделей штучного інтелекту, аватари здатні надавати точні рекомендації та релевантну інформацію. Їхня можливість динамічно адаптуватися до індивідуальних потреб демонструє потенціал створення персоналізованих і значущих взаємодій, які перевершують традиційні форми цифрової комунікації.

Відносини між людиною та технологіями зі штучним інтелектом стають усе більш персоналізованими. Персоніфіковані цифрові особистості та аватари поступово стають важливими державними інформаційними ресурсами, що вимагає не лише захисту в рамках інформаційної безпеки, але й визнання їх у законодавчому полі. Зокрема, держава повинна проявляти максимальну зацікавленість у технологічному, етичному та правовому регулюванні використання технологій штучного інтелекту, нейромереж, цифрових особистостей та аватарів.

2. Штучний інтелект (ШІ) є одним із найскладніших для правового регулювання цифрових інструментів. Його здатність до автономного прийняття рішень створює низку викликів, зокрема щодо відповідальності за його дії. У різних країнах вже тривають обговорення щодо створення правового статусу для ШІ. Наприклад, Європейський Союз у своїх регулятивних актах розглядає можливість часткової юридичної автономії для складних систем ШІ.

01 серпня 2024 року в Європейському Союзі набув чинності Акт про штучний інтелект (AI Act), який суттєво впливає на всі етапи використання штучного інтелекту – від його розробки до взаємодії з кінцевими споживачами. Цей документ регламентує вільний транскордонний рух товарів і послуг на основі штучного інтелекту, таким чином не дозволяючи державам-членам накладати обмеження на розробку, використання систем штучного інтелекту, якщо це прямо не дозволено цим законом[1].

В Україні розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 року № 1556-р схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту, відповідно до якої штучний інтелект – це організована система інформаційних технологій, яка дозволяє виконувати складні завдання, використовуючи наукові методи дослідження та алгоритми обробки даних. Він здатен самостійно створювати або обробляти отриману інформацію, формувати й застосовувати бази знань, моделі ухвалення рішень, алгоритми роботи з даними, а також визначати оптимальні способи досягнення поставлених цілей [2]. Метою Концепції

є визначення ключових напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту з метою забезпечення прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, створення конкурентоспроможної національної економіки та вдосконалення системи публічного управління.

Штучний інтелект відкриває широкі можливості для оптимізації сучасних правових процесів. Його перевагами є здатність швидко обробляти великі обсяги даних, знижуючи витрати та мінімізуючи людські помилки. Завдяки алгоритмам самонавчання ШІ може адаптуватися до змін та виконувати рутинні завдання, звільняючи час для більш складної інтелектуальної роботи. Однак впровадження ШІ супроводжується низкою викликів. Серед основних недоліків – відсутність правового статусу таких систем, що ускладнює їх інтеграцію у правову сферу, ризики неконтрольованої автономності, а також етичні питання, пов'язані із забезпеченням приватності, справедливості та відповідальності. Крім того, зростає залежність від технологій, що підвищує вразливість до кібератак і технічних збоїв.

Дослідження в сфері сучасного штучного інтелекту та нейромереж демонструють значний прогрес, що супроводжується важливими досягненнями в різних аспектах суспільного життя. Проте сучасний штучний інтелект не може повністю відтворити функціональність людського мозку, оскільки наше розуміння його роботи є досить обмеженим.

3. Інтернет речей (IoT) створив умови для виникнення нових цифрових інструментів, які відіграють ключову роль у сучасних процесах діджиталізації. До цих цифрових інструментів можна віднести: розумні пристрої; віртуальні асистенти (наприклад, Alexa, Google Assistant або Siri, які працюють як інструменти комунікації у взаємодії між людиною та пристроями); цифрові двійники (віртуальні моделі фізичних об'єктів або систем, які дозволяють моніторинг, аналіз і оптимізацію роботи в реальному часі); розумні міста (інтегровані системи управління міською інфраструктурою, що включають датчики, системи моніторингу та автоматизації), інтелектуальні автомобілі (автономні або напівавтономні транспортні

засоби, які використовують IoT для навігації, комунікації з іншими автомобілями та інфраструктурою) та інші. Інтернет речей об'єднує фізичні пристрої, системи та програмне забезпечення, які взаємодіють один з одним і з людьми. Їхні дії можуть мати юридичні наслідки, що потребує визначення їхнього статусу у правовій системі (наприклад, відповідальність за збитки, завдані автономними транспортними засобами). Автономність розумних пристроїв створює ситуації, коли складно визначити, хто є реальним суб'єктом прийняття рішень – людина чи пристрій.

IoT змінює підходи до права власності на інтелектуальні пристрої, адже разом із фізичним володінням важливим стає право доступу до програмного забезпечення та даних. Водночас зростає потреба у врегулюванні питань відповідальності за шкоду, спричинену діями або збоями таких пристроїв [3, с. 161].

4. Онлайн-судочинство, електронний документообіг. У багатьох країнах, включаючи Україну, активно впроваджуються е-судові системи. В Україні діє Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), яка дозволяє подавати документи, отримувати рішення та брати участь в судових засіданнях онлайн.

Електронний документообіг – це процес створення, зберігання, обробки, підписання та передачі документів у цифровому форматі з використанням спеціальних програмних засобів. Його особливості включають:

- Відмову від паперових носіїв на користь електронних документів.
- Використання електронного цифрового підпису (ЕЦП) або кваліфікованого електронного підпису (КЕП) для забезпечення автентичності та юридичної сили документів.
- Автоматизацію процесів узгодження, затвердження та архівування документів.
- Інтеграцію з іншими інформаційними системами, зокрема юридичними базами даних та судовими реєстрами.

Таким чином, цифрові інструменти відкривають нові можливості для вдосконалення юридичних процесів. Вони сприяють підвищенню ефективності правозастосування, спрощенню доступу до правосуддя. У майбутньому технології, такі як штучний інтелект,

блокчейн та аналітика великих даних, ще більше змінять юридичну сферу, роблячи її більш прозорою та ефективною.

5. Децентралізовані автономні організації (DAO) – це новий тип цифрових інструментів, що функціонують на основі блокчейн-технологій. DAO можуть володіти активами, укладати угоди та здійснювати управлінські функції без участі людини.

DAO функціонують як самоврядні спільноти, в яких рішення приймаються колективно, без участі централізованого управління. Основою їхньої діяльності є смарт-контракти – програмні алгоритми, що автоматично виконують закладені в них умови [6, с. 130].

До ключових характеристик таких організацій належать наступні [4, с. 52]:

1) децентралізація: DAO не мають централізованого керівного органу. Управління здійснюється учасниками організації через механізми голосування та взаємодії, які закріплені у смарт-контрактах;

2) автономність: завдяки смарт-контрактам DAO виконують більшість функцій автоматично. Це зменшує ризик людських помилок та забезпечує прозорість і передбачуваність дій;

3) технологічна основа: DAO працюють на основі блокчейнів, що забезпечують безпеку, прозорість і незмінність даних;

4) колективне управління: учасники DAO мають можливість брати участь у прийнятті рішень шляхом голосування, яке зазвичай базується на кількості токенів, якими вони володіють;

5) юридична невизначеність: у багатьох юрисдикціях правовий статус DAO залишається невизначеним. Це викликає складнощі у встановленні відповідальності, правового регулювання та вирішення спорів.

Децентралізовані автономні організації (DAO) відкривають нові можливості для організації діяльності та прийняття рішень у цифровому середовищі. Їхні переваги полягають у прозорості, ефективності та інклюзивності. Завдяки блокчейн-технологіям усі транзакції та рішення в DAO фіксуються у відкритому реєстрі, що забезпечує високий рівень довіри

серед учасників. Автоматизація процесів через смарт-контракти дозволяє мінімізувати витрати на управління та уникнути людських помилок. Крім того, DAO сприяють демократизації управління, оскільки кожен учасник має можливість впливати на прийняття рішень, зазвичай через механізми голосування.

Однак, DAO не позбавлені недоліків, які зумовлюють правові, технічні та етичні виклики. Одним із головних недоліків є невідомість правового статусу таких організацій у більшості юрисдикцій, що ускладнює вирішення спорів, встановлення відповідальності та правового регулювання. Технічні ризики також є значними: помилки у коді смарт-контрактів можуть призводити до серйозних фінансових втрат. Іншим слабким місцем DAO є потенційна централізація впливу – механізм голосування часто залежить від кількості токенів, що може надавати надмірну перевагу окремим учасникам.

Отже, DAO демонструють значний потенціал для трансформації суспільних і правових відносин в умовах діджиталізації, але водночас потребують подальшого правового осмислення та адаптації для зменшення ризиків і забезпечення справедливості в їх функціонуванні.

Таким чином, цифрові інструменти стали невіддільною частиною сучасного світу, радикально змінюючи способи, якими люди працюють, навчаються, спілкуються та управляють інформацією. Швидкий розвиток інформаційних технологій призводить до постійного оновлення цифрових рішень і появи нових інструментів, які забезпечують ефективність, автоматизацію та інтеграцію у різних сферах діяльності. Цифрові інструменти відіграють ключову роль у трансформації сучасного суспільства. Вони змінюють не тільки окремі галузі, а й спосіб мислення, комунікації та роботи людей. У майбутньому роль цифрових технологій лише зростатиме, а їхнє використання стане ще більш глибоким і повсюдним. Важливо вчасно адаптуватися до нових умов, вивчати новітні інструменти та активно впроваджувати їх у повсякденну діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. REGULATION (EU) 2024/1689 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 June 2024. Artificial Intelligence Act. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401689
2. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 року № 1556-р «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>
3. Бабійчук, В. С., & Шуміло, І. А. (2020). Інтернет речей: нові напрями модернізації законодавства. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління, (6(12)). С. 159-166.
4. Віровець Д.В. Економічний механізм функціонування децентралізованих автономних організацій. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2023. 241 с.
5. Костенко О.В. Електронна юрисдикція, метавсесвіт, штучний інтелект, цифрова особистість, цифровий аватар, нейронні мережі: теорія, практика, перспективи. Журнал «Наукові інновації та передові технології». № 2 (4) 2022. С. 54-78.
6. Сержанов В.В., Андришин В.П., Кочан Я.Л. Децентралізовані автономні організації (ДАО), як блокчейн допомагає людям працювати над спільною метою та інвестувати, недовіряючи один одному. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». № 2(62) (2023). С. 129-134.
7. Цифрові аватари: як віртуальні персонажі стають частиною реального життя. URL: <https://www.chatgptacademy.online/nejromerezhi/cyvrovi-avatary-yak-virtualni-personazhi-stayut-chastynoyu-realnogo-zhyttya/>
8. Konrad Olsson. Avatars have sparked the beginnings of a completely digital fashion industry. On the next step for our sense of self. URL: <https://scandinavianmind.com/avatars-have-sparked-the-beginnings-of-a-completely-digital-fashion-industry/>
9. Maghan McDowell. Shaping online avatars: Why our digital identities differ. URL: <https://www.voguebusiness.com/technology/shaping-online-avatars-why-our-digital-identities-differ>
10. Virtual reality is booming in the workplace amid the pandemic. Here's why. URL: <https://www.cNBC.com/2020/07/04/virtual-reality-usage-booms-in-the-workplace-amid-the-pandemic.html>

Кельбя С. Г.,кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинського університету

ОСНОВИ ПРАВОВЛАДДЯ У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ЦИЦЕРОНА

Анотація. У статті аналізується позиція Цицерона стосовно держави як надбання народу, і де народ об'єднаний не лише фізично, але й угодою про право та спільні інтереси. Об'єднання людей походить від природної потреби людей жити разом, оскільки людина уникає самотності і прагне спілкування. При цьому він підкреслював, що народ – це не просто зібрання людей, а спільнота, об'єднана справедливостю та спільними інтересами, керована спільним законом і благом. Розглядаються погляди Цицерона стосовно аналізу трьох форм правління: царська влада, влада оптиматів та демократія з його подальшим висновком про те, що кожен вид держави має свої недоліки і тому неможливо визначити найкращий. У царській владі інші люди відсторонені від прийняття рішень, які залежать виключно від волі правителя. Водночас мислителем обговорювалася тема негативного впливу правління оптиматів на народ через позбавлення його влади та участі в управлінні державою. Показано думку Цицерона про те, що держава, у такому випадку, не може вважатися правильною державою, і влада оптиматів не відповідає інтересам народу або загальному правопорядку. В умовах демократії, Цицерон підкреслював несправедливість рівності, оскільки відсутні сходинки у соціальному статусі. Акцентується, що мислитель ставив у пріоритет сучасну йому римську державу як четвертий тип державного устрою, що об'єднує переваги трьох інших типів. Цей новий тип він трактував як найбільш схвальний через збалансоване поєднання різних елементів та дотримання справедливої міри. Зазначається, що найбільшою проблемою у будь-якій формі влади Цицерон вважав тиранію. Тирана він характеризував як особу, яка прагне влади і пригнічує народ. Аналізується позиція Цицерона стосовно того, що розум, розсудливість, мислення та розважливність – це вищі якості, які панують над усім. Він вважав, що природа світу визначена розумом, а божественний розум керує як богами, так і людьми, закликаючи до добра і уникання зла. Відображено уявлення Цицерона про те, що право визначається природою, а не людьми через рішення чи суди. Закон не може порушувати природний порядок або визначати добро із зла. Цицерон відзначав різницю між небесним законом, що ґрунтується на божественному розумі, і приписами, створеними людиною, які не спроможні скеровувати людей до чесних вчинків. Закон має спрямовувати до блага громадян та держави, підтримувати спокій і щастя людей.

Ключові слова: держава, закон, правовладдя, справедливість, Цицерон.

Kelbia S. H. Fundamentals of the rule of law in the scientific work of Cicero

Abstract. The article studies Cicero's position on the state as the property of the people, and where the people are united not only physically, but also by an agreement on law and common interests. The unification of people comes from the natural need of people to live together, as people avoid loneliness and seek communication. At the same time, he emphasized that a nation is not just a collection of people, but a community united by justice and common interests, governed by a common law and good. The article examines Cicero's views on the analysis of three forms of government: royalty, government of the optimists and democracy, with his subsequent conclusion that each type of state has its own shortcomings and therefore it is impossible to determine the best. In tsarist power, other people are excluded from making decisions that depend solely on the will of the ruler. At the same time, the thinker reflects on the negative impact of the rule of optimists on the people by depriving them of power and participation in the governance of the state. The author shows Cicero's opinion that the state in this case cannot be considered a proper state, and the rule of optimists does not meet either the interests of the people or the general principle of the rule of law. In a democracy, Cicero emphasizes the injustice of equality, since there are no steps in social status. It is emphasized that the thinker gives priority to the modern Roman state as the fourth type of state system, which combines the advantages of the other three types. He considers this new type to be the most favorable due to the balanced combination of various elements and the observance of a fair measure. It is noted that Cicero identifies tyranny as the greatest problem in any form of government. He characterizes a tyrant as a person who seeks power and

oppresses the people. The author analyzes Cicero's position that reason, prudence, thinking and prudence are the highest qualities that dominate everything. He believed that the nature of the world is determined by reason, and the divine mind governs both gods and people, calling for good and avoiding evil. Cicero's idea that law is determined by nature, not by people through decisions or courts, is reflected. The law cannot violate the natural order or determine good from evil. Cicero noted the difference between the heavenly law, based on divine reason, and human-made regulations that are not capable of guiding people to do what is right. The law should aim at the good of citizens and the state, and maintain the peace and happiness of people.

Key words: *state, law, rule of law, justice, Cicero.*

Постановка проблеми. Ідея правовладдя сягає корінням далеко у глибину століть. В умовах сьогодення точно з'ясувати де і коли саме ці ідеї сформувалися досить складно. Вважається, що зародження ідеї верховенства права розпочалося у Стародавній Європі, зокрема, у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Саме в античності зародилися фундаментальні ідеї верховенства права, які згодом стали доктриною правової держави. В цей час сформувалася ідея про те, що право не є чимось штучним, запровадженим волею людей, а випливає з самої людської природи. Одним з найвідоміших мислителів і філософів того часу, який торкався основних принципів верховенства права, був Цицерон. Мислитель запропонував низку нових, цілком оригінальних ідей про державу, право і справедливість, без яких неможливо повною мірою усвідомити феномен правовладдя.

Мета дослідження. Метою цієї статті є аналіз основ правовладдя у науковій творчості Цицерона.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: С. Головатий, М. Кравчук, А. Матевосян, С. Меленко, С. Погребняк, О. Суліменко, Л. Шевченко, Н. Шелевер та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Наукова творчість видатного політика та філософа Стародавнього Риму Марка Тулія Цицерона (3 січня 106 до н. е. – 7 грудня 43 до н. е.) є надзвичайно багатогранна. Вона охоплює низку таких важливих питань, як держава, право, закон, добро, справедливість тощо.

Одним із найважливіших понять, котре викликало неабияке наукове зацікавлення

Цицерона були держава та її сутність. Так, державу Цицерон вважав надбанням народу, власністю народу [7, с. 48]. Водночас важливо зауважити, що народ у розумінні мислителя, – це не просто сукупність людей, які якимось чином об'єдналися разом. Це сукупність багатьох людей, які пов'язані угодою з питань права та спільними інтересами.

Аналізуючи причини виникнення держави він стверджував, що першою причиною такого об'єднання людей є не слабкість людей, не страх перед дикими звірами, а, перш за все, сама людська природа. Ця підстава, на його думку, полягає у вродженій потребі жити разом, адже людина не схильна до усамітненого існування і самотнього блукання, бо людська природа уникає самотності і прагне спілкування та об'єднання [7, с. 48]. Як зауважив з цього приводу вчений С. Головатий, «головним чинником, який «єднає зібрання багатьох», тобто творить «народ», у Цицерона все-таки виступає згода» [1, с. 90]. Цицерон робить особливий акцент на тому, що народ – це не просто сукупність людей, а група людей, об'єднаних угодою про справедливість і спільні інтереси [9, с. 37]. Водночас він пояснює, що народ – це зібрання багатьох, об'єднаних спільним законом і спільним благом. Дослідник М. Кравчук відзначає, що «Цицерон показав державу як правову форму організації загальної справи. Він визначав державу як загальний правопорядок. Захист свободи громадянина, його прав як складової правопорядку та всієї державності – це не приватна, а загальна справа держави. Тому можна стверджувати, що Цицерон стояв біля витоків поняття правової держави» [2, с. 43].

Аналізуючи форми правління Цицерон особливу увагу звертав на якісний зміст держави, залежність від того, який темперамент і воля тих, хто здійснює керівництво, а також кому довірено здійснювати владу – людині, кільком обраним чи всім громадянам. Цице-

рон виділив наступні три форми правління: перша, коли вища влада знаходиться в руках людини, яку називають царем, – це реальна влада; друга: коли влада знаходиться в руках виборців, а громадянська спільнота контролюється волею оптиматів, це влада оптиматів; третя, коли все в руках народу, це влада народу, тобто демократія [1, с. 91].

Цицерон у своїх міркуваннях дійшов висновку, що кожен з трьох типів держави недосконалий і жоден з них не може бути найкращим [7, с. 51]. Кожен з них прийнятний тільки за існування зв'язку, який би міцно об'єднав людей, тобто договір щодо права і спільних інтересів. Цицерон виводить свій принциповий висновок про недосконалість кожного з цих типів державного устрою зазначаючи вади, властиві кожному з них.

Так, за царської влади всі інші люди повністю відсторонені від загального законодавства і прийняття рішень. Прийняття рішення залежить від волі і бажань окремої людини. У такій державі доволі чітко буде проявлятися переважаюча могутність царя. При цьому, навіть, якщо один з царів вирішив наділити народ певною владою, все одно, як зауважив Цицерон, воля народу буде крихкою, тому що в такому стані воля народу залежить від волі однієї людини. У такому типі держави цар перетворювався на правителя, і в результаті відсутності однієї людини такий же державний лад з блага ставав негативом.

В умовах влади оптиматів ситуація трактувалася мислителем також несприятливою для населення, оскільки це означає позбавлення народу можливості участі в управлінні. За таких обставин багатство небагатьох керує державою, а найбагатші вважаються найкращими, що за висновками Цицерона – найнегідніша форма управління [1, с. 93-94].

Цицерон висловлював погляди щодо даного типу правління, який порівнював з царською владою, де багатство та вплив призводять до безчестя. Він стверджував, що справжні лідери держави повинні керуватись доблестю та дбати про добробут народу, а не мати прихильність до багатства чи знатності. Цицерон застерігав щодо можливого перетворення найкращих правителів у тиранів,

що може привести до тиранії над народом. Таким чином, він розглядав даний вид правління як варіант тиранії, що виникає зі специфіки правління оптиматів [7, с. 65].

Його остаточний висновок щодо цієї другої форми правління полягає в тому, що держава, яка повністю перебуває в руках кліки, не може по праву називатися державою. Тобто, як і в попередньому випадку з царською владою, Цицерон доходить висновку, що влада оптиматів не може бути тим, що він вважає справою народу або загальним правопорядком [7, с. 50].

В умовах народовладдя, коли все відбувається за волею народу, яким би справедливим і поміркованим це правління не було, Цицерон висловлює застереження, що сама ця рівність все одно несправедлива, оскільки не має щаблів у соціальному статусі. Показовим у цьому плані є його критична оцінка досвіду афінян, які здійснювали всі справи на основі рішень народу, тобто на основі суверенітету афінського народу. Він вказував на вади даного підходу, що не тільки не дозволили йому зберегти свої специфіки, але й на практиці показали, що такий суверенітет народу виявився згубним, оскільки перетворився на свавілля натовпу [7, с. 51].

Цицерон показав, що кожен з трьох типів державної системи має різні негативні моменти [6, с. 450], він стверджував, що немає такого виду устрою, який був би досконалим. У цьому зв'язку найбільшою проблемою Цицерон вважав тиранію, яка, згідно з його поглядами, може мати місце в будь-якій державі, чи то царська влада, чи влада оптиматів, чи народна влада. Цицерон назвав тирана людиною, яка прагне влади і виняткової імперії, а також править народом і пригнічує його. Тирана Цицерон називає найогиднішою, найбезглуздішою і найненависнішою для богів і людей істотою, яку можна собі уявити. Хоча зовні тиран – людина, але, на думку Цицерона, ця людина по лютості свого характеру переважає над найгіршими тваринами [1, с. 94-95].

Дослідивши недоліки, властиві всім трьом викладеним вище видам державного устрою, і піддавши критиці тиранію у всіх її можливих проявах, Цицерон поставив за мету з'ясувати,

яка ж державна система вважається найкращою. При цьому мислитель говорив про свою рідну державу як характерний взірець, та визначав її як найкращу державну систему. Відтак він був глибоко переконаний, що жодна із держав ні в своїх основах, ні в розподілі влади, ні у внутрішньому житті не може зрівнятися з тою, що залишили батьки, отримавши її від предків [1, с. 95-96].

Таким чином, мислитель характеризує четвертий тип державної системи, який він ставить над кожним із трьох окремо взятих зазначених вище типів, і який заслуговує найбільшого схвалення. Це пояснювалось тим, що він утворений рівномірним поєднанням трьох раніше проаналізованих видів, і який є таким, що взаємопоєднується ними усіма [6, с. 451]. Головне в баченні Цицероном єдиного поєднання елементів трьох типів державного устрою – царського, влади оптиматів і народного – дотримуватися справедливої міри [7, с. 51-52].

Виходячи з цього, Цицерон дійшов висновку, що в державних справах сама природа речей часто переважає над розумом, і це якраз той випадок, коли наявне розумне поєднання трьох типів державного ладу. Водночас Цицерон запропонував в пошуках кращої системи використовувати той взірець, котрий даний природою [1, с. 97]. У цьому зв'язку він націлював на пошук розумної людини, адже саме розум і мудрість, на думку Цицерона, слід визнати за такі якості, які мають бути притаманні усьому, що вважається найкращим [8, с. 10]. Саме ці якості забезпечують загальну послідовність, нерозривне переплетення і гармонію, які переважають між речами.

Отже, розум, розсудливість, мислення, розважливість, на переконання філософа, є тим, що панує серед речей, тобто є найвищим з усього. Саме завдяки цим категоріям немає місця випадковості, хаосу, помилки, блуканню; а навпаки, в ньому правда, абсолютний лад, поміркованість й постійність. Весь світ, в баченні Цицерона, являє собою єдність богів і людей. До людей розсудливість і розум переходили від богів. Але і боги, і люди мають однаковий розум, однакову сутність, однаковий закон, який наказує робити

добро і відвернути зло. Таким чином мислитель поступово наблизився до свого головного висновку про те, що все контролюється божественним розумом. У розумінні мислителя це означало, що розумна природа керує світом [1, с. 97-98].

Як можемо простежити, згідно з Цицероном, світом керує те, що тотожне: божественний розум, розумна природа, закон. Їхнє правління повинно бути максимально направлене на здійснення добра й запобігання злу. Цицерон звеличив, що в цих речах немає нічого, у чому не проявився б розум мислячої природи. Визнаючи досконалість світу в усіх відношеннях, Цицерон водночас стверджував, що людина, народжена для споглядання світу, відповідно до цього має міркувати і діяти, проте вона аж ніяк не недосконала. Водночас він зауважив, що людина – це лише частина досконалості. Мислитель також визнавав, що, на відміну від тварин, людина наділена природою розумом, і цей розум контролює її духовні прагнення, то даючи їй свободу, то стримуючи її. З-поміж усіх істот різної природи тільки людина здатна мислити. Всі інші позбавлені цієї здатності [1, с. 98-99].

Мислитель переконував, що як і в людині, так і в небі, і на землі немає нічого більш божественного, ніж розум. І лише тоді, коли цей розум досягає зрілості і досконалості, його по праву можна називати мудрістю. Якщо ж люди від природи народжуються добрими і мудрими і мають вроджений вірний і постійний розум, такий розум слід вважати надлюдським і частиною Бога, тобто частиною світу. Це дало Цицерону підстави стверджувати, що світ обов'язково повинен бути наділеним абсолютним і досконалим розумом [4, с. 276].

На переконання філософа, немає нічого кращого, ніж розум. Розум притаманний як людині, так і божеству. Вихідний зв'язок, який існує між людиною і божеством, на думку Цицерона, полягає саме в розумі [4, с. 276]. Якщо і для людини, і для божества є розум, то цей розум, на думку Цицерона, має правильно мислити. Так як розум є законом, в такому випадку люди тісно зв'язані з богами. Такий підхід дає можливість Цицерону встановити, що серед тих, хто має єдність у вигляді закону існує єдність у вигляді права [8, с. 10].

Позиція доктрини Цицерона стосовно права полягає в тому, що право – це те, що встановлює природа, а не те, що людина вирішила [1, с. 102]. На його думку, якби права встановлювалися рішеннями народів, командуванням правителів, судами трибуналів і ці права могли затверджуватися голосуванням або рішенням натовпу, то було б право грабувати, право на вчинення подружньої невірності, право подавати підроблені заповіді тощо. Він стверджував, що встановлений людьми закон не може порушувати порядок природи, не може створювати закон на основі незаконності, не може створювати добро від зла [7, с. 53-54]. Тільки на основі закону, який служить критерієм, даним природою, можна відрізнити хороший закон від нерозумного закону.

Цицерон стверджував, що різні закони, які, відповідно до обставин, були розроблені для народів, можна назвати законами у формі поступки, а не тому, що вони такі є насправді. У реальності можна назвати законом тільки те, що створено на благо громадян, цілісності держави, спокійного і щасливого життя людей. І, якщо народ склав і прийняв постанови, які є катастрофічними і несправедливими для народів, то цим він порушив свої заяви та обіцянки [1, с. 103]. З такими постановами люди не можуть повною мірою забезпечити збереження законів. На підтвердження цієї думки Цицерон обґрунтовував, що вже інтерпретуючи саму назву «закон», можна зрозуміти, що вона також містить сенс вибору, істинний і справедливий принцип. Численні шкідливі і згубні постанови, які встановлені народом, на думку Цицерона, не заслуговують на назву закону. Він вважав, що народ не може називати законом згубні рішення, тільки тому, що люди його прийняли, за аналогією з тим, як не можна по праву називати приписами лікарів ті смертні засоби, які під маскою порятунку призначають неосвічені і недосвідчені люди [1, с. 103-104].

Характерно, що у вченні Цицерона чітко простежується ідея про те, що прийнятий людьми закон можна назвати тільки в тому випадку, коли він вважається справедливим, що відповідає сутності природи загалом

і людській природі зокрема [3, с. 12]. Відповідність або невідповідність людських законів природі є в головним критерієм справедливості або несправедливості тих норм, які запроваджуються самою людиною. Отож, як зауважив С. Головатий, «це стало одним із наріжних каменів усього вчення Цицерона про природне право» [1, с. 104].

На думку Цицерона, зміст і суть закону загалом – це те, чим відбиваються права, і саме з закону в цьому сенсі повинні виходити правила життя. Також, за прикладом своєї держави, Цицерон говорив про право у сенсі ступеня влади при здійсненні владних повноважень. У розумінні мислителя ніщо настільки точно не відповідає закону і природному порядку як імперії, без яких не може триматися ні будівля, ні об'єднання громадян, ні народ, ні людство в цілому, ні вся природа, ні сам всесвіт. В імперії, як набір повноважень того, хто наділений владою, Цицерон побачив необхідність міри. Він зазначив, що саме імперія буде відповідати справедливому і природному порядку [5, с. 4]. На його переконання це зумовлено тим, що той, хто командує розумно рано чи пізно повинен буде підкорятися; і той, хто слухається і підкоряється, гідний рано чи пізно наказувати. Тому, як вважав мислитель, необхідно, щоб підлеглий сподівався, що в підсумку він буде командувати, а повелитель усвідомлював, що незабаром йому доведеться підкорятися [1, с. 105-106].

Таким чином, йшлося про обмежений характер влади чиновника. На той час в Римі влада консула обмежувалася тим, що інші магістрати повинні були підкорятися йому, за винятком трибуна. Як визнав Цицерон, це, по суті, обмежувало права консула, оскільки з'явилася людина, на яку його влада не поширювалася. Цицерон простежив, так як права консулів здавалися образливими для народу і приховували насильство, то стосовно них було запроваджено мудре і помірне обмеження [1, с. 106]. Крім зазначеного, примітно й те, що Цицерон сформулював такий принцип права, згідно з яким все повинно підпадати під дію закону, оскільки, на його думку, суть закону полягає в тому, що він прийнятий і встановлений для всіх.

Одним з найважливіших принципів Цицерона в доктрині права є твердження мислителя про те, що в основу покладено властиву природі справедливості [9, с. 37]. Він вважав, що людина, яка не знає божественного права, може сприймати закони свого племені як істинне право, причому закони, які прийняті поза справедливістю, істинним правом не можуть бути [1, с. 106].

Мислитель відзначав, що не все, що зазначено в указах і законах народів, є правильним (особливо, коли йдеться про постанови і закони видані тиранами) і що існує тільки один закон, що зобов'язує людську спільноту і встановлений законом, і цей закон походить від природи [3, с. 12]. Його аргументація полягала в тому, що коли справедливість не

походить від природи, вона взагалі не існує. Якщо справедливість не прийде від природи, то складно відшукати чесну людину. Таким чином він заклав основи своєї відомої доктрини про справедливість.

Висновки. Наукова творчість видатного політика та філософа Стародавнього Риму Марка Тулія Цицерона є надзвичайно багатогранна. Вона охоплює низку таких важливих питань, як держава, право, закон, добро, справедливість тощо. Ретельне дослідження мислителем сутності зазначених категорій дало можливість напрацювати ряд нових і оригінальних підходів щодо їх сприйняття, посприяло більш глибокому осягненню сутності правовладдя в сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. К. : Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
2. Кравчук М. Ідеї правової держави в історико-правовій ретроспективі. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 41-46.
3. Матевосян А. А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. *ScienceRise. Juridical Science*. 2019. № 4. С. 10-15.
4. Меленко С. Г. Марк Тулій Цицерон: феноменологія поглядів на право та закон. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 275-278.
5. Погребняк С. П. Історичні витоки верховенства права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Х.: Право, 2008. Вип. 15. С. 3-13.
6. Суліменко О. Марк Тулій Цицерон: деякі штрихи до поняття держави. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 52. С. 445-452.
7. Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / Переклад з латин. В. Литвинов. К. Основи, 1998. 476 с.
8. Шевченко Л. А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. «Право». 2020. Вип. 32. С. 7-13.
9. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4. Т. 2. С. 33-39.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.5>

Коломоєць Т. О.,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
Заслужений юрист України,
декан юридичного факультету
Запорізького національного університету

Колпаков В. К.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

Франковська С. А.,

PhD у галузі права,
викладач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

КОМПЕТЕНТНОСТІ З ПРОЄКТНОЇ (ГРАНТОВОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ ЯК СКЛАДОВА КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ – МАЙБУТНІХ ПРАВНИКІВ У ЗВО В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ОСВІТНІ ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ

Анотація. Актуальність теми. Докорінне реформування засад вищої юридичної освіти в Україні, із окресленням їх у проєктах новаційних за змістом, структурою нормативно-правових актах (Проєкт Концепції реформи юридичної (правничої) освіти, Проєкт Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії), які й визначатимуть новаційні вектор її майбутнього, передбачає зосередження питомої уваги на забезпеченні релевантного вимогам часу і запитам професійного правничого ринку достатнього рівня компетентнісної підготовки майбутніх правників у часті спроможності бути конкурентними у проєктній (грантовій) сфері, із можливістю ефективної інтеграції не тільки у вітчизняний правничий професійний простір, але й у європейський та міжнародний аналоги. Це вимагає формування у майбутніх правників вже під час навчання у ЗВО достатнього обсягу професійноорієнтованих проєктних (грантових) компетентностей, із можливістю їх практичної реалізації як у певній частині (елементний зріз), так і у повному обсязі (комплексний вимір). Це у свою чергу актуалізує питання з'ясування достатнього рівня унормування в актах чинного законодавства обов'язку ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників, передбачати в освітньому процесі відповідний аспект навчального навантаження й забезпечувати достатній рівень його ресурсного супроводу задля формування у здобувачів достатнього підґрунтя їх реалізації відповідних компетентностей у професійній сфері. Також, з огляду на вже наявні в Україні освітні практики щодо вирішення відповідного питання, актуальності набуває потреба їх характеристики задля пошуку тих успішних зразків, масштабування яких у середовищі вітчизняних правничих було б корисним й сприяло б підвищенню якості підготовки здобувачів вищої освіти-майбутніх правників в аспекті їх конкурентоспроможності у проєктній (грантовій) активності. **Мета** – аналіз нормативно-правових актів, які визначають засади підготовки майбутніх правників в Україні, у частині формування у здобувачів вищої освіти проєктних (грантових) компетентностей, а також вже наявних тематичних освітніх практик ЗВО задля обґрунтування доцільності визнання відповідних компетентностей в якості унормованої невід'ємної складової результату загальнокомпетентнісного підходу майбутніх фахівців та формулювання пропозицій щодо масштабування у ЗВО ефективних апробованих практик формування таких компетентностей. **Об'єктом роботи** є суспільні відносини, безпосередньо пов'язані із формуванням у здобувачів вищої освіти-майбутніх правників проєктних (грантових) компетентностей. **Предметом роботи** є нормативно-правові засади закріплення та освітні практики формування компетентностей з проєктної (грантової) діяльності як складова компетентнісного

підходу підготовки здобувачів вищої освіти–майбутніх правників у ЗВО в Україні. **Методи дослідження** – сукупність загальнонаукових та спеціальних методів, яка дозволила проаналізувати питання у його розвитку (діалектичний метод), сфокусуватися на основних проблемних питаннях (аналіз, синтез, індукція, дедукція), сформулювати основний понятійний апарат (спеціально-юридичний, логічний методи), виділити і деталізувати наявні нормативно-правові засади та освітні практики (методи групування, класифікаційного поділу), виокремивши успішні зразки (порівняльно-правовий метод, метод експертних оцінок), аргументувати позицію й запропонувати висновки щодо імперативності вимог стосовно визнання проєктних (грантових) компетентностей в якості невід’ємної складової результату компетентнісної підготовки майбутніх правників (метод аргументації) і сформулювати пропозиції щодо масштабування в мережі ЗВО успішних освітніх практик щодо формування відповідних компетентностей здобувачів (методи прогнозування, метод моделювання). **Висновки.** Проєктні (грантові) компетентності здобувачів вищої освіти – невід’ємна складова їх практикоорієнтованої компетентнісної підготовки у ЗВО, нормативні засади формування яких закріплені у нормативно-правових актах, які визначають засади підготовки майбутніх правників у ЗВО України, й які продубльовані у проєктах нормативно-правових актів, які будуть визначати вектори майбутнього вітчизняної юридичної (правничої) освіти. З огляду на особливості унормування засад їх формування під час освітнього процесу у ЗВО й із урахуванням автономії останніх стосовно практичного наповнення, організаційного та ресурсного супроводу відповідного процесу й вирішення у відповідності до цього всіх поточних питань, фактично впроваджено різноваріативну практику як стосовно формування проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти (освітні пропозиції ЗВО із міжгалузевих (з окремими тематичними модулями), вибіркових або ж суто спеціалізованих освітніх компонентів), поточної та підсумкової атестації їх рівня (від тестування, ситуаційного аналізу й до підготовки та публічної презентації проєкту, із можливістю їх різноваріативного поєднання), так і їх безпосередньої апробації та формування власного практичного досвіду щодо їх реалізації (із різним ступенем та результативністю координації залучення здобувачів до проєктних ініціатив ЗВО).

Ключові слова: *грант, проєкт, компетентності, здобувачі вищої освіти, вища юридична освіта, нормативно-правовий акт, освітні пропозиції, освітні практики.*

Kolomoiets T. O., Kolpakov V. K., Frankovska S. A. Competencies in project (grant) activities as a component of the competency-based approach to training higher education students – future lawyers in higher education institutions in Ukraine: regulatory and legal basis for consolidation and educational practices for formation

Abstract. Relevance of the topic. Fundamental reform of the principles of higher legal education in Ukraine, with their definition in innovative draft regulatory and legal acts (Draft Concept for the Reform of Legal Education, Draft Concept of the Draft Law of Ukraine on Higher Legal Education and Initial Access to the Legal Profession), which will determine the innovative vector of its future, involves focusing attention on ensuring that future lawyers are sufficiently competent to meet the demands of the times and the needs of the professional legal market, in terms of their ability to be competitive in the project (grant) sphere, with the possibility of effective integration not only into the domestic legal professional space, but also into European and international analogues. This requires future lawyers to develop a sufficient level of professionally-oriented project (grant) competencies while still studying at higher education institutions, with the possibility of putting them into practice both in part (elementary level) and in full (comprehensive level). This, in turn, gives rise to the question of clarifying the sufficient level of regulation in the acts of current legislation of the obligation of higher education institutions that train future lawyers to include the relevant aspect of the educational load in the educational process and to ensure a sufficient level of resource support for it in order to provide applicants with a sufficient basis for the implementation of relevant competencies in the professional sphere. In addition, given the educational practices that have already been implemented in Ukraine to address this issue, there is an urgent need to characterise them in order to identify successful models. The scaling of these models within the domestic legal environment would be advantageous and would contribute to enhancing the quality of training for higher education students–future lawyers–in terms of their competitiveness in project (grant) activity. The **objective of this study** is to analyse the regulatory and legal acts that define the principles of training future lawyers in Ukraine in terms of developing project (grant) competencies in higher education students, as well as existing thematic educational practices in higher education institutions. The study will seek to justify the feasibility of recognising the relevant competencies as a standardised integral part of the outcome of the general competency-based approach for future specialists, and to formulate proposals for scaling up effective, proven practices for developing such competencies in higher education institutions. The **object of the work** is social relations directly related to the formation of project (grant) competencies in higher education seekers who are future lawyers. The **subject of the work** is the regulatory and legal basis for consolidating and educational practices for developing competencies in project (grant) activities

as part of a competency-based approach to training higher education students—future lawyers at higher education institutions in Ukraine. **Research methods** constitute a set of general scientific and specialized approaches that enabled a comprehensive analysis of the issue in its development (dialectical method), a focused consideration of key problem areas (methods of analysis, synthesis, induction, and deduction), and the formulation of the core conceptual framework (special legal and logical methods). The study also involved identifying and detailing the existing normative legal foundations and educational practices (methods of grouping and classification), highlighting successful models (comparative legal method, expert evaluation method). Furthermore, the argumentation method was employed to substantiate the position and to develop conclusions regarding the imperative nature of recognising project (grant-related) competences as an integral part of the competency-based training outcomes for future legal professionals. Finally, forecasting and modelling methods were applied to formulate proposals for scaling successful educational practices related to the development of such competences across the higher education institution network. **Conclusions.** The project (grant) competencies of higher education applicants are an integral part of their practice-oriented competency-based training in higher education institutions, the regulatory framework for which is enshrined in regulatory and legal acts that define the principles of training future lawyers in higher education institutions in Ukraine, and which are duplicated in draft regulatory and legal acts that will determine the vectors of the future of domestic legal education. In light of the distinctive characteristics inherent to the regulation of the principles governing their formation during the educational process in higher education institutions, and considering the autonomy of these institutions with respect to the practical content, organisational and resource support of the relevant process, and the resolution of all prevailing issues in accordance with this, a range of practices have been implemented with regard to the formation of project (grant) competencies of higher education seekers (educational proposals of higher education institutions with interdisciplinary (with separate thematic modules). The components of the programme under discussion are of a selective or purely specialised nature. Current and final assessment of participants' level is conducted through a variety of means, including testing, situational analysis, project preparation and public presentation, with the possibility of their varied combination. Direct testing and the formation of practical experience in their implementation are also included, with varying degrees and effectiveness of coordination of the involvement of applicants in HEI project initiatives.

Key words: *grant, project, competencies, higher education seekers, higher legal education, regulatory act, educational proposals, educational practices.*

Вступ. Актуальність теми. Докорінне реформування засад вищої юридичної освіти в Україні, із окресленням їх у проєктах новаційних за змістом, структурою нормативно-правових актах (Проєкт Концепції реформи юридичної (правничої) освіти, Проєкт Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії), які й визначатимуть новаційні вектор її майбутнього, передбачає зосередження питомої уваги на забезпеченні релевантного вимогам часу і запитам професійного правничого ринку достатнього рівня компетентнісної підготовки майбутніх правників у часті спроможності бути конкурентними у проєктній (грантовій) сфері, із можливістю ефективної інтеграції не тільки у вітчизняний правничий професійний простір, але й у європейський та міжнародний аналоги. Це вимагає формування у майбутніх правників вже під час навчання у ЗВО достатнього обсягу професійноорієнтованих проєктних (грантових) компетентностей, із можливістю їх практичної реалізації як у пев-

ній частині (елементний зріз), так і у повному обсязі (комплексний вимір). Це у свою чергу актуалізує питання з'ясування достатнього рівня унормування в актах чинного законодавства обов'язку ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників, передбачати в освітньому процесі відповідний аспект навчального навантаження й забезпечувати достатній рівень його ресурсного супроводу задля формування у здобувачів достатнього підґрунтя їх реалізації відповідних компетентностей у професійній сфері. Також, з огляду на вже наявні в Україні освітні практики щодо вирішення відповідного питання, актуальності набуває потреба їх характеристики задля пошуку тих успішних зразків, масштабування яких у середовищі вітчизняних правничих було б корисним й сприяло б підвищенню якості підготовки здобувачів вищої освіти-майбутніх правників в аспекті їх конкурентоспроможності у проєктній (грантовій) активності. **Мета** – аналіз нормативно-правових актів, які визначають засади підготовки майбутніх правників в Україні, у частині фор-

мування у здобувачів вищої освіти проєктних (грантових) компетентностей, а також наявних тематичних освітніх практик ЗВО задля обґрунтування доцільності визнання відповідних компетентностей в якості унормованої невід'ємної складової результату загальнокомпетентнісного підходу майбутніх фахівців та формулювання пропозицій щодо масштабування у ЗВО ефективних апробованих практик формування таких компетентностей. **Об'єктом роботи** є суспільні відносини, безпосередньо пов'язані із формуванням у здобувачів вищої освіти-майбутніх правників проєктних (грантових) компетентностей. **Предметом роботи** є нормативно-правові засади закріплення та освітні практики формування компетентностей з проєктної (грантової) діяльності як складова компетентнісного підходу підготовки здобувачів вищої освіти-майбутніх правників у ЗВО в Україні. **Методи дослідження** – сукупність загальнонаукових та спеціальних методів, яка дозволила проаналізувати питання у його розвитку (діалектичний метод), сфокусуватися на основних проблемних питаннях (аналіз, синтез, індукція, дедукція), сформулювати основний понятійний апарат (спеціально-юридичний, логічний методи), виділити і деталізувати наявні нормативно-правові засади та освітні практики (методи групування, класифікаційного поділу), виокремивши успішні зразки (порівняльно-правовий метод, метод експертних оцінок), аргументувати позицію й запропонувати висновки щодо імперативності вимог стосовно визнання проєктних (грантових) компетентностей в якості невід'ємної складової результату компетентнісної підготовки майбутніх правників (метод аргументації) і сформулювати пропозиції щодо масштабування в мережі ЗВО успішних освітніх практик щодо формування відповідних компетентностей здобувачів (методи прогнозування, метод моделювання).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування проєктних (грантових) компетентностей у здобувачів вищої освіти привертала увагу науковців-представників різних наукових напрямків. Так, наприклад, питанням формування відповідних компетентностей у здобувачів

вищої освіти – майбутніх менеджерів приділили увагу у своїх роботах А. Пандазі, Т. Станжур, В. Баранов, А. Кос, майбутніх філологів – Е. Арванітопуло, Н. Кардашова, А. Лугова, В. Каламаж, соціологів та фахівців з соціальної роботи – С. Архипова, педагогів – Л. Бондаренко, Г. Іванюк, В. Молчанова, А. Власенко, С. Ізбаш, біологів – Л. Горшкова, Л. Коваль, дизайнерів – М. Тимченко тощо. В наявності й роботи, присвячені в цілому аналізу ролі проєктної (грантової) діяльності у формуванні компетентностей здобувачів вищої освіти, із зосередженням поглибленої уваги на різних її аспектах, компетентнісному підходу навчання майбутніх фахівців (наприклад, роботи І. Євтушенко, С. Васильєва, А. Боярська-Хоменко, П. Гусак, Л. Гусак). Попри наявність досить значної кількості наукових робіт, присвячених різним аспектам проблематики формування проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти, на жаль, обсяг уваги науковців, зміст робіт яких був би присвячений відповідному питанню, із акцентом уваги на формування відповідних компетентностей майбутніх правників, є мінімізованим. У більшості своїй, спостерігається або ж «тяжіння» змісту відповідних робіт до аналізу різних проблемних питань вищої юридичної (правничої) освіти, в т.ч. й із акцентом на обґрунтування пріоритетності саме компетентнісного підходу в освітньому процесі ЗВО, або ж, навіть якщо й виділяються відповідні компетентності, проте їх характеристика є побіжною, у контексті дослідження комплексних питань саме загальнокомпетентнісного підходу підготовки майбутніх правників (наприклад, роботи В. Суценка, А. Бутенка, О. Копиленка, В. Бігуна, В. Опришка, Ю. Гришиної, І. Шелеменця, Н. Кузнецової, А. Бойка, А. Демчука, М. Кучерявенка та ін.). Все це й актуалізує потребу усунення відповідної прогалини, із аналізом нормативно-правових засад формування проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти – майбутніх правників, наявних освітніх пропозицій вітчизняних правничих шкіл щодо практичного вирішення відповідного питання, із визначенням успішних освітніх практик для можливого їх масштабування задля ефективного формування унормованої

невід'ємної складової компетентнісної підготовки майбутніх правників у ЗВО.

Виклад основного змісту. I. «Проектна (грантова)» складова компетентнісної підготовки майбутніх правників у ЗВО в Україні: вітчизняний нормативно-правовий вимір. Аналіз «базових» нормативно-правових актів, які закріплюють засади підготовки майбутніх правників у закладах вищої освіти в Україні, дозволяє із упевненістю стверджувати, що т.зв. проектним (грантовим) компетентностям як складовій частині загального результату підготовки здобувачів вищої освіти-майбутніх правників держава видводить чільне місце, із демонстрацією «посиленої уваги» по мірі «просування» по рівням вищої освіти, що виглядає досить логічним та аргументованим. Так, зокрема, у Стандарті вищої освіти для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженому Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 644 (зі змінами), хоча самого словосполучення «проектні (грантові) компетентності» у тексті і не зустріти, проте детальний аналіз всього тексту документу дозволяє все ж таки виокремити «деталізований (елементний)» підхід до закріплення відповідних компетентностей. З огляду на зміст відповідних компетентностей, цілком можна стверджувати, що саме про зазначені компетентності йде мова при визначенні, наприклад, наступних ЗК, якими має оволодіти випускник, – «ЗК 1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу. ЗК 2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях. ЗК 6. Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології. ЗК 8. Здатність бути критичним і самокритичним. ЗК 9. Здатність працювати в команді. ЗК 10. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів). ЗК 12. Здатність усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми. ЗК 14. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності» [1]. У Стандарті вищої освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти, затвердженому Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 р. № 643, збережено аналогічний підхід (дублювання складових компетентностей попереднього рівня вищої освіти, із одночасним доповненням їх

переліку й іншими складовими, тобто розширений погляд на зміст проектних (грантових) компетентностей, щоправда, вже й із безпосереднім згадуванням по тексту акту самих відповідних компетентностей, із уточненням позиції розробників акту стосовно обов'язкової наявності таких компетентностей у загальному переліку компетентностей випускника. Так, зокрема, мова йде про додаткове закріплення « ... ЗК 2. Здатність проводити дослідження на відповідному рівні. ЗК 4. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації. ЗК 6. Здатність генерувати нові ідеї (креативність). ЗК 7. Здатність приймати обґрунтовані рішення. ЗК 8. Здатність спілкуватися з представниками інших професійних груп різного рівня (з експертами з інших галузей знань/видів економічної діяльності). ЗК 9. Здатність працювати в міжнародному контексті» [2]. Ну і звісно ж « ... ЗК 10. Здатність розробляти проекти та управляти ними» [2]. Звертають на себе увагу й положення Стандарту, безпосередньо присвячені закріпленню спеціальних компетентностей, і зокрема тих, які виокремлено як такі, що є виділеними «Додатково для освітньо-наукової програми», а саме: « ... СК 16. Здатність застосовувати сучасні методології науково-правових досліджень та застосовувати спеціальні методи досліджень у певних галузях юридичної науки. СК 17. Здатність аналізувати та інтерпретувати результати наукових досліджень, враховуючи використання міждисциплінарних та порівняльно-правових підходів. СК 18. Здатність використовувати наукові теорії та концепції, а також набуті практичні знання при проведенні наукових досліджень. СК 19. Здатність брати продуктивну участь у науковому співробітництві як на національному, так і міжнародному рівнях» [2], що знову ж таки демонструє фактично «традиційний» підхід до деталізованого закріплення відповідних компетентностей крізь призму фіксації їх елементів, щоправда, із «ускладненням їх фаховим спрямуванням». Ну, і, нарешті, Стандарт вищої освіти для третього (освітньо-наукового) рівня, затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 31.07.2023 року № 924, в цілому зберігаючи раніше обраний для попередніх аналогів підхід, дещо змінює

акцент у безпосередній фіксації як проєктних (грантових) компетентностей в цілому, так і їх складових. Так, зокрема, у переліку загальних компетентностей випускника передбачаються « ... ЗК 01. Здатність генерувати нові ідеї (креативність). ЗК 02. Здатність розробляти наукові проєкти та управляти ними. ЗК 03. Здатність розв'язувати комплексні проблеми на основі системного наукового світогляду, професійної етики та загального культурного кругозору. ЗК 04. Здатність усно і письмово презентувати результати власного наукового дослідження українською та іноземною мовами, глибоко розуміти іншомовні наукові та професійні тексти за напрямом досліджень» [3]. При цьому привертає на себе увагу й безпосереднє виокремлення проєктних компетентностей випускника – «ЗК 02. Здатність розробляти наукові проєкти та управляти ними». Водночас деталізований підхід запропоновано у Стандарті у частині фіксації спеціальних компетентностей випускника, серед яких спостерігаємо вже деталізований (дублювання у порівнянні із аналогами для інших рівнів освіти) підхід до закріплення елементів проєктних компетентностей, із акцентом вже на професійну їх спрямованість, а саме: « ... СК 01. Здатність планувати та виконувати оригінальні дослідження, досягати наукових результатів, які створюють нові знання у галузі права та дотичних до неї міждисциплінарних напрямках і можуть бути опубліковані у провідних наукових виданнях з права та суміжних галузей. СК 02. Здатність застосовувати методи правового і міждисциплінарного дослідження, виявляти їх евристичні можливості та межі, використовувати релевантний дослідницький інструментарій. СК 03. Здатність здійснювати науково-педагогічну діяльність у вищій освіті та проєктах правничої освіти у системі освіти дорослих. СК 04. Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми дослідницького характеру у сфері права та забезпечувати якість виконуваних досліджень; дотримання права інтелектуальної власності та стандартів академічної доброчесності. СК 05. Здатність моделювати оптимальні варіанти вирішення складних правових проблем, прогнозувати можливі наслідки їх реалізації. СК 06. Здатність здій-

снювати експертну діяльність у сфері права. СК 07. Здатність виявляти нові інституційні етичні виклики та етичні виклики в житті суспільства і пропонувати для них правові механізми розв'язання» [3]. Саме на цьому рівні вищої освіти спостерігаємо підвищений акцент уваги до визначення відповідних компетентностей випускника у загальному переліку останніх, їх ролі і значення, із поширенням їх на можливі сфері реалізації – наукову, освітню « ... розробляти наукові проєкти та управляти ними», « ... проєктах правничої освіти ...». Більше того, навіть по тексту відповідного акту досить поширеним є використання самого терміну «проєкт», що підтверджує його важливість для компетентнісного процесу і результату підготовки правника.

Аналіз змісту проєктних актів, прийняття яких передбачає докорінну реформу у підготовці майбутніх правників в Україні, із урахуванням викликів часу, євроінтеграційних та північноатлантичних векторів політики України, дозволяє також вести мову про збереження пріоритетизації проєктних компетентностей у загальному переліку компетентностей випускників вітчизняних правничих шкіл. Про це свідчать, зокрема наступні положення таких актів. Так, у Проєкті Концепції реформування юридичної (правничої) освіти у розділі «II. Мета, стратегічні цілі та завдання Концепції» підрозділі «Стратегічна ціль 10. Правничі школи є потужними центрами наукового, освітнього та інноваційного розвитку» передбачено, що досягнення відповідної цілі передбачає « ... запровадження системи державного фінансування наукових досліджень з права переважно за грантовим принципом, з урахуванням цілей державної політики, інституційної спроможності правничої школи та її рівня академічної доброчесності, розширення співпраці між правничими школами та професійними правничими спільнотами, які мають сприяти прикладному характеру досліджень та розвитку вмінь і навичок здійснення наукових досліджень у сфері права; розширення співпраці правничих шкіл України з правничими школами інших держав, зокрема країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD)» [4], а у розділі «III. Очікувані результати реаліза-

ції Концепції» як індикатор посилення «забезпечено рівень міжнародної співпраці українських правничих шкіл (відсоток спільних освітніх програм та ін. збільшився)» [4]. Цілком розуміємо, що досягнення відповідних цілей безпосередньо пов'язане із формуванням та реалізацією всього спектру складових саме проектних (грантових) компетентностей здобувачів, а у подальшому і випускників правничих шкіл. Натомість інший проектний документ – Проект Закону України «Про вищу правничу (юридичну) освіту та первинний допуск до правничої професії», поряд із майже тотожним підходом до обґрунтування важливості відповідних компетентностей у загальному переліку компетентностей випускника вітчизняних правничих шкіл, пропонує деталізоване згадування їх складових елементів по всьому тексту, із позиціонуванням можливості їх реалізації як окремо кожного елементу, так і їх поєднання як під час самого процесу підготовки майбутніх правників, так і після завершення навчання, під час професійної діяльності [5].

Отже, узагальнюючи зазначене, варто стверджувати, що проектні (грантові) компетентності правника визначаються як унормована (як на рівні чинних актів, які безпосередньо закріплюють засади вітчизняної юридичної освіти, так і проектних аналогів, які зорієнтовані на визначення векторів майбутнього останньої) невід'ємна складова загальнокомпетентнісного процесу підготовки здобувачів вищої освіти у ЗВО, так і результату такої підготовки – загального переліку тих компетентностей, наявність яких обов'язково має бути (must have) у нього і гарантує його конкурентоспроможність у професійному правничому середовищі як внутрішньому, так і інтеграцію у європейський та міжнародний правничий простір.

II. Наявні практики вітчизняних правничих шкіл щодо формування проектних (грантових) компетентностей у здобувачів вищої освіти – майбутніх правників. Розгляд відповідного питання варто здійснити у кількоаспектному вимірі. Насамперед, із урахуванням вищезазначених нормативних вимог, зосередити увагу на тих освітніх компонентах, вивчення яких пропонується здо-

бувачам вищої освіти-майбутнім правникам різними вітчизняними правничими школами. Діапазон запропонованих варіантів є досить широким – від «спрощеного», із вивченням окремих тематичних модулів, окремих тем у змісті різних обов'язкових освітніх компонентів, в т.ч. й міждисциплінарних, або ж окремих складових елементів змісту проектних (грантових) компетентностей у форматі різноманітних вибіркового освітніх компонентів й аж до «ускладненого», із вивченням окремих спеціалізованих фахових практикоорієнтованих освітніх компонентів, безпосередньо зорієнтованих на формування у здобувачів вищої освіти відповідних компетентностей в цілому. Так, наприклад, здобувачам вищої освіти у різних вітчизняних правничих школах пропонується вивчення наступних освітніх компонентів: «Критичне та аналітичне мислення», «Основи публічної презентації результатів наукових та проектних досліджень», «Командна робота та особливості її прояву у правничій сфері», «Інноваційна діяльність правника», «Основи проектної діяльності», «Робота із різними базами даних», «Аргументація у діяльності правника», «Європейські стандарти викладання правничих дисциплін та європейська академічна грантова система», «Практичні аспекти міжнародної наукової діяльності правника», «Наукова комунікація: методи оприлюднення результатів» тощо. Як бачимо, досить широким є «діапазон» освітніх пропозицій, водночас аналіз цих пропозицій ЗВО дозволяє вести мову про те, що, поряд із щорічним формуванням переліку різноманітних вибіркового освітніх компонентів, зосереджених на формуванні у здобувачів вищої освіти компетентностей із окремих складових змісту проектних (грантових) компетентностей, все ж таки стійкою є тенденція до виокремлення спеціального фаховоорієнтованого освітнього компоненту відповідного змістовного спрямування, зорієнтованого саме на комплексне формування у здобувача вищої освіти-майбутнього правника проектних (грантових) компетентностей в цілому й спроможність реалізації їх у професійній сфері. Так, все частіше вітчизняні правничі школи пропонуються для вивчення (на різних рівнях вищої освіти, різних освітніх

програмах) здобувачам освітні компоненти, як-то: «Проектний менеджмент у діяльності правника», «Європейські та вітчизняні стандарти проектної діяльності правника», «Європейська академічна грантова система» тощо. Саме такий підхід дозволяє досягти системності у формуванні у здобувачів відповідних компетентностей, врахувати особливості фахової сфери їх реалізації, адаптуватися до їх реалізації у співпраці із європейськими партнерами тощо. Водночас ініціативи ЗВО стосовно формування переліку вибіркових освітніх компонентів, зорієнтованих на окремі елементи змісту проектних (грантових) компетентностей, дозволяють здобувачам при формуванні індивідуальної освітньої траєкторії зробити акцент уваги на ті «прогалини», які існують у їх загальній підготовці, або ж посилити свою підготовку («просунутися») стосовно тих змістовних елементів проектних (грантових) компетентностей, які будуть вкрай важливими у подальшій професійній діяльності у певній сфері суспільних відносин. Тим самим такий підхід дозволяє не тільки сформувати «проектний (грантовий) фундамент» для професійної діяльності майбутнього правника, але й забезпечити його максимальну конкурентоспроможність з окремих його складових, окреслити перспективи його унікальності.

Поряд із акцентом уваги на загальні підходи ЗВО до формування змісту проектних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти-майбутніх правників, не менш важливо зупинитися і на їх підходах стосовно моніторингу та атестації рівня формування (сформованості) таких компетентностей. Особливий інтерес викликають форми підсумкової атестації, які впроваджуються ЗВО за підсумками вивчення вищезазначених освітніх компонентів. Діапазон таких форм також є досить широким і відрізняється різноманітністю. Мову можна вести про широке використання у ЗВО в якості форми підсумкового (саме підсумкового) контролю: а) тестових завдань (різна кількість, різні варіанти тощо), б) кейсових (ситуаційних) завдань, із аналізом реальних (з різним успіхом щодо отримання фінансування, публічної презентації поточних та підсумко-

вих результатів, різним ступенем реалізації, апробації та впровадження результатів, роботи команди тощо) проектних заявок, звітних документів, результатів десимінації тощо, і, беззаперечно, в) із підготовкою та публічною презентацією проекту (індивідуального, колективного), а також г) різноманітних міксованих форм (наприклад, тестово-проектної). З огляду на те, який саме варіант освітньої пропозиції (стосовно вивчення освітнього компоненту) обирає ЗВО, варто все ж таки стверджувати, що у випадку формування відповідних компетентностей у межах вивчення міждисциплінарного освітнього компоненту, тестова форма підсумкового контролю цілком може бути визнана як допустима. В інших випадках, а тим більше у разі вивчення спеціальних фаховоспрямованих практикоорієнтованих освітніх компонентів, безпосередньо сфокусованих на комплексному підході у формуванні у майбутніх правників проектних (грантових) компетентностей, тестова форма підсумкового контролю не є релевантною. Можна погодитися із V. Strauss у тому, що «... тести не відображають реальний рівень набутих студентами компетентностей, водночас здобувачі вищої освіти, які тривалий час залучені до проектної діяльності, виконують серію проектів (від легких до складних), які потребують використання всіх здобутих під час навчання знань та навичок» [6], завдяки чому саме т.зв. «проектна» форма підсумкового контролю набуває пріоритетності серед всього розмаїття форм контролю, є зрозумілою, передбачуваною, реалістичною і, головне, – дієвою. Саме тому підготовку та публічну презентацію проекту (індивідуального або ж групового (командного) варто розглядати як найоптимальнішу форму підсумкового контролю за результатами вивчення вищезазначених освітніх компонентів здобувачами вищої освіти-майбутніми правниками у ЗВО. Така форма підсумкового контролю дозволяє з'ясувати рівень теоретичної підготовки здобувачів, а також спроможність їх реалізувати її у професійній сфері, охопивши тим самим проектні (грантові) компетентності як в аспекті елементного їх виміру, так і в цілому.

А чи можливо є міксована форма підсумкового контролю, яка, наприклад, поєднує тестові завдання та підготовку й публічну презентацію власного індивідуального або ж командного проєкту, або ж аналіз реальних проєктних заявок, із виокремленням недоліків у їх підготовці та оформленні, звітних документів за підсумками реалізації, та підготовку й публічну презентацію власного індивідуального або ж командного проєкту? Так, такі форми контролю можуть бути і більше того навіть можна вести мову про те, що у деяких вітчизняних правничих школах вони впроваджуються вже впродовж тривалого часу. Однак одразу ж варто зазначити, що цінність таких форм підсумкового контролю буде залежати від дотримання балансу у співвідношенні її складових. Головне не «перевантажити» здобувача підготовкою («накачуванням» підготовки до автоматизму у пошуках правильних відповідей або ж простим вгадуванням потрібного варіанту відповіді, із розрахунку на удачу ...) до однієї із складових такої форми контролю й фактично знеціненням (брак часу, ресурсів ...) стосовно підготовки та публічної презентації проєкту – іншої складової такої форми контролю. За умови втрати балансу результат формування таких компетентностей і визначення їх рівня буде неадекватним реальному стану справ і цільовій спрямованості. Ці освітні компоненти є практикоорієнтованими, із акцентом на забезпечення спроможності реалізувати здобувачами вищої освіти, а у подальшому випускниками вітчизняних правничих шкіл, відповідні проєктні (грантові) компетентності у своїй професійній діяльності у правничій сфері, саме тому і форма підсумкового контролю має бути орієнтована на визначення реального рівня відповідних компетентностей таких осіб. З огляду на це, все таки варто стверджувати, що оптимальною варто вважати в якості форми підсумкового контролю за підсумками вивчення спеціальних фаховоорієнтованих освітніх компонентів, спрямованих на формування у здобувачів вищої освіти проєктних (грантових) компетентностей, підготовку і публічну презентацію проєкту. Стосовно ж інших освітніх пропозицій ЗВО (міждисциплінарні освітні компоненти

із тематичним модулем (блоком), вибіркові освітні компоненти окремоелементного змістовного спрямування тощо) форми підсумкового контролю можуть бути різними.

Різними є й підходи вітчизняних правничих шкіл стосовно набуття практичного досвіду реалізації відповідних компетентностей. Має місце різноваріативність підходів – від «лайт-версії», а саме виконання аудиторних або ж самостійних достатньо простих завдань у межах вивчення вищезазначених освітніх компонентів, окремих тем, й аж до «хард-версії», із безпосереднім залученням здобувачів вищої освіти до проєктних активностей ЗВО (НДТ, освітніх, наукових проєктів, госпрозрахункових науково-практичних досліджень тощо), в т.ч. й із різним ступенем координації такого залучення. Таке залучення здобувачів до проєктних активностей ЗВО є досить різноваріативним, в т.ч. й в якості виконавців окремих досліджень, дисемінації, апробації результатів, впровадження результатів у різні види діяльності, робота із базами даних, участь у підготовці звітної документації тощо. Різновиди підходів «лайт-версії» не можна вважати ефективними, оскільки мінімальним є фактично практичний аспект формування проєктних (грантових) компетентностей у здобувачів вищої освіти, мінімальними є їх активності, ініціативи, рольові позиції (у більшості своїй мова може йти лише про модельовані позиції та штучні підходи до їх практичного втілення), як наслідок, мінімальним фінальний обсяг власного практичного досвіду у здобувачів вищої освіти у реалізації відповідних компетентностей. Навіть при аналізі реальних кейсових завдань (проєктної заявки, дорожньої карти її реалізації, результатів її реалізації за позиціями тощо) мова йде про «чужий практичний досвід», досвід інших учасників відповідних відносин, а не про формування власного практичного досвіду здобувачів вищої освіти. Водночас різні прояви «хард-версії» безпосередньо пов'язані із активністю, ініціативою самих здобувачів вищої освіти, формуванням їх індивідуального практичного досвіду у проєктній (грантовій) сфері, навіть якщо мова йде про командну роботу, про підготовку групової проєктної заявки. З огляду

на це саме прояви «хард-версії» у формуванні практичного досвіду здобувачів вищої освіти щодо реалізації проєктних (грантових) компетентностей є найбільш ефективними, оптимальними для ЗВО й такими, впровадження та масштабування яких має бути пріоритетним. Безпосереднє організаційне та ресурсне забезпечення впровадження відповідних заходів «хард-версії» у ЗВО визначається, із дотриманням принципу автономії ЗВО у вирішенні відповідного питання, із урахуванням наявних можливостей та реальних запитів. Їх кількісні та якісні характеристики залежать від різних факторів, що й впливає на формування пулу найпоширеніших (наприклад, залучення здобувачів вищої освіти до активностей у рамках виконання НДТ або ж інших проєктів із різними джерелами фінансування, до виконання науково-практичних робіт на замовлення ІТ-кампанії як основного зовнішнього стейкхолдера ЗВО, до співпраці із міжнародними партнерами тощо) ініціатив. Таке розмаїття, у свою чергу, формує підґрунтя для їх можливого класифікаційного розподілу за різними критеріями, з'ясування унікальності та вирішення питань щодо масштабування або ж мінімізації (наприклад, залучення здобувачів вищої освіти до виконання проєктів Erasmus+ KA2 CBHE, ERASMUS+ Jean Monnet modules, Програми НАТО «Наука заради миру і безпеки», проєктів фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок молодих учених тощо). Задля досягнення ефективного результату відповідні активності із безпосереднього залучення здобувачів вищої освіти до проєктної (грантової) діяльності ЗВО мають координуватися і від рівня такої координації фактично залучить реалістичність, системність, дієвість такого залучення, а відповідно й формування практичного аспекту відповідних компетентностей у здобувачів вищої освіти. Координація цілком може бути зосереджена на рівні різних структурних підрозділів ЗВО і від того, яким є такий підрозділ може залежати і реальна спроможність здобувачів вищої освіти сформулювати власний практичний досвід у зазначеній сфері відносин, а також підґрунтя для

його ефективного використання у професійній діяльності. Як свідчить аналіз відповідних практик різних ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників в Україні, такими структурними підрозділами найчастіше є науководослідна частина (щоправда, дещо обмеженим є обсяг їх можливостей стосовно всього змісту проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти), міжнародний відділ (або ж інша його назва), кафедри (однак, знову ж таки в даному випадку необхідно є співпраця з іншими структурними підрозділами ЗВО), а також спеціалізовані структурні підрозділи, діяльність яких безпосередньо пов'язана із проєктною діяльністю ЗВО в цілому (проєктний відділ, департамент, офіс тощо). Наявність у структурі ЗВО спеціального структурного підрозділу, діяльність якого безпосередньо пов'язана із проєктною діяльністю ЗВО в цілому, фактично виглядає як найоптимальніша модель існування суб'єкта координації залучення здобувачів вищої освіти до проєктної активності ЗВО, формування їх власного досвіду практичної реалізації відповідних компетентностей, забезпечення системності такого залучення, створення додаткових можливостей для «прокачки» відповідних компетентностей, а також для формування своєрідного пулу перспективних учасників проєктних груп, із можливістю їх залучення як під час навчання в якості здобувачів вищої освіти, так і у подальшому – вже як випускників, із акцентом на можливість урахування специфіки реалізації проєктних ініціатив у різних сферах професійної діяльності.

Висновки. Проєктні (грантові) компетентності здобувачів вищої освіти – невід'ємна складова їх практикоорієнтованої компетентності підготовки у ЗВО, нормативні засади формування яких закріплені у нормативно-правових актах, які визначають засади підготовки майбутніх правників у ЗВО України, й які продубльовані у проєктах нормативно-правових актів, які будуть визначати вектори майбутнього вітчизняної юридичної (правничої) освіти. З огляду на особливість унормування засад їх формування під час освітнього процесу у ЗВО й із урахуванням автономії останніх стосовно практичного наповнення,

організаційного та ресурсного супроводу відповідного процесу й вирішення у відповідності до цього всіх поточних питань, фактично впроваджено різноваріативну практику як стосовно формування проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти (освітні пропозиції ЗВО із міжгалузевих (з окремими тематичними модулями), вибіркових або ж суто спеціалізованих освітніх

компонентів), поточної та підсумкової атестації їх рівня (від тестування, ситуаційного аналізу й до підготовки та публічної презентації проєкту, із можливістю їх різноваріативного поєднання), так і їх безпосередньої апробації та формування власного практичного досвіду щодо їх реалізації (із різним ступенем та результативністю координації залучення здобувачів до проєктних ініціатив ЗВО).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 644. <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-zispecialnosti-081-pravo-dlya-pershogo-bakalavrskogo-rivnya-vishoyi-osviti>
2. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 643. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS38176>
3. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 31 липня 2023 року № 924. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20stand>
4. Проєкт Концепції реформи юридичної (правничої) освіти. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/news/notice/75481.html>
5. Проєкт Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/news/notice/75193.html>
6. Strauss, V. (2018). Project-based learning is a new rage in education. Never mind that it's a century old. The reform pendulum. URL: <https://www.washingtonpost.com/education/2018/12/12/project-based-learning-is-new-rage-education-nevermind-that-its-century-old>.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.3:327.39(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.6>**Гончарук В. Л.,**

адвокат, доктор філософії в галузі права,

доцент кафедри національної безпеки,

доцент кафедри управління фінансово-економічною безпекою

Інституту безпеки

ПрАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ОБМЕЖЕННЮ СУВЕРЕНІТЕТУ ЧЕРЕЗ ЗОВНІШНІЙ ВПЛИВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Анотація. Державна незалежність та суверенітет є багатограним явищем, яке значною мірою впливає на економічну стабільність, державні фінанси та рівень соціальної справедливості. У статті здійснено аналіз ключових чинників, що формують можливість зовнішнього втручання у процеси прийняття державно-управлінських рішень, зокрема в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики, управління економікою та призначення кадрів.

Дослідження зачіпає складний комплекс проблем економічної незалежності та політичного самовизначення в умовах зовнішнього впливу на державний суверенітет. Особливу увагу приділено виділенню загальних рекомендацій для зміцнення державного суверенітету: інституційних, правових, освітньо-ідеологічних.

Проаналізовано законодавчу практику деяких країн світу щодо впровадження та функціонування нормативно-правових актів, що регулюють діяльність осіб або організацій, що перебувають під іноземним впливом або отримують закордонне фінансування. Аргументовано необхідність прийняття альтернативного законодавчого акту "про іноземних агентів" у вітчизняному правовому полі, що дозволить зменшити прихований вплив іноземних структур на формування внутрішньої політики та сприятиме зміцненню національної безпеки та суверенітету.

Автор звертає увагу на важливості забезпечити баланс між залученням міжнародного досвіду та дотриманням конституційних принципів державного управління. Запропоновано рекомендації для подальшого зміцнення суверенітету, стабільності та економічного зростання України, базуючись на аналізі національних і міжнародних практик.

Таким чином, стаття підкреслює, що суверенітет є не лише юридичним поняттям, але й практичною необхідністю для забезпечення ефективного функціонування держави та захисту її національних інтересів. Участь міжнародних експертів у конкурсних процедурах в Україні має нормативну основу в національному законодавстві та міжнародних домовленостях. Однак така практика потребує перегляду або додаткового врегулювання, аби не порушувати принципи державного суверенітету, правової відповідальності та публічного контролю.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вдосконалення політики сталого розвитку та належного забезпечення національної безпеки, розробки стратегій запобігання втручанням іноземних держав, організацій, окремих груп та осіб у внутрішні справи України.

Ключові слова: обмеження суверенітету, іноземці, наглядова рада, державне підприємство, політична суб'єктність, статус іноземного агента, інструменти "м'якої сили", інституційна ефективність, міжнародний досвід, конституційні гарантії.

Honcharuk V. L. Certain legal aspects of counteracting the limitation of sovereignty by external influence: the homeland experience

Abstract. State independence and sovereignty are multifaceted phenomena that significantly impact economic stability, public finance, and the level of social justice. This article analyzes the key factors that shape the potential for external interference in the decision-making processes of public administration, particularly in matters of domestic and foreign policy, economic governance, and personnel appointments. The research

addresses the complex interplay between economic independence and political self-determination under conditions of external influence on national sovereignty. Special attention is devoted to the identification of general recommendations for strengthening state sovereignty in institutional, legal, and educational-ideological dimensions.

Furthermore, the article examines the legislative practices of several foreign states concerning the adoption and functioning of legal frameworks that regulate the activities of individuals or organizations under foreign influence or financed from abroad. The author substantiates the necessity of introducing an analogous legislative act on “foreign agents” in the Ukrainian legal system. Such an initiative is expected to mitigate hidden foreign influence over domestic policy formation and contribute to reinforcing national security and sovereignty.

The article emphasizes the importance of maintaining a balance between adopting international expertise and adhering to constitutional principles of public governance. Recommendations are proposed to further strengthen Ukraine’s sovereignty, stability, and economic growth based on the analysis of both national and international experience.

Thus, the article emphasizes that sovereignty is not only a legal concept but also a practical necessity for ensuring the effective functioning of the state and the protection of its national interests. The involvement of international experts in selection procedures in Ukraine has a legal basis in national legislation and international agreements. However, this practice requires revision or additional regulation to avoid violating the principles of state sovereignty, legal accountability, and public oversight.

The results of the study may be used to further improve sustainable development policies and ensure national security, as well as to develop strategies aimed at preventing interference by foreign states, organizations, specific groups, or individuals in Ukraine’s internal affairs.

Key words: *limitation of sovereignty, foreign nationals, supervisory board, state-owned enterprise, political subjectivity, foreign agent status, “soft-power” instruments, institutional effectiveness, international experience, constitutional guarantees.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку Україна стикається з дедалі активнішим зовнішнім втручанням у сферу державного управління, економіки, судової реформи та формування антикорупційної політики. Такий вплив часто реалізується через умовне фінансування, кадровий відбір, донорську підтримку та консультативно-експертну участь іноземних представників, що створює загрозу для реалізації принципів державного суверенітету, визначених у Конституції України (ст. 1, 5, 17).

Проблема загострюється тим, що чинна нормативно-правова база України не містить достатніх інструментів захисту від прихованого або формально легітимізованого зовнішнього впливу. Водночас, окремі міжнародні партнери фактично здійснюють квазі-владні функції, зокрема в кадровій політиці, що, попри формальну добровільність, несе ризики втрати політичної суб’єктності, ослаблення правового суверенітету та зниження довіри громадян до державних інституцій.

Метою статті є комплексне дослідження форм та проявів обмеження державного суверенітету України внаслідок зовнішнього впливу міжнародних організацій, донорів, іноземних фондів та окремих країн, а також

вироблення правових і інституційних механізмів протидії таким проявам у межах чинного національного законодавства.

Основні завдання дослідження:

- дати авторське визначення поняттю “обмеження державного суверенітету”;
- проаналізувати правові наслідки участі іноземців у складі наглядових рад держ. підприємств та конкурсних комісій;
- дослідити приклади зовнішнього впливу (зокрема, через USAID, МВФ) на процеси прийняття державних рішень в Україні;
- порівняти українське законодавство з аналогічними актами в інших країнах світу щодо контролю за іноземним впливом;
- розробити практичні рекомендації щодо нормативно-правового врегулювання участі іноземних суб’єктів у кадровій та управлінській політиці України.

Вступ. Державний суверенітет згідно з Конституцією України є основою існування і розвитку української державності. У сучасних умовах, особливо в контексті воєнного стану, поглиблення євроінтеграції та зовнішньої залежності в економіці, все частіше фіксується вплив зовнішніх суб’єктів (держав, фондів, організацій) на внутрішньополітичні, економічні та кадрові процеси в Україні.

На сучасному етапі розвитку державних і недержавних правових інституцій та правовідносин, особливо на тлі уніфікації та глобалізації міжнародних стандартів, проблема обмеження державного суверенітету набуває особливого значення. Суверенітет держави передбачає незалежність у прийнятті рішень, зокрема в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики, управління економікою та призначення кадрів. Однак за останні роки в Україні спостерігається негативна тенденція.

Державний суверенітет – це юридично закріплена та фактично реалізована властивість державної влади бути верховною, незалежною, самостійною і неподільною у межах певної території та на міжнародній арені. Це один із ключових принципів конституційного ладу будь-якої незалежної держави. На наш погляд, міждисциплінарний підхід дозволяє найбільш повно досягнути природу цього явища, виявити його детермінанти та запропонувати ефективні шляхи мінімізації впливу іноземних держав, міжнародних організацій, окремих груп та осіб, що діють в інтересах іноземних держав та організацій.

Вважаємо, що після подій 2014 року в Україні, традиційна і до поки переважно успішна зовнішня політика “багатовекторності”, яка мала однією з переваг можливість збалансувати вплив з різних напрямків та дозволяла більш ефективно захищати свої національні інтереси, зокрема у сфері економіки, безпеки та міжнародної політики змінилася на цілковито одно-направлений “моно-західний” вектор інтеграції та розвитку правовідносин. Ці явища не сприяли забезпеченню та реалізації Конституційних гарантій для громадян, в т.ч. “на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї” [1].

На наше переконання, питання зовнішнього впливу на державний суверенітет України вимагає комплексного дослідження та аналізу, врахування не лише економічних і правових аспектів, але й глибшого розуміння міжнародно-політичних та внутрішньо-політичних чинників та процесів.

З урахуванням викладеного вище, у цій статті здійснюється спроба висвітлити ключові аспекти здійснення та форми втручання (конкретні прояви) у вітчизняний суверенітет

в т.ч. через прийняття конкретних рішень щодо участі іноземців у наглядових радах державних підприємств і комісіях із добору керівників Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного антикорупційного бюро України, Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – САП, НАБУ, НАЗК) та судових органів – Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС), а також прийняття за основу та в цілому певних законодавчих актів за “рекомендаціями/вимогами” міжнародних організацій. Приводяться ризики та наслідки такого втручання (впливу), дається авторське визначення поняття “обмеження суверенітету”, що може бути використано в соціально-правових дискусіях.

Виклад основного матеріалу. В роботі інтегруються різні точки зору з метою окреслення комплексного бачення ефективної протидії подальшому обмеженню суверенітету задля дотримання Конституції України та сталого незалежного розвитку держави.

Таким чином, актуальність дослідження обумовлена не лише прагненням до реальної державної незалежності/суверенітету та реалізації важливих конституційних положень, але й необхідністю забезпечення верховенства права та соціальної справедливості, що є важливими принципами сучасного демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній юридичній науці питання суверенітету та зовнішнього впливу досліджувалися деякими науковцями та правознавцями. Серед них доцільно виділити праці Скрипнюка О.В., Трояна І.В., Богів Я.С., Кравцова З.С., Байдіна Ю.В., Сазонова М.І., Сіваша О.М., Барабаша Ю.Г., Чорної Н.В., Куян І.А., Шемшученко Ю.С. та інших. Однак, незважаючи на напрацьоване, питання протидії обмеженню суверенітету через зовнішній вплив потребує більш глибокого доопрацювання.

Так, Скрипнюк О.В. у своїй праці “Доктринальні підходи та виміри державного суверенітету” аналізує концепт суверенітету в умовах сучасних викликів, зокрема глобалізації та зовнішнього впливу. В умовах демократизації суспільства, створення та утвердження демократичної, правової держави сувере-

нітет набуває нових характеристик. Так, у сучасних реаліях суверенітет держави – це не стільки “свобода від”, коли держава реалізує гасло “державна воля – найвищий закон”, скільки “свобода для”. А отже, забезпечення державного суверенітету постає як постійне посилення функціональної ефективності держави, підвищення рівня внутрішньої і зовнішньої безпеки, унеможливлення будь-яких спроб зовнішньої або внутрішньої експансії, які б мали своїм наслідком підризу цілісності держави, зменшення її економічного потенціалу, погіршення соціального забезпечення громадян, руйнацію основ конституційного ладу тощо. Адже критеріями державного суверенітету є ефективність державної влади, реальність конституційного ладу, стабільність та водночас сталий розвиток усіх сфер життєдіяльності держави та суспільства (економічної, політичної, правової, інформаційної, культурної тощо) [2, с. 14].

Дослідник Троян І.В. аналізує поняття державного суверенітету в контексті теорії політичного реалізму, розглядає його трансформації в умовах глобалізації. Слушно буде підтримати його позицію, що сьогодні в науковій літературі з посиленням глобалізаційних процесів та появою нових акторів світової політики обґрунтовуються тенденції втрати національними державами свого впливу та кризи традиційного способу їх функціонування на міжнародній арені. Міжнародна практика свідчить, що моноцентрична структура влади конкуруючих держав змінилась поліцентричним розподілом влади, в якому транснаціональні корпорації та міжнародні організації діють, виходячи за кордони національної держави. При цьому кордони національних держав є настільки прозорими, що вони не можуть забезпечити власну внутрішню стабільність. Так, національні держави втратили свою суверенну значущість у практиці. Разом з тим зазнала змін і теорія „балансу сил”. У сучасних умовах джерела силової політики полягають вже не у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, а в жорсткому впливові міжнародної структури. За таких умов державний суверенітет зазнав трансформації свого змісту. Його розуміють як розчленовану між новими акторами владу. Зокрема

сучасні дослідники розмежовують суверенітет як титул (атрибут) на міжнародній арені і як автономію – різну можливість держав ним користуватись на практиці [3, с. 31].

Аналіз публікацій свідчить, що проблема реалізації та підтримання суверенітету є багатогранною і охоплює різні аспекти: економічні, соціальні, інституційні, екологічні та регіональні. Зокрема, наприкінці ХХ ст. після розпаду СРСР перед новими країнами, зокрема й перед Україною, постала глобальна проблема: домогтися власної національно-державної ідентичності, яка б стала інтегральною характеристикою суспільства та необхідною основою успішного розвитку країни. Державний статус незалежної країни дає можливість формуванню цілісної громадянсько-політичної, самоідентифікованої спільноти, спроможної протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам; формуванню зв'язків громадян із власною державою як головним політичним чинником реалізації національних інтересів [4, с. 340].

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [2, с. 14].

Семантичне оформлення терміном “суверенітет” (у перекладі – верховна влада) певного політико-правового статусу національної держави і суспільства, що утворило її, зводить це поняття у найбільш загальному вираженні до незалежності його носіїв в ухваленні і втіленні в життя політичних постанов, що стосуються їхніх внутрішніх і зовнішніх справ [5, с. 665].

Найчастіше державний суверенітет України трактують як “верховенство і самостійність державної влади України та незалежність і рівноправність України у зовнішніх відносинах” [6, с. 184].

Відповідно розрізняють суверенітет внутрішній – верховенство, єдність та неподільність, тобто повнота державної влади всередині країни, і зовнішній – повна свобода держави від іноземного втручання в її внутрішню і зовнішню політику. Національний суверенітет як повнота владних функцій дер-

жави має абсолютний характер, не ділиться та не передається, за винятком добровільної згоди на це держави та громадян [7, с. 6].

Погоджуємось з позицією представника школи політичного реалізму Г. Моргентау, який стверджував, що зовнішня політика держав повинна будуватись виключно на фундаменті їхніх національних інтересів, основою яких є політичний інтерес, який пов'язує існуючі закони міжнародних відносин з потребами людей в безпеці і розвитку [8, с. 190].

Богів Я.С. у своїй докторській дисертації досліджує взаємозв'язок між народним та державним суверенітетом, обґрунтовуючи, що народний суверенітет є основою для формування легітимної державної влади. Також вчена надає авторське визначення: "Народний суверенітет – це сформована в процесі суспільного життя природна властивість народу володіти верховною, незалежною, установчою владою, яка виражає загальну волю всіх активних членів політичної спільноти і реалізується у правах громадян створювати державу, установлювати і змінювати

її конституційний лад, формувати органи державної влади та здійснювати контроль над ними, у межах конституційного та легітимного правопорядку" [9, с. 126]. Це визначення акцентує на активній ролі громадян у формуванні та контролі державної влади, що є ключовим у протидії зовнішньому впливу. Богів Я.С. надає глибоке теоретико-правове обґрунтування необхідності забезпечення взаємозв'язку між народним і державним суверенітетом, що особливо актуально в умовах зовнішнього впливу, оскільки послаблення одного з елементів суверенітету може призвести до загрози для всього державного устрою.

Вітчизняна наукова думка виокремлює певні елементи суверенітету: територіальний, політичний, юридичний, економічний, інформаційний, міжнародний, військовий, соціальний та деякі інші (див. Табл. 1).

У вітчизняному конституційному праві сформувалися певні юридичні дефініції, згідно з доктриною (Скрипнюк О.В., Шемшученко Ю.С.): суверенітет – це здатність

Таблиця 1

Елементи державного суверенітету

Елемент суверенітету	Зміст	Прояв у правовій системі	Приклади
Територіальний	Повнота влади держави в межах її території	Юрисдикція на всій території, встановлення державного кордону	Захист кордону, митна політика
Політичний	Незалежність у прийнятті політичних рішень	Проведення виборів, прийняття законів, формування органів влади	Обрання парламенту, референдуми
Юридичний	Вища юридична сила національного права	Конституція як найвищий закон, заборона наднаціонального диктату	Рішення КСУ, законодавча ініціатива
Економічний	Право самостійно формувати економічну політику	Встановлення податків, бюджетна політика, держрегулювання економіки	Бюджетна автономія, податки
Інформаційний	Контроль над інформаційним простором держави	Мовна політика, боротьба з дезінформацією, контроль за комунікаціями	Закон про медіа, кіберзахист
Міжнародний	Самостійність у міжнародних відносинах	Право на дипломатичні зносини, участь у міжнародних організаціях	Угоди з міжнародними утвореннями, участь в ООН
Військовий	Можливість самостійно захищати державу	Формування ЗСУ, оборонна політика, воєнний стан	Армія, мобілізація
Соціальний	Здатність визначати соціальну політику	Гарантії соцзахисту, пенсійна система, охорона праці	Соцпрограми, закон про соцзахист

Джерело: Створено автором на основі аналізу положень Конституції України, норм національного законодавства, а також узагальнених висновків провідних українських науковців у галузі конституційного, міжнародного та теорії держави і права.

держави самостійно та незалежно приймати правові, політичні й адміністративні рішення в межах власної території, незалежно від волі інших держав або міжнародних організацій, а обмеження суверенітету – це втрата або делегування частини суверенних повноважень держави, яка відбувається внаслідок юридичних (міжнародно-правових договорів) або фактичних (економічного тиску, зовнішнього управління) факторів.

Таким чином, на нашу думку, обмеження суверенітету – це явище, при якому держава частково або повністю делегує або втрачає можливість здійснювати свої верховні владні повноваження в межах або за межами своєї території, зокрема через вплив інших держав, міжнародних організацій або економічну залежність, що може суперечити принципу незалежності та народного суверенітету. Водночас, будь-яке втручання з боку іноземних суб'єктів у здійснення влади в Україні, зокрема в кадрову, управлінську або правотворчу сфери, може вважатися обмеженням суверенітету, якщо це не відбувається на добровільних, чітко визначених міжнародних засадах або порушує волевиявлення українського народу.

Треба підкреслити, що вітчизняне право виокремлює “формальні обмеження суверенітету – через міжнародні договори”, так ч. 1 ст. 9 Конституції України передбачає: “Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України”, що надає можливість делегувати частину своїх суверенних прав у межах ратифікованих міжнародних договорів (наприклад, участь у ЄС, СОТ, ООН), однак такі обмеження мають бути добровільними, чітко врегульованими та відповідати Конституції України. Так, взаємодія та співпраця між українською державою та міжнародними організаціями беззаперечно ґрунтується та регламентується відповідними двосторонніми договорами (див. Таблиця 2).

Однак, практика розвитку політично-правових процесів у нашій державі свідчить про питому вагу окремих структур (див. Таблиця 3) та організацій (в т.ч. міжнародних та недержавних), які впливають не

лише на секторальні рішення, а й на ключові вектори державної політики та законодавчі ініціативи в Україні. Такий вплив варто розглядати як гібридний інструмент “м'якої сили”, який порушує баланс між міжнародною допомогою та самостійністю національного політичного процесу.

Правова основа співпраці України з міжнародними партнерами закріплена у низці міжнародних договорів (див. Таблиця 2), угод та національних нормативно-правових актів, які регламентують порядок залучення технічної, фінансової та експертної допомоги. Ключовими документами є Конституція України (ст. 9 та ст. 18), яка передбачає можливість укладення міжнародних договорів на благо національних інтересів, а також Закон України “Про міжнародні договори України”, який визначає процедуру укладення, ратифікації та виконання таких договорів. Співпраця здійснюється, зокрема, на підставі двосторонніх угод (наприклад, між Україною та США, ЄС, Світовим банком), програм технічної допомоги (USAID, UNDP, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit/GIZ) та меморандумів про взаєморозуміння з міжнародними фінансовими організаціями (МВФ, ЄБРР, ЄІБ), які нерідко включають умови здійснення реформ у правовій, економічній та адміністративній сферах.

В цей перелік ми свідомо не включили “ПРООН – Програма розвитку ООН” United Nations Development Programme (UNDP), що працює в Україні майже 30 років, надаючи підтримку в галузях відновлення, розвитку та зміцнення стійкості [10]. Програма надає допомогу в розробці стратегій відновлення, підтримки цифровізації публічних послуг та сприяння інтеграції внутрішньо переміщених осіб. На нашу думку, співпраця вказаної організації з урядом України у сферах відновлення інфраструктури, підтримки місцевих громад, сприяння соціальній згуртованості та розвитку інституційної спроможності не містить прихованих загроз обмеження суверенітету.

Варто приділити увагу декільком яскравим “кейсам” впливу окремих організацій на внутрішню політику України. Зокрема, “Кейс № 1” USAID – активно підтримувало створення та функціонування Національного антикорупцій-

Ключові документи співпраці України з міжнародними партнерами

№	Документ / Дата	Сфера співпраці	Джерело / Посилання
1	7 червня 1992 Угода між Урядом США (через USAID) і Україною про реалізацію допомоги	Фінансова допомога, підтримка реформ	https://www.usaid.gov/ukraine
2	3 квітня 2014 Закон США “Про підтримку суверенітету, цілісності, демократії та економічної стабільності України” (H.R. 4152)	Кредитні гарантії, економічна підтримка	https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-bill/4152
3	Стратегія співпраці в галузі розвитку між USAID та Україною на 2019–2024 роки	Антикорупція, енергетика, економіка	https://www.usaid.gov/sites/default/files/2022-05/Ukraine_USAID_CDSCS_2019-2024_Public_Ukr.pdf
4	17 грудня 2024 Меморандум про співробітництво між Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України та компанією DAI Global	технічна допомога в межах проекту USAID “Сприяння доброчесності у публічному секторі” (Pro-Integrity)	https://www.kmu.gov.ua/news/posyliuiemo-spivpratsiu-z-usaid-dlia-rozvytku-tsyfrovykh-rishen-ta-prozorosti-u-mindovkillia
5	Меморандум з МВФ (2020, 2022)	Фінансова стабільність, банківська сфера	https://mof.gov.ua/uk/imf
6	Угода про асоціацію Україна – ЄС (2014)	Євроінтеграція, гармонізація законодавства	https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX:22014A0529(01)
7	05 червня 2024 Меморандум між Україною та ЄБРР	Корпоративне управління, держпідприємства	https://www.ebrd.com/ukraine https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985_001-24#Text
8	Угода з Світовим банком щодо позики на розвиток систем охорони здоров'я	Охорона здоров'я, соц. політика	https://www.worldbank.org/en/country/ukraine
9	Програма PEACE (Public Expenditures for Administrative Capacity Endurance) через Світовий банк	Пряма бюджетна підтримка	https://oig.usaid.gov/sites/default/files/2024-03/D-121-23-002-A-rev.pdf
10	Постанова КМУ № 153 від 15.02.2002	Залучення міжнародної технічної допомоги	https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-n#Text
11	Закон України “Про міжнародні договори України”	Загальні принципи співпраці	https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text
12	Державна стратегія співпраці з міжнародними партнерами (проекти)	Розвиток інституційної спроможності	https://donorplatform.gov.ua
13	Контракт USAID з Tetra Tech на 5 років (2024–2029)	Енергетична інфраструктура	https://oig.usaid.gov/sites/default/files

Джерело: Створено автором на основі аналізу відкритих джерел інформації.

ного бюро (НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), а також Вищого антикорупційного суду (ВАКС). USAID здійснює технічну, організаційну, аналітичну та фінансову допомогу, однак: члени конкурсних комісій з обрання керівників НАБУ, САП включають іноземних експертів, що не передбачено прямою нормою Конституції України; рішення конкурсних комісій набувають квазівладних наслідків, що викликає питання щодо відпо-

відності статтям 1, 5, 6 та 38 Конституції України (влада належить народу; участь іноземців у державному управлінні). Таким чином, хоча формально вплив здійснюється через “технічну допомогу”, фактично наявний непрямий вплив на формування складу органів державної влади, що може тлумачитися як обмеження елементів державного суверенітету.

“Кейс № 2” – вплив МВФ (Міжнародного валютного фонду) на ухвалення Закону

Вплив міжнародних організацій на прийняття політичних та інших управлінських рішень в Україні

№	Організація	Форми впливу	Приклади впливу / коментарі
1	USAID Агенство США з міжнародного розвитку	Фінансування, участь у конкурсних комісіях, експертиза	Підтримка НАБУ, НАЗК, САП, ВАКС, Prozorro; участь у комісіях з добору керівників антикорупційних органів
2	МВФ Міжнародний валютний фонд	Фінансові умови, меморандуми	Вимоги до ухвалення “антиколомойського” закону, пенсійна реформа
3	Європейський Союз	Макрофінансова допомога, умови асоціації	Умови інтеграції – антикорупційна та судова реформи
4	ЄБРР (Європейський банк реконструкції і розвитку)	Фінансування держсектору, просування корпоративного управління	Реформа наглядових рад держпідприємств
5	Світовий банк	Кредитування, консультації	Земельна, освітня реформи, проекти цифровізації (Дія)
6	(IFC) Міжнародна фінансова корпорація	Інвестиції, дорадчі послуги	Розробка правил прозорості приватизації
7	Фонд “Відкритого Суспільства” (т.зв. Фонд Сороса)	Гранти, підтримка громадських організацій	Фінансування “антикорупційних” ініціатив, “правозахисних” НГО
8	G7 / посольства	Дипломатичний тиск, меморандуми, публічні заяви	Вплив на реформи СБУ, НАБУ, судову систему, участь у складі дорадчих органів при КМУ
9	NED (США) Національний фонд демократії	Гранти, підтримка незалежних медіа та активістів	Фінансування кампаній з прозорості та доброчесності
10	Atlantic Council, СЕРА Атлантична Рада	Експертно-аналітичний тиск, медіа	Вплив на безпекову політику, оборонну реформу

Джерело: Створено автором на основі аналізу відкритих джерел інформації. В таблиці наведено перелік деяких міжнародних та недержавних структур, які здійснюють вплив на державну політику України шляхом фінансової, експертної, дипломатичної та кадрової участі у процесах реформування, законодавчих змін та управління державними органами та підприємствами.

України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів регулювання банківської діяльності” № 590-IX від 13 травня 2020 року. Цей закон був однією з ключових умов МВФ для надання Україні чергового траншу фінансової допомоги (5 млрд. дол. США), метою було унеможливити повернення націоналізованих банків колишнім власникам, зокрема ПриватБанку, який раніше належав І.В. Коломойському, що було предметом позовів до Конституційного Суду України.

Більш того, Головним юридичним управлінням апарату Верховної Ради України було ухвалено цілий ряд зауважень до вказаного проекту Закону, де зазначено, що законопроект містив положення, які не відповідають конституційним гарантіям судового захисту порушених прав, зокрема права власності. Тобто у законопроекті фактично йшлося про

можливість існування або прийняття в майбутньому законів, згідно з якими у разі порушення цивільних прав, потерпілій стороні не відшкодуватиметься завдана їй шкода. Отже, наведені зміни були спрямовані на обмеження прав учасників цивільних правовідносин та суперечать частині третій статті 22 Конституції України, де чітко визначено, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Водночас, це суперечить частині першій статті 55 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини і громадянина захищаються судом [11].

Ці зауваження викликали дискусії серед народних депутатів та експертів щодо доцільності та конституційності прийняття цього закону. Деякі парламентарі висловлювали занепокоєння щодо зовнішнього тиску на законодавчий процес з боку МВФ та інших

міжнародних партнерів. Зокрема, у відповідному звіті Центру Разумкова зазначено, що прийняття “антиколомойського” закону було однією з вимог МВФ для надання фінансової допомоги Україні. У звіті також підкреслюється, що для прийняття цього закону пропрезидентській фракції довелося долати значний опір [12, с. 18].

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо до висновку, що вимоги МВФ не мають прямої юридичної сили в Україні, однак їх імплементація через умовні зобов'язання фактично перетворює міжнародну фінансову організацію на суб'єкта впливу на внутрішнє законодавство, що є вразливим з погляду конституційного принципу незалежності парламенту.

“Кейс № 3” – 17 вересня 2024 р. у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. А вже 29 жовтня Президент України підписав Закон з аналогічною назвою за № 4033-IX [13]. Народний депутат Я.І. Желязняк зауважив, що Верховна Рада України підтримала в цілому законопроект № 12039 про угоди зі слідством, що отримав схвалення від САП та НАБУ та відповідає нашим міжнародним зобов'язанням [14]. “Цікавим елементом” у меседжі народного обранця стало те, що “Закон треба підписати до 31 жовтня, щоб отримати гроші за Ukraine Facility Plan. На 4 млрд євро” [15].

Одразу виникає два критичних зауваження. По-перше, швидко ухвалювати закони “в обмін” на європейську фінансову допомогу (вибачаюсь за можливо занадто критичну риторичку) є принципово неправильним підходом, що суперечить будь-яким правовим принципам і політичним практикам. А по-друге, народний обранець у своєму аналізі не наголосив на головному: у законопроекті (наразі – у Законі України) йшлося не про вдосконалення механізмів укладання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо будь-яких кримінальних

правопорушень, а саме про вдосконалення відповідних процесуальних угод у частині виключно корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Тобто Закон адресує саме питання механізмів укладання таких угод з корупціонерами, а не будь-якими кримінальними правопорушниками [16, с. 214].

Натомість, погоджуємось з висловленими народним депутатом Г.М. Мамкою застереженнями, що враховуючи українські реалії і нові повноваження антикорупційних органів, такі як надання права антикорупційним прокурорам укладати угоди з підозрюваними чи обвинуваченими у корупційних справах із призначенням значних розмірів штрафів, це суттєво не вплине на рівень викриття корупціонерів чи зменшення корупції у вищих ешелонах влади. Натомість ефективна боротьба з корупцією залежить від професіоналізму детективів НАБУ та антикорупційних прокурорів, їх організованості, компетентності та суворого дотримання законодавчих норм [17].

Підсумовуючи вищевказаний “Кейс-3”, варто погодитись, що дійсно вносити подібні законодавчі зміни в такий складний міжгалузевий інститут, як процесуальні угоди, переважно з метою отримання зовнішньої макроекономічної допомоги (траншів/кредитів) від європейських партнерів, є принципово неправильним підходом. Така практика матиме негативні наслідки, вона не відповідає вітчизняній правовій традиції та практиці кримінального судочинства. В умовах воєнного стану це може негативно вплинути на соціальну стабільність, викликати напруженість серед громадськості. Особливо якщо в судовій практиці з'являтимуться кейси звільнення топ-корупціонерів від покарання з випробуванням на підставі угод з прокурорами, що видається ймовірним [16, с. 218].

“Кейс № 4” – участь представників іноземних держав та міжнародних донорських структур у конкурсних комісіях та “експертних групах” з відбору керівників ключових органів антикорупційної інфраструктури України (НАБУ, САП, ВАКС, НАЗК) викликає обґрунтовану правову та політичну дискусію. Попри прагнення до прозорості та незалежності

таких органів, залучення іноземців до процесу ухвалення кадрових рішень суперечить фундаментальним конституційним засадам національного суверенітету, що передбачені статтями 1, 5 та 17 Конституції України.

Так, конкурсна комісія з відбору директора НАБУ складається з шести осіб: трьох, визначених Кабінетом Міністрів України, та трьох, визначених на підставі пропозицій міжнародних та іноземних організацій, які надають Україні міжнародну технічну допомогу у сфері запобігання та протидії корупції. Рішення комісії вважається прийнятим, якщо за нього проголосували не менше чотирьох членів, у тому числі не менше двох міжнародних експертів. ст. 7 Закону [18].

Відповідно до законів про створення цих органів [18, 19, 20, 21], іноземці включаються до складу конкурсних або дорадчих комісій (як-от Громадська рада міжнародних експертів при Вищому Антикорупційному Суду України) на підставі рекомендацій міжнародних організацій, що фінансують антикорупційні ініціативи в Україні (United States Agency for International Development/Агентство США з міжнародного розвитку/USAID, European Union Anti-Corruption Initiative/Антикорупційна ініціатива Європейського Союзу/EUACI, European Bank for Reconstruction and Development/Європейський банк реконструкції та розвитку/EBRD тощо). Проте така практика має низку ризиків: по-перше, вона формує паралельний механізм контролю над суто внутрішньодержавними процесами, зокрема кадровою політикою; по-друге, відсутній симетричний механізм відповідальності таких осіб перед українським народом або національними органами влади; по-третє, рішення міжнародних експертів щодо “вето” на кандидатів не підлягають оскарженню в українських судах, що створює де-факто квазісудову функцію з боку іноземних суб'єктів.

У демократичних правових державах подібна участь є неможливою. Так, у ФРН відбір і призначення керівництва прокуратури, судів та антикорупційних органів здійснюється виключно державними органами Німеччини на підставі федерального та земельного законодавства, без участі іноземних осіб або структур. В свою чергу, в США призначення

директора ФБР або спеціальних прокурорів затверджується Сенатом і не передбачає участі будь-яких іноземних структур. У Франції кадрові рішення в судовій сфері ухвалюються органами Вищої ради магістратури, яка повністю складається з громадян Франції.

У 2019 році Кабінет Міністрів України затвердив склад конкурсної комісії з відбору голови НАЗК, до якої увійшли шість осіб: три іноземних експерти, запропоновані міжнародними донорами, та три особи, визначені урядом. Серед іноземних експертів були: Тільман Хоппе (колишній експерт Ради Європи з боротьби із корупцією), Горан Кліменчич (колишній голова комісії з попередження корупції Словаччини) та Майкл Сірс (колишній помічник генерального інспектора з питань аудиту Департаменту комерції США) [22]. Нормативно-правове підґрунтя участі іноземних експертів у формуванні НАЗК складає Закон України “Про запобігання корупції”, де визначена участь представників міжнародних організацій у відборі членів НАЗК [21].

Таким чином, формалізація участі іноземців у стратегічних кадрових процедурах недопустима та несе загрозу ерозії публічного суверенітету, зниженню довіри до інститутів державної влади та породжує конституційні колізії. На нашу думку, незалежність суду, прокуратури чи слідчого органу починається з кадрового суверенітету. Якщо його немає – немає й справжньої державної незалежності. В країнах з “розвиненою демократією” [23, с. 112] *це кваліфікували б як втручання у внутрішні справи.*

Також потребують подальшого детального аналізу та виокремлення основоположних міжнародних зобов'язань України щодо проведення реформ, які потребують перегляду або додаткового врегулювання, аби не порушувати принципи державного суверенітету.

Глибоко переконані в тому, що співпраця з міжнародними партнерами є необхідною, однак її форми та інструменти повинні відповідати: Конституції України (ст. 1, 5, 6, 92), принципам національного суверенітету (ст. 3 Закону України “Про нацбезпеку”), засадам пропорційності впливу (недопущення зовнішнього керування ключовими функціями державної влади).

Наразі в складі наглядових рад низки стратегічних підприємств критичної інфраструктури (НАК "Нафтогаз України", АТ "Укрзалізниця", АТ "Ощадбанк", АТ "Укрпошта", АТ "Укроборонпром" тощо) наявні іноземні громадяни [24, 25, 26, 27, 28]. Формально їх участь дозволяється згідно з: Законом України "Про управління об'єктами державної власності" та рішеннями КМУ [29] про формування наглядових рад (відповідні розпорядження Кабінету Міністрів). Однак, наявність іноземців у таких органах прямо суперечить логіці положень Конституції України про народний та державний суверенітет, якщо вони впливають на: стратегічне планування; кадрову політику; доступ до конфіденційної або службової інформації; голосування за ключові рішення підприємств стратегічної галузі (енергетика, оборона, транспорт). Таким чином, не погоджуємось з позицією Н. Нескородженої, що призначення іноземців до складу наглядової

ради державного унітарного підприємства не є загрозою національній безпеці України [30, с. 64].

Законом України "Про управління об'єктами державної власності" встановлено ряд вимог, яким повинні відповідати незалежні члени наглядових рад унітарних державних підприємств та господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі. Разом з тим законом не врегульовано питання вікового цензу та громадянства кандидата у члени наглядової ради державних унітарних підприємств та господарських товариств, єдиним акціонером (учасником) якого є держава. Необхідність такого регулювання пов'язана з тим, що наглядова рада державного підприємства є органом, що здійснює захист прав держави, і в межах компетенції, визначеної статутом та законом, контролює та регулює діяльність керівника підприємства. Враховуючи

Таблиця 4

**Участь іноземців у наглядових радах державних підприємств України
(станом на травень 2025 року)**

№	Назва підприємства	Кількість членів	Іноземні члени (імена)	Частка іноземців	Джерело
1	НАК "Нафтогаз України"	7	Ентоні Маріно, Тор Мартін Анфінсен, Людо Ван дер Гейден, Річард Хуквей	57%	https://www.naftogaz.com/management/supervisory-board
2	АТ "Укрзалізниця"	5	Александр Долла, Гепард Хафер, Давід Ломджарія	60%	https://www.uz.gov.ua/about/general_information/naglyadova_rada/
3	АТ "Ощадбанк"	7	Хуан Енріке Перес Калот, Міхал Крупінський, Філіп Хізлі, Елізабет Нельсон	57%	https://www.oschadbank.ua/pravlinna-ta-naglyadova-rada-banku
4	АТ "Укресімбанк"	8	Домінік Меню, Разван Мунтеану, Роберт С. Косманн, Сільвія Юмі Гансер-Поттс	50%	https://www.eximb.com/ua/bank/corp-management/naglyadova-rada/
5	АТ "Укрпошта"	6	Гері Джон Керрол, Рінат Абдрасілов	33%	https://www.ukrposhta.ua/ua/nahliadova-rada
6	АТ "Українська оборонна промисловість" Укроборонпром	5	Лінді Сміт, Давід Ломджарія	40%	https://ukroboronprom.com.ua/news/priznaceno-naglyadovu-radu-ukroboronpromu
7	ДП "Міжнародний аеропорт "Бориспіль"	5	Роджер Шейфеле, Стен Аббелоос	40%	https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-pogodiv-sklad-naglyadovoyi-radi-dp-mizhnarodnij-aeroport-borispil
8	ПрАТ Укргідроенерго	7	Уолш Стівен Лерд	15%	https://uhe.gov.ua/pro-kompaniyu/nahlyadova_rada/normativno-pravovi-akty

Джерело: Створено автором на основі аналізу інформації з офіційних веб-сайтів відповідних підприємств та веб-сайту Кабінету Міністрів України.

ту обставину, що більшість державних підприємств мають стратегічний характер, а їх функціонування опосередковано має вплив на економічну безпеку і стабільність держави, необхідно забезпечити діяльність наглядових рад таким чином, щоб вона відповідала інтересам держави та суспільства.

Варто зазначити, що спроба врегулювання мала місце у 2020 році, адже для досягнення вищезазначених цілей законопроектом № 3487 від 15.05.2020 року пропонувалося законодавчо закріпити такі вимоги до кандидатів у члени наглядових рад державних унітарних підприємств та господарських товариств, єдиним акціонером (учасником) якого є держава: громадянин України, який на момент призначення досяг 21 року; проживає в Україні протягом п'яти останніх років та володіє державною мовою [31].

Даний законопроект наразі не ухвалено, хоча він внесений до порядку денного тринадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання відповідно до Постанови ВР України 11 лютого 2025 року № 4229-ІХ. На нашу думку, цей проект Закону [32] спрямований на забезпечення участі в наглядових радах державних підприємств осіб, які мають тісний зв'язок з Україною, що може сприяти зміцненню державного суверенітету та національної безпеки.

З огляду на сучасні виклики, пов'язані з інформаційною безпекою та захистом національного суверенітету, доцільним є розглянути можливість прийняття Закону України "Про контроль за діяльністю осіб та організацій, які перебувають під іноземним впливом", який би забезпечував прозорість фінансування та діяльності організацій, що отримують підтримку з-за кордону.

Такий нормативно-правовий акт повинен включати: визначення критеріїв для організацій, які отримують іноземне фінансування; обов'язок таких організацій звітувати про джерела фінансування та напрями використання коштів; запровадження статусу "іноземного агента", що може бути присвоєний фізичним особам, юридичним особам, громадським об'єднанням та іншим організаціям, які отримують підтримку та/або перебувають під іноземним впливом та відповідного реєстру;

зобов'язання вищезгаданих осіб повідомляти про свій статус "іноземного агента" при здійсненні певних видів діяльності; механізми контролю за дотриманням вимог прозорості та підзвітності. Прийняття такого акту сприятиме зміцненню національної безпеки та забезпеченню прозорості діяльності організацій, що мають іноземну підтримку.

На підтримку реформування та впровадження дієвих механізмів захисту національного суверенітету та забезпечення інформаційної безпеки варто зазначити, що законодавство щодо контролю за іноземним впливом існує в багатьох демократичних країнах. Його суть – не забороняти фінансування чи діяльність, а забезпечити прозорість щодо того, хто і в чиїх інтересах впливає на державну політику або громадську думку.

Альтернативні та схожі за своєю суттю законодавчі акти функціонують у різних країнах світу (США, Ізраїль, Угорщина, Грузія, Індія, Австралія, Сінгапур) і регулюють діяльність осіб або організацій, що перебувають під іноземним впливом або отримують закордонне фінансування. Вони мають на меті забезпечення прозорості, національної безпеки та інформаційного суверенітету, хоча рівень "обмежувальності" у них різний:

– США: Закон FARA (Foreign Agents Registration Act), 1938, що зобов'язує осіб і організації, які діють в інтересах іноземних урядів чи організацій, реєструватися як іноземні агенти, публікувати інформацію про свою діяльність та фінансування. Забезпечити прозорість лобістської, пропагандистської та політичної діяльності в інтересах іноземних структур [33];

– Ізраїль: Transparency Law (2016), що зобов'язує неурядові організації, які більш ніж на 50% фінансуються іноземними державами, розкривати це у своїх публікаціях, звітах та під час публічних виступів. Акт покликаний обмежити приховане іноземне втручання у внутрішню політику, зокрема в питання, пов'язані з національною безпекою та "палестинським" питанням;

– Угорщина: Закон "Про прозорість іноземного фінансування неурядових організацій" (скасований у 2021 після рішення Європейського суду). Зобов'язував НУО, що

отримують більше порогової суми євро на рік із-за кордону, реєструватися як “організація, що фінансується з-за кордону”;

– Грузія: Закон “Про прозорість іноземного впливу”, що зобов’язує некомерційні юридичні особи та медіа, які отримують понад 20% фінансування з-за кордону, реєструватися як “організації, що проводять інтереси іноземної сили” та передбачає обов’язкову фінансову звітність та маркування публікацій відповідним статусом;

– Індія: FCRA (Foreign Contribution Regulation Act), 2020, регулює надходження та використання іноземних коштів неурядовими організаціями, з метою запобігання їхньому впливу на внутрішню політику. Передбачений обов’язок реєстрація НУО, дозвіл Міністерства внутрішніх справ, ведення спеціального банківського рахунку для іноземних коштів;

– Австралія: FITSA (Foreign Influence Transparency Scheme Act), 2018, передбачає, що особи, які здійснюють лобістську чи політичну діяльність на користь іноземних урядів, повинні реєструватися. Має за мету протидію таємному політичному впливу з боку іноземних держав, покарання за порушення – кримінальна відповідальність;

– Сінгапур: FICA (Foreign Interference Countermeasures Act), 2021, що дає уряду право обмежувати діяльність осіб та онлайн-платформ, які, на думку влади, діють в інтересах іноземних суб’єктів, включно з медіа та соцмережами.

Таким чином, впровадження альтернативного законодавчого акту у вітчизняному правовому полі **дозволить**: зменшити прихований вплив іноземних структур на формування внутрішньої політики, зміцнити прозорість і довіру до громадського сектору та забезпечити належний рівень захисту національної безпеки та демократії.

Отже, проаналізувавши основні прояви зовнішнього впливу на політичну систему України можна виділити наступні:

1) нав’язування реформ у галузі правосуддя, державного управління та економіки без урахування українських правових традицій;

2) фінансування та кадровий вплив через неурядові організації, що підтримуються

закордонними фондами (у т.ч. Фондом Сороса);

3) участь іноземців в управлінні державними підприємствами (в т.ч. підприємствами критичної інфраструктури) та наглядових радах;

4) формування складу конкурсних комісій із відбору суддів, прокурорів, керівників антикорупційних органів за участю міжнародних експертів;

5) пряме умовне кредитування з боку МВФ, ЄС, Світового банку, що супроводжується вимогами щодо законодавчих і кадрових рішень.

В свою чергу, вищевказані процеси матимуть на наш погляд відповідні наслідки та ризики для державного суверенітету, а саме: фактичне делегування частини суверенних функцій (зокрема кадрових) неукраїнським суб’єктам; зміщення акценту з національних пріоритетів на зовнішньо задані вектори політики; втрата довіри до інститутів влади через відчуження громадян від ключових рішень; підрив конституційного принципу народного суверенітету (ст. 5 Конституції України); послаблення внутрішньої правової системи внаслідок надмірної рецепції зовнішніх норм; стан стійкої політичної, економічної та військової залежності від міжнародних партнерів та кредиторів.

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо загальні рекомендації для зміцнення державного суверенітету та практичної реалізації незалежної внутрішньої і зовнішньої політики в національних інтересах:

I. Інституційні заходи:

- відновлення виняткової юрисдикції громадян України у прийнятті управлінських та кадрових рішень щодо державних підприємств, суддів, прокурорів та керівників спецорганів;

- укріплення інституційного контролю Верховної Ради України за міжнародними угодами, що впливають на внутрішні рішення;

- посилення ролі Конституційного Суду у попередньому контролі відповідності міжнародних угод принципу державного суверенітету;

- створення парламентського комітету з моніторингу зовнішнього впливу на національну політику;

- проведення ревізії та перегляду меморандумів і технічної допомоги, укладених з донорами з 2014 року;

- встановлення вимог до прозорості та фінансової звітності громадських організацій, які отримують іноземне фінансування.

II. Правові заходи:

- заборона участі іноземців у стратегічних органах влади та державного управління;

- закріплення на конституційному рівні принципу “лише громадяни України” можуть бути членами органів управління держвласністю.

Таким чином, пропонується внести зміни до наступних нормативно-правових актів:

- до Закону України “Про управління об’єктами державної власності” доповнити статтю 5 новим положенням: “Членами наглядових рад державних унітарних підприємств, господарських товариств, у статутному капіталі яких державна частка перевищує 50 відсотків, можуть бути виключно громадяни України, які постійно проживають на її території”;

- до Закону України “Про державну службу” доповнити статтю 1 новою частиною: “Усі рішення про призначення на посади державної служби, а також участь у конкурсних комісіях на такі посади, ухвалюються виключно органами та особами, які є громадянами України”;

- до Закону України “Про судоустрій і статус суддів” Доповнення до статті 92 (Вища кваліфікаційна комісія суддів України): “Членами комісії не можуть бути іноземні громадяни, а також особи без громадянства, незалежно від досвіду в міжнародних організаціях”. Крім того, вважаємо за доцільне запропонувати нова статтю Закону: “Заборона зовнішнього впливу при формуванні суддівського корпусу”: “Формування кадрового складу суддів України здійснюється виключно органами та суб’єктами, що діють відповідно до законодавства України та складаються виключно з її громадян”;

- до Закону України “Про Вищий антикорупційний суд” – пропозиція скасування або реформатування Громадської ради міжнародних експертів (ГРМЕ). Тобто, виключити положення (ст. 9 Закону) про Громадську

раду міжнародних експертів або трансформувати її а Дорадчу експертну раду без права голосу чи вето;

- створення та прийняття Закону “Про контроль за діяльністю осіб та організацій, які перебувають під іноземним впливом” з метою запобігання втручанню іноземних держав у внутрішні справи України.

- Конституційний рівень (проект змін до Конституції України): запропонована нова частина до статті 5: “Державне управління, кадрове забезпечення державної служби та правосуддя є винятковим правом громадян України. Участь іноземців у формуванні або управлінні органами державної влади не допускається”.

III. Освітньо-ідеологічні заходи:

введення патріотичного курсу з конституційного права для посадовців, суддів, службовців; популяризація правового розуміння суверенітету як основної цінності державного ладу.

Таким чином, вказане дослідження свідчить про складність і багатовимірність правових категорій “суверенітет”, “обмеження суверенітету” та “зовнішній вплив”, що створює передумови для комплексного підходу, аналізу та послідувочої широкої дискусії.

Висновки. Суверенітет є основою існування та функціонування держави. Для України, яка стикається з викликами зовнішнього впливу, в т.ч. воєнного стану та внутрішніх трансформацій, захист суверенітету є критично важливим. Це включає забезпечення територіальної цілісності, незалежності у прийнятті політичних рішень, економічної самостійності та інформаційної безпеки. Зміцнення суверенітету сприяє стабільності, розвитку та зміцненню позицій України на міжнародній арені.

Запропоноване тлумачення поняття “обмеження суверенітету” передбачає, що це явище, при якому держава частково або повністю, де-юре чи де-факто делегує або втрачає можливість здійснювати свої верховні владні повноваження в межах своєї території та вести міжнародну політику, виходячи з власних національних інтересів, зокрема через вплив інших держав, міжнародних організацій (окремих груп та осіб) або економічну залежність.

Таким чином, постійне зовнішнє фінансування та участь іноземних осіб у кадрових або управлінських рішеннях суперечать духу Конституції, яка передбачає повноту владних повноважень у межах України та їх реалізацію виключно українським народом та його представницькими органами.

Практика розвитку суспільно-політичних відносин показує, що з метою “забезпечення прозорості та неупередженості конкурсів”, до складу комісій з відбору керівництва НАБУ та САП включаються іноземні експерти. Це здійснюється на підставі міжнародних домовленостей та зобов'язань України перед міжнародними партнерами. Таким чином, хоча включення іноземних експертів до конкурсних комісій не суперечить Конституції України, оскільки вона не забороняє таку участь, проте така практика не має прямого конституційного закріплення. Це

викликає дискусії щодо відповідності такої практики принципам суверенітету та самостійності держави у формуванні власних органів влади.

На нашу думку, незважаючи на негативні тенденції, Україна може і повинна відмовитись від зовнішнього нав'язування рішень – через розвиток внутрішньої економіки, зміцнення політичної суб'єктності та правову реформу із заборонаю зовнішнього втручання в управління державою.

Таким чином, стратегія відновлення та подальшого зміцнення державного суверенітету потребує не лише політичної волі, але й цілісної державної стратегії, що об'єднає нормативно-правові, інституційні та суспільні механізми. Конституція України вимагає, щоб джерелом влади був народ, а зовнішній вплив не повинен нівелювати це положення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Концепт “державний суверенітет” у класичних західних теоріях. Альманах права. 2021. Вип. 12. С. 11-19. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/skrypnyuk_o_krulyan_a_koncept_derzhavnyu_suverenitet_0.pdf.
3. Троян, І.В. “THE STATE SOVEREIGNTY IN THE THEORY OF POLITICAL OF REALISM”. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Issues of Political Science 16, no. 885 (July 3, 2015): 28-34. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/3244>.
4. Чорна, Н. В. Державний суверенітет як основа національної ідентичності українського суспільства / Н. В. Чорна // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. 2011. № 980. С. 340-346. (Теорія культури і філософія науки ; вип. 45.) URL: <http://openarchive.nure.ua/handle/document/2517>.
5. Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна й А. Макмілана; пер. з англ. К.: Вид-во. Соломії Павличко “Основи”, 2005. 789 с.
6. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид переробл. і доповн. К.: Вид-во “Юридична думка”, 2012. 1020 с.
7. Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. 35 К.: Парламентське вид-во, 2011. 112 с.
8. Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та світ. / Г. Моргентау// Соціально – політичний журнал. 1997. № 2. С. 189-201.
9. Богів Я. С. Народний суверенітет та механізм його реалізації публічною владою: теоретико-правовий аспект : автореф. дис... д-ра юрид.наук 12.00.01 Львів, 2020. 470 с.
10. Офіційний веб-сайт UN development programme in Ukraine. URL: https://www.undp.org/ukraine/united-nations-development-programme-ukraine-recovery-framework?utm_source=chatgpt.com.
11. Зауваження Головного юридичного управління Апарату ВРУ до Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення деяких механізмів регулювання банківської діяльності. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/100560>.
12. Звіт Центру Разумкова “Рік діяльності Президента Володимира Зеленського: здобутки і проблеми” https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_Rik_diyalnosti_Prezydenta.pdf?utm_source=chatgpt.com.
13. “Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією”: Закон України № 4033-IX від 29 жовтня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4033-IX#Text>.

14. “Рада прийняла в цілому законопроект про угоди корупціонерів зі слідством”// Главком URL: <https://glavcom.ua/country/politics/rada-prijnjala-v-tsilomu-zakonoprojekt-pro-uhodi-zi-slidstvom-1028434.html>.
15. “Верховна Рада ухвалила законопроект про угоди зі слідством, який відкриє доступ до 4 млрд євро” // NV. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/verhovna-rada-uhvalila-zakonoprojekt-ugodi-zi-slidstvom-novini-ukrajini-50462253.html>.
16. Гончарук В.Л., Новели кримінального законодавства щодо угод про визнання винуватості в корупційних правопорушеннях: у пошуках оптимальної моделі.// Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, Том 4 № 86 (2024): с. 210-218. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/36-3.pdf>
17. Мамка Г. Угода про визнання винуватості: «Відкуп» за корупцію чи міжнародне зобов'язання. PRAVO.UA. 28 серпня 2024 р. URL: <https://pravo.ua/uhoda-pro-vyznannia-vynuvatosti-vidkup-za-koruptsiu-mizhnarodne-zobov-iazannia>.
18. Закон України “Про Національне антикорупційне бюро України” № 1698-VII від 14 жовтня 2014 року. Офіційний сайт Верховної Ради України, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>
19. Закон України “Про Вищий антикорупційний суд” № 2447-VIII від 7 червня 2018 року. Офіційний сайт Верховної Ради України, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>.
20. Закон України “Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури” № 3509-IX від 8 грудня 2023 року. Офіційний сайт Верховної Ради України, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3509-20#Text>.
21. Закон України “Про запобігання корупції” № 1700-VII від 4 жовтня 2014 року. Офіційний сайт Верховної Ради України, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
22. Кабмін визначив, хто обиратиме нову голову НАЗК.// Українська правда. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2019/10/31/7230610/?utm_source=chatgpt.com.
23. Diamond, Larry. 2008. The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World. New York: Times Books/Henry Holt and Co. 448 p.
24. Офіційний веб-сайт НАК “Нафтогаз України”/ вкладка “Наглядова Рада”. URL: <https://www.naftogaz.com/management/supervisory-board>.
25. Офіційний веб-сайт АТ “Укрзалізниця”/ вкладка “Наглядова Рада”. URL: https://www.uz.gov.ua/about/general_information/naglyadova_rada/.
26. Офіційний веб-сайт АТ “Ощадбанк”/ вкладка “Наглядова Рада”. URL: <https://www.oschadbank.ua/pravlinna-ta-naglyadova-rada-banku>.
27. Офіційний веб-сайт АТ “Укрпошта”/ вкладка “Наглядова Рада”. URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/naglyadova-rada>
28. Офіційний веб-сайт АТ “Укроборонпром”/ вкладка “Наглядова Рада”. URL: <https://ukroboronprom.com.ua/news/priznaceno-naglyadovu-radu-ukroboronpromu>
29. Постанова КМУ від 10 березня 2017 р. № 142 “Деякі питання управління державними унітарними підприємствами та господарськими товариствами, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2017-p>.
30. Нескороджена Л. (2020) Правове регулювання участі іноземців у наглядових радах державних підприємств // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2020. № 5. с. 57-65. doi: 10.31617/zt.knute.2020(112)06.
31. Проект Закону про внесення змін до статті 11-3 Закону України “Про управління об’єктами державної власності” щодо вимог до кандидатів на посаду незалежного члена наглядової ради. Офіційний сайт ВРУ, URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/4476c2fc-e8af-46ed-910b-7e3b723680b7>
32. Проект Закону про внесення змін до статті 11-3 Закону України “Про управління об’єктами державної власності” щодо вимог до кандидатів на посаду незалежного члена наглядової ради. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/100361>
33. Офіційний сайт Міністерства юстиції США. URL: <https://www.justice.gov/nsd-fara>

Рудницька О. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та публічного управління
Житомирського державного університету імені Івана Франка

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ СТАРОСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВІ ТА ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу правових та фінансових аспектів функціонування інституту старост у контексті реформування місцевого самоврядування в Україні, особливо в умовах дії правового режиму воєнного стану. У роботі підкреслено, що старости відіграють ключову роль у представництві інтересів мешканців старостинських округів, забезпеченні доступу до адміністративних послуг, а також організації життєдіяльності громад. В умовах воєнного стану їх функції значно розширилися, охоплюючи питання безпеки, гуманітарної допомоги та взаємодії з військовими адміністраціями та правоохоронними органами. Автором проаналізовано правове регулювання інституту старост, зокрема зміни, запроваджені Законом України № 1638-IX, які стосуються статусу старости, процедури його призначення, визначення старостинського округу та умов його створення. Звернено увагу на недостатню нормативну визначеність фінансових повноважень старост, що обмежує їхню участь у бюджетному процесі та знижує ефективність реагування на потреби громад в умовах надзвичайних ситуацій. У публікації обґрунтовується потреба у запровадженні єдиного реєстру старостинських округів, удосконаленні правових механізмів призначення старост, розширенні їх повноважень та забезпеченні належної організаційної підтримки. Зроблено висновок, щодо посилення ролі старост, яке має відбуватись паралельно з розвитком кадрового потенціалу та підвищенням рівня фінансової автономії вказаних посадових осіб, що сприятиме підвищенню ефективності місцевого самоврядування в умовах здійснення реформ та функціонування під час дії воєнного стану. Також розглянуто проблему відтоку кадрів і емоційного виснаження, що знижує ефективність діяльності старост у регіонах, де ведуться бойові дії або на деокупованих територіях. Запропоновано впровадження соціальних гарантій і справедливої оплати праці як інструментів підтримки ефективного функціонування інституту старост.

Ключові слова: *інститут старост, старостинський округ, місцеве самоврядування, місцевий бюджет, децентралізація.*

Rudnytska O. P. Functioning of the institute of old age in conditions of martial state: legal and financial aspects

Abstracts. The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal and financial aspects of the functioning of the starosta institute in the context of local self-government reform in Ukraine, especially under the legal regime of martial law. The paper emphasises that starostas play a key role in representing the interests of residents of starosta districts, ensuring access to administrative services, and organising community life. Under martial law, their functions have expanded significantly to include security, humanitarian aid, and interaction with military administrations and law enforcement agencies. The author analyses the legal regulation of the institution of starostas, in particular the changes introduced by Law of Ukraine No. 1638-IX concerning the status of starostas, the procedure for their appointment, the definition of starosta districts and the conditions for their creation. Attention is drawn to the insufficient regulatory clarity of the financial powers of starostas, which limits their participation in the budget process and reduces the effectiveness of responding to community needs in emergency situations. The publication justifies the need to introduce a unified register of starosta districts, improve the legal mechanisms for appointing starostas, expand their powers and ensure adequate organisational support. It concludes that the role of starosta should be strengthened in parallel with the development of human resources and increased financial autonomy for these officials, which will contribute to improving the effectiveness of local self-government in the context of reforms and functioning during martial law. The problem of staff turnover and emotional exhaustion, which reduces the effectiveness of starosta in regions where hostilities are taking place or in de-occupied territories, was also considered. The introduction of social guarantees and fair remuneration as tools to support the effective functioning of the institution of starostas was proposed.

Key words: *starosta institute, starosta district, local self-government, local budget, decentralisation.*

Вступ. На сучасному етапі розвитку України реформування місцевого самоврядування та створення ефективної системи взаємодії між владою та громадянами є надзвичайно важливим. Особливої значущості ці процеси набули в умовах воєнного стану, що обумовлює нові виклики для органів місцевого самоврядування, зокрема для інституту старост. Старости залишаються ключовими фігурами на рівні старостинських округів, які забезпечують представництво інтересів громадян, надання адміністративних послуг, організацію життєдіяльності місцевих громад. В умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану [1], [2] старости виконують не тільки свої традиційні функції, а й додаткові завдання, пов'язані із забезпеченням безпеки населення, організацією гуманітарної допомоги, підтримкою соціально вразливих категорій громадян, координацією дій з військовими адміністраціями та правоохоронними органами. Це вимагає не лише вдосконалення правового регулювання їх діяльності, а й зміцнення ресурсного, організаційного та кадрового потенціалу. Дослідження функціонування інституту старост у таких складних умовах сприяє виробленню пропозицій щодо підвищення ефективності місцевого самоврядування, забезпечення прав громадян на участь у вирішенні питань місцевого значення, а також формування нових підходів до організації управлінських процесів у період кризових ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці реформування місцевого самоврядування, зокрема, правовому регулюванню функціонування інституту старост, їх фінансовому підґрунтя присвятили свої дослідження В. Григор'єв, Л. Воєводін, М. Воронов, П. Ворона, О. Ігнатенко, І. Ільїнський, А. Лелеченко, Н. Нижник, В. Петрушевська, М. Пухтинський, М. Старинський, С. Телешун та ін. Дослідженню політико-правових проблем становлення публічної самоврядної (муніципальної) влади в Україні присвятив своє дисертаційне дослідження В. Григор'єв [3]. М. Воронов здійснив аналіз інститут старости у системі муніципального права України [4]. Фінансовим повноваженням старости як представника старостин-

ського округу своє дослідження присвятив Старинський М. [5]. Роль інституту старости у формуванні громадянського суспільства проаналізувала В. Петрушевська [6]. Проте, не зважаючи на значний обсяг досліджень необхідність у вивченні правових та фінансових аспектів функціонування інституту старости в умовах воєнного стану обумовлена необхідністю удосконалення механізмів реалізації прав та здійснення повноважень старостами в Україні.

Метою даної публікації є дослідження правових та фінансових аспектів функціонування інституту старост в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Реформування місцевого самоврядування та проведення децентралізації є необхідною умовою євроінтеграційних процесів нашої держави. Як зауважує Воронов М., через надмірну подрібненість територіальних громад та їх слабку матеріально-фінансову базу все таки переважна більшість територіальних громад є неспроможними виконувати в повному обсязі повноваження органів місцевого самоврядування [4]. Тому, важливою метою даної реформи є формування таких громад, які були б спроможні на самостійне вирішення питань місцевого значення. Як наслідок, територіальні громади були наділені реальними можливостями вирішувати свої питання, задовольняти потреби місцевого населення, вживати заходів для розвитку територій населених пунктів, ефективно використовувати матеріально-фінансові ресурси.

Попри це, залишається ще одне завдання, а саме: максимальне наближення влади на місцях до своїх жителів. Саме тому інститут старости має своєю метою представлення інтересів місцевого населення у відповідній раді. Староста бере участь у організації виконання рішень відповідної ради та здійснює контроль за їх виконанням, також бере участь у здійсненні контролю за станом благоустрою відповідного старостинського округу. Крім того, він сприяє проведенню громадських слухань у вирішенні питань місцевого значення. І це лише невелика частина повноважень старости, якими він наділений.

Під час врегулювання питання добровільного об'єднання територіальних громад Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII від 05 лютого 2015 року [7] було запроваджено посаду старости та внесено зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [8]. Ці зміни дали хороший результат, але все ж таки виникла потреба вдосконалення у визначенні статусу та діяльності старости. З цією метою було зареєстровано Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституту старост» № 4535 від 22 грудня 2020 року [9]. Як зазначило інформаційне управління Апарату Верховної Ради України, вищезазначений проект мав на меті вдосконалення правового регулювання інституту старост. Цим проектом вносились зміни у ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» стосовно визначення поняття «старостинський округ» з метою запровадження інституту старости і для міст не адміністративних центрів громад. Крім того, вносились зміни у ст. 5 цього ж Закону, а саме: виключення старости із системи місцевого самоврядування для її збалансування. Пропонувалось вдосконалити і ст. 26, маючи на меті надання можливості сільським, селищним, міським радам утворювати старостинські округи, затверджувати Положення про старосту, затверджувати на посаду та звільняти старосту відповідно до закону. Окрім того, виносилось питання і щодо зміни статусу старост [10]. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституту старост» № 4535 хоч і неодноразово зазнавав змін, проте став основою для прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституту старост» № 1638-IX від 14 липня 2021 року [11].

Розвиток інституту старост тісно пов'язаний як із новою редакцією Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», так і ухваленим 14 липня 2021 р. Законом України № 1638-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституту старост» (далі – Закон № 1638-IX). Прийняття Закону № 1638-IX зумовлено необ-

хідністю покращення законодавчого забезпечення інституту старост, роблячи його більш прозорим, підзвітним, безпечним і ефективним, особливо в умовах воєнного стану. Даний законодавчий акт враховував потребу соціальної довіри, залучення громадян, безперервності обслуговування населення та чіткого правового оформлення ролі старости.

Важливо зауважити, що визначення старостинського округу було виключено із ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», натомість у ст. 54-1 цього ж Закону було включено визначення в новій редакції. Так, сільська, селищна, міська рада створює старостинський округ у складі одного або декількох населених пунктів (за виключенням самого адміністративного центру громади). При чому на території останніх має проживати не менше 500 жителів. Важливо зауважити, що при утворенні вказаних округів враховують чинники впливають на соціально-економічний розвиток: історичні, природні, етнічні, культурні особливості, а також й інші чинники.

Зміни були внесені у Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», зокрема, статтю 5, згідно з даною нормою старосту було виключено із системи муніципальної влади. Крім того, до виключної компетенції рад (сільських, селищних, міських) було включено й створення старостинських округів, а також затвердження Положення про старосту відповідної громади, затвердження та звільнення його з посади відповідно до законодавства. Так, наприклад, згідно зі ч. 4 статті 51 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» рада (сільська, селищна, міська) за пропозицією голови (сільського, селищного, міського) може прийняти рішення про входження старост до складу виконавчого комітету відповідної ради за посадою.

Суттєвих змін зазнала ст. 54-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», яку було викладено у новій редакції. Відповідно до ст. 54-1 вищевказаного Закону строк повноважень старости дорівнює строку повноважень відповідної ради. Староста затверджується на сесії ради відповідного рівня за пропозицією її голови. Кандидатура старости вноситься за результатами громад-

ського обговорення (громадських слухань, зборів громадян, інших форм консультацій з громадськістю), проведеного у межах відповідного старостинського округу.

Так, Закон № 1638-IX закріплює, що старостинські округи мають бути створені у всіх громадах, і староста діє лише у межах формально затвердженого округу. Під старостинським округом у законодавчому акті пропонується розуміти частину території територіальної громади, в межах якої розташовані один чи декілька населених пунктів, окрім адміністративного центру такої територіальної громади, визначена сільською, селищною, міською радою з метою надання відповідних послуг жителям цього старостинського округу і забезпечення представництва їх інтересів старостою.

Отже, підставами створення старостинського округу є:

1. **Рішення відповідної ради** – старостинський округ утворюється сільською, селищною або міською радою.

2. **Склад території** – включає один або кілька населених пунктів (крім адміністративного центру територіальної громади).

3. **Мінімальна чисельність населення** – на території округу має проживати не менше 500 жителів.

4. **Урахування різних чинників** при утворенні округів: історичних, природних, етнічних, культурних, інших чинників, що впливають на соціально-економічний розвиток старостинського округу та відповідної територіальної громади.

Важливо звернути увагу, що Законом № 1638-IX врегульовано питання стосовно кількості жителів, яка має місце при утворенні старостинських округів, яке активно обговорювалося при розробці та ухваленні законопроекту. Саме тому важливо було узгодити верхню та нижню межу кількості жителів, яка має враховуватись при утворенні старостинських округів [11].

Як зазначає Врублевський О., в сукупності представництво та надання послуг жителям старостинських округів краще відповідає основним завданням Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. При цьому він зауважує,

що мета створення старостинських округів має бути реалізована шляхом наділення старости відповідними повноваженнями, а громади – необхідними ресурсами [12].

Обмежена участь у процесі прийняття рішень, фактична підзвітність і підконтрольність старост голові громади знижує рівень автономності та ініціативності.

Щодо пропозиції виключення старости із системи місцевого самоврядування, Врублевський О. вказує, що це зумовлено тим, що старости вже не обираються жителями відповідних населених пунктів, а фактично стали підпорядковані голові громади [12]. Так як староста вже не обирається, то він має затверджуватись радою за пропозицією голови відповідної ради (стаття 54-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Але при цьому кандидатура на посаду старости вноситься за результатами громадського обговорення (громадські слухання, збори громадян тощо). Можна сказати, що таким чином відбулась компенсація права жителів обирати старосту.

Староста є саме тим представником, для якого близькі соціально-побутові проблеми місцевих жителів. Водночас його обов'язком є представлення інтересів жителів свого старостинського округу і надання певних адміністративних послуг. Саме у цьому полягає реформа децентралізації – щоб потреби громад були почуті та вирішені на місцях [13]. Проте, не дивлячись на зміни у чинному законодавстві, вже зараз зрозуміло, що для того щоб процес утворення округів та призначення старост відбувалося без порушень чинного законодавства, необхідно запровадити єдиний національний реєстр старостинських округів та старост. Така новела дозволить забезпечити прозорість вказаних процесів та процедур.

Основними проблемами функціонування інституту старости в умовах воєнного стану є невизначеність правового статусу старости в умовах воєнного стану та недостатність ресурсного забезпечення.

По-перше, чинне законодавство не враховує специфічних обов'язків старост під час надзвичайних ситуацій та воєнного стану. Функціонування інституту старости в умовах

дії правового режиму воєнного стану тісно пов'язано із виконанням додаткових завдань із забезпеченням безпеки населення, організацією гуманітарної допомоги, підтримкою соціально вразливих категорій громадян, координацією дій з військовими адміністраціями та правоохоронними органами.

По-друге, староста має низку представницьких, фінансових та виконавчих повноважень, які дозволяють йому ефективно взаємодіяти з органами місцевого самоврядування. Проте, воєнний стан вимагає більшої скоординованості між органами місцевого самоврядування, військовими адміністраціями та правоохоронними структурами (підрозділами ЗСУ, ДСНС, національною поліцією). Чинне законодавство не забезпечує старостам інституційних механізмів для повноцінної участі у міжвідомчих комісіях чи кризових штабах, що також обмежує їхню фінансову роль у контексті мобілізаційних ресурсів громади. Так, у статті 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», яка регулює порядок здійснення органами державної влади та органами місцевого самоврядування повноважень в умовах воєнного стану, інститут старост навіть не згадується [14].

По-третє, через воєнні дії спостерігаються проблеми кадрового забезпечення, що пов'язано з переміщення населення як у середині країни, так і за її межі, як наслідок – відтік кваліфікованих кадрів з місцевого самоврядування, в тому числі з посад старост, неможливість проведення виборів під час війни. Крім того, старости змушені працювати в умовах постійного стресу, що впливає на якість виконання обов'язків.

Тому, важливим інструментом є організація систематичного навчання старост і працівників органів місцевого самоврядування щодо чинного законодавства у даній сфері, механізмів його застосування, взаємодії з військовими адміністраціями та управління в умовах надзвичайних ситуацій. Організація на рівні регіонів зокрема і держави в цілому майданчиків (форумів, конференцій, онлайн-спільнот) для обміну досвідом між старостами щодо кращих практик управління в кризових умовах. Також, треба звернути увагу на визначення чітких стандартів оплати праці та соціальних гаран-

тій для старост з урахуванням навантаження, особливо територіях, де ведуться бойові дії і деокупованих територіях.

По-четверте, відсутність належного матеріально-фінансового забезпечення діяльності старост в умовах підвищених навантажень. Фінансові повноваження старости, як представника жителів старостинського округу, є важливим інструментом для забезпечення прав та законних інтересів місцевого населення. Організаційно-фінансові повноваження старости, зокрема сприяння жителям у підготовці фінансових документів, реалізуються без належного кадрового забезпечення. Брак профільних спеціалістів, що мають відповідні знання у сфері бюджетного, фінансового права, обмежує можливості старост якісно впливати на формування фінансової політики на місцевому рівні.

У межах чинного законодавства України (ст. 54-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») старостам делеговано три ключові блоки фінансових повноважень: представницькі, контрольні та організаційні.

Проте, під час воєнного стану виникли нові виклики реалізації фінансових повноважень. На думку Старинського М. чинне законодавство не містить окремого визначення «фінансові повноваження старости». Відсутність чіткої регламентації у нормативно-правових актах створює різночитання і варіативність у тлумаченні компетенцій старости у фінансовій сфері. Це призводить до того, що на практиці роль старост у бюджетному процесі та розпорядженні місцевими фінансовими ресурсами є мінімізованою і часто визначається лише місцевими положеннями, які, за словами автора, «переважно дублюють законодавчі норми» [5].

Попри номінальне право брати участь у підготовці проєкту місцевого бюджету (в частині фінансування програм на території округу), фактична участь старост у бюджетному процесі є обмеженою. Вони не мають права ухвалювати рішення щодо розподілу коштів або коригування бюджету після його прийняття. В умовах воєнного стану, коли потреба в оперативному перерозподілі фінансових ресурсів значно зросла, це обмеження стає особливо відчутним.

Отже, інститут старост позбавлений власної фінансової бази, що не дозволяє реалізувати навіть мінімальні локальні ініціативи без погодження з радою. У ситуації, коли громади стикаються з воєнними викликами (евакуація населення, забезпечення гуманітарних потреб, відновлення інфраструктури), така залежність від централізованого рішення ради затримує реагування на першочергові потреби жителів округів.

Висновок. У сучасних умовах функціонування досліджуваного інституту є потреба у посиленні фінансової самостійності старост, законодавчому врегулюванні механізмів їхньої участі в бюджетному процесі та створенні належної системи організаційної підтримки. Проблемами фінансового забезпечення функціонування інституту старост, які ускладнюють ефективну реалізацію їхніх функцій в умовах воєнного стану, є нечіткість правового регулювання, відсутність власної фінансової бази, обмежена участь у бюджет-

ному процесі та слабка організаційна спроможність.

Одним із шляхів удосконалення функціонування інституту старост в Україні може стати запровадження єдиного національного реєстру старостинських округів та старост. Створення відкритого інформаційного ресурсу реєстру старостинських округів та старост дозволить забезпечити прозорість процесів утворення округів, легітимність призначень та моніторинг відповідності нормам законодавства. Введення більш чітких інструментів нагляду за дотриманням законодавчих вимог щодо формування старостинських округів, призначення старост, строків їх повноважень також також сприятиме покращенню його функціонування. Підвищення кадрового потенціалу інституту старост, посилення мотивації старост й гарантій їх діяльності, підвищення участі громади в процесах призначення старост є основними інструментами удосконалення ефективності його функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>
3. Григор'єв В. А. Становлення публічної самоврядної (муніципальної) влади в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.13. Одеса, 2002. 18 с.
4. Воронов М. М. Інститут старости у системі муніципального права України / М. М. Воронов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право. 2017. Вип. 23. С. 50-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2017_23_15
5. Старинський М.В. Фінансові повноваження старости як представника старостинського округу / АКАДЕМІЧНІ ВІЗІІ. Випуск 20/2023. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8119245>.
6. В. Петрушевська. Роль інституту старости у формуванні громадянського суспільства. Прикарпатський юридичний вісник. 2025. Вип. 1. С. 12-16. URL: http://pju.nuoua.od.ua/v1_2023/3.pdf.
7. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19/conv#Text>
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97%D0%B2%D1%80#Text>
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституту старост: Проект Закону України від 22 грудня 2020 року № 4535. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70734
10. Про ймовірну зміну статусу старост. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13113>
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституту старост: Закон України від 14 липня 2021 року № 1638. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1638-20#Text>
12. Врублевський О. Законопроект № 4535: розвиток інституту старост чи прострочена необхідність. URL: <https://zhovkivska-rayrada.gov.ua/news/1609061794/>
13. Мінрегіон: Президент України підписав Закон щодо розвитку інституту старост. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minregion-prezident-ukrayini-pidpisav-zakon-shchodo-rozvitku-institutu-starost>
14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/conv#Text>

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.8>

Баранкова В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВІЛЬНИЙ НОТАРІАТ: УНОРМУВАННЯ СТАТУСУ НОТАРІУСА

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей правового статусу нотаріуса, правових засад системи латинського нотаріату з цього питання та особливостей його унормування в українському нотаріальному законодавстві.

Обґрунтовується, що сутність нотаріальної діяльності, її завдання та функції свідчать про публічно-правову природу нотаріату як органу безспірної цивільної юрисдикції. Наголошується на поєднанні у правових характеристиках нотаріату публічно-правових та приватно-правових аспектів. Констатується відсутність законодавчого врегулювання питання статусу нотаріуса та недосконалість законодавчого визначення поняття нотаріус. Окреслюються визначальні характеристики статусу нотаріуса.

Виходячи з факту, що розподіл нотаріусів на два види обумовлений не характером їх обов'язків, а особливостями організації та фінансового забезпечення нотаріальної діяльності, висновується, що статус приватного й державного нотаріусів є однаковим з точки зору здійснення ними державних функцій, при цьому приватний нотаріус володіє унікальним дуалістичним статусом як посадова особа та особа вільної юридичної професії одночасно, пори той факт, що він не перебуває у штаті державного апарату та не отримує заробітної платні з бюджету. Простежується принципова відмінність між нотаріальною та підприємницькою діяльністю з одного боку, а також між нотаріальною та управлінською – з іншого.

Доводиться необхідність законодавчого визначення статусу приватного нотаріуса як посадової особи або особи публічної влади, визначаються можливі наслідки правильного визначення статусу нотаріуса як суб'єкта правозастосування у безспірній сфері, що мають слугувати підґрунтям для реформування системи нотаріату, зокрема, щодо порядку наділення нотаріальними повноваженнями, обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальних округах, законодавчого врегулювання розміру оплати за вчинення нотаріальних дій (встановлення нотаріальних тарифів), деталізації правового механізму державного контролю за нотаріальною діяльністю, відповідальності нотаріуса тощо.

Сформульовано пропозиції щодо тенденцій змін у нотаріальному законодавстві України.

Ключові слова: *нотаріус, нотаріальні органи, латинський нотаріат, англосаксонський нотаріат, статус нотаріуса, квотування посад нотаріусів, посадова особа.*

Barankova V. V. Free notary system: regulating the status of notaries

Abstract. The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal status of a notary, the legal basis of the Latin notary system in this regard and the peculiarities of its regulation in Ukrainian notarial legislation.

It is substantiated that the essence of notarial activity, its tasks and functions testify to the public law nature of the notary as a body of indisputable civil jurisdiction. The author emphasises the combination of public law and private law aspects in the legal characteristics of notaries. The author also notes the lack of legislative regulation of the notary status and imperfection of the legislative definition of the notary concept. The defining characteristics of the notary status are outlined.

Proceeding from the fact that the division of notaries into two types is not due to the nature of their duties, but to the peculiarities of organisation and financial support of notarial activities, it is concluded that the status of private and public notaries is the same in terms of their performance of public functions, and a private notary has a unique dual status as an official and a person of a free legal profession at the same time, despite the fact that he/she is not employed by the State apparatus and does not receive a salary from the budget. There is a fundamental difference between notarial and entrepreneurial activities, on the one hand, and between notarial and managerial activities, on the other.

The author proves the necessity of legislative definition of the status of a private notary as an official or a person of public authority and identifies the possible consequences of a correct definition of the status of a notary as a subject of law enforcement in the undisputed area, which should serve as a basis for reforming the notary system, in particular, with regard to the procedure for vesting notarial powers, limiting the number of notary positions in notary districts, legislative regulation of the amount of payment for notarial acts (establishment of notarial tariffs), detailing the legal mechanism of state control over notarial activities, notary liability, etc.

Proposals on trends of changes in the notary legislation of Ukraine are formulated.

Key words: notary, notarial bodies, Latin notary system, Anglo-Saxon notary system, notary status, quota of notary positions, official.

Постановка проблеми. Прийнятий у 1993 р. Закон України «Про нотаріат» змінив організаційну структуру побудови нотаріату в Україні, започаткувавши нотаріальну реформу, що має на меті утворення нотаріату, адекватного ринковій економіці правової демократичної держави. У правовому житті нашого суспільства тоді з'явився новий суб'єкт – приватно практикуючий нотаріус. І хоча досвід приватної нотаріальної практики в Україні вже є, питання про правовий статус вільного нотаріуса досі законодавчо не врегульоване, що утворює юридичну прогалину і зумовлює неправильне та неприпустиме тлумачення статусу приватно практикуючого нотаріуса як підприємця або управлінця. Дотепер законодавчо не вирішено питання стосовно статусу нотаріуса як публічної офіційної особи, особливо з огляду на існування у правовому полі України одночасно і приватних, і державних нотаріусів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В роботі досліджено та проаналізовано положення публікацій як щодо загальних підходів до визначення поняття посадової особи (таких авторів як Іщенко М.І, Лісна Т.В., Міщук Є.В, Нагнійчук О.І., Олійник І.Л. та ін.), так і присвячених саме правовому статусу нотаріуса (Долинська М.С., Дякович М.М., Желіховська Ю.В., Мединська А.В., Пасічник С.Г., Радзівська Л.К. та ін.). Попри чисельні обговорення питання визначення правового статусу приватного нотаріуса, воно, по-перше, до сьогодні залишається дискусійним, а, по-друге, так і не віднайшло жодного законодавчого відтворення, що зумовлює необхідність формулювання додаткових аргументів на користь визнання унікальності та дуалістичності правового статусу нотаріуса одночасно як посадової особи та особи вільної юридичної професії, а також відповідних

пропозицій щодо змін у нотаріальному законодавстві України.

Метою статті є визначення особливостей правового статусу приватно практикуючого нотаріуса, характеристика зовнішніх та внутрішніх ознак нотаріальної діяльності, що здійснюється в Україні державними та приватними нотаріусами, з урахуванням завдань та функцій нотаріату, а також розробка пропозицій щодо унормування визначених проблемних аспектів.

Виклад основного матеріалу. Сутність нотаріальної діяльності, її завдання та функції свідчать про публічно-правову природу нотаріату як органу безспірної цивільної юрисдикції. Професійна діяльність нотаріуса забезпечує превентивний правовий захист і унеможливорює порушення в майбутньому різноманітних прав та інтересів суб'єктів права й виникнення спорів у судах. При вчиненні нотаріальних дій і державні, і приватні нотаріуси рівною мірою реалізують усі функції нотаріальної діяльності: забезпечення безспірності та доказової сили документів, законності вчинюваних актів, сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та законних інтересів.

Аналіз змісту та основних правових характеристик нотаріальної діяльності як правової форми, її юридично-владного характеру, завдань та функцій нотаріату дозволяє виснувати, що нотаріат приватним бути не може. Він завжди є публічним органом. Термін «приватний» стосується не інституту нотаріату, а лише організаційних форм діяльності нотаріуса, тобто зовнішньої характеристики нотаріальної діяльності. Зміст нотаріальної діяльності, що здійснюється приватно практикуючим нотаріусом, тобто її внутрішня, сутнісна характеристика, не відрізняється від змісту діяльності державного нотаріуса – вона є правозастосовною, юрисдикційною.

І державний, і приватний нотаріуси на вчинення нотаріальних дій уповноважені державою, як зазначено у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про нотаріат» (далі – Закон). Щоправда, редакцію зазначеної норми не можна визнати досконалою з огляду на формулювання її змісту: «Нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності».

Зазначене формулювання протиставляє сутність державної та приватної нотаріальної діяльності, наділяючи ознаками професійності та незалежності лише діяльність приватного нотаріуса на протигагу діяльності державного, що не відповідає дійсності. Діяльність державних нотаріусів також є й професійною й незалежною, адже на них так само розповсюджується дія положень Закону України «Про нотаріат», що визначають правову основу діяльності нотаріату, права та обов'язки нотаріуса, джерела нотаріального права, правові засади функціонування нотаріальних органів, загальні та спеціальні правила вчинення нотаріальних дій. Зміст присяги, що складають особи, яким вперше надається право займатися нотаріальною діяльністю, є однакоvim і для державних, і для приватних нотаріусів (ст. 6 Закону). Однаковими є й гарантії нотаріальної діяльності, а будь-яке втручання в діяльність будь-якого нотаріуса, зокрема з метою перешкоджання виконанню ним своїх обов'язків або спонукання до вчинення ним неправомірних дій, забороняється і тягне за собою відповідальність відповідно до законодавства (ст. 8-1 Закону). Отже, діяльність приватного та державного нотаріуса є відмінною винятково лише у царині її організації і, зважаючи на самофінансування приватної нотаріальної практики, статус приватного нотаріуса є специфічним.

При визначенні статусу приватного нотаріуса найбільш значимими є два аспекти: по-перше, приватний нотаріус здійснює свою

діяльність від імені держави, яка делегує йому спеціальні повноваження і наділяє його певним обсягом прав та обов'язків; по-друге, при цьому приватний нотаріус не перебуває у штаті державного апарату, а організує свою діяльність самостійно: орендує або придбаває приміщення, наймає та оплачує працю робітників, техніку та інше обладнання. Не отримуючи заробітної платні з бюджету, приватний нотаріус за вчинення нотаріальних дій стягує платню, розмір якої визначається за домовленістю між нотаріусом та фізичною особою або представником юридичної особи.

Подібна організація діяльності приватного нотаріуса за своїми зовнішніми ознаками має багато спільного з підприємницькою діяльністю. Однак за жодних умов вона не може бути визнана підприємницькою, спрямованою на отримання прибутку, виходячи з наступного.

Відповідно до ч. 4 ст. 1 Закону документи, що оформлюються державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу. Це свідчить про те, що за юридичним характером, за своєю сутністю діяльність приватно практикуючого нотаріуса нічим не відрізняється від діяльності державного нотаріуса. Вчинення нотаріальних дій – це особливий вид діяльності, яка є правозастосовною, юрисдикційною за своїм характером, незалежно від її суб'єктного складу. Розподіл нотаріусів на два види, як вже зазначалося, обумовлений не характером їх обов'язків, а особливостями організації та фінансового забезпечення нотаріальної діяльності. У протилежному випадку документи, посвідчені державним нотаріусом, мали б переваги відносно документів, посвідчених приватним нотаріусом, і в існуванні вільного нотаріату не було б жодного сенсу.

Сутність нотаріальної діяльності, її завдання свідчать про публічно-правову природу нотаріату як органу безспірної цивільної юрисдикції. Покликання нотаріальної діяльності полягає у тому, щоб забезпечити реальність набуття цивільних прав, їх закріплення у встановленій юридичній формі, посвідчити факти, пов'язані із виникненням різних цивільних правовідносин. Отже, метою нотаріальної діяльності є надання офіційної сили

юридичним правам, документам та діям, тобто підтвердження їх безспірності від імені держави, що унеможлиблює порушення прав на майбутнє.

Виходячи з вищевикладеного, не можна погодитися з тезою, що введення приватного нотаріату знищило монополію держави на нотаріальну діяльність, оскільки нотаріальні дії завжди вчинюються від імені держави і володіють державно-публічним характером. Тільки цим забезпечується виконання нотаріальних функцій, і тільки це є гарантом доказової сили нотаріальних документів. Для того щоб акти приватно практикуючого нотаріуса мали силу офіційних, держава має наділити його певними повноваженнями, що в сукупності складають компетенцію нотаріуса. Отже, нотаріальна діяльність не є різновидом діяльності щодо виконання робіт або надання послуг з метою отримання прибутку (як визначається підприємництво у ст. 1 Закону України «Про підприємництво»), натомість вона є різновидом правозастосовної діяльності.

Далі, нотаріальна діяльність характеризується суворою процедурно-правовою регламентацією, що дозволяє висувати про існування нотаріального процесу. До якої нотаріальної контори чи до якого приватно практикуючого нотаріуса не звернулася б заінтересована особа, нотаріальна дія буде вчинюватися за одними і тими самими правилами, закріпленими у нотаріальному законодавстві. При цьому і державний, і приватний нотаріуси мають рівною мірою дотримуватися вимог нотаріальної процесуальної форми, що гарантує правильний, законний та своєчасний розгляд нотаріальної справи, а також забезпечення при цьому прав заінтересованих осіб. Порушення передбачених законом правил порядку вчинення нотаріальної дії неминуче тягне за собою визнання постановленого з такими порушеннями нотаріального акту недійсним, а нотаріальної дії – незаконною. Дотримання правил нотаріального провадження за ступенем своєї обов'язковості має такий самий визначний характер, як і дотримання процесуального регламенту судами у межах судочинства.

Нотаріус, на відміну від підприємця, не вправі обирати на свій розсуд суб'єкта,

з яким він вступить у правовідносини, а відмовити у вчиненні нотаріальних дій можна тільки у випадках, передбачених ст. 49 Закону. Відмова з будь-яких інших підстав є незаконною і може бути оскаржена в судовому порядку.

Здійснюючи свою діяльність, нотаріус має бути безпристрасним та незалежним, надавати рівною мірою правову допомогу усім особам, що до нього звернулися, зокрема, і з цієї причини правила ч. 4 ст. 3 Закону забороняють нотаріусу здійснювати підприємницьку діяльність, а правила ст. 9 Закону передбачають обмеження у праві вчинення нотаріальних дій.

Визначення статусу вільного нотаріуса передбачає і вирішення питання про статус його доходу. Вважати його прибутком лише з тієї причини, що надходить він не з державного бюджету, неправильно. Валовий виторг та чистий дохід нотаріуса суттєво відрізняються. У нотаріуса має бути досить коштів для покриття витрат на придбання та утримання власного (або орендованого) приміщення, техніки, іншого обладнання, необхідної літератури, інформаційних правових програм, для виплати заробітної платні, підвищення кваліфікації, сплаті внесків на утримання Нотаріальної палати України, податків за себе та своїх працівників тощо.

Самофінансування, що є однією з основних засад діяльності вільного нотаріату, проявляється, зокрема, в тому, що приватно практикуючий нотаріус несе повну матеріальну відповідальність за вчинювані ним нотаріальні дії. У випадку заподіявання шкоди внаслідок незаконних дій або недбалості приватний нотаріус зобов'язаний відшкодувати її за рахунок власних коштів. Для забезпечення відшкодування заподіяної шкоди він має укласти з органом страхування договір службового страхування.

У країнах латинського нотаріату питання визначення розміру оплати за вчинені нотаріальні дії вирішується з урахуванням існування так званих рентабельних та нерентабельних нотаріальних дій. При цьому дії, що вимагають більших затрат часу, але мають низьку вартість, як би «субсидіюються» за рахунок інших дій з високою вартістю.

Кошти, що надходять до приватного нотаріуса, не є прибутком. У літературі справедливо робилися пропозиції надати цим коштам статус коштів на забезпечення майнової безпеки фізичних та юридичних осіб.

Крім зазначеного, слід звернути увагу і на те, що у нотаріальній діяльності не може бути присутня конкуренція, яка є характерною для підприємницької діяльності, позаяк у нотаріальних відносинах вона призводить до зловживань та порушень вимог закону.

Таким чином, в Законі України «Про нотаріат» окремо має бути закріплене принципово важливе положення про те, що нотаріус не є підприємцем, а нотаріальна діяльність не є підприємницькою і не спрямована на отримання прибутку.

Приватно практикуючий нотаріус володіє унікальним дуалістичним статусом, який обумовлює необхідність віднесення його до посадових осіб незалежно від того, що він не перебуває на державній службі і не включений до штату державного апарату. Ця винятковість його правового становища проявляється у тому, що він виконує функції державної влади в порядку здійснення покладених на нього державою спеціальних повноважень.

Отже, приватно практикуючий нотаріус є одночасно посадовою особою, наділеною державною владою, і спеціалістом вільної юридичної професії.

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що саме так вирішено це питання у країнах, де традиційно діє вільний нотаріат (Франція, Італія, Німеччина тощо) [1, с. 147; 2, с. 47; 3, с. 150; 4, с. 236].

Фундаментальними принципами системи латинського нотаріату, частиною якого історично є й нотаріат України, позаяк латинська модель нотаріату була об'єктивно притаманна українському праву впродовж багатомісячної історії його розвитку [5, с. 103], визначено наступні принципові для діяльності нотаріату положення: нотаріус, фахівець у галузі права – це публічна посадова особа, яка призначається на посаду державою з метою надання достовірності правочинам та угодам, що містяться у документах, які він складає, і виступає в якості радника осіб, що зверта-

ються за його послугами. Нотаріус, будучи наділеним публічною функцією, виконує свої обов'язки незалежно і неупереджено, не входячи до ієрархії державних чиновників або службовців. Національний закон визначає сферу компетенції кожного нотаріуса, а також кількість нотаріусів, необхідну для належного забезпечення їх завдань. Закон також визначає місце розташування кожного нотаріального офісу, гарантуючи справедливий розподіл по всій території [6].

Вочевидь, українське законодавство повною мірою зазначених правил не відтворює, хоча протягом часу існування приватного нотаріату у незалежній Україні спроби їх законодавчого закріплення все ж таки мали місце. Так, пунктом 4 Указу Президента України № 932 «Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні», який був прийнятий 23 серпня 1998 р. та остаточно втратив чинність у 2009 році, було встановлено, що кількість приватних нотаріусів у межах нотаріального округу визначається Міністерством юстиції України залежно від чисельності населення [7].

Безумовно, пріоритетним у правовому статусі нотаріуса слід вважати здійснення функцій державної влади. Юридично владні повноваження нотаріусів прямо впливають із сутності нотаріату та вирішуваних ним завдань. Попри зазначене, законодавче вирішення питання про визначення статусу приватних нотаріусів як посадових осіб й сьогодні викликає певні труднощі, обумовлені різними підходами до поняття посадової особи в галузях права та відсутністю єдиного законодавчо закріпленого визначення поняття посадової особи у праві України.

Так, ст. 2 Закону України «Про державну службу» взагалі не закріплює поняття посадової особи, а визначає термін «посада державної служби» як визначену структурою і штатним розписом первинну структурну одиницю державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками у межах повноважень, визначених законодавством.

У ч. 3 ст. 18 Кримінального кодексу під службовими особами розуміються особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повно-

важенням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Як бачимо, ці визначення не співпадають та вживаються у різних цілях та сферах, а саме поняття посадової особи взагалі не наділяється змістом, що був би закріплений у законодавстві. Терміни «посадова особа» та «службова особа» вживаються у рішеннях Конституційного Суду України [8; 9]. У літературі також зазначалося, що у судовій практиці застосовується поняття «офіційна особа», проте його тлумачення не надається [10, с. 63]. Крім того, йдеться про проблематичність вживання терміну «публічна особа», визначення якого законодавство України не містить. На думку Лісничої Т.В., можна стверджувати, що поняття «фізична особа публічного права» та «публічна особа» співпадають за змістом лише частково, при цьому, «фізична особа публічного права» є публічною особою внаслідок виконання державних функцій. [11, с. 109]. Проводячи дослідження змісту понять «публічна особа», «державний службовець» автори вважають за доцільне їх корегувати, оскільки вони застосовуються не як тотожні один одному, а взаємодоповнюючі. Важливим є висновок, що поняття «публічна особа» може набувати різних значень залежно від сфери використання [12, с. 220].

При цьому широкорозпорядженою є характеристика посадової особи, при якій вона ототожнюється з керівником, державним службовцем, особою, що здійснює за посадою адміністративно-управлінські функції, перебуваючи у складі державного апарату [13, с. 218]. Так само беззастережно визна-

ються посадовими особами представники державної влади. Вважаємо, що зазначений підхід необґрунтовано звужує коло осіб, які мають вважатися посадовими, невиправдано ототожнюючи ознаки їх правового статусу з ознаками правового статусу державного службовця. Слід погодитися з позицією авторів, які вважають, що законодавство України в цілому досить однобоко визначає поняття публічності особи, пов'язуючи публічність фізичної особи із обійманням нею певної державної посади та офіційним статусом. Утім, дане розуміння є надто вузьким для усвідомлення сутності названого явища [11, с. 109].

Посадовою має визнаватися будь-яка особа, наділена державою певними повноваженнями. При цьому вона може обіймати посаду у різних державних та недержавних органах, громадських об'єднаннях, виконувати відповідні повноваження різного характеру згідно нормативних актів. Такими є нові підходи до поняття посадової особи. Зважаючи на закріплення у Законі «Про нотаріат» норми про те, що нотаріус уповноважується на вчинення нотаріальних дій державою, можна зробити висновок про необхідність віднесення нотаріуса до посадових осіб. До речі, за змістом положень п.п. б п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» нотаріуси визнаються суб'єктами, на яких поширюється дія цього Закону, зважаючи, що вони не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги.

Правильне вирішення питання про статус нотаріуса зумовить правові можливості унормування пов'язаних з ним інших не менш принципових питань організації нотаріальної діяльності, зокрема, щодо порядку наділення нотаріальними повноваженнями, обмеження кількості посад нотаріусів у нотаріальних округах, законодавчого врегулювання розміру оплати за вчинення нотаріальних дій (встановлення нотаріальних тарифів), деталізації правового механізму державного контролю за нотаріальною діяльністю, відповідальності нотаріуса тощо.

Так, факт наділення нотаріуса державно-владними повноваженнями має бути закріплений не через реєстрацію приватної

нотаріальної діяльності, як це передбачено ст. 24 Закону, а призначенням нотаріуса на посаду представником державної влади – Міністром юстиції України або іншими уповноваженими ним особами. Відмінність тут суттєва, й полягає вона у тому, що відмова у реєстрації може наставати з формальних підстав, а призначення на посаду, тобто наділення повноваженнями, має бути можливим лише у випадку, якщо є вільна вакансія або необхідність у запровадженні нових посад нотаріусів у певному нотаріальному окрузі. До прикладу, ст. 2 Закону Литовської Республіки «Про нотаріат» передбачає, що нотаріуси призначаються та звільняються міністром юстиції Литовської Республіки. Правила ст. 3 цього Закону приписують, що нотаріуси призначаються на посаду на підставі відкритого конкурсу. У Німеччині та Франції нотаріуси також є незалежними посадовими особами і призначаються на посаду. У Німеччині держава суворо контролює кількість та якість нотаріусів через обмеження вільного права на зайняття нотаріальною практикою [14, с. 236].

Крім того, вирішення питання про зупинення та припинення нотаріальної діяльності з підстав, які не пов'язані з власною ініціативою нотаріуса або безумовними, безспірними підставами (наприклад, смерть нотаріуса або втрата ним громадянства), доцільно було б передати до компетенції суду, що утворило б міцні правові гарантії законності такого припинення і функціонування нотаріальної діяльності взагалі.

При цьому слід особливо наголосити, що визначений статус нотаріуса не дає підстав характеризувати нотаріальну діяльність як управлінську, а відносини, що складаються між нотаріусом та учасниками нотаріальної дії, не можна визнавати різновидом адміністративно-правових відносин, як це пропонують деякі автори. Зокрема, не можна погодитись з висловленими пропозиціями нотаріальні органи вважати або органами державного управління з адміністративним характером діяльності [15, с. 15], або органами, які є за своєю суттю адміністративними, однак з особливим статусом [16, с. 21–22]. Визначальною правовою характеристикою нотаріальної діяльності є те, що вона поєднує

у собі публічно-правові та приватно-правові аспекти [17, с. 89; 18, с. 386].

Чи можна при цьому розглядати діяльність нотаріуса як таку, в межах якої здійснюються владні управлінські функції? Цілком очевидно, що інститут нотаріату не може розглядатися як орган виконавчої влади, а правова природа нотаріату не управлінська, а правозастосовна [19, с. 45; 20, с. 108]. Відносини між нотаріусом та заінтересованими особами мають довірчий характер, а тому передбачають збереження конфіденційності інформації про майновий та немайновий стан осіб, що звертаються за вчиненням нотаріальних дій.

В діях нотаріуса немає ані адміністративного примусу, ані управлінських повноважень, хоча він і є посадовою особою, а нотаріальну діяльність слід характеризувати як публічно-правову, оскільки вона здійснюється від імені держави. Між нотаріальною та адміністративною діяльністю існує суттєва різниця за юридичним характером, колом суб'єктів та структурою їх правовідносин, цілями, результатами та методами регулювання.

Адміністративні органи як складова частина механізму виконавчої влади покликані здійснювати особливий вид державної діяльності – виконавчо-розпорядчу, специфіка якої полягає в організації практичного виконання вимог законів і інших нормативних актів. Очевидно, що юрисдикційні органи, і, зокрема, нотаріат, подібних задач не виконують, оскільки є не виконавчо-розпорядчими, а правоохоронними органами і здійснюють діяльність по забезпеченню охорони та захисту прав.

Якщо метою виконавчо-розпорядчої діяльності є реалізація функції державного управління, тобто визначення чи встановлення статусу суб'єктів права, то метою діяльності нотаріату, як уже відзначалося, – захист і охорона існуючих суб'єктивних прав і інтересів. У першому випадку результатом адміністративної діяльності виступає управлінське рішення, яким один суб'єкт (керуючий) приписує певну поведінку іншому суб'єкту (керованому), а результатом нотаріальної діяльності є нотаріальний акт як різновид правозастосовного юрисдикційного акту, що офіційно підтверджує вже об'єктивно існуючі факти, права та обов'язки, які суб'єкти покладають

на себе за своїм бажанням. Крім того, суттєва різниця у співвідношенні імперативних та диспозитивних норм у матеріальному – адміністративному та цивільному – праві зумовлює різні методи регулювання правовідносин, що становлять зміст адміністративного та нотаріального процесів. Відповідно, метод регулювання адміністративних правовідносин є імперативним, а нотаріальних – диспозитивно-дозвільним.

Слід зазначити також, що потреба у нотаріаті виникла не в результаті існування особливого об'єкта управління, а у зв'язку із необхідністю забезпечення стабільності та безконфліктності цивільного обігу, з метою утворення системи стійких правових гарантій охорони та захисту цивільних (в широкому розумінні) прав шляхом вчинення нотаріальних дій. Структура органів нотаріату утворена таким чином, що вони не пов'язані між собою в організаційному відношенні і при вчиненні нотаріальних дій. Будь-який нотаріальний орган вчинює нотаріальні дії самостійно в межах властивої для нього компетенції. Нотаріальні дії вчинюються в процесуальному порядку, встановленому законом, і забезпечують дотримання вимог правових норм, що регулюють цивільні матеріальні правовідносини.

Зазначена особливість нотаріальної діяльності також свідчить про відсутність серед повноважень нотаріусів тих, що є характерними для виконавчо-розпорядчої діяльності і унеможлиблює визначення існуючих у нотаріусів повноважень як управлінських.

Що ж до владності у нотаріальних правовідносинах, то вона проявляється лише у офіційній силі нотаріальних актів та повноваженнях нотаріуса щодо забезпечення дотримання вимог законності при вчиненні нотаріальних дій (контрольна функція нотаріату). Правовідносини, що виникають між нотаріусами та іншими суб'єктами нотаріальної дії, є процесуальними за своєю сутністю і не можуть характеризуватися як владовідносини у традиційному розумінні. Нотаріус повинен таким же чином, як і інші учасники нотаріальної справи, підкорюватися вимогам нотаріальної процесуальної форми і обов'язково дотримуватися процедурно-процесуального порядку

(загальних та спеціальних правил) вчинення нотаріальних дій.

Висновок щодо галузевої належності правовідносин, що складаються між нотаріусом та учасниками нотаріального процесу, має суттєве практичне значення, адже має бути покладений у підставу визначення виду судової юрисдикції у випадках звернення з позовом до нотаріуса, наприклад, про визнання незаконною відмови у вчиненні нотаріальної дії. Важливість визначення юрисдикції підтверджується як закріпленням у Конституції України принципу верховенства права, окремими елементами якого є законність, правова визначеність та доступ до правосуддя, так і прецедентною практикою Європейського суду з прав людини.

У попередніх роботах автора детально обґрунтовувався висновок, що справи за позовами до нотаріусів щодо незаконності нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні мають розглядатися за правилами цивільного судочинства, позаяк нотаріус не є суб'єктом, наділеним владними управлінськими функціями [21, с. 14; 22, с. 102], й саме цей висновок втілюється у багатьох рішеннях сучасної судової практики.

Так, Дніпровський апеляційний суд, скасовуючи ухвалу Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська про закриття цивільної справи за позовом Акціонерного товариства Комерційний банк «ПриватБанк» до приватного нотаріуса Дніпровського міського нотаріального округу про скасування постанови про відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії та зобов'язання видати дублікат договору іпотеки, не погодився з висновками місцевого суду. Закриваючи провадження, суд першої інстанції обґрунтовував свої висновки тим, що позивач оскаржує дії відповідача щодо відмови у видачі дублікату договору іпотеки і цей спір не стосується його речових прав, тому такий спір є публічно-правовим і підлягає розгляду у порядку адміністративного судочинства, а не цивільного судочинства. Апеляційний суд зазначив, що при визначенні юрисдикції розгляду справ даної категорії необхідно у повній сукупності та послідовності застосовувати системний аналіз як норм процесуального права щодо юрисдик-

ційних повноважень окремих судів, так і норм матеріального права у взаємозв'язку із судовою практикою та приписами вищих судових інстанцій, що стосуються даного питання, а також обов'язкові критерії розмежування справ цивільного судочинства і справ, які розглядаються за правилами інших видів судочинства – суб'єктний склад сторін та характер спірних правовідносин. Однак в оскаржуваній ухвалі відсутнє обґрунтування висновку суду про те, що відповідач є суб'єктом владних управлінських повноважень, а також того, які власні, управлінські рішення він приймає, користуючись правом відмовити у вчиненні нотаріальної дії з підстав, передбачених Законом України «Про нотаріат» [23].

Все вищевикладене рівною мірою стосується діяльності і державних, і приватних нотаріусів, оскільки розподіл нотаріусів зумовлений винятково лише різними організаційними засадами нотаріальної практики (а не діяльності) та особливостями її фінансового забезпечення. Сутність нотаріальної діяльності залежно від суб'єктного складу (приватний чи державний нотаріат) не змінюється, вона є правозастосовною, юрисдикційною діяльністю щодо розгляду безспірних справ, пов'язаних із цивільними правовідносинами.

Висновки. Отже, приватно практикуючий нотаріус володіє унікальним дуалістичним статусом, який обумовлює необхідність віднесення його до посадових осіб незалежно від того, що він не перебуває на державній службі і не включений до штату державного апарату. Винятковість правового становища вільного нотаріуса проявляється в тому, що він виконує функції державної влади в порядку здійснення покладених на нього державою спеціальних повноважень, самостійно організовуючи свою діяльність та не

перебуваючи у штаті державного апарату. Як наслідок, приватно практикуючий нотаріус є одночасно посадовою особою, наділеною державною владою, і спеціалістом вільної юридичної професії. При цьому нотаріальна діяльність не може характеризуватися ні як підприємницька, ні як адміністративно-управлінська діяльність.

Та обставина, що нотаріус – посадова особа, діяльність якої забезпечує правовий контроль у сфері державного обігу і володіє державно-владним характером, зачіпає найбільш важливі права і законні інтереси фізичних та юридичних осіб, визначає необхідність державного контролю як державного, так і приватно практикуючого нотаріуса. Враховуючи те, що держава делегувала приватним нотаріусам право на вчинення нотаріальних дій, вона залишила за собою функцію контролю за законністю виконання ними своїх посадових обов'язків.

У зв'язку з цим можна сформулювати наступні пропозиції: у Законі України «Про нотаріат» окремо має бути закріплене принципово важливе положення про те, що нотаріус не є підприємцем, а нотаріальна діяльність не є підприємницькою і не спрямована на отримання прибутку, а також визначений статус нотаріуса як особи офіційної влади. Кількість посад нотаріусів у нотаріальних округах має бути обмежена. Вирішення питання про зупинення та припинення нотаріальної діяльності з підстав, які не пов'язані з власною ініціативою нотаріуса або безумовними, безспірними підставами (наприклад, смерть нотаріуса або втрата ним громадянства), доцільно було б передати до компетенції суду, що утворило б міцні правові гарантії законності такого припинення і функціонування нотаріальної діяльності взагалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бондарева М.В. Особливості організації системи нотаріальних органів в країнах латинського нотаріату. *Право України*. 2006. № 4. С. 146–149.
2. Денисяк Н.М. Деякі аспекти діяльності нотаріусів в Німеччині. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 47–49.
3. Ільїна Ю. П. Особливості правового статусу нотаріуса у деяких зарубіжних країнах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 148–152.
4. Мединська А.В. Організація, призначення та регулювання професійної діяльності нотаріуса у Німеччині та Франції. *Європейські перспективи*. 2021. № 2. С. 232–238. DOI 10.32782/EP.2021.2.37

5. Шевчук Л. Основоположні принципи латинського нотаріату та їх реалізація в Україні: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Вип. 66. С. 103–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2018_66_13
6. Фундаментальні принципи латинського нотаріату. Документ, затверджений Асамблеєю нотаріатів – членів Міжнародного союзу нотаріату. Рим. Італія. 8 листопада 2005. URL: http://npu.in.ua/mizhnarodnij-notariat/msln/printsipi_msln
7. Указ Президента України № 932 «Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні», від 23 серпня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932/98#Text>
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) від 10.04.2003 № 8-рп/2003. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 83.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частини першої, другої статті 32, частини другої, третьої статті 34 Конституції України від 10.01.2012 № 2-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 9.
10. Нагнійчук О.І. Правова природа та поняття публічної особи (на основі практики Верховного суду Сполучених Штатів Америки). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 61–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2016_181_16
11. Лісніча Т.В. Поняття публічної фізичної особи в законодавстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 108–111.
12. Іщенко М.І., Міщук Є.В., Сопілка М.О. Сучасне осмислення понять «публічна особа», «державний службовець» у контексті публічного управління та адміністрування. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2019. № 4 (68). С. 217–221. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-3401-2019-4-18>.
13. Олійник І.Л. Теоретико-правовий огляд понятійно-категоріального апарату «державний службовець», «посадова особа», «керівник». *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 217–221. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6.2_51
14. Мединська А.В. Організація, призначення та регулювання професійної діяльності нотаріуса у Німеччині та Франції. *Європейські перспективи*. 2021. № 2. С. 232–238. DOI 10.32782/EP.2021.2.37
15. Радзієвська Л. К., Пасічник С. Г. Нотаріат в Україні. К. 2000.
16. Дякович М. М. Нотаріальне право України: навч. посіб. К. 2009.
17. Желіховська Ю. В. Нотаріус як особливий суб'єкт відносин щодо охорони цивільних прав та охоронюваних законом інтересів у цивільному праві. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 7. С. 84–90.
18. Чередник Р.В. Нотаріус як суб'єкт здійснення підтвердження чинності документів. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 385–391. DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2022.3.59>
19. Підлубна Т. М. Нотаріальна форма захисту цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство»*. 2010. Вип. 533.
20. Долинська М.С. Нотаріальний процес: підручник. Львів. 2019. 652 с.
21. Баранкова В.В. Деякі аспекти судового контролю за нотаріальною діяльністю. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2008. № 2. С. 12–17.
22. Баранкова В.В. Судовий розгляд справ, пов'язаних із нотаріальною діяльністю (частина 2). *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2015. № 3 (81). С. 94–107.
23. Постанова Дніпровського апеляційного суду у справі від 8 грудня 2022 р. у провадженні № 22-ц/803/7273/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107781100>

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.9>**Бондар І. В.,**доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиціїНавчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Мельник І. С.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиціїНавчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БЕЗСПІРНІСТЬ ЯК ОBOB'ЯЗKOBA УMOBA НOТАРІАЛЬНИХ ПPOBAДЖЕНЬ ІЗ ЗАСВІДЧЕННЯ ФАКТІВ

Анотація. Висвітлено, що безспірність в нотаріальному процесі встановлюється та підтверджується на всіх етапах нотаріального провадження. Безспірність стосується не лише відсутності спору між суб'єктами, які звертаються за вчиненням нотаріальної дії, законності підстав тощо, але й документів, які подаються нотаріусу (чи формуються нотаріусом) необхідних для вчинення нотаріального провадження. Відомості та документи мають містити безспірні факти, необхідні для вчинення нотаріальних дій і завданням нотаріуса є встановлення таких фактів. Метою статті є висвітлення теоретичних та практичних аспектів засвідчення нотаріусом безспірних фактів.

Констатовано, що важливим є уважне вивчення поданих документів, звернення уваги на будь-які ознаки їх недійсності та відповідність встановленим законодавством вимогам. Нотаріус зобов'язаний неухильно дотримуватися нотаріальної процедури, втім, варто розуміти, що нотаріус не зможе встановити в багатьох випадках підробку документів.

Визначено, що нотаріус зобов'язаний вивчити документ, проаналізувати його зміст, в тому числі на предмет наявності відомостей, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної або юридичної особи, зовнішній вигляд і стан (чи містять пошкодження через які неможливо прочитати текст, незастережені виправлення тощо), проаналізувати реквізити (їх наявність та відповідність встановленим законодавством вимогам), дослідити наявність ознак підробки, які можна побачити при візуальному огляді документа (підчистки, дописки та інші).

Встановлено, що повне і всебічне дослідження та аналіз документів нотаріусом є запорукою забезпечення безспірності при вчиненні нотаріальних проваджень із засвідчення фактів.

Ключові слова: *нотаріус, нотаріальний процес, нотаріальне провадження, нотаріальна діяльність, засвідчення та посвідчення, суд, нотаріальна дія, безспірність, безспірні факти, нотаріальний акт.*

Bondar I. V., Melnyk I. S. Indisputability as the mandatory condition for notarial proceedings on notarisation of facts

Abstract. The article highlights that indisputability in the notarial process is established and verified at all stages of notarial proceedings. The indisputability concerns not only the absence of a dispute between the subjects applying for a notarial act to be performed, the legality of the grounds, etc., but also the documents submitted to the notary (or prepared by the notary) necessary for the notarial proceedings. The information and documents must contain indisputable facts, which are necessary for the performance of notarial acts, and the notary's task is to establish such facts. The aim of the article is to highlight the theoretical and practical aspects of notarisation of indisputable facts by a notary.

It is stated that important is to carefully examine the submitted documents and pay attention to any signs of their invalidity and compliance with the requirements established by law. The notary is obliged to strictly follow the notarial procedure, however, it should be understood that in many cases the notary will not be able to detect falsification of documents.

It is determined that the notary is obliged to examine the document, analyse its content, including for the availability of information that degrades the honour, dignity and business reputation of an individual or legal entity, appearance and condition (whether it contains damage that makes it impossible to read the text, unspecified corrections, etc.), analyse the details (their availability and compliance with the requirements established by law), and investigate the presence of signs of falsification that can be seen during a visual inspection of the document (erasures, additions, etc.).

It is established that a full and comprehensive examination and analysis of documents by a notary is the key to ensuring indisputability while performing notarial proceedings on the notarisation of facts.

Key words: notary, notarial process, notarial proceedings, notarial activity, notarisation and attestation, court, notarial act, indisputability, indisputable facts, notary deed.

Вступ. На нотаріусів покладено обов'язок посвідчувати права й факти, що мають юридичне значення, вчиняти інші нотаріальні дії для надання їм юридичної вірогідності. Предметом нотаріальної діяльності є безспірні справи. Саме безспірність визначається однією з основоположних засад нотаріальної діяльності, в тому числі при засвідченні фактів. Сам термін безспірний тлумачиться як беззаперечний, тобто який не викликає заперечень. Відповідно підстави вчинення нотаріальних дій мають бути беззаперечними для нотаріуса та інших суб'єктів нотаріального процесу. Засвідчуючи безспірні факти нотаріус сфокусований на документах, що подаються для вчинення відповідних проваджень, відповідність їх вимогам законодавства. Однак і для вчинення проваджень із засвідчення фактів на нотаріуса покладено багато обов'язків чітко та неухильне дотримання яких є запорукою законності та безспірності нотаріального акту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорії нотаріального процесу та особливостям засвідчення безспірних фактів присвятили роботи такі науковці як Баранкова В.В., Долинська М.С., Дякович М.М., Крижевська О.О., Фурса С.Я. та інші. Теми безспірності нотаріального процесу торкалися Вдовічена Л.І., Джуга М.В., Череватенко І.М. Водночас, не применшуючи значення цих та інших досліджень, зазначимо, що сьогодні потребують висвітлення окремих аспектів дотримання безспірності при засвідченні нотаріусом певних фактів. А у зв'язку із наявністю великої кількості підроблених документів вбачається необхідним зосередити увагу на вимогах щодо перевірки нотаріусом документів, що подаються для вчинення нотаріальних дій, відповідності їх законодавству.

Отже, **метою статті** є висвітлення теоретичних та практичних аспектів засвідчення нотаріусом безспірних фактів.

Виклад основного матеріалу. Безспірність в нотаріальному процесі встановлюється та підтверджується на всіх етапах нотаріального провадження. Безспірність стосується не лише відсутності спору між суб'єктами, які звертаються за вчиненням нотаріальної дії, законності підстав тощо, але й документів, які подаються нотаріусу (чи формуються нотаріусом) необхідних для вчинення нотаріальної дії. Відомості та документи мають містити безспірні факти, необхідні для вчинення нотаріальних дій і завданням нотаріуса є встановлення таких фактів. Можна погодитися, що нотаріус має отримувати від осіб безспірні докази про існування юридичних обставин, з якими норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення прав у визначених законом правовідносинах [1]. Неподання документів (відомостей, інформації), необхідних для вчинення нотаріальних дій є підставою для відмови у вчиненні таких дій і така відмова є обов'язком нотаріуса.

Разом з тим не варто забувати про можливість оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні до суду особами, прав чи інтересів яких такі дії стосуються. Судова процедура оскарження спрямована на захист прав та інтересів учасників нотаріального процесу і законність нотаріального провадження, оскільки метою є забезпечення виправлення нотаріальних помилок, тлумачення чинного законодавства та сприяння дотримання законності у сфері цивільних правовідносин, що виникають із вчинення нотаріальних дій.

На законодавчому рівні (ст. 34 Закону України «Про нотаріат» [2]) проводиться розрізнення понять «засвідчення» та «посвідчення», яким надається різне змістовне значення. Зокрема, посвідчуються: правочини (договори, заповіти тощо) та факти (що фізична особа є живою, перебування

в певному місці, час пред'явлення документів тощо). При посвідченні правочинів нотаріусом вчиняється комплекс дій у певній послідовності, результати яких закріплюються в нотаріальному акті. Як слушно зазначають Романюк А.Б. та Павловська Л.В. посвідчуючи правочин, нотаріус, крім виконання суто технічних функцій, також надає правову допомогу учасникам правочину, зокрема допомагає встановити справжні їх наміри, правильно кваліфікувати правовідносини, у які вони вступають, узгодити умови майбутнього правочину з вимогами законодавства, попереджає про наслідки в результаті укладення правочину, і при цьому бере на себе відповідальність за законність правочину [3].

До нотаріальних проваджень із засвідчення фактів відноситься: засвідчення вірності копій (фотокопій) документів і виписок з них, засвідчення справжності підпису на документах, засвідчення вірності перекладу з однієї мови на іншу. Засвідчення забезпечує доказовість певних фактів (наприклад, того, що підпис зроблено певною особою, відповідність нотаріально засвідченої копії оригіналу документу та інші).

Хоча, з першого погляду, може здаватися, що засвідчення певних фактів є досить простим нотаріальним провадженням, разом з тим від нотаріуса вимагається уважність та неухильне дотримання нотаріальної процедури й законодавства, як і при посвідченні фактів, й такі провадження не можна зводити лише до суто технічних. Варто наголосити, що саме провадження із засвідчення найчастіше вчиняються нотаріусами в Україні, наприклад, засвідчення вірності копій документів складає майже 41% від усіх дій вчинених нотаріусами за 2024 рік [4].

Загальні правила вчинення нотаріальних дій розповсюджуються і на процедуру засвідчення фактів, а відтак має бути дотримане місце та строки вчинення нотаріальних дій, встановлення особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, підписання документів, вимоги до документів, що подаються для вчинення нотаріальної дії, вчинення посвідчувальних написів та ін.

Однак навіть дотримання нотаріусом передбаченої законодавством нотаріальної

процедури не є гарантією законності та безспірності вчиненої нотаріальної дії. Наприклад, засвідчення нотаріусом вірності копій (фотокопій) документів і виписок з них не підтверджує справжність оригіналів документів, що були подані нотаріусу для вчинення нотаріального провадження. Якщо нотаріус засвідчив копію документа, при візуальному обстеженні якого не виявлено суттєвих недоліків це не гарантує, що документ отриманий в законному порядку і є справжнім. В свою чергу вчиняючи засвідчення вірності копії з копії документа, що може бути засвідчена нотаріусом (також посадовою особою органу місцевого самоврядування, посадовою особою консульської установи України), якщо вірність копії засвідчена в нотаріальному порядку або якщо така копія видана юридичною особою, що видала оригінал документа, то перевірити першоджерело не вдається можливість, орієнтир нотаріуса лише на подану копію.

Будь-який документ, що подається нотаріусу не має мати пошкоджень чи недоліків, зазначених у Законі України «Про нотаріат» та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, наприклад, підчисток чи інших ознак підробки. Доцільно акцентувати увагу на те, що правові норми щодо питань недоліків, на які нотаріуси мають звертати увагу не враховують сучасні реалії, а саме наявність в обігу пластикових документів, наприклад, паспорта зразка 2016 року (ID картка).

У нотаріуса немає виникати сумнівів у справжності документу та не бути підстав для його неприйняття. Важливим є уважне вивчення поданих документів, звернення уваги на будь-які ознаки їх недійсності та відповідність встановленим законодавством вимогам. Нотаріус зобов'язаний неухильно дотримуватися нотаріальної процедури, втім, варто розуміти, що нотаріус не зможе встановити в багатьох випадках підробку документів.

Цікавою в цьому контексті є Постанова Верховного суду [5] у справі, де було встановлено, що завдана позивачу шкода стала наслідком неправомірних дій третіх осіб, які заволоділи паспортом, ідентифікаційним кодом та правовстановлюючими докумен-

тами на квартиру, подали нотаріусу неправдиву інформацію та всупереч волі власника відчужили квартиру. Висновками почерковнавчих експертиз встановлено, що підпис в довіреності, посвідченої приватним нотаріусом виконано іншою особою. Суд встановив, що нотаріус посвідчував довіреність на підставі паспорта, ідентифікаційного коду, що відповідає положенням законодавства, однак судом не встановлено, що при візуальному обстеженні паспорта позивача можна було виявити суттєві недоліки, передбачені ст. 47 Закону України «Про нотаріат» (підчистки або дописки, закреслені слова чи інші незастережні виправлення, пошкодження тощо). І хоча нотаріусу були подані оригінали документів, однак підроблення підпису (невідповідність особи поданим нотаріусу документам для встановлення особи) свідчить про відсутність волевиявлення особи суб'єкта правочину чи іншої нотаріальної дії. Винних дій приватного нотаріуса судами не було встановлено, оскільки не було доведено, що нотаріус порушив Закон України «Про нотаріат» та Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [6].

Встановлення особи, яка звертається за вчиненням нотаріальної дії, здійснюється за паспортом або іншим документом, визначений ч. 3 ст. 43 Закону України «Про нотаріат», який унеможливує виникнення будь-яких сумнівів щодо особи громадянина та полягає у тому, що нотаріус має впевнитися, що перед ним дійсно та особа, яка зазначена у поданому (для встановлення особи) нотаріусу документі. Нотаріус зобов'язаний ознайомитися з оригіналом відповідного документу у присутності особи, яку необхідно встановити. Установлення особи має підтверджувати беззаперечність того, що нотаріальна дія вчиняється саме щодо тієї особи, яка звертається та подає відповідний документ, і як наслідок, підтверджувати волевиявлення особи – учасника нотаріальних правовідносин. Волевиявлення особи, учасника нотаріального процесу, обов'язково оформлюється письмово і є критерієм справжності та безспірності такого документа.

Варто наголосити, що встановлена законодавством нотаріальна процедура не є про-

стою формальністю. Недотримання нотаріусом процедури вчинення нотаріальних дій є негативним фактором як для учасників нотаріального процесу, так і для інших суб'єктів, яких такі дії стосуються. Як зазначає Велика Палата Верховного Суду: «формальна визначеність процедур із вчинення нотаріальних дій є фундаментом забезпечення публічності самого факту укладення нотаріально посвідченого договору та його змісту» [7]. А відтак не дотримання нотаріусами встановленої процедури буде підривати довіру як до нотаріальних актів, так і до нотаріату в цілому.

Вчинення нотаріального провадження із засвідчення фактів насамперед залежить від поданих документів та їх відповідності вимогам законодавства. Нотаріус зобов'язаний досліджувати подані документи на відповідність законодавства, а у випадку виникнення сумнівів, вправі затримати цей документ та направити його до експертної установи для проведення експертизи.

Як зазначають Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І., у правозастосовній практиці діє парадоксальна аксіома, відповідно до якої документ вважають справжнім, доки його справжність не поставлена під сумнів ким-небудь із учасників [8]. Нотаріус самотійно оцінює подані документи, однак не несе відповідальності, якщо йому були подані сторонами недійсні та/або підроблені документи (ч. 2 ст. 27 Закону України «Про нотаріат»). Проведення нотаріусом оцінки поданих документів залежить від багатьох факторів, серед яких уважність займає чільне місце. Прискіпливий візуальний огляд документів на предмет відсутності ознак підробки документів, наприклад, наявності видимих ознак переклеювання фотографії, слідів клею, відсутності необхідних відтисків для паперових документів; якість відцифрованого образу обличчя особи, код уповноваженого суб'єкта, що видав документ, унікальний номер запису в Реєстрі для документів у формі пластикових карт тощо, та відповідність вимогам, що висуваються до документів, які подаються для вчинення нотаріальних дій є обов'язком нотаріуса.

Також нотаріус має право затримати і направити на експертизу документ

у випадку виникнення сумнівів щодо його справжності, але це не є його обов'язком. Як зазначає Гонгало С.Й. за юридичним значенням документи поділяються на справжні та підроблені. Справжні бувають дійсними, які мають на даний момент юридичну силу, і недійсними – документи, що з якихось причин втратили юридичну силу [9].

Для того щоб виявляти підроблені документи на нотаріуса покладено обов'язки, наприклад, здійснити перевірку дійсності документів за Єдиним державним демографічним реєстром, якщо документи були оформлені із застосуванням засобів цього Реєстру; дійсність довіреності, нотаріально посвідченої відповідно до законодавства України, за допомогою Єдиного реєстру довіреностей; справжність кожного аркуша документа, який викладений на спеціальних бланках нотаріальних документів, що подається для вчинення нотаріальних дій, у Єдиному реєстрі спеціальних бланків нотаріальних документів, тощо. Однак можливість здійснення таких перевірок не покриває всі види документів, що можуть бути подані нотаріусу.

В свою чергу, недійсність документів не є автоматичною підставою скасування посвідчувального напису нотаріуса. Для прикладу варто навести справу, де встановлення особи заявника для засвідчення справжності підпису на заяві про відмову від спадщини було проведено нотаріусом за паспортом зразка 1994 року (паспорт у формі книжки), у якому не вклеєна фотокартка при досягненні 45-річного віку, а відтак документ був недійсним і нотаріус порушив загальні правила вчинення нотаріальних дій. Верховний Суд [10] встановив, що відмова від прийняття спадщини відповідає волевиявленню особи, оскільки була подана ним особисто та підтверджена у судовому засіданні, й дійшов до висновку, що ці дії нотаріуса можуть бути підставою для застосування до нотаріуса дисциплінарного стягнення, проте не є підставою для скасування посвідчувального напису й визнання такого правочину недійсним. В даному випадку нотаріус не мав сумнівів в ідентичності особи, вона мала необхідний обсяг цивільної дієздатності, волевиявлення було вільним, а від-

так недійсність паспорта не тягне за собою недійсність правочину.

Засвідчуючи справжність підпису нотаріус підтверджує, що підпис зроблено особою, яку було встановлено нотаріусом за поданими документами. Впевненість нотаріуса, що перед ним саме та особа, що подала паспорт або інший документ, передбачений законодавством для встановлення особи у нотаріальному процесі, є необхідною умовою безспірності нотаріального акту та його законності. При встановленні особи, нотаріус має допускати, що особа, що пред'являє документ може бути не тою, за кого себе видає, відтак, вивчаючи документ варто спостерігати за її поведінкою, задавати уточнюючі запитання, що стосуються фактів, викладених в документі, слідкувати за реакцією та відповідями тощо.

Таким чином, здійснення нотаріусом перевірки документів поданих для засвідчення фактів та встановлення їх дійсності є запорукою безспірності нотаріальних дій. Можна в цілому погодитися із Вдовіченою Л.І., що нотаріус може вчинити нотаріальну дію лише за умови, якщо: не існує спору між заінтересованими особами щодо прав та обов'язків, які впливають з нотаріальної дії; права та обов'язки заінтересованих осіб ґрунтуються на законних підставах; документи, що надаються для вчинення нотаріальної дії, є дійсними [11]. Однак не лише дійсність документів необхідна для вчинення нотаріальної дії, а й відповідність закону як за змістом, так і за формою. Нотаріус зобов'язаний вивчити документ, проаналізувати його зміст, в тому числі на предмет наявності відомостей, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної або юридичної особи, зовнішній вигляд і стан (чи містять пошкодження через які неможливо прочитати текст, незастережені виправлення тощо), проаналізувати реквізити (їх наявність та відповідність встановленим законодавством вимогам), дослідити наявність ознак підробки, які можна побачити при візуальному огляді документа (підчистки, дописки та інші).

Верховний Суд [12] зазначає, що метою діяльності нотаріату є захист і охорона існуючих суб'єктивних прав та інтересів, а резуль-

татом нотаріальної діяльності – нотаріальний акт, як різновид правозастосовного юрисдикційного акту, який у свою чергу вже офіційно підтверджує (встановлює) об'єктивно існуючі факти, закріплює (окреслює) права чи обов'язки.

Відтак повне і всебічне дослідження та аналіз документів є запорукою забезпечення безспірності при вчиненні нотаріальних про-

ваджень із засвідчення фактів. У нотаріальному процесі визначну роль відіграє нотаріус, який і визначає можливість вчинення або встановлення підстав для відмови у вчиненні нотаріального провадження. Відтак, перевірка документів не повинна бути формальною дією, що полягає лише в огляді документа, нотаріус має бути уважним та звертати увагу на всі неточності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник/ За заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Алерта; Центр учбової літератури. 2012. С. 103-104.
2. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12?find=1&text> (дата звернення: 08.05.2025).
3. Романюк А.Б., Павловська Л.В. Правова природа нотаріального посвідчення правочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 180-184.
4. Які саме дії нотаріуси вчиняли найчастіше? *Юридична практика*. URL: <https://www.facebook.com/100052455504030/posts/1288018792956625/?mibextid=wwXlfr&rdid=ogMW59DwevpfPRtt> (дата звернення: 13.05.2025)
5. Постанова Верховного суду від 23.01.2020 р. у справі № 723/235/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87297914> (дата звернення: 08.05.2025).
6. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України; Порядок від 22.02.2014 № 296/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12?> (дата звернення 09.05.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 листопада 2024 р. у справі № 204/8017/17 URL: <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/11439/document/44459> (дата звернення: 18.05.2025).
8. Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. Актуальні питання судової техніко-криміналістичної експертизи документів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 75: частина 2. 2023. С. 163-170.
9. Гонгало, С. Й. *Поняття документів, їх види, способи розпізнання та захисту. Наукові записки: серія "Право"* (Вип.7). 2006. С. 153-159.
10. Постанова Верховного Суду у справі № 520/8593/17 від 28 вересня 2022 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106660128> (дата звернення 09.05.2025).
11. Вдовічена Л.І. Правова природа нотаріальної дії: питання нормативного врегулювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 2. 2024. С. 264-269. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/315384/306174> (дата звернення: 18.05.2025).
12. Постанова Верховного Суду колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 643/3313/21 від 13 лютого 2025 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/11830/document/46836> (дата звернення: 18.05.2025).

Гелич А. О.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Державного університету «Київський авіаційний інститут»**Гелич Ю. О.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету

ЗАСОБИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена господарсько-правовим засадам державної підтримки суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану, трансформаційної економіки та євроінтеграційних зобов'язань України. Акцент зроблено на сучасному розумінні державної участі в економіці через призму підтримуючої дії, спрямованої на забезпечення обороноздатності, економічної стабільності та відновлення виробничої і соціальної інфраструктури. Автори аналізують нормативну базу, зокрема положення Конституції України, Господарського кодексу України, законів України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва», «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями» тощо, підкреслюючи фрагментарність правового регулювання. Розмежовано поняття державної підтримки та державної допомоги, вказано на необхідність систематизації підходів до врегулювання форм, методів і засобів участі держави в господарській сфері. Розглядаються позиції українських правознавців щодо класифікації форм підтримки та визначення принципів її допустимості. Аналізуються також положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС як орієнтири для гармонізації законодавства у сфері державної допомоги. Звертається увага на формування нової інституції при Президенті України, що має на меті забезпечення гарантій конституційного права на підприємницьку діяльність та активізації роботи щодо якісного розвитку та реалізації інвестиційного потенціалу України. У статті запропоновано розв'язати потреби: систематизації законодавства, що регулює державну підтримку суб'єктів господарювання на основі Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», який ухвалений відповідно до Угоди про асоціацію; розмежування державної підтримки та реалізацію інвестиційних проектів за участю публічних утворень; унормування інституційних форми державної підтримки, державного стимулювання та гарантій господарської діяльності.

Ключові слова: економічна діяльність, підприємницька діяльність, суб'єкт господарювання, публічні утворення, державна підтримка суб'єктів господарювання, інвестиційна діяльність.

Helych A. O., Helych Yu. O. Means of state support for economic entities

Abstract. The article is devoted to the economic and legal principles of state support for economic entities under martial law, transformational economy and European integration obligations of Ukraine. The emphasis is on the modern understanding of state participation in the economy through the prism of supporting action aimed at ensuring defence capability, economic stability and restoration of production and social infrastructure. The authors analyse the regulatory framework, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine, the Economic Code of Ukraine, the laws of Ukraine "On State Assistance to Economic Entities", "On Development and State Support of Small and Medium-Sized Entrepreneurship", "On State Support for Investment Projects with Significant Investments", etc., emphasizing the fragmentation of legal regulation. The concepts of state support and state aid are delimited, and the need to systematize approaches to regulating the forms, methods and means of state participation in the economic sphere is indicated. The positions of Ukrainian jurists on the classification of forms of support and determining the principles of its admissibility are considered. The provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU are also analysed as guidelines for harmonizing legislation in the field of state aid. Attention is drawn to the formation of a new institution under the President of Ukraine, which aims to ensure guarantees of the constitutional right to entrepreneurial activity and

to intensify work on the qualitative development and implementation of the investment potential of Ukraine. The article proposes to address the needs of: systematizing legislation regulating state support for business entities on the basis of the Law of Ukraine "On State Aid to Economic Entities", which was adopted in accordance with the Association Agreement; delimiting state support and the implementation of investment projects with the participation of public entities; normalizing institutional forms of state support, state incentives and guarantees of economic activity.

Key words: *economic activity, entrepreneurial activity, economic entity, public entities, state support for economic entities, state regulation of economic activity.*

Участь держави у економічних відносинах є досить дискусійною проблематикою у сучасних умовах, що спричинено як необхідністю утвердження ринкових відносин, так і подоланням наслідків криз, зокрема спричинених війною. Так, у юридичній літературі досить слушно висловлюються позиції щодо концептуально-правових засад впливу держави на економіку в умовах війни із застосуванням, зокрема таких засобів як: введення елементів економічного планування та державного контролю за виробництвом і розподілом товарів; застосування норм відпуску продукції, введення контролю за цінами; призов на військову службу для цивільної роботи; випуск військових облігацій для покриття військових видатків тощо [8, с. 16].

Слід безумовно погодитися, що держава має максимально стимулювати переорієнтацію економіки на підтримку армії, забезпечення оборони, відновлення і підтримання інфраструктури, забезпечення продуктової безпеки [8, с. 18]. Однак, поруч з цим суб'єкти господарювання можуть сподіватися на державну підтримку у певних економічних сферах, що сприятиме відновленню економічного обороту та забезпечить суспільно-корисні потреби відповідно до завдань державного регулювання. З огляду на це, маємо на меті розглянути поняття та сутність державної підтримки суб'єктів господарювання, виокремивши засоби такої підтримки, оцінити їх на домірність меж державного втручання у економічну діяльність.

Названа проблематика є предметом досліджень правників, що опікуються господарським правом. Так, серед останніх робіт слід виділити дисертаційні дослідження Кубрака Г. О. [3], Мироненко-Шульган О. О. [4], Феофанової І. М. [9]. Названі дослідження здійснено у контексті адаптації до стандартів ЄС, пошуку нових акцентів щодо інституційної, непрямой та стратегічної підтримки.

В економічній літературі система підтримки підприємницької діяльності розглядається як сукупність інститутів, методів, інструментів і форм державного впливу на підприємницький сектор, метою функціонування яких є створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку відповідної господарської діяльності та розв'язання важливих соціально-економічних проблем розвитку країни [2, с. 216].

Я. В. Петруненко визначає державну підтримку суб'єктів господарювання як врегульовану законодавством діяльність уповноважених державних органів, що полягає в розробленні та реалізації цільових програм або наданні в індивідуальному порядку фінансової підтримки суб'єкту господарювання, який має важливе стратегічне значення або відповідає іншим критеріям, визначеним у програмі, за рахунок коштів державного бюджету у будь-якій формі та з метою забезпечення стабільності національної економіки, підвищення конкурентноздатності вітчизняного товаровиробника, оздоровлення окремих галузей економіки, забезпечення соціально-економічного добробуту в державі [5, с. 114].

І. М. Феофанова розмежовує формально-правові (нормативно-встановлені обов'язкові умови її надання), економічні (змістовні показники діяльності різноманітних суб'єктів господарювання – її потенційних отримувачів, що базуються на визначенні їх фінансового становища, платоспроможності, стану конкуренції відповідного ринкового сегменту та дають можливість прогнозувати ефективність допомоги) та організаційні (визначають вибір процедури (порядок) надання державної допомоги з урахуванням перспектив забезпечення контролю за її отриманням та використанням) умови допустимості державної допомоги [9, с. 20–21].

Г. О. Кубрак визначає державну підтримку малого та середнього бізнесу як комплекс організаційно-управлінських заходів спеціально-компетентних державних органів фінансового, інформаційно-консультаційного, інвестиційного, кадрового, інфраструктурного та іншого характеру у сфері реалізації державної економічної політики, спрямованих на забезпечення стабілізації їх платоспроможності та конкурентоздатності суб'єктів малого та середнього підприємництва, стабілізації їх роботи в кризових явищах та зростання підприємницької активності [3, с. 14].

О. М. Мироненко-Шульган виділяє такі принципи державної фінансової підтримки малого та середнього підприємництва: ефективність, доступність, відкритість та прозорість [4, с. 8].

У цьому аспекті доречно звернутися до меж втручання держави у економіку через розуміння держави як регулятора, а також як безпосереднього учасника економічних відносин. Державна діяльність формує відповідний економічний правопорядок, а регулювання (державне чи приватне) має враховувати об'єктивні економічні закони в умовах сталого розвитку [1, с. 162]. Сутність поняття «втручання» безумовно має переважно «негативну» конотацію – застосування заходів, що обмежують економічні права та свободи, однак втручання може мати і позитивний вплив – через заходи підтримуючої дії (affirmative action). Однак і такі дії слід аналізувати відповідно до принципу домірності, структури економіки, інституційної спроможності держави та з точки зору соціетального конституціоналізму [10, с. 11].

Основний Закон України серед конституційних засад встановлює обов'язок держави забезпечити захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки (перше речення частини четвертої статті 13). Поруч з цим, Конституцією України закріплено обов'язок держави заохочувати та *підтримувати благодійницьку діяльність щодо дітей* (друге речення частини третьої статті 52) як складову основоположних прав дитини, а також встановлена *засада фінансової підтримки місцевого самоврядування* (перше речення

частини третьої статті 142). Таким чином, на конституційному рівні державна підтримка безпосередньо унормована лише щодо двох сфер.

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) містить спеціальне регулювання (статті 262–267), які є орієнтиром не лише щодо майбутньої євроінтеграції, а й переліком зобов'язань щодо цієї ділянки відносин. Так, за статтею 267 Угоди про асоціацію Україна має: прийняти національне законодавство про державну допомогу та створити незалежний у своїй діяльності орган, який матиме повноваження, необхідні для застосування у повному обсязі статті 262 Угоди про асоціацію (протягом трьох років з дати набрання чинності Угодою про асоціацію); створити повний реєстр схем державної допомоги, яка надавалася до створення органу, визначеного у пункті 1, та має привести ці схеми допомоги у відповідність до критеріїв, визначених у статтях 262 та 264 Угоди про асоціацію (протягом трьох років з дати набрання чинності Угодою про асоціацію).

Звертаючись до критеріїв належності державної підтримки, стаття 262 Угоди про асоціацію виокремлює допомогу соціального характеру та допомогу на відшкодування збитків, спричинених природними катастрофами або надзвичайними ситуаціями (що в умовах війни безумовно є переважаючим критерієм). Крім того, йдеться про такі види допомоги:

– для сприяння економічному розвитку регіонів з надзвичайно низьким рівнем життя або із суттєвим рівнем безробіття;

– для сприяння виконанню важливого проєкту задля спільного європейського інтересу або для виправлення значних порушень нормальної роботи в економіці України чи однієї з держав-членів Європейського Союзу;

– для сприяння розвитку певної економічної діяльності або певних економічних сфер, якщо така допомога не має несприятливого впливу на умови торгівлі всупереч інтересам Сторін;

– для підтримки культури та збереження культурної спадщини, якщо така допомога не має несприятливого впливу на умови торгівлі всупереч інтересам Сторін;

– для досягнення цілей, дозволених відповідно до правил ЄС щодо горизонтальних блоків виключень та правил щодо горизонтальної і галузевої державної допомоги, яка надається відповідно до викладених у них умов;

– для інвестицій з метою забезпечення відповідності обов'язковим стандартам, визначеним директивами ЄС, зазначеними у Додатку ХХХ до Глави 6 Розділу V Угоди, протягом зазначеного в ньому періоду імплементації.

ГК України встановлює, що *державна підтримка* і захист усіх форм ефективного господарювання є частиною політики інституційних перетворень (абзац п'ятий частин першої статті 10). Разом з цим, кодекс не розкриває сутність державної підтримки, закріплюючи у статті 16 лише «дотації та інші засоби державної підтримки».

Крім того, стаття 16 ГК України встановлює, що держава може здійснювати компенсації або доплати *сільськогосподарським товаровиробникам* за сільськогосподарську продукцію, що реалізується ними державі (частина друга); підстави та порядок застосування *засобів державної підтримки суб'єктів господарювання* визначаються законом (частина третя).

Звертаємо увагу, що названі норми стосуються усіх суб'єктів господарювання, однак наступний їх розвиток здійснений виключно щодо суб'єктів підприємництва, зокрема за статтею 48 ГК України метою державної підтримки підприємництва є створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємства. Так, за ГК України держава сприяє розвитку малого підприємства, створює необхідні умови для цього (частина друга статті 48), а також гарантує засобами підтримки інноваційної діяльності (стаття 329).

У зв'язку із скасуванням ГК України нівелюються принципи регулювання державної підтримки суб'єктів господарювання. Так, спеціальне законодавство у цій ділянці відносно є досить неузгодженим, оскільки йдеться

про закони України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про державну підтримку кінематографії в Україні», «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» та інші.

Звертаємо увагу, що за Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», ухвалений на виконання Угоди про асоціацію, визначає державну допомогу суб'єктам господарювання як *підтримка у будь-якій формі суб'єктів господарювання* за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності (пункт 1 частини першої статті 1).

Як результат, закон розмежує предметне регулювання (стаття 3), встановлюючи, що його дія не поширюється на підтримку:

1) у сфері сільськогосподарського виробництва та рибальства, розроблення, виготовлення, ремонту, модернізації та утилізації озброєння, військової і спеціальної техніки, боєприпасів, їх складових та інших виробів військового призначення, які використовуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

2) господарської діяльності, пов'язаної з: інвестуванням в об'єкти інфраструктури із застосуванням процедур державних закупівель;

наданням послуг, що становлять загальний економічний інтерес, у частині компенсації обґрунтованих витрат на надання таких послуг. Перелік послуг, що становлять загальний економічний інтерес, встановлюється Кабінетом Міністрів України;

3) проектів та заходів, що реалізуються Українським інститутом книги у порядку, встановленому Законом України «Про державну

підтримку книговидавничої справи в Україні», у тому числі надання державної субсидії розповсюдженню видавничої продукції (книжкової продукції);

4) проектів, що реалізуються Українським інститутом книги у порядку, встановленому Законом України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні»;

5) проектів, що реалізуються Українським молодіжним фондом, у порядку, встановленому Законом України «Про основні засади молодіжної політики»;

6) державне стимулювання керуючих компаній, ініціаторів створення – суб'єктів господарювання та учасників індустріальних парків згідно із Законом України «Про індустріальні парки».

У юридичній літературі державна допомога суб'єктам господарської діяльності визначена як засіб державної економічної політики, який передбачає надання будь-якої підтримки суб'єктам господарювання, зазвичай, фінансового характеру за рахунок державних та/або місцевих бюджетів [9, с. 191]. Дійсно, стаття 4 Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» встановлює виключно фінансові форми державної допомоги (надання субсидій та грантів; надання дотацій; надання податкових пільг, відстрочення або розстрочення сплати податків, зборів чи інших обов'язкових платежів; списання боргів, включно із заборгованістю за надані державні послуги, списання штрафних санкцій, компенсація збитків суб'єктам господарювання та інші).

На відміну від названих норм, Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» встановлює відмінні підходи у державній підтримці, яка включає фінансову, інформаційну, консультаційну підтримку, у тому числі підтримку у сфері інновацій, науки і промислового виробництва, підтримку суб'єктів малого і середнього підприємництва, що провадять експортну діяльність, підтримку у сфері підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації управлінських кадрів та кадрів ведення бізнесу (стаття 15).

Отже, державна підтримка є ширшим поняттям та включає в себе можливість дер-

жавної допомоги. Так, К. Б. Починок справедливо твердить, що під поняттям державної допомоги суб'єктам господарювання слід розуміти втручання держави (за рахунок надання ресурсів держави чи місцевих бюджетів) в діяльність суб'єктів господарювання та підтримку в будь-якій формі, яких вони не змогли б досягти за нормальних ринкових умов, та які можуть спотворювати або загрожувати спотворенням економічної конкуренції [7, с. 190].

Разом з тим, у законодавстві прослідковуються форми державної підтримки, які навряд можливо визнати такими. Вважаємо, що Закон України «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» хоч визначає організаційні, правові та фінансові засади *державної підтримки інвестиційних проектів*, все ж реалізує іншу мету – створення сприятливих умов для залучення в Україну значних інвестицій (внутрішніх і зовнішніх), створення нових робочих місць, стимулювання економічного розвитку регіонів та зростання конкурентоспроможності економіки України. Крім того, йдеться про підтримку проекту на підставі спеціального інвестиційного договору (частина перша статті 10).

Названий приклад є черговою ілюстрацією неузгодженості господарсько-правового розуміння державної підтримки із іншими подібними законодавчими визначеннями. Також можна виокремити закони України «Про індустріальні парки» (із застереженням, що у тексті цього закону слова «державна підтримка» у всіх відмінках замінено словами «державне стимулювання» у відповідному відмінку згідно із Законом № 1710–ІХ від 07.09.2021), «Про наукові парки» (Розділ IV «Державна підтримка діяльності наукових парків»), норми яких також потребують узгодження із загальною концепцією державної підтримки. Загальним же питанням, що потребує розв'язання, є дилема утилітарного чи прагматичного підходів у регулюванні економічних відносин, на чому наголошує Р. А. Познер [6, с. 106–107].

Серед останніх проявів публічної політики у досліджуваній сфері, що потребує наступного наукового аналізу, є Указ Президента України «Про Раду з питань підтримки

підприємництва» від 27 червня 2025 року № 421/2025, яким припинено діяльність Рад з питань підтримки підприємництва в умовах воєнного стану. Відповідно до цього указу новостворена Рада має такі завдання, зокрема: 1) аналіз ефективності державної політики у сфері розвитку і підтримки підприємництва, узагальнення виявлених проблем та підготовка пропозицій щодо можливих шляхів їх вирішення; 2) розроблення заходів щодо поліпшення умов здійснення підприємницької діяльності, стимулювання інвестиційної та інноваційної активності, захисту права власності і конкуренції відповідно до найкращих практик регулювання бізнес-середовища; 3) опрацювання законодавчих ініціатив з питань підприємництва та інвестиційної діяльності, формування пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у відповідних сферах, зокрема з урахуванням завдань із адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; 4) сприяння зміцненню взаємодії між державними органами, органами місцевого самоврядування і суб'єктами підприємництва, громадськими об'єднаннями, що представляють

їх інтереси, з метою ефективного розв'язання проблемних питань у веденні бізнесу, підтримки реалізації підприємницьких ініціатив.

Зважаючи на викладене, пропонуємо наступні висновки: 1) за відсутності кодифікованого акту, що регулює господарські відносини, існує потреба у систематизації законодавства, що регулює державну підтримку суб'єктів господарювання; 2) орієнтиром для узгодження законодавства на цій ділянці суспільних відносин має бути Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», який ухвалений відповідно до Угоди про асоціацію; 3) від державної підтримки слід відмежувати реалізацію інвестиційних проектів за участю публічних утворень, оскільки цей вид діяльності характеризується як господарсько-правовий, а не регулюючий; 4) потребують унормування інституційні форми державної підтримки, державного стимулювання та гарантій господарської діяльності; 5) перспективами наступних досліджень є господарсько-правові та адміністративно-правові повноваження спеціальних інституцій, що формують та реалізують державну політику у досліджуваній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Kochyn V. Research Methodology of Legal Regulation of Economic Relations in the Conditions of Privatization and European Integration. *Private Law and Business*. 2023. № 22. С. 138–189.
2. Бодров В. Г., Сафронова О. М., Балдич Н. І. Державне регулювання економіки та економічна політика: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 520 с.
3. Кубрак Г. О. Правові засади державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Дис. ... докт. філ. ... 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2025. 227 с.
4. Мироненко-Шульган О. М. Правове регулювання фінансової підтримки державою малого підприємництва в умовах фінансової кризи. Дис. ... докт. філ. ... 081 – Право. Державний податковий університет, Міністерство фінансів України, Ірпінь, 2024. 243 с.
5. Петруненко Я. В. Поняття державної підтримки суб'єктів господарювання як засобу забезпечення ефективного використання бюджетних коштів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 110–115.
6. Познер Р. А. Рубежи теорії права. Київ: Изд. «КНТ», 2021. 480 с.
7. Починок К. Б. Державна допомога суб'єктам господарювання: поняття, ознаки та критерії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. № 49. С. 187–190.
8. Резнікова В., Пацурія Н., Кравець І. Вплив держави на економіку в умовах війни: концептуально-правові засади. *Право України*. 2023. № 2023/08. С. 12.
9. Феофанова І. М. Допустимість державної допомоги: господарсько-правовий аспект. Дис. ... докт. філ. ... 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2023. 231 с.
10. Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія. За ред.: Савчин М. В. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.

Грабовська О. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМАГАЛЬНИХ ПРАВ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню специфіки реалізації змагальних прав учасниками цивільних справ, що розглядаються в порядку окремого провадження. Висловлено сумнів щодо доцільності закріплення у частині 3 статті 294 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) положення, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності.

Відмічається, що відсутність спору між учасниками справи у справах окремого провадження породжує виникнення міркувань щодо обґрунтованості судового порядку їх вирішення. Проте, звертається увага на ту обставину, що суспільство визнає правильним та доцільним судовий порядок захисту окремих безспірних прав, свобод чи інтересів, а рішення суду є тим актом, який найбільш якісно виконує функцію в певній сфері правовідносин, з огляду, принаймні, на більшість категорій цивільних справ окремого провадження, які розглядаються в такому порядку.

Стверджується, що в контексті юридичної природи справ окремого провадження не слід плутати спір про право, та спір про факти і докази. Якщо виникають спірні правовідносини предметного характеру, то згідно із частиною 6 статті 294 ЦПК України суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах. Щодо оспорювання фактів та доказів, то це – змагальні права, які належать усім учасникам справ окремого провадження, відповідно до статті 43 ЦПК України.

Здійснено порівняльний аналіз положень статті 12 ЦПК України “Змагальність сторін” з положеннями Розділу IV ЦПК України “Окреме провадження” та змістовними елементами юридичної природи окремих категорій цивільних справ, які розглядаються судами в порядку окремого провадження, внаслідок чого зроблено обґрунтований висновок про те, що положення частини 3 статті 294 ЦПК України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності, не відповідає дійсному стану справ, оскільки на учасників справ окремого провадження розповсюджується дія більшості положень статті 12: рівність учасників справ окремого провадження щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом (частина 2 статті 12), обов'язок довести обставини, які мають значення для справи і на які заявник, інші учасники справи окремого провадження посилаються як на підставу звернення до суду із заявою, надання суду висновку тощо, заперечень проти задоволення заяви тощо (частина 3 статті 12), потенційна наявність у заявників у справах окремого провадження ризиків настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням ними процесуальних дій (частина 4 статті 12).

Доводиться також, що при розгляді справ окремого провадження судом реалізуються права та обов'язки, передбачені частиною 5 статті 12 ЦПК України: керівництво ходом цивільного процесу; роз'яснення у випадку необхідності учасникам судового процесу їхніх процесуальних прав та обов'язків, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій; сприяння учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом; запобігання зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вжиття заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

Ключові слова: змагальний процес, принцип змагальності, доказування, докази, учасники судового процесу, позовне провадження, справи про встановлення факту смерті військовослужбовця, справи про усиновлення, справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Hrabovska O. O. Specifics of competitive rights implementation in special proceedings of civil proceedings

Abstract. The article is devoted to the specifics of implementation of competitive rights in special proceedings. Doubts are expressed regarding the expediency of enshrining in Part 3 of Article 294 of the Civil Procedure Code of Ukraine the provision according to which cases of special proceedings are considered by the court in compliance with the general rules, established by this Code, with exception of the provisions on adversarial nature.

It is noted that the absence of a dispute between the parties in cases of special proceedings raises doubts about the validity of the judicial procedure for resolving them. However, attention is drawn to the fact that society recognizes the judicial procedure for protecting certain indisputable rights, freedoms or interests as correct and appropriate, and the court decision is the act that most qualitatively performs its function in a certain area of legal relations, taking into account, at least, most categories of civil cases in special proceedings that are considered in this manner.

It is argued that in context of legal nature of special proceedings cases, a dispute about law should not be confused with a dispute about facts and evidence. If disputed legal relations of a substantive nature arise, then, in accordance with Part 6 of Article 294 of the CPC of Ukraine, the court leaves the application without consideration and explains to interested persons that they have the right to file a claim on general grounds. As for challenging facts and evidence, these are adversarial rights that belong to all participants in special proceedings in accordance with Article 43 of this Code.

A comparative analysis of provisions of Article 12 "Party Competition" with the provisions of Section IV "Separate Proceedings" of CPC of Ukraine and the substantive elements of legal nature of certain categories of civil cases considered by courts in the order of special proceedings was carried out, as a result of which a reasoned conclusion was made that the provisions of Part 3 of Article 294 of the Code, according to which cases of special proceedings are considered by the court in compliance with the general rules established by this Code, with the exception of provisions on adversarial proceedings, do not correspond to the actual state of affairs, since the majority of Article 12 provisions apply to participants in special proceedings: equality of participants in special proceedings in exercising all procedural rights and obligations provided for by law (Part 2 of Article 12), the obligation to prove the circumstances that are relevant to the case and to which the applicant and other participants in special proceedings case refer as the basis for applying to the court with an application, providing the court with an opinion, etc., objections to granting the application, etc. (Part 3 of Article 12), the potential presence of risks for applicants in special proceedings cases of consequences associated with their taking or failing to take procedural actions (part 4 of article 12).

It is also proven that when considering special proceedings cases, the court exercises the rights and obligations stipulated in Part 5 of Article 12 of CPC of Ukraine: management of the course of civil proceedings; clarification, if necessary, to the participants in the trial of their procedural rights and obligations, the consequences of committing or failing to commit procedural actions; assisting participants in the judicial process in exercising their rights provided for by this Code; preventing abuse of their rights by participants in the judicial process and taking measures to ensure that they fulfill their obligations.

Key words: *adversarial process, adversarial principle, proof, evidence, participants in the trial, claim proceedings, cases on establishing the fact of the death of a serviceman, cases on adoption, cases on providing a person with compulsory psychiatric care.*

Вступ. Принцип змагальності в цивільному судочинстві – один з фундаментальних, функціональних принципів. Специфіка його регулювання національним цивільним процесуальним законодавством певної країни слугує висновкам про модель чи типологію цивільного судочинства. Змагальність судової процедури у цивільних справах відповідає природі справ, що належать до такого виду юрисдикції, а в її основі – співвідношення прав та обов'язків суду, учасників судового процесу, насамперед, в сфері судового доказування.

Водночас, цивільна процесуальна процедура не є однаковою для усіх справ, що роз-

глядаються в порядку цивільного судочинства. Наявність трьох порядків, якими, згідно частини 2 статті 19 Цивільного процесуального кодексу України, є наказне, позовне (загальне та спрощене), та окреме, зумовлює й специфічність правового регулювання процедури кожного з них, в тому числі й у контексті реалізації основоположних засад, які прийнято називати принципами. Не є виключенням й окреме провадження.

Серед специфічних ознак процедури розгляду та вирішення справ окремого провадження – закріплене у частині 3 статті 294 ЦПК України положення, згідно із яким справи

окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності.

У даному зв'язку можуть виникати міркування, що зазначеним положенням законодавець фактично виключив змагальні засади цивільного судочинства з числа засад, на яких заснована процедура розгляду та вирішення цивільних справ окремого провадження. Водночас, до числа змагальних прав сторін стаття 12 ЦПК України відносить сукупність прав, які також реалізуються в окремому провадженні заявниками та заінтересованими особами, які мають права та обов'язки сторін, відповідно до частини 8 статті 49 ЦПК України.

Таке правове регулювання об'єктивно потребує аналізу та відповідних висновків, оскільки загальноприйняті складові змагального цивільного судочинства не можуть бути виключені абсолютно з цивільної процесуальної процедури, навіть, якщо це окреме провадження, яке, безумовно, має свою специфіку, яка явно відрізняє її від процедури, передбаченої ЦПК України для розгляду судами справ позовного провадження, саме із яким традиційно пов'язують змагальний процес.

З'ясування даного питання потребує, насамперед, аналізу правової природи справ окремого провадження, що дозволить виявити причинні зв'язки, які зумовили закріплення положення частини 3 статті 294 ЦПК України.

Наразі видається доцільним зазначити, що справи окремого провадження в цивільному судочинстві посідають значне місце. За даними судової статистики у 2022 році кількість заяв окремого провадження, поданих до суду, становила понад 50 тис., а протягом 2022 року місцевими судами розглянуто 41,7 тис. справ окремого провадження, із них 38 тис. – із ухваленням рішення [1]. У 2023 році значно збільшилась загальна кількість заяв окремого провадження, поданих до суду. У 2023 році їх кількість становила понад 72,8 тис., що на 22,7 тис, або на 45,4 % більше порівняно з 2022 роком (50,2 тис.). У 2023 р. місцевими судами розглянуто 56,2 тис. справ окремого провадження, із них – 50,5 тис. – із

ухваленням рішення. У майже 49 тис. справ заяву задоволено, що становить 96,9 % від усіх ухвалених рішень [2].

В щорічних "Аналітичних оглядах стану здійснення цивільного судочинства", підготовлених Верховним Судом, статистичні дані з яких наведені вище, звертається увага, що протягом останніх років переважну більшість становлять справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, на другому місці за кількістю – справи про усиновлення.

У наукових та навчальних джерелах, підготовлених в різні часи розвитку цивільної процесуальної науки та цивільного процесуального законодавства, традиційно зазначається, що справи окремого провадження мають триаду найсуттєвіших правових ознак: 1) відсутність спору про право, а у разі його виникнення суд зобов'язаний залишити заяву без розгляду і роз'яснити заінтересованим особам, що вони вправі подати позов на загальних підставах, відповідно до частини 6 статті 294 ЦПК України; 2) відсутність сторін з протилежними інтересами, адже у справах окремого провадження основними учасниками є заявники та заінтересовані особи; 3) засобом звернення до суду заінтересованої особи є заява [3].

Отже, відсутність спору у справах, які розглядаються судом в порядку окремого провадження виділялося і виділяється сучасниками як головна ознака, що їх характеризує.

У даному зв'язку видається правильним зазначити, що наявність чи відсутність спору між учасниками справи – основний критерій, який зумовив диференціацію порядків розгляду та вирішення судами цивільних справ. І хоча позовне провадження, в порядку якого розглядаються справи, що характеризуються спірними правовідносинами, вважається головним у цивільному судочинстві, оскільки більшість справ складають саме справи позовного провадження, а юридична сила положень ЦПК України, якими урегульовано порядок розгляду судами справ позовного провадження, розповсюджується й на інші види проваджень, тим не менш не можна вважати менш важливими й інші види проваджень, оскільки діяльність суду, незважаючи на порядок розгляду справи – наказний,

позовний чи окремих, має бути спрямована на виконання завдання цивільного судочинства та на досягнення його мети – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ, захист прав, свобод чи інтересів (частина 1 статті 2 ЦПК України).

До цивільних справ, які характеризуються безспірністю, законодавець, зокрема, відніс справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, справи про усиновлення, справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, справи про визнання спадщини відумерлою та інші (частина 2 статті 293 ЦПК України).

Таким чином, цивільні справи, що підлягають вирішенню в порядку окремого провадження, вельми вирізняються одна від одної предметно, суб'єктивним складом, доказовою базою тощо, але їх об'єднує така правова характеристика як відсутність спірних правовідносин. Та якщо немає спору між учасниками справи, то логічним є виникнення сумніву щодо обґрунтованості судового порядку вирішення справ окремого провадження. Проте, з огляду на категорії цивільних справ, які підлягають розгляду судами в порядку окремого провадження, видаються логічними міркування про те, що суспільство визнає правильним та доцільним саме судовий порядок захисту окремих прав, свобод чи інтересів, й саме рішення суду є тим актом, який найбільш якісно виконає певну функцію в певній сфері правовідносин. При чому, в різних справах рішення суду по-різному, в часовому вимірі, сприяє задоволенню інтересу: одразу з дня набрання рішенням законної сили, або ж у майбутньому. Наприклад, набрання рішенням суду про встановлення усиновлення законної сили одразу породжує сімейні правовідносини (частини 4 та 5 статті 232 Сімейного кодексу України, частина 7 статті 314 ЦПК України). Водночас, у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця рішення суду лише породжує право заявника на звернення до органів реєстрації актів

цивільного стану для отримання свідоцтва про смерть військовослужбовця, й лише після цього етапу, набуття відповідного правового статусу, отримання від держави передбачених законом виплат тощо [4, с. 480]. Тобто, в останньому випадку рішення суду, яке набрало законної сили – проміжний етап для досягнення кінцевої мети.

Вирішення судами в порядку окремого провадження безспірних справ зумовило позицію законодавця, згідно із якою окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (частина 1 статті 293 ЦПК України).

Як бачимо, основним акцентом законодавця стосовно справ окремого провадження є акцент на тому, що справи окремого провадження – це справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів. Але, судова діяльність має бути спрямована на встановлення не будь-яких фактів, а фактів, які створюють для заявника передумови для захисту прав, свобод чи інтересів різного характеру, тому цивільний процесуальний закон у наведеній дефініції “окреме провадження” акцентує увагу й на цій обставині.

Обидва зазначені фактори зумовлюють висновки науковців про те, що у справах окремого провадження основна функція суду – охорона інтересів заявника шляхом встановлення фактів [5, с. 354].

Що стосується тези про те, що справи окремого провадження – це справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, то вона не може не викликати суперечливих міркувань у зв'язку із тим, що й у справах позовного провадження основні зусилля суду також спрямовані на встановлення фактів, якими сторони обґрунтовують вимоги чи заперечення. Однак, у справах позовного провадження встановлення фактів предмета доказування сприяє кваліфікації правовідносин та вирішенню спору по

суті завдяки їх встановленню. У справах же окремого провадження судом встановлюються факти, з яких судом сформовано предмет доказування, та з якими норми права пов'язують задоволення інтересу, виникнення прав та обов'язків (справи про усиновлення), зміну у правовому статусі особи (справи про визнання особи недієздатною), набуття права на майно і розпорядження ним (справи про визнання спадщини відумерлою), заборону на реалізацію права (справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх), тощо.

Й, насамкінець, у контексті основної ознаки справ окремого провадження – відсутності спірних правовідносин, звертає на себе увагу зміст частини 1 статті 293 ЦПК України, яка містить дефініцію поняття “окреме провадження”, що наведена вище. Як бачимо, в ній не йдеться про вказівку законодавця на відсутність спору у справах окремого провадження, але йдеться про те, що окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, а непозовним може бути лише безспірне. До того ж, згідно із частиною 6 статті 294 ЦПК України, якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

Таким чином, висновок у даному сенсі може бути однозначним: спірні правовідносини вирішенню в порядку окремого провадження не допускаються.

Ця загальноновизнана ознака справ окремого провадження може бути піддана сумніву в контексті юридичної природи деяких справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, зокрема, справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку. Судова практика свідчить, що нерідко особи, щодо яких судом вирішується справа про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку (амбулаторно чи шляхом поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги), чи огляд лікарем – психіатром, заперечують факт психічного захворювання чи розладу, оспорюють свій

психічний стан, зазначають про зловживання з боку родичів, які ініціювали поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги, відмовляються від надання їм медичної допомоги, заперечують проти задоволення заяви судом тощо [6]. Власне, у зв'язку із такого роду обставинами питання про надання особі психіатричної допомоги й вирішується судом, а заявниками у справах даної категорії є заклади з надання психіатричної допомоги (частина 1 статті 339 ЦПК України).

Зазначене не може не викликати міркувань з приводу співвідношення понять: спір про право та спір про факт. У справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку очевидно наявні ознаки обох цих правових явищ, адже простежується предметна спірність (щодо надання психіатричної допомоги в примусовому порядку певного роду), а також оспорювання фактів (доказів), які подаються заявниками, зокрема, медичний висновок, а також заінтересованими особами, наприклад, родичами, докази про виклик поліції внаслідок неадекватної поведінки тощо.

Проте, незважаючи на зазначені специфічні ознаки справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, доцільність їх віднесення законодавцем до складу цивільних справ, які підлягають вирішенню в порядку окремого провадження, сумнівів не викликає.

Відсутність спірних правовідносин у справах окремого провадження обумовлює й специфіку правосуб'єктності. Оскільки засобом звернення юридично заінтересованої особи до суду є заява, а не позов, таким чином логічною є й назва таких осіб: на протигагу позовному провадженню, за позовом якого відкривається справа позовного провадження, в окремому провадженні суб'єктом, в інтересах якого відкривається провадження, є заявник.

Що стосується заінтересованих осіб у справах окремого провадження, то це питання потребує особливої уваги, оскільки у цивільній процесуальній доктрині висловлюються різні точки зору щодо їх юридичної природи. Очевидно, це пов'язано з різноманітністю цивільних справ, які розглядаються

в даному порядку й, відповідно, різноманітністю заінтересованих осіб, які можуть бути їх учасниками.

Прийнято вважати що заінтересовані особи в справах окремого провадження – це суб'єкти, які можуть мати інтерес у зв'язку із встановленням певного юридичного факту [5, с. 356].

Наведена точка зору є обґрунтованою, оскільки незалежно від виду заінтересованої особи в справах окремого провадження – фізичної чи юридичної, органу державної влади, органу місцевого самоврядування, установи тощо, усі вони беруть участь у судовому процесі у зв'язку із наявністю інтересу до результатів судочинства у справі. Наприклад, у справах про усиновлення заінтересованою особою є сама дитина, щодо якої вирішується питання про усиновлення, обов'язковими суб'єктами, як заінтересовані особи, притягаються судом до участі у справі органи опіки та піклування, які зобов'язані в силу вимог закону надати суду висновок про доцільність усиновлення дитини певними заявниками та відповідність усиновлення інтересам дитини (частина 2 статті 312 ЦПК України) тощо. Логічно, що у дитини – приватний характер інтересу, у органів опіки та піклування – публічний, зумовлений повноваженнями, покладеними на них державою. Й на дитину, й на органи опіки та піклування впливатиме рішення суду про встановлення усиновлення після набрання ним законної сили, але у різний спосіб: дитина стає членом сім'ї усиновлювачів з усіма правовими наслідками, а орган опіки та піклування виконуватиме свою місію протягом усього провадження з усиновлення, причому задовго до звернення кандидатів в усиновлювачі до суду, а також виконуватиме рішення суду про встановлення усиновлення, зокрема, в частині нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини після її усиновлення до досягнення нею повноліття відповідно до статті 235 Сімейного кодексу України.

Ще однією з суттєвих ознак справ окремого провадження, на яку звертають спеціалісти – це засіб звернення до суду заінтересованої у судовому захисті особи, й, відповідно, засіб (підстава) відкриття провадження

у справі. Таким засобом у справах окремого провадження є заява (частина 1 статті 295, частина 1 статті 300-1, частина 1 статті 301, частина 1 статті 305 та ін. ЦПК України).

ЦПК України не містить положення, яке б встановлювало вимоги до змісту заяви у справах окремого провадження. Прийнято вважати, що вимоги до змісту позовної заяви у справах позовного провадження, закріплені у статті 175 ЦПК України, розповсюджуються й на заяви у справах окремого провадження, хоча ані в цій статті, ані у розділі IV ЦПК України, яким регулюється окреме провадження, про цю обставину не йдеться. В даному випадку підтвердженням наведеної думки обґрунтовано можна вважати положення, закріплене у частині 3 статті 294 ЦПК України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом.

Вищезазначені ознаки справ окремого провадження дають підставу зазначити, що на відміну від позовних заяв у справах позовного провадження, заяви у справах окремого провадження не містять матеріально-правової вимоги заявника до заінтересованої особи, у заяві має місце зазначення фактів, на які посилається заявник, із проханням їх встановити, та предметний посил (встановлення усиновлення, надання психіатричної допомоги тощо), що обґрунтовує необхідність їх встановлення, або ж яке значення для захисту прав, свобод чи інтересів матиме встановлення фактів судом (встановлення факту, який має юридичне значення у подальшому, після набрання рішенням законної сили).

І так, безспірність справ окремого провадження, учасниками яких є заявники та заінтересовані особи, а засобом звернення заявника до суду є заява, – їх найсуттєвіші змістовні ознаки. І в даному контексті видається логічним питання про те, як наведені ознаки справ окремого провадження співвідносяться із частиною 3 статті 294 ЦПК України, яка виключає положення щодо змагальності цивільного судочинства.

Насамперед, видається правильним зазначити, що наведена специфічна процедурна ознака не розкривається змістово у цивільних процесуальних джерелах. Як правило, вчені

обмежуються лише наведенням положення, закріпленим у частині 3 статті 294 ЦПК України, як однієї з ознак окремого провадження [7, с. 74].

На питання про те, чому відсутність змагальності у справах окремого провадження – суттєва ознака, яка характеризує справи, що розглядаються в даному порядку, видається правильним зазначити, що змагальний процес прийшов на зміну слідчому із набуттям Україною незалежності. Політичний проєвропейський курс нашої держави та взяті зобов'язання по приведенню законодавства у відповідність до законодавства ЄС, спонукали законодавця розвивати змагальний процес, адже саме змагальний процес є таким, що історично виражає природу цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються справи приватно-правового характеру, є сегментом демократичного устрою держави.

Українські вчені відмічають, що в радянський період нашої історії, окрім іншого, суттєво було обмежено змагальний характер цивільного судочинства...» [8, с. 77]. Сьогодні змагальність, поряд із диспозитивністю – в ракурсі уваги вчених як найважливіші засади цивільного судочинства [9, с. 45-50].

Основні правові установки змагального цивільного судочинства закріплені у статті 12 ЦПК України: частина 1 містить декларативне положення про те, що цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін; у частині 2 закріплено рівність щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом; у частині 3 – обов'язок кожної сторони довести обставини, які мають значення для справи; частина 4 містить застереження про те, що кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій, а частиною 5 встановлено роль суду у змагальному процесі: керування ходом процесу, сприяння врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами тощо.

Зазначені складові змагального цивільного судочинства у співвідношенні з частиною 3 статті 294 ЦПК України, згідно із якою справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень

щодо змагальності та меж судового розгляду, зумовлює небезпідставне питання щодо відповідності.

В цьому сенсі одразу привертає увагу частина 1 статті 12 ЦПК України, згідно із якою цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Таким чином, законодавець змагальні засади цивільного судочинства пов'язує лише із сторонами, тобто із позовним провадженням.

Водночас, відповідно до частини 8 статті 49 ЦПК України, заявник та заінтересовані особи у справах окремого провадження мають права та обов'язки сторін, крім випадків, передбачених розділом IV цього Кодексу.

Зазначене змушує замислитися над тим, чи здійснюється судочинство у справах окремого провадження на основі змагальності.

У даному випадку видається обґрунтованим висновок про те, що змагального процесу, який притаманний позовному провадженню, у справах окремого провадження немає і бути не може в силу правової природи справ окремого провадження, про яку йшлося вище, але змагальні права у вигляді подання доказів до суду, різного роду клопотань, зокрема, про витребування доказів, про залучення свідків, призначення експертиз, участь у дослідженні доказів, надання пояснень з приводу фактів (обставин) предмета доказування тощо, реалізуються як заявниками, так і заінтересованими особами.

Реалізація зазначеного спектру змагальних прав подекуди супроводжується суперечками між учасниками справи, запереченнями фактів, на які посилається заявник чи заінтересовані особи, доказів, що подані ними в їх обґрунтування тощо. Це може відбуватися як під час дослідження доказів, так і під час судових дебатів. Й це дає привід говорити про те, що елементи змагального процесу в справах окремого провадження все ж такі існують, але не слід ототожнювати їх із змагальним процесом у справах позовного провадження, який засновано на спірних правовідносинах та протилежних інтересах.

Стосовно частини 2 статті 12 ЦПК України, у якій закріплено рівність щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом, то дія принципу рівності не

може не розповсюджуватися на заявників та заінтересованих осіб у справах окремого провадження, це зумовлено правовою природою цивільного судочинства. Заявники та заінтересовані особи у справах окремого провадження – учасники справи, згідно із частиною 2 статті 42 ЦПК України, а отже, юридично заінтересовані. Тому дія положень статті 43 ЦПК України, яка розкриває зміст прав усіх учасників справи, розповсюджується й на заявників та заінтересованих осіб у справах окремого провадження.

Положення частини 4 статті 12, відповідно до якої кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій, також має безпосереднє відношення до окремого провадження. Візьмемо, до прикладу, справи про встановлення факту смерті військовослужбовця. Аналіз судової практики у справах даної категорії дає підставу стверджувати, що, наприклад, ненадання заявником переконливих доказів, таких як акт про настання смерті в певному місці, в певний час, із зазначенням обставин загибелі, свідків події, наявності відповідних підписів тощо, становить ризик відмови суду у задоволенні заявлених вимог про встановлення факту смерті військовослужбовця, а отже, й втрати шансів на реалізацію у майбутньому прав, свобод та інтересів, пов'язаних із встановленням факту смерті військовослужбовця.

Керівництво ходом судового процесу, що закріплено у пункті 1 частини 5 статті 12 ЦПК України як функція суду в змагальному процесі, безпосередньо відноситься й до окремого провадження, що зрозуміло й не викликає сумніву. Проте, положення про сприяння суду врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами (пункт 2 частини 5 статті 12), для справ окремого провадження є недовірливим в силу безспірності справ, що розглядаються в даному порядку.

В контексті співвідношення частини 3 статті 294, у якій закріплено положення про виключення змагальності при розгляді справ окремого провадження, та статті 12 ЦПК України, у якій закріплені основні складові змагального цивільного судочинства, то особливо увагу привертає пункт 3 частини 5 статті 12,

згідно із якою у змагальному процесі суд роз'яснює у випадку необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій.

З огляду на відсутність змагального процесу, який можливий лише між сторонами спірних правовідносин, специфічність справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, видається правильним зазначити, що для цього порядку цивільного судочинства роз'яснення судом учасникам судового процесу, й, насамперед, учасникам справи, прав та обов'язків, попередження про наслідки вчинення або невчинення тих чи інших процесуальних дій, – обов'язок, який набуває особливого значення у порівнянні із позовним провадженням. Наприклад, у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця, як свідчить судова практика, заяви до суду, в більшості випадків, подаються дружинами та матерями, батьками загиблих, які перебувають у тяжкому психологічному стані із зрозумілих причин. Та якщо заявники діють через професійного адвоката, то у таких випадках необхідність роз'яснення судом прав та обов'язків, про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, видається вкрай необхідним, оскільки від цього великою мірою залежить задоволення заяви, реалізація заявником своїх прав, свобод та інтересів у майбутньому. Саме тому частина 1 статті 294 ЦПК України містить положення, яким законодавець зобов'язує суд роз'яснити учасникам справи їхні процесуальні права та обов'язки, сприяти у здійсненні та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод та інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи.

Схожим за змістом пункту 3 частини 5 статті 12 ЦПК України є положення пункту 4 частини 5 статті 12 ЦПК України: суд сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом. Фактично

тотожним є й положення частини 1 статті 294 ЦПК України, яким врегульовано порядок розгляду справ окремого провадження.

Сприяння суду учасникам справи може проявлятися по-різному, в тому числі й шляхом роз'яснення прав та обов'язків, про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій. Але хотілося б звернути й на іншу обставину, яка характеризує саме окреме провадження: у частині 2 статті 294 ЦПК України законодавцем закріплено право суду у справах окремого провадження витребувати докази за власною ініціативою з метою з'ясування обставин справи.

Наявність вищезазначеного положення у цивільному процесуальному законі видається доцільним з огляду на специфіку справ, які розглядаються в порядку окремого провадження. Якщо, наприклад, узяти справи про встановлення факту смерті військовослужбовця, то їх специфікою є необхідність наявності доказів, які підтверджують дату призову на військову службу, дані про військову частину чи бригаду, виплату військовослужбовцю коштів тощо. Такі докази можуть бути отримані безпосередньо заявниками, але штаби військових частин, бригад знаходяться в різних куточках України, й не завжди заявники можуть отримати докази безперешкодно, в тому числі й за станом здоров'я, у зв'язку із наявністю малолітніх дітей, поважним віком тощо. Таким чином, сприяння суду заявникам шляхом, передбаченим частиною 2 статті 294 ЦПК України, є обґрунтованим і законним. До того ж, у цьому сенсі слід зазначити, що заявники у справах окремого провадження, й, зокрема, у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця, не позбавлені права подавати клопотання про витребування доказів, згідно із пунктом 3 частини 1 статті 43 ЦПК України та в порядку, передбаченому статтею 84 ЦПК України. Отже, докази у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця можуть бути витребувані судом як за ініціативою самого суду, так і за ініціативою заявників та заінтересованих осіб, які, як вже зазначалося в даній роботі, частину 8 статті 49 ЦПК України прирівняні у правах та обов'язках до сторін у справах позовного провадження.

Висновки:

1. Порівняльний аналіз положення, закріпленого у частині 3 статті 294 ЦПК України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності, із положеннями статті 12 ЦПК України, якою встановлено основоположні засади змагального цивільного судочинства, дозволив констатувати очевидну невідповідність, оскільки низка норм ЦПК України свідчить, що на учасників справ окремого провадження розповсюджується дія більшості положень статті 12: рівність учасників справ окремого провадження щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом (частина 2 статті 12); обов'язок довести обставини, які мають значення для справи і на які заявник, інші учасники справи окремого провадження посилаються як на підставу звернення до суду із заявою, чи в обґрунтування висновків органами державної влади, органами місцевого самоврядування (частина 3 статті 12); потенційна наявність у заявників в справах окремого провадження ризиків настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням ними процесуальних дій (частина 4 статті 12).

2. При розгляді справ окремого провадження судом реалізуються права та обов'язки, передбачені частиною 5 статті 12 ЦПК України: керівництво ходом цивільного процесу; роз'яснення, у випадку необхідності, учасникам судового процесу їхніх процесуальних прав та обов'язків, наслідків вчинення або невчинення процесуальних дій; сприяння учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених ЦПК України; запобігання зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вжиття заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

3. Змагального процесу, який притаманний позовному провадженню, який базується на спірних правовідносинах сторін, у справах окремого провадження немає і бути не може в силу їх правової природи, але більшість положень, закріплених у статті 12 ЦПК України "Змагальність сторін", безпосередньо стосуються та реалізуються в справах окремого провадження.

В контексті зазначених висновків видається доречним навести думку представників київської школи цивільної процесуальної науки Штефана М.Й. та Дріжчаної О.Г., які навіть у радянський період часу, коли про змагальний цивільний процес в сучасному розумінні чи сприйнятті лише зазначали в контексті параметрів змагального цивільного судочинства іноземних держав, тим не менш стверджували, що в окремому провадженні діють усі принципи цивільного процесу, серед яких й принцип змагальності [10, с. 244]. Вочевидь, малася на увазі як раз реалізація заявниками та заінтересованими особами змагальних прав, пов'язаних із активною позицією в процесі доказування фактів (обставин), якими обґрунтовується звернення до суду

за судовим захистом, можливість їх оспорування тощо.

З огляду на наведене вище, положення частини 3 статті 294 Цивільного процесуального кодексу України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності, видається сумнівним і таким, що може сприяти інертності учасників справ у справах окремого провадження, байдужості у доказуванні, тим паче, що тягар, спрямований на формування доказової бази можна перекласти на суд, зважаючи на положення частини 2 статті 294 ЦПК України, відповідно до якого у справах окремого провадження суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Верховний Суд. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2022 році. URL: <https://supreme.court.gov.ua>
2. Верховний Суд. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 році. URL: <https://supreme.court.gov.ua>
3. Штефан М.Й. Дріжчана О.Г. Цивільне процесуальне право України. Київ. Либідь. 1994. С. 238-244. (320); Бичкова С.С., Бірюков І.А., Бобрик В.І. та ін. Цивільне процесуальне право України. Київ. Атіка. 2009. С. 519-520 (760); Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Голубєва Н.Ю. Цивільний процес України. Київ. "Істина". 2011. С. 354(536); Комаров В.В., Бігун В.А., Баранкова В.В. та ін. Курс цивільного процесу. Харків. "Право". 2011. С. 690-691. (1352)
4. Ластовка В.В. Окремі аспекти провадження у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця на тимчасово окупованій території. Юридичний науковий електронний журнал. № 5. 2023. С. 480. (478-481) URL <http://www.lsej.org.ua>
5. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Голубєва Н.Ю. та ін. Цивільний процес України. Київ. "Істина". 2011. С. 354 (536)
6. Постанова Закарпатського апеляційного суду у Справі № 297/3100/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
7. О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук та ін. Цивільне процесуальне право України. Чернівці. 2022. С. 74. (240)
8. Комаров В.В. Гражданское процессуальное законодательство Украины и новелизация гражданского судопроизводства // Проблемы науки гражданского процессуального права. Х. Право. 2002. С. 77.
9. Грабовська О.О. Новації у законодавчій регламентації принципу диспозитивності в цивільному судочинстві. Шістдесят восьмі економіко-правові дискусії. (м. Львів (Україна), м. Переворськ (Польща), 27-28 вересня 2022 р.). ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. С. 45-50.
10. Штефан М.Й. Дріжчана О.Г. Цивільне процесуальне право України. Київ. Либідь. 1994. С. 244, 27. (320)

Калин Р. Р.,аспірантка кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права

ОРГАНІЗАЦІЯ КОЛЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАВ ВИКОНАВЦІВ НА РЕЗУЛЬТАТИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. У дослідженні розглянуто концептуальні засади функціонування організацій колективного управління як ключового елемента системи правового регулювання охорони прав виконавців на результати творчої діяльності в Україні. Проаналізовано правову природу ОКУ, їхній статус як юридичних осіб і суб'єктів, що виконують функції посередника між правовласниками та користувачами творів. Окреслено нормативно-правову базу, що визначає правовий статус ОКУ, зокрема Закон України «Про авторське право і суміжні права» та Закон України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав». Особливу увагу приділено функціональному призначенню ОКУ, серед основних аспектів якого виокремлено ліцензування використання творів, збір та розподіл роялті, моніторинг правомірності використання об'єктів авторського права, представництво інтересів виконавців у судових процесах, ведення реєстрів правовласників та ліцензіатів. Визначено основні види колективного управління: добровільне, що передбачає самостійне передання прав виконавцями, розширене, яке вимагає отримання ліцензії всіма користувачами певної категорії творів, та обов'язкове, що застосовується у випадках, коли індивідуальне ліцензування неможливе або неефективне. Розкрито значення інноваційних технологій у діяльності ОКУ, зокрема використання блокчейн-систем для прозорого розподілу роялті, штучного інтелекту для автоматизованого моніторингу правопорушень, а також цифрових технологій управління правами для захисту контенту в цифровому середовищі. Наголошено, що такі підходи сприяють підвищенню ефективності управління авторськими правами, мінімізації порушень та оптимізації механізму виплат винагород виконавцям. Висвітлено подвійну юридичну природу ОКУ в системі правового регулювання як суб'єктів, що діють у межах законодавства, та як інструментів, які забезпечують імплементацію правових норм, механізмів розподілу роялті та правозахисту виконавців у національному й міжнародному контекстах. Зроблено висновок, що в умовах цифрової трансформації ОКУ відіграють вирішальну роль у формуванні збалансованої системи правового регулювання, яка відповідає викликам сучасного культурного та інформаційного простору.

Ключові слова: авторське право, винагорода, виконавець, всесвітня мережа Інтернет, користувач, ліцензування, моніторинг, правовласник, правова природа, реєстр, розподіл, роялті, суміжне право, технологія, твір, штучний інтелект.

Kalyn R. R. Organization of collective management in the system of legal regulation of protection of performers' rights to the results of creative activity in Ukraine

Abstract. The study examines the conceptual foundations of the functioning of collective management organizations as a key element of the legal regulation system for the protection of performers' rights to the results of creative activity in Ukraine. The legal nature of collective management organizations (CMOs) is analyzed, including their status as legal entities and subjects performing intermediary functions between rights holders and users of works. The regulatory framework defining the legal status of CMOs is outlined, in particular, the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» and the Law of Ukraine «On Effective Management of Property Rights of Rights Holders in the Field of Copyright and/or Related Rights.» Special attention is paid to the functional purpose of CMOs, among the main aspects of which are licensing the use of works, collecting and distributing royalties, monitoring the legality of the use of copyright objects, representing performers' interests in court proceedings, and maintaining registers of rights holders and licensees. The main types of collective management are defined: voluntary, which involves the independent transfer of rights by performers; extended, which requires all users of a certain category of works to obtain a license from a CMO; and mandatory, which applies in cases where individual licensing is impossible or ineffective. The importance

of innovative technologies in CMO activities is revealed, in particular, the use of blockchain systems for transparent royalty distribution, artificial intelligence for automated monitoring of copyright infringements, as well as digital rights management technologies for protecting content in the digital environment. It is emphasized that such approaches contribute to increasing the efficiency of copyright management, minimizing violations, and optimizing the mechanism for distributing remuneration to performers. The dual legal nature of CMOs in the legal regulation system is highlighted, both as subjects operating within the framework of legislation and as instruments ensuring the implementation of legal norms, royalty distribution mechanisms, and performers' rights protection in national and international contexts. The conclusion is drawn that in the conditions of digital transformation, CMOs play a crucial role in shaping a balanced system of legal regulation that meets the challenges of the modern cultural and information space.

Key words: *artificial intelligence, copyright, distribution, legal nature, licensing, monitoring, performer, register, related rights, remuneration, rights holder, royalty, technology, user, work, World Wide Web.*

Вступ. В сучасному світі, де інновації є ключовим фактором успіху, організації колективного управління відіграють важливу роль у розповсюдженні об'єктів авторської та суміжної діяльності творців. Ці організації допомагають творцям заробляти на своїй інтелектуальній власності, забезпечуючи її захист та розповсюдження відповідно до законодавства про авторські права. У цій статті ми розглянемо роль організацій колективного управління в сучасному середовищі існування інноваційних методів розповсюдження об'єктів авторської та суміжної діяльності творців.

Також роль організації колективного управління полягає у забезпеченні захисту авторських та суміжних прав творців. Вони є механізмом для збору та розподілу відшкодувань за використання творів та інших об'єктів авторського права. Крім того, вони є інструментом для просування нових інноваційних методів поширення творів та суміжних об'єктів.

Організації колективного управління, далі (ОКУ) – це правові структури, які виконують функції зі збору відшкодувань за використання творів та інших об'єктів авторського права. Вони забезпечують захист інтересів творців та їх правовласників та забезпечують їм відшкодування.

Організації колективного управління, а саме їх роль в сучасному середовищі існування інноваційних методів розповсюдження об'єктів авторської та суміжної діяльності творців є важливим та мало досліджуваним питанням на сьогоднішній час. Враховуючи стрімкий розвиток суспільства у сфері інтернет-технологій, актуальність даної теми не втрачає свого значення, а навпаки все

більше, із кожним роком, набуває певних обертів. У зв'язку з цим виникає ряд проблем з регулювання авторського права та суміжних прав у всесвітній мережі Інтернет, що стосується незаконного використання творів, копіювання, використання та поширення творів без дозволу авторів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До певних аспектів правового регулювання охорони прав виконавців на результати творчої діяльності в Україні звертали свою увагу вчені, як А. Буравська, С. Бондаренко, І. Я. Верес, М. Кельман, Р. Кельман, Л. Майданик, Р. Шишка, Л. Щерба. Проте, вони свої наукові зусилля безпосередньо на предметі нашого наукового аналізу не зосереджували.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, доктринальних поглядів вчених та чинного законодавства розкрити інститут Організації колективного управління в системі правового регулювання охорони прав виконавців на результати творчої діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу: Згідно ст. 47 Закону України «Про авторські та суміжні права» щодо форми здійснення майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може здійснювати майнові права, що йому належать, самостійно, через представника або організації колективного управління, а також суб'єкт авторського права або суміжних прав здійснює майнові права, що йому належать, на власний розсуд, не порушуючи прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб. Не допускається зловживання майновими правами на об'єкти авторського права і суміжних прав [1].

В свою чергу ст. 1 Закону України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» дає визначення терміну організація колективного управління – громадське об'єднання зі статусом юридичної особи, зареєстроване в Установі, що не має на меті отримання прибутку, засноване виключно правовласниками, діяльність якого спрямована на колективне управління майновими правами на об'єкти авторського права і (або) суміжних прав [2].

Як зазначено в Законі організації колективного управління здійснюється громадськими об'єднаннями, які забезпечують захист інтелектуальної власності творців і сприяють розповсюдженню їхніх творів. Ці організації діють від імені творців та отримують від них право на управління їхніми інтелектуальними власностями, зокрема, на встановлення умов використання та отримання винагороди за їх використання. У своїй діяльності організації колективного управління базуються на Законах, які регулюють права та обов'язки творців та користувачів їхніх творів.

Об'єктами авторського права та суміжних прав є результати творчої діяльності, що охоплюють різні види мистецтва, науки та техніки. До них належать літературні твори, зокрема художні, наукові, публіцистичні тексти, а також виступи, лекції, промови. У сферу музики та сценічного мистецтва входять музичні твори з текстом і без нього, драматичні, музично-драматичні твори, хореографічні постановки, пантоміми, циркові та музично-світлові шоу. Окрему категорію складають аудіовізуальні твори, сценарії, переклади для дубляжу та субтитрування. До візуального мистецтва належать твори живопису, скульптури, графіки, фотографії, а також вироби ужиткового мистецтва, зокрема декоративне ткацтво, кераміка, художнє скло, ювелірні вироби. Правовий захист поширюється і на твори архітектури, містобудування, ландшафтного дизайну, а також художній дизайн загалом. Важливими є складені та похідні твори, такі як енциклопедії, антології, збірки творів чи обробки культурної спадщини, якщо вони є результатом творчого підходу до їх добору та упорядкування. Технічна

сфера охоплює комп'ютерні програми та бази даних, якщо вони створені завдяки інтелектуальній діяльності. Законодавство залишає відкритий перелік об'єктів авторського права, що дозволяє адаптувати правовий захист до нових форм творчості.

Професор Шишка Р. Б. зазначає, що об'єктом правової охорони є форма вираження певного результату творчої діяльності. Та додає, що з цим важко погодитись за тих обставин, що ефект від використання досягає не через форму, а через використання нових властивостей, що відображені у ідеї [7].

В свою чергу творчою діяльністю можна вважати як таку, що є виключно розумовою, діяльністю, яка проявляє себе у процесах реалізації інтелектуальною діяльністю людини і стала поштовхом до появи такого інституту як інтелектуальна власність зокрема авторське право. Роль колективних управлінь у розповсюдженні об'єктів авторської та суміжної діяльності творців полягає у тому, щоб забезпечити ефективний механізм для збору, управління та розповсюдження прав на інтелектуальну власність. Воно являє собою форму управління, яке забезпечує координацію дій між різними учасниками з метою досягнення спільної мети. В сучасному світі колективне управління стає все більш популярним у різних галузях, включаючи авторське та суміжне право. У ст. 441 Цивільного Кодексу України вказано, що суб'єкти авторського права можуть здійснювати свої майнові права особисто, через представника чи іншу уповноважену особу або через організацію колективного управління відповідно до закону [5].

Організації колективного управління (ОКУ) відіграють ключову роль у захисті прав інтелектуальної власності, забезпечуючи взаємодію між авторами та користувачами. Основні методи їхньої діяльності включають ліцензування авторських прав, укладання договорів з користувачами творів та контроль за дотриманням ліцензійних умов. Крім того, ОКУ здійснюють збір і розподіл роялті, що дозволяє авторам та виконавцям отримувати винагороду за використання їхніх творів. Самі ОКУ зазвичай є неприбутковими організаціями, створеними для ефективного

управління майновими правами правовласників. Колективне управління може здійснюватися на добровільній, розширеній або обов'язковій основі. Добровільне управління дозволяє авторам самостійно обирати організації для захисту своїх прав, тоді як розширене колективне управління поширюється на всі категорії правовласників у певних сферах без необхідності укладення індивідуальних угод. Обов'язкове управління застосовується у випадках, коли ефективно ліцензування прав неможливе без централізованого збору винагороди, наприклад, у випадку кабельної ретрансляції або репрографічного відтворення творів. Функції ОКУ включають моніторинг використання авторських прав, ведення реєстрів правовласників і творів, а також представництво інтересів правовласників у суді. Також вони можуть ініціювати культурні заходи та співпрацювати з державними органами для популяризації національного мистецтва. ОКУ не мають права на комерційну діяльність і діють виключно в рамках статутних цілей, забезпечуючи прозорість фінансових потоків та ефективний розподіл доходів між правовласниками [2].

Інноваційні методи розповсюдження об'єктів авторського права та суміжних прав охоплюють сучасні підходи до ліцензування, використання цифрових технологій і контроль за правомірністю використання творів в Інтернеті. Організації колективного управління активно застосовують електронні платформи для збору роялті та розподілу винагороди серед авторів, а також використовують алгоритми моніторингу для виявлення незаконного використання творів у цифровому середовищі. Крім того, вони сприяють впровадженню моделей гнучкого ліцензування, що дозволяє авторам і правовласникам більш ефективно контролювати використання їхніх творів у цифровій сфері. До інноваційних методів можна віднести розробку та застосування блокчейн-технологій для реєстрації прав і автоматичного розподілу роялті, впровадження штучного інтелекту для аналізу та контролю дотримання ліцензійних угод, а також створення спеціалізованих цифрових платформ для надання ліцензій та реалізації комерційного використання творів. Також

важливими є технології цифрового водяного знаку та унікальних ідентифікаторів творів, які допомагають ідентифікувати авторські матеріали та запобігати їхньому незаконному використанню. Законодавство визначає розповсюдження об'єктів авторського права як будь-які дії, що сприяють їхньому доступу для публіки, включаючи продаж, передачу прав чи інші форми комерційного використання. Проте інноваційні методи розповсюдження виходять за межі традиційних підходів, оскільки враховують цифрову трансформацію, динаміку онлайн-ринку та потребу в автоматизованих і прозорих механізмах ліцензування та захисту авторських прав [1].

Авторське право та суміжні права є ключовими елементами інтелектуальної власності, які забезпечують захист творчих досягнень авторів, виконавців та інших правовласників. Розповсюдження таких об'єктів у цифровому середовищі створює як нові можливості, так і виклики, пов'язані з їхнім захистом. На міжнародному рівні законодавство адаптується до сучасних реалій, впроваджуючи норми, що регулюють використання контенту в Інтернеті, як-от Директива ЄС про авторське право в цифровому ринку та федеральне законодавство США. Основні принципи цих нормативних актів спрямовані на забезпечення справедливої винагороди авторам і контроль над використанням їхніх творів. Цифрові технології та Інтернет стали основним середовищем для поширення об'єктів авторського права та суміжних прав. Існують як легальні, так і нелегальні способи їхнього розповсюдження. З одного боку, популяризація онлайн-платформ, таких як потокові сервіси, електронні бібліотеки, подкасти та краудфандингові проєкти, сприяє легальному використанню контенту та підтримці авторів. З іншого боку, нелегальне завантаження, використання файлообмінних мереж і торрент-трекерів продовжує створювати проблеми для захисту прав власників, що потребує ефективних механізмів контролю. Організації колективного управління відіграють важливу роль у забезпеченні дотримання авторських прав в Інтернеті. Вони здійснюють збір роялті, надають ліцензії на використання творів та ведуть моніторинг їхнього поширення. Крім

того, ОКУ співпрацюють із державними органами та онлайн-платформами для боротьби з порушеннями авторських прав, розробляють механізми справедливого розподілу винагороди та сприяють підвищенню обізнаності користувачів щодо легального використання контенту. Це дозволяє забезпечити баланс між інтересами авторів і доступом суспільства до культурного продукту в цифрову епоху.

В Україні діють різні організації колективного управління, які забезпечують ліцензування, контроль та захист прав авторів у мережі Інтернет. До таких організацій належать Українська агенція з авторських та суміжних прав, яка здійснює збір та розподіл авторської винагороди, а також інші спеціалізовані об'єднання, як-от Українська асоціація професійних фотографів, Асоціація відеопродюсерів України та Українське товариство авторів пісень. Кожна з цих організацій виконує важливу роль у регулюванні використання об'єктів авторського права в цифровому середовищі, забезпечуючи авторам справедливу винагороду та юридичний захист їхніх прав. Законодавча база України передбачає сучасні механізми регулювання авторських і суміжних прав, зокрема Закон України «Про авторське право та суміжні права» визнає можливість використання творів через Інтернет, але вимагає обов'язкового дозволу правовласників. Окрім ліцензування, передбачені також правові механізми боротьби з порушеннями, включаючи звернення до суду та правоохоронних органів у разі незаконного використання творів. Важливу роль у цьому процесі відіграють антипіратські заходи, що дозволяють блокувати ресурси, які поширюють контент без дозволу. Інноваційні підходи в Україні включають використання блокчейн-технологій для реєстрації прав на музику та цифрові твори, впровадження електронного підпису для управління правами, а також створення антипіратських платформ для моніторингу нелегального контенту. Одним із ключових гравців у сфері боротьби з піратством є Українська Антипіратська Асоціація, яка займається захистом прав авторів та сприяє посиленню правового регулювання інтелектуальної власності в країні. Це дозво-

ляє формувати ефективне правове середовище для захисту інтересів творців та правовласників у цифрову епоху [3].

Регулювання авторських і суміжних прав у мережі Інтернет є складним процесом через глобальну природу цифрового середовища та можливість швидкого і необмеженого розповсюдження творів. Однією з основних проблем є порушення прав шляхом нелегального копіювання та поширення творів без дозволу правовласників, що призводить до фінансових збитків для авторів. Також ускладнюється встановлення авторства та правовласника у цифровому просторі, що може спричинити юридичні труднощі при захисті прав. Додатковою проблемою є визначення меж правомірного використання творів, зокрема у випадках створення мемів, цитування або використання творів у навчальних цілях. Для вирішення цих питань застосовуються інноваційні технології та правові механізми, які забезпечують контроль за розповсюдженням авторських матеріалів. Одним із ключових інструментів є системи управління цифровими правами (DRM), які дозволяють контролювати копіювання, доступ і використання творів. Також використовуються електронні підписи, що гарантують автентичність та захист контенту. Ліцензійні системи забезпечують авторів можливістю контролювати використання їхніх творів та отримувати винагороду за їхнє поширення в Інтернеті. Незважаючи на ефективність цих заходів, вони потребують комплексного підходу, оскільки зловмисники постійно знаходять способи обходу захисних технологій. Законодавство також передбачає механізми для тих правовласників, які не передали свої права організаціям колективного управління. Вони мають право вимагати виплати винагороди за використання їхніх творів та навіть вилучати свої об'єкти з дозволів, які надаються такими організаціями. Це забезпечує авторам більший рівень контролю над своїми правами. У сукупності всі ці заходи спрямовані на зменшення рівня порушень авторського права та створення збалансованої системи, яка враховує як інтереси правовласників, так і доступ користувачів до культурного контенту в цифрову епоху [6].

Регулювання авторських і суміжних прав в Інтернеті є важливою проблемою, оскільки цифрове середовище значно спрощує поширення творчих творів, водночас ускладнюючи контроль за їх використанням. Хоча Інтернет надає авторам нові можливості для монетизації контенту, він також сприяє масштабним порушенням прав інтелектуальної власності, що призводить до фінансових втрат правовласників. Одним із ключових викликів є забезпечення виплати роялті авторам за використання їхніх творів у цифровому середовищі, особливо у випадку поширення контенту на міжнародному рівні. Організації колективного управління), такі як Українська агенція з авторських та суміжних прав, стикаються з труднощами у відстеженні використання творів в Інтернеті та розподілі відповідної винагороди. Для вирішення цієї проблеми можуть бути застосовані інноваційні технології, зокрема блокчейн, який дозволяє автоматизовано фіксувати всі транзакції, пов'язані з використанням авторського контенту, та гарантувати прозорість виплат. Також електронні підписи та електронні довірчі послуги можуть допомогти у захисті прав авторів та спрощенні процесу ліцензування творів у цифровому форматі. Додатково до технологічних рішень ефективно регулювання виплат роялті потребує законодавчого врегулювання на національному та міжнародному рівнях. Важливим є встановлення чітких правил використання авторських творів у мережі, укладення угод між ОКУ та інтернет-провайдерми, а також створення механізмів для примусового виконання виплат правовласникам. Лише комплексний підхід, що включає технологічні, юридичні та адміністративні інструменти, дозволить забезпечити справедливий розподіл роялті в цифровому середовищі та захистити права творців.

На думку В. Бачарова, організації колективного управління відіграють ключову роль у сфері захисту авторських і суміжних прав, особливо в умовах цифрового середовища. Вони виконують функцію посередників між правовласниками та користувачами, забезпечуючи контроль за використанням творів та справедливий розподіл роялті. Основним завданням ОКУ є ліцензування, збір і розпо-

діл винагороди, а також захист прав авторів та виконавців. До основних функцій таких організацій належить здійснення контролю за використанням об'єктів авторського права, що включає збір і виплату роялті правовласникам. ОКУ також надають ліцензії на використання творів від імені авторів і правовласників. Вони здійснюють правозахисну діяльність, що включає моніторинг дотримання авторських прав та боротьбу з їхніми порушеннями, у тому числі через судові процеси. Важливою частиною їхньої діяльності є ведення реєстрів авторів, творів та користувачів, які отримали ліцензії. Крім того, вони співпрацюють із міжнародними організаціями для контролю за використанням творів на глобальному рівні. Колективне управління може здійснюватися у добровільній, розширеній або обов'язковій формах. Добровільне управління передбачає, що правовласники самостійно передають свої права ОКУ. Розширене управління є обов'язковим для всіх користувачів у визначених сферах. Обов'язкове управління застосовується до певних категорій творів і передбачає централізоване управління правами через ОКУ без необхідності укладання окремих угод з правовласниками. Сучасні організації колективного управління активно впроваджують цифрові технології для ефективнішого контролю за використанням авторських творів. Вони використовують блокчейн-технології для реєстрації прав та автоматизовані системи розподілу роялті. Також застосовуються технології DRM (управління цифровими правами), які забезпечують контроль за використанням контенту в Інтернеті. Завдяки таким підходам ОКУ можуть забезпечувати прозорий механізм захисту прав авторів та розподілу винагороди [8].

В кінці треба відзначити, що на слушну думку М. Кельман, Р. Кельман правове регулювання можна розглядати з різних теоретичних позицій, кожна з яких висвітлює його особливості та механізми дії. Нормативно-правовий підхід визначає правове регулювання як систему норм, що встановлюють загальні правила поведінки суб'єктів правовідносин. Відповідно до цієї концепції, право є основним механізмом, який формує модель

правовідносин у суспільстві та забезпечує стабільність і порядок через нормативно-правові акти. Соціологічний підхід акцентує увагу на правовому регулюванні як на процесі впливу не лише через правові приписи, а й через соціальні механізми. Серед таких механізмів можна виокремити правосвідомість, правову культуру, правові традиції та поведінкові установки суб'єктів права. Регулювання у цьому контексті сприймається як багатофункціональний соціальний процес, що включає як примусові заходи, так і стимулюючі інструменти, зокрема заохочення та правові стимули. Функціональний підхід розглядає правове регулювання з точки зору його практичної реалізації. У цьому аспекті воно поділяється на дві ключові функції: регулятивну, яка спрямована на впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення правил, та охоронну, яка забезпечує захист існуючих правових норм. Інституційний підхід визначає правове регулювання через діяльність державних і недержавних інституцій, що встановлюють, забезпечують та контролюють виконання правових норм. До таких інституцій належать органи законодавчої, виконавчої та судової влади, а також міжнародні правові організації та організації колективного управління правами. Аналітико-юридичний підхід трактує правове регулювання як сукупність норм і процедур, спрямованих на впорядкування суспільних відносин. Основний акцент робиться на чіткість, системність і структурованість правових норм. Завдяки такому підходу забезпечується точне визначення правових меж дозволеної поведінки та ефективне функціонування правової системи [9].

Виходячи з таких позицій ми вважаємо, що зміст правового регулювання визначає його як комплексну систему норм, засобів і процедур що впорядковують суспільні відносини та забезпечують їхню стабільність і передбачуваність. Відповідно до цього підходу, правове регулювання здійснюється через нормативно-правові акти, діяльність державних і недержавних інституцій, соціальні механізми впливу та правозастосовну практику. Основними його функціями є регулятивна (встановлення правил поведінки) та охоронна (захист існуючих норм і правопорядку).

У сучасних умовах ефективність правового регулювання забезпечується чіткістю, системністю та структурованістю правових норм, що дозволяє адаптувати правову систему до динамічних змін у суспільстві.

Висновки. Отже, організація колективного управління охорони прав виконавців на результати творчої діяльності характеризується наступними особливостями:

- є ключовими елементами в системі правового регулювання охорони прав виконавців, їхня діяльність регулюється законодавством, що дозволяє правовласникам здійснювати майнові права як самостійно, так і через ОКУ;

- виступають посередниками між виконавцями та користувачами творів, забезпечуючи ефективний контроль за їх використанням та отриманням справедливої винагороди;

- основними функціями ОКУ є ліцензування використання творів, що передбачає надання дозволів користувачам та контроль за дотриманням ліцензійних угод, а також збір і розподіл роялті між виконавцями та іншими правовласниками;

- виконують правозахисну діяльність, виявляючи порушення авторських прав, представляючи інтереси виконавців у суді та сприяючи прозорості правового регулювання;

- забезпечують ведення реєстрів авторських і суміжних прав, що дозволяє точно відстежувати власників прав і користувачів ліцензій;

- беруть участь у міжнародній співпраці, укладаючи угоди з іноземними організаціями для захисту прав виконавців на глобальному рівні;

- існують різні види колективного управління: добровільне, коли виконавець самостійно передає свої права ОКУ, розширене, коли ліцензія є обов'язковою для певних користувачів, та обов'язкове, що застосовується до специфічних категорій творів, таких як кабельна ретрансляція;

- впроваджують інноваційні методи роботи, використовуючи блокчейн для прозорого розподілу роялті, штучний інтелект для моніторингу контенту та системи DRM для захисту цифрових прав;

- відіграють значну роль у правовому регулюванні, забезпечуючи захист інтересів

виконавців, прозорість виплат, юридичну підтримку та відповідність національного законодавства міжнародним стандартам;

– сприяють ефективному управлінню правами в цифровому середовищі, запобігаючи нелегальному використанню творів та покращуючи доступ правовласників до їхньої винагороди.

Отже, інститут організації колективного управління має подвійну юридичну природу у системі правового регулювання охорони прав виконавців: по-перше, це суб'єкт правового регулювання, які діють як юридичні особи, створені правовласниками, та виконують функцію посередника між виконавцями

і користувачами творів. По-друге, інструмент правового регулювання, оскільки реалізують законодавчі норми шляхом збору та розподілу роялті, впровадження сучасних технологій моніторингу контенту, а також забезпечення правового захисту виконавців у цифровому середовищі. Вони здійснюють відповідне ліцензування, контролюють дотримання угод і представляють інтереси виконавців у суді. Завдяки використанню інноваційних механізмів, таких як блокчейн, штучний інтелект та DRM-системи, ОКУ сприяють прозорості розподілу винагороди та ефективному захисту авторських прав на національному та міжнародному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2811-IX. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>
2. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 1 січня 2023 р. № 2415-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#n25>.
3. Українська Антипіратська Асоціація. 2023. URL: <https://apo.kiev.ua/info.html>
4. Українська агенція з авторських та суміжних прав» 2023. URL: <http://uacrr.org.ua/about-us.html>
5. Цивільний Кодекс України. Верховна Рада України. 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n2289>
6. Верес І. Підстави колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами. 2024. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/v7/3.pdf>
7. Шишка Р. Цивільне право України: підручник. Київ: Ліра, 2016. 630 с.
8. Бочарова Н. Право на результати творчої діяльності та інтелектуальну власність як об'єкти конституційного регулювання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2012. Серія «Право», Випуск 19, Том 1. С. 148-151.
9. Кельман М., Кельман Р. Доктринальні підходи до розкриття поняття «правове регулювання». Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». № 3 (39). 2023. URL: <http://doi.org/10.23939/law2023.39.013>

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.13>**Костюк В. І.,**аспірант кафедри цивільного права і процесу
Державного податкового університету

ВИЗНАЧЕННЯ СУДОМ СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ОДНОГО З БАТЬКІВ, ЩО ПРОЖИВАЄ ОКРЕМО ВІД ДИТИНИ, В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯСНОСТІ І ЧІТКОСТІ СУДОВО РОШЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено аналізу судових висновків про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні з дитиною та її вихованні та їх впливу на подальшу реалізацію батьківських прав після постановлення судового рішення, набрання ним законної сили та примусовим виконанням.

Встановлено, що в постановленні судового рішення застосовуються фрази з коригування по реалізація зустрічей одного з батьків, що проживає окремо від дитини, зокрема “у присутності одного з батьків, що проживає разом”, “за бажанням дитини”, “за домовленістю між батьками”. Опираючись на позицію Верховного суду України вказано, що бажання дитини не може бути покладене в основу судового рішення, враховуючи факт її постійного проживання з одним з батьків, який має конфлікт батьком чи матір'ю, що проживає окремо, що негативно впливає на сприйняття дитиною його особи. В подальшому дане формулювання призведе до підтримання усталених перешкод у спілкуванні та вихованні дитини та неможливістю примусового виконання рішення. Визначено, що бажання дитини на постійній основі негативно коригується одним з батьків, що проживає разом. У випадку за домовленістю між батьками, встановлено, що судовий висновок з даним твердженням помилковий, так як основою судових спорів з даного предмету покладений конфлікт між сторонами, тому взагалі така дія, як домовленість неможлива. У випадку присутності одного з батьків, що проживає разом на зустрічі може бути ризик конфліктів при дітях за участю одного з батьків, що проживає разом та буде перешкоджати налагодити контакт одного з батьків, що проживає окремо з дитиною і негативно вплине на психологічний та емоційний стан дитини.

Також здійснено аналіз судових справ про дію або бездіяльність державних виконавців та визначено певну проблематику, зокрема значному відтермінуванню по накладенню штраф на боржника у разі невиконання рішення суду, відсутність проведення виконавчих дій у визначений час, складання актів про виконання рішення суду без фактичного виконання дій сказаних в судовому рішенні.

Вказано про проблематику щодо реалізації права на спілкування засобами дистанційного зв'язку дитини з одним з батьків, що проживає окремо.

Ключові слова: права та інтереси батьків, судові рішення, примусове виконання судового рішення, державна виконавча служба, перешкоди, сімейні правовідносини, відповідальність, судовий висновок.

Kostiuk V. I. Determination by the court of the method of protection of the rights and interests of a parent living separately from the child in the context of ensuring clarity and precision of the court decision

Abstract. The article is devoted to the analysis of court opinions on removal of obstacles and determination of the manner of participation of a parent living separately in communication with a child and his/her upbringing and their impact on further exercise of parental rights after the court decision is made, enters into force and is enforced.

The author establishes that the court decision contains the phrases adjusted for the implementation of meetings of a parent living separately from the child, in particular, “in the presence of the parent living together”, “at the request of the child”, “by agreement between the parents”.

Based on the position of the Supreme Court of Ukraine, it is stated that the child's wish cannot be the basis for a court decision, given the fact that the child is permanently living with one of the parents who has a conflict with the separated parent, which negatively affects the child's perception of his or her personality. In the future, this formulation will lead to the maintenance of established obstacles to communication and upbringing of the child and the impossibility of enforcement of the decision. It is determined that the child's wishes are constantly negatively adjusted by one of the cohabiting parents.

In the case of an agreement between the parents, it was established that the court opinion with this statement was erroneous, since the basis of court disputes on this subject is a conflict between the parties, so in general such an action as an agreement is impossible. If one of the cohabiting parents is present at the meeting, there may be a risk of conflicts with the children involving the cohabiting parent, which will prevent the cohabiting parent from establishing contact with the child and will negatively affect the child's psychological and emotional state.

The author also analyses court cases on the actions or inaction of state enforcement officers and identifies certain problems, in particular, significant delays in imposing a fine on the debtor in case of failure to comply with a court decision, failure to carry out enforcement actions within a certain time, and drafting acts on the execution of a court decision without actually performing the actions specified in the court decision.

Key words: *rights and interests of parents, court decision, enforcement of a court decision, state executive service, obstacles, family legal relations, liability, court opinion.*

Метою статті є аналіз судових висновків у справах про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні та вихованні дитини. Визначення фактичної проблематики у реалізації батьківських прав після постановлення судового рішення. Визначення окремих видів немайнових прав за якими частково або повністю відсутній контроль органів виконавчої служби в процесі примусового виконання судового рішення.

Постановка (актуальність) проблеми. Після постановлення судового рішення у справах про усунення перешкод у спілкуванні та вихованні дитини, один з батьків, що проживає окремо звертається до органу державної виконавчої служби з метою примусового виконання рішення. Враховуючи мінливу судову практику, висновки суду в категорії даних справ відрізняються своєю повною та в багатьох випадках не закріплюють реалізацію певних складових батьківських прав, а саме отримання інформації про зміну місця проживання дитини, отримання інформації про стан здоров'я дитини. Усталені висновки суду – усунути перешкоди у спілкуванні та вихованні, встановити графік участі одного з батьків, що проживає окремо від дитини не враховують реалізацію батьківських прав в повному обсязі. Відсутність роз'яснення поняття “перешкоди” їх видів та класифікацію в нормах матеріального права надає більше інструментів одному з батьків, що проживає разом з дитиною по розширенню відповідної дії вже після постановлення судового рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що актуальні проблеми щодо предмету сімейних правовідносин

досліджують наступні науковці: В. Борисова, В. Ватрас, Н. Волкова, В. Євко, А. Гаро, В. Комісаренко, Т. Курило, М. Логвінова, В. Надьон, О. Резвова, О. Сафончик, І. Чеховська, Г. Чурпіта, Ю. Рябченко, О. Мороз, О. Яворська та інші. Регулювання сімейних правовідносин та захист прав та інтересів їх учасників має постійно удосконалюватися враховуючи сучасні виклики, такі як воєнний стан.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи судову практику у справах про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні вихованні дитини судові висновки можуть відрізнятися між собою, але містять усталену дію – усунути перешкоди та визначити спосіб участі у вихованні дитини. Вагому роль в даному факті відіграють обставини справи та фактор надання доказів і рекомендацій, як наприклад, висновок органу опіки і піклування, що надається в порядку встановленому ч. 5 ст. 19 Сімейного кодексу України [1].

У справі Деснянського районного суду міста Києва № 754/9026/16-ц суд дійшов до висновку щодо способу участі у вихованні дитини наступним чином:

Визначити наступний спосіб участі одного з батьків, що проживає окремо, у вихованні та спілкуванні дитини, а саме: кожного понеділка, середи та п'ятниці з 17.00 год. до 19.00 год. в присутності одного з батьків, що проживає разом з дитиною. Про вчинення дії з усунення перешкод у вихованні дитини, які доведені, судом не вказано. Враховуючи два роки судового процесу у даній справі, надання висновку психолога, де підтверджено, що спілкування дитини з одним з батьків, що проживає окремо може відбуватися без участі одного з батьків, що проживає разом, можна

дійти до висновку, що практичної точки у разі проведення відповідних зустрічей, де конфлікт між батьками не завершений, ситуація з встановлення перешкод буде мати місце. Даний факт в свою чергу призведе до подальших судових процесів та не вирішить спір [2].

У справі Могилів-Подільського районного суду Вінницької області № 138/96/17 суд дійшов до висновку щодо способи участі у вихованні дитини наступним чином:

Зобов'язати одного з батьків, що проживає разом з дитиною, не чинити одному з батьків, що проживає окремо від дитини, перешкод у вихованні та спілкуванні з малолітньою дитиною.

Визначити способи участі одному з батьків, що проживає окремо від дитини, у спілкуванні та вихованні малолітньої дитини, а саме:

дозволити побачення та спілкування з дитиною, кожної середи та п'ятниці з 16:00 год. до 20:00 год., кожної неділі з 10:00 год. до 20:30 год., лише за бажанням дитини з урахуванням його здоров'я, потреб та інтересів, без примусового утримування дитини в себе вдома проти її волі. На час перебування, один з батьків, що проживає окремо несе повну відповідальність за життя та здоров'я дитини [3].

Підставами для позову було невиконання впродовж тривалого часу рішення органу опіки і піклування, одним з батьків, що проживає разом з дитиною. Вказане судом формулювання лише за бажанням дитини з практичної точки зору тільки посилить негативний вплив на дитину, одним з батьків, що проживає разом. Під час проведення виконавчих дій, достатньо буде вживати і так усталену фразу "дитина не бажає зустрічі".

Також в частині відсутності бажання дитини спілкуватися з одним з батьків, що проживає окремо Верховний суд України має наступну правову позицію "Небажання дитини спілкуватися з батьком і відсутність прихильності до нього не можуть бути покладені в основу судового рішення, враховуючи малий вік дитини та факт її постійного проживання з матір'ю, яка має конфлікт із батьком, що негативно впливає на сприйняття дитиною його особи. За таких обставин небажання дитини спілкуватися з батьком зумовлене ситуацією, яка склалася між сторонами, і не

може бути підставою для обмеження батька в реалізації його батьківських прав на участь у вихованні дитини і спілкуванні з нею" [4].

Наприклад у справі Дарницького районного суду міста Києва № 753/21643/18 суд дійшов до висновку щодо способи участі у вихованні дитини наступним чином. В перехідний період, впродовж перших шести місяців від дня набрання рішенням законної сили зустрічі батька з сином:

– кожної першої та третьої суботи місяця з 11-00 години до 13-00 години без присутності матері;

– кожної другої та четвертої неділі місяця з 11-00 години до 13-00 години без присутності матері.

Після закінчення перехідного періоду, зустрічі батька з сином:

– кожної першої та третьої суботи місяця з 10-00 години до 19-00 години без присутності матері, з можливістю відвідування дитиною місця проживання батька за бажанням дитини;

– кожної другої та четвертої неділі місяця з 10-00 години до 19-00 години без присутності матері, з можливістю відвідування дитиною місця проживання батька за бажанням дитини.

Зобов'язати одного з батьків, що проживає разом з дитиною, надавати дитину у встановлені дні та години і не пізніше, ніж за два дні до зустрічей з дитиною, повідомляти про наявність об'єктивних причин, які перешкоджають дотриманню встановленого судом графіку.

Зобов'язати одного з батьків, що проживає окремо від дитини дотримуватись режиму харчування, розвитку та відпочинку дитини, не допускати протиправних дій та негативних розмов стосовно іншого з батьків.

Зобов'язати одного з батьків, що проживає разом з дитиною не перешкоджати одному з батьків, що проживає окремо брати участь у вихованні дитини та спілкуванні з нею, не допускати протиправних дій та негативних розмов [5]. Під час розгляду даної справи в суді апеляційної інстанції враховано, що в ході розгляду справи судом першої інстанції було належним чином оцінено всі обставини справи та враховані правові норми, що врегу-

льовують дані правовідносини. Таким чином судом врахований перехідний період відновлення відносин між одним з батьків, що проживає окремо з дитиною, які були перервані внаслідок перешкод. Хоча в черговий раз не враховано можливий вплив одного з батьків, що проживає разом на бажання дитини.

Також Верховним судом України сформульована правова позиція щодо обставин, які підлягають врахуванню судом при визначенні способу участі батька/матері у вихованні дитини, спілкуванні з нею. Вказано, що “При визначенні способу участі батька/матері у спілкуванні та вихованні дитини суд має враховувати насамперед інтереси дитини, які не завжди можуть відповідати її бажанням, особливості віку, стану здоров’я та психоемоційного стану. Якщо має місце постійне проживання дитини разом з одним із батьків та тісний психоемоційний зв’язок з ним, обумовлення побачень дитини з другим із батьків виключно бажанням дитини призведе до унеможливлення реалізації таким із батьків своїх прав на участь у вихованні та побаченні з дитиною” [6].

Окремо слід зазначити, що в деяких судових висновках також присутнє формулювання – визначення встановлених судом днів побачень з дитиною за попередньою домовленістю з одним з батьків, що проживає разом з дитиною. В свою чергу дана дія приречена, так як підставами для звернення до суду є виключно усунення перешкод у вихованні, тому враховуючи конфлікт між сторонами попередня домовленість між сторонами не можлива, як і виконання судового рішення в частині встановлення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у вихованні дитини.

Після набрання чинності судового рішення у вищезазначеній категорії справи з метою примусового виконання рішення один з батьків, що проживає окремо звертається до органів державної виконавчої служби та надає виконавчий документ. Статтею 64¹ Закону України “Про виконавче провадження” регульовано виконання рішення про встановлення побачення з дитиною, рішення про усунення перешкод у побаченні з дитиною [7].

Відтак враховуючи вищевказані складові судових висновків та їх проблематику в реалізації батьківських прав та інтересів, одного з батьків, що проживає окремо від дитини існує ряд перешкод на стадії примусового виконання судових рішень. Також слід вказати про певні випадки щодо бездіяльності органів державної виконавчої служби.

Наприклад аналізуючи справу Залізничного районного суду м. Львова № 1309/9120/12 про бездіяльність працівників відділу державної виконавчої служби, в судом встановлено, що орган державної виконавчої служби звертався до одного з батьків (боржник), що проживає разом з дитиною з вимогою повідомити причини невиконання рішення суду про усунення перешкод та встановлення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у вихованні дитини. В свою чергу боржник повідомила про небажання дитини спілкуватися. Згодом державним виконавцем склалися акти про небажання дитини спілкуватися з одним з батьків, що проживає окремо. Виконавцем органу державної виконавчої служби призначався спеціаліст у сфері психології з метою встановлення чи поведінка дитини є наслідком психологічних, психічних, фізичних чи будь-яких інших обставин, дій чи фактів, які створює боржник. Однак безрезультатно [8]. Лише через 11 місяців, після ряду дій Постановою державною виконавця на боржницю накладено штраф у розмірі 1700 гривень.

Також, враховуючи від повідну проблематику на стадії примусового виконання рішень суду, Верховний суд України окремою ухвалою від 08 березня 2023 року у справі № 1309/9120/12 звернув увагу Кабінету Міністрів України на необхідність удосконалення нормативно-правових актів з метою усунення наведених у цій ухвалі недоліків на стадії примусового виконання судових рішень про контакт одного з батьків з дитиною, забезпечення реального виконання рішень судів у справах щодо участі батьків у вихованні та спілкуванні з неповнолітніми дітьми та усунення перешкод у цьому, у тому числі цільової підтримки дітей, які проявляють ознаки відчуження одного з батьків [9].

Аналізуючи справу Дарницького районного суду міста Києві № 753/11909/21 про

бездіяльність та незаконні дії державного виконавця виявлено, що заявник згідно з графіком, встановленим у судовому рішенні, приїхав до боржника забрати сина, державний виконавець там присутній не був, згодом під час чергової зустрічі згідно графіку побачень батька з дитиною, дитини на цій зустрічі не було, а були присутні лише один з батьків, що проживає окремо від дитини, державний виконавець, боржник та невідома особа. На наступну зустріч державний виконавець у присутності сторін виконавчого провадження склав акт, відповідно до якого встановив, що рішення суду виконано повністю.

Продовжуючи розгляд справи в апеляційній інстанції виявлено, що виконавчий лист не містить резолютивної частини постанови щодо способу та порядку призначення та організації зустрічей стягувача з сином, графіка побачень, а містить лише частину судового рішення – про зобов'язання боржника утримуватись від дій щодо вчинення перешкод у вихованні та спілкуванні дитини з батьком та протиправних дій і негативних розмов стосовно батька дитини.

Згодом Верховний Суд врахував, що у разі виконання рішення суду про встановлення побачення з дитиною, про усунення перешкод у побаченні з дитиною законодавець у частині другій статті 64-1 Закону України "Про виконавче провадження" передбачив спеціальне правило про те, що виконавець здійснює перевірку виконання боржником цього рішення у час та місці побачення, визначених рішенням суду, а у разі якщо вони судовим рішенням не визначені, то перевірка здійснюється у час та місці побачення, визначених державним виконавцем.

Також Верховний Суд наголосив на тому, що виконанням виконавчого документа досягається єдина мета – виконання відповідного рішення суду. Оскільки у рішенні суд визначив графік побачень стягувача з дитиною (час та місце), виконавець не вправі змінювати таке рішення суду, що виконується, оскільки таке судове рішення набрало законної сили, на його виконання суд видав виконавчий лист, а державний виконавець відкрив виконавче провадження. Таке рішення є обов'язковим

для виконання сторонами та уповноваженим державним виконавцем [10].

Враховуючи обставити даного судового процесу один з батьків, що проживає разом з дитиною не реалізував в повній мірі свої батьківські права та інтереси у зв'язку з неповнотою викладення дій у виконавчому документі та неознайомленням з судовим рішенням або не здійсненням відповідного запиту на отримання такого рішення.

Додатковим проблемним питанням у реалізації батьківських прав та інтересів в частині спілкування дитини, є відсутність або неможливість контролю за примусовим виконанням судового рішення в даній частині. Під час дії воєнного стану велика кількість батьків проживає на значній відстані від дітей, які за кордоном або такі батьки проходять військову службу, відповідно перебувають в районах бойових дій.

Аналізуючи справу Держинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області № 210/529/19 дії та бездіяльність державного виконавця можна вказати, що єдиним можливим способом спілкування з дитиною стають засоби дистанційного зв'язку, але виходячи з вищевказаних обставин пов'язаних з воєнним станом, підстави для покладення на державного виконавця зобов'язання провести перевірку виконання боржником судового рішення щодо в частині спілкування відсутні. Хоча сторони або державний виконавець мають право звернутися до суду, який розглядав справу як суд першої інстанції, із заявою про встановлення або зміну способу і порядку виконання рішення за наявності обставин, що ускладнюють виконання судового рішення або роблять його неможливим [11].

Висновки. Тобто як ми бачимо, забезпечення реального виконання рішень судів у даній категорії справ має численний ряд проблем і недоліків. Застосуванням судом розповсюдженого твердження за бажанням дитини чи за домовленістю сторін, призводить до неможливості усуненню перешкод та ефективного контролю з боку державних виконавців. Один з батьків, що проживає разом з впевненістю користується даною фразою і надалі, тим самим перешкоди у спілкуванні і вихованні стають сталими. Домовле-

ність батьків в даному випадку неможлива по причині конфлікту, що і є причиною судових спорів. Також наявність у судовому висновку формулювання у присутності одного з батьків, що проживає разом лишає можливості дитину і одного з батьків, що проживає окремо вільно спілкуватися, тобто реалізувати право на спілкування. Так, в певних випадках присутність одного з батьків, що проживає разом необхідна для відновлення психоемоційного зв'язку одного з батьків, що проживає окремо з дитини, але на певний період. Хоча, якщо більше деталізувати, саме дії одного з батьків, що проживає разом по встановленню перешкод і призводять до судових спорів, тому така зустріч може негативно впливати на дитину, відповідно і саме бажання дитини негативно регулюється. Тому Верховний суд України в питанні щодо доцільності призначення зустрічей малолітніх дітей з батьком без присутності матері дійшов до висновку "суд призначає зустрічі малолітніх дітей з батьком без присутності матері, якщо між батьками виникають конфлікти при дітях під час зустрічей за участю матері, що перешкоджає налагодити контакт батька з дітьми й негативно впливає на психологічний та емоційний стан дітей" [12].

Висновок з дослідження наявності певних обставин щодо ситуації, що склалася

необхідний мати відображення в судовому рішенні, а не пріоритет вказаних дій у висновку органу опіки і піклування. З повноти дій та заходів, які вказані в судовому висновку, що можливо усунуть перешкоди та забезпечать найкращі інтереси дитини, а не одного з батьків, що проживає разом, залежить подальша реалізація прав та інтересів, одного з батьків, що проживає окремо від дитини

Відтак, відповідно з вимогами щодо ясності та чіткості судового рішення, судове рішення не може ставитися у залежність від волі або бажання однієї зі сторін, рішення має містити чіткий спосіб захисту, в даному випадку прав та інтересів, одного з батьків, що проживає окремо від дитини.

Досліджуючи сутність вимог до судового рішення в цивільній справі О. Мороз наголосив, що судове рішення має дати цілком визначену та чітку відповідь на спірну вимогу. Будь-які сумніви мають бути усунуті та у відносини між сторонами має бути внесено повну ясність [13].

Враховуючи певну проблематику щодо реалізації права на спілкування засобами дистанційного зв'язку дитини з одним з батьків, що проживає окремо вважаю, що здійснювати подальші дослідження з метою визначення заходів, які удосконалять вітчизняне законодавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
2. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення Деснянського районного суду міста Києва у справі № 754/9026/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78141466#>.
3. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення Могилів-Подільського районного суду Вінницької області у справі № 138/96/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70690274>.
4. Верховний суд України, база правових позицій. Постанова Верховного суду України від 15 жовтня 2018 року у справі № 686/14512/17. URL: <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/7518>.
5. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення Дарницького районного суду у справі № 753/21643/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89820785>.
6. Верховний суд України, база правових позицій. Постанова Верховного суду України від 01 липня 2020 року у справі № 138/96/17. URL: <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/1499>.
7. Закон України "Про виконавче провадження". Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 30, ст.542. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Верховного суду України від 08 березня 2023 року у справі № 1309/9120/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109547255>.
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. Окрема ухвала Верховного суду України від 08 березня 2023 року у справі № 1309/9120/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109547256>.
10. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Верховного суду України від 09 листопада 2022 року у справі № 753/11909/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107509962>.

11. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Верховного суду України від 05 квітня 2023 року у справі № 210/529/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110208050>.
12. Верховний суд України, база правових позицій. Постанова Верховного суду України від 30 вересня 2021 року у справі № 176/1955/20. URL: <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/7515/document/11657>.
13. О. Мороз, "Вимоги, яким має відповідати судове рішення у цивільній справі". Право і суспільство № 1 2025. С. 114. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/1_2025/19.pdf.

УДК 342.9:347.122 (477) (043)
DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.14>

Пилипенко Ю. П.,
кандидат юридичних наук

СУБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОГО МАЙНА: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. В статті з'ясовано процесуальний статус суб'єктів державної реєстрації об'єктів нерухомого майна. Визначено систему суб'єктів державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, з'ясовано їх процесуальний статус та особливості і проблеми його реалізації.

В результаті дослідження встановлено, що суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна можна поділити на такі групи: 1) державних реєстраторів прав на нерухоме майно – посадових осіб органів місцевого самоврядування (об'єднаних територіальних громад, сільських, селищних, міських рад), які отримали повноваження у сфері держреєстрації); 2) державні реєстратори структурних підрозділів територіальних органів Міністерства юстиції України (у випадках, визначених законом); 3) нотаріуси – мають право здійснювати державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень нарівні з держреєстраторами, коли йдеться про правочини, що посвідчуються нотаріально; 4) суб'єкти державної реєстрації, акредитовані Мін'юстом – юридичні особи публічного або приватного права, які отримали акредитацію у Міністерстві юстиції України для виконання функцій з держреєстрації (наприклад, центри надання адмінпослуг – ЦНАПи).

Встановлено необхідність розмежування адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – фізичних осіб (заявників) та суб'єктів владних повноважень (суб'єктів державної реєстрації). Доведено, що до елементів, які характеризують адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – фізичних осіб (заявників), слід включити: адміністративну правоздатність, адміністративну дієздатність, права та обов'язки, гарантії реалізації прав, адміністративну відповідальність; до елементів, які характеризують адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – суб'єктів владних повноважень (суб'єктів державної реєстрації), слід включити: адміністративну правоздатність, адміністративну дієздатність, компетенцію, гарантії реалізації компетенції, дисциплінарну та адміністративну відповідальність.

Ключові слова: державна реєстрація об'єктів нерухомого майна, суб'єкти державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, процесуальний статус, права та обов'язки, повноваження, адміністративна відповідальність.

Pylypenko Yu. P. Subjects of the registration of real estate: procedural status and features of implementation

Abstract. The article clarifies the procedural status of subjects of state registration of real estate objects. The system of subjects of state registration of real estate objects is determined, their procedural status and features and problems of its implementation are clarified.

As a result of the study, it was established that subjects of the administrative procedure for state registration of real estate objects can be divided into the following groups: 1) state registrars of rights to real estate – officials of local government bodies (united territorial communities, village, settlement, city councils), who have received powers in the field of state registration); 2) state registrars of structural divisions of territorial bodies of the Ministry of Justice of Ukraine (in cases specified by law); 3) notaries – have the right to carry out state registration of rights to real estate and their encumbrances on a par with state registrars, when it comes to transactions certified by a notary; 4) subjects of state registration accredited by the Ministry of Justice – legal entities of public or private law that have received accreditation from the Ministry of Justice of Ukraine to perform state registration functions (for example, administrative service centers – ASNs).

The need to distinguish the administrative and legal status of subjects of the administrative procedure for state registration of real estate objects – individuals (applicants) and subjects of government authority (subjects of state registration) has been established. It has been proven that the elements that characterize the administrative and legal status of subjects of the administrative procedure for state registration of real estate objects – individuals (applicants) should include: administrative legal capacity, administrative capacity, rights

and obligations, guarantees of the exercise of rights, administrative liability; The elements that characterize the administrative and legal status of the subjects of the administrative procedure for state registration of real estate objects – subjects of authority (subjects of state registration) should include: administrative legal capacity, administrative capacity, competence, guarantees of the exercise of competence, disciplinary and administrative liability.

Key words: *state registration of real estate objects, subjects of state registration of real estate objects, procedural status, rights and obligations, powers, administrative liability.*

Актуальність теми. У період війни та переміщення мільйонів українців особливо гостро постала необхідність належного оформлення прав на нерухоме майно. Державна реєстрація – це єдиний юридично дійсний спосіб підтвердити право власності на нерухоме майно в Україні, яке закріплене в статті 41 Конституції України [1]. Належна державна реєстрація нерухомого майна є запобіжником рейдерства, оскільки електронна система реєстрації та її публічність дозволяє виявляти підроблені документи, запобігати рейдерським захопленням і захищати інтереси як громадян, так і бізнесу, можливість отримання компенсації за втрачене житло, реалізації спадкового майна, наявності прозорості, надійної реєстраційної системи – важлива умова для інвестиційного клімату, розвитку будівельного ринку та реєстрації новобудов. У зв'язку з цим в Україні як і в більшості провідних країн світу процедура державної реєстрації нерухомого майна закріплена на рівні Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», який був прийнятий ще у 2004 році (далі – Закон про державну реєстрацію) [2]. З набуттям чинності Закону України «Про адміністративну процедуру» з 2024 року процедура державної реєстрації об'єктів нерухомого майна зазнала певних змін, зокрема окрім детальної систематизації процесуальних етапів здійснення процедурних дій було закріплено принципи адміністративної процедури, визначено систему суб'єктів її здійснення, виокремлено їх процесуальну компетенцію та визначено запобіжники порушення законності їх діяльності щодо провадження адміністративних дій та прийняття адміністративного рішення у формі адміністративного акту [3]. Збройна агресія росії на територію України з 2022 року і до сьогодні в умовах повномасштабного обстрілу території України теж негативно впливає на процедуру дер-

жавної реєстрації об'єктів нерухомого майна, зокрема: зменшилась кількість реєстраторів та ЦНАПів які надають адміністративні послуги, збільшилась їх територіальна віддаленість від заявників, постійним посяганням (кібератакам) піддаються державні реєстри, в тому числі реєстр майнових прав громадян. Дані фактори зумовлюють необхідність дослідження змін, які відбуваються в як в самій процедурі державної реєстрації об'єктів нерухомого майна так і в правових засадах діяльності суб'єктів такої процедури.

Таким чином з огляду предмет дослідження – з'ясування процесуального статусу суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, **завданнями дослідження** з меж даної статті є: *визначення системи суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, з'ясування їх процесуального статусу та особливостей його реалізації.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження правових відносин, які виникають з приводу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно на монографічному рівні останніми роками досліджували Слободянюк С.О. «Цивільно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2012 рік), Барц Я.Є. «Адміністративно-правові основи реєстрації прав власності на нерухоме майно» (2012 рік), Кеча А.С. «Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2016), Колесников М.О. «Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2016), Нікітін В.В. «Адміністративно-правовий статус державних (публічних) реєстраторів в Україні» (2017 рік). В той же час комплексно система суб'єктів державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в умовах надзвичайного, зокрема

воєнного часу в них не досліджувалась, що й зумовлює актуалізацію проведеного нижче дослідження.

Виклад основного матеріалу. Система суб'єктів державної реєстрації об'єктів нерухомого майна визначена в Законі про державну реєстрацію, зокрема в статті «Система органів та суб'єкти, які здійснюють повноваження у сфері державної реєстрації прав», визначено, що «організаційну систему державної реєстрації прав становлять: 1) Міністерство юстиції України та його територіальні органи; 2) суб'єкти державної реєстрації прав: виконавчі органи сільських, селищних та міських рад, Київська, Севастопольська міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації; 3) державні реєстратори прав на нерухоме майно (далі – державні реєстратори) [2]. Р. Шпіля зазначає, що «в межах адміністративної процедури державної реєстрації речових прав на нерухоме майно доцільно виокремити три групи суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна: 1) суб'єкт публічної адміністрації або уповноважена ним особа публічного права, яка здійснює державну реєстрацію об'єкту нерухомого майна у відповідних державних реєстрах; 2) юридична особа або фізична особа-підприємець, яка здійснює підготовку технічної документації для державної реєстрації об'єкта нерухомого майна; 3) фізична особа або уповноважена особа юридичної особи, яка звертається з заявою щодо державної реєстрації об'єкта нерухомого майна» [4, с. 110].

Аналіз Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяження» дає можливість визначити, що суб'єктами державної реєстрації об'єктів нерухомого майна в Україні є органи та посадові особи, які відповідно до законодавства мають повноваження здійснювати державну реєстрацію прав на нерухомість та їх обтяжень. До основних суб'єктів державної реєстрації слід віднести: 1) Державних реєстраторів прав на нерухоме майно – посадових осіб органів місцевого самоврядування (об'єднаних територіальних громад, сільських, селищних, міських рад), які отримали

повноваження у сфері держреєстрації), посадові особи районних державних адміністрацій (якщо такі повноваження не передані органам місцевого самоврядування), державні реєстратори структурних підрозділів територіальних органів Міністерства юстиції України (у випадках, визначених законом); 2) Нотаріуси – мають право здійснювати державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень нарівні з держреєстраторами, коли йдеться про правочини, що посвідчуються нотаріально; 3) Суб'єкти державної реєстрації, акредитовані Мін'юстом – юридичні особи публічного або приватного права, які отримали акредитацію у Міністерстві юстиції України для виконання функцій з держреєстрації (наприклад, центри надання адмін-послуг – ЦНАПи).

Теорії адміністративного права виробила систему теоретичних положень, які за своїм змістом майже однаково сприймаються науковцями, тобто мова йде про ті поняття щодо змісту яких досягнутий науковий компроміс та єдність наукової думки, сам це стосується і поняття «адміністративно-правовий статус», відмінність існує лише стосовно його елементів, що є не значно, а більше щодо відмінності адміністративно-правового статусу фізичних та юридичних осіб. Більшість вчених схиляються до думки, що під адміністративно-правовим статусом фізичної особи слід розуміти її права, обов'язки, гарантії реалізації прав та відповідальність у відносинах з органами публічної влади [5, с. 120; 6, с. 194; 7, с. 250; 8, с. 130]. На відміну від цього адміністративно-правовий статус органів публічної влади включає в себе завдання діяльності, функції, повноваження, гарантії реалізації повноважень та адміністративну та дисциплінарну відповідальність [9, с. 54; 10, с. 76]. В більшості випадків до структури адміністративно-правового статусу органів публічної влади включають наступні блоки: 1) функціонально-цільовий; 2) структурно-організаційний; 3) компетенційний (компетенція); 4) піднаглядність і відповідальність правоохоронного органа, а також гарантії його діяльності [11, с. 107].

З огляду на предмет дослідження слід зауважити, що необхідно відрізнити адміністра-

тивно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – фізичних осіб (заявників) та суб'єктів владних повноважень (суб'єктів державної реєстрації). До елементів, які характеризують адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – фізичних осіб (заявників) слід включити: адміністративну правоздатність, адміністративну дієздатність, права та обов'язки, гарантії реалізації прав, адміністративну відповідальність. До елементів, які характеризують адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – суб'єктів владних повноважень (суб'єктів державної реєстрації) слід включити: адміністративну правоздатність, адміністративну дієздатність, компетенцію, гарантії реалізації компетенції, дисциплінарну та адміністративну відповідальність.

Нижче доцільно здійснити аналіз адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна з урахуванням вищевказаних елементів.

Адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна в Україні розглядається як сукупність їх прав, обов'язків, повноважень, відповідальності, підпорядкованості нормам адміністративного права, що регламентують їх діяльність у сфері держреєстрації речових прав на нерухомість.

Елементами адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна є:

1) адміністративна правоздатність – наділення правами (компетенцією) щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, яка визначена законом, наприклад, здійснення прийому заяв та документів на реєстрацію, встановлення відповідності документів вимогам законодавства, внесення відомостей до Державного реєстру прав, прийняття рішення про державну реєстрацію або відмов, видача витягів з реєстру;

2) адміністративна дієздатність – наявність компетенції (кола повноважень) щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, визначеної законом (прийняття документів, внесення записів до реєстру, перевірка їх законності, видача витягів), прав щодо її реалізації (наприклад, права отримувати необхідну інформацію, відмовляти у держреєстрації за наявності підстав, звертатися за роз'ясненнями до Мін'юсту тощо), обов'язків – дотримуватись строків, законності, об'єктивності, не допускати корупції, забезпечити доступ до публічної інформації;

3) відповідальність – дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова, кримінальна (наприклад, дисциплінарна – за порушення службової етики або регламенту, адміністративна – за порушення порядку надання послуг, цивільно-правова – за шкоду, завдану неправомірними діями, кримінальна – за зловживання владою, службове підроблення, корупцію тощо);

4) інституційна підпорядкованість, яка передбачає, що Державні реєстратори можуть працювати: у структурі органів місцевого самоврядування (сільські, міські ради); у районних державних адміністраціях; у ЦНАПах; в акредитованих суб'єктах (за погодженням з Мін'юстом). Їхня діяльність контролюється Міністерством юстиції України (зокрема, через Комісію з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації).

Безпосередніми суб'єктами адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна є державні реєстратори. Їх правовий статус закріплений в статті 10 Закону, відповідно до якої «державним реєстратором є: 1) громадянин України, який має вищу освіту за спеціальністю правознавство, відповідає кваліфікаційним вимогам, встановленим Міністерством юстиції України, та перебуває у трудових відносинах з суб'єктом державної реєстрації прав; 2) нотаріус; 3) державний, приватний виконавець – у разі накладення/зняття таким виконавцем арешту на нерухоме майно під час примусового виконання рішень відповідно до закону» [2].

Кваліфікаційні вимоги до державних реєстраторів встановлені Міністерством юстиції

України: стаж роботи у сфері права не менше трьох років або на посаді державного реєстратора чи на іншій посаді, що передбачає виконання функцій державного реєстратора, не менше одного року; успішне проходження спеціальної перевірки діяльності державного реєстратора в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань в порядку здійснення контролю, визначеному постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2016 р. № 990 (для осіб, які до призначення на посаду державного реєстратора перебували на посаді державного реєстратора в іншого суб'єкта державної реєстрації). Для отримання свідоцтва про зайняття діяльністю державного реєстратора особа яка претендує на таку діяльність має відповідати кваліфікаційним вимогам до державного реєстратора, які затверджені наказом Міністерства юстиції України 29 грудня 2015 року № 2790/5 [12], відповідно до яких крім вимог, передбачених Законами України «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про державну службу» та іншими законами України, встановлюються такі вимоги: стаж роботи у сфері права не менше трьох років або на посаді державного реєстратора чи на іншій посаді, що передбачає виконання функцій державного реєстратора (далі – посада державного реєстратора), не менше одного року; успішне проходження спеціальної перевірки діяльності державного реєстратора в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (для державних реєстраторів, щодо яких відповідно до законодавства проводилася відповідна спеціальна перевірка).

Державний реєстратор об'єктів нерухомого майна наділений широким колом повноважень, перелік яких визначений в статті 10 Закону, до основних з них віднесено: забезпечення проведення державної реєстрації прав; ведення Державного реєстру прав; взяття на облік безхазяйного нерухомого майна; формування та зберігання реєстраційних справ. Державний реєстратор не має права: при-

ймати рішення про державну реєстрацію прав у разі, якщо речове право на нерухоме майно, обтяження такого права набувається, змінюється або припиняється за суб'єктом державної реєстрації прав, з яким державний реєстратор перебуває у трудових відносинах проводити реєстраційні дії щодо суб'єкта державної реєстрації, з яким державний реєстратор перебуває у трудових відносинах. Закон встановлює досить сильні гарантії діяльності державного реєстратора прав на нерухоме майно, які схожі на гарантії діяльності судді. Так, відповідно до статті 9 Закону «державний реєстратор самостійно приймає рішення про державну реєстрацію прав або відмову в такій реєстрації. Втручання будь-яких органів, посадових і службових осіб, громадян та їх об'єднань у діяльність державного реєстратора, пов'язану з проведенням державної реєстрації прав, забороняється й тягне за собою відповідальність згідно з законом» [2], що надає державному реєстратору імунітет і захист від зовнішнього впливу при виконанні ним своїх службових обов'язків. Однією із гарантій діяльності державного реєстратора прав на нерухоме майно є встановлення адміністративної відповідальності за «подання заявником завідомо недостовірних відомостей про себе під час реєстрації або під час реєстрації на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації прав, для отримання інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, а так само подання заявником завідомо недостовірних відомостей про себе у разі запитування інформації з державних реєстрів», відповідно до статті 188-47 КУпАП [13].

Одним із елементів правового статусу державного реєстратора об'єктів нерухомого майна є його відповідальність. Відповідальність має комплексний характер і поділяється на кілька видів: 1) Дисциплінарна відповідальність – настає у разі порушення службових обов'язків, правил внутрішнього трудового розпорядку, неналежного виконання посадових функцій, можливі застосування таких санкцій як догана, зауваження, позбавлення доступу до реєстру, звільнення

з посади (наприклад: несвоєчасне внесення запису до реєстру або неправомірна відмова у реєстрації); 2) Адміністративна відповідальність – настає за адміністративні правопорушення у сфері державної реєстрації, передбачені КУпАП (наприклад, за порушення порядку надання адмінпослуг – штраф, за порушення вимог щодо доступу до інформації); 3) Цивільно-правова відповідальність – настає у разі заподіяння шкоди фізичним або юридичним особам через незаконні дії або бездіяльність реєстратора (наприклад: через помилкову реєстрацію особа втрачає право власності – держава (або відповідальний суб'єкт) відшкодовує збитки); 4) кримінальна відповідальність -передбачена у разі вчинення кримінальних правопорушень (КК України), відповідальність за які передбачена ст. 364 «Зловживання владою або службовим становищем», ст. 365-2 «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги», ст. 366 «Службове підроблення», ст. 191 «Привласнення, розтрата майна».

Міністерство юстиції України здійснює моніторинг та може позбавити доступу до реєстру. Рішення та дії державного реєстратора можна оскаржити до суду або через Комісію з розгляду скарг у сфері державної реєстрації. Зокрема, відповідно до ст. 37-1 Закону «за результатами моніторингу реєстраційних дій у Державному реєстрі прав у разі виявлення порушень порядку державної реєстрації прав державними реєстраторами, уповноваженими особами суб'єктів державної реєстрації прав Міністерство юстиції України проводить перевірки державних реєстраторів чи суб'єктів державної реєстрації прав. У разі якщо в результаті проведеної перевірки державних реєстраторів чи суб'єктів державної реєстрації прав виявлено прийняття такими державними реєстраторами чи суб'єктами державної реєстрації прав рішень з порушенням законів, що має наслідком порушення прав та законних інтересів фізичних та/або юридичних осіб, Міністерство юстиції України вживає заходів до негайного повідомлення про це відповідних правоохоронних органів для вжиття необхідних заходів, а також заінтересованих осіб» [2].

За результатами проведення перевірок державних реєстраторів чи суб'єктів державної реєстрації прав Міністерство юстиції України у разі виявлення порушень порядку державної реєстрації прав державними реєстраторами, уповноваженими особами суб'єктів державної реєстрації прав приймає вмотивоване рішення про: 1) тимчасове блокування доступу державного реєстратора, уповноваженої особи суб'єкта державної реєстрації прав до Державного реєстру прав; 2) анулювання доступу державного реєстратора, уповноваженої особи суб'єкта державної реєстрації прав до Державного реєстру прав; 3) притягнення до адміністративної відповідальності державного реєстратора, уповноваженої особи суб'єкта державної реєстрації прав; 4) направлення до Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату при Міністерстві юстиції України подання щодо анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю; 5) направлення на обов'язкове підвищення кваліфікації державного реєстратора, крім нотаріусів, які здійснюють державну реєстрацію прав відповідно до покладених на них законом обов'язків [2].

Висновки. В результаті дослідження встановлено, що суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна можна поділити на такі групи: 1) державних реєстраторів прав на нерухоме майно – посадових осіб органів місцевого самоврядування (об'єднаних територіальних громад, сільських, селищних, міських рад), які отримали повноваження у сфері держреєстрації); 2) державні реєстратори структурних підрозділів територіальних органів Міністерства юстиції України (у випадках, визначених законом); 3) нотаріуси – мають право здійснювати державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень нарівні з держреєстраторами, коли йдеться про правочини, що посвідчуються нотаріально; 4) суб'єкти державної реєстрації, акредитовані Мін'юстом – юридичні особи публічного або приватного права, які отримали акредитацію у Міністерстві юстиції України для виконання функцій з держреєстрації (наприклад, центри надання адмінпослуг – ЦНАПи).

Встановлено необхідність розмежування адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – фізичних осіб (заявників) та суб'єктів владних повноважень (суб'єктів державної реєстрації). Доведено, що до елементів, які характеризують адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – фізичних осіб (заявників), слід включити: адміністративну правоздатність, адміністративну

дієздатність, права та обов'язки, гарантії реалізації прав, адміністративну відповідальність; до елементів, які характеризують адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна – суб'єктів владних повноважень (суб'єктів державної реєстрації), слід включити: адміністративну правоздатність, адміністративну дієздатність, компетенцію, гарантії реалізації компетенції, дисциплінарну та адміністративну відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.
3. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
4. В. Р. Шпіля. Суб'єкти адміністративної процедури щодо державної реєстрації об'єктів нерухомого майна: процесуальний статус та особливості реалізації. Держава та регіони. Серія: Право, 2024 р., № 3 (85). С. 108–115.
5. Виконавча влада і адміністративне право / В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, Н. В. Кізіма, В. Л. Коваленко; за ред. В.Б Авер'янов. К.: ІнЮре. 2002. 668 с.
6. Колпаков В. К. Поняття адміністративної правосуб'єктності та адміністративно-правового статусу. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). К. : Вид-во «Юридична думка», 2004. С. 191–195.
7. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навчальний посібник. К. : Атіка, 2008. 624 с.
8. Адміністративне право України: навчальний посібник / за аг. ред. Т. О. Коломоєць. Г. Ю. Гулевської. К.: Істина. 2007. 216 с.
9. Лебідь Н.В. Адміністративно-правовий статус державних інспекцій в Україні: *дис... канд. юрид. наук*: 12.00.07. Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2004. 202 с.
10. Миронюк Р.В. Правовий статус суб'єктів адміністративно-деліктного процесу: теорія та практика реалізації: *монографія*. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 510 с.
11. Куліш А.М. Правоохоронна система України: адміністративно-правові засади організації та функціонування [Текст] : *дис... док. юрид. наук, спец.*: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Х. : Харківський нац. ун-т внутрішніх справ, 2009. 432 с.
12. Про затвердження Кваліфікаційних вимог до державного реєстратора: наказ Міністерства юстиції України від 29 грудня 2015 року № 2790/5. *Офіційний вісник України*. 2016. № 1. Стор. 200. Ст. 35.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984, додаток до № 51. Ст. 1122 (з наступними змінами та доповненнями).

Поліщук П. А.,
аспірант кафедри цивільного, нотаріального
та виконавчого провадження
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ УМОВ, ВІДПОВІДНО ДО ЯКИХ СПРАВИ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ, ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ПІДЛЯГАЮТЬ РОЗГЛЯДУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В ПОРЯДКУ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню окремих питань щодо визначення умов відповідно до яких справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення підлягають розгляду в цивільному судочинстві в порядку окремого провадження. Здійснено огляд законодавства, доктринальних підходів та матеріалів судової практики щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення у судовому порядку. Встановлено коло умов, за якими справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення можуть розглядатись у цивільному судочинстві, а саме в окремому провадженні. В цивільному судочинстві в порядку окремого провадження відповідно до норм цивільного процесуального законодавства можуть розглядатись й інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення. Також необхідно зазначити, що у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні виникла необхідність звернення осіб за захистом своїх прав пов'язаних з таким станом, що сприяло необхідності встановлення й інших юридичних фактів у судовому порядку. Таких, наприклад, як встановлення факту, щодо вимушеного переселення осіб, що відбулось саме внаслідок збройної агресії РФ тощо. Крім того на підставі норм законодавства та судової практики, а саме практики Верховного Суду, визначено, які юридичні факти не можуть розглядатись у цивільному судочинстві. Серед яких можна назвати справи про : встановлення факту перебування у полоні окупаційних органів; встановлення факту групи інвалідності та часу її настання, непридатності до військової служби з виключенням з військового обліку; факт підтвердження права на жиле приміщення або на його обмін тощо. Отже, необхідно зазначити, що у цивільному судочинстві в порядку окремого провадження можуть розглядатись тільки факти, що мають юридичне значення відповідно до визначених умов, таких як: це повинні бути не просто юридичні факти, а саме факти, що мають юридичне значення із зазначенням мети його встановлення; встановлення факту не пов'язується з подальшим вирішенням спору про право (відсутній спір про право); якщо не має жодної іншої можливості встановити такий факт; якщо чинне законодавство не передбачає іншого позасудового порядку встановлення фактів, що мають юридичне значення.

Ключові слова: юридичні факти, факти, що мають юридичне значення, окреме провадження, розгляд справи, суд, заявник та заінтересовані особи, цивільне судочинство, цивільна юрисдикція.

Polishchuk P. A. On the conditions for the consideration of cases on establishing facts with legal significance in civil proceedings in a separate procedure

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the specific issues concerning the conditions under which cases for establishing facts that hold legal significance are subject to review in civil proceedings in a separate manner. The study reviews relevant legislation, doctrinal approaches, and judicial practice related to the judicial establishment of facts with legal importance. It identifies the scope of conditions that permit such cases to be considered in civil proceeding, specifically within a separate process. According to civil procedural law, other legal facts—those that influence the emergence, modification, or cessation of personal or property rights of individuals—may also be examined in civil proceedings if legislation does not prescribe a different method for their establishment.

Furthermore, due to the introduction of martial law in Ukraine, there has been a necessity for individuals to seek legal protection of their rights connected with this regime. This has created a need to establish additional legal facts through judicial process, such as the fact of forced displacement resulting from Russia's armed aggression. Based on legal norms and judicial jurisprudence—particularly the practices of the Supreme Court—it has been determined which legal facts are not subject to review in civil proceedings. Examples include

establishing the fact of detention by occupation authorities, the fact of disability group and its onset time, incapacity for military service with removal from military registration, or the fact confirming the right to a dwelling or its exchange.

Therefore, it must be emphasized that only those facts that meet specific conditions and possess legal significance can be considered in civil proceedings in a separate process. These facts must be actual, not merely legal, and their purpose must be clearly articulated; their establishment must be independent of any dispute over rights (i.e., no underlying controversy). Additionally, there should be no other means available to establish the fact, and current legislation must not envisage an alternative extrajudicial procedure for its establishment.

Key words: *legal facts, facts with legal significance, separate proceedings, case review, court, applicant and interested persons, civil proceedings, civil jurisdiction.*

Вступ. Цивільним процесуальним законодавством передбачений розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення в порядку окремого провадження та регулюються Главою 6 Розділу IV ЦПК України, однак не всі юридичні факти підлягають розгляду в такому порядку.

Під фактами, що мають юридичне значення як правило науковці визначають «обставини об'єктивної дійсності, з якими закон пов'язує певні юридичні наслідки (виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків зацікавлених осіб)» [1, с. 113].

У юридичній літературі більшість науковців співвідносять поняття «юридичні факти» та «факти, що мають юридичне значення». Так, наприклад Т. Ц. Кашперської зазначає, що «...поняття «факти, що мають юридичне значення» та «юридичні факти» є тотожними правовими категоріями, адже юридичні факти завжди тягнуть виникнення, зміну чи припинення правовідносин (прав, інтересів та обов'язків), тобто і є фактами, що мають юридичне значення» [2, с. 34–35]. В. В. Комаров та Г. О. Світлична також ототожнюють вищевведені визначення та вважають, що «юридичні факти це конкретні обставини, які безпосередньо або опосередковано впливають на права та інтереси суспільства, держави, фізичних та юридичних осіб» [3, с. 174].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наукові позиції щодо проблеми визначення умов звернення до суду у порядку окремого провадження щодо справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення займалися такі науковці як Ю. В. Білоусов, В. В. Комаров, Т. Ц. Кашперська, С. Я. Фурса, М. М. Ясинок та ін.

Виклад основного матеріалу. Щодо вирішення питання визначення юрисдикції справ

про встановлення факту, що має юридичне значення, то як зазначається в п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 року «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» «суди мають право враховувати норми законодавчих актів, якими передбачено не судовий порядок встановлення певних фактів або визначено факти, які в даних правовідносинах можуть підтверджуватися рішенням суду» [4].

Необхідно визначити, які саме юридичні факти підлягають встановленню в порядку цивільного судочинства. Суди мають права приймати заяви про встановлення юридичних фактів, що мають юридичне значення до розгляду в окремому провадженні при дотриманні певних умов, що визначені у п. 1 постанові Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 року «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення». Так, в порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо: «згідно з законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян; чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення; заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення; встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право» [4].

Аналогічні умови Верховний Суд визначає у своїх постановках та зазначає, що «справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, належать до юрисдикції суду за таких умов: 1) факти, що підлягають встановленню, повинні мати юридичне

значення, тобто від них мають залежати виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян. Для визначення юридичного характеру факту потрібно з'ясувати мету встановлення; 2) встановлення факту не пов'язується з подальшим вирішенням спору про право. Якщо під час розгляду справи про встановлення факту заінтересованими особами буде заявлений спір про право або суд сам дійде висновку, що у цій справі встановлення факту пов'язане з необхідністю вирішення в судовому порядку спору про право, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює цим особам, що вони вправі подати позов на загальних підставах; 3) заявник не має іншої можливості одержати чи відновити документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення. Для цього заявник разом із заявою про встановлення факту подає докази на підтвердження того, що до її пред'явлення він звертався до відповідних організацій за одержанням документа, який посвідчував би такий факт, але йому в цьому було відмовлено із зазначенням причин відмови (відсутність архіву, відсутність запису в актах цивільного стану тощо); 4) чинним законодавством не передбачено іншого позасудового порядку встановлення юридичних фактів» (Постанови Верховного Суду від 10 квітня 2019 року № 320/948/18; від 30 січня 2022 року № 287/167/18-ц).

Отже, розглядаючи вище наведенні умови необхідно зазначити:

По-перше, це повинні бути не просто юридичні факти, а саме факти, що мають юридичне значення. Законодавець у ч. 1 ст. 315 ЦПК України визначає, які саме справи можуть розглядатись у порядку окремого провадження та до них відносить:

«1) родинних відносин між фізичними особами;

2) перебування фізичної особи на утриманні;

3) каліцтва, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню;

4) реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення;

5) проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу;

6) належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті;

7) народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження;

8) смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті;

9) смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» [5].

Крім того такий перелік не є вичерпним, у цивільному судочинстві в порядку окремого провадження можуть розглядатись й «інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення». Таке положення міститься також в абз. 2 п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 року «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» та зазначається, що «за наявності зазначених умов суд може встановлювати й інші факти, що мають юридичне значення, наприклад, факти визнання батьківства щодо дітей, які народилися до 1 жовтня 1968 року; батьківства; реєстрації батьківства; факти прийняття спадщини, встановлення місця відкриття спадщини та фактів володіння будівлею на праві приватної власності». Факт родинних відносин між фізичними особами може встановлюватись за правилами окремого провадження, коли цей факт породжує для заявника правові наслідки. Наприклад, встановлення факту родинних відносин може бути необхідне заявнику для реалізації спадкових прав за законом, за правом представлення або за

правом на обов'язкову частку у спадщині (ст.ст. 1258–1265, ст. 1266, ст. 1241 ЦК України).

У порядку окремого провадження «...може бути встановлений факт недостовірності інформації на підставі абз. 3 ч. 4 ст. 277 ЦК України, якщо особа, яка поширила недостовірну інформацію, достовірно невідома», до такого висновку прийшов Верховний Суд у своїй постанові у справі № 504/4099/16-ц від 11 грудня 2023 року [6].

У цивільному судочинстві в порядку окремого провадження може розглядатись факт, щодо вимушеного переселення осіб, що відбулось саме внаслідок збройної агресії РФ (постанова ВС від 22 березня 2023 року, справа 207/1523/22). Також, Верховний Суд у постанові № 524/2722/23 від 08 листопада 2023 року зазначив, що «...у порядку окремого провадження може бути встановлений факт вимушеного переселення особи з окупованої території України задля уникнення загрози життю, здоров'ю, порушення свободи, особистих прав на свободу пересування, вираження думки, майнових прав, права на судовий захист на окупованій території саме в результаті збройної агресії російської федерації, метою якої є визначення статусу заявника як особи, що перебуває під захистом Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року з відповідними правовими наслідками» [7].

Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 318 ЦПК України законодавець також вимагає від заявника, у заяві про встановлення факту, що має юридичне значення, вказати мету його встановлення, тобто довести, що факт, який він просить встановити, має саме для нього юридичне значення та забезпечить охорону його інтересів шляхом створення умов для здійснення суб'єктивних прав на підставі рішення суду. Отже, як вже зазначалось, факти, що встановлюються у судовому порядку, повинні мати юридичне значення, а саме від цих фактів мають залежати виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб. Крім того повинна бути встановлена мета, саме для чого цей факт необхідно встановити, «оскільки один і той самий факт для певних осіб і для певної мети може

мати юридичне значення, а для інших осіб та для іншої мети – ні» [8, с. 523]. Необхідно звернути увагу, що така мета повинна мати правовий характер.

По-друге встановлення факту не пов'язується з подальшим вирішенням спору про право. Це обумовлено закріпленням ч. 6 ст. 294 ЦПК України загальним правилом, згідно з яким у випадку виникнення під час розгляду справи у порядку окремого провадження спору про право, суд має залишити заяву без розгляду і роз'яснити заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах. Таке положення пов'язано з правовою природою розгляду справ окремого провадження, оскільки у справах окремого провадження відсутній спір. Однак, як справедливо зазначають науковці, «для встановлення факту, що має юридичне значення, важливо не тільки, щоб на момент судового розгляду не було спору щодо певних фактів, а й щоб такий встановлений судом факт не породжував спору у майбутньому. Якщо під час розгляду справи про встановлення факту заінтересованими особами буде заявлений спір про право або суд сам дійде висновку, що у цій справі встановлення факту пов'язане з необхідністю вирішення в судовому порядку спору про право, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює цим особам, що вони вправі подати позов на загальних підставах. Якщо встановлення певного факту є підставою для похідної позовної вимоги, заявляти у якості самостійної позовної вимоги про встановлення юридичного факту – не потрібно» [8, с. 523].

З цього приводу є постанова Верховного Суду в якій зазначено, що «висновки судів першої та апеляційної інстанцій про задоволення позовної вимоги про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу у справі позовного провадження про поділ майна подружжя є помилковими, у задоволенні позову в цій частині слід відмовити. Обґрунтування позиції суду щодо підтвердження чи спростування факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу у справах позовного провадження має бути наведено у мотивувальній частині рішення. У ній, зокрема, мають бути зазна-

чені фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини. В резолютивній частині рішення у справах позовного провадження суд має зробити висновок про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог. Вимоги про встановлення юридичного факту не є вимогами, які забезпечують ефективний захист прав у справах про поділ майна подружжя, а лише підставою для вирішення такої справи» [9].

По-третє особа, яка звертається до суду з заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, якщо не має жодної іншої можливості встановити такий факт. Так, наприклад, якщо особа не може підтвердити родинні зв'язки, для вступу у спадок у зв'язку з розбіжностями у відповідних документах, які посвідчують такий факт. У такому випадку відповідно до норм законодавства вона звертається з заявою до державних органів реєстрації актів цивільного стану, а у випадку, якщо орган не може видати такий документ, який посвідчує такий факт, то тільки тоді особа має право на звернення до суду за встановленням такого факту. Відповідно до п. 2 ч. 1 Ст. 318 ЦПК України заявник разом із заявою про встановлення факту, що має юридичне значення подає докази, що підтверджують неможливість одержання або відновлення документів, що посвідчують цей факт іншим шляхом.

По-четверте, якщо чинне законодавство не передбачає іншого позасудового порядку встановлення фактів, що мають юридичне значення. З цього приводу слушною є судова практика, а саме у постанові Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду справи № 490/6057/19-ц від 05 грудня 2022 року (провадження № 61-18514сво21) суд прийшов до висновку, що «встановлення факту, що має юридичне значення, щодо загибелі військовослужбовця під час захисту Батьківщини внаслідок збройної агресії РФ проти України можливе лише у судовому порядку, оскільки законодавець не визначив іншого, позасудового способу встановлення причинно-наслідкового зв'язку

між смертю військовослужбовця та військовою агресією РФ» [10].

Також необхідно зазначити, що не всі факти можуть бути встановлені в судовому порядку, наприклад, факт про підтвердження трудового стажу, оскільки відповідно до п. 2 постанови Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 р. № 637 «Про затвердження Порядку підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній» «у разі коли документи про трудовий стаж не збереглися, підтвердження такого стажу здійснюється органами Пенсійного фонду на підставі показань свідків» [11].

Частина 3 ст. 315 ЦПК України передбачає перелік справ, що не підлягають судовому розгляду в окремому провадженні, а саме : «справи про встановлення факту належності особі паспорта, військового квитка, квитка про членство в об'єднанні громадян, а також свідоцтв, що їх видають органи державної реєстрації актів цивільного стану».

Разом з тим, не підлягає встановленню за правилами окремого провадження факт підтвердження права на жиле приміщення або на його обмін. У разі відмови в задоволенні вимог про визнання права на жилу площу або на її обмін заінтересована особа має право звернутися до суду з відповідним позовом (п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»).

Також необхідно зазначити, що у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні виникла необхідність звернення осіб за захистом своїх прав пов'язаних з таким станом, що сприяло необхідності встановлення й інших юридичних фактів у судовому порядку. Однак не всі справи про встановлення юридичного факту можуть розглядатись у цивільному судочинстві в порядку окремого провадження. Так, наприклад, Верховний Суд у постанові № 953/2790/23 від 31 січня 2024 року зазначає про неможливість у порядку окремого провадження розгляду справ «...про встановлення факту незаконного позбавлення свободи учасниками незаконного збройного формування так званої днр та утримання в незакон-

них місцях несвободи. Встановлення факту перебування у полоні окупаційних органів фактично має на меті встановлення обставин злочину (подія, склад та суб'єкти), що підлягає встановленню лише в межах кримінального провадження. Суд цивільної юрисдикції не може перевіряти та надавати оцінку обставинам, які підлягають встановленню» [12].

В іншій постанові Верховного суду № 953/2790/23 від 31 січня 2024 року зазначається «...про неможливість розгляду справ

про встановлення факту групи інвалідності та часу її настання, непридатності до військової служби з виключенням з військового обліку» [13] тощо.

Висновки. Здійснивши аналіз доктрин права, норм законодавства та судової практики необхідно зазначити, що у цивільному судочинстві в порядку окремого провадження можуть розглядатись тільки факти, що мають юридичне значення відповідно до вище наведених умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Окреме провадження в цивільному процесі України : Навч. посіб. / Під ред. Р.М. Мінченко. О. : Фенікс, 2010. С. 224.
2. Кашперська Т. Ц. Окреме провадження у справах про встановлення фактів, що мають значення для охорони сімейних прав та інтересів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. Ц. Кашперська. Київ, 2015. 194 с.
3. Комаров В. В. Вступ до курсу «Цивільний процес»: Лекція. В. В. Комаров. Право України. 2011. № 10. С. 120–152.
4. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 року. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95>
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>.
6. Постанова у справі № 504/4099/16-ц від 11 грудня 2023 року : Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115750120>.
7. Постанова у справі № 524/2722/23 від 08 листопада 2023 року : Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114834990>.
8. Розгляд окремих категорій справ у цивільному судочинстві: підруч. / Н.Ю. Голубєва, І.В. Андронов, Н.В. Волкова та ін.; за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2024. 592 с.
9. Постанова у справі № 523/14489/15-ц від 23 січня 2024 року : Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116920101>.
10. Постанова № 490/6057/19 від 05 грудня 2022 року : Верховний Суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/107963201>.
11. Про затвердження Порядку підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній : Постанова Кабінету міністрів України від 12 серпня 1993 р. N 637. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/637-93-%D0%BF/print1469016914166456>
12. Постанова у справі № 233/61/23 від 20 березня 2024 року : Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117849480>.
13. Постанова у справі № 953/2790/23 від 31 січня 2024 року : Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117015403>.

Простибоженко О. С.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

ПОДІЛ МІЖ ПОДРУЖЖЯМ ЧАСТКИ В СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ ГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правового режиму частки в господарському товаристві як об'єкта права спільної сумісної власності подружжя. Автор здійснив дослідження розвитку цього об'єкта цивільних прав, проаналізував зміну підходів, що склалися в судовій практиці, та запропонував власне бачення перспектив подальшого розвитку правового режиму цього об'єкта.

Автор наголошує, що з прийняттям Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» законодавець змінив свій підхід до природи таких господарських товариств. Зв'язок учасників цих господарських товариств більше не вважається якимось особистісним і таким, що не допускає вступ нових учасників без волевиявлення наявних. За аналогією зі спадкуванням, другий із подружжя може вступити до товариства без необхідності отримання окремої згоди інших учасників такого товариства. Ці види господарських товариств наблизились більше до акціонерних товариств, в яких, за загальним правилом, чинні власники акцій не можуть блокувати вступ нових акціонерів. А відтак відпали будь-які перешкоди для реального поділу між подружжям частки в статутному капіталі.

Більш того, поділ в натурі між подружжям частки в статутному капіталі є більш збалансованим з точки зору врахування інтересів кожного з подружжя. Такий спосіб поділу спільного майна подружжя гарантував би справедливий підхід у поділі активів та дозволив би кожному із подружжя реалізовувати належним чином своє право власності на відповідну частку у статутному капіталі, включаючи як право на отримання дивідендів, так і право на управління товариством. Зважаючи на те, що законодавець відійшов від принципу збереження особистісних зв'язків між учасниками товариства, такий спосіб поділу частки у статутному капіталі є припустимим навіть за умови наявності інших його учасників.

Ключові слова: *частка в статутному капіталі, поділ майна подружжя, спільна сумісна власність подружжя, корпоративні права.*

Prostybozhenko O. S. Division between spouses of a share in the authorized capital of a business company: theoretical aspects and practical challenges

Abstract. The article is devoted to the study of the legal patrimonial regime of a share in the authorized capital of a business company as an object of spouses' joint property. The author conducted the study of the development of this civil rights object, analyzed the change in approaches that have developed in judicial practice, and offered his own vision of the prospects for the further development of the legal patrimonial regime of this object.

The author emphasizes that the adoption of the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies", the legislator changed its approach to the nature of these company types. In particular, the relationship between the company participants is no longer considered to be personal, there are no restrictions for the entry of new participants without the consent of the existing ones. By analogy with inheritance, the second spouse can join the company without the need to obtain separate consent from other participants. These company types have become more similar to joint-stock companies, in which, as a general rule, current shareholders cannot block the entry of new shareholders. As a result, any obstacles to the division of shares in the authorized capital between spouses have disappeared.

Moreover, the division of the share in the authorized capital between the spouses is more balanced in terms of taking into account each spouses' interests. This method of dividing the spouses' joint property would guarantee a fair approach to the division of assets and would allow each spouse to properly exercise their right of ownership to the corresponding share in the authorized capital, including both the right to receive dividends and the right to manage the company. Considering that the legislator has departed from the principle

of preserving personal ties between the company's participants, this method of dividing the share in the authorized capital is permissible even if there are other participants.

Key words: *share in the authorized capital, division of marital property, spouses' joint property, corporate rights.*

З розвитком суспільства відбувається розширення видів майна, що може набуватися у власність. А відтак постає низка питань щодо правового режиму такого майна, коли воно набувається подружжям, а також можливостей його поділу між таким подружжям. Протягом останніх десятиліть все ще гострою та дискусійною залишається тема «поділу бізнесу» між подружжям. Проблемні питання, які виникають під час розгляду такої категорії справ, обумовлені перш за все сучасними соціально-економічними тенденціями: зростання кількості шлюбів, де обидва подружжя займаються підприємницькою діяльністю, що у свою чергу призводить до ускладнення майнових відносин та збільшення кількості судових спорів. Специфіка правовідносин, які виникають у зв'язку з набуттям одним із подружжя в період перебування у шлюбі частки у статутному капіталі господарського товариства, а також сформована практика Верховного Суду, яка не враховує нюансів такої категорії справ та не відповідає сучасним реаліям, створюють ситуацію, за якої здійснити поділ такого майна з максимальним урахуванням інтересів обох з подружжя на сьогодні є фактично неможливим. З іншого ж боку, розвиток правової думки та формування нової концепції «поділу бізнесу» між подружжям зумовлює низку викликів для такого бізнесу, оскільки судовий спір виходить за межі лише сімейно-правового та може мати потенційний вплив на інших учасників товариства, їхню підприємницьку діяльність.

Дослідженню питань правового регулювання корпоративних відносин у доктрині приділяється значна увага та присвячені праці таких вчених-цивілістів як І. Я. Бабецька, В. А. Васильєва, Н. Д. Вінтоняк, Н. С. Глузь, О. І. Зозуляк, А. В. Зеліско, В. В. Луць, В. М. Кравчук, Н. С. Кузнєцова, І. Б. Саракун, Л. В. Сіщук, І. В. Спасибо-Фатєєва та інших. На особливу увагу заслуговує монографічне дослідження Н. Д. Вінтоняк, присвячене правовому режиму корпоративних прав подружжя [1]. Однак, пошук збалансованого

і справедливого підходу триває і досі, на що вказує зміна підходів у практиці Верховного Суду та існування відмінних думок у наукових колах.

Мета цієї статті полягає в аналізі розвитку підходів, які склалися в національній судовій практиці, до поділу між подружжям частки в статутному капіталі господарського товариства, а також обґрунтуванні пропозиції щодо збалансованого та справедливого поділу такої частки між подружжям.

Ключовим елементом правового режиму майна подружжя в Україні є презумпція спільності майна подружжя, відповідно до якої будь-яке майно, набуто під час шлюбу, належить подружжю на праві спільної сумісної власності. Така презумпція є спростовною, а винятки із презумпції можуть визначатись законом або договором, який укладається між подружжям. Статтею 61 Сімейного кодексу України (далі – СК України) передбачено, що об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно. У той самий час стаття 190 Цивільного кодексу України визначає, що майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки; майнові права є неспоживною річчю. Отже, цілком логічним і очевидним є висновок, що на частку у статутному капіталі господарського товариства (як майнове право) поширюється правовий режим неспоживної речі та, відповідно, така частка може бути об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Хоча і така позиція була сформована не відразу. Ще у пункті 28 постанови Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 року № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» містились начебто категоричні роз'яснення, що вклад до статутного фонду товариства не є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя [2]. Під впливом такого формулювання в судовій практиці

почав складатися підхід, що частка в статутному капіталі не є об'єктом спільної сумісної власності. Хоча підстав для такого висновку не було, адже дійсно вклад (внесок) до статутного капіталу є власністю самого товариства, тоді як частка (подібно до акції) – належить на праві власності його учаснику, породжуючи виникнення у нього відповідних корпоративних прав (як прав, які впливають з акції/частки).

З прийняттям Конституційним Судом України 19 вересня 2012 року рішення № 17-рп/2012 у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 СК України [3], яке в юридичній спільноті часто називають знаковим, ситуація докорінно змінилась. Зокрема, судом було зроблено висновок, що статутний капітал та майно приватного підприємства все ж таки відносяться до об'єктів права спільної сумісної власності подружжя у випадку, якщо для їх формування було використане їхнє спільне майно. За таких умов, частка в статутному капіталі товариства підлягає поділу між подружжям, спори про що є аж ніяк не поодинокими.

Втім, незважаючи на значну кількість судових спорів у такій категорії справ, підходи до врахування частки в статутному капіталі під час здійснення поділу майна подружжя протягом тривалого часу суттєвих змін не зазнавали, що демонструє певний консерватизм судової практики в цій категорії справ та неврахування особливостей сучасних бізнес-відносин.

Порядок поділу майна подружжя в загальних обрисах передбачений статтею 71 СК України, відповідно до змісту якої визначені такі способи: (1) поділ майна в натурі; (2) присудження неподільних речей одному з подружжя, а іншому – присудження грошової компенсації за його частку у спільній власності. Проте положення чинного законодавства не встановлюють жодних особливостей або специфічних правил здійснення поділу між подружжям саме частки в статутному капіталі. Тому підходи у вирішенні такого питання формувались саме судовою практикою.

Понад 10 років тому Верховний Суд України у своїй постанові від 02.10.2013 у справі № 6-79цс13 дійшов висновку, що «у разі передавання подружжям свого спільного сумісного майна до статутного фонду приватного підприємства, заснованого одним із них, майно переходить у приватну власність цього підприємства, а в іншого з подружжя право власності на майно (тобто речове право) трансформується в право вимоги (зобов'язальне право), сутність якого полягає у праві вимоги виплати половини вартості внесеного майна в разі поділу майна подружжя (а не право власності на саме майно) або право вимоги половини отриманого доходу від діяльності підприємства, або половини майна, що залишилось після ліквідації підприємства» [4].

Подібні підходи також зустрічаються і в науці приватного права. Зокрема, Н. Д. Вінтоняк вказує, що «сутність самого ж правового режиму спільного майна подружжя, переданого до статутного капіталу юридичної полягає в трансформації права власності. Для того з подружжя, який є учасником юридичної особи, право власності трансформується в корпоративне право, відповідно до якого його учасник набуває всіх правомочностей на участь в управлінні юридичною особою, отриманні прибутку тощо. Для того з подружжя, який не є учасником юридичної особи, таке право трансформується у право вимоги до іншого з подружжя. І це право вимоги буде реалізовуватись при поділі спільного майна подружжя. В результаті реалізації корпоративного права одержане майно переходить у режим спільного сумісного майна подружжя» [5, с. 41].

У той період часу таке уявлення знаходило своє обґрунтування в нормах ЦК України щодо спадкування частки у статутному капіталі товариства. Зокрема, в статті 147 ЦК України було передбачено, що набуття частки іншою особою можливе лише за згодою інших учасників товариства. Так само було і передбачено щодо спадкування частки померлого учасника. Відтак, у науці та правозастосовній практиці склалося уявлення, що між учасниками товариства з обмеженою відповідальністю (а пізніше це поширилося на інші господарські товариства, крім акціонер-

них товариств) складаються якісь особливі міжособистісні зв'язки, а тому допуск «сторонніх» осіб до участі в товаристві без згоди інших учасників такого товариства вважався неприпустимим. Зрештою, саме це уявлення пізніше було екстрапольоване на справи про поділ майна подружжя.

Маючи намір врахувати при здійсненні поділу майна подружжя і належну частку в статутному капіталі товариства, у позовах заявлялися вимоги про стягнення грошової компенсації у розмірі 1/2 вартості внеску до статутного капіталу. Такий підхід протягом тривалого часу був усталеним та незмінно застосовувався судами (див. постанови Верховного Суду України від 03.06.2015 у справі № 6-38цс15, від 18.05.2016 у справі № 6-2121цс15; постанови Верховного Суду від 13.03.2019 у справі № 756/10797/15-ц, від 23.02.2022 у справі № 607/3781/18 тощо). Відтак, судова практика виходила з того, що частка в статутному капіталі в повному обсязі переходила до того з подружжя, хто був учасником такого товариства, а другий із подружжя отримував виплату компенсації. При цьому, розмір компенсації визначався з розрахунку вартості внеску до статутного капіталу новоствореного товариства або вартості купівлі частки в статутному капіталі вже існуючого товариства. Тобто, фактично йшлося про номінальну вартість частки у статутному капіталі господарського товариства.

Однак така ситуація не узгоджувалась з іншими правовими позиціями, висловленими судами у справах про поділ спільного майна подружжя. Пунктом 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2007 № 11 встановлювалось, що вартість майна, що підлягає поділу, визначається за погодженням між подружжям, а при недосягненні згоди – виходячи з дійсної його вартості на час розгляду справи. Тобто, вартість спільного майна подружжя враховується станом на час його поділу (в подальшому цей підхід було неодноразово підтверджено у судовій практиці). Якщо одна із сторін заявляє про певну вартість майна, то інша сторона має можливість або (1) погодитись із такою вартістю і тоді суди враховуватимуть саме таку вартість майна під час вирішення справи,

або (2) спростувати заявлену вартість та ініціювати визначення його дійсної (ринкової) вартості.

Такий підхід можна вважати запобіжником недобросовісної поведінки того з подружжя, хто б намагався під час судового розгляду справи безпідставно занизити вартість спільного майна у власних інтересах, наприклад, продавши певне майно із зазначенням у договорі неринкової ціни. Це правило застосовувалось до усіх справ про поділ майна подружжя, за винятком справ про поділ частки в статутному капіталі, де її вартість була обмежена номінальною вартістю внеску. Застосування кардинально відмінного принципу визначення вартості спільного майна подружжя, посилаючись на номінальну вартість частки у статутному капіталі товариства, було явно необґрунтованим та непослідовним. Хоча для його спростування і запровадження у правозастосовній практиці іншого підходу знадобилося доволі багато часу.

Ясність у вирішенні цього проблемного питання внесла правова позиція Великої Палати Верховного Суду, викладена у постанові від 10.04.2024 у справі № 760/20948/16-ц [6]. Відповідаючи на питання про те, на що може претендувати один із подружжя у випадку поділу частки у статутному капіталі товариства, суд зробив висновок про можливість вимагати виплату вартості частки члена подружжя у статутному капіталі, визначену на дату пред'явлення позовних вимог, що є відмінним від вартості частки внеску до статутного капіталу. Водночас у постанові презюмується, що вартість частки у статутному капіталі товариства відповідає розміру внеску, якщо тільки сторона, яка стверджує про зміну цієї вартості на час розгляду справи, не доведе, що вартість частки змінилась (зросла або зменшилась внаслідок звичайної діяльності товариства).

За таких обставин, висловлена правова позиція фактично не містила жодних відступів у вже наявних підходах до «поділу бізнесу» між подружжям, а лише уточнила підхід до визначення оцінки вартості такого майна як частка у статутному капіталі товариства. Фактично відбулося приведення такого підходу у відповідність до вже наявних і застосо-

вуваних способів врахування вартості спільного майна подружжя при його поділі.

Однак таке уточнення правової позиції вищої судової інстанції не є чимось абсолютно новим. Фактично це лише невелике уточнення судової практики, яке полягає в можливості визначати вартість частки в статутному капіталі не лише за номінальним підходом, але і за ринковою вартістю. Але такий підхід є недостатнім і не відповідає сучасним реаліям балансу інтересів між подружжям і третіми особами. Верховний Суд не наважився відійти від існуючого підходу та все ще керувався застарілим уявленням, що учасники товариства формують «закриту спільноту», допуск до якої є можливим лише за згодою таких учасників. Наголосимо, що таке уявлення ґрунтувалося на своєрідному протиставленні акціонерним товариствам і наголошенні на особливій ролі саме особистісних зв'язків між учасниками товариства з обмеженою відповідальністю. За таких обставин, вступ до складу учасників товариства іншого з подружжя вбачався недопустимим.

Проте з прийняттям у 2018 році Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» ситуація докорінно змінилась: відтепер перехід частки у статутному капіталі товариства до спадкоємця учасника товариства не потребує жодного узгодження. А отже надважливість міжособистісних зав'язків у товаристві була фактично нівельована. Як вже зазначалось, спадкові та сімейні правовідносини є наближеними один до одного, проте у цій ситуації нові умови спадкування частки без отримання згоди не відобразились у закріпленні права другого з подружжя на вступ до складу учасників товариства. Хоч на законодавчому рівні відсутні будь-які заборони здійснити поділ частки у статутному капіталі між подружжям шляхом передачі у власність другому з подружжя половини такої частки, судова практика з незрозумілих причин не допускає такий спосіб поділу. Існуючий підхід судів втратив свою актуальність, не відповідає вимогам сучасності та принципу справедливого поділу спільного майна між подружжям.

Наприклад, змоделюємо ситуацію, коли товариство засноване одним з подружжя,

який володіє 100 % статутного капіталу товариства. Яка законодавча норма обмежує можливість реального поділу (поділу в натурі) такої частки між подружжям? Чому другий із подружжя, якому така частка у статутному капіталі належить на праві спільної сумісної власності, позбавляється можливості отримати результати економічного розвитку товариства, яке зростатиме в майбутньому? Або ж зворотна ситуація – товариство є збитковим, а здійснений за спільні кошти подружжя внесок до статутного капіталу фактично знецінився через декілька років після здійсненого поділу майна подружжя. За таких умов, ризики підприємницької діяльності несправедливо покладаються тільки на «титульного власника» частки у статутному капіталі товариства, у той час як другий із подружжя гарантовано отримує грошову компенсацію. Залишається відкритим питання: що перешкоджає здійснити поділ такого майна у спосіб інший, аніж виплата компенсації?

Абсолютно доречним вбачається здійснення поділу частки в статутному капіталі товариства між подружжям в натурі, де кожен із подружжя набуває пропорційний розмір частки і стає повноправним учасником товариства. Такий спосіб поділу спільного майна подружжя гарантував би справедливий підхід у поділі активів та дозволив би кожному із подружжя реалізовувати належним чином своє право власності на відповідну частку у статутному капіталі, включаючи як право на отримання дивідендів, так і право на управління товариством. Зважаючи на те, що законодавець відійшов від принципу збереження особистісних зв'язків між учасниками товариства, такий спосіб поділу частки у статутному капіталі є припустимим навіть за умови наявності інших його учасників. За аналогією зі спадкуванням, другий із подружжя може вступити до товариства без необхідності отримання окремої згоди інших учасників такого товариства.

Такий підхід до вирішення питання «поділу бізнесу» між подружжям вочевидь є більш ефективним та враховує інтереси обох з подружжя, хоч і створює для бізнесу свої ризики та ставить його під удар, наприклад через особисті конфлікти та непорозу-

міння між колишнім подружжям. Такі ситуації можливо врегулювати та передбачити механізми їх вирішення, у тому числі шляхом укладення корпоративного договору. Водночас пропонується спосіб поділу майна виводить спір з категорії сімейно-правового до корпоративного, а отже до розгляду справи цілком можливим буде залучення інших учасників товариства, інтереси яких будуть враховані під час здійснення судового розгляду, а можливі негативні наслідки мінімізовані.

Отже, з прийняттям Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» законодавець змінив свій підхід до природи таких господарських товариств. Зв'язок учасників цих господарських

товариств більше не вважається якимось особистісним і таким, що не допускає вступ нових учасників без волевиявлення наявних. Тобто ці види господарських товариств наблизились більше до акціонерних товариств, в яких чинні власники акцій не можуть блокувати вступ нових акціонерів. А відтак відпали будь-які перешкоди для реального поділу між подружжям частки в статутному капіталі. Більш того, поділ в натурі між подружжям частки в статутному капіталі є більш збалансованим з точки зору врахування інтересів кожного з подружжя. Насамкінець наголосимо, що питання корпоративних прав подружжя, тобто прав, що впливають з акції/частки, потребує окремого дослідження і не було предметом цього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вінтоняк Н. Д. Правовий режим корпоративних прав подружжя: монографія. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 187 с.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 року № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text> (дата звернення: 22.06.2025).
3. Рішення Конституційного Суду України 19 вересня 2012 року № 17-рп/2012 у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «КІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 СК України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text> (дата звернення: 22.06.2025).
4. Постанова Верховного Суду України від 02.10.2013 у справі № 6-79цс13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/34180776> (дата звернення: 22.06.2025).
5. Вінтоняк Н. Д. «Поділ корпоративних прав» при поділі спільної сумісної власності подружжя. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2015. Вип. 38. С. 40-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2015_38_6 (дата звернення: 22.06.2025).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.04.2024 у справі № 760/20948/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118520073> (дата звернення: 22.06.2025).

Фатєєв А. О.,
здобувач ОС «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ДОГОВІРНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ЗДІЙСНЕННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті проаналізовано проблеми договірного регулювання організації та здійснення господарсько-торговельної діяльності в сучасних умовах господарювання, обґрунтовано пропозиції щодо їхнього подолання.

До викликів розвитку правового регулювання господарсько-торговельної діяльності віднесено скасування Господарського кодексу України, відсутність спеціального окремого закону у сфері торгівлі, а також поглиблення європейської інтеграції України та функціонування поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, що має на меті забезпечення вільного руху товарів і послуг.

Аргументовано, що господарсько-торговельний договір слід розглядати як родові поняття щодо різноманітних договорів, які опосередковують господарські відносини у сфері торгівлі. Зроблено висновок, що основу торгового обороту становлять договори щодо реалізації товару для здійснення господарської діяльності (договір оптової купівлі-продажу, поставки тощо); посередницькі договори, що здійснюються в інтересах учасника торговельного обороту (договори комісії, доручення, агентування); договори, що сприяють торгівлі (договори зберігання, страхування товарів, створення рекламної продукції); та договори про організацію торгівлі (договори з органами влади та місцевого самоврядування та суб'єктами господарсько-торговельної діяльності).

Уточнено, що господарсько-торговельному договору характерно поєднання приватного інтересу суб'єктів господарсько-торговельної діяльності та публічного інтересу з метою забезпечення публічного господарського порядку. Зазначене обумовлює необхідність встановлення обмежень договірної свободи та низки вимог до набуття правосуб'єктності суб'єктами цієї діяльності, що здійснюється на професійних засадах, систематично, з метою отримання прибутку та забезпечення руху майна, послуг у господарському обороті.

Ключові слова: господарсько-торговельна діяльність, господарський договір, суб'єкти господарювання, організація та здійснення господарської діяльності, саморегулювання, господарське законодавство України, право ЄС.

Fatieiev A. O. Contractual forms of organization and implementation of economic trade activities

Abstract. The article analyzes the most challenging issues on contractual regulation of economic trade activities in current business circumstances and proposes the ways for their overcoming.

The challenges for developing legal regulation of economic trade activities include the abolition of the Economic Code of Ukraine, the absence of a special law on trade activities, as well as the deepening of Ukraine's integration to the European Union, functioning of a Deep and Comprehensive Free Trade Area between Ukraine and the EU, aimed at ensuring free movement of goods and services.

It is argued that an economic trade contract should be considered as a generic concept for various contracts that mediate economic trade relations. It is concluded that the system of economic trade contracts include the sale of goods contracts (as a basis for trade turnover and implementation of economic trade activities, e.g. wholesale purchase and sale contract, supply, etc.); intermediary contracts concluded in the interests of a participant in trade turnover (commission contracts, mandate contracts, agency contracts); contracts that facilitate trade (storage contracts, insurance contracts, creation of advertising products contracts); and organizational trade agreements (contracts between governmental bodies, local authorities and economic trade entities).

It is specified that the economic trade contract is characterized by a combination of the private interest of economic entities and the public interest in order to ensure public economic order. The abovementioned makes it necessary to establish restrictions on contractual freedom and a number of requirements for the acquisition of legal personality for economic entities, which carry out trade activities on a professional basis,

systematically, aimed at obtaining profit and ensuring the movement of property and services in economic turnover.

Key words: *economic trade activity, economic contract, economic entities, organization and implementation of economic activity, self-regulation, economic legislation of Ukraine, EU law.*

Вступ. В умовах нових викликів, спричинених появою нових цифрових технологій, набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС, ускладненням міжнародних та внутрішніх господарських зв'язків, викликаних воєнним станом в Україні, виникає необхідність переосмислення договірних форм організації та здійснення господарсько-торговельної діяльності, що зумовлює актуальність проведення дослідження.

Мета цієї статті полягає у висвітленні особливостей договірної регулювання господарсько-торговельної діяльності у сучасних умовах господарювання та розробці пропозицій щодо його удосконалення.

Постановка завдання. Різноманіття форм організації та здійснення господарсько-торговельної діяльності, серед яких матеріально-технічне постачання і збут; енергопостачання; заготівля; оптова, роздрібна торгівля і громадське харчування; продаж і передача в оренду засобів виробництва; комерційне посередництво у здійсненні торговельної діяльності та ін., опосередковується сукупністю господарських договорів: поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, енергопостачання, купівлі-продажу, оренди, міни (бартеру), лізингу тощо.

У науці господарського права питанням правової природи господарського договору присвятили свої праці О. Беянович, О. Вінник, В. Мілаш та інші дослідники. Договорам, що опосередковують господарсько-торговельну діяльність, присвятили свої дослідження Г. Бабаджанян, О. Гончаренко, І. Кравець, К. Кролевецький, В. Куріпко, А. Манжула, В. Резнікова та ін., роботи яких складають основу цього дослідження.

Договори, що опосередковують господарсько-торговельну діяльність, класифікуються у науковій літературі за різними критеріями, зокрема за сферою господарської діяльності та характером господарських відносин; за формами господарської діяльності (основні та допоміжні); за ступенем нормативного регулювання тощо [1]. Втім, термін «госпо-

дарсько-торговельні договори» як системоутворююча категорія у чинному законодавстві не закріплено. У ст. 633 Цивільного кодексу України лише зазначено, що роздрібна торгівля, серед іншого, опосередковується публічним договором, умови якого встановлюються однаковими для всіх споживачів, а продавець зобов'язаний здійснювати продаж товарів кожному, хто звертається до нього, та не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення такого договору.

Скасування Господарського кодексу України, відповідно до Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 р. № 4196-IX, яким закріплено правові основи організації та здійснення господарсько-торговельної діяльності та її договірної регулювання, відсутність спеціального окремого закону у сфері торгівлі, а також поглиблення європейської інтеграції України та функціонування поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, що має на меті забезпечення вільного руху товарів і послуг – зазначене визначає необхідність дослідження актуальних питань договірної регулювання господарсько-торговельної діяльності та формування векторів розвитку відповідного законодавства.

Результати дослідження. У науковій літературі зазначається, що господарсько-торговельний договір є однією із основних підстав виникнення господарсько-торговельних зобов'язань, правовою формою закріплення товарно-грошових відносин, засобом нормативного саморегулювання, поряд із стандартними правилами, етичними кодексами здійснення певних видів економічної діяльності, іншими узгодженими діями суб'єктів на основі договору [2]. Як різновиду господарського договору, господарсько-торговельному договору притаманні характерні ознаки, з урахуванням специфіки господарсько-торговельної

діяльності. На думку О. Беяневич, господарський договір є збірним поняттям, що об'єднує різні договірні типи, які мають схожі принципи нормативної регламентації [3, с. 10-12]. Специфіку господарського договору О. Беяневич вбачає, насамперед, у його особливому суб'єктному складі та обмеженні договірної свободи, стверджуючи, що головним інституційним принципом господарського договірного права є принцип обмеженості свободи договору у передбачених законом випадках [3, с. 14-15]. У навчальній літературі до ознак притаманних господарському договору, відносять господарські цілі (реалізація продукції, виконання робіт, надання платних послуг), дію щодо господарських договорів окремих правил стосовно їхнього укладення і змісту господарських договірних зобов'язань, законодавче обмеження кола можливих суб'єктів господарських договорів [4, с. 133-134].

О. Вінник підкреслює, що регулятивна дія господарського договору зумовлюється двома чинниками: а) господарський договір є індивідуальним правовим актом, що забезпечує юридичне оформлення складних і різноманітних господарських зв'язків; б) складність і різноманітність цих зв'язків вимагає належного пристосування загальних указівок закону до змісту й середовища функціонування певного господарського зв'язку: характеру конкретної господарської операції, економічних інтересів і технічних можливостей сторін, їхнього фінансового становища, перспектив розвитку [5, с. 219].

В. Мілаш розглядає комерційний договір як складову механізму господарсько-правового регулювання ринкових відносин: 1) на рівні нормативно-правового регулювання – як субінститут правового інституту господарського договору; 2) на рівні автономного (індивідуального) регулювання – як акт автономного (індивідуального) регулювання суб'єктів господарського права щодо умов і порядку здійснення ринкового обміну; 3) на рівні реалізації права – як юридичний факт, що породжує правовідносини [6, с. 6].

О. Гончаренко досліджує господарський договір як засіб саморегулювання на рівні індивідуальної правотворчості та правозастосування, коли сторони визначають та реалі-

зують власні правила поведінки без зовнішнього (публічного) впливу, водночас у межах, допустимих державою [7, с. 17]. Крім господарського договору, до важливих нормативних саморегулятивних інструментів українського бізнесу дослідниця відносить етичні кодекси, комплаєнс, стандарти господарської діяльності [7, с. 1].

Еволюція наукових поглядів на торговельну угоду відповідає етапам розвитку самого торговельного права. Первісно торговельне право (право купців) мало своїм предметом торговельні відносини у вузькому значенні слова (посередництво в обігу товарів і платіжних засобів), а відносини щодо купівлі сировини для перероблення та виготовлення продукції не підпорядковувалися дії торговельного права. Основними торговельними угодами правова доктрина кінця ХІХ – початку ХХ ст. традиційно вважала купівлю з метою подальшого продажу (збуту); угоди, що опосередковували грошову та фондову торгівлю, зокрема банківські та біржові операції; посередництво в обігу праці; перевезення, складське зберігання тощо. Окрім означеної диференціації торговельних угод на основні та допоміжні, окремі учені вирізняли договори односторонньо-торговельного (для торговця вона є торговельною, для неторговця – неторговельною) та двосторонньоторговельного характеру (для обох сторін є торговельною) [8, с. 7]. Однак, починаючи з ХХ століття, поняття «торгівля» в юридичному контексті почали визначати як власне торгівлю (в економічному значенні слова), транспорт, банківську та страхову справу, так і переробну промисловість, видавничу справу, різноманітні види посередницької діяльності (з'явилися маклери, брокери тощо) [8, с. 5].

У постанові Верховного Суду від 22.01.2020 року у справі № 399/590/17 зроблено висновок, що переважним способом правового регулювання договірних цивільних відносин в Україні є їх саморегулювання, яке здійснюється безпосередньо учасниками таких відносин як членами громадянського суспільства з урахуванням їхніх інтересів. На розвиток цього висновку у постанові Верховного Суду від 12 травня 2022 року у справі № 756/15123/18 договір прямо визначається

як універсальний регулятор приватних відносин, покликаний забезпечити їх регулювання й має бути спрямований на встановлення, зміну або зупинення приватних прав та обов'язків. Таким чином, договір визнається регулятором відносин нарівні з іншими джерелами права; самостійним правовим способом організації конкретних індивідуально-договірних зв'язків суб'єктів господарювання, який існує поряд із нормативно-правовою регламентацією, а державною волею визначаються лише її межі [8, с. 92].

З прийняттям Закону України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 року, «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 року та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 року стало правовий підґрунтям для запровадження в господарській діяльності електронного договору.

У контексті європейської інтеграції України важливим завданням є гармонізація національного договірної права з правом Європейського Союзу. Це включає впровадження сучасних стандартів договірної регулювання, забезпечення правової визначеності та передбачуваності для суб'єктів господарювання. Серед головних викликів є необхідність удосконалення правової бази України з урахуванням особливостей європейського законодавства, зокрема щодо захисту прав споживачів [9].

Важливий вплив на національне договірне право має Віденська конвенція 1980 р., якій вдалося знівелювати відмінності національних законодавств стосовно умов (*conditions*), гарантій (*warranties*), переданням іншого товару, ніж обумовлений договором (*aliud pro alio*), дефектів, недоліків якості, та замінити їх уніфікованою суб'єктивною концепцією відповідності товару, яка згодом знайшла своє закріплення у законодавстві ЄС, в тому числі у нових Директивах у сфері купівлі-продажу та постачання цифрового контенту (зокрема, Директиви 2019/770 про деякі аспекти договорів поставки цифрового контенту та цифрових послуг; Директива 2019/771 про деякі аспекти договорів купівлі-продажу товарів) [10].

Втім, слід підкреслити, що все більшого значення набувають договірні формуляри як

певна сукупність типових (стандартних) умов договорів, «проформи» як певна конфігурація об'єднаних, заздалегідь підготовлених договірних умов, розрахованих на майбутнє регулювання прав та обов'язків сторін певного господарського, зокрема комерційного договору; що розробляється і затверджується КМУ, іншим органом державної влади або управління; міжнародними й вітчизняними організаціями, діяльність яких спрямована на впорядкування комерційного обороту; самими підприємцями [8, с. 90].

Досліджуючи правові питання саморегулювання господарсько-торговельної діяльності, Г. Бабаджанян розглядає договір як засіб саморегулювання, якому притаманні як загальні, так і конкретні риси нормативного саморегулювання; як універсальний механізм приватного права, що надає його учасникам можливість самим виступати своєрідними «законодавцями» для себе, проте у визначених правом межах [11, с. 176]. До нормативних засобів саморегулювання дослідниця відносить: господарський договір, типовий договір, меморандум, звичай ділового обороту (торгівлі), установчі документи підприємств, локальні акти саморегулювних організацій, етичні кодекси, кодекси практик тощо [11, с. 173-174].

В. Мілаш зазначає, що суспільна практика, правомірна діяльність та поведінка суб'єктів права є джерелами індивідуальних норм (мікронорм), є другим «щаблем» регламентації суспільних відносин, коли етап прямого регулювання від імені держави на локальному рівні замінюється етапом саморегуляції. При цьому договірна регламентація є самостійним правовим способом організації конкретних індивідуально-договірних зв'язків суб'єктів господарювання, який існує поряд із нормативно-правовою регламентацією, а державною волею визначаються лише її межі [8, с. 92].

На основі аналізу загальних теоретичних положень щодо господарського договору, специфіки здійснення господарсько-торговельної діяльності Г. Бабаджанян виокремлює особливості договору у господарсько-торговельній діяльності: 1) такий договір ґрунтується на вільному волевиявленні сто-

рін; 2) форма укладення договору залежить від волі сторін; 3) укладення, зміна та припинення договорів відбувається за взаємною згодою сторін; 4) наявність певних обмежень для договору у господарсько-торговельній діяльності [11, с. 77-88]. Дослідниця класифікує обмеження таким чином: 1) залежно від форми здійснення господарсько-торговельної діяльності (обмеження в оптовій, роздрібній торгівлі, громадського харчування тощо); 2) залежно від засобів саморегулювання господарсько-торговельної діяльності (обмеження щодо договорів купівлі-продажу, поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, оренди, міни (бартеру), лізингу тощо; обмеження щодо створення та діяльності громадських об'єднань, господарських об'єднань, бірж, торгово-промислових палат); 3) обмеження залежно від галузі господарсько-торговельної діяльності [11, с. 176].

К. Кролевецький, досліджуючи систему договорів на ринку оптової торгівлі, класифікує їх так: 1) за сферою господарської діяльності та характером господарських правовідносин – договори, які виникають на етапах встановлення ділових зв'язків; забезпечення оплатного переходу прав на партії товарів; здійснення господарсько-торговельної діяльності; супровід (опосередкування) господарсько-торговельної діяльності; надання оптових торговельних послуг, внутрішньогосподарських правовідносин (внутрішньогосподарські оптові договори); 2) за формами господарської діяльності: основні (господарсько-торговельна діяльність) та допоміжні (забезпечувальні); 3) залежно від меж оптово-господарських правовідносин: внутрішні та зовнішні оптові договори; 4) за ступенем нормативного регулювання: поіменовані та непоіменовані оптові договори; 5) за правовим статусом та характером договірних зобов'язань: базові оптові договори, основні оптові договори, представницькі оптові договори, забезпечувальні оптові договори, допоміжні оптові договори, інформаційні договори в оптових правовідносинах [1].

А. Манжула, В. Куріпко розглядають торгово-господарський договір не окремий тип, а певну сукупність договорів, що володіють низкою таких тільки їм притаманних якостей,

які викликають необхідність встановлювати в межах загальних норм зобов'язального права правила, загальні для одних тільки господарських договорів – поставки, підряду на капітальне будівництво, перевезення вантажів, експлуатації залізничних під'їзних шляхів не загального користування і тощо [12].

В. Резнікова та І. Кравець зазначають, що у сфері торгівлі укладають «класичні» посередницькі договори (доручення, комісії та агентський договір), а також виокремлюють непоіменовані торговельні договори, що мають посередницьку природу (дистриб'юторський, дилерський). Змістом посередницького договору в сфері торгівлі є діяльність посередника з надання відповідних послуг замовникові, зокрема й при укладанні торговельних договорів (поставки, купівлі-продажу, контрактації сільськогосподарської продукції, міни (бартеру)) [13].

Як вбачається, основу торгового обороту становлять договори щодо реалізації товару для здійснення господарської діяльності (договір оптової купівлі-продажу, поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, закупівель для державних потреб тощо). До системи господарсько-торговельних договорів також доцільно віднести посередницькі договори, що здійснюються в інтересах учасника торговельного обороту (договори комісії, доручення, агентування); договори, що сприяють торгівлі (договори зберігання, страхування товарів, створення рекламної продукції, надання рекламних та інформаційних послуг); та договори про організацію торгівлі (договори з органами влади та місцевого самоврядування та суб'єктами господарсько-торговельної діяльності з питань організації та здійснення торгівлі).

Висновки. Підсумовуючи зазначене, господарсько-торговельний договір слід розглядати як родове поняття щодо різноманітних договорів, які опосередковують господарські відносини у сфері торгівлі. До ознак господарсько-торговельного договору як виду господарського договору та основного регулятора господарських відносин у сфері торгівлі слід віднести: спрямованість на забезпечення господарсько-торговельної діяльності учасників договірних відносин

(забезпечення оплатного переходу прав на товар, супровід господарсько-торговельної діяльності); особливий суб'єктний склад – суб'єкти господарсько-торговельної діяльності; можливість відступлення від принципу рівності сторін; поєднання в договорі майнових (передання продукції, її оплата тощо) та організаційних елементів (визначення порядку виконання, підстави дострокового розірвання договору, порядок розгляду спорів тощо); поєднання свободи договору з її можливим обмеженням з метою захисту інтересів споживачів та загальногосподарських інтересів; поєднання з плановим процесом, враховуючи тривалі господар-

сько-правові зв'язки суб'єктів господарсько-торговельної діяльності.

Як різновиду господарського договору, господарсько-торговельному договору характерно поєднання приватного інтересу суб'єктів господарсько-торговельної діяльності та публічного інтересу з метою забезпечення публічного господарського порядку. Зазначене обумовлює необхідність встановлення обмежень договірної свободи та низки вимог до набуття правосуб'єктності суб'єктами цієї діяльності, що здійснюється на професійних засадах, систематично, з метою отримання прибутку та забезпечення руху майна, послуг у господарському обороті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кролевецький К.І. Договори, що використовуються на ринку оптової торгівлі: поняття та класифікація. *Право і суспільство*. 2019. № 2. Ч. 2. С. 76-82. Гончаренко О. Види саморегулювання господарської діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 68-72.
2. Беяневич О.А. Господарський договір та способи його укладення: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.04. Київ, 1999. 180 с.
3. Пилипенко А.Я., Щербина В.С. Господарське право: курс лекцій. Київ. Вентурі, 1996. 288 с.
4. Вінник О. М. Господарське право: курс лекцій. Київ: Атака, 2004. 624 с.
5. Мілаш В. С. Комерційний договір у господарському праві: теоретичні проблеми становлення та розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2008. 40 с.
6. Гончаренко О. М. Теоретико-правові засади саморегулювання господарської діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2020. 36 с.
7. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія / В. С. Мілаш; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 227 с.
8. Забзалюк Д. Місце договору у механізмі регулювання господарських правовідносин: компаративістський вимір. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 1. С. 24-30. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/4.pdf>
9. Саванець Л. Вплив Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів на становлення концепції відповідності товару у законодавстві Європейського Союзу. <https://kcp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/82/2021/11/%D0%94%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-2021.pdf>
10. Бабаджанян Г.Б. Правове забезпечення саморегулювання господарсько-торговельної діяльності: дис. ... докт. філос.: 081. Київ, 2024. 230 с.
11. Манжула А., Куріпко В. Особливості укладення договорів у сфері господарсько-торговельної діяльності. *Наукові записки. Серія: Право*. 2021. № 10. С. 30-33. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2021-10-1>
12. Резнікова В., Кравець І. Посередницькі договори як регулятор торговельних відносин. *Право України*. 2022. № 5. С. 66-80. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2022_5-s5.pdf

Шуба Б. В.,доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»**Джунь В. О.,**доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Ця стаття аналізує форми, засоби та різновиди діджиталізації діяльності суб'єктів господарювання через виникнення і реалізацію господарських правовідносин. Діджиталізацію слід розглядати не як кінцеву мету, а як безперервний процес, який дозволяє інтегрувати сучасні цифрові досягнення у практику підприємств, позбавляючи їх залежності від фізичних активів.

Для успішного впровадження трансформацій бізнесу необхідно створити чітку стратегію розвитку, інвестувати в передові технології та забезпечити високий рівень професійної підготовки персоналу. Актуальними формами діджиталізації на сьогодні є електронний документообіг, що передбачає заміну паперових документів на електронні.

Наукова праця зосереджена на ключових аспектах договірно-правового регулювання господарських операцій у рамках динамічних процесів діджиталізації. У статті викладено огляд сучасних викликів та проведено аналіз проблем правового забезпечення електронної договірної взаємодії між учасниками господарського обороту. Авторка наголошує на відсутності єдиного підходу до оптимального оновлення традиційних принципів договірного права з огляду на специфіку використання електронних договорів.

Значну увагу приділено процедурі укладення електронних договорів, у якій беруть участь суб'єкти господарської діяльності, а також змістовному аналізу поняття «електронна форма договору». На основі вивчення наукових позицій і норм чинного законодавства України проведено дослідження правової природи таких елементів, як електронна оферта та акцепт, а також розглянуто процедурні аспекти їх реалізації.

Порядок і форми укладення господарського договору визначають послідовність дій сторін, спрямованих на досягнення згоди щодо істотних умов договору. Цей процес включає виконання обов'язкових етапів, передбачених чинним законодавством, які забезпечують надання договору юридичної сили.

До основних законодавчих актів, які регламентують процедури та специфіку укладення електронного господарського договору, належать Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про електронну комерцію» та Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг».

Електронний господарський договір має ряд характерних особливостей: він прирівнюється до письмового договору; може бути підписаний як за допомогою електронного цифрового підпису, так і через спеціалізовані програми; а також може слугувати доказом у судових спорах.

Ключові слова: електронний договір, цифрові технології, діджиталізація, юридична сила, оферта.

Shuba B. V., Dzhun V. O. Legal aspects of regulation of entrepreneurial activity in the conditions of digitalization of the economy

Abstract. This article examines the various forms, mechanisms, and types of digitalization adopted by business entities, with a focus on the emergence and implementation of economic legal relations. Digitalization is presented not as a definitive goal but as an ongoing process that integrates innovative digital technologies into enterprise operations while reducing reliance on physical assets. To successfully drive business transformations, enterprises must establish clear development strategies, invest in advanced technologies,

and prioritize the professional development of their workforce. Among the current methods of digitalization, electronic document management plays a central role, enabling the replacement of traditional paper documents with digital counterparts. The study specifically explores the contractual and legal frameworks governing business transactions within the dynamic context of digitalization. It provides insights into contemporary challenges and highlights the gaps in legal support for electronic contractual interactions among stakeholders in the economic cycle. The author identifies the absence of a unified approach for updating traditional contract law principles to incorporate the nuances associated with electronic contracts. Significant emphasis is placed on the process of drafting and concluding electronic contracts involving economic entities.

This includes a detailed analysis of the concept of an “electronic form of contract” and its legal implications. Drawing from scholarly perspectives and the current legal framework in Ukraine, the research investigates key elements such as electronic offers and acceptances, while addressing procedural considerations for their execution. The article underscores that the process and format of concluding commercial contracts hinge on the sequential actions taken by parties to reach consensus on crucial terms. This process adheres to legally prescribed steps to ensure that the contract attains binding legal status.

Legislation governing electronic commercial contracts includes the Commercial Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine “On Electronic Commerce,” and the Law of Ukraine “On Electronic Documents and Electronic Document Management.” These laws collectively outline the procedural norms and specificities involved in electronic contract formation. An electronic commercial contract possesses distinct characteristics: it holds equivalent legal status to a written agreement, can be authenticated using either electronic digital signatures or specialized software, and serves as admissible evidence during legal proceedings.

Key words: *electronic contract, digital technologies, digitalization, legal force, offer.*

Постановка проблеми. Одним із головних тенденцій сучасності є впровадження процесів цифровізації у всі аспекти людської діяльності, включаючи сферу господарювання. Це зумовлює активне розширення використання електронного формату в договірних взаємовідносинах між учасниками господарських операцій та зміну способів їх здійснення.

Цифрові інструменти мають значний вплив і на господарську діяльність та підприємництво. Інновації, такі як штучний інтелект, машинне навчання та інші розробки, стають рушієм змін у цих сферах. Цифрові технології суттєво трансформують людську свідомість. Вже сьогодні вони активно використовуються для розвитку національної економіки, змінюючи як процеси виробництва, так і загальний підхід до ведення бізнесу та управління господарськими процесами.

Дослідження правових явищ, тісно пов'язаних із глобальним розвитком технологічних інновацій, має значний вплив на суспільство та створює нові можливості для більш глибокого вивчення цієї тематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці дослідженню діджиталізації господарської діяльності в умовах сучасності присвячено ряд праць. Такі науковці як В. Мілаш, М. Дутова, С. Злобіна, Н. Коваль приділили свою наукові роботи аналізу впливу цифровізації на господарсько-правові

відносини. Проте, достатнього дослідження питань цифровізації економіки в умовах воєнного стану майже не проводилось.

Метою статті є всебічний та узагальнений аналіз дослідження особливостей правового регулювання господарської діяльності в контексті цифрової економіки України.

У тексті основну увагу приділено дослідженню юридичних аспектів електронного договору, його значущості в цивільному і господарському праві, а також розгляду правової сили електронного підпису та способів ідентифікації сторін.

Стаття містить глибокий аналіз чинних нормативно-правових актів і можливих напрямків розвитку цифрового правового середовища в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція цифрових технологій у сучасне життя набирає масштабних обертів, активно змінюючи структуру суспільних взаємин. Унаслідок цього з'являються нові об'єкти правового регулювання, такі як цифрові активи, майно, валюта тощо. Формування правовідносин у цифровому середовищі створює потребу у визначенні на нормативному рівні прав, обов'язків та видів відповідальності учасників таких відносин.

У певних випадках ці взаємини можуть функціонувати без безпосередньої участі людини, що стає як специфічною особливістю,

так і викликом, який потребує нестандартного підходу від законодавців. Розвиток цифрової економіки, заснований на використанні різноманітних технологічних об'єктів, стимулює тенденції реформування законодавства. Це викликає наукові дискусії щодо необхідності їх правового закріплення та створення ефективного механізму регулювання.

В першу чергу, варто надати визначення поняттю діджиталізація. С. Веретюк і С. Пілінський вважають, що цифрова економіка є невід'ємною частиною загальної економічної системи, де ключову роль відіграє обсяг знань суб'єктів, а нематеріальне виробництво виступає головним показником при формуванні інформаційного суспільства [1, с. 56].

Поняття «цифрова економіка», «економіка знань», «інформаційне суспільство», «смарт-суспільство» та «смарт-міста» є ключовими елементами формування нової економічної системи, яка поступово замінює індустріальну парадигму. Ця сучасна економічна модель сприяє створенню конкурентоспроможної продукції з високою доданою вартістю, відкриває можливості для появи робочих місць принципово нового типу та забезпечує ефективний пошук рішень актуальних соціальних, культурних і екологічних викликів.

Д. Маньгора зазначає, що діджиталізація є неологізмом, який з'явився в українській мові відносно недавно. Цей термін представляє собою транслітерацію англійського слова «digitalization» і, згідно з визначенням словника, охоплює зміни в усіх сферах суспільного життя, спричинені впровадженням цифрових технологій [2, с. 70].

Водночас В. Антонюк трактує діджиталізацію як інформаційно-комунікаційний процес, реалізований за допомогою автоматизованих, інформаційних, телекомунікаційних та електронних технологій, наголошуючи на її ключовій ролі в цьому процесі [3, с. 226].

Як слушно зазначає О. Вінник, формування цифрової економіки та її соціальне спрямування потребує відповідного правового регулювання. Хоча в Україні вже ухвалено значну кількість нормативно-правових актів, залишається актуальною проблема комплексного регулювання ключових аспектів відносин у сфері цифрової економіки [4, с. 186].

Це можна реалізувати шляхом прийняття кодифікованого документу, наприклад, Закону «Про цифрову економіку» або Кодексу цифрової економіки. Такий підхід сприятиме вдосконаленню законодавства у цій сфері не лише за змістом, формою та систематичністю, але й забезпечить його адаптацію до найкращих світових стандартів із врахуванням національного досвіду. Більш того, існує потенційна можливість створення правового регулювання електронної економіки, яке може перевершити чинні міжнародні практики.

Війна, що розпочалася в Україні 24 лютого 2022 року внаслідок повномасштабного російського вторгнення, стала головною перепорою для нормального функціонування усіх сфер життєдіяльності, зокрема бізнесу. Ця ситуація змусила багатьох підприємців суттєво змінити звичний формат роботи, а деяким довелося повністю переорієнтувати діяльність або перенести її в інший регіон. У той час як частина компаній була змушена тимчасово чи остаточно припинити функціонування, інші змогли адаптуватися до нових реалій, у тому числі через переїзд.

У цьому контексті електронна комерція стала для багатьох компаній зручним і ефективним рішенням, яке не лише дозволило вижити, але й зробити бізнес більш продуктивним та прибутковим. Зокрема, значна частина підприємств обрала перехід до електронного документообігу, який, порівняно з паперовим форматом, потребує суттєво менших часових, фінансових та кадрових ресурсів для обслуговування.

Водночас не всі бізнеси змогли відмовитися від традиційних моделей роботи. Це часто призводило до зниження їх капіталу та конкурентоспроможності на ринку. Варто зазначити, що сфера інтернет-технологій пропонує широкий спектр можливостей для розвитку бізнесу, проте іноді правовідносини у цій сфері виходять за межі початкових домовленостей між сторонами. Це створює потребу у додаткових правових механізмах для захисту інтересів учасників господарських відносин.

Діджиталізація відіграє важливу роль у правовому регулюванні бізнесових проце-

сів, особливо завдяки впровадженню смарт-контрактів [5].

Господарський кодекс України прямо не передбачає можливість використання електронної форми договорів. Водночас частина 7 статті 179 містить положення, згідно з яким господарські договори укладаються на основі правил, встановлених Цивільним кодексом України, з урахуванням особливостей окремих видів договорів [6].

Відповідно до частини 2 статті 639 Цивільного кодексу України, договір, укладений із застосуванням інформаційно-комунікаційних систем за спільною згодою сторін, прирівнюється до договору, оформленого в письмовій формі [7].

Відповідно до статті 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», важливим аспектом є можливість створення, передачі, зберігання та перетворення електронного документа за допомогою електронних засобів у візуальний формат на паперовому носії, який дозволяє зручне сприйняття його змісту людиною [8].

Окремо слід підкреслити, що саме із прийняттям Закону України «Про електронну комерцію» був визначений порядок оформлення електронного договору [9].

Електронний формат документів має значну чутливість до зовнішніх впливів, легко реагує на подразнення та часто стає вразливим до навіть незначних корекцій. З огляду на це, з законодавчої точки зору було б доречно запровадити додаткові гарантії захисту цілісності електронного носія. Саме цілісність забезпечує сталість і незмінність даних від моменту їх створення до остаточного знищення.

Однак, аналізуючи закони «Про електронні документи та електронний документообіг» і «Про електронні довірчі послуги», можна помітити, що поняття «цілісність» не лише не визначене, але й повністю відсутнє. Для уточнення терміна варто звернутися, наприклад, до ДСТУ 3396.2-97 «Захист інформації», де цілісність трактується як процес, порушення якого спричиняє спотворення, руйнування або знищення інформації.

Ще одна дефініція присутня у ЗУ «Про захист інформації в інформаційно-телекому-

нікаційних системах», де цілісність порушується через несанкціоновані дії, які змінюють зміст інформації.

Обидва визначення є досить поверхневими і, на нашу думку, не враховують ключових аспектів цілісності даних, таких як їх незмінність і повнота. Було б розумно розширити трактування цього терміна в Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг», додавши поняття «цілісність» у контексті узгодженості, повноти, незмінності, точності та достовірності електронних даних. Такий підхід можна реалізувати через внесення відповідних змін до статті 12 цього закону.

Електронний договір укладається у два етапи: спочатку здійснюється направлення оферти, а потім її прийняття, що означає акцепт відповідно до частини 3 статті 11 Закону України «Про електронну комерцію».

Розглядаючи питання оферти, варто зазначити, що відповідно до частини 4 статті 11 Закону України «Про електронну комерцію», пропозиція щодо укладення господарського договору може бути адресована у таких форматах: по-перше, шляхом надсилання комерційного електронного повідомлення; по-друге, через розміщення пропозиції в мережі Інтернет або інших інформаційно-комунікаційних системах.

Момент укладення електронних договорів визначається за такими ж принципами, як і для традиційних («паперових») договорів. Відповідно до пункту 2 частини 3 статті 11 Закону України «Про електронну комерцію», електронний договір вважається укладеним у момент отримання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про її прийняття [9].

Це може бути здійснено через: надіслання електронного повідомлення, заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття пропозиції в електронній формі, підписаного згідно з вимогами статті 12 того ж закону, або шляхом виконання дій, які однозначно свідчать про прийняття пропозиції. При цьому такі дії повинні бути чітко роз'яснені в інформаційній системі, де розміщена пропозиція, а їхній зміст має логічно співвідноситися з пропозицією.

Передбачають лише передплатну основу здійснення договірних відносин (частини 4 і 5 статті 13 Закону України «Про електронну комерцію»). Відомо, що у сфері електронної комерції договірні відносини можуть будуватися не лише на основі попередньої оплати. Наприклад, підприємства можуть встановлювати умови виконання робіт, надання послуг або постачання товарів таким чином, щоб оплата іншою стороною проводилася лише після виконання відповідних зобов'язань. Цікавим прикладом є договори бартеру чи міни, які взагалі передбачають взаємообмін без грошової оплати, що додатково сприяє свободі договірних відносин.

Такі альтернативи варіантів договірних механізмів підтверджують необхідність перегляду норм статті 13 Закону «Про електронну комерцію», пропонуючи виключення четвертої частини і зміни до п'ятої. Вказані положення обмежують можливість варіювання пропозицій щодо форм укладення господарських договорів, зосереджуючи увагу лише на оплатному способі акцепту [9].

Висновки. Цифровізація усіх аспектів життя суспільства, включно з правовою сферою та економікою, стала ключовим елементом сучасного розвитку. Електронний договір за умови дотримання норм закону про електронний підпис, а також забезпечення автентичності та збереження даних має аналогічну юридичну силу, як і його паперовий варіант. Однак на практиці все ще існує низка викликів, зокрема пов'язаних із технічною безпекою, рівнем довіри до цифрових систем та необхідністю підвищення правової грамотності учасників господарських відносин.

Господарський договір є ключовим правовим документом, який регулює взаємини між учасниками господарських правовідносин і служить однією з основних підстав виникнення господарських зобов'язань. Розвиток Інтернету та електронної торгівлі спричинив значне зростання кількості електронних господарських договорів, що потребують відпо-

відних специфічних форм правового регулювання. Основними викликами в цій сфері є ідентифікація сторін, вибір адекватних технологій для підтвердження їхньої особистості, а також забезпечення цілісності даних, представлених в електронній формі.

У зв'язку з цим важливо детально врегулювати порядок укладення господарських договорів, враховуючи положення закону про електронну комерцію, закону про електронні довірчі послуги, закону про електронні документи та документообіг, а також норми Цивільного та Господарського кодексів України. Особливу увагу слід приділити гарантіям безпеки учасників господарських відносин при укладенні договорів онлайн. Водночас регулювання не повинно надмірно обмежувати свободу договірних відносин.

Необхідно передбачити відповідальність за необґрунтоване ухилення від укладення договору, умови якого були узгоджені в ході переговорів чи попередніх угод. Для більш ефективного використання електронних господарських договорів доцільно внести зміни до чинних нормативно-правових актів, що дозволило б розширити можливості суб'єктів господарювання.

Перспективним кроком може стати визначення електронних договорів як окремої групи зі встановленням чітких критеріїв та істотних умов таких документів. Це мінімізує ризики їх неукладеності або недійсності. Водночас варто уточнити регуляцію в сфері укладення господарських договорів онлайн, взявши до уваги специфіку взаємин, які формуються в Інтернет-просторі.

Тому процес цифрової трансформації в бізнесі потребує комплексного підходу як з боку підприємств, так і держави. Лише забезпечивши належний законодавчий базис, високоякісну технічну підтримку та розвиток цифрової освіти, можна успішно впроваджувати електронні угоди у практику, водночас досягаючи стабільності та прозорості ділових взаємин у цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Веретюк С. М., Пілінський В. В. Визначення пріоритетних напрямків розвитку цифрової економіки в Україні. *Наукові записки Українського науково-дослідного інституту зв'язку*. 2016. №2 (42). С. 51–58.
2. Маньгора В. Особливості правового регулювання електронних господарських договорів в Україні. *Інформація і право*. 2019. № 4. С. 68–72.

3. Антонюк В. В. Елементи діджиталізації адміністративного судочинства України. *Діджиталізація та права людини: зб. тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, м. Хмельницький, 30 березня 2021 року. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. 395 с.

4. Вінник О. М. Цифрова економіка: проблеми комплексного правового забезпечення. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 173–178.

5. Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості викори стання смарт-контракту у договірних відносинах. *Історико-правовий часопис*. URL: Мамчур Л. – Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах, Недибалюк О. (2018) (дата звернення: 29.07.2025).

6. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Текст> (дата звернення 29.07.2025).

7. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Текст> (дата звернення 29.07.2025).

8. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 № 851-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення 29.07.2025).

9. Закон України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 № 675-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення 29.07.2025).

УДК 346.3:004]:332.15:004]
DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.19>

Шуба Б. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Щокін Р. Г.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

КОРПОРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВАХ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена детальному аналізу особливостей корпоративного управління в господарських товариствах України у відповідності до сучасних реалій, з акцентом на виявленні проблем та визначенні шляхів вдосконалення звертаючи увагу на міжнародні стандарти і національні особливості. У даному дослідженні наголошується на ефективності корпоративного управління як фундаментальної умови успішного функціонування будь-якої сучасної компанії, що забезпечує її сталий розвиток, підвищує інвестиційну привабливість, а також відповідно до якої здійснюється захист інтересів усіх залучених сторін.

Попри позитивні зрушення у формуванні законодавчої платформи корпоративного управління, в Україні зберігаються численні проблеми, такі як недосконалість правової системи, обмежений захист прав інвесторів і недостатньо прозоре регулювання корпоративних відносин. Автори статті виокремлюють сучасні підходи до визначення корпоративного управління, трактуючи його або як діяльність усіх суб'єктів, залучених до процесу управління компанією, або як виключно діяльність органів юридичної особи та представницьких структур. У контексті нормативно-правового регулювання сфери корпоративного управління детально розглядаються положення Цивільного та Господарського кодексів України, закони «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про захист економічної конкуренції», а також зміни до Кодексу корпоративного управління, спрямовані на забезпечення ефективності цієї галузі.

Велику увагу приділено огляду загального стану корпоративного управління в Україні, який демонструє поступове наближення до міжнародних стандартів. У документі зазначається, що основними завданнями залишаються прозорість процесу управління, удосконалення механізму захисту прав усіх учасників корпоративних відносин, активний розвиток корпоративної культури та посилення ефективності корпоративної соціальної відповідальності у сталому розвитку. Відсутність прозорості, недоліки в роботі наглядових рад, низький рівень корпоративної культури, недостатня увага до соціальної відповідальності та обмежений доступ до актуальної інформації.

В контексті дослідження було запропоновано рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління. Зокрема, вдосконалення нормативно-правової бази та її ефективне впровадження у практику, підвищення ролі членів наглядової ради, посилення стандартів щодо прозорості та доступності інформації відносно економічних аспектів діяльності господарських товариств, поглиблення захисту прав інвесторів та акціонерів, а також розвиток принципів корпоративної культури. Було наголошено на важливості співпраці з міжнародними організаціями за для отримання консультації провідних експертів та технічної підтримки.

Таким чином, стаття підтверджує ключову роль здорового корпоративного управління в гарантуванні стабільності діяльності, конкурентоспроможності, а також інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання. Виконання дій, спрямованих на його підвищення, потребує цілісного методу з максимальним використанням провідного світового досвіду та адаптацією до української ситуації.

Ключові слова: корпоративне управління, господарські товариства, наглядові ради, корпоративна культура, соціальний розвиток, конкурентоспроможність.

Shuba B. V., Shchokin R. H. Corporate governance in business companies: current status and ways to improve

Abstract. The article is devoted to a detailed analysis of the peculiarities of corporate governance in Ukrainian business entities in accordance with modern realities, with an emphasis on identifying problems and determining ways to improve, paying attention to international standards and national characteristics. This study emphasizes the effectiveness of corporate governance as a fundamental condition for the successful functioning of any modern company, ensuring its sustainable development, increasing its investment attractiveness, and protecting the interests of all parties involved.

Despite positive developments in the formation of a legislative platform for corporate governance, numerous problems remain in Ukraine, such as an imperfect legal system, limited protection of investor rights, and insufficiently transparent regulation of corporate relations. The authors of the article highlight modern approaches to defining corporate governance, interpreting it either as the activities of all entities involved in the process of managing a company or as exclusively the activities of legal entities and representative structures. In the context of regulatory and legal regulation of corporate governance, the provisions of the Civil and Commercial Codes of Ukraine, the laws "On Joint Stock Companies," "On Limited and Additional Liability Companies," "On Securities and the Stock Market," "On Protection of Economic Competition," as well as amendments to the Corporate Governance Code aimed at ensuring the effectiveness of this industry.

Much attention is paid to reviewing the overall state of corporate governance in Ukraine, which shows a gradual convergence with international standards. The document notes that the main tasks remain the transparency of the management process, the improvement of the mechanism for protecting the rights of all participants in corporate relations, the active development of corporate culture, and the strengthening of the effectiveness of corporate social responsibility in sustainable development. Lack of transparency, shortcomings in the work of supervisory boards, low level of corporate culture, insufficient attention to social responsibility, and limited access to relevant information.

In the context of the study, recommendations were made to improve corporate governance. In particular, improving the regulatory framework and its effective implementation in practice, enhancing the role of supervisory board members, strengthening standards for transparency and accessibility of information regarding the economic aspects of business entities, deepening the protection of investor and shareholder rights, and developing the principles of corporate culture. The importance of cooperation with international organizations in order to obtain advice from leading experts and technical support was emphasized.

Thus, the article confirms the key role of sound corporate governance in ensuring the stability of activities, competitiveness, and investment attractiveness of business entities. Taking steps to improve it requires a comprehensive approach that makes the most of leading global experience and adapts it to the Ukrainian situation.

Key words: *corporate governance, business entities, supervisory boards, corporate culture, social development, competitiveness.*

Постановка проблеми. Здійснення ефективного та якісного корпоративного управління формує фундамент для успішного функціонування будь-якого сучасного підприємства. Воно є одним з ключових елементів, що забезпечує сталий розвиток, інвестиційну привабливість а також гарантує захист прав та інтересів усіх зацікавлених сторін. Таким чином, якість корпоративного управління вже стала одним із основних факторів конкурентоспроможності в умовах процесів глобалізації, економічної інтеграції та посилення конкуренції. Хоча певних досягнень у формуванні законодавчої бази та реалізації базових принципів Україна досягла, невирішені проблеми все ще переважають. Ефективне корпоративне управління не може бути повноцінно розроблене через існуючі бар'єри: перехідна

економіка, недосконалість її правової системи щодо захисту прав інвесторів, а також прозорих корпоративних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут корпоративного управління в Україні став об'єктом численних наукових досліджень, проведених такими видатними ученими, як А. М'який, Р. Гейнц, О. Гарагонич, Д. Задихайло, Г. Смолин, Н. Щербакова, О. Андросова та С. Лихолат. У своїх роботах ці дослідники детально аналізують проблеми правового регулювання діяльності акціонерних товариств та функціонування інституту корпоративного управління, пропонуючи ґрунтовні розв'язання актуальних питань. Незважаючи на значний внесок вчених у розвиток цивільного права у сфері корпоративного управління, цей напрям залишається

відкритим для подальшого дослідження у світлі сучасних викликів і потреб часу.

Мета статті – аналіз сучасного стану корпоративного управління в господарських товариствах України, виявлення проблемних аспектів та обґрунтування конкретних шляхів його вдосконалення з урахуванням міжнародного досвіду та національної специфіки

Виклад основного матеріалу. Сучасне бізнес-середовище відзначається стрімкими трансформаціями, спричиненими технологічними проривами, глобалізаційними процесами та постійним розвитком ринкових умов. В таких обставинах успішне корпоративне управління набуває вирішального значення як фундамент стабільності та основа конкурентної переваги компаній. Так, для здійснення аналізу особливостей сучасного корпоративного управління в господарських товариствах першочергово доцільно звернути увагу на поняття корпоративне управління та його нормативно-правове регулювання, а також на сутність господарських товариств.

Так, у Законі України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» зазначено, що корпоративне управління є системою взаємовідносин, яка встановлює правила і процедури для прийняття рішень щодо діяльності господарського товариства, здійснення контролю, а також визначає розподіл прав та обов'язків між органами товариства і його учасниками у сфері управління товариством [5].

У сучасній юридичній науці склалися два основні підходи до трактування поняття корпоративного управління. Перший, більш широкий підхід, розглядає корпоративне управління як сукупність діяльності всіх осіб, причетних до керівництва компанією [1, с. 20]. Другий, вузький підхід, обмежує корпоративне управління виключно діяльністю органів юридичної особи [2, с. 89].

Корпоративне управління охоплює взаємини, що виникають між органами товариства та особами, які беруть участь у його діяльності. Це можуть бути ті, кого уповноважено законом, установчими документами або ті, хто пов'язаний із товариством трудовими відносинами [3, с. 157]. Більш комплексний погляд на корпоративне управління трактує

його як систему юридичних, економічних та організаційних норм і правил, що визначають функціонування господарського товариства та встановлюють основи взаємин між усіма залученими сторонами [4, с. 23].

Стосовно нормативно-правового регулювання зазначимо, що корпоративне управління в Україні ґрунтується на комплексі законодавчих документів, основними елементами якого є такі:

– Цивільний кодекс України – встановлює базові правові засади функціонування юридичних осіб, визначає структуру їх органів управління, а також окреслює права й обов'язки учасників та акціонерів;

– Господарський кодекс України висвітлює основні принципи здійснення господарської діяльності, зокрема положення щодо створення, функціонування та правового забезпечення діяльності господарських товариств;

– Закон України «Про акціонерні товариства» – забезпечує правове підґрунтя для функціонування акціонерних товариств. Він унормовує організацію їх діяльності, проведення загальних зборів, механізми управління, а також гарантує права й визначає відповідальність акціонерів;

– Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» – регулює правові аспекти створення й діяльності товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, включаючи питання управління, розподілу часток учасників і захисту їхніх прав;

– Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» – визначає правовий порядок емісії та обігу цінних паперів, регулює діяльність суб'єктів фондового ринку, а також має важливе значення для управління публічними компаніями;

– Закон України «Про захист економічної конкуренції» спрямований на запобігання монополізації ринків, створення рівних конкурентних умов для учасників корпоративного сектору та забезпечення антимонопольного регулювання;

– Кодекс корпоративного управління (рекомендації Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку). Даний документ містить рекомендації щодо дотримання най-

кращих міжнародних практик у сфері корпоративного управління. Він закликає до прозорості, підзвітності, ефективного менеджменту та активного захисту прав акціонерів;

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» № 3587-IX значно оновлює вимоги до управління державними підприємствами. Зокрема, вводиться дворівнева система корпоративного управління та посилюється рівень прозорості й відповідальності відповідно до принципів ОЕСР і стандартів Європейського Союзу.

На міжнародному рівні поряд із національними нормативними документами застосовуються такі стандарти: Принципи корпоративного управління ОЕСР, Кодекс корпоративного управління Великої Британії, а також Рекомендації Комісії Європейського Союзу стосовно корпоративного управління.

Зазначені нормативно-правові акти разом із міжнародними принципами створюють єдиний правовий механізм для забезпечення належного корпоративного управління в господарських товариствах. Вони спрямовані на посилення прозорості, зміцнення захисту інтересів усіх зацікавлених сторін і сприяння інтеграції України в міжнародний економічний простір.

В свою чергу, господарські товариства являють собою підприємства, установи чи організації, утворені на основі договору між фізичними та/або юридичними особами шляхом об'єднання їхнього майна з метою участі у підприємницькій діяльності та отримання прибутку. Основною відмінністю господарських товариств від інших суб'єктів господарювання є їхній договірний характер, який передбачає спільне заснування щонайменше двома учасниками, серед яких можуть бути як фізичні, так і юридичні особи [6, с. 118].

Світова практика свідчить про існування багатьох видів господарських товариств, які знайшли місце і в Україні. Найбільшого поширення набули акціонерні товариства і товариства з обмеженою відповідальністю. Менш поширеними в Україні є товариства з додатковою відповідальністю, виникнення яких

передусім викликане формуванням довірчих товариств, мало в Україні товариств з повною відповідальністю та командитних.

Зауважимо, що стан корпоративного управління в господарських товариствах України демонструє поступовий прогрес у напрямку до міжнародних стандартів. Проте ключовими пріоритетами залишаються поглиблення прозорості, оптимізація управлінських процесів, удосконалення механізмів захисту інтересів усіх учасників та активний розвиток корпоративної культури. Ці аспекти є фундаментальними для забезпечення сталого розвитку і посилення конкурентоспроможності українського бізнесу на глобальному ринку.

Однак, на практиці, реалізація цих норм часто стикається з труднощами.

Так, недосконалість законодавчої бази та проблеми з її реалізацією залишаються одними з ключових перешкод у правовій сфері. Попри наявність багатьох прогресивних норм у законодавстві, їхнє впровадження на практиці часто характеризується вибірковістю або низькою ефективністю. Існують суттєві прогалини в регулюванні окремих аспектів, а також недоліки у гармонізації різних нормативних актів. Особливий інтерес серед таких питань викликає проблематика оспорювання реорганізації юридичних осіб корпоративного типу, зокрема господарських товариств, про що акцентує увагу Н. Щербаківа [7, с. 1].

Реорганізація є ефективним інструментом для досягнення економічних цілей, які ставить перед собою суб'єкт господарювання. Вона реалізується через застосування організаційно-правових, господарських та фінансових заходів. Успіх процесу реорганізації залежить від чіткого дотримання вимог законодавства на кожному етапі проведення. Саме це є запорукою досягнення поставлених цілей, тоді як недотримання законодавчих норм може звести нанівець позитивні результати, такі як поліпшення іміджу та підвищення економічної привабливості суб'єкта господарювання.

На жаль, чинне законодавство України не передбачає чітких норм щодо оскарження реорганізації, як у її процесі, так і після завершення. Зокрема, немає можливості заперечити

чити реорганізацію у разі порушення окремих етапів її проведення. Така прогалина у правовому регулюванні, а також недостатність наукових досліджень з цього питання створюють значний ризик того, що реорганізація може бути визнаною незаконною [8, с. 145]. Це безпосередньо впливає на майнові інтереси учасників реорганізації, таких як юридичні особи корпоративного типу (наприклад, господарські товариства), акціонери, кредитори та потенційні інвестори.

Наслідком таких ризиків стає негативний вплив на інвестиційний клімат держави. Відтік іноземного капіталу може спричинити фінансові труднощі для реалізації інноваційних процесів, що, своєю чергою, уповільнюють економічний розвиток країни.

Так, в контексті аналізу ролі корпоративного управління в господарських товариствах зауважимо, що зміни в чинному законодавстві щодо регулювання корпоративного управління можна умовно розділити на дві основні категорії. Перша охоплює питання системи органів управління, як-от запровадження однорівневої чи дворівневої структури, скасування ревізійної комісії, розширення повноважень і підвищення ролі корпоративного секретаря. Друга ж категорія стосується процесів та процедур управління, включаючи можливість дистанційного голосування, впровадження авторизованих електронних систем та інших інновацій.

О. Гарагонич, вказує на особливості функціонування наглядових рад у господарських товариствах нерідко свідчать про їхню недостатню ефективність. Зокрема, це явище характерне для непублічних товариств, де наглядові ради часто виконують свої функції лише номінально. Типовою проблемою є формування складу таких рад з осіб, що мають тісні зв'язки з мажоритарними акціонерами, що суттєво підриває їхню незалежність та здатність забезпечувати об'єктивне управління. Додатково викликає занепокоєння недостатня кількість незалежних директорів у складі наглядових рад, а також обмежений вплив цих осіб на процес прийняття ключових рішень, що залишається важливою проблемою для корпоративного управління [9, с. 233–235].

Брак прозорості та обмежений доступ до інформації залишаються серйозними проблемами. Попри вимоги законодавства, значна частина компаній не розкриває достатньо даних про свою діяльність, фінансовий стан, структуру власності чи систему управління. Це призводить до інформаційної асиметрії, ускладнює процес прийняття зважених інвестиційних рішень і підриває довіру учасників ринку.

Слабкість судової системи й недоліки правозастосування також негативно впливають на інвестиційний клімат. Низька ефективність роботи судів, тривалі процеси і ризик корупційних факторів знижують рівень довіри інвесторів, створюючи перешкоди для захисту їхніх прав у випадку порушень.

Ще одним викликом є низький рівень корпоративної культури. Дане питання неодноразово піднімала у свої працях О. Андросова [10, с. 224–233]. У багатьох компаніях відсутня чітка орієнтація на етичні стандарти, відповідальність та прозорість, що обмежує розвиток сучасного підходу до управління і взаємодії зі стейкхолдерами.

Ще одним проблемним аспектом, як зазначає С. Лихолат, є те, що українські господарські товариства досі часто недостатньо акцентують увагу на питаннях соціальної відповідальності та сталого розвитку [11, с. 238–245]. Принципи корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) і інтеграція підходів сталого розвитку залишаються нерозвиненими в їхніх стратегіях та повсякденній діяльності, хоча це невід'ємна складова сучасного корпоративного управління.

Вищезазначені фактори становлять основні виклики для подальшого розвитку корпоративного управління в Україні та вимагають реформ на рівні законодавчих актів, стратегій управління та корпоративної етики. Отже, можна зробити висновок, що для вдосконалення системи корпоративного управління українських компаній необхідний комплексний підхід, який супроводжується комплексом тісно взаємопов'язаних заходів. Оновлення законодавчої бази також належить до тих ключових напрямків. Має відбуватися процес гармонізації українського законодавства з провідними європейськими та міжнарод-

ними стандартами – наприклад, принципами ОЕСР у сфері корпоративного управління; усунення всіх існуючих законодавчих прогалин і протиріч; забезпечення невідворотності відповідальності за будь-які порушення корпоративного права.

Також слід брати до уваги реальну незалежність членів наглядових рад, зокрема в публічних акціонерних товариствах. Це потребує чіткого регулювання критеріїв незалежності та їх дотримання, а також підвищення вимог до професійних навичок та досвіду членів таких рад. Мають бути запроваджені ефективні процедури, які дозволять оцінювати ефективність роботи наглядових рад і кожної окремо.

Питання прозорості та розкриття інформації мають значення. Варто вдосконалити стандарти щодо регулярності та доступності даних про діяльність господарських товариств, структуру власності, фінансовий стан, організаційну структуру та значущі події. Таким чином інвестори та партнери зможуть більше довіряти українським корпоративним практикам.

Захист прав інвесторів і акціонерів – ще одна складова успішного корпоративного управління. У цій сфері важливо створити механізми для захисту міноритарних акціонерів, включаючи можливість подання колективних позовів, спрощені процедури оскарження рішень керівних органів та забезпечення широкого доступу акціонерів до важливої інформації.

Розвиток корпоративної культури та етики також є критично важливим. Потрібно підвищити усвідомлення керівництва і персоналу компаній щодо ролі корпоративного управління у поліпшенні бізнес-ефективності. Сприяти впровадженню принципів корпоративної соціальної відповідальності та практик сталого розвитку.

Додатково слід враховувати найкращі практики корпоративного управління, які успішно реалізуються у розвинених країнах, адаптуючи їх до специфіки національного економічного контексту. Співпраця з міжнародними організаціями, такими як ОЕСР, Світовий банк чи ЄБРР, також сприятиме отриманню експертної підтримки та технічної

допомоги для вдосконалення корпоративного сектору України.

Отже, корпоративне управління в господарських товариствах України виступає ключовим фактором забезпечення стабільності, підвищення ефективності та формування інвестиційної привабливості вітчизняного корпоративного сектора. У контексті реалізації євроінтеграційного курсу його сучасний розвиток характеризується проведенням масштабних реформ, зміцненням функціональних можливостей наглядових органів, адаптацією міжнародних принципів корпоративного управління та поступовою гармонізацією операційних механізмів із нормативами Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і вимогами Європейського Союзу.

Висновки. Корпоративне управління підприємством представляє собою систему взаємовідносин, спрямовану на регулювання правил і процедур прийняття управлінських рішень, що охоплюють всі аспекти діяльності підприємства, контрольні механізми та розподіл прав і обов'язків між його структурними одиницями. Ефективність корпоративного управління полягає у створенні умов для підвищення конкурентоспроможності й прибутковості підприємства через забезпечення балансу впливу між учасниками корпоративних відносин, прозорості фінансових процесів, а також впровадження принципів ефективного менеджменту й належного контролю. Ключовими показниками результативності корпоративного управління є ті, що відображають рівень дотримання принципів корпоративного управління в компанії, демонструють фінансово-економічні результати її діяльності та дають змогу оцінити ризики, пов'язані з корпоративними процесами.

Аналіз показав, що процес вдосконалення корпоративного управління в господарських товариствах потребує комплексного підходу, що буде охоплювати декілька ключових напрямів, зокрема вдосконалення нормативно-правового законодавства та практики його застосування, підвищення значення наглядових рад, також забезпечення найвищого рівня прозорості та доступності інформації, дієвий захист прав та інтересів усіх зацікавлених

сторін, також сюди доцільно віднести і розвиток корпоративної культури та адаптація провідних світових практик у сфері управління. Комплексна реалізація зазначених заходів

створить сприятливий клімат для інвестування, посилить довіру до вітчизняних компаній, стимулюючи притік капіталу та сприяючи сталому економічному зростанню країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мякий А. В. Корпоративне управління за законодавством України. Дис. д-ра юрид. наук. 12.00.04. Київ, 2017. 228 с.
2. Гейнц Р. Корпоративне управління в акціонерних товариствах: новели правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 88–90. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/17>.
3. Гарагонич О. В. Поняття і принципи корпоративного управління. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 155–157.
4. Задихайло Д.В. Корпоративне управління: Навчальний посібник / За ред. Д.В. Задихайла. Харків. 2003. 688 с.
5. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні : Закон України від 30.10.1996 № 448/96-ВР : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-вр#Text>
6. Смолин Г.В. Господарське право України. Загальна частина: підручник. Г.В. Смолин, О.А. Туркот, Л.В. Хомко; за заг. ред. Г.В. Смолина. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 484 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1051>
7. Щербакова Н. Теоретико-прикладні аспекти оспорування реорганізації юридичних осіб корпоративного типу. *Академічні візії*. 2025. № 41. С. 1–22. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1727/1606>.
8. Щербакова Н. В. Реорганізація як економіко-правове явище в господарському праві. *Право України*. 2021. № 4. С. 144–167. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=prukr_2021_4_14
9. Гарагонич О.В. Господарська правосуб'єктність акціонерних товариств. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.04 – господарське право; господарське процесуальне право (081 – Право). – Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень Національної академії наук України» НАН України, Київ, 2020. 466 с. URL: <https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/128/%d0%93%d0%b0%d1%80%d0%b0%d0%b3%d0%be%d0%bd%d0%b8%d1%87%20%d0%9e.%d0%92.%20%d0%93%d0%be%d1%81%d0%bf%20%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d1%81%d1%83%d0%b1%20%d0%90%d0%a2%20%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
10. Андросова О.Ф., Визначення і сутність корпоративної культури в сучасному управлінні. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління: науково-практичний журнал*. 2017. № 6(11), С. 224–233. URL: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/handle/123456789/3287>
11. Лихолат С. М. Аналіз реалізації принципів корпоративної соціальної відповідальності в практичній діяльності підприємств. *Наукові записки львівського університету бізнесу та права. серія економічна. серія юридична*. 2022. № 34. С. 238–245. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7378065>

Юлдашев О. Х.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Джунь В. О.,

доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВЕДЕННІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Сучасні тенденції демонструють швидкий розвиток технологій штучного інтелекту, які все глибше інтегруються у різні сфери людської діяльності, кардинально змінюючи бізнес-середовище та технологічні процеси у багатьох галузях. Застосування передових рішень на базі штучного інтелекту відкриває значні перспективи для організацій і підприємств, сприяючи модернізації бізнес-процесів, покращенню продуктивності та раціоналізації витрат.

У матеріалі представлено аналіз ключових аспектів цифровізації підприємницької діяльності, таких як її специфіка, переваги, потенційні недоліки та виклики, які виникають в процесі впровадження цього підходу на місцевих підприємствах. Дослідження враховує той факт, що цифровізація охоплює всі рівні економіки й бізнесу, забезпечуючи зміцнення внутрішніх і зовнішніх зв'язків. У кінцевому результаті це сприяє підвищенню продуктивності компаній та оптимізації їх діяльності загалом.

Використання штучного інтелекту відкриває широкі можливості для вдосконалення бізнес-процесів, що підтверджується успішним досвідом підприємств в Україні. Проаналізовано наукові підходи до визначення поняття «штучний інтелект» і запропоновано альтернативне трактування цього терміна. Обґрунтовано напрями підвищення ефективності економічної діяльності через інтеграцію інноваційних технологій.

Штучний інтелект має значний потенціал для вдосконалення функціонування господарського права на різних рівнях. Завдяки здатності аналізувати великі масиви даних, алгоритми можуть виявляти приховані закономірності, недоступні людському мисленню. Це особливо корисно при прогнозуванні ризиків, дослідженні економічних тенденцій і розробці довгострокових стратегій. Застосування штучного інтелекту в господарських правовідносинах відкриває широкі можливості, проте його впровадження супроводжується низкою викликів. Серед ключових питань виділяються створення правових механізмів для регулювання цієї сфери та визначення юридичного статусу штучного інтелекту в контексті господарських відносин.

Ключові слова: господарські правовідносини, штучний інтелект, цифрова економіка, новітні технології, діджиталізація, цифрова трансформація.

Yuldashev O. Kh., Dzhun V. O. Use of artificial intelligence in business activity

Abstract. Modern trends highlight the rapid advancement of artificial intelligence technologies, which are increasingly integrated into diverse facets of human activity and are transforming business environments and technological processes across numerous industries. The adoption of innovative AI-driven solutions unlocks new opportunities for enterprises and organizations, enabling them to enhance existing workflows, boost productivity, and lower operational costs. This article delves into critical aspects of business digitalization, exploring its core essence, potential benefits and drawbacks, as well as the challenges associated with implementing and adapting such processes within domestic enterprises.

The analysis underscores the notion that digitalization—spanning all sectors of the economy and business—plays a pivotal role in strengthening both internal and external organizational connections, ultimately driving higher productivity and enhancing overall business efficiency. The transformative capabilities of artificial intelligence in optimizing business processes are discussed, with a particular focus on Ukraine's experience in integrating such technologies into business operations. The article examines academic interpretations of the

term “artificial intelligence” and offers the author’s unique perspective on its definition. Furthermore, it identifies potential avenues for economic improvement through AI integration. Artificial intelligence holds immense potential to streamline processes within commercial law at multiple levels.

By analyzing vast datasets, AI algorithms can uncover hidden patterns that may evade human detection, which is especially valuable in risk evaluation, forecasting economic trends, and devising strategic plans. While the prospects for employing artificial intelligence within commercial legal frameworks are substantial, they come with significant challenges. One key concern is the necessity to establish legal frameworks for regulating AI applications and addressing the status of artificial intelligence within the domain of commercial legal relations.

Key words: *commercial legal relations, artificial intelligence, digital economy, new technologies, digitalization, digital transformation.*

Постановка проблеми. Швидкий розвиток інформаційних технологій за останні десятиліття спричинив кардинальні зміни у всіх сферах людської діяльності. Однією з найбільш перспективних та інноваційних технологій сучасності є штучний інтелект, який кардинально змінює традиційні підходи до ведення бізнесу та відкриває нові можливості для підприємців.

Інтегрування штучного інтелекту дозволяє компаніям ефективніше оптимізувати виробничі процеси, знижувати витрати, впроваджувати більш персоналізовані методи взаємодії з клієнтами, а також ухвалювати обґрунтованіші рішення шляхом аналізу великих масивів даних.

Головним завданням цього дослідження є аналіз сучасних тенденцій у використанні штучного інтелекту в бізнесі та підприємстві, а також оцінка світового досвіду і специфіки впровадження таких технологій в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема застосування сучасних цифрових інструментів і технологій у бізнес-процесах стає дедалі актуальнішою як для України, так і для світової спільноти. Україна демонструє помітні досягнення в царині цифрової трансформації, проте стикається з рядом викликів, що потребують особливої уваги та стратегічного підходу.

Юридичні аспекти впровадження цифрових технологій та штучного інтелекту в комерційній діяльності активно досліджували такі фахівці, як О. Баранов, О. Вінник, С. Дзюба, К. Єфремова, С. Коляденко, І. Клименко, О. Кравцова, Н. Левицька, В. Ляшенко, А. Семенченко та інші. Водночас питання використання штучного інтелекту в межах бізнесових правовідносин залишаються

недостатньо опрацьованими і вимагають всебічного аналізу за для розробки ефективних підходів і рішень.

Метою статті є всебічний огляд застосування штучного інтелекту в діяльності бізнесу. Планується розглянути теоретичні аспекти поняття «штучний інтелект» та розробити підхід до інтеграції штучного інтелекту в рекламні системи компаній.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект (далі – ШІ) зародився у 1956 році, але його розвиток проходив через періоди піднесення та спаду. У 1950-х роках були досягнуті швидкі результати, проте через відсутність технологій, які забезпечували б вагомий бізнес-результати, особливо ті, що могли комерціалізуватися, інтерес до ШІ зменшився [1]. Натомість у сучасних умовах відродження інтересу до ШІ його розвиток отримав нові можливості завдяки доступу до потужних обчислювальних ресурсів.

Основою штучного інтелекту є математика, включаючи її ключові напрямки: логіку, теорію ймовірностей, математичну статистику, алгоритміку та теорію обчислень. У сфері економіки штучний інтелект застосовує принципи теорії прийняття рішень в умовах обмежених ресурсів, а також здобутки дослідження операцій.

Штучний інтелект активно використовується в сфері бізнесу та підприємництва, зосереджуючись здебільшого на виконанні операційних завдань компаній, а не на розвитку самих технологій. Основні фінансові вигоди від впровадження інтелектуальних систем бізнес отримують завдяки маркетинговим стратегіям та рекламним кампаніям. Великі технологічні корпорації, такі як Alibaba, Amazon, Facebook і Google, широко застосовують складні нейронні алгоритми, зокрема

Long Short-Term Memory, для аналізу поведінки користувачів, збільшення часу їхнього перебування на платформах та стимулювання взаємодії з рекламним контентом.

Штучний інтелект виконує широкий спектр завдань, які докорінно змінюють підходи до управління бізнесом та організації рекламних кампаній. Завдяки своїм можливостям, таким як аналіз даних, застосування персоналізованих рішень, автоматизація процесів, прогнозування змін, обробка природної мови, використання технологій комп'ютерного бачення і оптимізація бізнес-процесів, він стає незамінним інструментом для створення ефективних маркетингових стратегій. Ці функції дозволяють компаніям оперативно реагувати на зміни на ринку, будувати більш міцні відносини з клієнтами та суттєво підвищувати свою конкурентоспроможність.

Для кращого розуміння потенціалу штучного інтелекту важливо виділити його основні аспекти, які допоможуть усвідомити масштаб впливу на сучасні бізнес-процеси. Наступним кроком буде детальний аналіз ключових компонентів концепції штучного інтелекту.

Як зазначає Н. Левицька, цифровізація суттєво вплинула на трансформацію мислення людини, а також на її здатність сприймати реальність за межами цифрового чи інформаційного простору. Сьогодні цифрові технології та послуги стають незамінними елементами у сфері підприємництва та бізнесу [2].

На думку, Заячківської Г., штучний інтелект – це здатність системи ефективно аналізувати зовнішні дані, навчатися на їх основі та застосовувати отримані знання для виконання визначених завдань і досягнення поставлених цілей, демонструючи при цьому адаптивність і гнучкість у процесі [3, с. 34].

Мар'єнко М. та Коваленко В. [4, с. 53] зазначають, що штучний інтелект є системою або сервісом, що забезпечує можливість збору та обробки даних користувачів, а також інформації з відкритих джерел. Він дозволяє приймати нові рішення чи робити висновки на основі наданої інформації відповідно до запитів користувача. Такий інструмент може включати механізми для аналізу великих обсягів даних, застосування алгоритмів для

розробки рекомендацій і адаптацію процесів під конкретні завдання та потреби.

Концепція штучного інтелекту, на нашу думку, передбачає глибокий перехід організації до нових підходів у мисленні та роботі, які ґрунтуються на використанні соціальних, мобільних і цифрових технологій. У цьому контексті ключову роль відіграють оновлення стилю управління, трансформація мотиваційних систем і впровадження передових бізнес-моделей. Важливо зазначити, що цей підхід суттєво відрізняється від цифрової трансформації, яка акцентується на комплексному оновленні бізнесу через застосування інноваційних цифрових рішень з метою оптимізації процесів, підвищення ефективності та покращення взаємодії з клієнтами.

Правове регулювання штучного інтелекту знайшло своє відображення в нормах сучасного європейського законодавства. Зокрема, Європарламент нещодавно ухвалив Резолюцію 2015/2103(INL) «Норми цивільного права про робототехніку», яка передбачає закріплення правових основ застосування штучного інтелекту, а також створення загальноєвропейської системи реєстрації «розумних» машин. У документі наголошується на недоліках чинного правового регулювання штучного інтелекту, зокрема в сферах договірних відносин і компенсації шкоди, завданої його використанням [5].

Резолюція акцентує увагу на недоліках чинного правового регулювання штучного інтелекту, зокрема в аспектах договірних відносин і компенсації завданих збитків.

Важливо зазначити, що у разі, якщо штучний інтелект набуде статусу суб'єкта права, можна буде розглядати появу нових галузей юстиції. Поряд із традиційною юстицією виникнуть принаймні два нові напрями: змішана юстиція та юстиція штучного інтелекту. Змішана юстиція охоплюватиме форми вирішення правових конфліктів між фізичними особами, юридичними суб'єктами, суспільством і роботами. У свою чергу, юстиція штучного інтелекту буде спрямована на врегулювання спорів між самими роботами. Крім того, функціонування такої системи передбачає запобігання діям роботів, які можуть становити

загрозу для соціального прогресу чи стабільності суспільних відносин.

Для національної економіки це питання набуває особливої важливості, адже сприяє розвитку секторів, що мають безпосередній зв'язок із робототехнікою. Застосування штучного інтелекту для оптимізації господарських процесів забезпечує низку істотних переваг:

- зменшення фінансових витрат, зокрема тих, що пов'язані з людськими ресурсами;
- збільшення продуктивності завдяки усуненню впливу фізичної і розумової втоми;
- можливість аналізувати та прогнозувати ситуації для прийняття більш точних рішень;
- автоматизація завдань, що дозволяє економити час і ресурси;
- підвищення ефективності взаємодії через персоналізований користувацький досвід;
- генерування новаторських ідей завдяки здатності опрацьовувати великі масиви даних.

Залучення штучного інтелекту до забезпечення достовірності інформації про діяльність господарюючих суб'єктів спрямоване на підвищення ефективності функціонування системи контролю.

Основними завданнями ШІ у господарській діяльності є:

- проведення аналізу повної інформації щодо об'єкта контролю та його складових елементів, включаючи опосередковані дані, зокрема, дослідження великих масивів даних («Big Data»);
- зіставлення наявних відомостей про об'єкт контролю із уже проаналізованою інформацією;
- виявлення невідповідностей, які можуть спричинити викривлення у фінансовій або будь-якій іншій діловій звітності суб'єкта господарювання.

У підсумку ймовірність того, що аудитор пропустить суттєве або несуттєве викривлення, спричинене шахрайством або помилкою, прагнучиме до нуля.

Ми підтримуємо позицію А. Петренка, який наголошує на необхідності удосконалення законодавства у сфері взаємодії зі штучним інтелектом, зокрема через вирішення низки ключових питань. Серед них варто виділити

захист персональних даних, регулювання економічної діяльності, пов'язаної з виробництвом роботів та програмного забезпечення, встановлення авторських прав на результати, створені із залученням штучного інтелекту. Не менш важливими є аспекти кібербезпеки, визначення галузей застосування штучного інтелекту, впровадження концепцій «змішаної юстиції» та «юстиції штучного інтелекту», зокрема його участь у судових процесах. Окрему увагу слід приділити питанню регулювання цивільної та кримінальної відповідальності, використанню штучного інтелекту для протидії поширенню недостовірної інформації, а також забезпеченню дотримання прав людини і недискримінаційного підходу. Комплексне та ефективне вирішення цих правових аспектів стимулюватиме більш гармонійне інтегрування штучного інтелекту в суспільне життя [6, с. 45]

Цікавий концепт було запропоновано Т. Катковою, яка наголошує на необхідності створення Карти правових реформ у галузі використання штучного інтелекту. Такий підхід орієнтований на комплексне охоплення правових аспектів, що нині залишаються недостатньо врегульованими. Зокрема, це стосується цивільного законодавства, яке має враховувати питання правосуб'єктності, зокрема ситуації, в яких штучний інтелект може виконувати роль посередника для фізичної чи юридичної особи, укладати договори або нести цивільно-правову відповідальність [7, с. 51]

Не менш важливим є регулювання в рамках кримінального права, де має бути вирішено питання про кримінальну відповідальність за дії штучного інтелекту. Сфери страхового законодавства вимагають ретельного перегляду, як і питання захисту персональних даних, що потребують диференційованого підходу до процедури надання згоди на їх обробку та вдосконалення механізмів інформованого погодження.

Окрім цього, слід врахувати аспекти законодавства у сфері інтелектуальної власності та медичного права, особливо при регулюванні використання штучного інтелекту в медицині. Важливо визначити межі відповідальності лікарів за застосування подібних

технологій. Усі вказані питання підкреслюють багатогранність правових викликів, які потребують особливої уваги для забезпечення належного регулювання та ефективного впровадження змін у цій сфері.

Зважаючи на сучасні виклики, державі необхідно невідкладно реагувати на потенційні ризики, пов'язані із цифровізацією, зокрема на законодавчому рівні. Для цього необхідно:

– Засвідчити принципи використання досягнень цифровізації, враховуючи міжнародний досвід, як-от основи застосування штучного інтелекту, запропоновані в ЄС.

– Врегулювати питання дерегулювання та саморегулювання у сфері підприємництва з урахуванням важливості своєчасного реагування на актуальні й потенційні ризики. В цьому контексті варто встановити універсальні вимоги до саморегулювних організацій, яким делегуються державні функції. Це включає забезпечення прозорості їх діяльності, публікацію прийнятих регуляторних актів та відкритий доступ до інформації відповідних реєстрів.

– Чітко визначити правовий статус віртуальних підприємств і режим використання електронних ресурсів, особливо тих, що функціонують у публічній сфері або з метою отримання прибутку. Крім того, необхідно оновити підходи до визначення суб'єкта господарювання в контексті захисту економічної конкуренції на ринках, де присутні віртуальні підприємства.

Особливу увагу слід приділити критеріям монополізації ринків за умов домінування в них віртуальних суб'єктів або об'єктів, як-от торговельних онлайн-платформ.

– Створити комплексну систему уповноважених органів, окресливши головний орган, що координує їхню діяльність. Ці органи мають забезпечувати захист прав споживачів на змішаних ринках, які об'єднують традиційні товари, послуги та роботи з цифровими елементами, такими як електронна торгівля.

Висновки. У процесі цифровізації економіки бізнесові відносини зазнали значних трансформацій, зокрема їхня структура поповнилась новими компонентами, такими як віртуальні компанії, цифрові активи та елек-

тронні засоби комунікації, включно з укладанням угод у режимі онлайн. Проте, такі зміни спричинили появу низки проблем, серед яких особливу увагу привертають питання правового статусу нових суб'єктів, відповідальності учасників віртуальних компаній, визначення їхньої ринкової частки та координації дій, що потребують попереднього погодження з антимонополюсними органами. Серед цих викликів однією з найважливіших залишається проблема регулювання відповідальності таких суб'єктів.

Віртуальність, властива подібним об'єктам і суб'єктам, у поєднанні зі значними ризиками, наголошує на необхідності створення правової бази, адаптованої до специфіки бізнесових відносин у цифрову епоху. Такий законодавчий підхід дозволить краще впорядкувати діяльність віртуальних компаній, оптимізувати використання електронних ресурсів і забезпечити соціальну спрямованість цих відносин. Зволікання з впровадженням необхідного регулювання може призвести до значних ризиків, які супроводжують переваги цифровізації.

Перспективною виглядає ідея розробки нормативно-правового регулювання використання віртуальних помічників для суб'єктів господарювання із застосуванням технологій штучного інтелекту. У цьому контексті важливо внести необхідні поправки до Господарського кодексу України, які б регулювали особливості функціонування таких цифрових рішень.

Наприклад, пропонується доповнити кодекс новою статтею: Стаття 582. Віртуальні асистенти бізнесу

1. Суб'єкти господарювання мають право створювати та застосовувати віртуальних асистентів (зокрема, для спілкування з клієнтами) на основі технологій штучного інтелекту з метою полегшення своєї діяльності. Їхнє створення та експлуатація повинні відповідати нормам законодавства у сфері захисту персональних даних, правилам етики, а також стандартам безпеки.

2. Суб'єкти бізнесу зобов'язані гарантувати, що застосування віртуальних асистентів не порушує права та свободи користувачів, зокрема їхнє право на захист

персональних даних. У разі невиконання зазначених вимог компанії можуть бути притягнені до відповідальності згідно із законодавством України. Прийняття таких правил

сприятиме впорядкуванню використання технологій штучного інтелекту в бізнес-процесах, водночас забезпечуючи захист прав споживачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. AI in the UK: ready, willing and able? URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201719/ldselect/ldai/100/100.pdf> (дата звернення: 26.07.2025)
2. Левицька Н. Використання цифрових технологій у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 165–169.
3. Заячківська Г. А. Маркетингові можливості підприємств на основі штучного інтелекту. *Трансформаційна економіка*. 2024. No2 (07). С. 17–22.
4. Мар'єнко М. В., Коваленко В. В. Штучний інтелект та відкрита наука в освіті. *Фізико-математична освіта*. 2023. No 38(1). С. 48–53.
5. Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017IP0051> (дата звернення: 26.07.2025)
6. Петренко А. Штучний інтелект і право / А. Петренко // *Право та інновації*. 2021. № 2. С. 45–52.
7. Каткова Т. Г. Штучний інтелект в Україні: правові аспекти / Т. Г. Каткова // *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 46–55.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.21>

Зубрицький М. І.,
доктор юридичних наук,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
та міжнародного права, директор
Навчально-наукового інституту права
імені князя Володимира Великого

Ганечко О. М.,
доктор юридичних наук

КОЛЕКТИВНІ ДОГОВОРИ ТА УГОДИ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Анотація. Стаття присвячена ґрунтовному аналізу теоретико-правової природи колективного договору та колективної угоди як основних інструментів регулювання трудових відносин у системі соціально-го діалогу. Розкрито концептуальні засади колективно-договірного регулювання у сучасному правовому полі України, визначено ключові ознаки, функції та нормативне значення колективного договору і угоди у контексті реалізації трудових прав працівників та узгодження інтересів із роботодавцями. Обґрунтовано, що колективний договір є формою локального нормотворення, яка поєднує нормативні й договірні елементи, тоді як колективна угода має програмно-координаційний характер і формується на галузевому, територіальному або загальнодержавному рівні.

Розглянуто доктринальні підходи до класифікації колективних договорів і угод як джерел трудового права, з урахуванням дуалізму їх юридичної природи. Досліджено суб'єктний склад сторін колективних договорів і угод, виокремлено особливості правосуб'єктності профспілкових та роботодавчих організацій, а також участі держави у тресторонніх переговорах відповідно до принципу трипартизму. Окрему увагу приділено новелам Закону України «Про колективні договори та угоди» № 2937-IX, що ще не набув чинності.

Проаналізовано процедури ініціювання, укладення, перегляду та припинення колективних договорів і угод, включаючи особливості строку дії, механізми приєднання сторонніх суб'єктів та принцип пролонгації. З'ясовано правові наслідки укладення таких актів, їх трансформацію у локальні нормативні положення трудових договорів, а також умови поширення дії на працівників і роботодавців, які не брали участі в укладенні. Розкрито систему контролю та юридичної відповідальності сторін за невиконання зобов'язань, включаючи роль державних і спеціалізованих органів у забезпеченні ефективності соціального діалогу.

Ключові слова: колективний договір, колективна угода, договірне регулювання трудових відносин, локальне нормотворення, нормативно-договірний акт.

Zubrytskyi M. I., Ganecko O. M. Collective agreements and contracts: concept, content, procedure for conclusion and significance for the regulation of labour relations

Abstract. The article is devoted to a thorough analysis of the theoretical and legal nature of collective agreements and collective bargaining agreements as the main instruments for regulating labour relations in the system of social dialogue. The conceptual foundations of collective bargaining in the modern legal field of Ukraine are revealed, and the key features, functions and normative significance of collective agreements and contracts in the context of the realisation of workers' labour rights and the coordination of interests with employers are identified. It is argued that a collective agreement is a form of local norm-setting that combines normative and contractual elements, while a collective agreement is programmatic and coordinating in nature and is formed at the sectoral, territorial or national level.

Doctrinal approaches to the classification of collective agreements and contracts as sources of labour law are considered, taking into account the dual nature of their legal nature. The subject composition of the parties to collective agreements and contracts is examined, and the peculiarities of the legal personality of trade unions and employers' organisations, as well as the participation of the state in tripartite negotiations in accordance with the principle of tripartism, are highlighted. Special attention is paid to the novelties of the Law of Ukraine "On Collective Agreements and Contracts" No. 2937-IX, which has not yet entered into force.

The procedures for initiating, concluding, revising and terminating collective agreements and contracts are analysed, including the specific features of their duration, mechanisms for the accession of third parties and the principle of prolongation. The legal consequences of concluding such acts, their transformation into local regulatory provisions of employment contracts, as well as the conditions for extending their application to employees and employers who did not participate in their conclusion, are clarified. The system of control and legal responsibility of the parties for non-fulfilment of obligations has been revealed, including the role of the state and specialised bodies in ensuring the effectiveness of social dialogue.

Key words: *collective agreement, collective bargaining agreement, contractual regulation of labour relations, local norm-setting, normative and contractual act.*

Колективний договір і колективна угода належать до класичних інструментів договірної регуляції трудових відносин у соціально-орієнтованій ринковій економіці. Вони є правовими формами реалізації принципу соціального діалогу між працівниками (через їх представників) і роботодавцями (або об'єднаннями роботодавців) з метою узгодження спільних інтересів і забезпечення належного рівня трудових гарантій.

У юридичній науці колективний договір традиційно розглядається як нормативно-правовий акт договірної форми, що укладається між роботодавцем і представниками працівників на підприємстві, установі чи організації і має на меті конкретизацію трудових прав та гарантій працівників, узгоджених сторонами на локальному рівні [3, с. 142–143]. Колективна угода, у свою чергу, є правовим актом ширшого масштабу – вона укладається між представниками працівників та роботодавців на рівні галузі, території або загальнодержавному рівні й виступає інструментом формування політики в сфері праці, зайнятості, соціального захисту та інших соціально-трудова відносин [10, с. 227].

У теоретико-правовому вимірі ключовою відмінністю між цими формами є обсяг дії, адресат і функціональне призначення. Колективний договір є засобом локального нормотворення, спрямованого на безпосереднє регулювання прав і обов'язків конкретних працівників та роботодавця. Колективна угода – акт галузевого або територіального рівня, що має переважно програмно-координаційний характер, у якому встановлюються принципи,

загальні орієнтири і мінімальні соціальні стандарти, які в подальшому імплементуються на підприємствах через колективні договори.

Колективний договір виступає, з одного боку, джерелом трудового права, а з іншого – договором у публічно-правовому сенсі, що поєднує елементи нормативності й диспозитивності. З позицій теорії правозастосування він є формою деталізації загальних законодавчих норм, адаптованих до конкретного трудового колективу, умов виробничого процесу й економічного становища підприємства [9, с. 176]. Його укладення ґрунтується на засадах добровільності, рівноправності сторін, взаємної відповідальності та недопущення погіршення становища працівників порівняно з чинним законодавством.

Колективна угода, у свою чергу, хоча й не є безпосередньо застосовуваним актом у трудових відносинах між працівником і роботодавцем, має нормативну природу в частині встановлення зобов'язань сторін соціального діалогу. Вона є результатом переговорного процесу, в якому сторони узгоджують спільні підходи до вирішення макроекономічних питань соціального характеру, включаючи питання оплати праці, зайнятості, перепідготовки кадрів, соціального страхування, розвитку трудового законодавства тощо [8, с. 1].

Суб'єкти колективно-договірної регуляції становлять елемент механізму соціального діалогу та правового врегулювання трудових відносин. Саме їх наявність, правосуб'єктність і взаємодія обумовлюють як легітимність колективних договорів і угод, так і ефективність їх реалізації в межах наці-

онального трудового простору. У доктрині трудового права суб'єкти колективно-договірного регулювання класифікуються залежно від рівня, на якому здійснюється врегулювання, та їх функціональної ролі в переговорному процесі.

На рівні колективного договору, який укладається в межах окремого підприємства, установи або організації, суб'єктами є:

- роботодавець (фізична особа або юридична особа, що використовує найману працю);
- представники працівників, які, відповідно до чинного законодавства, можуть бути як профспілковими організаціями, так і іншими уповноваженими представницькими структурами, утвореними працівниками відповідно до процедури, встановленої законом.

Згідно з Законом України «Про колективні договори і угоди» від 1993 року [5], правоздатність сторін колективного договору визначається з огляду на принцип добровільності участі в переговорах та узгодженого представництва працівників. Проте з прийняттям нового Закону України «Про колективні договори та угоди» від 2023 року (який набуде чинності після припинення або скасування воєнного стану) [6], очікується чіткіше нормативне визначення репрезентативності сторін як критерію допуску до участі в колективних переговорах. Новий закон передбачає закріплення принципів участі в переговорах виключно репрезентативних об'єднань, що мають відповідну легалізацію, обсяг членства та функціональну здатність здійснювати соціальний діалог на визначеному рівні.

На рівні колективних угод, які укладаються на галузевому, територіальному та національному рівнях, суб'єктний склад є більш складним і регламентованим. З одного боку – це сторони працівників, представлені всеукраїнськими профспілками та їх об'єднаннями, які є репрезентативними згідно з вимогами Закону України «Про соціальний діалог в Україні» від 2010 року [7] (далі – новий Закон). З іншого боку – сторони роботодавців, у вигляді організацій роботодавців, їх об'єднань або представницьких органів, що мають відповідний статус і беруть участь у тристоронніх або двосторонніх переговорах.

Окрему роль займає держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених центральних органів виконавчої влади, що бере участь у укладенні генеральної угоди на загальнонаціональному рівні, забезпечуючи реалізацію принципу трипартизму. У такий спосіб реалізується положення Конвенції МОП № 144 про тристоронні консультації [2], що передбачає залучення держави до розробки й погодження політики у сфері праці на засадах рівноправного представництва.

Варто також звернути увагу на появу в проекті нового Закону такого інструменту, як галузева угода обмеженої дії, що може бути укладена навіть за участі нерепрезентативних організацій, які діють у межах конкретного підсектора чи специфічної сфери діяльності. Це розширює коло суб'єктів колективно-договірного регулювання, створюючи нові можливості для включення середніх і малих об'єднань роботодавців та працівників у систему соціального партнерства.

Крім того, важливу координуючу функцію в цій системі виконує Національна служба посередництва і примирення, що є спеціалізованим органом у сфері соціального діалогу й трудових конфліктів. Вона здійснює реєстрацію колективних договорів та угод, моніторинг дотримання норм соціального партнерства, сприяє вирішенню спорів та спрямовує сторони до примирення в разі виникнення розбіжностей.

У чинному законодавстві України (Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1993 р. та положення КЗпП – глава II [1]) передбачено, що ініціатива щодо початку колективних переговорів може належати будь-якій зі сторін – роботодавцеві або представникам працівників. Сторона, яка отримала пропозицію, зобов'язана розпочати переговори не пізніше ніж у семиденний строк, якщо інше не передбачено законодавством або домовленістю сторін. Відмова від участі в переговорах є порушенням трудового законодавства та тягне за собою юридичну відповідальність.

Процедура укладення договору чи угоди передбачає створення представницьких органів сторін – делегацій, уповноважених

на ведення переговорів, які здійснюють розробку тексту проекту документа, узгодження позицій і підписання погодженого тексту. Водночас, якщо в ході переговорів виникають розбіжності, сторони можуть залучати посередників, арбітрів, звертатися до Національної служби посередництва і примирення або використовувати інші передбачені законом примирні процедури.

Набуття чинності колективного договору або угоди пов'язане з моментом його підписання, якщо інше не встановлено в самому акті. У деяких випадках (наприклад, на загальнодержавному рівні) можливе затвердження угоди органами виконавчої влади. Дія колективного договору поширюється на всіх працівників підприємства незалежно від їх членства в профспілці, яка була стороною підписання, якщо інше не передбачено умовами договору. Це положення покликане забезпечити рівність трудових прав і запобігти дискримінації за ознакою участі в профспілковій організації.

Тривалість дії колективного договору або угоди визначається сторонами, однак традиційно вона встановлюється в межах від одного до трьох років. Після завершення строку дії колективний договір може бути продовжений за взаємною згодою сторін або автоматично діяти до моменту укладення нового договору (принцип пролонгації). Новий Закон деталізує ці аспекти, зокрема вводить окремі правила щодо перегляду положень у разі змін законодавства, соціально-економічної ситуації або інших істотних обставин.

Особливе значення має процедура внесення змін і доповнень до колективного договору або угоди. Вона здійснюється у формі додаткових угод, які підписуються сторонами в порядку, аналогічному до укладення основного документа. Перегляд умов є необхідним інструментом гнучкого реагування на динаміку правового та економічного середовища, забезпечуючи адаптацію договірних норм до нових реалій без втрати стабільності трудових відносин.

У сфері колективних угод (зокрема генеральної, галузевої, територіальної) важливим елементом є процедура приєднання нових суб'єктів, яка дозволяє розширити коло адре-

сатів положень угоди на нові організації чи роботодавців. Таке приєднання може бути як добровільним, так і примусовим – через механізм поширення дії угоди, якщо це передбачено спеціальним рішенням Міністерства економіки або іншого уповноваженого органу. У новому Законі таке поширення пов'язане з дотриманням процедурних критеріїв репрезентативності, наявності консенсусу сторін, а також оприлюдненням відповідного рішення в офіційному порядку.

Нарешті, чинне й «перспективне» законодавство передбачає обов'язкову повідомну реєстрацію колективних договорів і угод у відповідних державних органах. Ця реєстрація не є умовою чинності, але виконує функції офіційного обліку, моніторингу та контролю за дотриманням процедур соціального діалогу. Зазвичай вона здійснюється районними або обласними органами виконавчої влади залежно від рівня документа.

Колективно-договірне регулювання, як особлива форма юридичного врегулювання трудових відносин, тісно пов'язане з настанням визначених правових наслідків для сторін договору або угоди, з установленням належного механізму контролю за виконанням їх положень, а також із закріпленням юридичної відповідальності у разі порушення договірних зобов'язань. Усі ці елементи утворюють цілісну систему гарантій ефективності соціального діалогу, підвищують стабільність трудових відносин та забезпечують реальне функціонування колективного права як інструмента правової політики.

Згідно з чинним законодавством, зокрема Законом України «Про колективні договори і угоди» (1993), укладення колективного договору або угоди створює для сторін юридично зобов'язувальний характер їх положень. Це означає, що умови договору чи угоди набувають статусу нормативних положень, обов'язкових до виконання усіма суб'єктами, на яких вони поширюються. Колективний договір є частиною системи локальних нормативних актів, і його положення, як правило, стають складовою трудових договорів, укладених із працівниками. У цьому полягає особливість його дії: він має опосередкований нормативно-договірний характер, трансфор-

муючи колективні домовленості у стандарти індивідуальних трудових правовідносин.

Окрему увагу в доктрині трудового права приділяють проблемі поширення дії колективного договору або угоди на осіб, які не брали участі в переговорах або не є членами профспілки. За чинним правовим режимом, така дія допускається – за умови, що працівник не заперечує проти застосування до нього положень договору, або за умови добровільного приєднання суб'єкта. Водночас новий Закон вводить чіткіші положення щодо механізму поширення дії галузевої угоди на інших роботодавців – за процедурою, контрольованою державним органом та за погодженням сторін соціального діалогу, що відповідає європейській практиці квазіобов'язкового регулювання.

Контроль за виконанням колективних договорів і угод здійснюється як внутрішньоорганізаційними засобами (наприклад, двосторонніми комісіями з контролю за виконанням договору), так і уповноваженими державними органами. Згідно з чинним законодавством, повноваження щодо контролю належать:

- трудовим колективам (через виборних представників або профспілкові органи);
- роботодавцю (в особі керівника або уповноваженої особи);
- інспекції праці, яка здійснює державний нагляд за дотриманням трудового законодавства;
- Національній службі посередництва і примирення, яка має право моніторингу виконання умов колективних угод та сприяти врегулюванню спорів [4].

Контроль може бути як попереднім, так і поточним або ретроспективним. Практика свідчить, що найбільш ефективним є поєднання внутрішнього договірного контролю з періодичною звітністю сторін, а також із доступом до публічної інформації про зміст та виконання угод.

У разі невиконання або неналежного виконання умов колективного договору чи угоди передбачена юридична відповідальність, що може мати:

- дисциплінарний характер (для посадових осіб);

- адміністративно-правовий – зокрема за ухилення від участі в переговорах, перешкоджання праву на укладення договору;

- матеріальний (у разі заподіяння збитків через невиконання договірних умов);

- у перспективі – колективно-цивільну відповідальність як форму відповідальності профспілки або об'єднання роботодавців, якщо це передбачено законодавством або статутними документами.

Новий Закон передбачає суттєве посилення відповідальності, зокрема:

- запровадження процедурної відповідальності за порушення строків ведення переговорів;

- можливість ініціювання судового захисту прав сторін колективного договору в разі їх порушення;

- імплементацію механізмів арбітражу та примирення, які мають правову силу та процесуальні наслідки.

Отже, правові наслідки укладення колективного договору або угоди полягають у закріпленні обов'язкових норм для сторін, трансформації домовленостей у локальні джерела права, поширенні дії на відповідних суб'єктів і створенні основи для подальшого правозастосування. Контроль і відповідальність, у свою чергу, забезпечують виконання договірних норм, правову визначеність і захист трудових прав працівників, що становить одну з ключових функцій соціальної держави в умовах ринкової економіки.

Отже, колективно-договірне регулювання трудових відносин виступає важливим механізмом узгодження інтересів працівників і роботодавців, забезпечуючи підвищений рівень соціальних гарантій та стабільність правового середовища на ринку праці. Колективний договір та колективна угода не лише виконують функцію нормативного закріплення трудових прав, але й формують систему соціального партнерства, що сприяє гармонізації відносин між учасниками трудового процесу. Їхня особливість полягає у поєднанні договірних засад з імперативними приписами законодавства, що дозволяє адаптувати загальні норми до специфічних умов підприємств, галузей або територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n63>
2. Конвенція МОП N 144 Тресторонні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм від 21.06.1976. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_175#Text
3. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с. URL: <https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/33/melnik.pdf>
4. Про затвердження Регламенту Національної служби посередництва і примирення: Розпорядження, Регламент Національної служби посередництва і примирення від 25.09.2024 № 101. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0101299-24#Text>
5. Про колективні договори і угоди: Закон України від від 01.07.1993 № 3356-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>
6. Про колективні угоди та договори: Закон України від 23.02.2023 № 2937-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text>
7. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text>
8. Ткачук С.В. Колективні договори й угоди – основа соціального партнерства. 3 с. URL: <https://zp-ok-rtgu.com/files/-----pdf>
9. Тупіков І.В. Колективний договір як форма регулювання соціально-трудова відносин: особливості змісту. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 2. 2025. С. 174–179. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/25-1.pdf>
10. Тупіков І.В. Нормативно-правове регулювання сфері дії колективних угод та договорів. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». № 4. 2023. С. 225-229. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287240>

Пижова М. О.,доктор юридичних наук, доцент,
проректор з наукової роботи, адвокат
Державного податкового університету**КОНТРАКТ ІЗ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Анотація. У статті здійснено ґрунтовне порівняльно-правове дослідження сучасних моделей контрактних відносин із науково-педагогічними працівниками (НПП) у провідних системах вищої освіти: Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Китайської Народної Республіки та України. Авторка аналізує особливості регулювання трудових відносин у сфері вищої освіти, приділяючи окрему увагу юридичній природі контракту, тривалості зайнятості, механізмам оцінювання результативності, соціальним гарантіям і стимулюванню академічної мобільності. У межах європейського підходу розглянуто дію Директиви 1999/70/ЕС щодо запобігання зловживанню строковими трудовими договорами, а також положення Європейської хартії дослідника (2005), що передбачають прозорі критерії укладення та продовження контрактів, зокрема через впровадження інструментів KPI (Key Performance Indicators). У статті окреслено сучасні виклики, що виникають у контексті зростаючої сегментації академічної праці, прецаризації викладацької діяльності, та наслідків широкого впровадження «нульових годин» контрактів у деяких європейських державах.

Особлива увага присвячена американській *tenure*-системі – моделі постійного працевлаштування, що базується на принципах академічної свободи, прозорого конкурсного добору та багаторівневої оцінки. Аналізуються переваги цієї системи, зокрема високий рівень задоволеності працею та стабільності серед викладачів, а також її недоліки – обмежена кількість посад і високий фінансовий тягар для університетів.

У китайській моделі представлено концепцію «комплексного контракту», що поєднує елементи трудового й адміністративного права. Запроваджені з 2014 року реформи передбачають збереження публічно-правового мандата освітньої діяльності, гнучкі стандарти оцінювання праці та обмежену свободу дострокового припинення трудових відносин. Докладно аналізується зміст підпорядкованості, соціального замовлення держави та правових обмежень автономії викладача.

Український контекст подано крізь призму законодавчих змін, зокрема вилучення з Закону України «Про вищу освіту» положення про конкурсний порядок укладення контракту з НПП, що потенційно створює колізії з нормами Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». У статті підкреслюється необхідність удосконалення законодавства щодо трудових відносин у сфері вищої освіти, зокрема шляхом встановлення чітких правових рамок застосування контракту, гармонізації з міжнародними підходами, посилення соціального захисту та стимулювання мобільності викладачів.

Ключові слова: трудові відносини, науково-педагогічний працівник, критерії добору на посади, конкурс на заміщення вакантних посад, трудовий договір/контракт з науково-педагогічним працівником, соціально-правові гарантії науково-педагогічним працівникам, академічна свобода.

Pyzhova M. O. Contract with academic staff: European and international experience

Abstract. The article provides a thorough comparative legal analysis of contemporary models of contractual relations with scientific and pedagogical workers (SPW) in leading higher education systems: the European Union, the United States of America, the People's Republic of China, and Ukraine. The author analyzes the peculiarities of regulating labor relations in higher education, paying particular attention to the legal nature of the contract, the duration of employment, performance evaluation mechanisms, social guarantees, and the promotion of academic mobility. Within the European approach, the article examines the effect of Directive 1999/70/EC on the prevention of abuse of fixed-term employment contracts, as well as the provisions of the European Charter for Researchers (2005), which provide for transparent criteria for concluding and renewing contracts, in particular through the introduction of KPI (Key Performance Indicators) tools. The article outlines the current challenges arising in the context of the growing segmentation of academic work, the precariousness of teaching activities, and the consequences of the widespread introduction of “zero-hour” contracts in some European countries.

Particular attention is paid to the American tenure system – a model of permanent employment based on the principles of academic freedom, transparent competitive selection, and multi-level assessment. The advantages of this system are analyzed, in particular the high level of job satisfaction and stability among teachers, as well as its disadvantages – the limited number of positions and the high financial burden on universities.

The Chinese model presents the concept of a “comprehensive contract” that combines elements of labor and administrative law. The reforms introduced in 2014 provide for the preservation of the public law mandate of educational activities, flexible standards for evaluating work, and limited freedom to terminate employment relationships early. The content of subordination, the social order of the state, and legal restrictions on teacher autonomy are analyzed in detail.

The Ukrainian context is presented through the prism of legislative changes, in particular the removal from the Law of Ukraine “On Higher Education” of the provision on the competitive procedure for concluding contracts with NPPs, which potentially creates conflicts with the provisions of the Law of Ukraine “On Scientific and Scientific and Technical Activity.” The article emphasizes the need to improve legislation on labor relations in higher education, in particular by establishing a clear legal framework for the application of contracts, harmonization with international approaches, strengthening social protection, and encouraging teacher mobility.

Key words: *labor relations, scientific and pedagogical worker, criteria for selection for positions, competition for vacant positions, employment contract/contract with a scientific and pedagogical worker, social and legal guarantees for scientific and pedagogical workers, academic freedom.*

Вступ. Розбудова конкурентоспроможної системи вищої освіти потребує збалансування двох імперативів: гнучкого управління людськими ресурсами та гарантій академічної свободи. Контракт з науково-педагогічними працівниками (далі – НПП) є ключовим інструментом, що визначає тривалість зайнятості, обсяг прав і обов'язків, а відтак – якість викладання й досліджень. У країнах ЄС домінує модель змішаних контрактів із потужними запобіжниками проти зловживання строковими договорами, закріпленими у Директиві 1999/70/ЕС [1]. У США діє *tenure*-система, закладена AAUP-декларацією 1940 р. [2]. Китай з 2014 р. перейшов від адміністративного «*bianzhi*» до контрактних відносин, зберігаючи публічно-правові елементи [3]. В Україні нормативну основу становлять Закон «Про вищу освіту», Закон «Про наукову і науково-технічну діяльність» та КЗпП, який визнає контракт особливою формою трудового договору.

Метою статті є визначити оптимальну модель трудового договору НПП для України, спираючись на міжнародний досвід та емпіричні дані про вплив форми договору на задоволеність працюю й мобільність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Європейські дослідження засвідчують, що наявність постійного контракту статистично підвищує рівень задоволеності роботою й зменшує наміри залишити заклад вищої освіти [4]. Аналіз UK NEPI (2023) пока-

зує: хоча 67 % британських викладачів мають постійні договори, зростання частки «*atm*» і «*zero-hours*» контрактів формує сегмент «друга ліга» академічної праці із нижчими соціальними гарантіями. OECD (2024) фіксує подібні тренди в країнах ОЕСР: прецаризація, високі навантаження, негативний баланс «робота – життя» [5]. Дослідження Erasmus+ демонструють, що мобільність викладачів корелює з професійним розвитком і покращенням викладання [6].

Виклад основного матеріалу. Важливим для утвердження соціально-правових гарантій НПП є положення статті 5 Директиви 1999/70/ЕС [1], яка запроваджує принцип «*pro rata temporis*» та обов'язок держав-членів запобігати зловживанню послідовними строковими контрактами.

Не менш важливим нормативно-правовим документом є Європейська хартія дослідника (2005), який рекомендує закріплювати у контракті чіткі критерії оцінювання, прозорі процедури продовження договору та гарантії мобільності [7].

Європейський підхід до порушеного питання є цілком зрозумілим та логічним, що підтверджується дослідженнями мобільності Erasmus+. Так, у 2022 р. програмою охоплено понад 105 000 викладацьких мобільностей, що демонструє дієвість контрактних стимулів для короткотермінових відряджень [8]. Тобто аналіз дослідження, дає підстави стверджувати, що KPI (Key Performance

Indicators) або іншими словами «показники результативності (ефективності та якості)», які закладені у контракт з НПП спонукають та мотивують до прогресу як самого викладача, так і ефективного здійснення його трудової функції. Конкретно визначене завдання, яке має бути виконано у конкретний термін є двигуном до дії, натомість безстроковість закладає безпечність і рутинність у роботі НПП. А це в свою чергу шлях до деградації НПП та «робота заради роботи», а не «робота заради результату», що є початком занепаду НПП як фахівця.

Цікавим є дослідження NEPI свідчить: роботодавець у секторі вищої освіти Британії компенсує 21,6 % пенсійних внесків і надає 33 дні відпустки, що робить постійні контракти привабливими, але водночас дорогими для масового поширення. І знову ж таки призводить це до необхідності закладення KPI у контракти з НПП, та обмежувати їх у строці [10].

Заслугує на особливу увагу *tenure*-система, яка функціонує у США. Офіційно закріплена в Заяві про принципи академічної свободи і перебування на посаді Американської асоціації університетських професорів (AAUP) 1940 року, система перебування на посаді передбачає, що викладач після завершення випробувального терміну, який зазвичай триває шість-сім років, може отримати безстрокову академічну посаду – форму невідзначеного академічного призначення. Під час цього випробувального терміну, відомого як *tenure-track*, викладач проходить ретельне оцінювання, яке базується на ефективності викладання, результатах досліджень, служінні установі та відповідності інституційним цінностям [2].

Отримання посади безстроково надає презумпцію безперервної зайнятості. Професор, який працює безстроково, може бути звільнений лише з поважних причин, таких як серйозні професійні порушення чи некомпетентність, або у випадку надзвичайних інституційних обставин, таких як фінансові труднощі чи припинення програми. Цей захист ґрунтується на принципі академічної свободи, що дозволяє викладачам займатися суперечливими або інноваційними дослідженнями

і викладанням, не боячись політичної чи адміністративної помсти.

Процес призначення на посаду є дуже конкурентним. Від кандидатів часто очікують, що вони продемонструють значну кількість рецензованих публікацій, успішне отримання фінансування на дослідження та позитивні оцінки викладання. Остаточне рішення про призначення, як правило, передбачає кілька рівнів розгляду, включаючи комітети факультетів, колеги коледжу, деканів, проректорів, а іноді й опікунські ради.

Хоча перебування на посаді безстроково забезпечує безпеку та автономію, воно також накладає певні обов'язки. Очікується, що викладачі, які працюють безстроково, продовжуватимуть робити значущий внесок у свої галузі та в управління своїми установами. Вони часто беруть на себе наставництво, лідерські ролі та довгострокові інституційні зобов'язання.

Нещодавні опитування, зокрема опубліковані на ArXiv у 2020 році, вказують на те, що штатні викладачі повідомляють про найнижчий рівень стресу та найвищу суб'єктивну задоволеність роботою серед академічного персоналу [8]. Ці висновки підкреслюють психологічну та професійну цінність безстрокових контрактів. Однак економічні наслідки надання комплексного соціального пакету та довгострокової стабільності роботи означають, що заклади часто обмежують кількість посад, що належать до категорії «*tenure track*». Як наслідок, зростає частка академічного персоналу, який працює не за наймом, що сприяє розшаруванню академічного ринку праці.

Таким чином, американська система безстрокових контрактів є одночасно і гарантією академічної свободи, і вибірковою винагородою за сталу академічну досконалість. Хоча її переваги для тих, хто отримує посаду безстроково, є значними, її високі пороги та інституційні витрати спричинили постійні дебати про справедливість, доступ і майбутню структуру академічної зайнятості.

На відміну від США, Китай запровадив іншу модель академічного працевлаштування. Після реформи системи працевлаштування в державних університетах у 2014 році ака-

демічний персонал, включаючи професорів, перейшов від традиційної системи «державних кадрів» до працевлаштування на основі контрактів. Ця зміна мала на меті посилити автономію вищих навчальних закладів у сфері управління персоналом, зберігаючи при цьому певні зобов'язання за публічним правом, особливо щодо освітньої місії університетів.

Науковці, такі як Лі Йонг (Li Yong), Сю Лей (Xu Lei) та Сунь Лу (Sun Lu) [14], запровадили поняття «комплексного правового характеру» академічних трудових договорів у Китаї. Ця концепція підкреслює гібридні характеристики таких договорів, які поєднують елементи як приватних трудових угод, так і адміністративних домовленостей. Комплексний характер характеризується:

- підпорядкування та державне доручення: хоча контракт діє за принципами рівності та взаємної згоди, викладачі університетів все ще вважаються такими, що виконують державну службу, зокрема у виконанні освітніх обов'язків та національних цілей розвитку;

- гнучкі стандарти ефективності: трудові контракти часто містять індивідуальні або специфічні для установи показники ефективності, пов'язані з результатами досліджень, оцінками викладання та службою в установі. Ці показники все більше пов'язані з винагородою та поновленням контракту;

- обмежене одностороннє звільнення: університети мають обмежену свободу дій щодо дострокового розірвання контрактів. Будь-яке звільнення має відбуватися за суворими процедурними правилами та підлягає перегляду, що відображає частково адміністративний статус трудових відносин.

Крім того, реформи трудових контрактів у Китаї запровадили нові категорії академічних посад, такі як «tenure-track», «подвійне працевлаштування» та «видатні» професори. Ці зміни відображають рух у напрямку більшої диференціації та ринкової орієнтації академічної праці, намагаючись при цьому зберегти ключові цінності суспільного інтересу [9].

Необхідно зауважити, що, хоча Сполучені Штати покладаються на систему постійного працевлаштування для захисту академіч-

ної свободи та забезпечення стабільності кар'єри, Китай застосовує підхід «комплексного контракту», який поєднує елементи трудового та адміністративного права. Обидві системи відображають різні історичні та інституційні траєкторії, але стикаються з подібними напруженнями щодо справедливості, відповідальності за результати роботи та довгострокової стійкості в академічній зайнятості.

Що стосується України, то після останніх змін, які були внесені до статті 55 Закону України «Про вищу освіту» [11], була вилучена частина 11 зазначеної статті, яка саме і містила положення про те, що під час заміщення вакантних посад науково-педагогічних працівників укладенню трудового договору (контракту) передують конкурсний відбір, порядок проведення якого затверджується вченою радою закладу вищої освіти. Станом на сьогодні стаття 55 Закону України «Про вищу освіту», яка має назву «Посади наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників закладів вищої освіти та порядок їх заміщення» термін «контракт» не містить. Як відомо частина третя статті 21 Кодексу законів про працю України визначає, що особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України [13]. Тобто виходить так, що контракт укладається з тими працівниками, які визначені в законі. Раніше в Законі України «Про вищу освіту» НПП були визначені як ті, з якими укладається контракт. Після останніх змін законодавець прибрав це положення зі спеціального закону. І тепер можна б було тлумачити так, що з НПП укладається трудовий договір. Однак останні зміни не вносилися до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», пункт 25 частини першої статті 1 якого надає визначення НПП і говорить, що науково-педагогічний працівник – вчений, який має вищу освіту не

Критерій	ЄС	США	Китай	Україна
Тривалість базового контракту	3–6 р. (fixed term)	6 р. (tenure-track)	3 р. + переукладення	1–5 р. (контракт) *було так
Захист від зловживань	Директива 1999/70/ЄС	Конвенційні стандарти AAUP	Преференції висококваліфікованим	Відсутній ліміт перезаклучень
Соцгарантії	Паритет з постійними штатом	Повний пакет, пенсія	Основний фокус – продуктивність	Залежить від кошторису ЗВО
Мобільність	Erasmus+	Fulbright, sabbaticals	Національні гранти CSC	Державні гранти обмежені

нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) в університеті, академії, інституті професійно провадить педагогічну та наукову або науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством [11]. Таким чином, сфера застосування контракту з НПП тепер визначається не Законом України «Про вищу освіту», а Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Звичайно це може на практиці створювати колізію з академічними особливостями.

Ми переконанні, враховуючи і європейську і міжнародну практику, що чіткі правила перетворення строкових контрактів на постійні посади і прозорі KPI зменшують плінність кадрів та сприяють академічній свободі. Водночас, укладення контрактів з НПП це є необхідністю, оскільки безстрокові трудові договори породжують пасивність НПП і психологічно закладають підвалини бездіяльності фахівців, що є великою перепорою для професійного розвитку академічних фахів-

ців. Також необхідно наголосити, що українському законодавству бракує законодавчо визначених механізмів підтримки міжнародної мобільності – Erasmus+ компенсує лише частково.

У порівняльній таблиці продемонстровано особливість укладення контрактів з НПП та їх соціально-правових гарантій.

Висновки. Контрактна форма праці НПП перебуває у фокусі реформ вищої освіти. Досвід ЄС та США свідчить: баланс між гнучкістю та стабільністю досягається через прозорі процедури перетворення строкових договорів у постійні, установлені соціальні стандарти та підтримку мобільності. Китайська «compound»-модель демонструє можливість поєднання публічних і приватних елементів договору. Для України критично важливо навести лад серед спеціалізованого освітнього законодавства, запровадити реальні мінімальні соцгарантії та інтегрувати міжнародні вимоги до академічної мобільності. Це дозволить підвищити конкурентоспроможність українських ЗВО та забезпечити права НПП у відповідності до європейських стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Council Directive 1999/70/EC of 28 June 1999 concerning the framework agreement on fixed-term work // Official Journal, L 175, 10.07.1999. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1999/70/oj/eng> (дата звернення: 12.06.2025).
2. 1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure. American Association of University Professors. URL: <https://www.aaup.org/report/1940-statement-principles-academic-freedom-and-tenure-1970-interpretive-comments> (дата звернення: 12.06.2025).
3. Teachers Law of the People's Republic of China. Adopted 1993. URL: https://en.moe.gov.cn/Resources/Laws_and_Policies/201506/t20150626_191389.html (дата звернення: 12.06.2025).
4. Permanent contracts and job satisfaction in academia: evidence from European countries / F. Castellacci, C. Viñas-Bardolet // Studies in Higher Education. 2020. URL: <https://doi.org/10.1080/03075079.2019.1711041> (дата звернення: 12.06.2025).

5. The State of Academic Careers in OECD Countries. OECD, 2024. URL: https://www.oecd.org/en/publications/the-state-of-academic-careers-in-oecd-countries_ea9d3108-en.html (дата звернення: 12.06.2025).
6. Driving Impact of Erasmus+ Outgoing Academic Staff Mobility: Current Landscape and Pathways for the Future. ACA, 2023. URL: <https://aca-secretariat.be/...> (дата звернення: 12.06.2025).
7. Erasmus+ Annual Report 2022. European Commission. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/news/2022-support-presented-in-latest-annual-report> (дата звернення: 12.06.2025).
8. ArXiv Survey of Stress and Tenure in Academia / J. Berengueres, P. Nesterov. 2020. URL: <https://arxiv.org/abs/2010.00358> (дата звернення: 12.06.2025).
9. Ministry of Education of the People's Republic of China. – Published 26 June 2015. – URL:: http://en.moe.gov.cn/Resources/Laws_and_Policies/201506/t20150626_191389.html (дата звернення: 28.06.2025).
10. Comparative Study of Higher Education Academic Staff Terms and Conditions. Higher Education Policy Institute. May 2023. URL: <https://sums.org.uk/...> (дата звернення: 12.06.2025).
11. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18> (дата звернення: 12.06.2025).
12. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/848-19> (дата звернення: 12.06.2025).
13. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
14. Li Yong, Xu Lei, Sun Lu. On the Compound Legal Nature of Teachers' Employment Contract in Public Universities of China // *US-China Law Review*. – 2022. – Vol. 19, No. 5. – P. 236–250. – DOI: 10.17265/1548-6605/2022.05.004. – URL: <https://www.davidpublisher.com/Public/uploads/Contribute/62d7bfdd0a037.pdf>

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.23>

Ковтун О. М.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри кримінального та адміністративного права
Академії адвокатури України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

Анотація. У статті досліджено концептуальні засади та перспективи розвитку національного законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки в умовах екзистенційних викликів та загроз. Авторка наголошує, що екзистенційні виклики та загрози у сфері забезпечення екологічної безпеки є питанням виживання людства і подальшого існування цивілізації на планеті Земля.

Екологічна безпека розглядається в різних значеннях: як напрям державної політики; як конституційний обов'язок держави та суб'єктивне право людини і громадянина; як сфера національної безпеки; як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Національне законодавство щодо забезпечення екологічної безпеки станом на сьогодні не систематизоване і є доволі розгалуженим, складним та суперечливим. Зважаючи на результати наукових досліджень права екологічної безпеки, законодавство щодо забезпечення екологічної безпеки авторка пропонує класифікувати за певними напрямками людської діяльності (сферами господарювання).

Відзначається, що значним досягненням України на шляху до вступу до Європейського Союзу є прийняття ряду євроінтеграційних законів, серед яких: «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення»; «Про основні засади державної кліматичної політики»; «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами»; «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів»; «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання»; «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією»; «Про водовідведення та очищення стічних вод»; «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» тощо. Нагальною необхідністю є розробка та прийняття системи підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію зазначених вище законів.

Кліматичні зміни, збройна агресія, глобалізація, євроінтеграція спонукають до реформування та систематизації законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки, оптимальним варіантом якої уявляється розробка та прийняття Закону України «Про екологічну безпеку».

Ключові слова: екзистенційні виклики та загрози, законодавство щодо забезпечення екологічної безпеки, екологічна безпека, кліматичні зміни, збройна агресія, глобалізація, євроінтеграція.

Kovtun O. M. Conceptual foundations and prospects for the development of national legislation on ensuring environmental safety in the conditions of existential challenges and threats

Abstract. The article examines the conceptual foundations and prospects for the development of national legislation on ensuring environmental safety in the conditions of existential challenges and threats. The author emphasizes that existential challenges and threats in the field of environmental security are a matter of human survival and further existence of civilization on planet Earth.

Environmental safety is considered in different meanings: as a direction of state policy; as a constitutional duty of the state and a subjective right of a person and a citizen; as a sphere of national security; as a state of the environment which ensures prevention of environmental degradation and emergence of a danger to human health.

National legislation on ensuring environmental safety is currently not systematized and is quite extensive, complex and contradictory. Given the results of scientific research into environmental safety law, the author proposes to classify legislation on ensuring environmental safety by certain areas of human activity (economic sectors).

It is noted that a significant achievement of Ukraine on its way to joining the European Union is the adoption of a number of European integration laws, including: "On Integrated Prevention and Control of Industrial Pollution"; "On the Basic Principles of State Climate Policy"; "On Regulation of Economic Activities with Ozone Depleting Substances and Fluorinated Greenhouse Gases"; "On the Principles of Monitoring, Reporting and Verification of Greenhouse Gas Emissions"; «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Human Protection from Ionizing Radiation»; "On Ensuring Chemical Safety and Management of Chemical Products"; "On Water Disposal and Wastewater Treatment"; "On the National Register of Pollutant Emissions and Transfer" etc. The urgent need is to develop and adopt a system of bylaws aimed at implementing the above laws.

Climate change, armed aggression, globalization, and European integration call for reforming and systematizing legislation on ensuring environmental safety, the best option for which is to develop and adopt the Law of Ukraine "On Environmental Safety".

Key words: *existential challenges and threats, legislation on ensuring environmental safety, environmental safety, climate change, armed aggression, globalization, European integration.*

Вступ. Сучасна цивілізація перебуває на межі екологічної катастрофи. Довкілля все частіше становить небезпеку для життя та здоров'я людини. На сьогодні людство уже перейшло сім із дев'яти меж, які роблять Землю безпечною та комфортною для існування. Серед таких меж є наявність прісної води, збереження природних територій, рівень забруднення, озоновий шар та зміна клімату. Вченими було визначено порогові значення для кожної з цих проблем, які не можна перевищувати, щоб Земля була гостинною для нас та наступних поколінь [1, с. 196-197].

Екзистенційні виклики та загрози у сфері забезпечення екологічної безпеки є питанням виживання людства і подальшого існування цивілізації на планеті Земля.

У звіті Всесвітнього економічного форуму, який щорічно відбувається в Давосі, у 2025 році основними загрозами визначено: 1. Збройні конфлікти на рівні держав. 2. Екстремальні погодні явища. 3. Геоелектричні конфронтації. 4. Дезінформація та фейкові новини. 5. Соціальна поляризація.

Отже, основними загрозами у 2025 році є збройні конфлікти та зміни клімату. У короткій перспективі – на наступні два роки – державні збройні конфлікти віднесено на третє місце, натомість лідирують дезінформація та зміна клімату. У довгостроковій перспективі – на наступні 10 років – збройні конфлікти не входять навіть в десятку ризиків (12 місце). Натомість головні ризики: екстремальні погодні явища, втрата біорізноманіття, кри-

тична зміна зелених систем і дефіцит природних ресурсів [2].

Вчені заявили, що за нинішніх темпів викидів людство вичерпає свій вуглецевий бюджет для обмеження потепління до 1,5°C вже за два роки. Перевищення цієї межі означатиме ще частіші й руйнівніші кліматичні катастрофи, а для повернення до стабільного клімату доведеться активно вилучати CO₂ з атмосфери [3].

Екзистенційною загрозою для України і світу є нинішня російсько-українська війна, яка, зокрема, чинить негативний вплив на клімат. Так, у 24-у принципі Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 року зазначено, що війна неминуче здійснює руйнівний вплив на процес сталого розвитку, тому держави мають поважати міжнародне право, що забезпечує захист довкілля, під час збройних конфліктів і мають співпрацювати, за необхідності, у справі його подальшого розвитку. Це дійсно так. Але російська федерація є державою-агресором, яка не поважає та грубо порушує норми міжнародного права, принципи людського співіснування.

Важливими для нашої держави є такі виклики, як глобалізація та євроінтеграція. Поняття глобалізації як багатовимірного об'єктивного процесу не є усталеним ні в міжнародному, ні в національному правовому лексиконі, хоча глобалізаційна проблематика все активніше обговорюється в світі як на доктринальному, так і на прикладному рівнях [4, с. 16-24]. Екологічна глобалізація, як різно-

вид глобалізації, обумовлена появою спільних для людства викликів довкілля – кліматичних змін, транскордонного забруднення повітря й води, поширення небезпечних захворювань і загрозами пандемії тощо [5]. Світове співтовариство сьогодні має оперативно реагувати на виклики глобалізації [6, с. 234]. Особливо гостро це питання постало після поширення територією нашої планети пандемії COVID-19, що серед іншого суттєво вплинуло на пріоритети та темпи розвитку екологічного права [7].

Сучасним викликом для України в умовах глобалізації є євроінтеграція. 28 лютого 2022 року Президент України Володимир Зеленський підписав заявку на вступ України до Європейського Союзу (далі – ЄС), 23 червня Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС, а 14 грудня 2023 року Рада ЄС вирішила розпочати переговори щодо вступу України до ЄС.

З 16 по 20 червня 2025 року Брюсселі тривав офіційний скринінг відповідності українського законодавства праву Європейського Союзу за розділом 27 «Навколишнє середовище, клімат та цивільний захист», що є необхідним етапом переговорів про вступ України до Європейського Союзу. Загалом переговорний процес охоплює 35 розділів. Розділ 27 є одним із наймасштабніших за кількістю актів права ЄС і має кроссекторальний характер, що вимагає залучення широкого кола фахівців [8].

В умовах сучасних екзистенційних викликів та загроз законодавство щодо забезпечення екологічної безпеки зазнає змін та реформується.

Метою статті є дослідження концептуальних засад та перспектив розвитку національного законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки в умовах екзистенційних викликів і загроз.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблеми права екологічної безпеки, правового регулювання щодо забезпечення екологічної безпеки досліджувалися у працях багатьох вітчизняних науковців: В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, Г.І. Балюк, Н.В. Барбашової, Л.О. Бондаря, В.Л. Бредіхіної, М.Я. Ващишин, Ю.Л. Власенко, А.П. Геть-

мана, А.С. Євстігнєєва, В.М. Єрмоленка, Р.С. Кіріна, Т.О. Коваленко, Т.Г. Ковальчук, М.В. Краснової, Ю.А. Краснової, Н.Р. Малишевої, В.В. Носіка, Є.П. Суєтнова, О.В. Сушик, А.С. Тимошенка, Т.О. Третьяка, М.О. Фролова, Т.А. Шараєвської, Ю.С. Шемшученка, О.А. Шомпол, В.В. Ярчак та інших. В.І. Проте у вітчизняній юридичній науці відсутнє комплексне дослідження концептуальних засад та перспектив розвитку національного законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки в умовах екзистенційних викликів і загроз.

Виклад основного матеріалу. Отже, сучасна система глобальної та національної безпеки, зокрема екологічної, охоплена викликами та загрозами. Спробуємо розмежувати означені поняття.

Виклику науковій літературі визначається як проблемна ситуація, від розв'язання якої залежить подальше функціонування, саме існування суспільства, держави. Методологія їх аналізу запропонована Дж. Тойнбі у середині ХХ ст. До глобальних, планетарних викликів належать ті, від яких залежить існування планети Земля, людства, людської цивілізації. Це природні й соціальні виклики, зокрема, космічні катастрофи, катастрофи на Землі, ядерна війна, катастрофічні зміни клімату та екології, вичерпування ресурсів для виживання, дефіцит води та їжі, голод, планетарні хвороби та епідемії. Відповіді на такі й подібні виклики є завданням усієї людської цивілізації та створених нею інститутів [9].

У відповідь на глобальні виклики сучасності у 2015 році ООН ухвалено 17 Цілей Сталого Розвитку, а саме: 1. Подолання бідності. 2. Подолання голоду. 3. Міцне здоров'я. 4. Якісна освіта. 5. Гендерна рівність. 6. Чиста вода та належні санітарні умови. 7. Доступна та чиста енергія. 8. Гідна праця та економічне зростання. 9. Інновації та інфраструктура. 10. Зменшення нерівності. 11. Сталий розвиток міст та громад. 12. Відповідальне споживання. 13. Боротьба зі зміною клімату. 14. Збереження морських ресурсів. 15. Збереження екосистем суші. 16. Мир та справедливість. 17. Партнерство заради сталого розвитку [10].

Загроза – це можлива небезпека, що може бути реалізована у різних сферах, зокрема, економічній, фінансовій, військовій, соціально-політичній, територіальній, національній, інформаційній тощо [9].

Рішенням Ради національної безпеки та оборони України від 23 березня 2021 року серед викликів та загроз національній безпеці України в екологічній сфері визначено: значне забруднення довкілля через техногенне навантаження, нераціональне використання природно-ресурсного потенціалу, значні обсяги накопичених в Україні відходів, загострення екологічних та техногенних проблем у районах, прилеглих до зони конфлікту на Донбасі, недостатній рівень адаптаційних можливостей галузей економіки, систем життєзабезпечення до негативних процесів зміни клімату, неналежний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища, єдиної державної системи захисту [11].

24 лютого 2022 року до переліку зазначених вище викликів та загроз додалося повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України. Ця війна, починаючи з 2014 р., стала одним із найбільших викликів європейській безпеці у XXI столітті. Її перебіг демонструє зміну методів і підходів до ведення війни і якими можуть бути потенційні наслідки від такої у XXI столітті. Нині можемо виокремити такі небезпечні риси цієї війни: світовий гібридний характер, особливості стратегії і тактики її ведення, ідеологічна основа, нова розстановка сил на світовій арені, наслідки війни [12].

Наслідки війни, а точніше їхня ліквідація стане ще одним викликом для світової спільноти. Найбільш тяжкими наслідками стануть масові людські втрати, екологічне забруднення Центрально-Східного регіону Європи, масове замінування територій, проблема мігрантів, збільшення соціально-незахищених верств населення, поява великої кількості людей з психічними розладами тощо. Проте Україну і низку європейських країн чекає ще один виклик. Повосення відбудова потребуватиме значних ресурсів, які Україна може не мати [12].

Окреслені вище виклики та загрози підтримують основи національної безпеки, неодмінною складовою якої є екологічна безпека.

Екологічна безпека в законодавстві та в юридичній науці розглядається як: напрям державної політики; конституційний обов'язок держави та суб'єктивне право людини і громадянина; сфера національної безпеки; стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [13, с. 15].

Серед основних засад державної екологічної політики визначено забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, підвищення рівня екологічної безпеки в зоні відчуження [14].

Екологічна безпека є складовою, важливим напрямом національної безпеки, яку законодавець визначає як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [15]. Відповідно до ч. 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями [15].

Відповідно до ч. 1 ст. 50 Конституції України кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Ст. 16 Основного Закону зазначає, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [16].

Ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., яка визначає екологічну безпеку як такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обста-

новки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [17].

Національне законодавство щодо забезпечення екологічної безпеки станом на сьогодні не систематизоване і є доволі розгалуженим, складним та суперечливим. Як справедливо зазначає Ю.А. Краснова, норми права екологічної безпеки не лише не кодифіковані, а й не систематизовані. Тому в даному випадку мова може йти лише про наукову класифікацію норм, що закріплені різними нормативними актами [18, с. 144].

Основне місце серед законодавчих актів у сфері забезпечення екологічної безпеки належить Конституції України, в якій закріплено право на екологічну безпеку як одне із основних прав людини (ст. 50), а також передбачено обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку (ст. 16) [16].

Основним системоутворюючим законодавчим актом у царині екологічного законодавства є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року [17].

Програмними документами стратегічного характеру щодо забезпечення екологічної безпеки є Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року (затверджено Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII) [14], Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року [15], Стратегія національної безпеки України «Безпека людини-безпека країни» (затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року) [19], Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року (схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р) [20].

Розробку комплексу заходів щодо нейтралізації викликів і загроз національній безпеці України передбачено Рішенням Ради Національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» (введено в дію Указом Президента України від 23 березня 2021 року № 111/2021) [11].

Зважаючи на результати наукових досліджень права екологічної безпеки, законодав-

ство щодо забезпечення екологічної безпеки можемо класифікувати за певними напрямами людської діяльності (сферами господарювання):

– у сфері забезпечення кліматичної безпеки: Закони України «Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату», «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони», «Про ратифікацію Паризької угоди», Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, «Про основні засади державної кліматичної політики», «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів», «Про енергетичну ефективність», «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у Програмі ЄС LIFE – Програмі дій з довкілля та клімату», «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» та інші;

– у сфері забезпечення продовольчої та біологічної безпеки: Закони України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції», «Про пестициди та агрохімікати», «Про карантин рослин», «Про ветеринарну медицину», «Про захист прав споживачів», «Про питну воду та питне водопостачання», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», «Про насіння і садивний матеріал», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про безпечність і гігієну кормів», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів», Основи законодавства України про охорону здоров'я, «Про систему громадського здоров'я» тощо;

– у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки: Закони України «Про об'єкти

підвищеної небезпеки», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про видобування та переробку уранових руд», «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії», «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання», «Про поводження з радіоактивними відходами» тощо;

– у сфері забезпечення безпеки в промисловості (промислової безпеки): Закон України «Про об'єкти підвищеної небезпеки»; «Про поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення», «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією», «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» та інші;

– у сфері забезпечення безпеки на транспорті (транспортної безпеки): Закони України «Про транспорт», «Про автомобільний транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про трубопровідний транспорт», Кодекс торговельного мореплавства України, Повітряний кодекс України, «Про дорожній рух», «Про перевезення небезпечних вантажів» тощо;

– у сфері забезпечення екологічної безпеки в енергетиці (енергетична безпека): Закони України «Про енергетичну ефективність», «Про ринок природного газу», «Про ринок електричної енергії», «Про енергетичну ефективність будівель» та інші;

– у сфері забезпечення екологічної безпеки у сфері містобудування (містобудівної безпеки): Закони України «Про Генеральну схему планування території України», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про основи містобудування» тощо;

– у сфері забезпечення екологічної безпеки у військовій галузі: Закони України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про використання земель оборони» та інші;

– у сфері забезпечення екологічної безпеки при управлінні відходами: Закони України «Про управління відходами», Закон України «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про загальнодержавну цільову екологічну програму поводження з радіоактивними відходами», «Про загальнодер-

жавну програму поводження з токсичними відходами», «Про приєднання України до Базельської конвенції про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням», «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» тощо;

– у сфері забезпечення екологічної безпеки за надзвичайних станів: Закони України «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», «Про правовий режим воєнного стану» та інші.

Окрему групу законів становлять закони щодо забезпечення інституційного механізму екологічної безпеки та щодо юридичної відповідальності за порушення у сфері екологічної безпеки (Закони України «Про оцінку впливу на довкілля», «Про стратегічну екологічну оцінку», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України та інші).

Значним досягненням України на шляху до вступу до ЄС є прийняття ряду євроінтеграційних законів, серед яких: «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення»; «Про основні засади державної кліматичної політики»; «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами»; «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів»; «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання»; «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією»; «Про водовідведення та очищення стічних вод»; «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» тощо. Нагальною необхідністю є розробка та прийняття системи підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію зазначених вище законів.

Висновки. Отже, зважаючи на екстенційні виклики та загрози, які постали перед Україною та світом, чинна система національного законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки потребує систематизації, оптимальним варіантом якої уявляється розробка та прийняття Закону України «Про екологічну безпеку» (або «Про екологічну (природно-техногенну) безпеку», або «Про забезпечення екологічної безпеки»), про що зазначалося у вітчизняній юридичній науці [21, с. 118-134; 18, с. 466-474].

Орієнтовну структуру Закону України «Про екологічну (природно-техногенну) безпеку» було запропоновано В.І. Андрейцевим [21, с. 118-120], Закону України «Про забезпечення екологічної безпеки» – Ю.А. Красновою [18, с. 466-474]. Майбутній закон має враховувати виклики кліматичних змін, збройної агресії, глобалізації, євроінтеграції та систематизувати чинне національне законодавство у сфері екологічної безпеки, що є надто громіздким, розгалуженим та не систематизованим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Криза довкілля: етичні та екзистенційні виклики: колективна монографія. К.: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2024. 313 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1Yb-xLZ35uhxoMFK_uHNM0iSLau7bxGAR/view
2. Давос 2025: Кліматичні виклики та нові торгові війни на порядку денному. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/1131-davos-2025-klimatichni-vikliki-ta-novi-torgovi-vijni-na-poryadku-dennomu>
3. Через два роки людство вичерпає «кліматичний ліміт» – вчені попереджають про загрозу <https://weukraine.tv/suspilstvo/cherez-dva-roki-ljudstvo-vicherpaje-klimatichnij-limit-vcheni-poperedzhajut-pro-zahrozu/>
4. Стеценко С.Г., Васечко Л.О. Глобалізація та право: національний вимір: монографія. Київ: Атіка, 2011. 132 с.
5. Глобалізація. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>
6. Малишева Н.Р., Ковтун О.М. Природоохоронне право України у контексті глобалізаційних викликів. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 234-239. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/82/97>
7. Arden Rowell. COVID-19 & Environmental Law. URL: https://www.researchgate.net/publication/340908204_COVID19_and_Environmental_Law
8. Україна на крок ближче до ЄС: Завершено офіційний скринінг за переговорним розділом 27 «Навколишнє середовище, клімат та цивільний захист». URL: <https://mepr.gov.ua/ukrayina-na-krok-blyzhchedo-yes-zaversheno-ofitsijnyj-skryning-za-peregovornym-rozdilom-27-navkolyshnye-seredovishhe-klimat-ta-tsyvilnyj-zahyst/>
9. Кравченко В.І. Виклики і загрози Україні, її економіці та фінансам у першій третині XXI століття. *Ефективна економіка*. 2016. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_10_3
10. 17 Цілей сталого розвитку URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/>
11. Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації. Рішення Ради національної безпеки та оборони України від 23 березня 2021 року. Введено в дію Указом Президента України від 23 березня 2021 року № 111/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018525-21#Text>
12. Коцур В. Виклики і загрози колективній безпеці Європи в умовах російсько-української війни. URL: https://sdc-journal.com.ua/web/uploads/pdf/SDC_2023_1-151-181.pdf
13. Власенко Ю.Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки. Дис... канд. юрид. наук. 12.00.06. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2009. 236 с.
14. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Затверджено Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19?find=1&text=%D0%BA%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B0%D1%82#Text>
15. Про національну безпеку. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
16. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

17. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

18. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки в Україні. Дис....докт.юрид.наук.12.00.06. Національний університет біоресурсів і природокористування України, Інститут економіко-правових досліджень НАН України. К., 2018. 490 с.

19. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини-безпека країни». Затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>

20. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>

21. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: Навчальний та науково-практичний посібник. К.: Знання-Прес, 2002. 332 с.

Куренда С. В.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ОКРЕМІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ВОДНИХ РЕСУРСІВ В АСПЕКТІ РІЗНОМАНІТНОСТІ ЕКОСИСТЕМ

Анотація. Стаття присвячена визначенню сучасних особливостей нормативно-правового формування правових режимів використання та охорони водних ресурсів в аспекті різноманітності екосистем.

Пропонується авторський підхід до диференціації правових режимів природних ресурсів на три рівні за якої перший рівень умовно називається «еколого-правовим» (природоресурсним, інтегративним) у вузькому розумінні, оскільки визначає основоположні еколого-правові засади регулювання відносин у сфері використання та охорони природних ресурсів. Встановлюється, що для другого рівня правового регулювання характерне спеціальне упорядкування відносин щодо використання та охорони природних ресурсів положеннями спеціального законодавства, зокрема Земельного кодексу України, Лісового кодексу України, Кодексу України про надра та ін. Своєю чергою на третьому рівні відбувається «інтегроване» регулювання відносин щодо використання та охорони саме водних ресурсів як елементу природних екосистем. Виокремлення цього рівня власне відносно водних ресурсів пов'язується з їх інтегрованим у юридичному сенсі значенням відносно інших природних ресурсів, що отримує відображення у відповідних положеннях спеціального законодавства.

При цьому формується висновок, що на рівні «об'єктових» правових режимів правове регулювання використання водних ресурсів зіштовхується з певними особливостями до яких слід віднести, зокрема значною мірою «землецентристський» підхід до упорядкування відносин щодо використання водних об'єктів та пріоритетністю правового режиму лісів над іншими природними ресурсами, що певним чином наділяє правовий режим використання та охорони водних об'єктів інтегрованим і акцесорним значенням, тобто з одного боку робить його елементом правового режиму земель або ж лісів, а з іншого – сприяє екстраполяції на водні об'єкти правового режиму відповідних ресурсів. І лише правовий режим підземних вод у зв'язку з лояльним ставленням до них з боку законодавства про надра наділяє їх певною автономністю.

Ключові слова: водні ресурси, вода, водні об'єкти, природокористування, використання природних ресурсів, охорона довкілля, сталий розвиток, водне законодавство, землі водного фонду.

Kurenka S. V. Some conceptual problems of forming legal regimes for the use and protection of water resources in terms of ecosystem diversity.

Abstract. The article is devoted to determining the current peculiarities of regulatory and legal formation of legal regimes for the use and protection of water resources in terms of ecosystem diversity.

The author proposes the author's own approach to differentiating legal regimes of natural resources into three levels, whereby the first level is conventionally called "environmental and legal" (natural resource, integrative) in the narrow sense, since it defines the fundamental environmental and legal principles of regulation of relations in the field of use and protection of natural resources. The author establishes that the second level of legal regulation is characterized by special regulation of relations in the area of use and protection of natural resources by provisions of special legislation, in particular, the Land Code of Ukraine, the Forest Code of Ukraine, the Subsoil Code of Ukraine, etc. In turn, the third level of legal regulation is characterized by "integrated" regulation of relations on the use and protection of water resources as an element of natural ecosystems. This level of regulation of water resources is associated with their integrated legal significance in relation to other natural resources, which is reflected in the relevant provisions of special legislation.

This leads to the conclusion that at the level of "object" legal regimes, legal regulation of water resources use faces certain peculiarities, which include, in particular, a largely "land-centered" approach to the regulation of relations on the use of water bodies and the priority of the legal regime of forests over other natural resources,

which in a certain way endows the legal regime of use and protection of water bodies with an integrated and accentuated meaning, i.e., on the one hand, makes it an element of the legal regime of land. And only the legal regime of groundwater, due to the loyal attitude to it from the subsoil legislation, gives it a certain autonomy.

Key words: *water resources, water, water bodies, nature management, use of natural resources, environmental protection, sustainable development, water legislation, water fund lands.*

Постановка проблеми. «Правовий режим» виступає однією з ключових категорій практично кожної галузі права, адже саме вона допомагає значною мірою визначити особливості галузевого підходу до правового регулювання суспільних відносин і розмежувати підходи до галузевого регулювання відносин стосовно різних об'єктів як у відносно однакових юридичних умовах, а так і у варіаціях юридичних обставин.

Більше того, категорія «правовий режим» у зв'язку з цим набуває значення між- і навіть надгалузевої, оскільки, вона дозволяє диференціювати галузі права, зокрема, як справедливо відмічає Т. П. Мінка, посередництвом певної сукупності характерних за природою і специфічних за юридичним змістом правових засобів. Більше того, як відмічає вчена, мета правового регулювання суспільних відносин практично вплетена у правовий режим галузі права [1, с. 20].

Поряд із цим правові режими у сфері природокористування у цілому наділені певними особливостями, у зв'язку з цим, якщо мова йде про конкретні природні ресурси, зокрема водні, а також про окремі види відносин що складаються стосовно них, то у такому разі правотворчий процес вимагає не лише певних навиків нормопроектувальної роботи, проте також і розуміння зв'язків між відносинами, що складаються стосовно різних природних ресурсів і навіть різних аспектів таких відносин. Окреслене складає зміст проблеми нормативно-правового формування правових режимів використання та охорони водних ресурсів в аспекті різноманітності екосистем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правових режимів, а також особливостей правового регулювання відносин щодо використання та охорони водних ресурсів ставали предметом розгляду таких вчених-правників як Г. В. Анісімова, І. О. Гайдамака, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, Х. А. Григор'єва, О. В. Донець, А. В. Духневич, А. С. Євстігнєєв, В. П. Жушман, В. А. Зуєв,

Д. Д. Коссе, Ю. А. Краснова, Т. В. Курман, Т. П. Мінка, В. Л. Мунтян, В. В. Носік, К. Олівер, Ю. С. Петлюк, К. В. Слепньова, Г. Є. Смялянець, А. М. Статівка, С. В. Янчук та ін.

Також окремі аспекти піднятої проблеми висвітлювалися нами на всеукраїнській науково-практичній конференції «Другі наукові читання з сучасних проблем земельного, аграрного та екологічного права крізь призму творчої спадщини професора Василя Лук'яновича Мунтяна» (Київ, 26 березня 2025 року).

Мета статті полягає у визначенні сучасних особливостей нормативно-правового формування правових режимів використання та охорони водних ресурсів в аспекті різноманітності екосистем.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній літературі сформувалося уніфіковане розуміння правового режиму як певного порядку правового регулювання суспільних відносин, що забезпечується комплексом правових засобів – особливим поєднанням дозволів, заборон та позитивних зобов'язувань, яке визначає специфічну спрямованість правового регулювання суспільних відносин [2, с. 39]. Також, як зазначають дослідники у сфері природоресурсного права, правовий режим являє собою певний порядок здійснення впливу на поведінку учасників суспільних відносин, що складаються з приводу певних природних ресурсів, що забезпечується шляхом застосування різних правових засобів у тому числі посередництвом закріплення норм права [3, с. 249].

Як правило з-поміж дозволів, заборон та позитивних зобов'язувань, що визначають специфіку правового режиму, окремий правовий засіб набуває детермінативного характеру і визначає усе забарвлення і спрямованість правового режиму [2, с. 29].

При цьому у сучасних юридичних дослідженнях проводяться різні диференціації правових режимів, зокрема на режими різних правових станів (надзвичайного, воєнного

тощо), режими територій, предметів, види діяльності тощо [4, с. 453]. Виокремлюють загальний та спеціальний правовий режими, преференційний (пільговий) та обмежувальний, галузевий й внутрішній, режими інститутів у межах галузі тощо [5, с. 124–126].

Також диференціюються звичайний, рухливий та надзвичайний правові режими [6, с. 93] з подальшим розмежуванням, зокрема надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації та воєнного стану як різновидів надзвичайних режимів [7, с. 166].

При цьому важливе і навіть ключове значення має виокремлення «режиму об'єкта», що характеризує обсяг суб'єктивних прав та обов'язків учасників правовідносин відносно певного блага [2, с. 29].

Поряд із цим специфікою екологічного (природоресурсного) права виступає те, що положеннями відповідних нормативно-правових актів запроваджуються і правові режими територій, і правові режими діяльності і правові режими об'єктів. Проте природні ресурси і об'єкти у межах правового регулювання відносин щодо них не завжди мають однорівневе відносно одне одного значення, оскільки можуть співвідноситися між собою як «рід» та «вид», а подекуди навіть здавалося б однорівневі на перший погляд об'єкти наділені різнорівневим правовим режимом, зокрема у зв'язку з «приматом» чи «пріоритетом» правового режиму одного об'єкта над правовим режимом іншого. Більше того, взаємозв'язок природних екосистем обумовлює необхідність узгодження правових режимів різних природних об'єктів у межах однієї екосистеми та природних об'єктів різних екосистем між собою задля забезпечення гармонійного їх використання та охорони для збереження у кінцевому рахунку. Окреслене піднімає проблему специфіки формування правового режиму у тому числі водних ресурсів та водних об'єктів у ході правотворчої діяльності.

Іншими словами, у ході регулювання відносин щодо використання та охорони водних ресурсів зберігається можливість їх упорядкування «автономно» від відносин щодо використання інших ресурсів, наприклад, земельних або надр. Проте, така «автономізація» може у кінцевому рахунку призвести

до встановлення оптимального режиму використання та охорони водних ресурсів, однак водночас до негативного впливу під час їх використання на земельну поверхню, лісові ресурси, надра тощо, адже, як ми зазначали, відповідні системи перебувають у природних зв'язках між собою.

Тому «автономне» регулювання таких відносин пов'язується з певними ризиками.

В якості виходу виступає уніфіковане та комплексне правове регулювання відносин щодо використання та охорони різних природних ресурсів, ураховуючи характер зв'язків між ними і їх взаємовплив один на одного. За таких умов уніфікованість означає наявність загальних принципів забезпечення використання та охорони природних ресурсів, включаючи водні, або ж, інакше кажучи, існування принципів використання та охорони усіх видів природних ресурсів, а комплексність – наявність спеціальних принципів регулювання використання та охорони окремих видів природних ресурсів з урахуванням їх взаємозв'язків з іншими екосистемами.

Проте у такій ситуації обов'язково поставитиме питання детермінативного пріоритету або примату використання та охорони одного ресурсу над іншим або ж охорони одного ресурсу над використанням іншого.

Саме в цій частині ми і зіштовхуємося з глибокою сутнісною проблемою «водних ресурсів», «водних об'єктів» та інших ресурсів й об'єктів. Адже, як слідує з визначення водних ресурсів, що міститься у статті 1 Водного кодексу України (далі – ВК України), ними є «обсяги поверхневих, підземних та морських вод відповідної території» у той час як «водним об'єктом» виступає «елемент довкілля у якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок та ін.)» [8, ст. 1].

Однак обидві категорії пов'язуються з іншими конструктами природоресурсного права. Якщо ми говоримо про водні ресурси, як про категорію, що є більш широкою за обсягом за водні об'єкти і про таку, що включає їх, тоді вона пов'язується з земельними ресурсами в частині поверхневих вод, а також з надрами в частині підземних вод і лише такі об'єкти як, наприклад, море, набувають зна-

чення «автономізованих» тобто відносини щодо використання та охорони яких можуть регулюватися переважно спеціальним нормативно-правовими положеннями. Звідси слідує і те, що використання та охорона «поверхневих водних ресурсів» та «водних об'єктів» безпосередньо корелює із системою правового регулювання земельних відносин, а це означає, що в цій частині як відносно використання, так і відносно охорони обох груп об'єктів, тобто водних ресурсів та водних об'єктів з однієї сторони, а також «земель» чи «масиву земель» та «земельних ділянок» – з іншої, потребують чіткого встановлення пріоритети для гармонійного визначення універсальних та спеціальних принципів природокористування та охорони відповідних ресурсів.

Так само і відносно обсягів підземних вод як складу «водних ресурсів» постає необхідність гармонізації їх використання та охорони паралельно з використанням та охороною надр. І в цій частині можна стверджувати, що положення чинного природоресурсного законодавства встановлюють відповідні пріоритети, які у сутності надають водним ресурсам і водним об'єктам особливий «інтегрований» у юридичному сенсі характер й наділяють принципи регулювання відносин щодо використання та охорони таких ресурсів й об'єктів значенням спеціальних.

Зокрема, статтею 18 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) землі, зайняті водними об'єктами, віднесено до складу «земель України» [9, ст. 18] однією з категорій яких при цьому пунктом «є» частини першої статті 19 Кодексу визначено «землі водного фонду» [9, ст. 19]. При цьому статтею 58 ЗК України до земель водного фонду віднесено землі, зайняті, зокрема морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами та болотами (пункт «а» частини першої) [9, ст. 58].

Тут же необхідно розуміти і те, що водні об'єкти також можуть розташовуватися на землях природо-заповідного призначення (пункт «в» частини першої статті 19 ЗК України), оздоровчого призначення (пункт «г» частини першої статті 19 ЗК України), рекреаційного призначення (пункт «г'» частини

першої статті 19 ЗК України) тощо. Тобто за таких умов у контексті положень земельного законодавства України водні об'єкти набувають інтеграційного значення, тобто «включаються» у юридичному сенсі у «землі» та ще й різного призначення, що певною мірою забезпечує охоплення «землею» («земельними ділянками») водних об'єктів з поширенням на них земельного законодавства, що, своєю чергою, можна розцінити як встановлення примату земельного законодавства над водним як можливого історичного прояву комплексності земельного права [10, с. 8–9; 11, с. 149].

Своєю чергою відповідно до статті 1 Кодексу України про надра (далі – КУпН) надрами є частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння [12, ст. 1]. При цьому хоча законодавство про надра дещо і абстрагується від регулювання відносин щодо використання та охорони водних ресурсів та водних об'єктів, встановлюючи у частині четвертій статті 3 КУпН, що земельні, лісові та водні відносини регулюються відповідним законодавством України [12, ст. 3], тим не менше пунктами 3 та 4 статті 16-2 Кодексу визначаються випадки необхідності отримання спеціального дозволу на користування надрами без проведення аукціону (електронних торгів) серед яких, зокрема геологічне вивчення та досліджено-промислова розробка з подальшим видобуванням за певних умов підземних вод (крім мінеральних), а також видобування підземних вод (крім мінеральних) для всіх потреб (крім мінеральних) для всіх потреб (з дотриманням встановленого обсягу видобування), а також окремо для питного водопостачання [12, ст. 55].

Однак, найбільше уваги привертають положення Лісового кодексу України (далі – ЛК України) які певною мірою встановлюють примат правового режиму лісу над усіма іншими природними ресурсами. Вважаємо, що це пов'язується у першу чергу з потенціалом лісових насаджень у досягненні кліматичної нейтральності [13, с. 62], а тому і цінністю лісових ресурсів у забезпеченні відповідної мети. При цьому «особливе» ставлення

законодавця до лісу водночас визначається його природними властивостями, які з одного боку дозволяють лісовим ресурсами не лише абсорбувати вуглець [14, с. 13], що, власне і забезпечує його можливості впливу на клімат на планеті, проте з іншого боку – визначають його можливості виступати будівельним ресурсом та енергоносієм, що, своєю чергою, вимагає виваженого підходу до управління лісом з метою забезпечення його сталого розвитку.

Водні об'єкти, що розташовані у лісових екосистемах, вводяться законодавцем під вплив лісового законодавства, що слідує, зокрема з частини першої статті 5 ЛК України, якою, зокрема встановлюється, що лісові землі, на яких розташовані лісові ділянки, та нелісові землі, зайняті у тому числі водами й болотами, які надані в установленому порядку та використовуються для потреб лісового господарства, є землями лісогосподарського призначення [15, ст. 3].

При цьому згідно з абзацом другим частини першої статті 4 ВК України землі, зайняті лісами, не відносяться до земель водного фонду [8, ст. 4], а згідно з частиною четвертою статті 2 ВК України, зокрема земельні, гірничі і лісові відносини, що виникають під час користування водними об'єктами, регулюються відповідним законодавством України [8, ст. 2].

Своєю чергою, як слідує з частини другої статті 3 ЗК України, земельні відносини, що виникають при використанні, зокрема надр, лісових та водних ресурсів, а також атмосферного повітря, регулюються положеннями ЗК України, а також відповідними спеціальними джерелами права, якщо останні не суперечать ЗК України [9, ст. 3].

Проаналізовані нормативні положення окреслюють особливості вітчизняного законодавчого підходу до регулювання відносин щодо використання та охорони природних ресурсів з урахуванням їх багатоманітності.

Досить яскраво у цьому сенсі викристалізовується «землецентристський» підхід за якого уся система правового регулювання відповідних відносин з урахуванням різноманіття екосистем формується переважно навколо земельних ресурсів, що забезпе-

чується або шляхом охоплення категорією «земельна ділянка» чи «земля» інших природних ресурсів, зокрема «водних об'єктів» та «лісів» (ділянок лісу) чи шляхом осмислення об'єктів, яким надано високий пріоритет охорони, яким виступають, зокрема ліси, через категорію «земельна лісова ділянка», «лісовкриті землі» чи «землі лісогосподарського призначення».

Безумовно, у цьому можна вгледіти певні історичні корені, коли, як зазначає А. П. Гетьман, законодавство про охорону природи і у цілому водне, лісове та гірниче право розглядалися як складові земельного права у широкому його розумінні [10, с. 8; 11, с. 149].

У зв'язку з цим окреслені обставини демонструють складність правового регулювання відносин щодо використання та охорони природних ресурсів, зокрема у розрізі природних об'єктів, пріоритетності їх правових режимів, а також загальних цілей упорядкування відповідних відносин і способів досягнення визначених цілей. Тобто, на відміну, скажімо, від правового режиму певного майна, встановлюваного положеннями цивільного законодавства України, для якого характерна певна градація особливостей правового регулювання відносин щодо використання конкретно виду благ у межах категорій «загальне», «особливе» та «одиничне», правовий режим використання та охорони водних ресурсів має набагато складніший характер. Наприклад, положеннями чинного цивільного законодавства України встановлюється правовий режим речей (загальний правовий режим), правовий режим цінних паперів (особливий правовий режим) та правовий режим, наприклад, акції як різновиду цінного паперу (одиничний правовий режим). У зв'язку з цим в залежності від переслідуваної мети правового регулювання суб'єкту правотворчості необхідно опрацьовувати шляхом внесення змін до відповідних нормативних положень, конкретний клас правового режиму.

Своєю чергою з водними ресурсами дещо складніша ситуація, адже для зміни правового режиму конкретного водного об'єкту існує необхідність модифікації правового режиму еколого-правової охорони конкретного водного об'єкта, земельних ділянок та/

або ділянок лісу, правового режиму надр тощо. При цьому у зв'язку з правилами пріоритетності правових режимів вдосконалення одного правового режиму може вимагати одночасну модифікацію іншого.

Проведений аналіз дозволяє удосконалити сучасне наукове розумінні правових режимів використання та охорони водних ресурсів, зокрема як елементу глобальної екологічної системи.

Ураховуючи окреслене вище, існує можливість наукового осмислення піднятої проблеми, принаймні у двох аспектах. Перший передбачає науково-теоретичну фрагментацію трьох рівнів правового регулювання відносин з використання та охорони природних ресурсів, а тому і формування відповідних правових режимів у тому числі правового режиму використання та охорони водних ресурсів.

У межах такої диференціації перший рівень можна умовно назвати «еколого-правовим» (природоресурсним, інтегративним) у вузькому розумінні, оскільки у сутності він визначає основоположні еколого-правові засади регулювання відносин у сфері використання та охорони природних ресурсів. Обмеження, встановлювані законодавством про охорону природних ресурсів, мають найбільш суворий та імперативний характер й підлягають безумовному дотриманню, що з одного боку відображає позитивно оцінюваний у наукових дослідженнях і безальтернативний в екологічних реаліях сьогодення пріоритет екологічних інтересів суспільства над економічними [10, с. 210], а з іншого – підкреслює інтегрований характер природоохоронного законодавства відносно спеціального (земельного, лісового, гірничого тощо).

На цьому рівні існує можливість еколого-правового регулювання як відносин щодо використання та охорони природних ресурсів у цілому, так і окремих їх різновидів, зокрема водних ресурсів.

Для другого рівня правового регулювання характерне спеціальне упорядкування відносин щодо використання та охорони природних ресурсів положеннями спеціального законодавства, зокрема ЗК України, ЛК України, КУпН та ін. При регулюванні суспільних відносин на

цьому рівні чіткій диференціації підлягають «об'єктні» режими з урахуванням пріоритету правового режиму одних об'єктів над іншими. Зокрема, йдеться про загальний характер об'єктного правового режиму земельних ресурсів та земельних ділянок, а також спеціальний і водночас, як правило, пріоритетний правовий режим лісових ресурсів.

Своєю чергою на третьому рівні відбувається «інтегроване» регулювання відносин щодо використання та охорони саме водних ресурсів як елементу природних екосистем. Виокремлення цього рівня власне відносно водних ресурсів пов'язується з їх інтегруванням у юридичному сенсі значенням відносно інших природних ресурсів, що отримує відображення у відповідних положеннях спеціального законодавства. За таких умов регулювання відносин з використання та охорони водних ресурсів зіштовхується з необхідністю урахування також земельного та лісового законодавства й законодавства про надра. Це ж, вважаємо, дозволяє розмежувати самостійний та акцесорний правовий режими водних об'єктів за якого, ураховуючи у тому числі статтю 58 ЗК України, а також системний аналіз норм КУпН, підземні обсяги вод виступають самостійним об'єктом використання та охорони яких може забезпечуватися окремим правовим режимом, що підлягає узгодженню переважно лише з еколого-правовим режимом, у той час як обсяги поверхневих вод, будучи включеними у правовий режим земельних ділянок, набувають акцесорного відносно нього характеру, що відповідним чином ускладнює процес узгодження цього правового режиму із системою інших у ході адресного регулювання використання та охорони природних ресурсів.

Водночас з методологічної точки зору можна також запропонувати альтернативний погляд на підняту проблему у межах якого слід розмежовувати генеральний (еколого-правовий) та спеціальні (об'єктові) режими. У межах такої диференціації перший орієнтований у цілому на охорону природних у тому числі водних ресурсів, що забезпечується, зокрема їх раціональним використанням, яке досягається шляхом встановлення моделей поведінки учасників відносини щодо водних

ресурсів посередництвом переважно заборон та позитивних зобов'язувань. Визначальне значення цього правового режиму детермінується екологічними пріоритетами у використанні природних ресурсів, їх реальним станом в умовах антропогенного навантаження, а тому і необхідністю забезпечення їх сталого розвитку.

Своєю чергою системне наукове групування правових режимів у тому числі в аспекті їх пріоритетності слід здійснювати на рівні спеціальних (об'єктових) режимів з-поміж яких слід диференціювати загальні (правовий режим користування землями, надрами та підземними водами), а також інтегративно-пріоритетні (правовий режим використання лісів) та інтегративно-акцесорний (правовий режим використання поверхневих вод) правові режими, що у цілому дозволяє більш ретельно планувати зміни положень нормативно-правових актів. Водночас у такому випадку постає питання щодо пріоритету дії нормативних положень в умовах виникнення колізій приписів природоресурсного права. Однак ця проблема повинна стати предметом окремих подальших розглядів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи проведений аналіз, необхідно констатувати, що проблема правового режиму використання та охорони водних ресурсів має комплексний і при цьому особливий порівняно з іншими галузями права характер, що визначається не стільки природними властивостями водних екосистем, скільки законодавчим концептуальним підходом до упорядкування відносин щодо використання та охорони природних ресурсів.

Негативний антропогенний вплив на природні екосистеми й невдачі людства на шляху забезпечення кліматичної нейтральності вивели екологічний аспект природокористування у ранг основної засади його здійснення, що у кінцевому рахунку вилилося у концеп-

ція сталого розвитку природних ресурсів. Це ж надало «охоронному» правовому режиму природокористування у цілому, а також правовим режимам охорони конкретних видів природних ресурсів пріоритетного значення, зокрема у зв'язку з охоронною орієнтацією використання відповідних багатств природи у межах вектору забезпечення окресленої вище мети.

Поряд із цим на рівні «об'єктових» правових режимів правове регулювання використання водних ресурсів зіштовхується з певними особливостями до яких слід віднести, зокрема значною мірою «землецентристський» підхід до упорядкування відносин щодо використання водних об'єктів та пріоритетністю правового режиму лісів над іншими природними ресурсами, що певним чином наділяє правовий режим використання та охорони водних об'єктів інтегрованим і акцесорним значенням, тобто з одного боку робить його елементом правового режиму земель або ж лісів, а з іншого – сприяє екстраполяції на водні об'єкти правового режиму відповідних ресурсів. І лише правовий режим підземних вод у зв'язку з лояльним ставленням до них з боку законодавства про надра наділяє їх певною автономністю.

Окреслені особливості визначають у тому числі специфіку правотворчого підходу до регулювання порядку використання та охорони водних ресурсів, який для забезпечення конкретної мети й ефективного адресованого впливу на поведінку учасників екологічних відносин повинен урахувувати специфіку системних зв'язків між правовими режимами різних ресурсів та об'єктів.

Поряд із цим ця проблема залишається досить складною у зв'язку з чим подальший науковий пошук у цій сфері варто присвятити питання можливої гармонізації різних об'єктних правових режимів задля формування оптимальних модельних схем правотворчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мінка Т. П. Правовий режим як критерій поділу права на галузі. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 18–22.
2. Коссе Д. Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення. *Держава і право*. Київ, 2009. Вип. 44. С. 25–31.

3. Петлюк Ю. С. Співвідношення понять «правове регулювання земельних правовідносин» і «правовий режим земель»: порівняльно-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 248–251.
4. Мінка Т. П. Особливості класифікації адміністративно-правових режимів. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2012. № 3. С. 453–458. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_3_80 (дата звернення: 12.06.2025).
5. Гайдамака І. О. Правовий режим: поняття та види. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. Вип. 15. С. 120–127.
6. Смелянець Г. Є. Методи та режими правового регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2004. Вип. 22. С. 89–94.
7. Бєльцева В. В. Теоретико-правова характеристика охоронних адміністративно-правових режимів в Україні. *Митна справа*. 2013. № 2 (86). Ч. 2, кн. 1. С. 163–169.
8. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189 (із змінами).
9. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27 (зі змінами).
10. Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.
11. Гетьман А. Доктрина науки екологічного права: генеза теоретичних досліджень еколого-правових проблем у ХХ ст. *Право України*. 2014. № 12. С. 143–154.
12. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 36. Ст. 546 (із змінами).
13. Developing ambitious local long-term climate neutrality strategies: charting the course: crafting forward-thinking local climate neutrality strategies. Berlin–Krakow: Association of Municipalities Polish Network “Energie Cités” and Ecologic Institute, 2024. 175 p. URL: <https://www.ecologic.eu/sites/default/files/publication/2024/30019-local-long-term-climate-neutrality-strategies.pdf> (access date: 15.06.2025).
14. Oliver C. Sustainable Forestry. What is it? Do we achieve it? *Journal of Forestry*. 2003. P. 8–14.
15. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 р. № 3852-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99 (із змінами).

УДК 341.38:502.3(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.25>**Свинаренко Ю. П.,**

доктор філософії,

завідувач кафедри оперативної-розшукової діяльності

Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів

кримінальної поліції Національної поліції України

Одеського державного університету внутрішніх справ

ПЕРЕДУМОВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЕКОЦИДНУ ПОЛІТИКУ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У даній науковій статті проаналізовано ключові передумови та багатоаспектні складнощі, що виникають у процесі притягнення до юридичної відповідальності за екоцидну політику росії, яку вона проводить проти України. Виконано комплексний аналіз цілеспрямованої діяльності, що призводить до глобального масового знищення довкілля, включаючи зараження водних ресурсів, атмосферного повітря, а також використання природних об'єктів як зброї, що кваліфікується як тактика «випаленої землі» та свідоме вчинення злочинів проти природи. Визначено, що ця політика грубо порушує низку конституційних прав громадян України, зокрема право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право власності, доступ до питної води та продовольчу безпеку.

Здійснено розгляд передумов юридичної відповідальності за екоцид, які охоплюють як міжнародно-правові, так і національні механізми. Встановлено, що дії росії підпадають під положення міжнародних конвенцій, що регулюють правила ведення збройних конфліктів та охорону довкілля, а також відповідні статті національного кримінального законодавства. Проаналізовано численні прояви екоциду, що включають забруднення територій вибухонебезпечними предметами, хімічне забруднення ґрунтів та вод, значні ландшафтні пожежі, обстріли промислових об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, загрозу природоохоронним територіям та біорізноманіттю, а також радіаційну небезпеку від захоплених російськими окупаційними військами об'єктів атомної енергетики України. Визначено суттєвий негативний вплив на водні екосистеми, що проявляється у забрудненні морських та річкових басейнів та руйнуванні гідротехнічних споруд, що призводить до значних техногенних катастроф, окреслено також проблеми, пов'язані з незаконною експлуатацією природних ресурсів та накопиченням відходів від руйнування інфраструктури України. Здійснено також дослідження питання доведення причинно-наслідкового зв'язку та оцінки розміру завданої екологічної шкоди, підкреслюючи його критичну важливість для притягнення до відповідальності. Визначено ключові складнощі, що перешкоджають ефективному притягненню до юридичної відповідальності за екоцид. До них віднесено труднощі у доведенні прямого причинно-наслідкового зв'язку, оцінці повного обсягу шкоди, особливо з урахуванням довгострокових наслідків, а також обмежений доступ до окупованих територій для збору доказової бази. Наголошено на викликах, пов'язаних з відсутністю універсального міжнародного визнання екоциду, як самостійного міжнародного злочину, імунітетом держави, труднощами у виконанні судових рішень, а також невідповідністю існуючих міжнародно-правових норм масштабам екологічних руйнувань, що спостерігаються в Україні.

Ключові слова: екоцид, екоцидна політика, військова агресія, екологічна шкода, юридична відповідальність, міжнародне право, довкілля.

Svynarenko Yu. P. Prerequisites for legal liability for the ecocycid policy of the Russian federation against Ukraine during the Russo-Ukrainian war

Abstract. This scientific article analyzes the key prerequisites and multidimensional difficulties that arise in the process of bringing legal responsibility for Russia's ecocycid policy, which it pursues against Ukraine. A comprehensive analysis of purposeful activity has been performed, which leads to global mass destruction, including contamination of water resources, atmospheric air, as well as the use of natural objects as weapons, which qualifies as tactics of "burned land" and a conscious commission of crimes against nature. It is determined that this policy grossly violates a number of constitutional rights of Ukrainian citizens, in particular the right to a safe life and health of the environment, ownership, access to drinking water and food safety.

The prerequisites for legal liability for ecocide, which cover both international legal and national mechanisms. It is established that Russia's actions fall under the provisions of international conventions governing the rules

of armed conflict and environmental protection, as well as relevant articles of national criminal law. Numerous manifestations of ecocide, including contamination of territories with explosive objects, chemical pollution of soils and water, significant landscape fires, shelling of industrial objects and objects of critical infrastructure, threat to environmental territories and biodiversity, and radiation, and radiation hazards, and radiation hazards of Ukraine are analyzed. A significant negative impact on water ecosystems, which is manifested in the pollution of marine and river basins and the destruction of hydraulic structures, which leads to significant man-made disasters, also outlined problems related to the illegal operation of natural resources and the accumulation of waste from the destruction of Ukraine's infrastructure. The issue of proving cause and effect and evaluation of the amount of environmental damage has also been investigated, emphasizing its critical importance for liable. Key difficulties have been identified that impede effectively liability for ecocide. These include difficulties in bringing direct cause and effect communication, assessing the full amount of damage, especially taking into account long-term consequences, as well as limited access to the occupied territories for the collection of evidence. The challenges related to the absence of universal international recognition of ecocide, as an independent international crime, the immunity of the state, difficulties in the enforcement of court decisions, as well as the inconsistency of existing international legal norms of the scale of ecological destruction observed in Ukraine.

Key words: *ecocide, ecocycid policy, military aggression, environmental damage, legal responsibility, international law, environment.*

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 р. та набула повномасштабного характеру з лютого 2022 р., характеризується не лише значними людськими жертвами та руйнуванням інфраструктури, але й безпрецедентними масштабами екологічної катастрофи. Цілеспрямована екоцидна політика росії в ході російсько-української війни, що проявляється у свідомому знищенні природних об'єктів, забрудненні довкілля, використанні природних ресурсів як зброї, створює загрозу для глобальної екологічної безпеки України і регіону та порушує фундаментальні права людини на безпечне і здорове довкілля. Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що збройний конфлікт в Україні трансформувалася з локального зіткнення на території ОРДЛО у широкомасштабну агресію, що спричинила незворотні зміни в екосистемах України, адже масштабні пожежі, забруднення ґрунтів та вод вибухонебезпечними речовинами, руйнування гідротехнічних споруд, радіаційна загроза – це лише частина екологічних злочинів російського воєнно-політичного керівництва країни-агресорки, які вимагають негайного та адекватного правового реагування.

Відтак, дослідження передумов та складових юридичної відповідальності за екоцидну політику росії набуває особливої значущості, оскільки є необхідним для розробки ефективних міжнародних та національних правових механізмів, які дозволять не лише притягнути винних у екоциді осіб до відпо-

відальності, а й забезпечити всебічне відшкодування завданої екологічної шкоди і довгострокове відновлення постраждалих екосистем України за рахунок країни-агресорки. Комплексне вивчення цієї проблематики сприятиме формуванню прецедентів у міжнародному праві та посиленню захисту довкілля в умовах збройних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень та публікацій у сфері екоциду в контексті російсько-української війни охоплює широкий спектр аспектів, починаючи від визначення та кваліфікації екологічних злочинів до висвітлення їхніх наслідків і обговорення юридичних передумов для притягнення до відповідальності. Дослідження, представлені в літературі, аналізують природу екоциду як явища, що супроводжує збройний конфлікт, розглядають його вплив на природні екосистеми України, документують конкретні випадки екологічних руйнувань, а також вивчають міжнародно-правові та національні інструменти, що можуть бути використані для притягнення винних до відповідальності і відшкодування завданої шкоди. Зокрема, публікації розкривають масштаб впливу військового вторгнення росії на довкілля України, акцентуючи увагу на таких аспектах, як руйнування екосистем, забруднення водних ресурсів та атмосферного повітря, знищення біорізноманіття і природно-заповідного фонду, а також радіаційну загрозу (Д. Лубінець, О. Омельчук, А. Рєзнік). Окрему увагу приділено правовій кваліфікації

екоциду та можливостям відшкодування екологічної шкоди, виходячи з норм національного законодавства, зокрема Кримінального кодексу України (О.В. Минькович-Слободяник), а також міжнародного гуманітарного права. Крім того, здійснюється розслідування конкретних випадків екоциду, таких як підбив Каховської ГЕС, що свідчить про активну діяльність Офісу Генерального прокурора у документуванні та кримінальному переслідуванні винних.

Мета статі полягає у визначенні передумов юридичної відповідальності за екоцидну політику РФ проти України в ході російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Вплив російсько-української війни на природні ресурси та екосистему України триває з 2014 р., проте повномасштабне вторгнення Росії на територію України значно розширило географію та масштаби руйнування української екосистеми в результаті бойових дій та умисного знищення природних об'єктів російськими військами і окупаційною владою. Країна-агресорка вчиняє екоцид («глобальне масове знищення оточуючого рослинного та тваринного світу, зараження водних ресурсів, атмосфери та інші дії, які здатні викликати екологічну катастрофу» [1]) та веде цілеспрямовану екоцидну політику проти України. На наш думку, екоцидна політика – це цілеспрямована діяльність або сукупність дій, що мають на меті або призводять до глобального масового знищення навколишнього рослинного і тваринного світу, зараження водних ресурсів, атмосфери та інші дії, які здатні викликати екологічну катастрофу, а в контексті війни це означає використання природних об'єктів як зброї, що призводить до тактики «випаленої землі» та свідомого скоєння злочинів проти довкілля з боку воєнно-політичного керівництва РФ.

Передумовами юридичної відповідальності за екоцидну політику РФ проти України в ході російсько-української війни є:

I. Закріплення механізму юридичної відповідальності на міжнародному та національному рівнях. На міжнародному рівні такі дії російської окупаційної влади та російських військових на тимчасово окупованих терито-

ріях, в зоні бойових дій та на підконтрольній Україні території підпадають під наступних МНПА: Гаазькі конвенції (зокрема, IV Гаазька конвенція 1907 р. та Положення про закони і звичаї сухопутної війни), Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 р. (особливо Протокол I), Римський статут Міжнародного кримінального суду, Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Конвенції щодо захисту водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція), міжнародні договори, що стосуються ядерної безпеки, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська конвенція з прав людини, а також принципи міжнародного права, такі як принцип запобігання трансграничній шкоді та принцип відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння. Наприклад, ст. 55 Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів закріплює положення у відповідності до якого «При веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довготривалої і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення. Заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій заборонено» [2]. В українському законодавстві таку дії кваліфікуються як кримінальне правопорушення за ст. 441 КК України «Екоцид» – «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу» [3].

II. Наявність факту екоциду. Забруднення екосфери вибухонебезпечними предметами (протипіхотними та протитанковими мінами і нерозірваними боєприпасами), які небезпечні в першу чергу для крупних тварин та можуть провокувати лісові пожежі, гасіння яких буде ускладнено через замінування територій (рис. 1).

Рис. 1. Мапа територій потенційно забруднених вибухонебезпечними речовинами

Джерело: за матеріалами сайту ДРУКАРНЯ (<https://drukarنيا.com.ua/articles/ekologichna-situaciya-pid-chas-viini-v-ukrayini-PomGA>)

Замінування територій, що перетворило Україну на одну із найбільш замінованих країн світу, адже наразі фіксується замінування 174 тис.кв.км. українських територій. Так, «за даними ДСНС України станом на 23 жовтня 2023 року, від початку повномасштабної збройної агресії 559 українців зазнали поранень від мін і вибухонебезпечних предметів, 261 особа загинула. Серед постраждалих – 68 дітей, ще 14 – загинули» [4]. Вибухи різноманітних боєприпасів та знищення військової техніки, оскільки це призводить до забруднення ґрунтів, поверхневих вод та водоносних горизонтів токсичними речовинами, включаючи токсил, гексоген, нафтопродукти, важкі метали, ракетне паливо, які поступово накопичується в живих організм, в т.ч. шляхом біомагніфікації (концентрації забруднюючих речовин в організмах які розташовані вище у харчовому ланцюгу). Також вибухи боєприпасів створюють постійне шумове забруднення яке є фактором стресу для тварин та змушує їх уникати місць бойових дій, що призводить до втрати місць проживання, кормової бази і шляхів міграції (наприклад, через Україну проходить три великих міграційних маршрутів птахів – Поліський широтний коридор, Азово-Чорноморський і Дніпровським меридіанний міграційний шлях, якими мігрують птахи Східної Європи) [5].

Ландшафтні пожежі спричинені вибухами (наприклад, станом на середину осені 2022 р. пожежі охопили 2,4 млн. гектарів,

в т.ч. і 330 тис. га лісового фонду національних природних парків «Святі гори», «Кремінські ліси», Чорнобильському біосферному заповіднику, «Білобережжя Святослава»), які зумовлюють забруднення атмосферного повітря, накопичення великого об'єму важких металів, загибель значної кількості представників екосистеми, в т.ч. занесених до Червоної книги, відновлення екосистеми пошкодженої ландшафтними пожежами може тривати сотні років [5]. Загроза торфових пожеж на півночі країни, які складно загасити та наслідком яких є викид у повітря великого об'єму токсичних речовин.

Обстріли промислових об'єктів, нафтобаз і нафтопереробних заводів та промислових об'єктів призводить до викиду токсичних речовин у повітря (наприклад, за результатами пожежі одного нафтового заводу шкода наносить повітрю в такому обсязі, як за 1 місяць всією автомобільною технікою м. Києва). Зокрема, у липні 2022 р. ракетним ударом по м. Николаєву було зруйновано текстильну фабрику, пожежа на якій зумовила загорання 145 т. поліефірного волокна та 313 т регенерату, що потенційно може призвести до значного забруднення повітря токсичними продуктами горіння, забруднення ґрунтів та водних ресурсів, потенційного погіршення стану здоров'я мешканців міста та довгострокових екологічних збитків.

Загроза установам природно-заповідного фонду. Станом на 01.03.2022 р. бойові дії

велися на території 900 об'єктів природно-заповідного фонду (12,4 тис. кв.км), що склало $\frac{1}{3}$ заповідного фонду України та створило загрозу знищення понад 200 територій Смарагдової мережі («смарагдова мережа – це мережа природоохоронних територій, створена задля збереження видів та оселищ, які потребують охорони на загальноєвропейському рівні, але розташовані в країнах, які не є членами ЄС» [6]) місця існування тисячі видів рослин і тварин, в т.ч. ареали деяких рідкісних і ендемічних видів і оселищ опинилися в зоні активних бойових дій (наприклад, крейдяні схили на Донеччині, приморські оселища, цілині нерозорані степи, болота та ін.).

Впливу воєнних дій та/або окупації зазнали 10 з 19 природних заповідників, 17 із 55 українських національних природних парків та 3 із 5 біосферних заповідників (Чорноморський, Асканія-Нова та Чорнобильський біосферний заповідник), що призвело до неможливості виконувати працівниками належним чином свої зобов'язання і зумовило браконьєрство на території природно-заповідного фонду, мінування акваторії та території цих установ, пересування важкої військової техніки. В т.ч. російські окупаційна влада намагається легалізувати контроль над установою природно-заповідного фонду на окупованій частині Херсонської області (Асканія-Нова, Джарилгацький національний природний парк), також частина звільнених заповідних територій перебувають під регулярними обстрілами з боку російських військ (Деснянсько-Старогутський нацпарк, НПП «Кам'янська Січ»).

Знищення та втрата багатьох видів тварин і рослин, зокрема, загроза знищення існує близько до 600 видів тварин та 750 видів рослин і грибів, що складає загрозу для 35% відсотків багаторізноманіття Європи [7].

Радіаційна загроза в результаті російського тероризму. Російські війська захопили Чорнобильську АЕС та утримували її понад місяць, а у березні 2022 р. обстріляли Запорізьку АЕС та утримують її на теперішній час, використовуючи для розташування живої сили і зберігання військової техніки, що порушує режим експлуатації станції. Слід зауважити що у випадку пошкодження ЗАЕС негативні наслідки можуть поширитися на північні

країни Близького Сходу та Східної Європи. Як зауважує О.В. Минькович-Слободяник «перебування окупантів на території «рудого лісу» ЧАЕС призвело до активізації радіоактивного пилу в атмосферному повітрі, а пожежі спричинені бойовими діями на цих же територіях нанесли непоправну шкоду атмосфері в цілому» [8].

Негативний вплив військових дій на водні екосистеми України. Зокрема, в результаті проведення воєнних операцій в акваторії Азовського та Чорного морів, цілеспрямованих обстрілів водонасосних станцій, водогонів, каналів та водоочисних споруд призвело до позбавлення цивільного населення доступу до питної води, що є одним із базових потреб людини тому такі дії можна кваліфікувати як «водний тероризм». Також, в результаті атак на портову інфраструктуру на морському узбережжі та кораблі на якірній стоянці забруднюються отруйними речовинами акваторія Чорного та Азовського морів, що призводить до загибелі риби, мікроорганізмів і морських птахів. Пошкодження комунальних комунікацій призводить до забруднення органічними речовинами стічних вод р. Дніпро, оскільки неочищені стоки містять велику кількість органічних речовин, патогенних бактерій, хлоридів, сульфатів, яєць гельмінтів та ін. Підриг російськими військовими греблі Каховської ГЕС (06.06.23 р.) – найбільша техногенна катастрофа у світі за останні десятиліття, оскільки призвела до загибелі людей, затоплення десятки населених пунктів, сільськогосподарських територій, зумовило знищення унікального біорізноманіття Дніпра і Чорного моря та їх забруднення, втрати систем зрошення, знищення та пошкодження інфраструктури і довкілля.

Незаконна експлуатація природних ресурсів російською окупаційною владою, зокрема, здійснюється вирубка та вивіз лісомасивів, збір врожаю українського сільськогосподарського сектору, вивіз чорнозему, використання російськими військовими деревини для спорудження фортифікаційних споруд, обігріву та приготування їжі, прокладання інфраструктури тощо.

Забруднення ґрунтів в результаті військових дій, які є невідновлювальним ресурсом,

шляхом хімічного, фізично та механічного порушення структур ґрунтів. Зокрема, розміщення важкої техніки, будівництво фортифікаційних споруд і бойові дії пошкоджують ґрунтовий шар, що призводить до деградації рослинного покриву та посилює вітрову та водну ерозію ґрунтів. Велика кількість відходів та будівельного сміття в результаті знищення житлового фонду, інфраструктури, утилізації зброї, побутових відходів і сміття тощо. Наприклад, при пошкодженні будинків до відходів відносяться «металопластик і скло, матеріали оздоблення фасаду, армувальна сітка, мінеральна вата, матеріали внутрішнього оздоблення, стінові матеріали, покрівля, побутові речі й уламки деревини», які наразі не можуть бути сортовані належним чином.

III. Посягання екоцидної політики на об'єкти правової охорони. Зауважені факти екоцидної політики РФ по відношенню до України свідчать про те, що країна-агресор прагне не тільки знищити Україну як державу, але і зробити українські території непридатними для життя, оскільки російське воєнно-політичне керівництво вдається до тактики «випаленої землі» та свідомо скоює злочини проти довкілля, використовуючи природні об'єкти як зброю. Так, екоцидна політика Росії, що здійснюється через повномасштабне вторгнення та умисне знищення природних об'єктів, порушує низку конституційних прав громадян України. Зокрема, вона загрожує: праву на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки руйнування екосистем, забруднення повітря, землі та вод, мінування територій і вибухи боєприпасів безпосередньо впливають на якість довкілля, роблячи його небезпечним для проживання; праву власності, оскільки забруднення ґрунтів внаслідок військових дій, а також втрата сільськогосподарських угідь через мінування, що призводить до деградації рослинного покриву та посилення ерозії, фактично позбавляє громадян їхньої власності або робить її непридатною для використання; право на доступу до питної води так, як цілеспрямовані обстріли водонасосних станцій, водогонів, каналів та водочисних споруд, а також підлив Каховської ГЕС, призводять до позбавлення цивільного

населення доступу до питної води; право на продовольчу безпеку, оскільки знищення сільськогосподарських територій, забруднення ґрунтів та водних ресурсів, а також незаконна експлуатація природних ресурсів окупаційною владою (вирубка лісів, вивезення врожаю та чорнозему з українських територій) підривають продовольчу безпеку України.

IV. Доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями РФ та завданою екологічною шкодою та визначення розміру шкоди. Зокрема, станом на осінь 2023 р. збитки довкіллю України склали 2,108 млрд. грн., з яких 1,079.7 млрд. грн. припадає на повітря, 984.4 млрд. грн. – на землю та ґрунти, і 60.7 млрд. грн. – на воду, а Державна екологічна інспекція зареєструвала понад 2,5 тисяч російських злочинів проти довкілля [4].

V. Ідентифікація суб'єкта відповідальності. Безпосередня відповідальність покладається на РФ як державу-агресора, а також на конкретних осіб, причетних до вчинення екоциду. Наприклад, Офіс Генерального прокурора та українські слідчі органи, офіційно заявили, що за підливом Каховської ГЕС стоять російські військові. Окрім того, Міжнародний кримінальний суд також розпочав розслідування цього інциденту, а більшість незалежних експертів та міжнародних організацій, які проводили власні розслідування, також дійшли висновку про високу ймовірність того, що гребля була підірвана зсередини, що вказує на причетність російських сил, які контролювали територію ГЕС [9].

Притягнення до юридичної відповідальності за екоцидну політику РФ проти України в ході російсько-української війни супроводжується значними складнощами, основними з яких є:

1. Складність доведення прямого і беззаперечного причинно-наслідкового зв'язку між конкретними військовими діями та довгостроковими, комплексними екологічними наслідками, особливо з урахуванням кумулятивного ефекту від різних джерел забруднення та руйнувань екосистеми в результаті воєнних дій.

2. Проблеми з оцінкою та верифікацією шкоди, оскільки оцінка повного обсягу екологічних збитків є складною та включає не

лише прями руйнування, але й втрату біорізноманіття, деградацію екосистемних послуг, забруднення, яке може проявлятися через роки, а також доступ до окупованих територій для проведення всебічної оцінки та верифікації є неможливим.

3. Відсутність чіткого міжнародного визнання екоциду як окремого злочину, і хоча Україна криміналізувала екоцид у своєму законодавстві, на міжнародному рівні він ще не є універсально визнаним окремим міжнародним злочином, що ускладнює притягнення до відповідальності в міжнародних судах саме за «екоцид» як такий, а не як складову воєнних злочинів чи злочинів проти миру та людяності.

4. Міжнародне право передбачає імунітет держави та її вищих посадових осіб від юрисдикції іноземних судів, що створює бар'єри для судових позовів у національних юрисдикціях інших держав.

5. У разі ухвалення рішень міжнародними або національними судами про відшкодування шкоди, виконання таких рішень проти держави-агресора, особливо в умовах триваючого конфлікту та її небажання співпрацювати, є надзвичайно складним завданням.

6. Документування екологічних злочинів у зонах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях є вкрай небезпечним і часто неможливим, що обмежує можливості збору необхідної доказової бази.

7. Існуючі міжнародно-правові норми, що стосуються захисту довкілля у збройних конфліктах, не були розроблені для такого масштабу екологічних руйнувань, що вимагає їх адаптації або розробки нових інструментів.

8. Деякі екологічні наслідки, такі як забруднення ґрунтових вод або деградація ґрунтів, можуть проявлятися через роки або десятиліття, що ускладнює негайне притягнення до відповідальності та повну оцінку збитків.

Висновки. Екоцидна політика росії проти України є цілеспрямованою діяльністю, що має на меті або призводить до глобального масового знищення довкілля, зараження водних ресурсів і атмосфери, а також використання природних об'єктів як зброї, що відображає тактику «випаленої землі» та свідоме скоєння злочинів проти довкілля. Ця політика

загрожує низці конституційних прав громадян України, включаючи право на безпечне довкілля, право власності, доступ до питної води та продовольчу безпеку.

Передумови юридичної відповідальності за екоцид обумовлені наявністю відповідних механізмів як на міжнародному, так і на національному рівнях. На міжнародному рівні дії росії підпадають під положення Гаазьких і Женевських конвенцій, Римського статуту Міжнародного кримінального суду, а також інших міжнародних договорів, що стосуються охорони довкілля та прав людини (зокрема, міжнародне право прямо забороняє використання методів ведення війни, що спричиняють значну шкоду природному середовищу), в українському законодавстві такі дії чітко кваліфікуються як кримінальне правопорушення – екоцид.

Факти екоциду з боку рф в умовах російсько-української війни проявляються у масштабному та різнобічному руйнуванні довкілля України, включаючи забруднення територій вибухонебезпечними предметами, хімічне забруднення ґрунтів і вод, знищення природно-заповідного фонду, радіаційну загрозу, «водний тероризм» та незаконною експлуатацією природних ресурсів, що призводить до деградації екосистем та становлять довгострокову загрозу для життя і здоров'я населення.

Доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями росії та завданою екологічною шкодою є критично важливим для визначення розміру збитків завданих екоцидною політикою російського уряду проти України, хоча оцінка збитків триває, а офіційні органи України фіксують значну кількість воєнних злочинів проти довкілля. Безпосередня юридична відповідальність покладається на росію як державу-агресора, а також на конкретних винних осіб, що підтверджується міжнародними та національними розслідуваннями.

Незважаючи на наявні передумови, притягнення до юридичної відповідальності за екоцид росії супроводжується значними складнощами. Основні проблеми включають складність доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку, оцінки повного обсягу

шкоди, а також обмежений доступ до окупованих територій для верифікації. Додаткові виклики становлять відсутність універсального міжнародного визнання екоциду як окремого злочину, імунітет держави, труднощі з виконанням судових рішень, а також

невідповідність існуючих міжнародно-правових норм масштабам екологічних руйнувань в Україні, окрім того, довгострокові наслідки екологічних руйнувань, які можуть проявитися через роки, ускладнюють негайне притягнення до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Екоцид. BITLEX.UA. 2022. URL: <https://www.bitlex.ua/uk/blog/terms/post/ekotsyd> (дата звернення: 11.04.2025)
2. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів: ООН від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.04.2025)
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3053> (дата звернення: 13.04.2025)
4. Лубінець Д. Довкілля – мовчазна жертва війни: як російська армія вчиняє екологічні злочини й порушує права людини. LB.UA: Дорослий погляд на світ. 2023. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/581276_dovkillya_movchazna_zhertva_viyni_yak.html (дата звернення: 12.04.2025)
5. Як війна впливає на природу України та чому збереження й відновлення природних екосистем є важливим у повоєнному відновленні. ЕКОДІЯ. 2023. URL: <https://ecoaction.org.ua/iak-vijna-vplyvaie-na-pryrodu.html> (дата звернення: 14.04.2025)
6. Омельчук О. Природа та війна: як військове вторгнення Росії впливає на довкілля України. ЕКОДІЯ. 2022. URL: <https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html> (дата звернення: 23.04.2025)
7. Резнік А. Екологічна ситуація під час війни в Україні. ДРУКАРНЯ. 2023. URL: <https://drukarnia.com.ua/articles/ekologichna-situaciya-pid-chas-viini-v-ukrayini-PomGA> (дата звернення: 17.04.2025)
8. Минькович-Слободяник О.В. Екоцид в Україні, як підстава для відшкодування екологічної шкоди. Наукові перспективи No 2(32) 2023. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/3869/3890> (дата звернення: 13.04.2025)
9. Руйнування дамби Каховської ГЕС – повідомлення про підозру генерал-полковнику зс рф. Офіційна веб-сторінка Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/ruinuvannya-dambi-кахovskoyi-ges-povidomleno-pro-pidozru-general-polkovniku-zs-rf> (дата звернення: 22.04.2025)

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 004.738.5:340.13(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.26>

Бугай М. В.,
аспірант науково-дослідної лабораторії
з актуальних питань кримінального аналізу
Навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України
Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЛАТФОРМ СПІЛЬНОГО ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ: ВИКЛИКИ ЦИФРОВОГО ПРАВЗАСТОСУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. У статті досліджено правові аспекти функціонування платформ спільного доступу до інформації (інформаційно-комунікаційних сервісів, побудованих за принципами децентралізації, відкритого розміщення даних або колективної участі користувачів у створенні контенту). Основну увагу зосереджено на сучасних викликах цифрового правозастосування, які виникають у зв'язку зі стрімким розвитком таких платформ, їхньою технічною складністю та наднаціональним характером. У статті акцентовано на невідповідності традиційних підходів до юридичної відповідальності в умовах алгоритмічного управління контентом, автоматизації модерації, а також використання штучного інтелекту для розподілу інформаційних потоків. Проаналізовано потенційні ризики, пов'язані з розповсюдженням дезінформації, порушенням права на приватність, зниженням рівня захищеності персональних даних та маніпуляцією громадською думкою. Визначено, що чинне національне законодавство в багатьох юрисдикціях не забезпечує належного рівня правової визначеності щодо статусу провайдерів платформ спільного доступу, обсягу їх обов'язків з точки зору запобігання правопорушенням та дотримання стандартів свободи слова. У межах статті обґрунтовано необхідність оновлення правового інструментарію цифрового регулювання з урахуванням практики Європейського Союзу (зокрема Директиви про цифрові послуги), досвіду судових рішень Європейського суду з прав людини та впровадження soft law-механізмів спільного регулювання. Автор наголошує на важливості формування спеціального правового режиму для платформ спільного доступу, який дозволив би ефективно врегулювати баланс між інтересами користувачів, провайдерів і держави. Визначено перспективні напрями розвитку нормативного забезпечення, серед яких: кодифікація термінології, розмежування ролей учасників цифрової взаємодії, посилення прозорості алгоритмів та створення незалежних регуляторних органів із наглядовими функціями. Зроблено висновок, що правове забезпечення функціонування платформ спільного доступу до інформації має виходити за межі суто технократичного підходу і передбачати комплексне правове моделювання, орієнтоване на цифрові права людини, інформаційну безпеку та правову передбачуваність цифрового середовища.

Ключові слова: платформи спільного доступу до інформації, правове регулювання, платформи відео контенту, захист авторських прав, цифрові медіа платформи, регулювання онлайн-контенту.

Buhai M. V. Legal aspects of the functioning of information-sharing platforms: challenges of digital law enforcement and regulatory prospects

Abstract. The article examines the legal aspects of the functioning of information-sharing platforms (information and communication services based on decentralization, open data dissemination, or collective user participation in content creation). The focus is placed on the current challenges of digital law enforcement arising from the rapid development of such platforms, their technical complexity, and transnational nature. The study emphasizes the inadequacy of traditional approaches to legal liability in the context of algorithmic content governance, automated moderation, and the use of artificial intelligence for distributing information flows. Potential risks are analyzed, including the spread of disinformation, violations of the right to privacy,

reduced protection of personal data, and manipulation of public opinion. It is noted that current national legislation in many jurisdictions does not provide sufficient legal clarity regarding the status of providers of information-sharing platforms, the scope of their obligations in preventing offenses, or compliance with freedom of expression standards. The article substantiates the need to update the legal tools for digital regulation, taking into account the European Union's experience (particularly the Digital Services Directive), the case law of the European Court of Human Rights, and the implementation of soft law mechanisms for co-regulation. The author emphasizes the importance of developing a special legal regime for information-sharing platforms that would enable an effective balance between the interests of users, providers, and the state. Promising directions for the development of regulatory frameworks are identified, including: codification of terminology, clear delineation of roles among digital actors, increased transparency of algorithms, and the establishment of independent regulatory bodies with supervisory functions. The article concludes that the legal regulation of information-sharing platforms should go beyond a purely technocratic approach and instead involve comprehensive legal modeling focused on digital human rights, information security, and legal predictability within the digital environment.

Key words: *information sharing platforms, legal regulation, video content platforms, copyright protection, digital media platforms, online content regulation.*

Постановка проблеми. Нині платформи спільного доступу до інформації стали важливою частиною цифрового середовища. Такі сервіси дозволяють мільйонам користувачів створювати, поширювати та споживати контент у режимі реального часу. Водночас вони стають джерелом нових викликів для правової системи. Поява фейкових новин, поширення дезінформації, втручання в приватне життя, збирання та обробка персональних даних без згоди користувача, що є лише частиною проблем, що виникають у процесі роботи таких платформ. Складність полягає в тому, що традиційні правові підходи, сформовані ще до появи цифрових технологій, не завжди ефективно працюють у нових умовах. На практиці це означає, що платформи часто самі вирішують, який контент дозволяти, а який блокувати або видаляти, використовуючи для цього алгоритми та автоматичну модерацию. Це створює ризики для свободи слова, прав користувачів та загальної правової визначеності. Національні законодавства різних країн поки що не виробили єдиної моделі регулювання таких платформ. У деяких випадках регуляція є надто м'якою, в інших може бути надмірно жорсткою або нечіткою. Водночас зростає потреба в оновленні правових підходів з урахуванням міжнародного досвіду, зокрема практики Європейського Союзу, який пропонує більш системний підхід до регулювання цифрових послуг. Загалом проблема функціонування платформ спільного доступу до інформації потребує всебічного юридичного аналізу. Необхідно чітко визна-

чити їхній правовий статус, відповідальність за поширення незаконного контенту, а також знайти баланс між правами користувачів, інтересами держави та можливостями самих платформ. Саме ці питання лежать в основі даного дослідження, яке має на меті запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання та забезпечення ефективного цифрового правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблематики на загальнотеоретичному рівні досліджувалися рядом вітчизняних науковців таких як: М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, С. К. Бостан, Н. В. Заяць, Б. В. Калиновський, Н. В. Камінська, А. М. Колодій, В. В. Кравченко, І. В. Кушнір, Н. В. Кушакова-Костицька, Л. Р. Наливайко, О. В. Скрипнюк, О. Д. Тихомиров, В. Л. Федоренко та іншими.

Метою статті є комплексний аналіз сучасних правових аспектів функціонування платформ спільного доступу до інформації, виявити основні виклики, що постають перед цифровим правозастосуванням у цьому контексті, та обґрунтувати перспективні напрями удосконалення нормативно-правового регулювання з урахуванням міжнародного досвіду і потреб захисту цифрових прав користувачів.

Виклад основного матеріалу. Платформи спільного доступу до інформації, що формуються як цифрові середовища для збирання, збереження, обміну та поширення контенту, є новим соціально-правовим явищем, яке суттєво відрізняється від традиційних засобів масової інформації. Їхня

правова природа характеризується сьогодні складністю та невизначеністю, що зумовлює необхідність глибокого правового аналізу з урахуванням міждисциплінарного підходу. Такі платформи поєднують у собі риси комунікаційного сервісу, засобу масової інформації, технологічного посередника й цифрової інфраструктури для реалізації свободи вираження поглядів.

На відміну від класичних ЗМІ, де редакційна відповідальність є чітко визначеною, у випадку платформ спільного доступу відповідальність за зміст поширеної інформації може бути частково або повністю перенесена на користувачів, водночас самі платформи здійснюють непрямий, але потужний вплив на інформаційні потоки через алгоритмічне управління.

На нашу думку, на сьогодні ключовими ознаками таких платформ спільного доступу до інформації є: технічна можливість масового поширення користувацького контенту без попереднього редагування, наявність інструментів модерації контенту, що реалізуються як вручну, так і автоматично, використання алгоритмів ранжування, які формують інформаційне середовище відповідно до вподобань або поведінки користувачів, надання послуг через транснаціональні цифрові інфраструктури, що ускладнює застосування національного законодавства та економічна модель монетизації даних або реклами, що впливає на структуру контенту.

Крім того, наявність вищевказаних ознак зумовлює те, що платформи спільного доступу вимагають встановлення окремого правового статусу. Вони не можуть бути розглянуті виключно як провайдери технічного зв'язку або оператори контенту. У правовій науці та на практиці виникає необхідність уточнення поняттєвого апарату, включно з визначенням термінів «цифрова платформа», «контент-посередник», «цифровий сервіс», «алгоритмічна відповідальність» тощо. На нашу думку, вирішення проблеми правової класифікації таких платформ є ключовим кроком до формування ефективного регуляторного підходу, який дозволить не лише накладати обов'язки на операторів, а й забезпечити належний рівень захисту прав користувачів в умовах цифрового середовища.

У сучасному правовому просторі діяльність платформ спільного доступу до інформації постає як складне багаторівневе явище, яке функціонує в умовах автоматизації управлінських рішень, алгоритмічного контролю контенту та транснаціонального характеру цифрових сервісів. Ці особливості створюють низку концептуальних труднощів для національних механізмів правозастосування. У ситуації, коли класичні інструменти юридичної відповідальності та регуляторного впливу не встигають адаптуватися до темпів цифрової трансформації, виникає нагальна потреба у формуванні нових процедурно-інституційних підходів, здатних враховувати динаміку технологічних рішень і забезпечувати ефективний захист прав суб'єктів цифрових правовідносин.

З урахуванням цього особливої важливості набуває розвиток адміністративно-правових механізмів регулювання діяльності цифрових платформ, які, будучи складовою публічного управління, мають виконувати подвійну функцію: з одного боку забезпечувати ефективний державний контроль і правозастосування, а з іншого не допустити надмірного обмеження цифрових прав користувачів та інноваційної свободи платформ. На думку М. Барана, адміністративно-правовий механізм у сфері інформаційної безпеки слід розглядати як системну сукупність правових засобів, які охоплюють нормативне підґрунтя, інституційну інфраструктуру та практичні інструменти реалізації, спрямовані на захист особистості, суспільства й держави від інформаційних загроз [1, с. 199].

Як підкреслює М. В. Джафарова, важливою складовою такого механізму є процедура визначеність, що забезпечує передбачуваність державного втручання, гарантії належного адміністрування та доступність ефективного судового захисту [2]. Водночас К. Луценко акцентує на тому, що цифровізація публічного адміністрування сприяє зміцненню довіри до державних інституцій, створюючи умови для досягнення балансу між відкритістю, ефективністю та контролем [3].

У цьому контексті забезпечення функціонування платформ доцільно розглядати як комплексну систему, що охоплює три

взаємозалежні компоненти: нормативне регулювання, інституційну архітектуру та організаційно-функціональні практики. Їх ефективність залежить від взаємодії між державними органами, незалежними регуляторами, громадянським суспільством і приватним сектором. В основі регуляторної складової лежать такі акти, як Конституція України, закони «Про медіа» [4], «Про інформацію» [5], «Про захист персональних даних» [6], «Про електронні комунікації» [7], а також поступова адаптація до ключових європейських документів – GDPR [8], Digital Services Act [9], Digital Markets Act [10].

Особливої уваги потребує інструмент превентивного впливу та моніторингу. Йдеться про механізми раннього виявлення інформаційних загроз, взаємодії з ІТ-компаніями та меморандумів співпраці між державними органами й платформами (наприклад: Meta, Google, TikTok), що дозволяють у форматі співрегулювання реагувати на ризики дезінформації, забезпечувати прозорість реклами та обмежувати шкідливий контент. Такі підходи відповідають концепції динамічного партнерства, яка, як зазначає С. В. Легомінова та інші дослідники, має спиратися на чітко визначені стандарти взаємодії між державою та платформами [11]. Національне законодавство України ще не охоплює всю складність цифрового середовища: відсутній окремий закон про соціальні мережі, слабо врегульовані нестандартні сервіси (форуми, агрегатори, публічні канали в месенджерах). Саме тому особливо актуальним є поступове впровадження європейського регуляторного підходу, зокрема положень AVMSD, GDPR, DSA і DMA, що пропонують системне бачення цифрової екосистеми.

Серед ключових напрямів розвитку адміністративно-правового регулювання варто виокремити посилення захисту персональних даних, прозорість онлайн-реклами, механізми маркування комерційного контенту, та рівноправного доступу до цифрової інфраструктури.

Україна орієнтується на європейську модель цифрового регулювання, що поєднує принципи ефективності, пропорційності та дотримання цифрових прав користува-

чів. Регламенти DSA [9], DMA [10], GDPR [8], Європейський акт про свободу медіа [12] і Кодекс практики з протидії дезінформації [9] утворюють цілісну нормативну і інституційну архітектуру, на яку доцільно спиратися при формуванні національної політики.

Однак, без належної інституційної спроможності та дієвих механізмів імплементації навіть найкращі норми не будуть ефективно працювати. Регулювання діяльності цифрових платформ перетворюється на один із ключових напрямів розвитку сучасного адміністративного права. Воно перебуває на стику між інформаційною безпекою, захистом прав людини та публічним управлінням, що вимагає оновлення традиційних правових парадигм і пошуку нових балансів у взаємовідносинах між державою, громадянським суспільством і транснаціональними цифровими акторами. Функціонування платформ спільного доступу до інформації в сучасному цифровому середовищі супроводжується глибокими правовими трансформаціями, що стосуються не лише змісту правового регулювання, а й механізмів його реалізації. На тлі глобальної динаміки цифрової взаємодії традиційні моделі правозастосування виявляють істотну обмеженість. Це потребує переосмислення підходів до юридичної відповідальності, регуляторного впливу й адміністративної реакції на порушення у віртуальному просторі.

Висновки. Функціонування платформ спільного доступу до інформації у цифрову добу постає одним із найскладніших викликів для правової системи, оскільки поєднує у собі транснаціональність, алгоритмізацію управління контентом, високий рівень технологічної автономії та потенційну загрозу порушення основоположних прав людини. У контексті правозастосування така багатогранність вимагає переосмислення традиційних підходів до відповідальності, процедурної легітимності та ефективності регуляторних інструментів. Проведений аналіз засвідчив, що національні правові моделі поки що не забезпечують належного балансу між свободою вираження, публічною безпекою, правом на приватність і ефективністю державного контролю. Досвід ЄС свідчить про різні рівні

залучення держави до регулювання діяльності цифрових платформ від мінімального до системного інституціоналізованого підходу. Україна, у свою чергу, потребує власної стратегії, яка базуватиметься на принципах правової визначеності, пропорційності та цифрової доброчесності. Адміністративно-правовий підхід до регулювання платформ спільного доступу до інформації вбачається найбільш релевантним у сучасних умовах, оскільки він дозволяє впроваджувати як примусові, так і співрегулятивні інструменти впливу на діяльність транснаціональних цифрових суб'єктів. Визначальними орієнтирами в цьому процесі мають стати Регламент ЄС про цифрові послуги (DSA), Регламент про цифрові ринки (DMA), GDPR, а також Європейський акт про свободу медіа, які задають новий вектор розвитку сучасного інформаційного права. На завершення слід підкреслити, що формування в Україні ефективної системи правового регулювання цифрових платформ має здійснюватися на основі синтезу європейських підходів та національного контексту. Необхідно забезпечити нормативну чіткість, інституційну спроможність регуляторів, прозорість алгоритмів, гарантії судового

захисту та активну участь громадянського суспільства у формуванні цифрової політики. Лише за цих умов цифрове правозастосування в Україні буде здатне адекватно відповідати на виклики сучасності та сприяти утвердженню інформаційної справедливості у цифровому середовищі. Разом із тим, механічне копіювання європейських моделей без відповідного адаптаційного ресурсу в українській правовій системі може бути неефективним. Тому доцільним є поступове впровадження положень цих актів у національне законодавство з одночасним зміцненням спроможності державних органів до цифрового адміністрування. Вирішальну роль тут відіграє гармонійне поєднання нормативної деталізації, інституційної координації та партнерства між державою, платформами й громадянським суспільством. Загалом адміністративно-правове регулювання цифрових платформ в Україні перебуває на початковому етапі свого формування. Його майбутній розвиток має спиратися на системний аналіз міжнародного досвіду, законотворчу ініціативність, прозору цифрову політику та орієнтацію на захист прав і свобод людини в новітньому інформаційному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Баран М. В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні: дис. д-ра філос. наук : спец. 081 «Право». Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2022. 268 с.
2. Джафарова М. В. Принципи адміністративного судочинства в новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. Vol. 101(2). С. 96-103.
3. Lutsenko K. Digitalisation of public administration: challenges and prospects. *Health Leadership and Quality of Life*. 2024. Vol. 3. P. 172-190.
4. Про медіа. Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
5. Про інформацію. Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
6. Про захист персональних даних. Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
7. Про електронні комунікації. Закон України від 16.12.2020 р. № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>
8. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). Official Journal of the European Union. 2016. L 119. P. 1-88. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>
9. European Commission. The 2022 Code of Practice on Disinformation від 16.06.2022 р. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/code-practice-disinformation>
10. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Regulations (EU) 2017/2394 and (EU)

2019/1150 (Digital Markets Act). Official Journal of the European Union. 2022. L 265. P. 1-66. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R1925>

11. Легомінова С. В., Щавінський Ю. В., Мужанова Т. М., Дзюба Т. М., Рабчун Д. І. Правові механізми забезпечення інформаційної безпеки України в умовах гібридної війни. *Телекомунікаційні та інформаційні технології*. 2023. № 1(78). С. 105-112.

12. Regulation (EU) 2024/1083 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on establishing a common framework for media services in the internal market and amending Directive 2010/13/EU (European Media Freedom Act). Official Journal of the European Union. 2024. L 281. P. 1-62. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1083/oj>

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.27>

Дараганова Н. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права
Державного торговельно-економічного університету

НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ – СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Анотація. Дослідження актуальних, але й досі малодосліджених у національній юридичній науці питань, пов'язаних з категорією «відновлювана енергетика», представляє не лише теоретичний, але й практичний інтерес. Ця стаття досліджує роль та значимість для сфери відновлюваної енергетики такого суб'єкта як Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП).

З'ясовано, що перехід національної енергетики на відновлювані джерела має якісно суттєві переваги, порівняно з використанням традиційних джерел енергії: збереження невідновлюваних видів палива; уповільнення зміни клімату та зменшення кількості пов'язаних із цим несприятливих природних явищ; збільшення тривалості життя людини; відкриття нових підприємств та створення нових робочих місць. Установлено, що закріплення правового статусу НКРЕКП відповідає сучасному європейському підходу щодо визначення правового статусу такого органу державного регулювання у сфері енергетики та сприяє: 1) створенню передумов для стабільного державного регулюючого впливу на діяльність суб'єктів природних монополій у сфері енергетики, зокрема й у сфері відновлюваної енергетики; 2) виконанню Україною своїх міжнародних зобов'язань перед Енергетичним Співтовариством.

Запропоновано всі функції та повноваження НКРЕКП поділити на дві основні групи: загальні – тобто ті, що стосуються всіх суб'єктів у сфері енергетики та комунальних послуг, та спеціальні, – тобто ті, що визначають роль цієї комісії у певних напрямках/сферах енергетики. У сфері відновлюваної енергетики повноваження НКРЕКП стосуються: забезпечення функціонування реєстру гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії та видачі гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, та інтеграції реєстру гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, з реєстрами країн Енергетичного Співтовариства, Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва та розвитку.

Ключові слова: *відновлювана енергетика, адміністративно-правове регулювання, суб'єкт адміністративно-правового регулювання, адміністративне право.*

Daraganova N. V. National Commission for State Regulation of Energy and Public Utilities – subject of administrative and legal regulation of renewable energy

Abstract. The study of relevant, but still little-studied in national legal science, issues related to the category of «renewable energy» is of not only theoretical, but also practical interest. This article examines the role and significance for the field of renewable energy of such an entity as the National Commission for State Regulation of Energy and Public Utilities (abbreviated as NKREKP).

It was found that the transition of the national energy sector to renewables has significant qualitative advantages, thanks to the use of traditional energy sources: preservation of non-renewable fuel sources; slowing down climate change and reducing the number of adverse natural phenomena associated with it; increasing human life expectancy; opening new enterprises and creating new jobs. It has been established that the consolidation of the legal status of the NKREKP corresponds to the modern approach to determining the legal status of such a European state regulatory body in the energy and service sectors: 1) prerequisites have been created for stable state regulation of the impact on the activities of natural monopolies in the energy sector, including in the field of renewable energy; 2) Ukraine's fulfillment of its international obligations to the Energy Community.

It is proposed to divide all functions and powers of the NKREKP into two main groups: general – that is, those that concern all entities in the energy and utilities sector, and special – that is, those that determine the role of this commission in certain areas/spheres of energy. In the field of renewable energy, the powers of the NKREKP relate to: ensuring the functioning of the register of guarantees of origin of electricity generated from renewable energy sources and issuing guarantees of origin of electricity generated from renewable energy sources, and integrating the register of guarantees of origin of electricity generated from renewable energy sources with the registers of the countries of the Energy Community, the European Union and the Organization for Economic Cooperation and Development.

Key words: *renewable energy, administrative and legal regulation, subject of administrative and legal regulation, administrative law.*

Актуальність проблеми дослідження.

Гармонізація національного законодавства у сфері енергетики з європейським, у тому числі й з питань відновлюваної енергетики, є одним із сучасних пріоритетних завдань нашої країни. Енергетична незалежність України повністю залежить від того, як швидко наша країна зможе переорієнтувати свою енергетичну систему на відповідність до енергосистем ЄС, зокрема й у сфері відновлюваної енергетики.

Перехід національної енергетики на відновлювані джерела насправді має якісно суттєві переваги, порівняно з використанням традиційних джерел енергії. Погоджуємося, що до таких переваг слід віднести насамперед такі: по-перше, збереження невідновлюваних видів палива (перехід на відновлювану енергетику дозволяє подовжити/зберегти строк використання невідновлюваних джерел енергії); по-друге, відновлювана енергетика сприяє уповільненню зміни клімату та зменшенню кількості пов'язаних із цим несприятливих природних явищ. Використання відновлюваних джерел енергії, порівняно з традиційними видами палива, створює набагато менший вуглецевий слід, отже, й уповільнює зміни клімату землі (саме вуглецевий слід є індикатором виміру впливу людської діяльності на кліматичні зміни); по-третє, відновлювана енергетика та скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферу сприяє збільшенню тривалості життя людини (за підрахунками фахівців до 7 млн життів щорічно); по-четверте, відновлювана енергетика сприяє відкриттю нових підприємств з цього напрямку, що, відповідно впливає й на створення нових робочих місць [1].

Особливого значення питання правового та адміністративно-правового регулювання

такої сфери, як відновлювана енергетика, набувають нині, у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, яка призвела до чисельних руйнувань об'єктів галузі традиційної енергетики. Зазначене вплинуло на те, що питання, пов'язані із забезпеченням енергетичної безпеки та незалежності стали предметом розгляду фахівцями різних галузей науки (і економістами, і енергетиками, і страхувальниками тощо). Не залишилися осторонь й юристи, які, з погляду права, як основного регулятора суспільних відносин, розглядають різні аспекти правового, зокрема й адміністративно-правового регулювання сфери відновлюваної енергетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень, присвячених правовим аспектам відновлюваної енергетики та проведених за останній період часу, доцільно відзначити роботи таких науковців, як: І. І. Григорецька, що розглянула питання європейського та українського підходу правового регулювання відновлювальної енергетики [2, с. 7-15]; В. С. Грачук, який установив роль державних органів у регулюванні відновлюваної енергетики: законодавчі та адміністративні інструменти [3]; В. М. Юрах, Д. В. Соколовський, що розглянули особливості здійснення адміністративного нагляду та контролю у сфері сонячної енергетики органами місцевого самоврядування [4]; І. І. Дороніна, яка розкрила питання правового забезпечення відновлюваної енергетики та особливостей формування механізмів державного регулювання розвитку відновлюваної енергетики [5, 6].

Постановка мети та завдань дослідження. Проте «все тече, все змінюється». І на сьогодні постають нові проблеми і питання правового регулювання забез-

печення розвитку відновлюваної енергетики в Україні, зокрема і питання, пов'язані з адміністративно-правовим регулюванням у сферах енергетики та комунальних послуг та, у зв'язку з цим виокремлення ролі та значення Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП) – одного з провідних суб'єктів адміністративно-правового регулювання відновлюваної енергетики. Для виконання поставленої мети були реалізовані такі завдання: 1) проаналізовано значення розгляду питань правового та адміністративно-правового регулювання такої сфери, як відновлювана енергетика; 2) досліджено законодавство у сфері адміністративно-правового регулювання відновлюваної енергетики; 3) розглянуто повноваження НКРЕКП та запропоновано всі функції та повноваження НКРЕКП поділити на дві основні групи: загальні та спеціальні, – до останніх належать і повноваження НКРЕКП у сфері відновлюваної енергетики.

Результати дослідження. Зазначимо, що категорія «правове регулювання» є однією з засадничих категорій права (саме слово «регулювати», від лат. слова «regulo» – тобто впорядковую, означає упорядковувати, внести порядок, систему у якусь діяльність [7, с. 574–575]). Як визначили Ю. С. Шемшученко та С. В. Бобровник «правове регулювання є одним з основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави» [8, с. 40–41]. Аналогічно розглядають поняття «адміністративно-правове регулювання» й учені-адміністративісти. Їх узагальнену позицію, вважаємо, можна звести до такого узагальненого формулювання – під терміном «адміністративно-правове регулювання» розуміють цілеспрямований вплив норм адміністративного права на адміністративно-правові відносини з метою упорядкування останніх за допомогою відповідних (іноді доволі стандартизованих, іноді доволі специфічних) адміністративно-правових засобів.

Відповідно, що саме з такого ракурсу і здійснюємо розгляд повноважень НКРЕКП, як одного із суб'єктів адміністративного права,

поведінка якого підпадає під дію норм адміністративного права: 1) вона встановлена нормами адміністративного права; 2) НКРЕКП здатна вступати в адміністративно-правові відносини; 3) НКРЕКП наділена відповідними, встановленими адміністративним законодавством правами, обов'язками, повноваженнями, за порушення яких встановлена та застосовується адміністративна відповідальність.

Зазначимо, НКРЕКП було утворено згідно з Указом Президента України від 27 серпня 2014 року № 694 «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» [9], на виконання Законів України «Про ринок електричної енергії» [10], «Про природні монополії» [11], «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг» [12]. У вересні 2014 року було затверджено «Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» [13], згідно з яким НКРЕКП було визнано як орган державного регулювання діяльності у сферах енергетики та комунальних послуг.

На сьогодні НКРЕКП є постійно діючим центральним органом виконавчої влади, що має спеціальний статус. При цьому особливості цього спеціального статусу НКРЕКП обумовлені насамперед специфічними завданнями та також повноваженнями цього органу, що визначені Законом України від 22 вересня 2016 року «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» [14]. Специфіка правового статусу НКРЕКП також обумовлена й іншими нормативно-правовими актами, насамперед Законами України: «Про природні монополії», «Про ринок електричної енергії», «Про альтернативні джерела енергії» [15] тощо, в яких частково урегульовано питання адміністративно-правового регулювання діяльності НКРЕКП.

З урахуванням аналізу норм базового для НКРЕКП Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», можна стверджувати, що закріплення правового статусу НКРЕКП, а також повноважень

цієї комісії, відповідає сучасному європейському підходу до визначення правового статусу такого органу державного регулювання у сфері енергетики та сприяє: 1) створенню передумов для стабільного державного регулюючого впливу на діяльність суб'єктів природних монополій у сфері енергетики, зокрема й у сфері відновлюваної енергетики; 2) виконанню Україною своїх міжнародних зобов'язань перед Енергетичним Співтовариством.

Зокрема встановлено, що НКРЕКП – це юридична особа публічного права, що має відокремлене майно (є державною власністю) та рахунки в органах, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів. Це колегіальний орган, що здійснює державне регулювання, моніторинг та контроль за діяльністю суб'єктів господарювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Роботу НКРЕКП забезпечують його центральний апарат, а також його територіальні органи.

Серед основних завдань НКРЕКП (установлених статтею 3 вказаного вище закону), зокрема таких, як «забезпечення ефективного функціонування та розвитку ринків у сферах енергетики та комунальних послуг; сприяння ефективному відкриттю ринків у сферах енергетики та комунальних послуг для всіх споживачів і постачальників та забезпечення недискримінаційного доступу користувачів до мереж/трубопроводів; сприяння інтеграції ринків електричної енергії, природного газу України з відповідними ринками інших держав, зокрема в рамках Енергетичного Співтовариства, співпраці з Радою регуляторів Енергетичного Співтовариства, Секретаріатом Енергетичного Співтовариства та національними регуляторами енергетики інших держав» тощо є і завдання, напряду пов'язані зі сферою відновлюваної енергетики. Так, пунктом 7 цієї статті встановлено, що комісія має здійснювати «сприяння впровадженню заходів з енергоефективності, збільшенню частки виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії та захисту навколишнього природного середовища».

Законом України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання

у сферах енергетики та комунальних послуг», стаття 5, встановлені гарантії здійснення повноважень НКРЕКП, що дозволяє комісії діяти самостійно (у межах, визначених законом), а вказівки, розпорядження, доручення від органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, суб'єктів господарювання, політичних партій тощо, що обмежують повноваження членів та посадових осіб НКРЕКП, розцінювати, як «незаконний вплив». Більше того, частиною третьою статті 5 встановлена норма, що рішення НКРЕКП не підлягають погодженню органами державної влади, крім окремих випадків, що передбачено вказаним законом.

Основною формою роботи НКРЕКП є засідання, які проводяться у формі відкритих слухань на яких розглядаються всі питання, що належать до повноважень НКРЕКП (крім тих, що включають таємну інформацію). Порядок організації роботи комісії, у тому числі й щодо проведення засідань, визначається регламентом та підлягає оприлюдненню на його офіційному веб-сайті.

На своїх засіданнях НКРЕКП має право: 1) розглядати та приймати рішення з питань, що належать до її компетенції; 2) розглядати та схвалювати проекти актів законодавства, пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сферах енергетики та комунальних послуг; 3) приймати відповідні нормативно-правові акти; 4) затверджувати щорічний звіт; 5) затверджувати регламент; 6) розглядати справи про адміністративні правопорушення; 7) розглядати справи щодо видачі ліцензій та дотримання суб'єктами господарювання ліцензійних умов, а також щодо застосування санкцій за порушення ліцензійних умов та законодавства з питань державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій та суміжних ринків; 8) розглядати справи щодо зловживань та інших порушень на оптовому енергетичному ринку (частина четверта статті 14 зазначеного вище закону).

Всі функції та повноваження НКРЕКП, вважаємо, можна поділити на загальні – тобто ті, що стосуються всіх суб'єктів у сфері енергетики та комунальних послуг, та спеціальні, – тобто ті, що визначають роль цієї комісії у певних напрямках/сферах енергетики.

Так у сфері відновлюваної енергетики повноваження НКРЕКП стосуються: забезпечення функціонування реєстру гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії та видачі гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, а також інтеграцію реєстру гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, з реєстрами країн Енергетичного Співтовариства, Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва та розвитку. Зокрема, 14 серпня 2024 р. НКРЕКП прийняла постанову № 1475 з якої веде облік процес створення облікових записів та реєстрації користувачів й генеруючих установок у реєстрі гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії (станом на жовтень 2024 р. в цьому реєстрі було створено більше як 900 облікових записів) [16].

Також до повноважень з НКРЕКП належить і здійснення моніторингу за функціонуванням ринків у сферах енергетики та комунальних послуг, зокрема і щодо виконання операторами умов про доступ до мереж нових учасників ринків електричної енергії, у тому числі й виробників електричної енергії з відновлюваних джерел енергії.

Показовим щодо зростання значення відновлюваної енергетики та ролі НКРЕКП у зв'язку з діяльністю у цій сфері є схвалення 22 квітня 2025 року на засіданні комісії проекту Закону України «Про внесення змін до статті 9⁷ Закону України «Про альтернативні джерела енергії». Цей проект був розроблений з метою удосконалення законодавчої бази щодо гарантій походження електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел та створення умов для розширення попиту на українські гарантії походження, а запропоновані у ньому положення передбачають зміни, що сприятимуть поліпшенню стану у сфері відновлюваної енергетики, зокрема: «1) запровадження принципу взаємності при визнанні гарантій походження електроенергії, виданих державами-членами ЄС та договірними сторонами Енергетичного Співтовариства; 2) визнання гарантій, виданих іншими країнами, лише за умови їх визна-

ння з боку ЄС та/або Енергетичного Співтовариства; 3) надання НКРЕКП повноважень щодо затвердження та оновлення протоколу домену України – документа, який регулює функціонування реєстру гарантій походження згідно з вимогами Асоціації органів-емітентів (AIB); 4) уточнення вимог щодо розкриття інформації про походження електроенергії з використанням річного залишкового енергетичного міксу (Residual Energy Mix)» [17].

Висновки. З'ясовано, що перехід національної енергетики на відновлювані джерела має якісно суттєві переваги, порівняно з використанням традиційних джерелам енергії: збереження невідновлюваних видів палива; відновлювана енергетика сприяє уповільненню зміни клімату та зменшенню кількості пов'язаних із цим несприятливих природних явищ; відновлювана енергетика та скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферу сприяє збільшенню тривалості життя людини; відновлювана енергетика сприяє відкриттю нових підприємств та впливає на створення нових робочих місць.

Установлено, що закріплення правового статусу НКРЕКП відповідає сучасному європейському підходу щодо визначення правового статусу такого органу державного регулювання у сфері енергетики та сприяє: 1) створенню передумов для стабільного державного регулюючого впливу на діяльність суб'єктів природних монополій у сфері енергетики, зокрема й у сфері відновлюваної енергетики; 2) виконанню Україною своїх міжнародних зобов'язань перед Енергетичним Співтовариством.

Запропоновано всі функції та повноваження НКРЕКП поділити на дві основні групи: загальні – тобто ті, що стосуються всіх суб'єктів у сфері енергетики та комунальних послуг, та спеціальні, – тобто ті, що визначають роль цієї комісії у певних напрямках/сферах енергетики. У сфері відновлюваної енергетики повноваження НКРЕКП стосуються: забезпечення функціонування реєстру гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії та видачі гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних

джерел енергії, та інтеграції реєстру гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, з реєстрами

країн Енергетичного Співтовариства, Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва та розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Михайлова Л. М., Семенишина І. В., Шпатакова О. Л. Зелена енергетика як чинник енергетичної незалежності України. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск № 47. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2090/2018>.
2. Григорєцька І. І. Правове регулювання відновлювальної енергетики: європейський та український підходи. *Морська безпека та оборона*. 2023. № 1. С. 7–15.
3. Грачук В. С. Роль державних органів у регулюванні відновлюваної енергетики: законодавчі та адміністративні інструменти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 69–73. URL: http://lsej.org.ua/11_2024/14.pdf.
4. Юрах В. М., Соколовський Д. В. Особливості здійснення адміністративного нагляду та контролю у сфері сонячної енергетики органами місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 3. С. 193–198.
5. Дороніна І.І. Механізми державного регулювання розвитку відновлюваної енергетики: світові тенденції та українські реалії. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2019. № 4. С. 25–32.
6. Дороніна І.І. Нормативно-правове забезпечення розвитку відновлюваної енергетики в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020, вип. 1(44).
7. Мельничук О. С. Регулювати. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УССР О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. С. 574–575.
8. Шемшученко Ю. С., Бобровник С. В. Правове регулювання. *Юрид. енциклопедія / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.* Київ: Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5. С. 40–41.
9. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : Указ Президента України від 27 серпня 2014 року № 694. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6942014-17595>.
10. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>.
11. Про природні монополії : Закон України від 20 квітня 2000 року № 1682-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text>.
12. Про державне регулювання у сфері комунальних послуг : Закон України від 9 липня 2010 року № 2479-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-17#Text>.
13. Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: затверджене Указом Президента України від 10 вересня 2014 року № 715/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/715/2014#Text>.
14. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22 вересня 2016 року № 1540-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text>.
15. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20 лютого 2003 року № 555-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>.
16. НКРЕКП видала перші гарантії походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії. Опубліковано 04 жовтня 2024 р. URL: <https://www.nerc.gov.ua/news/nkrekp-vidala-pershi-garantiyi-pohodzhennya-elektrichnoyi-energiyi-viroblenoyi-z-vidnovlyuvanih-dzherel-energiyi>.
17. НКРЕКП створює умови для розширення попиту на українські гарантії походження електроенергії. Опубліковано 23 квітня 2025 року. URL: <https://www.nerc.gov.ua/news/nkrekp-stvoryuye-umovi-dlya-rozshirennya-popitu-na-ukrayinski-garantiyi-pohodzhennya-elektroenergiyi>.

Живиця О. О.,аспірант кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА ОСНОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано нормативно-правову основу формування та реалізації державної політики у сфері фізичної культури та спорту в Україні, визначено її багаторівневий характер, що включає національне законодавство та міжнародно-правові акти. Здійснено огляд ключових засад, на яких ґрунтується державної політики у сфері фізичної культури та спорту в Україні, зокрема її пріоритетність як гуманітарного напрямку та роль у забезпеченні конституційного права громадян на здоров'я та гармонійний розвиток. Вивчено структуру національного рівня, що охоплює Конституцію України, спеціальні закони та деталізуючі підзаконні акти, які визначають механізми реалізації політики та цільові програми, що впливають на різні сфери життя населення, включаючи охорону здоров'я та загальне благополуччя. Розглянуто роль цих програм у формуванні умов для оздоровчої рухової активності, створенні доступної спортивної інфраструктури, популяризації фізичної активності з раннього віку та формуванні суспільної свідомості щодо цінності здоров'я. Проаналізовано міжнародний вимір правового регулювання та обґрунтовано вплив міжнародних конвенцій і угод на формування національної політики у сфері фізичної культури та спорту, які встановлюють універсальні принципи та етичні стандарти. Визначено, що ратифікація цих документів є не просто рекомендаціями, а зобов'язанням держави імплементувати світові стандарти у національне законодавство та практику, формуючи політику, що відповідає кращим зразкам справедливості, прозорості та інклюзивності. Відзначено активну співпрацю України з іншими країнами та міжнародними організаціями, зокрема в межах програми Erasmus+ «Спорт», яка є ключовою ініціативою Європейського Союзу, що зосереджена на розвитку спорту на низовому рівні, просуванні його цінностей і вирішенні соціальних викликів у суспільстві.

У статті ідентифіковано низку суттєвих недоліків у правовому регулюванні державної політики у сфері фізичної культури та спорту, що перешкоджають її ефективній реалізації. Підсумовано, що для подальшого зміцнення здоров'я української нації та підвищення міжнародного іміджу країни необхідний комплексний підхід до перегляду та гармонізації законодавства, посилення контролю за виконанням норм, розробка ефективних механізмів фінансування та залучення інвестицій, а також всебічне врахування потреб усіх верств населення.

Ключові слова: державна політика, фізична культура, спорт, правове регулювання, законодавство, міжнародні акти.

Zhyvytsia O. O. The legal basis of state policy in the field of physical culture and sports in Ukraine

Abstract. The article analyzes the legal basis for the formation and implementation of state policy in the field of physical culture and sports in Ukraine, defines its multilevel nature, which includes national legislation and international legal acts. The key foundations were based on the state policy in the field of physical culture and sports in Ukraine, in particular its priority as a humanitarian direction and the role in ensuring the constitutional right of citizens to health and harmonious development. The structure of the national level, which covers the Constitution of Ukraine, special laws and detailing by -laws, which determine the mechanisms of implementation of policies and targeted programs that influence different spheres of life of the population, including health care and overall well -being. The role of these programs in shaping the conditions for health activity, the creation of accessible sports infrastructure, the promotion of physical activity from an early age and the formation of public consciousness regarding the value of health are considered. The international dimension of legal regulation is analyzed and the influence of international conventions and agreements on the formation of national policy in the field of physical culture and sports, which establishes universal principles and ethical standards, is substantiated. It is determined that the ratification of these documents is not just recommendations, but the obligations of the state to implement the world standards into national legislation and practice, forming a policy that corresponds to the best examples of justice, transparency and inclusivity.

The active cooperation of Ukraine with other countries and international organizations was noted, in particular within the framework of the Erasmus+ Sport program, which is a key initiative of the European Union, which is focused on the development of sports at the grassroots level, promoting its values and resolving social challenges in society.

The article identifies a number of significant shortcomings in the legal regulation of state policy in the field of physical culture and sports, which impede its effective implementation. It is summarized that in order to further promote the health of the Ukrainian nation and increase the international image of the country, a comprehensive approach to revision and harmonization of legislation, strengthening control over the implementation of norms, development of effective mechanisms of financing and attracting investments, as well as comprehensive consideration of the needs of all segments of the population are needed.

Key words: *state policy, physical culture, sports, legal regulation, legislation, international acts.*

Вступ. Розбудова ефективної системи фізичної культури та спорту в Україні є однією з ключових складових забезпечення здоров'я нації та гармонійного розвитку суспільства. В умовах сучасних викликів, зокрема повномасштабної російсько-української війни, значення фізичної культури зростає, оскільки вона стає ключовим засобом фізичної та психологічної реабілітації військових і цивільних осіб, а також інструментом формування національної єдності громадян. Забезпечення функціонування та розвитку цієї сфери неможливе без чіткої, послідовної та адаптованої до сучасних реалій нормативно-правової основи. Однак, незважаючи на наявність значної кількості законодавчих та підзаконних актів, існує правове регулювання державної політики у сфері фізичної культури та спорту в Україні стикається з низкою проблем, що включає фрагментарність, потенційну неузгодженість норм, недостатню ефективність механізмів імплементації, а також необхідність постійної адаптації до міжнародних стандартів та швидких соціально-економічних змін. Отже, виникає потреба в системному аналізі діючої нормативно-правової бази для виявлення її недоліків, обґрунтування напрямків удосконалення та забезпечення її належного функціонування в інтересах зміцнення здоров'я української нації і підвищення міжнародного іміджу країни.

Метою статті є дослідження нормативно-правової основи державної політики в сфері фізичної культури та спорту в Україні, визначення її системи та недоліків.

Виклад основного матеріалу. Державна політика у сфері фізичної культури і спорту – це цілеспрямована, системна та багатовекторна діяльність держави, що ґрунтується на конституційних засадах та міжнародних

зобов'язаннях, спрямована на забезпечення і реалізацію права кожного громадянина на фізичний розвиток і здоров'я, а також на формування здорового способу життя нації через розбудову спорту, фізичного виховання та оздоровчої рухової активності, створення доступної інфраструктури, підтримку спортсменів і просування етичних цінностей у цій сфері. Як зауважує Моргунов О.А. «державна політика у сфері фізичної культури і спорту в контексті переходу від парадигми управління людьми та владного розпорядництва до концепції обслуговування громадянського суспільства спрямована на забезпечення прав, свобод та інтересів людини і громадянина на основі побудови партнерських відносин між владою і суспільством, що, в свою чергу, дозволяє вести мову про функціонування публічної адміністрації у вказаних сферах в аспекті розвитку» [1, с. 174].

Державна політика в сфері фізичної культури та спорту в Україні ґрунтується на комплексній і багаторівневій нормативно-правовій основі, яка охоплює національне законодавство та міжнародно-правові акти, що спрямована на забезпечення конституційних прав громадян на здоров'я, формування здорового способу життя та розвиток спорту. Система нормативно-правових актів визначає, що державна політика в сфері фізичної культури та спорту в Україні ґрунтується на засадах пріоритетності як гуманітарного напрямку, визнання їх ключовими чинниками всебічного розвитку особистості та формування здорового способу життя, досягнення досконалості, патріотизму та позитивного міжнародного іміджу держави, а також на гуманістичних цінностях, справедливості, гендерній рівності, гарантуванні рівних прав і можливостей для всіх, включаючи осіб з інвалідністю, та забез-

печенні безперервності, різноманітності, високої якості і доступності послуг у цій сфері [2].

Національний рівень нормативно-правової основи державної політики в сфері фізичної культури та спорту в Україні складають Конституція України, закони України, підзаконні нормативно-правові акти. Так, Конституція України визначає, що «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування» (ст. 49) [3] та відносить право на охорону здоров'я до основних конституційних прав людини. Відповідно до даної статті держава зобов'язана не лише гарантувати право на здоров'я, але й активно створювати умови для його реалізації через фінансування, розвиток інфраструктури, забезпечення доступності та безоплатності медичної допомоги у державному секторі, а також через турботу про профілактику та загальне благополуччя населення. Слід зауважити, що важливе значення для державної охорони права на здоров'я має політика у сфері фізичної культури та спорту, яка спрямована на масове залучення громадян до здорового способу життя, створення доступної спортивної інфраструктури, популяризацію фізичної активності з раннього віку та формування суспільної свідомості щодо цінності здоров'я. Політика у сфері фізичної культури та спорту не лише сприяє профілактиці захворювань і зміцненню імунітету, але й зменшує навантаження на систему охорони здоров'я, підвищує продуктивність праці і загальну якість життя населення та формує стратегічні інвестиції у майбутнє нації і її здоров'я.

Закон України «Про фізичну культуру та спорт» від 24.12.1993 р. № 3808-XII є ключовим спеціальним законом, який визначає загальні правові, організаційні, соціальні та економічні основи діяльності у сфері фізичної культури і спорту в Україні та деталізує повноваження суб'єктів та систему управління у цій сфері. Зокрема, відповідно до норм ст. 4 Закону України «Про фізичну культуру та спорт» від 24.12.1993 р. № 3808-XII державна політика у сфері фізичної культури і спорту базується на визнанні їх пріоритетом у гуманітарній політиці, важливим чинником всебічного розвитку особистості, формування здорового способу життя, патріотизму

та позитивного міжнародного іміджу країни. Вона ґрунтується на гуманістичних цінностях, справедливості, взаємній повазі, гендерній рівності, а також гарантує рівні права та можливості, безпеку життя і здоров'я учасників, запобігання насильству та дискримінації, сприяє безперервності занять, утвердженню етичних цінностей та соціально-правовому захисту. Крім того, політика підтримує громадські об'єднання, забезпечує різноманітність, якість та доступність послуг, включаючи доступ для осіб з інвалідністю, заохочує благодійність, орієнтується на міжнародні стандарти та вітчизняні традиції, а також забезпечує дотримання державних соціальних стандартів [3].

Підзаконні нормативно-правові акти, такі як постанови Кабінету Міністрів України, укази Президента та накази профільних міністерств, деталізують та конкретизують положення законів, встановлюючи механізми реалізації державної політики, цільові програми та процедурні норми у сфері фізичної культури та спорту (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року» (від 04.11.2020 № 1089) [5], Указ Президента України «Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація»» (від 18.06.2020 № 257/2020) [6], Наказ Міністерства молоді та спорту України «Про затвердження Єдиного календарного плану фізкультурно-оздоровчих, спортивних заходів та спортивних змагань України на 2025 рік» від 25 грудня 2024 р. № 7766 [7] та ін.). Зокрема, як визначено у Національній стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація» «метою Національної стратегії є формування у суспільстві умов до оздоровчої рухової активності та здорового способу життя для формування здоров'я громадян як найвищої соціальної цінності в державі» [6]. Для досягнення поставленої мети передбачається скоординована робота всіх учасників правових відносин в цій сфері через Координаційні ради, розроблення конкретних рекомендацій щодо

обсягів та видів рухової активності для різних вікових груп, а також створення комплексу показників для оцінки фізичного здоров'я населення. Стратегія також фокусується на залученні позабюджетних коштів для розвитку масового спорту, формуванні доступної та сучасної спортивної інфраструктури, упорядкуванні центрів «Спорт для всіх», збільшенні кількості загальнодоступних спортивних заходів, модернізації системи фізичного виховання в навчальних закладах із залученням популярних видів спорту та посиленням медико-педагогічного контролю. Важливим напрямом є впровадження рухової активності як засобу профілактики та реабілітації у медичній практиці, стимулювання роботодавців до створення сприятливих умов для фізичної активності на робочих місцях, розроблення проектів модульних спортивних споруд, запровадження системи оцінки якості послуг з рухової активності та активна інформаційна кампанія в медіа, щоби подолати суспільну байдужість до здоров'я та запровадити моніторинг показників рухової активності [6].

Міжнародний рівень нормативно-правової основи державної політики в сфері фізичної культури та спорту в Україні ґрунтується на тому, що Україна є учасницею низки міжнародних конвенцій і угод, що впливають на формування державної політики у сфері фізичної культури та спорту та відображають відповідні загальновизнані міжнародні принципи і стандарти. До них можемо віднести, зокрема, Міжнародну хартію фізичного виховання, фізичної активності та спорту (1978 р.) [8]; Конвенцію Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями (2014 р.) [9]; Міжнародну конвенцію про боротьбу з допінгом у спорті [10]; Переглянутий Європейський спортивний кодекс етики (2021 р.) [11] та ін. Міжнародні акти у сфері фізичної культури та спорту встановлюють універсальні принципи та етичні стандарти, що слугують орієнтиром для національних політик, проголошують доступ до спорту як фундаментального права людини, підкреслюють його важливість для здоров'я, інклюзивності та соціального розвитку, а також закликають до боротьби з негативними явищами в цій сфері. Для України

міжнародно-правові акти у сфері спорту є не просто рекомендаціями, а частиною національної нормативно-правової основи, оскільки, ратифікувавши їх, держава бере на себе зобов'язання імплементувати ці положення у своє національне законодавство та практику, формуючи політику, що відповідає кращим світовим стандартам справедливості, прозорості, інклюзивності і захисту цінностей спорту.

Також, Україна активно співпрацює з іншими країнами та міжнародними організаціями для розвитку державної політики у сфері фізичної культури та спорту, зокрема, співробітництво реалізується через різноманітні програми та ініціативи, спрямовані на обмін досвідом, підвищення кваліфікації фахівців, боротьбу з негативними явищами у спорті, підтримку паралімпійського руху та розвиток масового спорту. Зауважене співробітництво здійснюється за участі Ради Європи, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Європейського Союзу, Міжнародного олімпійського комітету, міжнародних спортивних федерацій та ін.

Наприклад, Програма Erasmus+ «Спорт» є ключовою ініціативою Європейського Союзу, яка зосереджена на розвитку спорту на низовому рівні, просуванні його цінностей і вирішенні соціальних викликів у суспільстві держав-учасниць через фізичну активність. Серед основних цілей напрямку «Спорт» Erasmus+ можна виділити просування фізичної активності та здорового способу життя, підтримка чесності та етичних цінностей у спорті, соціальна інклюзія та рівні можливості, розвиток навичок і подвійна кар'єра спортсменів, зміцнення співпраці та обмін досвідом, просування волонтерства [12]. Україна бере активну участь у програмі Erasmus+ як країна-партнер, яка не асоційована з Програмою, що дає їй можливість долучатися до певних ключових дій та конкурсів проектів – «Молодіжні організації, заклади освіти та інші організації, що працюють у сфері спорту можуть бути партнерами проектів і брати участь у різних конкурсах, які відкриті для України, залежить від завдань проєкт» [13]. Програма Erasmus+ відкриває для України значні можливості у сферах

фізичної культури і спорту, молоді та вищої освіти через механізми розбудови потенціалу і міжнародної співпраці. Ці проекти, координовані Європейським виконавчим агентством з питань освіти та культури (ЕАСЕА), спрямовані на посилення інституційної спроможності українських організацій, впровадження інноваційних практик, обмін досвідом, а також на популяризацію цінностей спорту, здорового способу життя та активної громадянської позиції серед населення. В межах реалізації програми Erasmus+ ключовими перевагами для України є можливість залучення значного фінансування (від 100 000 до 400 000 євро в залежності від типу проєкту), формування міжнародних партнерств з країнами-членами ЄС, а також орієнтація на національні пріоритети, зокрема ті, що стосуються відновлення країни, цифрової трансформації, інклюзивності та підтримки молоді в сфері спорту. Реалізація проєктів в межах програми Erasmus+ сприяють підвищенню якості викладання та програм у закладах вищої освіти, посиленню ролі спорту і фізичного виховання у соціальному розвитку та інтеграції, а також розвитку неформальної освіти і молодіжної роботи, що є критично важливим для відбудови та сталого розвитку України.

Незважаючи на наявність досить розгалуженої нормативно-правової бази, правове регулювання державної політики у сфері фізичної культури і спорту в Україні має низку суттєвих недоліків, що перешкоджають її ефективній реалізації. По-перше, однією з ключових проблем є фрагментарність та неузгодженість законодавства, адже часто окремі нормативні акти, особливо підзаконні, розробляються без належної координації між відповідними суб'єктами державної політики у сфері фізичної культури і спорту, що призводить до суперечностей, дублювання норм або наявності прогалів, що створює правову невизначеність, ускладнює правозастосовну практику та гальмує розвиток галузі. По-друге, існують проблеми з імплементацією та моніторингом виконання правових норм, оскільки, навіть за наявності якісних законів та стратегій, їх реалізація на практиці може бути неефективною через брак належних механізмів контролю, недостатнє фінансування або від-

сутність кваліфікованих кадрів. Також слід зауважити, що часто заявлені на папері цілі та програми не знаходять повного втілення у реальному житті, що робить правове регулювання декларативним. По-третє, спостерігається недостатнє врахування специфіки та потреб різних груп населення, хоча і законодавство декларує інклюзивність, на практиці правове регулювання може не повною мірою забезпечувати рівний доступ до фізичної культури та спорту для осіб з інвалідністю, малозабезпечених верств населення чи мешканців сільської місцевості. Також, не завжди створюються ефективні правові механізми для стимулювання приватних інвестицій у розвиток спортивної інфраструктури, особливо в менш розвинених регіонах країни. По-четверте, недоліком є слабкість правових механізмів боротьби з негативними явищами у спорті, адже незважаючи на ратифікацію міжнародних конвенцій, можуть існувати складнощі з ефективним притягненням до відповідальності за допінг, маніпулювання результатами змагань чи насильство, що підриває довіру до спорту та його етичних засад. По-п'яте, застарілість деяких норм та їх невідповідність міжнародним стандартам і стратегії європейської інтеграції.

Слід зауважити, що усунення цих недоліків вимагає комплексного підходу, що включає перегляд та гармонізацію законодавства, посилення контролю за виконанням норм, розробку ефективних механізмів фінансування і залучення інвестицій, а також врахування потреб усіх верств населення.

Висновки. Дослідження нормативно-правової основи формування та реалізації державної політики у сфері фізичної культури та спорту в Україні виявило її багаторівневий та комплексний характер, що охоплює як національне законодавство, так і міжнародно-правові акти, які спрямовані на реалізацію конституційного права громадян на здоров'я та розвиток особистості через фізичну активність. Визначено, що державна політика у цій галузі є пріоритетним напрямом гуманітарної сфери, який сприяє всебічному розвитку, патріотизму та формуванню позитивного міжнародного іміджу країни, базуючись на гуманістичних цінностях, справедливості, рівності

та доступності послуг. Активна участь України у міжнародних програмах, зокрема Erasmus+ «Спорт», підкреслює прагнення до інтеграції у світову систему та використання найкращих практик для посилення інституційної спроможності та розвитку масового спорту.

Водночас, аналіз чинного регулювання виявив низку системних недоліків, що перешкоджають його ефективності. Серед них виділяється: фрагментарність законодавства та відсутність належної координації при розробці нормативних актів, що спричиняє правову невизначеність, недостатню ефективність імплементаційних механізмів та моніторингу, що призводить до декларативності

цілей і програм; наявність прогалин у врахуванні специфічних потреб різних соціальних груп та недостатність стимулів для приватних інвестицій у спортивну інфраструктуру; відсутність ефективної протидії негативним явищам у спорті та необхідність гармонізації окремих норм із сучасними міжнародними стандартами. Подолання цих викликів потребує системного підходу до вдосконалення правового поля, посилення контролю за виконанням, а також активного залучення ресурсів для забезпечення сталого розвитку сфери фізичної культури та спорту в Україні, що безперечно повинно стати предметом подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Моргунов О.А. Державна політика у сфері фізичної культури і спорту як об'єкт публічного адміністрування: питання сьогодення. *Наукові записки. Серія: Право*. Випуск 12.2022. С. 171-175. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/136/120> (дата звернення: 10.06.25)
2. Огарен В.М., Печен К.В. Засади реалізації державної політики у сфері фізичної культури та спорту. *Право та державне управління*. 2004, № 3. С. 95-101. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2024/15.pdf (дата звернення: 11.06.25)
3. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.06.25)
4. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 р. № 3808-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення: 18.06.25)
5. Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.11.2020 р. № 1089. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.06.25)
6. Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація»: Указ Президента України від 18.06.2020 р. № 257/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/2016#Text> (дата звернення: 11.06.25)
7. Про затвердження Єдиного календарного плану фізкультурно-оздоровчих, спортивних заходів та спортивних змагань України на 2025 рік: Наказ Міністерства молоді та спорту України від 25 грудня 2024 р. № 7766. URL: <https://mms.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-iedynoho-kalendarного-planu-fizkulturno-ozdorovchukh-sportyvnykh-zakhodiv-ta-sportyvnykh-zmahan-ukrainy-na-2025-rik> (дата звернення: 02.06.25)
8. Міжнародну хартію фізичного виховання, фізичної активності та спорту: Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури від 21.11.1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_350#Text (дата звернення: 13.06.25)
9. Конвенція Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями: Рада Європи від 18.09.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_c01#Text (дата звернення: 14.06.25)
10. Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті: Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури від 18.11.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_007#Text (дата звернення: 12.06.25)
11. Переглянута Європейський спортивний кодекс етики: Комітетом міністрів від 13.10.2021 р. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Spivrobotnuctvo%20z%20radoy%20EU/PREMS%20039224%20UKR%202584%20Revised%20European%20Sports%20Charter.pdf (дата звернення: 12.06.25)
12. Sport. For community cohesion and social inclusion. URL: <https://sport.ec.europa.eu/> (дата звернення: 02.06.25)
13. Erasmus+UA. URL: <https://erasmusplus.org.ua/opportunities/mozhlyvosti-dlya-organizacij#sport> (дата звернення: 17.06.25)

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.29>

Захарчук Р. А.,
аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРІВ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Анотація. У статті досліджено правові, організаційні та соціальні аспекти ефективності діяльності волонтерів в умовах збройної агресії проти України. Волонтерський рух виявився одним із найважливіших елементів громадянського суспільства, що оперативно та масово мобілізував ресурси для забезпечення потреб Збройних Сил України, сил територіальної оборони, внутрішньо переміщених осіб, медичних установ і постраждалого цивільного населення.

Проаналізовано ключові чинники, що впливають на ефективність волонтерської діяльності: правовий статус волонтерів, організаційна підтримка з боку держави, механізми міжсекторальної взаємодії (влада – громадськість – міжнародні організації), доступ до фінансових та матеріальних ресурсів, а також рівень безпеки волонтерів у зонах бойових дій. Особливу увагу приділено проблемам правової невизначеності, відсутності спеціального законодавства про діяльність волонтерів у зоні бойових дій, неформальності багатьох волонтерських ініціатив та ризикам фізичного і психологічного виснаження.

У межах дослідження обґрунтовано необхідність розробки окремого нормативного акта, що регулюватиме діяльність волонтерів у надзвичайних та воєнних умовах, передбачаючи елементи соціального захисту, реєстрації, фінансового стимулювання, а також захисту від переслідувань чи дискредитації. Запропоновано вдосконалити механізми взаємодії волонтерів з органами державної влади, зокрема шляхом створення координаційних платформ на національному та місцевому рівнях.

Зроблено висновок, що підвищення ефективності волонтерської діяльності можливе лише за умов комплексного підходу, який охоплює правове, фінансове, організаційне та моральне визнання волонтерського руху як важливої сили громадянської стійкості та захисту суверенітету України в умовах війни.

Ключові слова: волонтерська діяльність, волонтер, волонтерська організація, волонтерська допомога, отримувач волонтерської допомоги, напрямки волонтерської діяльності, благодійна діяльність, добровільна діяльність.

Zakharchuk R. A. The effectiveness of volunteers in conditions of armed aggression

Abstract. The article examines the legal, organizational and social aspects of the effectiveness of volunteers in conditions of armed aggression against Ukraine. The volunteer movement has proven to be one of the most important elements of civil society, which has promptly and massively mobilized resources to meet the needs of the Armed Forces of Ukraine, territorial defense forces, internally displaced persons, medical institutions and the affected civilian population.

The key factors influencing the effectiveness of volunteer activities are analyzed: the legal status of volunteers, organizational support from the state, mechanisms of intersectoral interaction (government – public – international organizations), access to financial and material resources, as well as the level of safety of volunteers in combat zones. Particular attention is paid to the problems of legal uncertainty, the lack of special legislation on the activities of volunteers in combat zones, the informality of many volunteer initiatives and the risks of physical and psychological exhaustion.

The study substantiates the need to develop a separate regulatory act that will regulate the activities of volunteers in emergency and war conditions, providing for elements of social protection, registration, financial incentives, as well as protection from persecution or discredit. It is proposed to improve the mechanisms of interaction of volunteers with state authorities, in particular by creating coordination platforms at the national and local levels.

It is concluded that increasing the effectiveness of volunteer activities is possible only under the conditions of a comprehensive approach that encompasses the legal, financial, organizational and moral recognition of the volunteer movement as an important force for civil stability and protection of the sovereignty of Ukraine in war conditions.

Key words: volunteer activity, volunteer, volunteer organization, volunteer assistance, recipient of volunteer assistance, directions in volunteer activity, charitable activity, philanthropic activity.

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії проти України волонтерський рух став ключовим елементом підтримки обороноздатності держави, гуманітарного забезпечення населення, евакуації постраждалих, медичної допомоги та відновлення інфраструктури. Однак, попри беззаперечну значущість цієї діяльності, ефективність волонтерського руху стикається з низкою проблем, що потребують наукового осмислення та нормативного врегулювання.

Серед основних проблем – відсутність єдиного правового статусу волонтера, недостатність механізмів державної координації та обліку волонтерської діяльності в умовах війни, обмежене фінансування, а також ризики безпеки та фізичного виснаження волонтерів на лінії фронту або в зоні активних бойових дій. Крім того, залишається відкритим питання поствоєнної реабілітації, соціального захисту й правової підтримки волонтерів, які на рівні з військовими несуть втрати, травми та психологічні навантаження.

Таким чином, постає потреба в глибокому дослідженні ефективності волонтерської діяльності в умовах збройного конфлікту, аналізі чинних правових і організаційних механізмів підтримки волонтерів, а також формуванні державної політики, спрямованої на розвиток, захист і визнання волонтерського сектору як складової національної безпеки та стійкості держави в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання волонтерської діяльності були предметом наукових публікацій О. Безпалько, І. Зверєва, Н. Заверико, Г. Лактіонова, Л. Міщик, І. Мигович, С. Пальчевський, В. Петрович, Ю. Поліщук, А. Рижанова, М. Тименко, Р. Лінч, С. Маккарлі, Л. Питка, Є. Матерна та ін.

Метою статті є розкриття змісту ефективності діяльності волонтерів в умовах збройної агресії.

Виклад основного матеріалу. Розвиток волонтерства в Україні безпосереднім чином зв'язаний з прийняттям Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, оскільки волонтерство відіграє ключову роль у формуванні національної свідомості та

спільноти. Волонтерство як особлива форма благодійної діяльності під час формування громадської позиції та ідентичності може позитивним чином вплинути на формування національної свідомості та цінностей. Адже, волонтерство сприяє розвитку відчуття громадянської відповідальності та національної гордості, оскільки люди активно беруть участь у вирішенні соціальних, економічних та екологічних проблем своєї країни. Це допомагає виховувати покоління, яке цінує свою культуру, історію та спадщину.

Волонтерська діяльність сприяє об'єднанню людей навколо спільних цілей та завдань, незалежно від їхнього соціального походження, віку або професій. Це сприяє взаєморозумінню та толерантності, що є важливими аспектами національної ідентичності. Волонтерські ініціативи часто включають заходи, що пропагують українську мову, мистецтво, народні традиції та культурні практики. Це допомагає зберігати та розвивати культурну спадщину, що є основою національної ідентичності. Волонтерські організації часто дають молодим людям можливість проявити та розвинути лідерські навички, що є важливими для особистісного росту та професійного розвитку. Це допомагає формувати нове покоління лідерів, здатних вести за собою інших та сприяти розвитку держави. Таким чином, основоположні засади формування української національної та громадянської ідентичності є багатограними і має глибоке значення для майбутнього України, вкладаючи в основу суспільства цінності активності, взаємодопомоги та патріотизму.

Особливо важливий є вплив формування національної свідомості та патріотичного виховання в умовах повномасштабної збройної агресії на залучення волонтерів та волонтерських організацій. Після 24 лютого 2022 року волонтери та волонтерські організації стали ефективним суб'єктом, який масштабно надавав волонтерську допомогу як цивільному населенню, так і військовослужбовцям. І головне, що продовжує ефективно надавати волонтерську допомогу по сьогодні. Втім, на ефективність діяльності волонтерських організацій впливає низка чинників різного характеру.

Розглянемо їх.

Безумовно одним з головних чинників є гарантії соціального, правового та матеріального забезпечення волонтерів.

Досить часто волонтери, зокрема, індивідуальні волонтери зіштовхуються з проблемами ремонту та матеріальних витрат, які виникають на ремонт тих же власних транспортних засобів, швейних машин, іншої техніки та приладів з допомогою якої вони надають волонтерську допомогу.

Для вирішення проблеми витрат на ремонт та утримання обладнання, яке використовують індивідуальні волонтери, місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування можуть розглянути можливість запровадження соціальних карток для компенсації витрат на ремонтні послуги. Пропонуємо для вирішення даної проблеми через розроблення правового механізму нормативної оцінки потреби та обрання шляху вирішення: 1. Визначення потреби шляхом здійснення аналізу потреб серед волонтерів для виявлення загального обсягу витрат, які вони несуть на ремонт техніки та обладнання. 2. Розробка програми соціальних карток – пропонуємо розробити та затвердити соціальну програму, що передбачатиме видачу соціальних карток для волонтерів, які надають важливі послуги. Картки можуть покривати частину або всю вартість ремонтних робіт. Термін дії програми – на період дії воєнного стану та півроку після його закінчення. 3. Встановлення критеріїв та правил. Визначити критерії, за якими волонтери можуть стати учасниками програми, включаючи тип та частоту волонтерської діяльності, мінімальний час участі у волонтерських програмах тощо. 4. Встановлення учасників програми – сервісних центрів. Вести переговори та укладати угоди з сервісними центрами та майстернями, які згодні надавати ремонтні послуги за зниженими цінами або в рамках державної компенсації або податкових пільг. 5. Здійснення постійного моніторингу та оцінки ефективності програми. Запровадити систему моніторингу та оцінювання ефективності програми для забезпечення її прозорості та адаптації до змінних потреб волонтерської спільноти, обов'язково за участю

громадських організацій волонтерів. 6. Провести інформаційну кампанію серед волонтерів щодо нової програми та механізму отримання та використання соціальних карток.

На нашу думку, розроблення та затвердження даної соціальної програми допоможуть знизити фінансове навантаження на волонтерів і забезпечать їх більш ефективною та стійкою участю у наданні допомоги.

Фізична втома, моральне та психологічне вигорання від триваючої війни у волонтерів та донаторів: інтенсивна робота без належних перерв може призвести до фізичного виснаження. Волонтери часто працюють у складних умовах, ігноруючи власні потреби в харчуванні, сні та відпочинку; постійне зіткнення з екстремальними ситуаціями, бідною і стражданнями може призвести до морального вигорання. Волонтери можуть відчувати втому, апатію або навіть втрату мотивації продовжувати свою діяльність; регулярне взаємодія з жертвами війни може спричинити посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) у волонтерів. Вони можуть мати справу з тривожністю, депресією або іншими психологічними розладами; емоційне перевантаження спостерігається у переважній більшості волонтерів.

Наступним питанням вирішення якого, на нашу думку, підвищило б ефективність роботи волонтерів є отримання перепусток на пересування під час комендантської години. Волонтерам, чия діяльність пов'язана з подоланням великих відстаней, з запровадженням комендантської години, стало значно складніше надавати допомогу. Основною перешкодою стало зростання часу, який йшов на надання волонтерської допомоги та ускладнення логістики, у випадках, коли волонтери намагалися уникнути перебування на вулиці вночі. Втім варто зазначити, що питання перетину населених пунктів у комендантську годину переважно є специфічним для окремих груп волонтерів_ок, які транспортують людей, тварин чи товари. За запровадження комендантської години та видачу перепусток на пересування відповідають обласні військові адміністрації та міська військова адміністрація, у випадку Києва. Оскільки процес є децентралізованим, у різних областях кра-

їни комендантська година діє у різні години, різняться і вимоги для отримання перепустки. Ті обласні військові адміністрації, які мають сайти з актуальною інформацією щодо порядку отримання перепусток, офіційно не передбачають їх видачу волонтерським організаціям. Окрім транспортування товарів всередині країни, опитані волонтери зіштовхувалися з перешкодами під час ввезення товарів на територію України через незрозумілість та часту зміну процедур отримання відповідних дозволів. За словами волонтерів, оновлені накази було складно, а подекуди не можливо знайти у відкритому доступі [138].

В той же час, актуальним залишається питання вільного пересування чоловіків волонтерів як по території України, так і через державний кордон України і боротьба з корупційними ризиками при зловживанні волонтерами таким правом. Вирішення даного питання ми пропонували в підрозділі 2.2. шляхом надання права відстрочки від мобілізації. Для запобігання корупції під час перетину державного кордону волонтерами, які виїжджають за кордон, можуть бути вжиті наступні заходи: 1) встановлення прозорих та зрозумілих правил перетину кордону для волонтерів; 2) надання детальної інформації про необхідні документи, митні процедури та інші вимоги; 3) підписка розписки, згідно з якою волонтер розуміє, що щодо нього буде застосовані заходи державного примусу; 4) розробка механізмів звітності для волонтерів про їх перетин кордону; 5) впровадження спеціальних віз або дозволів для волонтерів, які спрощують процес перетину кордону; 6) використання електронних систем для подачі документів і отримання дозволів на перетин кордону.

Ці заходи допомагають створити безпечне та ефективне середовище для волонтерів, що сприяє запобіганню корупції та забезпечує їх захист під час перетину державного кордону.

Слід відзначити, що є багато випадків використання військовозобов'язаними програми «Шлях» для незаконного виїзду з країни. У випадку, якщо програма буде згорнута чи доступ до неї обмежиться, це може негативно вплинути на спроможність юридично

зареєстрованих волонтерських організацій надавати допомогу силам оборони. З даного приводу правоохоронні органи проводять розслідування вчинення корупційних злочинів під час видачі дозволів за програмою «Шлях». Представники волонтерських організацій відмічають, що процес отримання дозволу був ускладнений частою зміною вимог, полегшити які могли особисті контакти волонтерів з владою. Деякі волонтери з числа опитаних не могли собі дозволити тривалого терміну очікування дозволу і були вимушені шукати альтернативні шляхи ввезення товару [1, с. 10].

Наступним аспектом є правове урегулювання питань податкового урегулювання діяльності індивідуальних волонтерів. Водночас, у пріоритеті для волонтерів є звітування перед людьми, які жертвують їм кошти. Як неприбуткові організації, так і самостійні індивідуальні волонтери активно використовують для цього соціальні мережі. Звітування відбувається переважно шляхом публікації фотографій з чеками та бенефіціарів з отриманим товаром. Волонтери юридично не зареєстрованих волонтерських організацій, так само як і деякі самостійні індивідуальні волонтери, уникають юридичного оформлення власної діяльності. Однак мотивація дещо різниться. Найчастіше волонтери відмовлялися реєструвати благодійний фонд через острах бюрократизованості та сповільнення темпів закупівель. Крім того для юридичного оформлення організації волонтерам необхідна була підтримка третіх спеціалістів (наприклад, бухгалтер, юрист), проте коштів на оплату їх праці у волонтерів не було.

Удосконалення співпраці органів місцевого самоврядування, органів державної влади та волонтерів і волонтерських організацій.

По-перше, вирішення нагальних потреб мешканців громади. Наприклад, надання допомоги ВПО. Поки в ОМС запусниться здоровий бюрократичний механізм зі списками, документами й закупівлею необхідного, волонтери вже таку допомогу нададуть. Це швидкий результат, який можна побачити одразу. По-друге, поширення цінностей та освіченості серед молоді та інших верств населення. Адже волонтери власним прикладом показують, що можна долучатися до

реагування на виклики для громади і через волонтерство розвивати свої знання, навички, вміння. По-третє, посилення згуртованості та стійкості громади. Волонтерські ініціативи передбачають спільну діяльність, це сприяє побудові довіри між мешканцями і владою, що є базовою річчю для розвитку громади в цілому. По-четверте, впровадження нових послуг та інновацій. Часто саме волонтерські ініціативи започатковують проекти, яких могло би і не бути в громаді: від екоініціатив до турботи про самотніх і потребуючих людей. Завдяки цьому вже органи місцевого самоврядування можуть вивчати потреби мешканців, робити початкові висновки про запити на послуги та механізми реалізації. По-п'яте, залучення додаткових ресурсів у громаду. Волонтери часто збирають кошти на свої ініціативи або фандрейзять їх у донорських організацій, залучаючи зовнішній ресурс [2].

Прозорість взаємодії між органами державної влади та волонтерами є критично важливою для забезпечення ефективності волонтерської діяльності та довіри суспільства. Всі угоди, проекти та ініціативи, які здійснюються спільно органами влади та волонтерськими організаціями, мають бути відкритими для громадськості. Це включає звітність про цілі, результати, фінансування та виконання проектів. Окрім того, при співпраці волонтерських організацій з органами публічної адміністрації повинно бути забезпечена максимально чітко визначених процедур та стандартів для реєстрації, акредитації та звітності волонтерських організацій сприяє прозорості. Такі стандарти допомагають забезпечити однакове розуміння та очікування від співпраці обома сторонами.

Ще одним актуальним питанням при забезпеченні прозорості взаємодії органів публічної адміністрації та волонтерських організацій, на нашу думку, може бути створення електронної платформи для взаємодії. Використання цифрових технологій для координації, моніторингу та звітності може значно збільшити прозорість. Електронні системи дозволяють вести постійний облік ресурсів, розподіл допомоги, а також забезпечують швидкий доступ до інформації для всіх зацікавлених сторін. Також для підвищення рівня

довіри населення до волонтерів та волонтерської діяльності, вважаємо, має бути регулярне інформування громадськості та преси про діяльність волонтерських організацій та їхнє співробітництво з державними органами забезпечує додатковий рівень контролю та прозорості. Результативність роботи волонтерських організацій повинна бути забезпечена шляхом проведення регулярних зовнішніх аудитів та оцінки проектів і програм, в яких беруть участь волонтери, можуть допомогти виявити та вирішити проблеми прозорості та ефективності. На нашу думку, прозорість та звітності волонтерської діяльності є важливим кроком у створенні прозорої взаємодії між владою та волонтерами.

Такі заходи не тільки покращують якість взаємодії між державними органами та волонтерськими організаціями, але й сприяють розвитку цивільного суспільства, збільшуючи довіру громадськості до діяльності обох сторін.

Створення системи ефективного волонтерського менеджменту – це важлива сфера управління, що забезпечує ефективну організацію та координацію волонтерської діяльності в організаціях, які залучають волонтерів. Ефективний волонтерський менеджмент передбачає ряд ключових компонентів, які забезпечують успіх та високу продуктивність волонтерських ініціатив: 1) рекрутинг та відбір волонтерів. Знаходження та залучення людей, які поділяють цінності організації та мають потрібні навички чи ентузіазм для виконання певних завдань; 2) забезпечення належного введення в курс справи нових волонтерів, їх навчання та підготовка до виконання завдань, які на них покладаються; 3) створення умов, за яких волонтери відчують визнання своєї праці, мотивовані продовжувати свою діяльність і відчують задоволення від своїх зусиль; 4) регулярна оцінка ефективності роботи волонтерів, надання зворотного зв'язку, а також визнання та нагородження за внесок у діяльність організації; 5) забезпечення постійної та ефективної комунікації між менеджментом та волонтерами, а також серед волонтерів, для сприяння гарному та ефективному взаємодії в рамках проектів; 6) розробка чітких

політик та процедур, які регулюють волонтерську діяльність, включно з правилами поведінки, стандартами безпеки та іншими юридичними аспектами; 7) організація доступу до психологічної підтримки для волонтерів, особливо тих, хто працює в стресових або емоційно виснажливих умовах. Ефективний волонтерський менеджмент не тільки покращує діяльність організації, але й забезпечує високий рівень задоволення та віддачі для самих волонтерів, що є ключем до тривалого та успішного волонтерства.

Ще одним перспективним аспектом розвитку волонтерської діяльності є розгляд можливості включення підтвердженого стажу зайняття волонтерською діяльністю до трудового стажу. Включення стажу волонтерської діяльності до трудового стажу в Україні може бути урегульоване лише за наявності правових підстав, які передбачають механізми визнання волонтерської діяльності як частини трудового досвіду особи.

Наразі в Україні волонтерська діяльність не входить до складу трудового стажу. Особливо актуальним вирішення даного питання вбачається в розрізі правової підстави здійснення волонтерської діяльності як укладення договору між волонтером та волонтерською організацією. Важливим є саме правове оформлення волонтерських відносин через договори, що можуть фіксувати обсяг виконуваних волонтером робіт та час, проведений у волонтерській діяльності. Ці дані можуть використовуватись як підтвердження для включення до трудового стажу, якщо законодавство буде відповідно адаптоване. На нашу думку, вирішення питання включення терміну зайняття волонтерською діяльністю на підставі договору з волонтерською організацією до трудового стажу підвищить ефективність зайняття волонтерською діяльністю, сприятиме створенню соціальних ініціатив та підтримці з боку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Виклики та потреби волонтерського сектору. Звіт. К., 2023. URL: https://ucipr.org.ua/images/files/1833/1833_file.pdf
2. Взаємодія ОМС з волонтерським середовищем: плюси, мінуси, підводні камені. URL: <https://u-lead.org.ua/news/328>

Іванченко Е. П.,

кандидат юридичних наук, професор
Української технологічної академії,
докторант

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МИТНОЇ БРОКЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню законодавства України, що регулює митну брокерську діяльність, його модернізації та приведенню у відповідність до законодавства Європейського Союзу (ЄС) у період правового режиму воєнного стану.

Автором статті доведено, що незважаючи на дію правового режиму воєнного стану, поряд з вирішенням питань у оборонній сфері, пріоритетним для України, на виконання зобов'язань України щодо адаптації національного законодавства до права ЄС за окремими пріоритетними напрямками, одним із яких є митне законодавство (Додаток XV до Глави 5 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом), був і залишається процес приведення Митного кодексу України (МК України) у відповідність до Митного кодексу ЄС (МК ЄС). Тому в сучасних умовах методи та підходи до внесення змін у митне законодавство України, яке постійно змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, потребують виваженого та продуманого застосування з боку державних органів влади задіяних у законотворчому процесі регулювання митної брокерської діяльності.

Пріоритетним напрямком модернізації митного законодавства на виконання зобов'язань перед ЄС як в цілому, так і в частині належного врегулювання митної брокерської діяльності є розробка та поетапне прийняття нового МК України. Нова редакція МК України має ґрунтуватися на підставі принципів і норм МК ЄС, що дозволить трансформувати інституційне середовище митного брокерства в Україні у напрямку найкращих європейських практик. На переконання автора, це має здійснюватися з врахуванням вже напрацьованих національних правових позитивних практик у сфері митної брокерської діяльності без наслідків погіршення умов для здійснення зовнішньоекономічної та митної брокерської діяльності, ускладнення здійснення митних формальностей та послаблення економічної безпеки України.

За результатами правового аналізу, автор формулює висновок, що запровадження та розробка необхідних нормативно-правових актів для державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання у сфері митних брокерських послуг з боку державних органів влади, насамперед з боку Міністерства фінансів України (Мінфін) та Державної митної служби України (Держмитслужба), на які безпосередньо покладені обов'язки щодо реалізації державної митної політики, набуває особливої важливості та відповідальності, оскільки результати правових рішень щодо регулювання митної брокерської діяльності мають безпосередній вплив на стабільність економіки України й впровадження нових правил не повинно перешкоджати її належному функціонуванню.

Також правовим засобом реалізації державної митної політики, як форми державного регулювання митної брокерської діяльності, за переконанням автора, має стати розробка, затвердження та упровадження Кабінетом Міністрів України за поданням Мінфіна та Держмитслужби нормативно-правового акту – Стратегії вдосконалення та розвитку митної брокерської діяльності, як певної моделі, яка може стати ґрунтовною основою для розробки й впровадження державної цільової програми її розвитку із Планом заходів щодо її реалізації та в подальшому, як наступний етап законотворчої роботи, є прийняття Закону України «Про митну брокерську діяльність».

Ключові слова: митне законодавство, законодавство ЄС, суб'єкт господарювання, митна брокерська діяльність, оцінка діяльності митного брокера, митний брокер, суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності, митний представник, авторизація.

Ivanchenko E. P. European guidelines for legal regulation of customs brokerage activities

Abstract. The article is devoted to the study of the legislation of Ukraine regulating customs brokerage activities, its modernization and bringing it into line with the legislation of the European Union (EU) during the period of the legal regime of martial law.

The author of the article proves that despite the operation of the legal regime of martial law, along with resolving issues in the defense sphere, which is a priority for Ukraine, and fulfilling Ukraine's obligations to adapt national legislation to EU law in certain priority areas, one of which is customs legislation (Annex XV to Chapter 5 of the Association Agreement between Ukraine and the European Union), there was and remains a process of bringing the Customs Code of Ukraine (CC of Ukraine) into line with the EU Customs Code (EU CC). Therefore, in modern conditions, methods and approaches to making changes to the customs legislation of Ukraine, which is constantly changing under the influence of both internal and external factors, require a balanced and thoughtful application by state authorities involved in the legislative process of regulating customs brokerage activities.

The priority direction of modernization of customs legislation to fulfill obligations to the EU both in general and in terms of proper regulation of customs brokerage activities is the development and gradual adoption of a new Customs Code of Ukraine. The new version of the Customs Code of Ukraine should be based on the principles and norms of the EU Customs Code, which will allow transforming the institutional environment of customs brokerage in Ukraine towards the best European practices. In the author's opinion, this should be carried out taking into account the already established national legal positive practices in the field of customs brokerage activities without the consequences of worsening the conditions for carrying out foreign economic and customs brokerage activities, complicating the implementation of customs formalities and weakening the economic security of Ukraine.

Based on the results of the legal analysis, the author formulates the conclusion that the introduction and development of the necessary regulatory legal acts for the state regulation of the activities of business entities in the field of customs brokerage services by state authorities, primarily by the Ministry of Finance of Ukraine (Minfin) and the State Customs Service of Ukraine (SCS), which are directly responsible for implementing state customs policy, acquires special importance and responsibility, since the results of legal decisions on the regulation of customs brokerage activities have a direct impact on the stability of the Ukrainian economy and the introduction of new rules should not hinder its proper functioning.

Also, the legal means of implementing the state customs policy, as a form of state regulation of customs brokerage activities, according to the author, should be the development, approval and implementation by the Cabinet of Ministers of Ukraine, upon submission by the Ministry of Finance and the State Customs Service, of a regulatory legal act – the Strategy for the Improvement and Development of Customs Brokerage Activities, as a certain model, which can become a solid basis for the development and implementation of a state target program for its development with an Action Plan for its implementation and in the future, as the next stage of legislative work, the adoption of the Law of Ukraine «On Customs Brokerage Activities».

Key words: *customs legislation, EU legislation, business entity, customs brokerage activities, assessment of customs broker activities, customs broker, subject of foreign economic activity, customs representative, authorization.*

Постановка проблеми. Правове регулювання та здійснення митної брокерської діяльності має безпосередній вплив на процес митного контролю та оформлення товарів, які переміщуються через митний кордон України, й відповідно і на економічну безпеку нашої держави. Тому приведення митного законодавства України, яке постійно змінюється під впливом як внутрішніх так і зовнішніх факторів, у відповідність до законодавства ЄС потребує виваженого та продуманого підходу щодо його впровадження з боку законодавчих і виконавчих органів влади. В умовах правового режиму воєнного стану це набуває особливої важливості та відповідальності з боку державних органів влади, оскільки

результати правових рішень щодо регулювання митної брокерської діяльності мають безпосередній вплив на стабільність економіки України й впровадження нових правил не повинно перешкоджати її належному функціонуванню [1, с. 110].

В умовах правового режиму воєнного стану економічна функція держави займає головне місце у вирішенні аспектів безпеки життєдіяльності нашої країни та вимагає від державних органів влади невідкладних заходів щодо її ефективної реалізації. Реалізація економічної функції держави здійснюється через механізм митної політики, яка складається з системи принципів та напрямів діяльності держави у сфері захисту митних інтер-

есів та забезпечення митної безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі, захисту внутрішнього ринку, розвитку економіки України та її інтеграції до світової економіки (ст. 5 МК України). Державна митна політика є складовою частиною державної економічної політики та потребує постійного вдосконалення з боку державних органів влади з урахуванням сучасних викликів.

У зв'язку з набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС, залишається чинним та обов'язковим до виконання зобов'язання України щодо адаптації національного законодавства до права ЄС за окремими пріоритетними напрямками, одним із яких є митне законодавство (Додаток XV до Глави 5 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом). Єврокомісія позитивно оцінила високу динаміку виконання Україною переговорного розділу 29 «Митний союз», зазначивши, що «Україна має хороший рівень підготовки щодо Митного союзу і досягла значного прогресу в цьому напрямку». Така оцінка міститься у Висновку Єврокомісії *Ukraine Report 2024 – European Commission* щодо заявки України на членство в Європейському Союзі та разом з розділом 31 «Зовнішня, безпекова та оборонна політика» є однією з двох найвищих оцінок [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям вивчення проблематики регулювання митної брокерської діяльності в процесі здійснення митного контролю та оформлення товарів під час переміщення товарів через митний кордон України стали праці таких вчених, як: Бережнюк І. Г., Біленець Д. А., Возняковська К. А., Волковський Є. І., Сочка К. А., Коломієць Г. Б., Пашко П. В., Пислиця А. В., Світлак І. І., Феделеш Е. М., Шутяк Д. С. та інші. Але, оскільки зміни в митному законодавстві України що регулюють митну брокерську діяльність запроваджено доволі недавно, а практична правова реалізація її тільки почалася, представлено дослідження в частині правового аналізу та модернізації законодавства що регулює митну брокерську діяльність у період правового режиму воєнного стану та євроінтеграції є першим у вітчизняній господарсько-правовій науці.

Метою статті є дослідження законодавства України, що регулює митну брокерську діяльність, його модернізація та приведення у відповідність до законодавства Європейського Союзу (ЄС) у період правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну призвело до безпрецедентного навантаження на економіку держави, її стабільність та «життєздатність». Вказані події безпосередньо вплинули на роботу митних органів як державної інституції, яка забезпечує встановлений законодавством порядок переміщення товарів через митний кордон України шляхом формалізованих митних процедур. Введення правового режиму воєнного стану зумовило зміну пріоритетності напрямів реалізації завдань державної митної політики, спрямувавши її на посилення безпекових аспектів та спрощення митних процедур і формальностей частина з яких була вже нами досліджена: спрощене оформлення гуманітарної допомоги, військової техніки та обладнання [3; 4], застосування режиму спільного транзиту – NCTS (New Computerized Transit System) [5; 6], започаткування роботи авторизованих економічних операторів (АЕО) [7], спрощене декларування [8] тощо. Загалом від початку дії Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [9] станом на 1 червня 2025 року Верховною Радою України до МК України було внесено 32 зміни.

Забезпечення належного рівня роботи митних органів, особливо в умовах правового режиму воєнного стану, крім постійної нормотворчої роботи з боку державних органів, вимагає залучення до цього процесу також митних брокерів та суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД). Системний аналіз категорії «митні інтереси» (через дотичні та взаємопов'язані: митна безпека і митна справа) доводить, що у їх захисті безпосередню, крім митних органів, участь беруть суб'єкти господарювання – митні брокери, на що спрямована норма ст. 7 МК України [10]. Отже, основними суб'єктами забезпечення митних інтересів України, як наслідок митної безпеки, поряд з митними органами України

слід визнати суб'єктів митної брокерської діяльності, функціонування яких набуває особливої ваги в умовах правового режиму воєнного стану.

Зміни у митному законодавстві, які відбулись внаслідок виконання зобов'язань України в рамках Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншими сторонами» [11] та прийняття Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» від 22 серпня 2024 року № 3926-IX (Закон № 3926-IX) [12], яким запроваджується авторизація на провадження на митної брокерської діяльності (п. 1 ч. 1 ст. 404 МК України), не дають нам підстав для ствердження, що митні посередницькі послуги стануть більш професійними та якіснішими. В дійсності це означає, що дозвіл на провадження митної брокерської діяльності лише замінюється на авторизацію, як це передбачено в митному законодавстві Європейського Союзу (ЄС) та у відповідності з яким були внесені зміни до МК України Законом № 3926-IX.

Авторизацію може отримати підприємство, яке має обліковий номер в митних органах (тобто здійснює операції з товарами) та відповідає критерію «дотримання вимог митного та податкового законодавства України, а також відсутність фактів притягнення до кримінальної відповідальності» (ч. 1 ст. 14 МК України) та умовам 2 і 4 критерію «забезпечення практичних стандартів компетенції або професійної кваліфікації відповідальної посадової особи підприємства» (пп. 2 та 4 ч. 4 ст. 14 МК України в редакції Закону № 3926-IX).

Також Законом № 3926-IX введено поняття – «митний представник» та впроваджено в митне законодавство України нову концепцію митного представництва. Законом № 3926-IX передбачено, що будь-яка

особа може призначати митного представника (ст. 11-1 МК України). Таке посередництво може бути як безпосереднім – у цьому випадку митний посередник діє від імені та в інтересах іншої особи (прямий митний представник), або опосередкованим – у цьому випадку митний посередник діє від власного імені, але в інтересах іншої особи (непрямий митний представник). При роботі з митними органами митний посередник зобов'язаний надати митним органам документи, що підтверджують його повноваження і визначають вид представництва (пряме чи непряме).

Оскільки інститут митного представництва запроваджено в митному законодавстві України доволі недавно (з 19 квітня 2025 року), його функціонування в процесі митного контролю та оформлення товарів при здійсненні митної брокерської діяльності потребує додаткових наукових розробок для більш детального вивчення з проведенням ретельного господарсько-правового аналізу задля наступного удосконалення. Проте, судячи з тих проблем, які вже зараз виникають при запровадженні та реалізації інституту митного представництва (визначення прямого та непрямого представника, вимоги до договорів про надання митних брокерських послуг, порядок заповнення митної декларації прямим та непрямим представником тощо), ці питання потребують постійного моніторингового контролю з боку Мінфіна та Держмитслужби для усунення перешкод при митному оформленні товарів за новими правилами. Чи буде сприяти новостворений інститут митного представництва покращенню надання митних послуг в такому вигляді, як це передбачено Законом № 3926-IX, покаже час та правозастосовна практика, яка буде формуватися на підставі результатів здійснення митного контролю та оформлення товарів митними брокерами.

Як вже раніше нами зазначалося, поняття посередницьких відносин є більш ширшим ніж представницькі та включає в себе відносини представництва. В той же час, власне поняття брокерської діяльності передбачає вчинення брокером дій в інтересах особи, яку він представляє, проте, від власного імені. За таких обставин, за нашим переконанням, введення поняття «митний посередник»

забезпечить декларанту право самостійно визначати характер посередницьких відносин із залученими третіми особами – митними посередниками [13, с. 60–61]. Тобто питання правової доцільності запровадження інституту митного представництва, на наш погляд, є спірним і не має переваг відносно попереднього порядку регулювання митної брокерської діяльності (до 19 квітня 2025 року), крім приведення митного законодавства України у відповідність до європейського.

Вважаємо, що законодавство ЄС в частині регулювання митної посередницької діяльності хоч і має на меті приведення митних правил держав-членів ЄС до єдиного стандарту, але запровадити реалізацію такого стандарту повною мірою на сто відсотків на практиці неможливо. Тому погоджуємося з думкою Д. С. Шутяк, що на рівні ЄС неможливо об'єднати стандарти митних служб, тому до сьогодні доступ до професії митного агента в кожному суб'єкті (державі-члені) підлягає національній юрисдикції з своїми вимогами до кандидатів, до рівня їхніх навичок і знань та про те, що на національному рівні доцільною є інтеграція окремих елементів правового регулювання митної посередницької діяльності для забезпечення конкурентоспроможності, надання якісних послуг та подолання прогалін у законодавчому регулюванні [14, с. 227].

Правовий аналіз чинного законодавства у сфері регулювання митної брокерської діяльності в Україні, зокрема, в частині професійних вимог до діяльності митних брокерів, дозволяє стверджувати, що вони не є достатніми з огляду на функціонал, який митні брокери забезпечують. У зв'язку з чим виникає потреба внесення пропозицій щодо модернізації митного законодавства в частині професіоналізації діяльності митних брокерів, а саме: виключності виду діяльності, встановлення спеціальних вимог до керівника підприємства – митного брокера, встановлення вимог до набуття та підтвердження професійної кваліфікації тощо. Вочевидь, що якість надання митних брокерських послуг клієнту (суб'єкту ЗЕД) напряму пов'язана з професійним рівнем особи, яка надає ці послуги та напряму залежить від його знань, вмінь та

навичок, які він використовує при виконанні визначених митним законодавством його прав і обов'язків у процесі здійснення митного контролю та оформлення товарів.

У сфері митної брокерської діяльності існує ряд неформальних критеріїв, які визначають професійність митного брокера, а відповідно його рейтинг та конкурентоспроможність серед підприємств-виконавців, які займаються митною посередницькою діяльністю. Якість надання митних посередницьких послуг клієнту – суб'єкту ЗЕД (клієнту) напряму пов'язана з професійним рівнем особи, яка надає ці послуги та напряму залежить від його знань, вмінь, навичок, які він використовує при виконанні визначених митним законодавством його прав і обов'язків у процесі здійснення митного контролю та оформлення товарів.

Для більш детального господарсько-правового аналізу визначимо, що ми маємо на увазі під «якістю надання митних посередницьких послуг». По-перше, належне дотримання та виконання особою, яка надає посередницькі послуги, встановлених митних процедур та правил при здійсненні митного контролю та оформлення товарів. По-друге, надання суб'єкту ЗЕД (клієнту) повного спектру послуг з митного оформлення товару, оскільки це стосується не тільки роботи пов'язаної з митними органами, а й з іншими установами, які залучені у процесі здійснення митного контролю та оформлення товарів: ветеринарний, санітарний, радіологічний, експортний та інші види контролю. По-третє, швидкість митного оформлення, адже в разі несвоєчасного оформлення товару накладаються штрафні санкції (нарахування пені) як з боку сторони зовнішньоекономічного договору (контракту) та перевізника, так і з боку митних органів за перебування товару під митним контролем за понад встановлений термін, що визначений для здійснення митного контролю та оформлення з подальшим випуском у вільне використання.

Важливим та основним критерієм оцінки діяльності митних брокерів, який належить до його компетенції при безпосередньому декларуванні товарів, є критерій дотримання процедури декларування, яка відповідно до

п. 1 ст. 257 МК України передбачає, що декларування здійснюється шляхом заявлення за встановленою формою (письмовою, усною, шляхом вчинення дій) точних відомостей про товари, мету їх переміщення через митний кордон України, а також відомостей, необхідних для здійснення їх митного контролю та митного оформлення. Відповідно до п. 6 ст. 257 МК України, яким визначено, що Положення про митні декларації та форми цих декларацій затверджуються Кабінетом Міністрів України, а порядок заповнення таких декларацій та інших документів, що застосовуються під час митного оформлення товарів, транспортних засобів комерційного призначення, – центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, Постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2012 року № 450 «Питання, пов'язані із застосуванням митних декларацій» затверджено Положення про митні декларації та форми цих декларацій [15], відповідно Наказом Міністерства фінансів України від 30 травня 2012 року № 651 затверджено Порядок заповнення митних декларацій на бланку єдиного адміністративного документа [16].

Коментуючи важливість процедури митного декларування, зауважимо, що митний брокер у своїй діяльності повинен мати необхідний рівень знань із митного законодавства не тільки в частині щодо порядку заповнення граф митної декларації у відповідності до вищевказаних нормативно-правових актів, а і з питань:

- регулювання зовнішньоекономічної діяльності (порядок укладання та виконання договорів, умови постачання товару, спосіб розрахунку за товари та послуги, міжнародна торгова термінологія, арбітраж тощо);

- тарифних взаємовідносин між країнами відправлення та призначення з метою визначення тарифної ставки при оподаткуванні товару;

- базових знань із товарознавчої експертизи щодо задекларованого товару (найменування; звичайний торгівельний опис, що дає змогу ідентифікувати та класифікувати товар; торгівельна марка та виробник товарів; код товару згідно з УКТ ЗЕД; назва країни

походження товарів; опис упаковки; кількість у кілограмах та інших одиницях виміру; фактурна та статистична вартість товарів, інша інформація про товар);

- визначення митної вартості товарів та метод її визначення, оскільки це впливає на розмір сплати митних платежів;

- використання сучасних засобів інформаційно-телекомунікаційних систем та технологій, які використовуються у митній сфері тощо.

Цей список не повний і може бути продовжений. Зупинимось лише на деяких аспектах необхідних знань та навичок, котрі повинен мати митний брокер задля належного декларування товару у відповідності до чинного законодавства, які дають можливість прийняти правильне рішення при виборі суб'єктом ЗЕД (клієнтом) митного брокера для отримання якісних посередницьких послуг при митному оформленні товару.

Так, наприклад, від вміння митним брокером правильно визначити код товару залежить, чи підпадає товар під нетарифні методи регулювання та (або) потребує дозволів з боку інших органів контролю залучених у процес митного контролю та оформлення товару, а від правильності визначення митної вартості товару залежить розмір сплати митних платежів, які має сплатити суб'єкт ЗЕД (клієнт) за оформлений товар. Наявність досвіду митного брокера з визначення коду товарів подвійного призначення стане запорукою при оформленні військової техніки та спорядження, а наявність знань щодо складу та властивостей лікарських засобів не заборонених до ввезення на митну територію України – при оформленні гуманітарної допомоги. У всьому вище переліченому є своя специфіка: визначення коду товару та його митної вартості, митний режим, процедура, ліцензійні умови, дозвільна система тощо. Кожне митне оформлення вимагає спеціальних знань та навичок, які не обмежуються тільки митним законодавством.

Митне декларування є базовим інститутом у системі контролю за переміщенням товарів, транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України. Це дає нам підстави ствер-

джувати, що результативність здійснення зовнішньоекономічних операцій суб'єктами підприємництва та їх представниками (зокрема, митними брокерами) перебуває у прямій залежності від належного розуміння процедури митного декларування та митного оформлення. Неухильне дотримання правових норм, які чітко регламентують порядок здійснення процедури митного декларування є імперативною вимогою не лише для суб'єктів ЗЕД, але й для митних брокерів, митних представників, логістичних компаній, авторизованих економічних операторів та інших заінтересованих осіб, що виникають у митних правовідносинах, кожна із яких має особливе місце, статус, специфіку правового регулювання при здійсненні професійної діяльності у митному просторі України.

Слід зауважити, що в разі некомпетентності митного брокера або несумлінного виконання ним своїх обов'язків, його дії можуть призвести до відмови з боку митних органів у митному оформленні товару або до підстав для порушення справи про порушення митних правил, що своєю чергою може призвести до накладення штрафу та (або) навіть до конфіскації товару чи (та) транспортного засобу, залежно від виду скоєного порушення. Все це явно не в інтересах та не на користь суб'єкта ЗЕД (клієнта) і може негативно вплинути на його ділову репутацію, спричинити фінансові збитки, судові витрати, призвести до зриву контрактних зобов'язань перед іноземним партнером тощо.

Є виключення, які слід віднести до ризиків пов'язаних з митним декларуванням товарів. Під ризиками слід розуміти негативні наслідки, які виникають за непередбачуваних обставин, які неможливо, або майже неможливо прорахувати наперед у процесі митного декларування товару. Також слід враховувати «людський фактор», недосконалість митного законодавства, технічні збої у програмному забезпеченні при заповненні митної декларації тощо. Напевно, вони залишатимуться і в майбутньому, як фактор непередбачуваних обставин. Окремі з них (недекларування товару, процедура спрощеного декларування партії товарів, визначення митної вартості при оподаткуванні товарів), які на наш погляд,

є більш актуальними у процедурі митного декларування та потребують подальшого нормативно-правового врегулювання для їх усунення та (або) мінімізації були розглянуті нами раніше [17].

Чи планується Керівним комітетом з розробки нового МК України на основі Митного кодексу ЄС, очікування ухвалення якого Верховною Радою має бути у січні 2026 року [18], розробка та запровадження у митне законодавство критеріїв оцінки якості надання митних послуг брокерами, а також при проведенні авторизації на провадження митної брокерської діяльності для тих митних брокерів, які вже займаються митною брокерською діяльністю і повинні пройти авторизацію у відповідності до Закону № 3926-IX до 19 квітня 2026 року на цей час невідомо. Виходячи з вищевикладеного, вважаємо за доцільне розробити та запровадити критерії оцінки діяльності митних брокерів з розміщенням у відкритому інформаційному доступі на сайті Держмитслужби за рейтинговими показниками з метою забезпечення поінформованості суб'єктів ЗЕД, які користуються митними посередницькими послугами, оцінки ризиків вибору митного брокера при заключенні договору про надання послуг щодо митного оформлення товару.

Для обговорення та реалізації цього проекту вважаємо за необхідне залучити представників митної брокерської діяльності, суб'єктів ЗЕД, Мінфін, Держмитслужбу та інших зацікавлених осіб, задіяних у процесі митного контролю та оформлення товарів. Вважаємо, що моніторинг діяльності митних брокерів має здійснюватися Держмитслужбою, на яку безпосередньо покладено здійснення митної справи, з періодичним розміщенням інформації за рейтинговими показниками митних брокерів на її офіційному сайті буде сприяти економічній безпеці України, захисту інтересів суб'єктів ЗЕД, забезпеченню прозорості митних процедур та профілактиці порушень митних правил з боку несумлінних суб'єктів митної брокерської діяльності.

Законотворча робота тільки над редакцією нового МК України не повинна створювати ілюзій, що наприкінці будуть враховані та

вирішенні всі питання з врегулювання митної брокерської діяльності. Тому правовим засобом реалізації державної митної політики, як форми державного регулювання митної брокерської діяльності, за нашим переконанням, має стати розробка, затвердження й упровадження Кабінетом Міністрів України за поданням Мінфіна та Держмитслужби, на які безпосередньо покладені обов'язки забезпечення формування і реалізації державної фінансової та митної політики відповідно, нормативно-правового акту – Стратегії вдосконалення та розвитку митної брокерської діяльності, як певної моделі, яка може стати ґрунтовною основою для розробки й впровадження державної цільової програми її розвитку із Планом заходів щодо її реалізації. В наступному, як підсумковий результат законотворчої роботи має бути прийнятий Закон України «Про митну брокерську діяльність».

Прийняття Закону України «Про митну брокерську діяльність» значною мірою обумовлено тим, що практичне застосування законодавства, яке регулює митну брокерську діяльність, ускладнюється розпорошеністю його норм серед різних нормативно-правових актів, що призводить до неоднозначного тлумачення та застосування цих норм на практиці. Формування законодавства, як правової основи митної брокерської діяльності, є першим і найважливішим етапом створення цілісної правової системи, що забезпечує ефективне регулювання даного виду діяльності. Норми, що складають цю основу, визначають юридичний статус суб'єктів, їх права, обов'язки та відповідальність, а також умови виникнення, зміни та припинення відповідних правовідносин. В свою чергу наявність специфічних ознак, що притаманні митним брокерським відносинам, потребує розробки належного наукового підґрунтя, детальної правової регламентації діяльності митних брокерів, тобто формування теоретичного базису, який в змозі забезпечити ефективне правове регулювання зазначених суспільних відносин у сучасних умовах господарювання, обтяжених особливим правовим режимом та зобов'язаннями імплементації європейських митних практик у митне законодавство України.

Якщо звернутися до історії становлення митної брокерської діяльності, то слід зазначити, що інститут митного брокерства в Україні є продуктом законодавчих новацій, які пов'язані з активним розвитком ринкових відносин на початку 1990-х років та стрімким зростанням обсягів нормативно-правової бази, яка станом на сьогодні містить в собі значну кількість застарілих, неактуальних та таких, що потребують перегляду щодо доцільності їх правової дії. Як наслідок, це призводить до ускладнення правозастосовчої практики та зниження ефективності правового регулювання суспільних відносин щодо організації та безпосереднього здійснення митної брокерської діяльності, що потребує систематизації законодавства, яке її регулює. Це вимагає термінової послідовної та системної нормотворчої роботи з залученням не тільки задіяних у процесі митного контролю та оформлення державних органів влади товарів, а й митних брокерів та суб'єктів ЗЕД.

Вважаємо, що цього можна досягти шляхом реалізації наступних етапів:

- 1) напрацювання оновленої системи законодавства про митну брокерську діяльність;
- 2) інвентаризація законодавства України про митну брокерську діяльність;
- 3) виявлення колізій, лакун, повторів, «мертвих норм» у правовому регулюванні митної брокерської діяльності та їх усунення;
- 4) перегляд нормативного матеріалу відповідно до головних засад належного унормування відносин у сфері здійснення митної брокерської діяльності;
- 5) напрацювання тексту нормативних актів, які системно врегулюють митну брокерську діяльність;
- 6) підготовка тексту змін та/або доповнень до чинних нормативно-правових актів;
- 7) формування переліку актів, що підлягають скасуванню.

Крім того, з метою підвищення вимог до професіоналізації здійснення митної брокерської діяльності необхідно нормативно закріпити перелік основних (стандартних) послуг, які можуть надаватися митними брокерами з можливістю їх розширення в договорах про надання митних брокерських послуг із

урахуванням потреб конкретного замовника, професійного рівня митного брокера, специфіки та ступеню складності оформлюваного товару: банківські банкноти й метали, товари подвійного призначення, технічна та експертна документація, давальницька сировина, товари, які містять в собі об'єкти інтелектуальної власності тощо.

Також слід зазначити, що чинне митне законодавство не містить спеціального правового регулювання договору, що укладається митним брокером із суб'єктами ЗЕД. Такі договори належать до групи непоіменованих договорів, можливість укладення яких прямо не передбачено в актах цивільного законодавства. Так само законодавство України не містить поняття господарського договору (як, до речі, і не містив Господарський кодекс України [19], глава 20 якого була присвячена регулюванню господарських договорів), натомість, доктрина господарського права надає загальне розуміння такої правової конструкції. Положення про істотні умови договору та такі, по яких сторонами має бути досягнуто згоди при його укладенні, мають віднайти закріплення у перспективному законодавстві України, що врегульовуватиме митні брокерські правовідносини в цілому та зобов'язальні як їх окремих вид. Такі норми повинні міститися в окремому розділі Закону України «Про митну брокерську діяльність».

Таким чином, досягнення загальної мети модернізації законодавства про митну брокерську діяльність з прийняттям Закону України «Про митну брокерську діяльність» дозволить активізувати реалізацію таких цілей як:

1) створення привабливого і доступного ринку митних брокерських послуг;

2) усунення адміністративних бар'єрів для здійснення окремих видів митної брокерської діяльності та створення рівних умов для всіх суб'єктів ринку митних брокерських послуг;

3) упровадження надійної системи мотивацій діяльності суб'єктів митних брокерських послуг;

4) досягнення високої конкурентоспроможності українських митних брокерів;

5) приведення вітчизняного ринку митних брокерських послуг у відповідність із найкращими європейськими й світовими стандартами;

6) зменшенню корупційних ризиків, які виникають при здійсненні митного контролю та оформлення товарів за участю суб'єктів митних брокерських послуг.

Висновки. Приведення митного законодавства України у відповідність до законодавства ЄС та впровадження нових правил має здійснюватися з врахуванням вже напрацьованих національних правових позитивних практик у сфері митної брокерської діяльності без наслідків погіршення умов для здійснення зовнішньоекономічної та митної брокерської діяльності, ускладнення здійснення митних формальностей та послаблення економічної безпеки України. Своєчасне вирішення розглянутих у дослідженні питань щодо регулювання митної брокерської діяльності з боку державних органів влади, насамперед з боку Мінфіну та Держмитслужби, на які безпосередньо покладені обов'язки щодо реалізації державної митної політики, набуває особливої важливості та відповідальності, оскільки результати правових рішень мають безпосередній вплив на стабільність економіки України. Розробка й впровадження законодавчих актів, внесення змін до чинного Митного кодексу України та прийняття нового кодексу з метою гармонізації митного законодавства України до законодавства ЄС у сфері регулювання митної брокерської діяльності повністю відповідає економічним інтересам України в період правового режиму воєнного стану й потребує своєї подальшої правової реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зайчук О. В., Іванченко Е. П. Правове регулювання митного представництва у сфері митної брокерської діяльності. Приватне право і підприємництво № 25/2025. С. 104-112. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/index.php/25-2025>.

2. Ukraine Report 2024 – European Commission. 30 October 2024. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en.

3. Іванченко Е. П. Особливості діяльності митних брокерів в умовах правового режиму воєнного стану: сучасний стан та перспективи правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2023/6. С. 26-36. URL: <http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-6-2023.html>.
4. Іванченко Е. П. Особливості митного оформлення гуманітарної допомоги в період правового режиму воєнного стану. *International scientific-practical conference "Current Issues of the World Economy, International Economic Relations and International Communications Amidst the Formation of a New World Order and Polarization of the World"* (March 24–25, 2025). Vol. 1. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. 340 pages. С. 266-269.
5. Іванченко Е. П. Особливості діяльності митних брокерів в умовах правового режиму воєнного стану: сучасний стан та перспективи правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2023/6. С. 26-36. URL: <http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-6-2023.html>.
6. Іванченко Е. П. Запровадження процедури спільного транзиту товарів в Україні: адаптація національного законодавства та перспективи розвитку. *Чорноморські наукові студії: X Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція, 17 травня 2024 року, м. Одеса. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2024. 308с. С. 23-26.* URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/283>.
7. Іванченко Е. П. Перспективи запровадження інституту авторизованого економічного оператора в Україні під час дії правового режиму воєнного стану. *International scientific-practical conference «The War in Ukraine – a Challenge to Euro-Atlantic Civilizational Values» : conference proceedings (June 24–25, 2024. Uzhhorod, Ukraine)*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. 116 pages. С. 88-91.
8. Іванченко Е. П. Митне брокерське підприємництво: декларування товарів у межах однієї товарної позиції УКТЗЕД. Підприємництво та торгівля: сучасний стан і перспективи розвитку: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (16 трав. 2024 р.) / відп. ред. О. М. Полінкевич, І. В. Кривов'язюк, М. В. Войчук. Електрон. дані. Луцьк: Вежа Друк, 2024. 152 с. С. 19-22.
9. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
10. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
12. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу: Закон України від 22 серпня 2024 року № 3926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3926-20>.
13. Іванченко Е. П. Митне посередництво та представництво в законодавстві Європейського Союзу. Україна та ЄС : досвід співпраці та перспективи інтеграції в сучасних умовах : Міжнар. наук. конф. 19 черв. 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези / Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2024. – 196 с. С. 59-61.
14. Шутяк Д. С. Особливості цивільно-правового статусу митного посередника за законодавством України та ЄС. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4. С. 226-233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2020_3-4_26.
15. Питання, пов'язані із застосуванням митних декларацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2012 р. № 450. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2012-p#Text>.
16. Про затвердження Порядку заповнення митних декларацій за формою єдиного адміністративного документа : Наказ Міністерства фінансів України від 30 травня 2012 р. № 651. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1372-12#Text>.
17. Іванченко Е. П. Митне декларування: ризики та правові наслідки. *Юридичний вісник*. 2024/6. С. 76-86. URL: <http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-6-2024.html>
18. Державна митна служба України: Євроінтеграція: Україна прагне отримати новий Митний кодекс на основі Митного кодексу ЄС у 2026 році. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/ievrointegratsiia-ukrayina-pragne-otrimati-novii-mitnii-kodeks-na-osnovi-mitnogo-kodeksu-ies-u-2026-rotsi-2083>.
19. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

Константинов С. Ф.,доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу сучасного стану та перспектив розвитку адміністративно-деліктного права в Україні в умовах реформування правової системи, європейської інтеграції та цифрової трансформації. Адміністративно-деліктне право визначено як сукупність норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реалізацією адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) та іншими актами. У роботі розглянуто теоретичні розробки цієї підгалузі права, зокрема концепцію адміністративного правопорушення (В. В. Решота), функціональний підхід (О. Ю. Салманова), питання кодифікації (М. М. Сорочишин) та європейський вплив (Ю. А. Тихомиров).

Досліджено стан вивчення проблеми українськими науковцями, такими як О. В. Панасюк, О. Ю. Салманова, М. М. Сорочишин, В. В. Решота, та зарубіжними авторами. Виявлено ключові проблеми застосування адміністративних норм: застарілість КУпАП, суперечності з іншими законами, нечіткість суб'єктів відповідальності, низька ефективність стягнень, процедурні труднощі та вплив воєнного стану. Особливо проаналізовано проблеми застосування адміністративної відповідальності, зокрема нечіткість критеріїв притягнення, недостатня диференціація санкцій, обмеженість правового захисту, низька кваліфікація посадовців і порушення строків розгляду справ у воєнний період.

У висновках підкреслено, що теоретичні напрацювання випереджають практичну реалізацію, а сучасні виклики потребують комплексного реформування. Запропоновано модернізацію КУпАП із урахуванням цифрових правопорушень, гармонізацію з нормами ЄС, впровадження електронної системи фіксації справ, перегляд санкцій, підвищення кваліфікації посадовців, спрощення оскарження, адаптацію до воєнного стану та активізацію науково-практичної співпраці. Стаття наголошує на важливості адміністративно-деліктного права для правопорядку та необхідності його адаптації до сучасних умов.

Ключові слова: адміністративно-деліктне право, адміністративна відповідальність, КУпАП, реформування, європейська інтеграція, цифрова трансформація, правозастосування.

Konstantinov S. F. Directions of development of administrative delict law in Ukraine

Abstract. The article is devoted to the analysis of the current state and prospects for the development of administrative tort law in Ukraine in the context of reforming the legal system, European integration and digital transformation. Administrative tort law is defined as a set of norms regulating social relations related to the implementation of administrative liability for offenses, provided for by the Code of Ukraine on Administrative Offenses (CUaP) and other acts. The paper considers theoretical developments in this sub-branch of law, in particular the concept of an administrative offense (V. V. Reshota), the functional approach (O. Yu. Salmanova), the issue of codification (M. M. Sorochyshyn) and European influence (Yu. A. Tikhomyrov).

The state of study of the problem by Ukrainian scientists, such as O. V. Panasyuk, O. Yu. Salmanova, M. M. Sorochyshyn, V. V. Reshota, and foreign authors, is investigated. Key problems in the application of administrative norms were identified: the obsolescence of the Code of Administrative Offenses, contradictions with other laws, the vagueness of subjects of responsibility, the low efficiency of penalties, procedural difficulties and the impact of martial law. The problems of the application of administrative liability were separately analyzed, in particular, the vagueness of the criteria for bringing charges, insufficient differentiation of sanctions, limited legal protection, low qualifications of officials and violation of the deadlines for considering cases during the war period. The conclusions emphasize that theoretical developments are ahead of practical implementation, and modern challenges require comprehensive reform. The modernization of the Code of Administrative Offenses taking into account digital offenses, harmonization with EU norms, the introduction of an electronic system for recording cases, the revision of sanctions, the improvement of the qualifications of officials, simplification of

appeals, adaptation to martial law and the activation of scientific and practical cooperation are proposed. The article emphasizes the importance of administrative tort law for law and order and the need for its adaptation to modern conditions.

Key words: *administrative tort law, administrative liability, Code of Administrative Offenses, reform, European integration, digital transformation, law enforcement.*

Постановка проблеми. Адміністративно-деліктне право є ключовою підгалуззю адміністративного права, що регулює суспільні відносини, пов'язані з вчиненням адміністративних правопорушень та застосуванням адміністративної відповідальності. В умовах реформування правової системи України, зокрема в контексті європейської інтеграції та цифрової трансформації, виникає потреба у вдосконаленні його норм.

Метою статті є аналіз теоретичних розробок, визначення сутності адміністративно-деліктного права, стану дослідження, проблем його застосування, зокрема адміністративної відповідальності, та формулювання пропозицій щодо розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика адміністративно-деліктного права досліджувалася науковцями за окремими напрямками, зокрема: О. В. Панасюк аналізує історичні етапи розвитку норм КУпАП [1, с. 83-93], О. Ю. Салманова розглядає правозастосування у сфері безпеки дорожнього руху [3, с. 105-107], М. М. Сорочишин критикує ст. 14-2 КУпАП [4, с. 152-154], В. В. Решота досліджує функції джерел права [2, с. 103-106], Ю. А. Тихомиров пропонує комплексний підхід [5, с. 145].

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-деліктне право визначається як сукупність правових норм, що регулюють відносини, які виникають у процесі реалізації адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) та іншими актами.

О. В. Панасюк підкреслює, що це право має власний предмет і метод регулювання [1, с. 85]. Предмет охоплює відносини, пов'язані з вчиненням правопорушень, їх виявленням, розглядом справ і застосуванням санкцій, а метод поєднує імперативні та диспозитивні елементи.

Теоретичний фундамент сформовано працями вітчизняних і зарубіжних науковців

після прийняття КУпАП у 1984 році. Основні напрями включають:

1. Концепція адміністративного правопорушення : В. В. Решота визначає його як суспільно шкідливе діяння, що не є злочином, але порушує правопорядок [2, с. 104].

2. Функціональний підхід : О. Ю. Салманова виділяє охоронну, регулятивну та виховну функції [3, с. 106].

3. Кодифікація та систематизація : М. М. Сорочишин наголошує на потребі єдиного кодифікованого акту [4, с. 153].

4. Європейський вплив : Ю. А. Тихомиров акцентує на принципах верховенства права та пропорційності [5, с. 127].

О. В. Панасюк також аналізує еволюцію суб'єктів відповідальності, зокрема юридичних осіб [1, с. 89].

Застосування норм адміністративної відповідальності стикається з такими проблемами:

1. Застарілість законодавства : КУпАП не охоплює цифрові правопорушення [6, с. 45].

2. Суперечності у нормах : Розбіжності з іншими законами, наприклад, про захист даних [7, с. 78].

3. Недостатня чіткість суб'єктів : Проблеми з відповідальністю юридичних осіб [1, с. 90].

4. Низька ефективність стягнень : Штрафи за ст. 51 КУпАП втратили виховну роль [4, с. 154].

5. Процедурні труднощі : Бюрократія та брак цифровізації [3, с. 107].

6. Воєнний стан : Обмежений доступ до ресурсів [8, с. 22].

Адміністративна відповідальність як інститут стикається з окремими викликами, що потребують уваги:

1. Нечіткість критеріїв притягнення : Відсутність єдиних стандартів оцінки вини ускладнює розгляд справ. Наприклад, О. Ю. Салманова зазначає труднощі з кваліфікацією порушень у сфері дорожнього руху через розмитість формулювань КУпАП [3, с. 106].

2. Недостатня диференціація санкцій : Однотипні стягнення за різні за тяжкістю правопорушення знижують справедливість. М. М. Сорочишин підкреслює, що штрафи за ст. 14-2 не відповідають принципу пропорційності [4, с. 153].

3. Обмеженість правового захисту : Особи, притягнуті до відповідальності, часто стикаються з труднощами оскарження через складність процедур. І. П. Коваленко вказує на низьку доступність судового перегляду справ [6, с. 47].

4. Недостатня підготовка посадовців : Органи, що застосовують відповідальність (поліція, інспекції), не завжди мають належну кваліфікацію, що призводить до помилок у протоколах [7, с. 80].

5. Вплив воєнного стану : У період воєнного стану строки розгляду справ порушуються через логістичні проблеми, що зазначає В. С. Литвиненко [8, с. 23].

Ці проблеми свідчать про системні недоліки, які потребують як законодавчих, так і організаційних змін.

Адміністративно-деліктне право України трансформується, спираючись на теоретичні розробки, але стикається з практичними перешкодами. Застарілість норм, суперечності, проблеми застосування відповідальності та недостатня адаптація до сучасних викликів гальмують його ефективність. Європейський досвід і цифровізація відкривають нові перспективи.

Для вдосконалення пропонується:

1. Оновити КУпАП, додавши норми про цифрові правопорушення.

2. Гармонізувати з нормами ЄС принципи пропорційності та прозорості.

3. Впровадити єдину електронну систему фіксації та розгляду справ.

4. Актуалізувати штрафи з урахуванням економічних реалій.

5. Підвищити кваліфікацію посадовців через тренінги.

6. Спростити процедури оскарження для громадян.

Проведений аналіз свідчить, що адміністративно-деліктне право в Україні перебуває на перехідному етапі розвитку, де теоретичні напрацювання значною мірою випереджають

практичну реалізацію. Визначення адміністративного правопорушення як суспільно шкідливого діяння, запропоноване В. В. Решою [2, с. 104], та функціональний підхід О. Ю. Салманової [3, с. 106] створюють міцну основу для розуміння сутності цієї підгалузі права. Однак застарілість КУпАП, прийнятого ще в 1984 році, призводить до того, що сучасні виклики, такі як цифрові правопорушення чи воєнний стан, залишаються поза межами ефективного регулювання. Проблеми застосування норм, зокрема суперечності з іншими законами та нечіткість суб'єктів відповідальності, ускладнюють правозастосування, що підтверджується працями О. В. Панасюка [1, с. 90] та І. П. Коваленка [6, с. 45].

Особливу увагу привертають проблеми адміністративної відповідальності. Нечіткість критеріїв притягнення до відповідальності та недостатня диференціація санкцій, як зазначає М. М. Сорочишин [4, с. 153], створюють умови для суб'єктивізму та нерівності у правозастосуванні. Обмеженість правового захисту громадян, підкреслена І. П. Коваленком [6, с. 47], свідчить про необхідність підвищення доступності судового перегляду справ. Водночас низька кваліфікація посадовців і бюрократичні перепони, описані О. М. Гриценком [7, с. 80], вказують на системні недоліки в організації роботи відповідних органів. Вплив воєнного стану, про який пише В. С. Литвиненко [8, с. 23], додатково загострює ці проблеми, вимагаючи оперативних адаптивних заходів.

Висновок. Таким чином, адміністративно-деліктне право потребує комплексного реформування, яке б враховувало як теоретичні здобутки, так і практичні реалії.

Європейський досвід, зокрема принципи пропорційності та прозорості, може стати орієнтиром для гармонізації законодавства. Цифрова трансформація відкриває можливості для підвищення ефективності, але її впровадження має супроводжуватися чіткими законодавчими змінами.

На основі проведеного аналізу пропонуються такі напрями розвитку адміністративно-деліктного права в Україні:

Модернізація КУпАП: Розробити нову редакцію Кодексу, яка включатиме норми про

відповідальність за правопорушення у цифровій сфері (наприклад, кіберхуліганство чи порушення правил електронної комерції), а також уточнить суб'єктів відповідальності, зокрема юридичних осіб.

Гармонізація з нормами ЄС: Впровадити принципи пропорційності, прозорості та оперативності у провадженні справ, адаптувавши їх до національних умов.

Цифрова трансформація: Створити єдину електронну систему фіксації, розгляду та оскарження правопорушень із інтеграцією баз даних поліції, судів і виконавчої служби.

Перегляд санкцій: Актуалізувати розміри штрафів із урахуванням інфляції та економічного стану, а також запровадити альтернативні стягнення (громадські роботи, попередження) для підвищення виховної функції.

Підвищення кваліфікації посадовців: Організувати регулярні тренінги для працівників поліції та інспекцій, щоб зменшити кількість помилок у протоколах.

Спрощення оскарження: Зменшити процесуальні бар'єри для громадян шляхом запровадження онлайн-оскарження та скорочення строків розгляду скарг, що підвищить доступність правового захисту.

Адаптація до воєнного стану: Розробити тимчасові положення до КУпАП, які б враховували специфіку воєнного часу (наприклад, дистанційний розгляд справ).

Науково-практична співпраця: Продовжувати практику проведення наукових конференцій за участю науковців, практиків і законодавців для обміну досвідом і розробки консолідованих рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Панасюк О. В. Джерела адміністративно-деліктного права України: становлення та сучасний стан. Вісник Пенітенціарної асоціації України, 2020, № 2. С. 83-93.
2. Решота, В. В. Функції джерел адміністративного права. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 103-106.
3. Салманова, О. Ю. Дискусії щодо проблемних питань чинності адміністративно-деліктного законодавства. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. XIII Міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 105-107.
4. Сорочишин, М. М. Актуальні проблеми адміністративно-деліктного права України: матеріали круглого столу. Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 152-154.
5. Тихомиров, Ю. А. Административное право и процесс: полный курс. Москва: Юридическая литература, 2001. 652 с.
6. Коваленко, І. П. Проблеми реформування адміністративного законодавства України. Юридичний вісник України, 2023, № 3. С. 42-49.
7. Гриценко, О. М. Адміністративна відповідальність у сфері захисту даних. Право України, 2022, № 5. С. 75-82.
8. Литвиненко, В. С. Адміністративне право в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського університету, 2023. Вип. 4. С. 20-25.

УДК 35.077.3:351.751(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.32>

Кравцов Д. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
викладач кафедри адміністративного права і процесу
факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності
Національної поліції України
Одеського державного університету внутрішніх справ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Анотація. В статті здійснено аналіз актуальних проблем під час воєнного стану у сфері надання адміністративних послуг. Воєнний стан як особливий правовий режим суттєво впливає на функціонування державних інститутів, зокрема у сфері надання адміністративних послуг, які є інструментом реалізації прав громадян, таких як право на соціальний захист, освіту чи майнові права. Проблеми у їх наданні призводять до порушення цих прав. В умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, яка триває з 24 лютого 2022 року, питання забезпечення безперервності функціонування публічної адміністрації набуло критичного значення, особливо в тій частині, що стосується надання адміністративних послуг населенню.

Визначено, що залишаються суттєві труднощі із доступом до адміністративних послуг для громадян, що перебувають на тимчасово окупованих територіях або в зонах активних бойових дій, де вони не мають можливості вчасно зареєструвати акти цивільного стану, змінити місце проживання, отримати посвідчення особи чи підтвердження юридичних фактів, що тягне за собою подальші ускладнення при реалізації права на соціальний захист, освіту, охорону здоров'я або трудову діяльність. Іншою проблемою залишається забезпечення рівного доступу до адміністративних послуг для осіб з особливими потребами, осіб похилого віку та жителів сільських районів, які в умовах воєнного стану виявилися у ще більш уразливому становищі.

Зроблено висновок, що воєнний стан як особливий правовий режим створив безпрецедентні виклики для забезпечення надання адміністративних послуг в Україні, які стикаються з організаційними, технічними, правовими та соціально-психологічними проблемами, обмеження у доступі до державних реєстрів та інформаційних ресурсів, а також ризики фізичної безпеки працівників органів влади призводять до обмежень права громадян і ускладнюють виконання юридичних обов'язків останніх. Держава повинна вжити необхідних заходів у подоланні цих викликів через цифровізацію та спрощення процедур для забезпечення безперешкодної доступності громадян та ефективності роботи системи.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративні послуги, дотримання прав та свобод громадян, органи виконавчої влади, публічна адміністрація, воєнний стан, юридичні обов'язки, обмеження прав, державне управління.

Kravtsov D. V. Current problems during martial state in the field of provision of administrative services

Abstract. The article analyzes the current problems during martial law in the field of administrative services. Martial law as a special legal regime significantly affects the functioning of state institutions, in particular in the field of administrative services, which are a tool for the implementation of citizens' rights, such as the right to social protection, education, or property rights. Problems in their provision lead to violations of these rights. In the context of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has been ongoing since February 24, 2022, the issue of ensuring the continuity of the functioning of public administration has acquired critical importance, especially in the part related to the provision of administrative services to the population.

It has been determined that significant difficulties remain with access to administrative services for citizens located in temporarily occupied territories or in zones of active hostilities, where they are unable to register civil status acts in a timely manner, change their place of residence, obtain an identity card or confirmation of legal facts, which entails further complications in exercising the right to social protection, education, healthcare or employment. Another problem remains ensuring equal access to administrative services for people with

special needs, the elderly, and residents of rural areas, who have found themselves in an even more vulnerable position under martial law.

It is concluded that martial law as a special legal regime has created unprecedented challenges for ensuring the provision of administrative services in Ukraine, which are faced with organizational, technical, legal and socio-psychological problems, restrictions on access to state registers and information resources, as well as risks to the physical safety of government employees lead to restrictions on citizens' rights and complicate the fulfillment of their legal obligations. The state must take the necessary measures to overcome these challenges through digitalization and simplification of procedures to ensure unhindered accessibility for citizens and the efficiency of the system.

Key words: *administrative law, administrative services, observance of citizens' rights and freedoms, executive authorities, public administration, martial law, legal obligations, restrictions on rights, public administration.*

Актуальність дослідження. Воєнний стан як особливий правовий режим суттєво впливає на функціонування державних інститутів, зокрема у сфері надання адміністративних послуг, які є інструментом реалізації прав громадян, таких як право на соціальний захист, освіту чи майнові права. Проблеми у їх наданні призводять до порушення цих прав. Наприклад, затримки у видачі паспортів чи соціальних виплат обмежують доступ до базових потреб, що суперечить міжнародним стандартам прав людини. Водночас юридичні обов'язки громадян, такі як сплата податків чи оновлення військово-облікових документів, також ускладнюються через перешкоди в доступі до адміністративних процедур. Саме тому, актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення безперервності надання адміністративних послуг в умовах війни, що є важливим для підтримки прав людини, правової культури та стабільності суспільства, оскільки в цей час вони стикаються з низкою викликів, що зумовлені безпековими, організаційними та ресурсними обмеженнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Схожу до нашої проблематику досліджували науковці такі, В. Авер'янов, В. Галунько, І. Голосніченко, І. Динник, І. Коліушко, Р. Куйбіда, Т. Левкун, А. Лис, О. Соловійова, В. Тимошук, Д. Тихонова та інші. Однак, свою увагу вони звертали на загальні положення або аналізувати більш загальні, суміжні чи спеціальні виклики.

Мета статті полягає в тому щоб проаналізувати актуальні проблеми під час воєнного стану у сфері надання адміністративних послуг, оцінка їх впливу на права громадян та визначення шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. В умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, яка триває з 24 лютого 2022 року, питання забезпечення безперервності функціонування публічної адміністрації набуло критичного значення, особливо в тій частині, що стосується надання адміністративних послуг населенню. Запровадження воєнного стану відповідно до Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [1], обумовило необхідність адаптації усіх органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та центрів надання адміністративних послуг до нових реалій, що характеризуються руйнуванням інфраструктури, переміщенням значної частини населення, обмеженням доступу до інформаційних систем, підвищеним ризиком для життя працівників публічного сектору та загальною дестабілізацією державного управління. Науковець О. Соловійова зазначала, що в умовах воєнного стану, в порівнянні з забезпеченням обороноздатності, роботи аварійних служб та закладів охорони здоров'я. Водночас є певні адміністративні послуги, доступ до яких є важливим навіть в умовах війни, і без забезпечення механізмів їх надання важко говорити про можливість реалізації громадянами належних їм прав та виконання обов'язків [2], ми повністю погоджуємось із науковицею.

В Україні надання адміністративних послуг регулюється Законом України «Про адміністративні послуги» [3], який визначає принципи доступності, прозорості та своєчасності. У період воєнного стану застосовуються додаткові норми, передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [4], де статтею 8 в умовах воєнного стану

встановлені тимчасові обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, що безпосередньо впливає на можливість доступу до адміністративних послуг. Водночас Конституцією України [5], гарантовано, що держава не лише не має права ігнорувати публічні потреби громадян, але й зобов'язана вживати заходів, спрямованих на мінімізацію обмежень прав особи, навіть у випадках надзвичайної небезпеки та дотримуватися міжнародних стандартів, таких як Загальна декларація прав людини [6], та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [7]. Водночас принцип неперервності публічного управління, а також зобов'язання держави гарантувати доступність адміністративних послуг навіть у надзвичайних умовах, зокрема й у зв'язку з зобов'язаннями України в межах Угоди про асоціацію з ЄС, залишаються чинними.

Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 69/2022 «Про загальну мобілізацію» [8] та інші нормативно-правові акти, що регулюють дії органів влади в умовах надзвичайної ситуації, передбачають можливість гнучкого реагування на обставини шляхом цифровізації, делегуючи повноваження, дистанційного адміністрування та спрощення процедур. У відповідь на ці виклики Кабінет Міністрів України ухвалив низку нормативних актів, серед яких слід виокремити постанову КМУ від 7 березня 2022 року № 214 «Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану» [9], яка дозволила на період введення воєнного стану надання державної соціальної допомоги та пільг особам, які проживають на територіях територіальних громад, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією тощо. Слід зазначити, що значно було розширено коло повноважень територіальних органів та запроваджено можливість надання послуг через електронні сервіси навіть у разі фізичного знищення ЦНАПів. Наприклад, через систему «Дія» в умовах бойових дій у 2022–2023 роках було реалізовано можливість подання заяв на зміну місця реєстрації, отримання довідки ВПО, реєстрації бізнесу або ФОП, що раніше вимагало фізичної при-

сутності заявника у відповідному органі, це не лише забезпечило безперервність державних функцій, але й засвідчило здатність адаптуватися до екстремальних умов, зберігаючи водночас орієнтацію на права і потреби людини. Окрім того, у сфері надання адміністративних послуг, пов'язаних із цивільним станом, Міністерство юстиції України запровадило спрощені процедури, зокрема наказ 03.09.2022 № 3734/5 «Про впорядкування відносин з державної реєстрації народження та отримання документів про народження в умовах воєнного стану» [10], дозволив реєструвати та отримувати документи про народження особам, що проживають на територіях територіальних громад, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією тощо на території України. Виходячи із цього, бачимо, що однією з найсуттєвіших проблем стало обмеження або повне припинення функціонування мережі центрів надання адміністративних послуг у регіонах, що зазнали окупації або активних бойових дій саме для подолання зазначених проблем урядом були прийняті оперативні нормативно-правові акти, які забезпечили гнучке та ситуаційно-чутливе регулювання у сфері надання адміністративних послуг. До сьогодні залишаються суттєві труднощі із доступом до адміністративних послуг для громадян, що перебувають на тимчасово окупованих територіях або в зонах активних бойових дій, де вони не мають можливості вчасно зареєструвати акти цивільного стану, змінити місце проживання, отримати посвідчення особи чи підтвердження юридичних фактів, що тягне за собою подальші ускладнення при реалізації права на соціальний захист, освіту, охорону здоров'я або трудову діяльність. Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [11] передбачає строки і порядок реєстрації народження, смерті, шлюбу та розірвання шлюбу, однак у воєнний період дотримання цих процедур стало надзвичайно проблематичним.

Іншою проблемою залишається забезпечення рівного доступу до адміністративних послуг для осіб з особливими потребами, осіб похилого віку та жителів сільських районів, які в умовах воєнного стану виявилися у ще

більш у вразливому становищі. Наприклад, через призупинення роботи деяких сервісних центрів населення залишалося без можливості оформити паспортні документи, зареєструвати місце проживання або отримати документи, що посвідчують право власності. Суттєво ускладнило ситуацію й те, що в умовах повномасштабної війни велика кількість адміністраторів ЦНАПів, державних реєстраторів, посадових осіб органів місцевого самоврядування мобілізовано до лав Збройних Сил України або евакуйовані, що призвело до кадрового дефіциту на рівні територіальних громад. Також, постійна загроза обстрілів ускладнює роботу ЦНАП, особливо у прифронтових зонах.

Особливої уваги звернуто на запровадження цифрових сервісів, які на сьогодні значно розвиваються, так наприклад за допомогою платформи «Допомога та цифрових сервісів Міністерства соціальної політики громадяни можуть одночасно подати заяву на отримання статусу ВПО, оформити допомогу, зареєструвати місце проживання та подати запит на гуманітарну підтримку, що свідчить

про поступову еволюцію концепту адміністративної послуги у бік інтегрованого сервісного підходу, що має потенціал для подальшого розвитку після завершення воєнного стану. Але, залишається проблемою постійні атаки на державні інформаційні системи, реєстри, що призводять до втрати даних та проблеми їх польшого відновлення.

Висновок. Таким чином, воєнний стан як особливий правовий режим створив безпрецедентні виклики для забезпечення надання адміністративних послуг в Україні, які стикаються з організаційними, технічними, правовими та соціально-психологічними проблемами, обмеження у доступі до державних реєстрів та інформаційних ресурсів, а також ризики фізичної безпеки працівників органів влади призводять до обмежень права громадян і ускладнюють виконання юридичних обов'язків останніх. Держава повинна вжити необхідних заходів у подоланні цих викликів через цифровізацію та спрощення процедур для забезпечення безперешкодної доступності громадян та ефективності роботи системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України № 64/2022. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
2. Соловійова О.М., Адміністративні послуги в умовах воєнного стану в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. № 5. 2022. С. 421-424. URL. http://sej.org.ua/5_2022/99.pdf
3. Про адміністративні послуги. Закон України. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>
4. Про правовий режим воєнного стану. Закон України. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
5. Конституція України. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Загальна декларація прав людини. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
8. Про загальну мобілізацію. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 69/2022. URL. <https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413>
9. Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану. Постанова КМУ від 7 березня 2022 року № 214.
10. Про впорядкування відносин з державної реєстрації народження та отримання документів про народження в умовах воєнного стану. Наказ Міністерство юстиції України від 03.09.2022 № 3734/5. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1009-22#Text>
11. Про державну реєстрацію актів цивільного стану. Закон України. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>

Кравченко В. Г.,
кандидат юридичних наук

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИК УКРАЇНИ ТА ЄС

Анотація. У сучасних умовах гібридної війни проти України інформаційний фронт має не менше значення, ніж бойові дії. Загарбники системно використовують методи інформаційної війни, спрямовані на дестабілізацію українського суспільства, піддрив довіри до державних інституцій, поширення паніки та послаблення міжнародної підтримки України. Дезінформація, як одна з форм інформаційної агресії, використовується через підконтрольні медіа, соціальні мережі, бот-мережі та анонімні платформи, що значно ускладнює її виявлення та нейтралізацію.

Воєнний стан, запроваджений відповідно до законодавства України, створює підґрунтя для тимчасового обмеження окремих прав і свобод, зокрема права на доступ до інформації та свободи вираження поглядів. Однак такі обмеження мають здійснюватися винятково в межах Конституції України та міжнародних зобов'язань України, з дотриманням принципів необхідності, пропорційності та легітимності. У зв'язку з цим постає нагальна потреба визначення чітких адміністративно-правових меж і засобів втручання держави у сферу інформації, що дозволяють ефективно протидіяти дезінформації без порушення демократичних стандартів.

Застосування організаційно-правових інструментів у боротьбі з дезінформацією включає низку дій: від блокування інформаційних ресурсів і застосування санкцій до регулювання діяльності медіа та реагування на поширення фейкової інформації. Проте на практиці виникають численні виклики, зокрема відсутність уніфікованого визначення дезінформації, розмитість правових критеріїв для її виявлення, ризику зловживання повноваженнями органів виконавчої влади та порушення права на свободу слова. Це потребує детального правового аналізу та доктринального осмислення адміністративно-правового режиму інформаційної безпеки у воєнний період.

Саме тому дослідження організаційно-правових інструментів протидії дезінформації в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальним, оскільки дозволяє визначити межі допустимого державного втручання у сферу інформаційних прав, сформувати обґрунтовані підходи до правового регулювання інформаційної безпеки та запобігти порушенню основоположних прав людини навіть у кризовий період.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, інформаційна безпека, дезінформація, воєнний стан, організаційно-правові інструменти, правовий режим, цензура, свобода вираження поглядів, національна безпека, суб'єкти протидії, автоматична фіксація, блокування контенту, інформаційні правопорушення, цифрове регулювання.

Kravchenko V. H. International legal and organizational mechanisms for countering disinformation: a comparative analysis of the practices of Ukraine and the EU

Abstract. Under the current conditions of hybrid warfare against Ukraine, the information front is no less significant than military operations. The aggressors systematically use methods of information warfare aimed at destabilizing Ukrainian society, undermining trust in state institutions, spreading panic, and weakening international support for Ukraine. Disinformation, as one form of informational aggression, is disseminated through controlled media, social networks, bot systems, and anonymous platforms, which significantly complicates its detection and neutralization.

Martial law, introduced in accordance with Ukrainian legislation, provides a framework for the temporary restriction of certain rights and freedoms, in particular the right to access information and the freedom of expression. However, such restrictions must be carried out strictly within the limits of the Constitution of Ukraine and Ukraine's international obligations, adhering to the principles of necessity, proportionality, and legitimacy. In this regard, there is an urgent need to define clear administrative and legal boundaries and state intervention mechanisms in the information sphere that allow for effective counteraction to disinformation without violating democratic standards.

The application of organizational and legal instruments in the fight against disinformation includes a range of measures: from blocking information resources and imposing sanctions to regulating media activity and

responding to the spread of false information. Nevertheless, numerous challenges arise in practice, including the lack of a unified definition of disinformation, blurred legal criteria for its identification, risks of abuse of power by executive authorities, and violations of freedom of speech. This calls for a detailed legal analysis and doctrinal understanding of the administrative and legal regime of information security during wartime.

Therefore, the study of organizational and legal instruments for countering disinformation under martial law is of utmost relevance, as it helps determine the limits of permissible state intervention in the sphere of information rights, develop substantiated approaches to the legal regulation of information security, and prevent violations of fundamental human rights even during periods of crisis.

Key words: *administrative liability, information security, disinformation, martial law, organizational and legal instruments, legal regime, censorship, freedom of expression, national security, counteraction actors, automated detection, content blocking, information offenses, digital regulation.*

Постановка проблеми. Ескалація гібридної війни актуалізувала потребу в ефективних механізмах протидії інформаційним загрозам. Одним із найнебезпечніших проявів таких загроз є дезінформація, що підриває інформаційну безпеку держави. Існуючі організаційно-правові засоби боротьби з нею залишаються фрагментарними та недостатньо ефективними. Законодавство не містить єдиного підходу до визначення дезінформації, а компетенції уповноважених органів часто дублюються або залишаються розмитими. Водночас зростає ризик надмірного втручання держави в інформаційний простір, що може загрожувати конституційним правам людини. Це зумовлює необхідність доктринального уточнення меж і форм організаційно-правового реагування в умовах воєнного стану.

Огляд літератури свідчить про зростаючий інтерес до дезінформації як загрози безпеці. Цей феномен розглядається у працях О. Бучковської, Ю. Горбаня, О. Олійник, О. Горуна, Б. Гривнака, І. Лопушинського, І. Сапіжака, О. Звоздецької, А. Марущака, О. Панченка, В. Антонова, Л. Рудник, Ю. Синиціної, С. Федоренка, Т. Павленко, Т. Шлемкевич та інших. Водночас, комплексне дослідження організаційно-правових аспектів протидії дезінформації в умовах воєнного стану в українському науковому просторі наразі відсутнє.

Виклад основного матеріалу. Розвиток цифрових технологій суттєво трансформували усі сфери суспільного життя, включаючи правову систему, публічне адміністрування, економіку, освіту тощо. На перший погляд, загальна доступність інформаційного простору та можливість кожного громадянина створювати і поширювати контент є важли-

вим кроком у реалізації базових прав і свобод людини, насамперед – права на свободу вираження поглядів і права на доступ до інформації. Проте за цими позитивними здобутками приховується низка ризиків, що мають як індивідуальний, так і загальнодержавний характер, особливо в умовах воєнного стану, коли держава стримує військовий напад від найближчих «сусідів-ворогів».

У цифровому середовищі спостерігається надмірне насичення інформаційного простору, при якому істотно ускладнюється розрізнення достовірної інформації від хибної або маніпулятивної. Сучасні технології дозволяють не лише оперативнo поширювати повідомлення, але й цілеспрямовано конструювати фальсифіковану реальність – через фейки, діпфейки, перекручування фактів або навмисне зміщення акцентів. Такі дії можуть бути вчинені як свідомо – з пропагандистською, політичною або економічною метою, так і несвідомо – через необізнаність, недбалість або навіть з переконанням про «благі наміри».

Особливої загрози набуває ситуація, коли дезінформація поширюється як в онлайн-просторі (через соціальні мережі, месенджери, відеохостинги, анонімні канали), так і офлайн – у вигляді роздрукованих матеріалів, публічних виступів або міжособистісного спілкування. Нерідко зміст таких повідомлень набуває форми напівправди або змішаних фактів, що ускладнює правове реагування і викликає недовіру до офіційної інформації. Маніпуляція смислами, термінами, візуальними образами, емоційними тригерами – все це призводить до викривлення уявлень про реальність у значної частини населення, що в умовах війни може мати критичні наслідки для національної безпеки.

Сучасне правове регулювання інформаційної безпеки в Україні базується на низці нормативно-правових актів, які встановлюють загальні засади обігу інформації, визначають компетенцію органів державної влади у сфері інформаційної політики та закріплюють правові механізми захисту національного інформаційного простору, особливо в умовах дії особливих правових режимів, зокрема воєнного стану. Водночас вартим уваги є той факт, що наявна законодавча база є фрагментарною, оскільки не забезпечує належного реагування на системну інформаційну загрозу – дезінформацію, що активно використовується у сучасних умовах гібридної війни. Зокрема, Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР гарантує право на свободу слова (стаття 34), а також передбачає можливість тимчасового обмеження прав і свобод громадян під час воєнного або надзвичайного стану (ст. 64). Таким чином, закріплюється правовий фундамент для нормативного втручання у сферу інформаційних відносин з метою забезпечення національної безпеки. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII визначає порядок реалізації публічної влади в умовах воєнного стану, зокрема, передбачає можливість обмеження діяльності засобів масової інформації, встановлення особливих правил поширення інформації, а також здійснення державного контролю за її змістом. Водночас цей закон не містить чітких орієнтирів щодо кваліфікації та ідентифікації дезінформації як окремого виду правопорушення.

Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII визначає базові терміни, такі як «інформація», «неправдива інформація», «інформаційна безпека», однак не містить легальної дефініції дезінформації, не розкриває її ознак, мети поширення або специфіки впливу на суспільну свідомість. Аналогічно, Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII визначає інформаційну безпеку як одну зі складових національної безпеки та покладає на державу обов'язок протидіяти інформаційним загрозам, однак також не містить інструментально-прикладного регла-

менту щодо дезінформації як загрози публічному порядку чи інституційній стійкості держави.

Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 року № 3759-XII та Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» від 23 вересня 1997 року № 538/97-ВР надають регулятору широкі повноваження щодо моніторингу змісту медіа, застосування санкцій, призупинення дії ліцензій тощо, однак їхні положення також не містять чіткого критеріального апарату для визначення інформації як дезінформаційної.

Постанова Кабінету Міністрів України № 866 від 6 жовтня 2021 року «Про затвердження Порядку функціонування системи інформування населення під час особливого періоду та в разі виникнення кризової ситуації» регламентує лише технічні й організаційні аспекти поширення офіційної інформації, не зачіпаючи при цьому питань протидії дезінформації.

Таким чином, незважаючи на наявність широкого масиву нормативних актів, в Україні на сьогодні відсутнє нормативно встановлене поняття «дезінформація», не визначено її ключові ознаки, специфіка, види, мета поширення та правовий механізм виявлення й реагування. Такий дефінітивний вакуум створює підґрунтя для довільного трактування інформаційної діяльності з боку уповноважених органів, що в умовах воєнного стану може призводити як до правових зловживань, так і до безкарності ворожих інформаційних операцій. У цьому контексті особливої ваги набувають напрацювання міжнародної наукової доктрини, що пропонують аналітичні моделі для диференціації дезінформації та суміжних категорій.

Так, у межах дослідження для Ради Європи 2017 року, підготовленого Клер Уордл та Хосейном Дарахшаном, була запропонована трикомпонентна класифікація форм проблемного контенту в інформаційному середовищі, яка базується на критеріях наміру, точності й потенційної шкоди. Згідно з цією моделлю, виділяються три ключові категорії: по-перше, дезінформація (disinformation) – це свідомо неправдива інформація, яка створює-

ється і поширюється з метою завдання шкоди окремій особі, соціальній групі, інституції або державі; по-друге, неправдива інформація (misinformation) – помилкова, але поширена без наміру нашкодити; по-третє, спотворена інформація (malinformation) – достовірна за формою, але вирвана з контексту або використана маніпулятивно з метою завдати шкоди (наприклад, поширення особистої інформації чи конфіденційних даних).

Цей підхід дозволяє враховувати не лише зміст повідомлення, але й суб'єктивну складову – тобто наявність або відсутність умислу, який і є принциповою відмінністю між дезінформацією та іншими формами недостовірного контенту. Наприклад, пересічний користувач соціальних мереж, що поширює помилково підписане відео або сатиричний контент, сприйнятий як реальний, не є джерелом дезінформації в юридичному сенсі. Така особа, хоч і розповсюджує неправду, не має наміру ввести в оману – отже, йдеться про misinformation. Натомість дезінформація передбачає не лише фактичну неправдивість повідомлення, але й завідомий умисел на спотворення реальності в інтересах певного суб'єкта.

Аналогічну типологію містить Кодекс ЄС з протидії дезінформації, який визначає дезінформацію як підтверджено хибну чи оманливу інформацію, створену, подану або поширену з метою економічної вигоди або навмисного введення громадськості в оману, яка водночас може призвести до шкоди публічним інтересам – таким як демократичні процеси, суспільне здоров'я, екологічна безпека, національна оборона тощо. Окремо вказано, що до дезінформації не належать сатира, пародія, редакційні помилки, політичні коментарі, а також чітко марковані суб'єктивні оцінки.

До схожих висновків приходять і спеціальна доповідка ООН Ірен Хан у своєму звіті 2021 року, присвяченому взаємозв'язку дезінформації та свободи вираження поглядів. У цьому документі дезінформація визначається як навмисне поширення неправдивої інформації з метою спричинення серйозної суспільної шкоди, тоді як misinformation – це неусвідомлене розповсюдження помилкових повідомлень, що не має злого умислу.

Загальновизнаною в науковому дискурсі вважається також позиція, згідно з якою дезінформація має щонайменше три обов'язкові елементи: спотворений або повністю вигаданий зміст повідомлення, який не відповідає дійсності; умисел суб'єкта поширення на введення в оману; мета вплинути на поведінку, сприйняття чи рішення адресата.

Показово, що навіть у тлумаченнях українських словників поняття «дезінформація» трактується як свідоме поширення неправдивої інформації з метою ввести в оману громадську думку, досягти антигуманної або маніпулятивної мети.

У науковій літературі цей підхід підтримують, зокрема, Ю. Синиціна та С. Федоренко, які розглядають дезінформацію як поширення неправдивої або маніпульованої інформації з метою впливу на громадську думку. В той же час Л.І. Рудник підкреслює, що ключовою ознакою дезінформації, яка відрізняє її від звичайної недостовірної інформації є умисел на її створення, якщо умислу не було, то йдеться про неперевірену інформацію, яка виявилася недостовірною.

У 2020 році Міністерством культури, молоді та спорту України було презентовано законопроект «Про протидію дезінформації», в якому, попри його подальше відкликання, вперше на нормативному рівні запропоновано визначення цього явища як недостовірної інформації з питань, що становлять суспільний інтерес, насамперед щодо національної безпеки, суверенітету, оборони, права на самовизначення, охорони здоров'я та навколишнього середовища. Ця концепція передбачала запровадження спеціального механізму спростування дезінформації, обов'язок маркування джерел, створення посади Уповноваженого з питань інформації, проте так і не була реалізована.

Таким чином, наявні теоретичні напрацювання дозволяють зробити обґрунтовану спробу авторського визначення досліджуваного явища. На нашу думку, **дезінформація** – це цілеспрямовано створена або поширена недостовірна інформація, що подається як достовірна з метою введення в оману конкретної аудиторії та досягнення політичної, економічної, соціальної або іншої вигоди,

яка має потенціал спричинення суспільної шкоди.

У світлі цього визначення доцільно окреслити найбільш поширені форми та види дезінформації, які функціонують в інформаційному просторі, зокрема в контексті гібридної агресії проти України.

До основних форм поширення дезінформації належать: пропаганда – цілеспрямоване поширення інформації, ідей або чуток з метою формування певного емоційного чи когнітивного впливу на масову свідомість, зазвичай в інтересах політичних суб'єктів або держав. У більшості випадків має політично-ідеологічне спрямування і використовується для делегітимації опонента або посилення впливу власної позиції; фейк – повністю вигадана інформація, що маскується під достовірне повідомлення. Поширюється через імітацію структури новинних сайтів, фальшиві акаунти, фіктивні аналітичні портали, що вводять в оману навіть критично налаштованих споживачів; дїпфейк (англ. deepfake) – це штучно створений або змінений за допомогою технологій штучного інтелекту (особливо глибокого навчання, deep learning) аудіо- чи відеоконтент, який імітує реальну людину – її обличчя, голос, міміку або поведінку – з високим ступенем правдоподібності, але містить сфабриковану інформацію; «джинса» – платні або контрольовані державними чи політичними структурами публікації, що подаються під виглядом незалежної журналістики. Їх метою є маніпуляція громадською думкою, підміна реального змісту публічних дискусій; упереджені новини – контент, який експлуатує вже сформовані переконання або стереотипи аудиторії, підсилюючи її власні упередження та запобігаючи критичному осмисленню альтернативних точок зору; сатира – створення навмисно неправдивих або гротескних повідомлень із метою розваги або іронічної критики, однак у деяких випадках вона сприймається як достовірне, що може стати джерелом поширення хибних уявлень; клікбейт – подача перебільшених або оманливих заголовків, зображень чи описів, які провокують користувача на перехід до матеріалу, часто безвідносно до його реального змісту, з метою штучного створення трафіку.

У цьому контексті особливе значення має унормування ключових термінів, які використовуються у правозастосовній практиці, зокрема таких як «дезінформація», «маніпулятивна інформація», «фейк», «мізінформація», «дїпфейк» тощо. Ці терміни мають бути чітко зафіксовані у базовому законодавчому акті – Законі України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII – з метою усунення правової невизначеності, уніфікації тлумачень і запобігання зловживанням при кваліфікації відповідних дій

У межах класифікації видів дезінформації, відповідно до мети її поширення, виокремлюють:

1. Маніпуляцію – вплив на емоційний або раціональний рівень сприйняття аудиторії з використанням напівправди, вирваних з контексту цитат, недостовірних посилань.

2. Обман конкретної особи чи групи осіб – адресна дезінформація, що спрямована на дискредитацію, формування хибного образу, нав'язування певних рішень або вчинків.

3. Формування суспільної думки – довготривалі інформаційні кампанії, спрямовані на зміну ціннісних орієнтацій, політичної лояльності, національної ідентичності.

Окремо слід наголосити на тому, що ненавмисне поширення недостовірної інформації, так звану мизінформацію (misinformation), не можна ототожнювати з дезінформацією через відсутність умислу. Проте в умовах гібридної війни навіть неусвідомлене тиражування помилкових повідомлень може мати руйнівні наслідки, особливо коли йдеться про інформацію, пов'язану з безпекою, війною, здоров'ям чи міжнародною політикою.

Для кваліфікації інформації як дезінформації доцільно орієнтуватися на комплекс об'єктивних та суб'єктивних ознак, до яких належать:

- свідомий умисел поширювача або замовника на спотворення реальності;
- наявність суспільно важливої тематики (безпека, здоров'я, вибори, війна, публічний порядок тощо);
- структурна неправдивість повідомлення, що може проявлятися як у повному вигадуванні фактів, так і в монтажі реальних відомостей у маніпулятивний спосіб;

– імітація достовірності: подання неправдивої інформації у формах, типовим для легітимних джерел (новини, офіційні звіти, експертні коментарі);

– шкода або ризик її спричинення, яка може виражатися в підриві суспільної довіри, масових порушеннях громадського порядку, дискредитації інституцій тощо;

– використання механізмів масового охоплення (зокрема, через цифрові платформи, мережі ботів, анонімні ресурси);

– зв'язок із політичними, ідеологічними або геополітичними цілями.

Отже, відмежування дезінформації від суміжних явищ – це передусім питання правової точності та безпекової необхідності.

У межах організаційно-правового механізму протидії дезінформації в Україні важливу роль відіграють органи публічної влади, уповноважені на реалізацію інформаційної політики, безпеки у цифровому середовищі, контролю за засобами масової інформації та забезпеченням національного інформаційного суверенітету. Однак нормативно-правова база, що регулює розподіл повноважень між цими суб'єктами, характеризується фрагментарністю, нечіткістю функціонального наповнення та відсутністю координаційного центру.

Центральне місце у системі органів, що відповідають за реалізацію державної інформаційної політики, посідає Міністерство культури та інформаційної політики України. Відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885, міністерство формує та реалізує державну політику у сфері інформаційного суверенітету, стратегічних комунікацій, інформаційної безпеки, розвитку медіа та протидії дезінформаційним загрозам. Водночас, на практиці цей орган не має спеціалізованих інструментів виявлення та блокування дезінформації, а його повноваження обмежені переважно формуванням нормативної та комунікаційної політики. Відсутність механізмів оперативного реагування та санкціонування свідчить про необхідність розширення адміністративного мандату цього органу.

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення є конституційним

незалежним органом, створеним відповідно до Закону України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» від 23 вересня 1997 року № 538/97-ВР. Національна рада України має повноваження щодо моніторингу медіаконтенту, застосування санкцій до телерадіоорганізацій, видачі та анулювання ліцензій, а також звернення до суду у разі виявлення порушень законодавства у сфері інформаційної діяльності. Проте чинне законодавство не визнає дезінформацію як окрему правову категорію, що значно ускладнює правозастосування з боку Національної ради України та створює прогалину в інструментарії організаційно-правового реагування.

Служба безпеки України, керуючись Законом України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року № 2229-XII, здійснює заходи із захисту державного суверенітету, у тому числі в інформаційному просторі. На практиці саме Служба ініціює блокування вебресурсів, викриття агентур мереж, притягнення до відповідальності осіб, причетних до поширення дезінформації. Проте така діяльність здебільшого реалізується у межах кримінально-правового механізму, що не дозволяє належно оцінити потенціал організаційно-правових засобів впливу в цій сфері. Відсутність формалізованих процедур адміністративного реагування свідчить про потребу у правовій деталізації відповідних інструментів.

Національна поліція України, діючи відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII, уповноважена забезпечувати публічний порядок, захист прав і свобод громадян, у тому числі в цифровому середовищі. Однак, незважаючи на наявність технічних і ресурсних можливостей, поліція не має прямих повноважень щодо виявлення та блокування дезінформації як окремої категорії інформаційного правопорушення. Її діяльність обмежена складанням адміністративних протоколів та співпрацею з іншими органами. Це вказує на необхідність нормативного доопрацювання адміністративної компетенції поліції в інформаційній сфері.

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, відповідно

до Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» від 23 лютого 2006 року № 3475-IV, відповідає за криптографічний захист, кібербезпеку державних інформаційних ресурсів та координацію у сфері телекомунікацій. Безпосереднє реагування на дезінформаційні кампанії не входить до переліку її повноважень, однак служба забезпечує функціонування технічної інфраструктури держави та бере участь у реалізації загальнодержавних заходів кіберзахисту.

У структурі цієї служби функціонує також Національний центр оперативно-технічного управління мережами телекомунікацій. Центр було створено у 2019 році. Його завданням є оперативно-технічне управління електронними комунікаційними мережами всіх постачальників під час надзвичайних ситуацій, надзвичайного або воєнного стану.

Центр забезпечує централізоване управління мережами телекомунікацій у кризових ситуаціях, зокрема під час воєнного стану або при виникненні загроз національній безпеці. Він виконує функції технічного координатора з реалізації рішень уповноважених суб'єктів щодо обмеження доступу до окремих інформаційних ресурсів. Проте Центр не має адміністративно-юрисдикційних повноважень і не може самостійно оцінювати або кваліфікувати зміст інформації як дезінформаційний. Це визначає його роль як технічно-виконавчого, а не правозастосовного органу.

Відповідну постанову ухвалив Кабінет Міністрів України, якою затверджено Порядок створення та діяльності системи оперативно-технічного управління електронними комунікаційними мережами загального користування та Національного центру оперативно-технічного управління електронними комунікаційними мережами України в умовах надзвичайної ситуації, надзвичайного або воєнного стану (постанова від 24 січня 2025 року № 75).

До складу цієї системи входять: Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України як головний орган управління, Національний центр оперативно-технічного управління електронними комунікаційними мережами, центри

управління мережами, які є структурними підрозділами постачальників електронних комунікаційних послуг, що виконують функції безпосереднього управління власними мережами, а також інформаційно-аналітична система оперативно-технічного управління та відповідні технічні засоби.

Постанова розроблена з урахуванням досвіду організації мереж електронних комунікацій під час воєнних дій. Вона має на меті унормування нормативно-правової бази відповідно до вимог Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу та приведення її у відповідність до Закону України «Про електронні комунікації», а також до сучасних викликів у сфері безпеки.

Окрім оновлення складу системи, зазначений Порядок визначає принципи функціонування системи в умовах звичайного та надзвичайного режимів, підготовку електронних комунікацій загального користування до функціонування в умовах надзвичайного або воєнного стану, взаємодію складових системи оперативно-технічного управління з підрозділами Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів. Також встановлено повноваження Національного центру оперативно-технічного управління електронними комунікаційними мережами щодо тимчасового обмеження надання електронних комунікаційних послуг у цілях оборони та безпеки держави.

Зі зростанням усвідомлення загроз, які несе дезінформація для державного суверенітету, національної безпеки, громадської стабільності та міжнародного авторитету України, питання запровадження ефективних механізмів відповідальності за її поширення набуває дедалі більшої актуальності. У реаліях повномасштабної війни проти України, інформаційний фронт перетворився на ключовий напрямок гібридної агресії, в межах якого дезінформація використовується як інструмент руйнування єдності суспільства, послаблення довіри до держави, деморалізації військовослужбовців, створення хаосу та провокацій серед цивільного населення. Тому обов'язок держави – не лише ідентифікувати такі загрози, але й належно реагувати на них засобами правового характеру, забезпечуючи

баланс між захистом національної безпеки та гарантуванням прав і свобод громадян.

В умовах воєнного стану Україна дійсно активізувала інструменти впливу на інформаційне середовище. Так, на підставі рішень Ради національної безпеки і оборони України, введених у дію указами Президента України, до окремих фізичних осіб, включаючи інтернет-блогерів, журналістів та так званих «лідерів громадської думки», застосовуються персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції). Це стосується, зокрема, осіб, які свідомо поширюють ворожі наративи, транслиють ідеологію «руського міра», заперечують факт російської агресії чи дискредитують українські Збройні Сили. Застосування санкцій щодо таких суб'єктів у межах воєнного стану є виправданим, коли мова йде про іноземних громадян або про тих, хто діє в інтересах держави-агресора.

Однак варто підкреслити, що механізм санкцій, як позасудовий інструмент реагування, не повинен підміняти собою систему юридичної відповідальності. Особливо це актуально щодо громадян України – навіть якщо їхні дії несуть деструктивний характер. Притягнення до відповідальності таких осіб повинно здійснюватися за встановленою процедурою: через складання процесуальних документів, відкриття адміністративного або кримінального провадження, розгляд справи в суді, ухвалення законного та обґрунтованого рішення. Лише в такому разі буде дотримано принцип верховенства права, презумпції невинуватості та права на захист. Застосування санкцій до громадян України без судового розгляду або належної процедури створює загрозу порушення конституційних прав та викликає сумніви в легітимності державного реагування.

Треба зазначити, що чинне законодавство України вже містить низку положень, які можуть бути використані для правової протидії поширенню дезінформації. Зокрема, Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за поширення неправдивих чуток, які можуть викликати паніку або дестабілізувати громадський порядок – стаття 173-1 («Поширювання неправдивих чуток»). Це положення засто-

совується у разі розповсюдження інформації без підтвердження джерела, яка провокує суспільне занепокоєння або дезорієнтацію. Адміністративна відповідальність також можлива за порушення порядку розповсюдження інформації у ЗМІ, зокрема відповідно до статті 212-3 КУпАП.

У Кримінальному кодексі України існує низка положень, що дозволяють притягати до кримінальної відповідальності осіб, дії яких мають дезінформаційний або інформаційно-диверсійний характер. Наприклад, стаття 111-1 передбачає покарання за колабораційну діяльність, що включає інформаційну співпрацю з державою-агресором. Крім того, стаття 114-2 визначає кримінальну відповідальність за несанкціоноване поширення інформації про переміщення чи розташування Збройних Сил України в умовах воєнного або надзвичайного стану. У комплексі ці статті спрямовані на запобігання підризу обороноздатності держави в інформаційному аспекті.

Окремі положення щодо санкційної політики містяться у Законах України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року № 1644-VII та «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Вони надають можливість застосовувати персональні обмежувальні заходи до осіб, що становлять загрозу інформаційній безпеці або вчиняють деструктивну діяльність на користь держави-агресора. Проте ці заходи мають використовуватися лише щодо іноземців або громадян, які втратили зв'язок із Україною де-факто. До громадян України, що проживають на території, підконтрольній державі, такі заходи мають застосовуватись виключно за рішенням суду, із дотриманням принципу правової визначеності.

Висновки. З огляду на виклики, що постають перед державою в умовах збройної агресії та інформаційної війни, зростає потреба у створенні цілісної та ефективної системи організаційно-правових заходів протидії дезінформації. Важливо, щоб така система не лише забезпечувала реагування на факти поширення недостовірної чи маніпулятивної інформації, але й ґрунтувалася на принципах верховенства права, правової визначеності та відповідності міжнародним стан-

дартам у сфері прав людини. Забезпечення ефективної комунікації між органами державної влади, чіткий розподіл повноважень і розвиток нормативно-правової бази мають стати основою для формування довготривалої інформаційної політики держави, здатної ефективно протистояти викликам гібридної війни.

Отже, ефективна протидія дезінформації можлива лише за умови гармонізації правового інструментарію, його відповідності стандартам верховенства права та забезпечення балансу між безпекою та свободою в умовах

особливого правового режиму. Водночас важливо, щоб будь-яке нормативне втручання в інформаційний простір не перетворювалося на інструмент цензури чи політичного переслідування. Усі дії держави мають відповідати принципам правової визначеності, відкритості процесів і захисту основоположних прав людини, навіть за умов воєнного стану. Розбудова ефективної системи протидії дезінформації повинна спиратися на чітко окреслені межі втручання, відповідальність уповноважених суб'єктів та механізми громадського і судового контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250.
3. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XI. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.
4. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.
5. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 року № 3759-XI. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 10. Ст. 43.
6. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення: Закон України від 23 вересня 1997 року № 538/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 48. Ст. 296.
7. OSCE Representative on Freedom of the Media. Joint declaration on freedom of expression and «fake news», disinformation and propaganda. 3 March 2017. URL: <https://www.osce.org/files/f/ documents/6/8/302796.pdf>
8. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making. 2nd edition. Strasbourg: Council of Europe, 2018. URL: <https://rm.coe.int/information-disorder-report-version-august-2018/16808c9c77>
9. EU Code of Practice on Disinformation. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/code-practice-disinformation>
10. Khan I. Disinformation and freedom of opinion and expression: Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression. 2021. UN Doc. A/HRC/47/25. URL: <https://undocs.org/A/HRC/47/25>
11. Дворовий М., Людвиг А. Протидія дезінформації в інтернеті: куди рухатися Україні? Грудень 2021. URL: https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/DSL_U_Disinformation_Ukraine_Report.pdf
12. Синиціна Ю., Федоренко С. Можливості та виклики штучного інтелекту та виявлення дезінформації: мат. VIII міжн. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 15 березня 2024 року). Частина II. С. 391–392.
13. Рудник Л.І. Поширення недостовірної інформації як засіб ведення гібридних війн. *Інформація і право*. 2024. № 4(51). С. 46–54.
14. Про протидію дезінформації. Презентація закону. URL: <https://mkip.gov.ua/files/InformPolityka.pdf>
15. Положення про Міністерство культури та стратегічних комунікацій України: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 року № 885. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>
16. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.
17. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40. Ст. 379.

18. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3475-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 258.

19. Порядок створення та діяльності системи оперативно-технічного управління електронними комунікаційними мережами загального користування та Національного центру оперативно-технічного управління електронними комунікаційними мережами України в умовах надзвичайної ситуації, надзвичайного або воєнного стану: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 24 січня 2025 року № 75. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75-2025-%D0%BF#n10>

20. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

21. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10. Ст. 88.

22. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40–41. Ст. 2021.

Малихіна В. В.,

доктор філософії в галузі права, суддя
Самарського районного суду міста Дніпра

ВПЛИВ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ НА ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Анотація. В дослідженні йде мова про спричинені правовим режимом воєнного стану та повномасштабною збройною агресією росіян проти України особливості у здійсненні адміністративного судочинства. Зауважується, що особливістю є необхідність у зміні територіальної підсудності судових справ через неможливість виконувати адміністративними судами своїх повноважень (причинами є окупація чи близькість до лінії бойового зіткнення). Задля цього 03.03.2022 прийнято Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» (передбачає можливість зміни територіальної підсудності судових справ за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду); наступною особливістю зазначена необхідність внесення суттєвих змін до процесуального законодавства України у зв'язку із бойовими діями та залученням українців до лав Збройних Сил України, оскільки виникають нові нетипові для мирного часу суспільні відносини (якщо учасник процесу потрапив у полон до росіян тощо). Тобто після повномасштабної збройної агресії росіян проти України з'явився новий значний пласт суспільних відносин, пов'язаних із війною та її впливом на життя українців, які треба регулювати нормативно-правовими актами. Ще однією особливістю відповідно нової реальності дії правового режиму воєнного стану є широке коло суспільних відносин пов'язане у розгляді у адміністративних судах справ, пов'язаних із забезпеченням заходів правового режиму воєнного стану або їх порушень громадянами України. До місцевих судів масово надходять позови про визнання протиправними та скасування постанов про накладення адміністративних стягнень у вигляді штрафу за ч. 3 ст. 210-1 КУпАП (порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію).

Ключові слова: адміністративний суд, захист прав і свобод, обмеження прав і свобод, заходи правового режиму воєнного стану, зміна територіальної підсудності.

Malykhina V. V. Impact of the legal regime of martyr state on the implementation of administrative justice

Abstract. The study discusses the peculiarities of the implementation of administrative justice caused by the legal regime of martial law and the full-scale armed aggression of the Russians against Ukraine. It is noted that a peculiarity is the need to change the territorial jurisdiction of court cases due to the inability of administrative courts to exercise their powers (the reasons are occupation or proximity to the line of combat contact). For this purpose, on 03.03.2022, the Law of Ukraine "On Amendments to Part Seven of Article 147 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" regarding the Determination of the Territorial Jurisdiction of Court Cases" was adopted (provides for the possibility of changing the territorial jurisdiction of court cases by decision of the High Council of Justice, adopted upon the submission of the Chairman of the Supreme Court, by transferring it to the court that is most territorially close to the court that cannot administer justice, or to another designated court); The next feature is the need to make significant changes to the procedural legislation of Ukraine in connection with hostilities and the involvement of Ukrainians in the ranks of the Armed Forces of Ukraine, since new social relations atypical for peacetime arise (if a participant in the process is captured by the Russians, etc.). That is, after the full-scale armed aggression of the Russians against Ukraine, a new significant layer of social relations related to the war and its impact on the lives of Ukrainians appeared, which must be regulated by regulatory acts. Another feature of the new reality of the operation of the legal regime of martial law is a wide range of social relations associated with the consideration in administrative courts of cases related to ensuring the measures of the legal regime of martial law or their violations by citizens of Ukraine. Local courts are receiving a large number of lawsuits to declare illegal and

cancel resolutions imposing administrative penalties in the form of a fine under Part 3 of Article 210-1 of the Code of Administrative Offenses (violation of the legislation on defense, mobilization training and mobilization).

Key words: *administrative court, protection of rights and freedoms, restrictions on rights and freedoms, measures of the legal regime of martial law, change of territorial jurisdiction.*

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія росіян проти України вплинула на усі суспільні відносини в державі. Війна викликала необхідність введення в Україні правового режиму воєнного стану, який вніс свої корективи у діяльність органів державної влади, тимчасово обмежив деякі конституційні права людини і громадянина. Усі заходи воєнного стану здійснюються через необхідність відсічі збройній агресії та збереження української державності.

Стан опрацювання. Питання діяльності адміністративних судів за умов воєнного стану висвітлюють наступні дослідники: І. Бабій, Н. Герасименко, Н. Рогатинська, В. Савченко, А. Соломаха, Д. Тихонова та інші.

Метою статті є визначити особливості здійснення адміністративного судочинства, що спричинені запровадженням правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Україна, починаючи із 2014 року, українське суспільство пристосувалося до життя в умовах бойових дій та так званої «гібридної війни», але повномасштабна збройна агресія росіян спричинила нечуваний рівень ескалації. До 24.02.2022 правовий режим воєнного стану не вводився у всій країні, внаслідок збройної агресії біля 20 відсотків території України окуповано, мільйони людей стали внутрішньо переміщеними особами, мільйони виїхали, на значній території України не діє наш суверенітет й люди позбавлені права на здійснення українського правосуддя. Вагомим явищем для українського суспільства стала мобілізація, яка необхідна для виживання української державності та стримування росіян від знищення всіх нових населених пунктів, разом із тим процес мобілізації пов'язаний із діяльністю органів державної влади, що не притаманна у мирний час, і, відповідно, пов'язані із цим порушення зі прав громадян зі сторони держави також є нетиповими для мирного часу.

Зазначимо, що відповідно до ст. 64 Конституції України в умовах воєнного або над-

звичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Разом із тим, не може бути обмежені права і свободи, передбачені ст. 55 Конституції України (право на захист прав і свобод судом) [3]. Водночас, значна частина прав людей може бути тимчасово обмежена (право вільного пересування тощо). Ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» правосуддя в умовах воєнного стану здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України. Забороняється скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства у зв'язку із правовим режимом воєнного стану, а у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Також не допускається створення надзвичайних та особливих судів [7].

Про зміну територіальної підсудності пише О. Козакевич, він називає таку практику вирішення проблеми, коли через бойові дії або окупацію певної території не функціонують судові установи. Наприклад, розпорядженням голови Верховного Суду № 2/0/9-22 від 08.03.2022 було змінено підсудність справ, що розглядались в Харківському та в Чернігівському областях. Загалом, така практика застосовувалася до судових установ із Запорізької, Миколаївської, Харківської, Чернігівської, Херсонської Луганської, Донецької областей. Разом із тим, відбувався паралельно деокупації процес відновлення діяльності судових інстанцій на деокупованих територіях [2, с. 302–303]. Зміну підсудності справ й неможливість адміністративними судами виконувати власні функції внаслідок воєнних дій є важливою особливістю діяльності адміністративних судів в Україні. В мирний час такої проблеми і не поставало би. Щоб забезпечити таку можливість 03.03.2022

прийнято Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» [6]. Відповідно до зазначеного Закону ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає можливість зміни територіальної підсудності судових справ за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. Також передбачено було, що у разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення також може бути підставою для передачі усіх справ, що перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється [8]. Як приклад, за умов неправомочності Вищої ради правосуддя за рішенням Голови Верховного Суду було змінено підсудність Енергодарського міського суду Запорізької області, Якимівського районного суду Запорізької області на Самарський районний суд м. Дніпропетровська [4].

О. Шкуропацький, М. Шкуропацька та О. Артюшенко зазначають, що внаслідок активних бойових дій виникає необхідність внесення змін до процесуального законодавства у питанні зупинення провадження у справі судами та надання права судам (за наявності суттєвих підстав та доказів на їх підтвердження) зупиняти провадження у справах у наступних випадках:

- перебування сторони або третьої особи на території тимчасово непідконтрольній Україні;

- коли місце реєстрації та/або місце ведення господарської діяльності перебуває на території тимчасово непідконтрольній Україні, та вказані обставини унеможливають подати докази, необхідні для розгляду справи судом, якщо суд визнає, що вказані докази не можуть бути зібрані стороною або судом в інший спосіб або з інших джерел;

- переведення учасника справи – суб'єкта владних повноважень в простій у зв'язку

з неможливістю здійснення функцій держави через ведення бойових дій на підвідомчій йому території, на якій такий суб'єкт владних повноважень здійснює свої функції (якщо такі функції не передані іншому суб'єкту, або сам суб'єкт владних повноважень не переміщений з зони ведення бойових дій);

- якщо однією з сторін або третьою особою є військова частина, військовослужбовець у випадках перебування таких осіб в зоні ведення бойових дій, або у випадку, коли місце реєстрації такої особи знаходиться на території тимчасово непідконтрольній Україні (за відсутності даних про передислокацію, переведення військової частини – або військовослужбовця в іншу місцевість, що знаходиться на території, підконтрольній Україні);

- якщо однією з сторін або третьою особою є суб'єкт, який має на території здійснення діяльності об'єкти цивільного захисту населення (у справах, що передбачають зупинення роботи вказаних суб'єктів);

- перебування учасника справи – фізичної особи, фізичної особи-підприємця, посадових осіб юридичних осіб у полоні або така особа вважається зниклою без вісті;

- перебування на службі або віднесення учасника справи до підприємств, установ або підрозділів установ, організацій, задіяних в рятувальних та інших роботах, спрямованих на усунення наслідків військової агресії» [10, с. 317].

А. Соломаха також вказує на спричинену війною потребу удосконалення вітчизняного законодавства у сфері здійснення адміністративного судочинства: «по-перше, дотепер не усунуто законодавчу прогалину в частині можливості зупинення провадження у справі судами, та надання права судам, за наявності обґрунтованих підстав та доказів на їх підтвердження зупиняти провадження у справі, що свідчить про необхідність внесення відповідних законодавчих змін до Кодексу адміністративного судочинства України; по-друге, зважаючи на законодавчі новели воєнного часу суттєво бракує роз'яснень Пленуму Верховного Суду з розгляду окремих категорій справ. Тому пропонуємо внести до Кодексу адміністративного судочинства України зміни,

спрямовані на надання права судам, за наявності обґрунтованих підстав та доказів на їх підтвердження, зупиняти провадження у справі, а також розробити низку роз'яснень щодо розгляду адміністративних справ у судах у період воєнного стану, що стосуються особливостей оподаткування в такий період; особливостей розгляду пенсійних та інших соціальних спорів окремих категорій громадян, принаймні, що передбачені Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб»; новел трудового законодавства та законодавства про проходження публічної служби в умовах воєнного часу тощо» [9].

Тобто, ще однією особливістю постає необхідність внесення суттєвих змін до процесуального законодавства України у зв'язку із бойовими діями та залученням українців до лав Збройних Сил України, оскільки виникають нові нетипові для мирного часу суспільні відносини (якщо учасник процесу потрапив у полон до росіян тощо). Після повномасштабної збройної агресії росіян проти України з'явився новий значний пласт суспільних відносин, пов'язаних із війною та її впливом на життя українців, які треба регулювати нормативно-правовими актами.

У продовження теми появи нових суспільних відносин, пов'язаних із війною та правовим режимом воєнного стану деякі із них стали настільки поширеними та системними, що спричинили необхідність закріплення їх регулювання у Кодекс адміністративного судочинства України. 11.04.2024 Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» [5] зазначений кодекс було доповнено ст. 283-2 а також доповнено п. 6 ч. 1 ст. 20 у питанні розмежування предметної юрисдикції адміністративних судів. Так місцевим загальним судам як адміністративним судам надано підсудність адміністративних справ за позовними заявами територіального центру комплектування та соціальної підтримки з приводу тимчасового обмеження громадян України у праві керування транспортним засобом під час мобілізації [1]. Нова ст. 283-2 Кодексу адміністративного судочинства України стосу-

ється особливостей провадження у справах за позовними заявами територіального центру комплектування та соціальної підтримки з приводу тимчасового обмеження громадян України у праві керування транспортним засобом під час мобілізації (можливість звертатися до суду із позовною заявою про застосування судом тимчасового обмеження громадян України у праві керування транспортним засобом під час мобілізації) [1]. Підставою вказано невиконання громадянином України у строки, встановлені Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», вимоги територіального центру комплектування та соціальної підтримки про виконання обов'язку (обов'язків) військовозобов'язаним, резервістом.

Ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [1]. Зазначимо, що відповідно нової реальності дії правового режиму воєнного стану широке коло суспільних відносин пов'язане у розгляді у адміністративних судах справ, пов'язаних із забезпеченням заходів правового режиму воєнного стану або їх порушень громадянами України. Звісно, у мирний час поява таких публічно-правових відносин між громадянами та органами державної влади, на які покладено завдання із забезпечення і здійснення заходів правового режиму воєнного стану неможлива через, власне, відсутність дії правового режиму воєнного стану. Відповідно ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» такими заходами можуть бути запровадження трудової повинності для працездатних осіб; примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності; запроваджувати комендантську годину; встановлювати особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів (значна кількість справ у адміністративних судах стосується саме суспільних від-

носин, що виникають між працівниками поліції та водіїв транспортних засобів); забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; встановлювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан [1].

Висновки. Таким чином, внаслідок проведеного дослідження, особливостями здійснення адміністративного судочинства, що спричинені запровадженням правового режиму воєнного стану, є:

1) правовий режим воєнного стану запроваджений через повномасштабну збройну агресію росіян проти України, наразі існує активна лінія бойового зіткнення у більше ніж тисячу кілометрів протяжністю, яка постійно рухається, й позиційна війна так само як і маневрена спричиняє окупацію територію України та неможливість на окупованій території чи на прилеглих до лінії бойового зіткнення територіях виконувати адміністративними судами власних повноважень. Це спонукає до необхідності змін територіальної підсудності судових справ. Задля цього 03.03.2022 прийнято Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судову систему і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» (Відповідно до зазначеного Закону ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судову систему і статус суддів» передбачає можливість зміни територіальної підсудності судових справ за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду);

2) ще однією особливістю постає необхідність внесення суттєвих змін до процесуального законодавства України у зв'язку із бойовими діями та залученням українців до лав Збройних Сил України, оскільки виникають нові нетипові для мирного часу суспільні відносини (якщо учасник процесу потрапив у полон до росіян тощо). Тобто після повномасштабної збройної агресії росіян проти України з'явився новий значний пласт суспільних відносин, пов'язаних із війною та її впливом на життя українців, які треба регулювати нормативно-правовими актами;

3) відповідно нової реальності дії правового режиму воєнного стану широке коло суспільних відносин пов'язане у розгляді у адміністративних судах справ, пов'язаних із забезпеченням заходів правового режиму воєнного стану або їх порушень громадянами України. Серед таких заходів є запровадження трудової повинності для працездатних осіб; примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності; запровадження комендантської години; встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів (значна кількість справ у адміністративних судах стосується саме суспільних відносин, що виникають між працівниками поліції та водіїв транспортних засобів); заборона проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; встановлювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
2. Козакевич О. М., Романенко А. О. Особливості адміністративної юрисдикції в умовах правового режиму воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 5. С. 301–304. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-5/7
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 560/5541/20 від 01.02.2023 року. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=108724499&red=100003714d5ef51e04363934e2eac7c3e3bc67&d=5>

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text>

6. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 3 березня 2022 року № 2112-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#n5>

7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

9. Соломаха А.Г. Особливості адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 316–319.

10. Шкуропацький О. І., Шкуропацька М. О, Артюшенко О. В. Зупинення провадження у справі в адміністративному судочинстві в умовах запровадження режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. № 75. Ч. 1 С. 311–317.

Присяжнюк А. Г.,
секретар судового засідання
Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду

СУДОВО-ЕКСПЕРТНА ЕТИКА ТА СТАНДАРТИЗАЦІЯ

Анотація. У статті розглядаються актуальні питання, пов'язані з відповідальністю судових експертів за помилкові висновки, зокрема проблемні аспекти законодавчого регулювання та практики застосування норм у судовій діяльності. Проаналізовано природу помилок у експертних висновках, що можуть виникати як з умисних, так і з необережних мотивів, а також окреслено правові наслідки для експертів у випадках недотримання професійних стандартів. Особливу увагу приділено аналізу існуючих правових механізмів, їхньої ефективності та виявленню прогалин у чинному законодавстві, які ускладнюють притягнення експертів до відповідальності.

Розглянуто різновиди такої відповідальності: кримінальну, цивільну, адміністративну та дисциплінарну, із зазначенням підстав для їх застосування. Проаналізовано оновлення законодавства, зокрема зміни до Закону України «Про судову експертизу», що запровадили механізми дисциплінарної відповідальності та процедури її реалізації. Автор підкреслює необхідність забезпечення балансу між контролем якості експертиз та гарантіями професійної незалежності експертів.

Стаття ілюструє необхідність ретельної перевірки експертного матеріалу та дотримання процесуальних вимог при його використанні у кримінальному судочинстві. Особливу увагу приділено проблематиці доказової ваги експертного висновку в кримінальному провадженні відповідно до норм КПК України. В роботі підкреслено необхідність удосконалення нормативно-правової бази та вдосконалення судової практики з метою забезпечення балансу між гарантіями професійної незалежності експертів і захистом прав учасників судового процесу. Запропоновано напрямки реформування відповідних правових інститутів, спрямовані на підвищення якості судових експертиз та мінімізацію ризиків виникнення помилкових висновків. Висловлено пропозиції щодо вдосконалення нормативного регулювання та підвищення рівня професіоналізації експертного середовища задля зміцнення довіри до правосуддя.

Ключові слова: етичні норми, етика експерта, відповідальність експерта, проблеми законодавства, судова експертиза.

Prysiazhniuk A. H. Forensic ethics and standardization

Abstract. The article considers current issues related to the liability of forensic experts for erroneous conclusions, in particular problematic aspects of legislative regulation and the practice of applying norms in judicial activity. The nature of errors in expert conclusions, which can arise from both intentional and careless motives, is analyzed, and the legal consequences for experts in cases of non-compliance with professional standards are outlined. Particular attention is paid to the analysis of existing legal mechanisms, their effectiveness and the identification of gaps in current legislation that complicate the holding of experts to account.

The types of such liability are considered: criminal, civil, administrative and disciplinary, with an indication of the grounds for their application. The update of the legislation is analyzed, in particular the amendments to the Law of Ukraine "On Forensic Expertise", which introduced the mechanisms of disciplinary liability and the procedures for its implementation. The author emphasizes the need to ensure a balance between quality control of expertise and guarantees of professional independence of experts.

The article illustrates the need for thorough verification of expert material and compliance with procedural requirements when using it in criminal proceedings. Special attention is paid to the issue of the evidentiary weight of an expert opinion in criminal proceedings in accordance with the norms of the Code of Criminal Procedure of Ukraine. The work emphasizes the need to improve the regulatory framework and improve judicial practice in order to ensure a balance between guarantees of professional independence of experts and protection of the rights of participants in the legal process. Directions for reforming relevant legal institutions are proposed, aimed at improving the quality of forensic examinations and minimizing the risks of erroneous conclusions. Proposals were made to improve regulatory regulation and increase the level of professionalization of the expert environment in order to strengthen trust in justice.

Key words: ethical norms, expert ethics, expert responsibility, legislative problems, forensic examination.

Актуальність обраного напрямку дослідження зумовлюється нагальною потребою у впорядкуванні та концептуалізації етичних засад діяльності судових експертів. Етична проблематика, що належить до фундаментальних напрямів філософського знання, є універсально релевантною для всіх форм людських об'єднань – від соціальних і політичних до професійних. Її основною функцією виступає формування системи норм і принципів, які регламентують міжособистісні та інституційні взаємодії, сприяючи гармонізації суспільних відносин і формуванню загальноприйнятих механізмів розв'язання конфліктів.

У цьому контексті судово-експертна діяльність, як специфічна форма професійної діяльності, що здійснюється в межах правової процедури на основі принципів законності, об'єктивності та наукової обґрунтованості, не може бути позбавлена морально-етичного регулювання. Враховуючи вагомість висновків експертів для прийняття процесуальних рішень, особливої значущості набуває розроблення та дотримання відповідних етичних стандартів, що мають забезпечити професійну добросовісність, незалежність судового експерта та належний рівень суспільної довіри до результатів експертних досліджень.

Метою є дослідження етичних норм, що регламентують поведінку судових експертів, із виокремленням основних проблемних аспектів у сфері етичного забезпечення експертної діяльності. У процесі дослідження використано методологічний інструментарій, що включає універсальні прийоми наукового пізнання – зокрема, методи формалізації, аналізу, синтезу, абстрагування, аналогії, а також системний підхід як основу для виявлення структурних і функціональних характеристик етичної складової у діяльності судових експертів. У межах роботи здійснено спробу обґрунтувати необхідність впровадження етичних регламентів, визначити їх ключові напрямки реалізації, а також проаналізувати механізми дотримання професійної етики в контексті функціонування інституту судової експертизи.

У сучасній системі правозастосування інститут експертної діяльності відіграє провідну роль як механізм залучення спеці-

лізованих знань до вирішення юридично значущих питань. Висновки експертів слугують джерелом фактичних даних, що мають істотне значення для формування внутрішнього переконання суду, а тому користуються підвищеним рівнем довіри. У зв'язку з цим особливого значення набуває чітке регламентування меж відповідальності експертів, зокрема у випадках, коли результати експертизи виявляються помилковими або недостовірними.

Експертний висновок розглядається як процесуальний документ, що відображає результати наукового дослідження, орієнтованого на вирішення конкретних завдань, поставлених у межах кримінального, цивільного чи іншого провадження. Він акумулює не лише емпіричні дані, а й методологічне підґрунтя висновків, що робить експерта відповідальним за дотримання загальноновизнаних методик, принципів неупередженості, об'єктивності та наукової валідності. Порушення цих засад здатне зумовити суттєві правові наслідки як для учасників процесу, так і для самого суб'єкта експертної діяльності.

Причини формування помилкових висновків можуть мати як умисний, так і необережний характер. Умисне внесення недостовірної інформації у висновок кваліфікується як посягання на інтереси правосуддя і тягне за собою кримінальну відповідальність. У випадку ж необережності джерелом помилки часто є недостатній рівень професійної компетентності, недосконалість методичного забезпечення чи похибки в інтерпретації або фіксації вихідних даних. Особливо складними для правової оцінки є експертні висновки, що ґрунтуються на наукових теоріях із неоднозначною або дискусійною інтерпретацією, оскільки такі висновки не завжди піддаються уніфікованим критеріям оцінки через відсутність консенсусу в науковому середовищі.

Юридична відповідальність експерта має багатовекторний характер і може бути реалізована у кримінальній, цивільній, адміністративній або дисциплінарній площинах. Найбільш сувора форма – кримінальна відповідальність – встановлена за свідоме надання хибного висновку чи безпідставну

відмову від надання експертної допомоги. Цивільно-правовий аспект зосереджується на питанні відшкодування шкоди, завданої внаслідок помилкового експертного висновку. Адміністративні санкції застосовуються у разі порушення нормативних вимог щодо порядку здійснення експертизи, зокрема вимог щодо ліцензування чи стандартів професійної етики. Дисциплінарна відповідальність стосується насамперед експертів, які перебувають у системі державної служби або працюють у структурі офіційних установ.

Однак для притягнення експерта до відповідальності необхідним є встановлення наявності не лише факту помилки, а й причинного зв'язку між діями експерта і несприятливими правовими наслідками для учасників правовідносин. У цьому зв'язку пріоритетним є дотримання стандартів належної професійної поведінки, що охоплює застосування сучасних методик, наукову обґрунтованість дослідження, відкритість методології, а також неупереджене ставлення до об'єкта експертизи. Порушення зазначених вимог здатне дискредитувати інститут судової експертизи як такий і створити ризик постановлення неправосудних судових рішень.

На практиці виявлення помилковості експертного висновку не завжди супроводжується притягненням експерта до відповідальності. Основними чинниками цього є складність доведення суб'єктивної сторони правопорушення, недостатня визначеність правових стандартів оцінки достовірності висновку, слабкий рівень професійного саморегулювання у сфері експертизи та обмеженість механізмів процесуального контролю. Додатковою складністю виступає правова оцінка висновків, що базуються на новітніх, міждисциплінарних або недостатньо апробованих наукових підходах, щодо яких ще не склалася єдина судова практика.

Вирішення зазначеної проблеми вимагає не лише удосконалення нормативно-правової бази, а й трансформації інституційної моделі організації експертної діяльності. Представники наукової та практичної спільноти наголошують на необхідності системної професіоналізації експертного середовища, впровадження незалежного моніторингу

якості експертиз, формування відкритих реєстрів недобросовісних експертів, а також посилення ролі органів професійного контролю. Уніфікація критеріїв оцінки експертних висновків у різних юрисдикціях дозволить підвищити правову визначеність та уникнути суперечностей у правозастосовчій практиці.

Отже, відповідальність експерта за помилкові або недостовірні висновки становить сутнісну складову системи забезпечення справедливого судочинства. В умовах зростання ролі наукового знання у процесі прийняття судових рішень, забезпечення високих стандартів добросовісності, наукової обґрунтованості та методологічної прозорості експертної діяльності є ключовим фактором реалізації принципу верховенства права та гарантії довіри суспільства до інституту правосуддя.

До нещодавнього часу в системі судової експертизи в Україні відчувалася суттєва прогалина у сфері дисциплінарної відповідальності судових експертів. Зокрема, Центральна експертно-кваліфікаційна комісія при Міністерстві юстиції України не була наділена повноваженнями щодо реалізації відповідних процедур притягнення експертів до відповідальності за порушення професійних стандартів, тоді як застосування кримінальної відповідальності за умисне надання неправдивого висновку виявлялося надмірно репресивним інструментом у контексті незначних або технічних порушень [4].

Зазначену проблему було частково вирішено завдяки внесеним до статті 14 Закону України «Про судову експертизу» змінам, ухваленим Законом № 4017-IX від 10 жовтня 2024 року [3]. Ці нововведення визначили перелік діянь, що є підставою для застосування до експерта дисциплінарного впливу. Зокрема, йдеться про випадки самовільного збирання матеріалів для дослідження, порушення встановлених строків проведення експертизи, вихід за межі компетентності при формулюванні висновків, неналежне зберігання об'єктів експертного дослідження, а також порушення вимог до форми та структури експертного висновку тощо.

Крім того, впроваджено диференціацію заходів дисциплінарного впливу залежно від характеру і тяжкості порушення. До таких

санкцій належать попередження, тимчасове зупинення права здійснювати судово-експертну діяльність строком до одного року або повне позбавлення права на здійснення такої діяльності. Визначено також процедуру дисциплінарного провадження, реалізація якої покладається на експертно-кваліфікаційні комісії. Процедура охоплює етапи ініціювання дисциплінарного розгляду, розгляд матеріалів протягом строку, що не перевищує 45 календарних днів, та забезпечення процесуальних гарантій для експерта, включаючи реалізацію права на захист.

Особливе значення в оновленій правовій конструкції приділяється забезпеченню професійної автономії експертів. Законодавець закріпив важливу норму, згідно з якою предметом дисциплінарного провадження не може бути змістовна оцінка повноти, наукової обґрунтованості або об'єктивності сформульованих експертних висновків. Водночас встановлено строк давності для притягнення до дисциплінарної відповідальності – не пізніше трьох років із моменту вчинення проступку. Окрім цього, у разі належної поведінки експерта дисциплінарне стягнення може бути анульоване через один рік з моменту його накладення.

Актуальна редакція Закону України «Про судову експертизу» [2] у частині, що стосується регламентації дисциплінарної відповідальності, наближається за структурними характеристиками та юридико-технічними підходами до регулювання аналогічних питань у суміжних правничих професіях, зокрема адвокатів і арбітражних керуючих, згідно із Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Кодексом України з процедур банкрутства відповідно.

Отже, нормативне врегулювання дисциплінарної відповідальності судових експертів створює правовий баланс між потребою в належному контролі якості експертної діяльності та необхідністю збереження гарантій професійної незалежності. Такий підхід сприяє підвищенню рівня правової визначеності, зменшує ризики зловживань у сфері правосуддя та водночас запобігає використанню дисциплінарних процедур як інструмента тиску на експертне середовище [7].

Згідно з положеннями статті 84 Кримінального процесуального кодексу України [1], висновок експерта належить до категорії процесуальних джерел доказів у межах кримінального провадження. У відповідності до статті 94 цього ж Кодексу, суб'єкти кримінального провадження, а саме слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд, повинні здійснювати оцінку кожного доказу на підставі внутрішнього переконання, яке формується за результатами всебічного, повного та неупередженого аналізу всіх обставин справи, при чому така оцінка має ґрунтуватися на критеріях належності, допустимості, достовірності, а вся сукупність доказів – на критеріях достатності та взаємозв'язку між ними для ухвалення законного та обґрунтованого рішення.

У випадку виникнення сумнівів або необхідності додаткових пояснень щодо наданого висновку, статті 95 і 356 КПК України передбачають можливість виклику експерта з метою допиту. У ході такого процесуального заходу допускається постановка питань, що стосуються як фахової підготовки експерта, методик, якими він користувався, так і змістовної сторони висновку, включаючи джерела даних, на яких він базується, відповідність застосованих методів науковим стандартам, а також їх релевантність до обставин конкретної справи. Всі ці питання покликані забезпечити перевірку достовірності експертного висновку.

Водночас, законодавство не покладає на суб'єкта кримінального провадження обов'язку безумовного прийняття експертного висновку. Невизнання таких висновків потребує належного обґрунтування у відповідному процесуальному акті – постанові, ухвалі або вирoku, як передбачено частиною 10 статті 101 КПК України. При наявності зауважень щодо експертизи, їх слід адресувати органу чи посадовій особі, у провадженні яких перебуває справа.

Судова практика підтверджує можливість наявності у висновках експертів помилок або невідповідностей, що можуть бути спростовані іншими доказами. У зв'язку з цим, учасникам процесу важливо мати належні механізми для оскарження експертних висновків та захисту власної правової позиції.

З огляду на положення статті 384 Кримінального кодексу України, експерт несе особисту кримінальну відповідальність за свідомо неправдиві висновки, подані до органів досудового розслідування, суду чи інших уповноважених органів. Частина перша цієї статті передбачає санкції у вигляді виправних робіт, арешту або обмеження волі, а частина друга – у випадку обтяжуючих обставин, таких як звинувачення у тяжких злочинах або корисливі мотиви – можливість застосування покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років.

У відповідності до Закону України «Про судову експертизу» та Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України, затвердженого наказом Міністерства юстиції № 301/5 від 03.03.2015 року, експерти, які порушують норми чинного законодавства у сфері судової експертизи чи методичні стандарти проведення досліджень, можуть бути піддані дисциплінарній відповідальності.

У випадках, коли в одному кримінальному провадженні наявні декілька експертних висновків, що суперечать один одному, суд зобов'язаний чітко зазначити у рішенні причини, з яких один з них визнано більш переконливим і таким, що заслуговує на довіру.

Так, у постанові від 28 вересня 2022 року у справі № 148/744/15-к Верховний Суд у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду визнав помилковою ухвалу апеляційного суду, який не надав належної оцінки доводам сторони захисту щодо суперечностей між двома експертними висновками, що мали ключове значення для встановлення факту винуватості обвинуваченого. Місцевий суд визнав особу винною у перевищенні влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу та призначив покарання у вигляді позбавлення волі строком на п'ять років і шість місяців. Апеляційний суд, хоча й зменшив строк покарання, залишив поза увагою принципову розбіжність у висновках експертиз, що, у свою чергу, стало підставою для скасування його ухвали судом касаційної інстанції.

Апеляційний суд, переглянувши вирок, частково змінив його, пом'якшивши міру покарання, визначену засудженому, до чотирьох років позбавлення волі. Водночас у касаційній скарзі захисник послався на те, що апеляційна інстанція, всупереч вимогам частини другої статті 419 Кримінального процесуального кодексу України, не надала належної оцінки наявним у матеріалах провадження суперечностям між висновками судово-медичних експертиз, а також не усунула ці суперечності у своїй ухвалі.

У своїй правовій позиції Верховний Суд звернув увагу на те, що як суд першої, так і апеляційної інстанції при обґрунтуванні правильності правової кваліфікації дій засудженого, зокрема, посилялися на висновки судово-медичної експертизи, комісійної судово-медичної експертизи, а також на пояснення експертів, які надавались ними під час допитів у судовому засіданні. Разом з тим, колегією суддів Касаційного кримінального суду встановлено, що зазначені висновки експертів є взаємно суперечливими та містять істотні відмінності в частині встановлення способу і механізму завдання тілесних ушкоджень, що має безпосередній вплив на правову кваліфікацію інкримінованого кримінального правопорушення.

Так, відповідно до одного з висновків судово-медичної експертизи, потерпілий отримав ушкодження у вигляді закритого уламкового перелому верхньощелепної кістки справа зі зміщенням фрагментів, закритої черепно-мозкової травми, струсу головного мозку, травматичного периневриту підочно-ямкового нерва справа, а також гематоми правої щоки. У той же час, за результатами проведеної комплексної судово-медичної експертизи, встановлено наявність закритої травми лицевої ділянки у формі вдавненого уламкового перелому передньої стінки правої гайморової пазухи, зі зміщенням фрагментів всередину порожнини, що ускладнилося розвитком реактивного правостороннього гаймориту та травматичним невритом гілки трійчастого нерва з правого боку. Крім того, вказана експертиза засвідчила наявність синця в ділянці правої щоки, супроводжуваного крововиливом на її слизовій оболонці.

Зазначені відомості є не лише різними за формулюванням, а й принципово різняться щодо механізму утворення ушкоджень, що є важливим для формулювання обґрунтованої юридичної оцінки діяння.

Незважаючи на те, що обидва експертні висновки були залучені до доказової бази, апеляційний суд не здійснив належного аналізу виявлених протиріч, чим порушив вимоги кримінального процесуального закону щодо всебічності й повноти судового розгляду. Така обставина стала підставою для скасування оскаржуваної ухвали суду апеляційної інстанції в касаційному порядку [8].

Прокурор подав касаційну скаргу до Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду на вирок суду першої інстанції, яким було виправдано особу, обвинувачену у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених частиною другою статті 190, частиною першою статті 358 та частиною четвертою статті 358 Кримінального кодексу України, зокрема у шахрайстві, що спричинило значну матеріальну шкоду потерпілому, підробленні офіційного документа та використанні завідомо підробленого документа. Крім того, прокурор оскаржив і ухвалу апеляційного суду, якою виправдувальний вирок залишено без змін.

На переконання прокурора, суд першої інстанції допустив істотні процесуальні порушення, оскільки визнав належним і допустимим доказом висновок експертизи, підготовлений особою, яка на момент виконання експертного дослідження вже була позбавлена права здійснювати експертну діяльність у зв'язку з притягненням до дисциплінарної відповідальності. Попри це, висновок такого «експерта» був покладений в основу виправдувального вироку, тоді як інші, суперечливі за змістом висновки судових експертиз, які містились у матеріалах кримінального провадження, були без належного обґрунтування визнані недопустимими доказами.

Верховний Суд, дослідивши наявні у справі матеріали, встановив, що особа, яка здійснювала експертизу, офіційним листом повідомила місцевий суд про неможливість підготовки висновку судової будівельно-технічної експертизи у зв'язку з достроковим припи-

ненням своєї експертної діяльності. У тому ж повідомленні було акцентовано на відсутності в штаті відповідної судово-експертної установи інших спеціалістів, які б мали кваліфікацію для проведення подібного виду експертиз. Проте, незважаючи на цю обставину, суд першої інстанції повторно направив ухвалу про призначення додаткової експертизи для виконання тій самій особі.

Отриманий у такий спосіб висновок додаткової будівельно-технічної експертизи був визнаний судом допустимим доказом та покладений в основу виправдувального рішення, що суперечить вимогам статей 84, 86, 101 та 102 Кримінального процесуального кодексу України [5]. Крім того, місцевий суд, порушивши вимоги статей 242 і 332 цього ж кодексу, необґрунтовано ініціював проведення додаткової експертизи, адже наявні у справі попередні висновки фахівців не мали між собою суперечностей, а отже, не існувало об'єктивної потреби у додатковому дослідженні. Відтак, призначення нової експертизи не відповідало критеріям повноти, обґрунтованості та необхідності у встановленні обставин справи, що свідчить про істотне порушення норм кримінального процесуального права [6].

В результаті проведеного дослідження встановлено, що відповідальність судових експертів за помилкові висновки є складним багатограним явищем, що включає різні форми правового регулювання та механізми контролю. Аналіз законодавчих норм та судової практики виявив недоліки у нормативній базі, які зумовлюють труднощі у належному притягненні експертів до відповідальності, зокрема у визначенні меж професійної компетенції та критеріїв оцінки достовірності висновків. Водночас підкреслено важливість балансу між забезпеченням незалежності експертів і необхідністю гарантування якості їхніх досліджень для підтримання справедливості в судовому процесі. Запропоновані рекомендації спрямовані на вдосконалення правового поля, яке б дозволяло ефективно вирішувати спірні питання, що виникають у зв'язку з експертною діяльністю, а також мінімізувати ризики появи помилкових висновків, що негативно впливають на пра-

восуддя. Отже, подальше реформування якості експертних висновків є необхідними нормативно-правового забезпечення та роз- для підвищення довіри до судової системи робка комплексних підходів до контролю в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Просудову експертизу: Закон України від 25.02.1994р. – № 4038-XII (редакція 01.01.2025р.) URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру»: Закон України від 10.10.2024 № 4017-IX URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1597-14>
4. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів. Наказ Міністерства юстиції № 301/5 від 03.03.2015 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15>
5. Постанова ККС ВС у справі № 721/265/17 (провадження № 51-568км19) URL. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94738004>.
6. Висновок, який склав експерт, притягнений до дисциплінарної відповідальності та позбавлений кваліфікації, не є належним та допустимим доказом – ВС URL. <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1111798/>
7. Григоренко Ю. Дисциплінарна відповідальність судових експертів: що змінилося у законі та як це використати адвокату URL. <https://unba.org.ua/publications/10333-disciplinarna-vidpovidal-nist-sudovih-ekspertiv-sho-zminilosya-u-zakoni-ta-yak-ce-vikoristati-advokatu.html>
8. Лазебний Л. Віддаючи перевагу одному із суперечливих висновків експертизи, суд має вказати чому надає перевагу одному висновку над іншим URL. <https://lexinform.com.ua/sudova-praktyka/viddayuchy-perevagu-odnomu-iz-superechlyvyh-vysnovkiv-ekspertyzy-sud-maye-vkazaty-chomu-nadaye-perevagu-odnomu-vysnovku-nad-inshym/>

Сухінін С. В.,

аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ**ПРОБЛЕМИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ДОСТУПУ ДО СУДДІВСЬКОЇ КАР'ЄРИ В УКРАЇНІ
ПРИ НАЯВНОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ
«ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ»**

Анотація. У статті розглядаються актуальні та важливі проблеми, які стосуються питання можливості зайняття посади судді місцевого суду в Україні особою, що має вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» в умовах діючого на сьогодні законодавства, що регулює порядок доступу до суддівської кар'єри в Україні.

У цій статті розкрито поняття юридичної освіти та досліджено поняття вища юридична освіта.

У статті досліджено законодавство, на підставі якого здійснювалась підготовка фахівців у вищих навчальних закладах України за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» у період з 1997 року по теперішній час та надано висновок про те в який період часу здобута в Україні вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» вважається вищою юридичною освітою, що дає право на зайняття посади судді в Україні.

Звертається увага на недостатнє правове регулювання питання можливості реалізації особами, що здобули вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» після 31 серпня 2015 року, права на доступ до суддівської кар'єри в Україні з метою зайняття посади судді в Україні, зокрема у випадку, коли такі особи, станом на 01 вересня 2015 року продовжували навчання за вказаною спеціальністю здобуваючи освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста чи магістра. Обговорюється можливість здійснення удосконалення правового регулювання для осіб з такою освітою.

Зроблено висновок про те чи можуть сьогодні в умовах сучасного законодавства реалізовувати право доступу до суддівської кар'єри особи зі здобутою вищою освітою з освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста чи магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» після 31 серпня 2015 року, у випадку, коли такі особи, розпочали після 31 серпня 2015 року навчання за вказаною спеціальністю здобуваючи освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста чи магістра.

Ключові слова: юридична освіта, вища юридична освіта, спеціальність «Правоохоронна діяльність».

Sukhinin S. V. Problems in the implementation of the right of access to the judicial career in Ukraine in the presence of higher education in the speciality of 'Law Enforcement Activities'

Abstract. The article considers topical and important issues related to the possibility of a person with a higher education degree at the level of specialist or master's degree in law enforcement activities holding a position in a local court in Ukraine under the current legislation regulating access to a judicial career in Ukraine.

This article reveals the concept of legal education and explores the concept of higher legal education.

The article examines the legislation on the basis of which specialists were trained in higher educational institutions of Ukraine at the educational and qualification levels of specialist and master in the specialty 'Law Enforcement Activities' from 1997 to the present, and provides a conclusion on the period of time during which higher education obtained in Ukraine at the educational and qualification levels of specialist and master's degree in the specialty 'Law Enforcement Activities' is considered higher legal education, which gives the right to hold the position of judge in Ukraine.

Attention is drawn to the insufficient legal regulation of the issue of the possibility for persons who have obtained higher education at the educational and qualification level of a specialist or master's degree in the specialty 'Law Enforcement Activities' after 31 August 2015 to access a judicial career in Ukraine with the aim of taking up the position of judge in Ukraine, in particular in cases where such persons, as of 1 September 2015, continued their studies in the specified speciality, obtaining a specialist or master's degree. The possibility of improving the legal regulation for persons with such education is being discussed.

A conclusion was made as to whether, under current legislation, persons with a higher education degree or master's degree in law enforcement can exercise their right to pursue a judicial career after 31 August 2015, in cases where such persons began studying for the specified specialization after 31 August 2015, obtaining a specialist or master's degree.

Key words: *legal education, higher legal education, specialization in 'Law Enforcement Activities'.*

Постанова проблеми: Питання можливості зайняття посади судді в Україні особою, що має вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» в умовах діючого на сьогодні законодавства, що регулює порядок доступу до суддівської кар'єри в Україні недостатньо розкриті у наукових працях правників. Хоча в юридичній літературі розглядаються загальні аспекти доступу до суддівської кар'єри в Україні, саме питання можливості реалізації права доступу до зайняття посади судді в Україні особами, що мають вищу освіту за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», залишається поза увагою більшості дослідників. Однак, динамічний розвиток чинного законодавства України у галузі правосуддя та активне реформування юридичної освіти в Україні зумовлюють необхідність дослідження цієї проблематики з урахуванням законодавчих та правових новацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання дослідження юридичної освіти у різні часи займалися такі науковці як: Д. Скородумов, В. Масальський, М. Пендюра, О. Дручек, С. Погребняк та інші. Проте незважаючи на значний науковий вклад у дослідженні вказаної тематики сучасний стан дослідження саме питання здобутої в Україні вищої освіти за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», як різновиду вищої юридичної освіти, що дає право на зайняття посади судді в умовах сучасного законодавства, що регулює порядок доступу до суддівської кар'єри в Україні не має достатнього рівня вивчення, а тому є актуальним і потребує правового аналізу.

Метою статті є проведення правового аналізу законодавства, на підставі якого здійснювалась підготовка фахівців у вищих навчальних закладах України за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» у період з 1997 року по теперішній час, висвітлення проблемних питань у можливості

зайняття посади судді особами, що здобули вище освіту за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» та пропозиції їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до вимог ч. 3 ст. 127 Конституції України законодавцем визначено, що на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді [1].

Більш детальні вимоги щодо кандидата на посаду судді в Україні законодавець розкриває у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон № 1402-VIII). Так, у частині 1 статті 69 Закону № 1402-VIII встановлено, що на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови [2].

З вищенаведених норм вбачається, що однією з кваліфікаційних вимог для кандидата на посаду судді є наявність вищої юридичної освіти.

Згідно п. 1 ч. 7 ст. 69 Закону № 1402-VIII унормовано, що для цілей цього Закону вважається вищою юридичною освітою – вища юридична освіта ступеня магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобута в Україні, а також вища юридична освіта відповідного ступеня, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку [2].

16 вересня 2014 року набрав чинності Закон України «Про вищу освіту» від

01 липня 2014 року № 1556-VII (далі – Закон № 1556-VII), яким унормовано, що освітня діяльність за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, що провадиться закладами вищої освіти і започаткована до набрання чинності цим Законом, продовжується у межах строку навчання за певною освітньо-професійною програмою з видачею державного документа про вищу освіту встановленого зразка – диплома спеціаліста. Останній прийом на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста проводиться у 2016 році [3].

Вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста (повна вища освіта) після набрання чинності Закону № 1556-VII прирівнюється до вищої освіти ступеня магістра (підпункт 1-2 пункту 2 Прикінцевих та перехідних положень Закону № 1556-VII) [3].

Отже, з урахуванням в вищевказаного нормативно-правового регулювання питання освітньо-кваліфікаційного рівня вищої освіти можна дійти висновку, що достатнім освітньо-кваліфікаційним рівнем вищої юридичної освіти, що дає можливість претендувати на зайняття посади судді в Україні є здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста чи магістра.

Однак, на сьогодні в жодному діючому нормативно-правовому акті не визначено, дефініції «вища юридична освіта» та не встановлено за якими спеціальностями в Україні здобувалась та може здобуватись вища юридична освіта. І тому з урахуванням поставленої мети наукового дослідження виникає питання чи може особа, що здобула вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче рівня спеціаліста за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» сьогодні кандидувати на зайняття посади судді в Україні.

Для того, щоб детально проаналізувати це питання необхідно спочатку торкнутися сутності дефініції «юридична освіта» та проаналізувати наукові праці щодо розуміння правової сутності цього соціального явища.

Тлумачний словник юридичних термінів визначає, що юридична освіта – частина системи спеціалізованої освіти, яка забезпечує підготовку правознавців (юристів) для роботи в державному апараті, судах, адвокатурі,

народному господарстві, правоохоронних органах [4].

У багатотомному виданні «Юридична енциклопедія» під юридичною освітою розуміють систему знань про державу і право, здобутих у результаті навчання, спрямованих на підготовку і перепідготовку юридичних кадрів [5, с. 473].

На думку Д. Скородумова та В. Масальського юридична освіта – це високий і спеціальний рівень професійної правової підготовки конкретної особи, що підтверджується офіційним державним документом [6, с. 160].

М. Пендюра та О. Дручек розглядають юридичну освіту у контексті системи професійної підготовки юриста і зазначають, що юридична освіта – це певний освітній рівень, здобутий у результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння системи правових знань, поглядів, переконань, вмінь і навичок, формування особи юриста як високо свідомого громадянина, патріота своєї країни, здатного до професійно-правової діяльності [7, с. 128].

С. Погребняк розглядає юридичну освіту у трьох значеннях: 1) як процес, що передбачає передавання та засвоєння знань про державу і право, сприйняття головних правових цінностей; 2) як інституційне явище, тобто систему навчальних закладів, що здійснюють діяльність із підготовки юристів; 3) як різновид професійної освіти, спрямований на результат, який досягається внаслідок навчання – засвоєння певного обсягу навчальної інформації в галузі правознавства та суміжних сфер, наявність необхідних знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей для роботи за юридичними спеціальностями [8, с. 44–46].

Отже, у науковій, навчально-методичній і спеціальній літературі правники використовують різні підходи щодо формулювання дефініції терміна «юридична освіта».

За результатом опрацювання зазначених вище термінологічних конструкцій, можна висувати, що під дефініцією «юридична освіта» треба розуміти спеціальну освіту, що становить систему знань про державу та право, що здобуваються у результаті послідовного, системного та цілеспрямованого

процесу засвоєння правових знань, поглядів, переконань, вмінь і навичок, необхідних для роботи в судах, органах прокуратури, адвокатури, правоохоронних органів, нотаріату, інститутах державної та муніципальної влади, державному та приватному секторах економіки, і підтверджується офіційним державним документом.

Чинне на сьогодні законодавство України не містить дефініції терміну «вища юридична освіта», але відповідь на питання що ж є вищою юридичною освітою і чи відноситься до неї спеціальність «Правоохоронна діяльність» можна знайти за допомогою проведення правового аналізу законодавства, що визначала перелік спеціальностей, за якими здійснювалась підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра у період з 1997 року по теперішній час, з урахуванням сформованої сучасної правової позиції органу суддівського врядування України відповідального за добір суддів в площині визначення переліку спеціальностей, що відносяться до вищої юридичної освіти.

Так, згідно постанови Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р. N 507 «Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями» (далі – постанова КМУ від 24 травня 1997 р. N 507) було затверджено перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, а саме: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр [9]. Згідно зазначеного переліку в Україні з 24 травня 1997 року вищими навчальними закладами здійснювалась підготовка фахівців за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста (7.060102) і магістра (8.060102). Підготовка за вказаною спеціальністю здійснювалась за напрямками підготовки «0601 Право» [10]. Постанова КМУ від 24 травня 1997 р. N 507 втратила чинність 13.09.2010 року у зв'язку з набранням чинності постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. N 787

«Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра» (далі – постанова КМУ від 27 серпня 2010 р. N 787) [10]. Постановою КМУ від 27 серпня 2010 р. N 787 затверджено перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра відповідно до якого вищими навчальними закладами здійснювалась підготовка фахівців за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста (7.060102) і магістра (8.060102). Підготовка за вказаною спеціальністю здійснювалась за напрямками підготовки «0304 Право». Також, пунктом 3 постанови КМУ від 27 серпня 2010 р. N 787 визначалось, що студенти, які вступили до вищих навчальних закладів до набрання чинності цією постановою, продовжують навчання за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра відповідно до обраних спеціальностей [10]. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2014 року № 631, що набула чинності 28 листопада 2014 року (далі – постанова КМУ від 19 листопада 2014 року № 631) було внесено зміни до переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра, затвердженого постановою КМУ від 27 серпня 2010 року № 787, та визначено, що спеціальність «Правоохоронна діяльність» віднесено до спеціальності, за якою фахівці здобули вищу юридичну освіту [11].

Постанова КМУ від 27 серпня 2010 року № 787 втратила чинність 01.09.2015 року у зв'язку з набранням чинності постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» (далі – постанова КМУ від 29 квітня 2015 р. № 266) [12]. Зазначеною постановою Кабінетом Міністрів України знову було затверджено новий перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів

вищої освіти згідно якого вищими навчальними закладами за напрямками підготовки «08 Право» здійснювалась підготовка фахівців за двома спеціальностями: «081 Право» та «082 Міжнародне право», а спеціальність «262 Правоохоронна діяльність» була введена з галузі знань «Право» і була включена до галузі знань «26 Цивільна безпека». При цьому, пунктом 2 постанови КМУ від 29 квітня 2015 року № 266 визначено, що здобувачі вищої освіти, які вступили до вищих навчальних закладів до набрання чинності цією постановою, продовжують навчання відповідно до обраних напрямів підготовки та спеціальностей [12].

В подальшому Кабінет Міністрів України згідно постанови від 01 лютого 2017 року № 53 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266» внесено зміни до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти згідно яких спеціальність: «Міжнародне право», була введена з галузі знань «Право» і була включена до галузі знань «29 Міжнародні відносини» [13]. Також зазначеною постановою Кабінету Міністрів України доповнено постанову КМУ від 29 квітня 2015 р. № 266» пунктом 2¹ такого змісту: «Установити, що особи, які здобули вищу освіту за спеціальностями «081 Право», «293 Міжнародне право» на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівні вищої освіти і яким присуджено ступінь вищої освіти «магістр», можуть обіймати посади або провадити види діяльності, кваліфікаційні вимоги до яких передбачають наявність повної вищої або вищої юридичної освіти» [13].

Постановою Кабінету Міністрів України згідно від 7 липня 2021 р. № 762 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», що набула чинності 24 липня 2021 року внесено зміни до постанови КМУ від 29 квітня 2015 р. № 266 шляхом викладення переліку галузей знань і спеціальностей за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти у відповідності із Міжнародною стандартною класифікацією освіти (ISCED), що розроблена ЮНЕСКО як всеохопний статистичний опис національних

систем освіти та методології для оцінки національних систем освіти порівняно з зібраними міжнародними рівнями. Основною одиницею класифікації МСКО є освітня програма, яка класифікує програми за галузями знань, орієнтацією та призначенням програми. Згідно зазначених змін спеціальність 081 Право та 293 Міжнародне право входили до одного коду і найменування відповідної деталізованої галузі за Міжнародною стандартною класифікацією освіти – 0421 Law, а спеціальність 262 Правоохоронна діяльність – 1032 Protection of persons and property [14].

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти», що набула чинності 01 листопада 2024 року знову було внесено зміни до постанови КМУ від 29 квітня 2015 р. № 266 шляхом викладення переліку галузей знань і спеціальностей за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти в новій редакції відповідно до якої було введено нові шифри і найменування галузей знань та коди усіх спеціальностей [15]. З урахуванням цих змін на теперішній час до галузі знань за шифром D Бізнес, адміністрування та право входять спеціальності D8 Право та D9 Міжнародне право, що також входять до одного коду і найменування відповідної деталізованої галузі за Міжнародною стандартною класифікацією освіти – 0421 Law, а до галузі знань за шифром K Безпека та оборона входить спеціальність K9 Правоохоронна діяльність, що відноситься до коду і найменування відповідної деталізованої галузі за Міжнародною стандартною класифікацією освіти – 1032 Protection of persons and property [15].

Вищою кваліфікаційною комісією суддів України (далі – ВККС України), що є державним колегіальним органом суддівського врядування, який на постійній основі діє у системі правосуддя України та безпосередньо проводить добір кандидатів для призначення на посаду судді, на своєму офіційному веб-сайті в лютому 2025 року надано роз'яснення згідно з яких вбачається, що для цілей застосування Закону № 1402-VIII вищою юри-

дичною освітою вважається вища освіта за відповідними галузями (напрямами) та спеціальностями (право, правоохоронна діяльність, правознавство тощо), передбаченими нормами чинних у відповідний період (період здобуття освіти) постанов Кабінету Міністрів України [16].

З правового аналізу вищевказаних нормативно-правових актів вищого органу виконавчої влади, що діяли з 24 травня 1997 року по теперішній час з урахуванням наведеної вище позиції ВКС України щодо переліку спеціальностей, що відносяться до вищої юридичної освіти можна дійти наступних висновків про те чи є вищою юридичною освітою в розумінні освітнього критерію визначеного для кандидата на посаду судді згідно вимог ч. 3 ст. 127 Конституції України та ч. 1, п. 1 ч. 7 ст. 69 Закону № 1402-VIII здобута у зазначений вище період вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність».

Так, з урахуванням вимог постанови КМУ від 24 травня 1997 року N 507, постанови КМУ від 27 серпня 2010 року № 787 та постанови КМУ від 19 листопада 2014 року № 631 можна з впевненістю стверджувати, що здобута в українських вищих навчальних закладах у період з 24 травня 1997 року по 31 серпня 2015 року вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» вважається вищою юридичною освітою, оскільки підготовка фахівців за вказаною спеціальністю у зазначений період здійснювалась в межах галузі знань «Право» [9], [10], [11]. А від так, з урахуванням діючих на сьогодні кваліфікаційних критеріїв в частині необхідної освіти задля зайняття посади судді в Україні згідно вимог ч. 3 ст. 127 Конституції України та ч. 1, п. 1 ч. 7 ст. 69 Закону № 1402-VIII можна дійти висновку, що особи, які здобули у період з 24 травня 1997 року по 31 серпня 2015 року вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче рівня спеціаліста за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», якщо вони при цьому відповідають усім іншим критеріям (мають громадянство України, відповідають необхідному віковому цензу, мають необхідний

стаж професійної діяльності у сфері права, є компетентними, добросовісними та володіють державною мовою), на сьогодні можуть реалізовувати своє право на доступ до суддівської кар'єри в Україні з метою зайняття посади судді [1], [2].

Що ж стосується осіб, що здобули вищу освіту за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» після 31 серпня 2015 року, то з урахуванням визначеної в пункті 2 постанови КМУ від 29 квітня 2015 року № 266 норми, яка в імперативному порядку визначає, що здобувачі вищої освіти, які вступили до вищих навчальних закладів до набрання чинності цією постановою, продовжують навчання відповідно до обраних напрямів підготовки та спеціальностей [12], можна дійти висновку про те, що вищою юридичною освітою також вважається вища освіта, що здобута після 31 серпня 2015 року за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», якщо здобувачі такої освіти станом на 01 вересня 2015 року продовжували навчання за вказаною спеціальністю здобуваючи при цьому освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста чи магістра.

Однак, за відсутністю чіткого нормативно-правового регулювання в цьому питанні наведений вище висновок може породжувати правові дискусії у професійному правовому середовищі та створювати перешкоди особам, що мають саме таку освіту при реалізації права доступу до суддівської кар'єри. А тому за наслідком проведеного наукового дослідження пропоную заповнити правову прогалину в зазначених вище правовідносинах та уникнути правової невизначеності для вказаних вище осіб шляхом нормотворчої діяльності, а саме: доповнення постанови КМУ від 29 квітня 2015 року № 266 пунктом 2² такого змісту: «2². Установити, що особи, які після 31.08.2015 року здобули вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста чи магістра з найменуванням спеціальності «Правоохоронна діяльність», можуть обіймати посади або провадити види діяльності, кваліфікаційні вимоги до яких передбачають наявність повної вищої або вищої юридичної освіти», за умови, що такі особи станом на

01.09.2015 року продовжували навчання за вказаною спеціальністю здобуваючи освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста чи магістра».

Що ж стосується осіб, що почали здобувати вищу освіту за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» після 31 серпня 2015 року, то з урахуванням визначеної правової конструкції в пункті 2¹ постанови КМУ від 29 квітня 2015 року № 266, можна дійти висновку, що така освіта на сьогодні не визнається такою, що дає можливість обіймати посади або провадити види діяльності, кваліфікаційні вимоги до яких передбачають наявність повної вищої або вищої юридичної освіти. Тобто здобувачі такої вищої освіти позбавлені можливості доступу до суддівської кар'єри в Україні. Однак, існування на сьогодні такого соціального явища, з урахуванням того, що понад 19 років в Україні тривала підготовка фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», що здійснювалась в межах галузі знань «Право» і за наслідком такої підготовки особи отримували вищу юридичну освіту, формувалась правова культура, традиції цієї спеціальності, а також враховуючи, що на сьогодні в законодавчому полі України відсутнє визначення дефініції терміну «вища юридична освіта» і здобувачі вищої освіти за цією спеціальністю отримують спеціальні знання, що становить систему знань про державу та право, що здобуваються у результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння правових знань, вмінь і навичок, що понад 70% є спільними з системою спеціальних знань, що здобувається за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право», я вважаю таким, що породжує дискусію у професійному правовому середовищі.

Висновки і пропозиції. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що здобута в українських вищих навчальних закладах у період з 24 травня 1997 року по 31 серпня 2015 року вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» вважається вищою юридичною освітою. А від так, особи, які здобули у цей період

таку освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче рівня спеціаліста, якщо вони при цьому відповідають усім іншим критеріям (мають громадянство України, відповідають необхідному віковому цензу, мають необхідний стаж професійної діяльності у сфері права, є компетентними, добросовісними та володіють державною мовою), на сьогодні можуть реалізовувати своє право на доступ до суддівської кар'єри в Україні з метою зайняття посади судді.

Вважаю, що здобута в українських вищих навчальних закладах після 31 серпня 2015 року вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» відноситься до вищої юридичної освіти, у випадку, коли здобувачі такої освіти продовжували навчання за вказаною спеціальністю, здобуваючи освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста чи магістра станом на 01 вересня 2015 року. Однак, за відсутністю чіткого нормативно-правового регулювання можливості реалізації особами, що здобули таку освіту, права на доступ до суддівської кар'єри в Україні з метою зайняття посади судді, пропонується здійснити доповнення постанови КМУ від 29 квітня 2015 року № 266 пунктом 2² такого змісту: «2².Установити, що особи, які після 31.08.2015 року здобули вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста чи магістра з найменуванням спеціальності «Правоохоронна діяльність», можуть обіймати посади або провадити види діяльності, кваліфікаційні вимоги до яких передбачають наявність повної вищої або вищої юридичної освіти», за умови, що такі особи станом на 01.09.2015 року продовжували навчання за вказаною спеціальністю здобуваючи освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста чи магістра».

Здобута в українських вищих навчальних закладах після 31 серпня 2015 року вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» не відноситься до вищої юридичної освіти, у випадку, коли здобувачі такої освіти після 31 серпня 2015 року розпочали навчання за вказаною спеціальністю, здобуваючи освітньо-квалі-

фікаційний рівень спеціаліста чи магістра. А від так, особи, які здобули у цей період таку освіту на сьогодні не можуть реалізувати своє право на доступ до суддівської кар'єри в Україні з метою зайняття посади судді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
3. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
4. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, А. П. Андрушко, Г. П. Базан та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. -2-ге вид., стереотипні. – К:Либідь, 2004. – С. 301.
5. Юридична енциклопедія: в 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Українська енциклопедія». 2004. Т.6: Т-Я. 786 с.
6. Масальський В.І., Скородумов Д.С. Правова і юридична освіта у сучасній Україні: про сутність термінів і правомірність їх використання. Грані: науковотеоретичний і громадсько-політичний альманах. 2011. № 3(77), травень-червень. С. 157–162.
7. Пендюра М.М., Дручек О.В. Юридична деонтологія: навч. посіб. Ч. 1 / М.М. Пендюра, О.В. Дручек. Київ: НАВС, 2014. 169 с.
8. Юридична деонтологія: Підручник / Ткаченко В.Д., Погребняк С.П., Лук'янов Д.В. та ів. / За ред. В.Д. Ткаченка. – Х.: Одиссей. – 2006. – 256 с.
9. Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р. N 507. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-97-%D0%BF#Text>.
10. Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. N 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/787-2010-%D0%BF#Text>.
11. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 787: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2014 року № 631. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631-2014-%D0%BF#n2>.
12. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF/ed20150429#Text>.
13. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 лютого 2017 р. № 53. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53-2017-%D0%BF/ed20170211#n2>.
14. Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 липня 2021 р. № 762. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/762-2021-%D0%BF/ed20210724#n2>.
15. Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2024%D0%BF/ed20241119#n2>.
16. Роз'яснення щодо обчислення стажу професійної діяльності у сфері права. URL: <https://www.vkksu.gov.ua/page/shchodo-obchyslennya-stazhu-profesiyanoi-diyalnosti-u-sferi-prava>.

Труба Р. М.,доктор філософії в галузі права, докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

КЛАСИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Статтю присвячено з'ясуванню можливостей класифікації суб'єктів забезпечення національної безпеки. Критичний аналіз наявних наукових підходів до класифікації суб'єктів національної безпеки виявив як їхні переваги, так і недоліки. Зокрема, систематизація суб'єктів за формою діяльності чи специфікою компетенції, за розподілом компетенції та функціональним призначенням, а також за функціональними ролями дозволяє повною мірою осмислити окремі аспекти адміністративно-правової характеристики цих суб'єктів. Водночас такі підходи обмежують широту охоплення відповідних суб'єктів у межах системи суб'єктів забезпечення національної безпеки. На цій підставі сформульовано висновок про те, що з-поміж різних підходів до класифікації суб'єктів забезпечення національної безпеки найбільш теоретично та практично оптимальною є класифікація таких суб'єктів за ознакою юридичної (адміністративно-правової) природи та рівнем повноважень. У межах цієї класифікації виокремлено три групи суб'єктів: державні органи; органи місцевого самоврядування; суб'єкти громадянського суспільства. Окрему увагу приділено оцінці впливу суб'єктів міжнародного права (передусім міжнародних організацій) на забезпечення національної безпеки. Встановлено, що міжнародні організації є лише умовними суб'єктами забезпечення національної безпеки, адже вплив таких суб'єктів слід розглядати в контексті міжнародного співробітництва та зобов'язань України на міжнародній арені, яка є повноцінним суб'єктом міжнародного співтовариства, що в цій площині забезпечує національну безпеку в результаті взаємодії посадових осіб національних органів публічної служби з представниками міжнародних організацій.

Ключові слова: державні органи, забезпечення національної безпеки, класифікація суб'єктів, міжнародні організації, національна безпека, органи місцевого самоврядування, система національної безпеки, суб'єкти громадянського суспільства, суб'єкти забезпечення національної безпеки.

Truba R. M. Classification of national security entities

Abstract. The article is dedicated to exploring the possibilities of classifying the actors involved in ensuring national security. The article notes that, unlike during the post-Soviet period of development of national security doctrine and the doctrine of its assurance, contemporary doctrines assert that national security is a universal benefit and value that should extend to everyone within the territory of Ukraine. It is considered the concern of all, in accordance with the principles of responsibility, patriotism, and national solidarity. A critical analysis of existing scientific approaches to this classification reveals both advantages and disadvantages. Specifically, systematizing these actors by form of activity or specific competence (as proposed by V.M. Stolbovy), by distribution of competence and functional purpose (E.V. Kobko), and by functional roles (Yu.M. Pavlyutin) allows for a comprehensive understanding of individual aspects of their administrative and legal characteristics. However, such approaches tend to limit the breadth of coverage of relevant entities within the system responsible for national security. Based on this analysis, the article concludes that among the various classification methods, the most theoretically and practically optimal is to categorize these actors based on their legal (administrative-legal) nature and level of authority. Within this framework, three groups of actors are distinguished: state bodies, local government bodies, and civil society actors. Special attention is given to assessing the influence of international law actors – primarily international organizations – on ensuring national security. It is established that international organizations are only conditionally considered actors in national security because their influence should be viewed in the context of international cooperation and Ukraine's obligations on the international stage. Ukraine, as a full-fledged subject of the international community, ensures national security partly through the interaction of officials from national public service bodies with representatives of international organizations.

Key words: civil society actors, classification of actors, ensuring national security, government bodies, international organizations, local government bodies, national security system, national security, the actors ensuring national security.

Постановка питання. На відміну від пострадянського періоду розвитку доктрини національної безпеки та доктрини забезпечення національної безпеки, на сьогодні йдеться про те, що національна безпека загалом є благом і цінністю, яка повинна поширюватися на всіх, хто перебуває на території України, і є справою кожного, з огляду на вимоги принципів перспективної юридичної відповідальності (у значенні *responsibility*), патріотизму та національної солідарності. Причому вимоги вказаних засадничих ідей: по-перше, поширюються на широкий спектр суб'єктів, які виконують їх з огляду на свою компетенцію (у контексті ч. 2 ст. 19 Конституції України) або добровільно та свідомо (з урахуванням ч. 1 ст. 19 Основного Закону України); по-друге, створюють умови для цілісної взаємодії між суб'єктами (органами публічної служби, їх посадовими особами, колективними та індивідуальними представниками громадянського суспільства), спрямованої на досягнення системної мети (у відповідній частині) – забезпечення національної безпеки України. Із цього випливає, що сьогодні суб'єктами забезпечення національної безпеки є широке коло суб'єктів, що підтверджується також підходами вітчизняних учених до тлумачення змісту адміністративно-правового статусу вказаних суб'єктів [див., напр.: 1–3]. У зв'язку з цим, у процесі формування сучасної доктрини забезпечення національної безпеки необхідним вбачається комплексне наукове осмислення структури суб'єктів забезпечення національної безпеки, що є теоретичним і практичним питанням, вирішенню якого має передувати з'ясування сутності комплексного підходу до класифікації вказаного кола суб'єктів.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Науковці стверджують, що з позиції «досягнення високих стандартів забезпечення національної безпеки» важливого значення набуває класифікація суб'єктів публічної адміністрації, діяльність яких спрямована на її забезпечення» [4, с. 45]. Причому слід мати на увазі, що донині в теорії адміністративного права не була сформована універсальна класифікація суб'єктів забезпечення національної безпеки, хоча багато

учених наводили такі класифікації (зокрема Є. В. Кобко [5], Л. Р. Наливайко [4], Ю. М. Павлютін [6, с. 252–307], В. М. Столбовий [7] та ін.). З огляду на зазначене, необхідно на основі наявних наукових напрацювань сформулювати актуальну наукову думку про комплексну класифікацію суб'єктів забезпечення національної безпеки, що належним чином враховувала би широту кола таких суб'єктів.

Метою статті є з'ясування можливості класифікації суб'єктів забезпечення національної безпеки. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: 1) проаналізувати переваги та недоліки підходів учених до розуміння змісту сучасної системи суб'єктів забезпечення національної безпеки; 2) окреслити основні критерії класифікації суб'єктів забезпечення національної безпеки та запропонувати комплексну класифікацію цих суб'єктів; 3) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Виконуючи поставлені завдання, варто зазначити, що на сьогодні в наявній науковій літературі наявні низка підходів до тлумачення структури системи суб'єктів забезпечення національної безпеки. Зокрема, В. М. Столбовий, розглядаючи можливості класифікації суб'єктів службових правовідносин (публічної служби) у сфері національної безпеки, доходить думки, що таких суб'єктів доцільно класифікувати за такими ознаками: за формою діяльності (органи законодавчої влади, органи виконавчої влади, органи судової влади), за специфікою (особливістю) компетенції публічної служби (політична служба, цивільна служба, спеціалізована та мілітаризована служба) [7, с. 131]. Відповідна позиція вченого є цікавим та обґрунтованим підходом до розуміння комплексної сутності відповідних суб'єктів, який має як переваги, так і певні недоліки. Серед основних переваг твердження В. М. Столбового слід виокремити систематичний характер такої позиції, що дозволило вченому чітко структурувати різноманітні суб'єкти громадської служби. Класифікація за формою діяльності (органи законодавчої, виконавчої та судової влади) забезпечує комплексне охоплення різних гілок влади, що сприяє більш точному розу-

мінню ролі кожного суб'єкта в забезпеченні національної безпеки без шкоди принципу поділу публічної влади в правовій і демократичній державі. Тобто ця класифікація в теоретичному та практичному сенсі допомагає уникнути змішування функцій і компетенцій, забезпечуючи більш чітке розмежування обов'язків між різними гілками влади. Що ж до класифікації відповідних суб'єктів за специфікою компетенції публічної служби (політична, цивільна, спеціалізована та мілітаризована служба), то вона враховує особливості та специфічні завдання кожного виду публічної служби, що посилює функціональний підхід до розуміння службових праввідносин у сфері національної безпеки. Проте викладена пропозиція В. М. Столбового не позбавлена й певних недоліків. Передусім, видається невиправдано обмеженим підхід до класифікації цих суб'єктів лише за двома вказаними ознаками, що може призвести до спрощення та ігнорування інших важливих аспектів статичного та динамічного прояву властивостей означеного кола суб'єктів адміністративного права (зокрема, юридична природа суб'єктів, їх територіальна юрисдикція, характер взаємодії з міжнародними структурами, міра автономії суб'єктів тощо).

Також варта уваги пропозиція Є. В. Кобка стосовно можливостей класифікації суб'єктів забезпечення національної безпеки. Розглядаючи систему суб'єктів публічної адміністрації в механізмі реалізації державної політики забезпечення національної безпеки, науковець доходить закономірної думки, що такими суб'єктами загалом є «органи законодавчої, виконавчої та судової влади, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, а також громадян та громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України» [8, с. 555]. На його думку, вказаних суб'єктів доцільно класифікувати: по-перше, за розподілом компетенції, а саме: «суб'єкти публічної адміністрації загальної компетенції; суб'єкти публічної адміністрації спеціальної компетенції (спеціалізована публічна адміністрація у сфері забезпечення національної безпеки); суб'єкти публічної адміністрації з делегованою компетенцією» [5, с. 87]; по-друге, за функці-

ональним призначенням, тобто: «суб'єкти публічної адміністрації сил безпеки; сил оборони; оборонно-промислового комплексу; громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки» [5, с. 87]. Також цей підхід дослівно повторюють Л. Р. Наливайко та С. В. Книш [4, с. 46]. Водночас, аналізуючи вказаний підхід, слід зазначити, що він має як очевидні переваги, так і певні недоліки (на додаток до відокремлення правоохоронних органів від виконавчої влади). Так, пропозиція Є. В. Кобка про класифікацію суб'єктів національної безпеки за двома критеріями значною мірою сприяє цілісному підходу до розуміння структури системи безпеки. Вказане пов'язано з тим, що поділ суб'єктів забезпечення національної безпеки за ознаками компетенції та функціональних характеристик дозволяє чітко позначити роль і завдання кожного суб'єкта в теоретичному та практичному контексті. Варто також зазначити, що вчений наголошує на важливості участі громадян і громадських об'єднань у забезпеченні національної безпеки. Це відповідає сучасним демократичним тенденціям в Україні щодо розширення громадянської участі в публічному адмініструванні та підкреслює значущість громадянського суспільства як важливого елемента в підтримці стабільності та безпеки держави та суспільства. Крім того, запропонована класифікація суб'єктів за функціональним призначенням дозволяє ефективно оцінювати ресурсний потенціал системи національної безпеки та адаптувати її до змінних умов та потенційних загроз. Зазначене посилює гнучкість і стійкість зазначеної системи до нових викликів та ризиків. Однак, попри переваги використання двох критеріїв (компетенції та функціонального призначення) для розуміння системи забезпечення національної безпеки, слід визнати, що орієнтування лише на вказані два критерії обмежує теоретичну глибину аналізу структури цієї системи.

У контексті питання, що нами розглядається, слід звернути увагу також на позицію Ю. М. Павлютіна. Вітчизняний науковець, розглядаючи суб'єктів публічного адміністрування у сфері забезпечення національ-

ної безпеки, доходить думки, що такими суб'єктами є: по-перше, носії владних повноважень у сфері забезпечення національної безпеки; по-друге, носії владних повноважень, що здійснюють безпосереднє керівництво службово-бойовим забезпеченням національної безпеки; по-третє, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; по-четверте, суб'єкти публічного права, які не є носіями владних повноважень і не здійснюють безпосереднє керівництво службово-бойовим забезпеченням національної безпеки; по-п'яте, окремі громадяни та їх об'єднання як складові сектора безпеки й оборони, а також суб'єкти демократичного цивільного контролю [6, с. 252–307]. Причому однією з основних переваг підходу Ю. М. Павлютіна є охоплення майже всіх груп суб'єктів, які можуть бути залучені до процесів забезпечення національної безпеки. Включення до цього переліку різноманітних категорій суб'єктів владних повноважень та інших суб'єктів адміністративного права України, безперечно, сприяє формуванню цілісного уявлення про систему забезпечення національної безпеки нашої держави. Водночас слід звернути увагу на те, що вчений розподіляє суб'єктів на відповідні групи (категорії) залежно від їхніх функціональних ролей, що дозволяє чіткіше зрозуміти їхню перспективну відповідальність та обсяг повноважень у системі забезпечення національної безпеки. Такий підхід допомагає виокремити ключові функції кожного суб'єкта, покращити взаємодію між ними, а також сформуванню актуального уявлення про загальний потенціал системи національної безпеки та можливості його вдосконалення. Варто звернути увагу й на те, що Ю. М. Павлютін включив до системи забезпечення національної безпеки громадян та їх об'єднання, а також суб'єктів демократичного цивільного контролю. Це відображає суб'єктні елементи сектору безпеки та оборони, а також підкреслює важливість громадянської участі в забезпеченні національної безпеки та демократичних процесів у цій системі, що сприяє зниженню рівня толерантності до будь-яких виявів корупції. Варто зауважити, що Ю. М. Павлютін у своєму дослідженні не конкретизував метод класифікації відповід-

них суб'єктів, хоча можна припустити, що він базувався на функціональних характеристиках і загальних повноваженнях цих суб'єктів. Слід визнати, що використані критерії поділу не завжди є очевидними. Наприклад, включення науковцем Національного банку України та судів загальної юрисдикції до окремої категорії суб'єктів, які не мають владних повноважень, викликає певні сумніви, адже ці інститути володіють значними владними функціями, хоча й не у сфері національної безпеки в широкому значенні. Таким чином, позиція Ю. М. Павлютіна становить цінну наукову спробу систематизувати суб'єктів публічного адміністрування у сфері національної безпеки. Проте для досягнення більшої наукової та практичної чіткості, а також підвищення ефективності функціонування цієї системи необхідно уточнити критерії класифікації та оптимізувати її структуру, що сприятиме кращому розумінню змісту й особливостей взаємодії між суб'єктами цієї системи.

Зважаючи на викладене, можемо дійти висновку, що класифікація суб'єктів, які забезпечують національну безпеку в Україні, може бути обґрунтована з урахуванням низки критеріїв, врахування яких дозволяє більшою мірою осмислити сутність системи забезпечення національної безпеки. Зокрема, серед таких класифікацій можемо виокремити такі: за ознакою юридичної (адміністративно-правової) природи цих суб'єктів; за функціями суб'єкта (горизонтальний підхід); за ознакою зв'язку з державою (державні та недержавні суб'єктні елементи); за ознакою взаємодії з державними структурами (суб'єкти з прямими та непрямыми зв'язками) та ін. Причому найбільш інформативною вважається класифікація суб'єктів за ознакою юридичної (адміністративно-правової) природи цих суб'єктів та за рівнем повноважень (вертикальна класифікація). У цьому комплексному підході можна досить чітко виявити особливості правового статусу, специфіку взаємодії різних суб'єктів у сфері національної безпеки тощо. Аналізуючи коло суб'єктів забезпечення національної безпеки, доходимо висновку, що використання такого класифікаційного підходу дозволяє виокремити три

основні групи суб'єктів забезпечення національної безпеки, а саме:

1) державні органи, дії та рішення яких мають забезпечувальний щодо національної безпеки характер. Як відомо, держава вважається «обов'язковим і необхідним елементом механізму забезпечення національної безпеки з огляду на те, що саме держава в кінцевому підсумку формулює перед суспільством завдання, конкретизуючи тим самим його інтереси, і за своєю сутністю покликана захищати ці інтереси і створювати механізми для їх реалізації» [5, с. 88]. Причому слід мати на увазі, що забезпечення національної безпеки державою відбувається за рахунок діяльності відповідних державних органів, якими слід вважати «певним чином організовані групи осіб (колективи) і посадові особи, які діють на правовій основі і здійснюють свої повноваження шляхом ухвалення та реалізації державно-владних (загальнообов'язкових) рішень» [9, с. 33]. У цьому контексті слід також ураховувати, що державні органи, що відповідають за національну безпеку, реалізують низку особливих функцій щодо виявлення, попередження та нейтралізації внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці. Ці органи публічної служби (та їх посадові особи) об'єктивуються в системі відповідних суб'єктів в якості суб'єктів владних повноважень, адже відповідно до чинного законодавства володіють державно-владними повноваженнями, що дозволяє їм приймати обов'язкові для виконання рішення у сфері національної безпеки (в контексті нормативно-правового, інституційного та іншого забезпечення національної безпеки). Тому їхня діяльність регулюється нормами адміністративного права та підпорядковується вимогам принципів права, зокрема правової законності (отже, є безумовно підзаконною) та доцільності;

2) органи місцевого самоврядування. Оскільки забезпечення національної безпеки загалом розглядається в якості генеральної функції держави, що реалізується передусім через суб'єктів публічного адміністрування [5, с. 88], слід мати на увазі, що важливим таким суб'єктом є й органи місцевого самоврядування, які є особливими суб'єктами

публічного адміністрування. Це пояснюється тим, що вказані суб'єкти владних повноважень здійснюють на місцевому рівні управлінські дії (приймають також відповідні управлінські рішення) та мають певну автономію у вирішенні питань місцевого значення, які прямо або опосередковано можуть позначитися на рівні національної безпеки (послаблювати чи посилювати його). Зокрема, органи місцевого самоврядування роблять істотний внесок у забезпечення національної безпеки шляхом реалізації місцевих програм безпеки, взаємодії з державними органами та участі в профілактиці правопорушень;

3) суб'єкти громадянського суспільства. Загалом громадянське суспільство прагне усунути фактори, що сприяють асоціальній поведінці, а також просуває цінність права і свободи людини, важливість демократії, принципу соціальної справедливості, солідарності тощо. Водночас С. І. Спільник зауважує, що «громадянське суспільство передбачає реалізацію таких принципів: люди повинні жити у самоврядних суспільствах і спільнотах, заснованих на верховенстві права; найефективнішою економічною системою є вільний ринок; досягнення рівня світової матеріальної та духовної культури мусять бути доступними для осіб; створення умов для реалізації творчого потенціалу кожної людини» [10, с. 33]. Ураховуючи зазначене, слід мати на увазі, що участь громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки виражається переважно у: громадському контролі над діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування; реалізації соціальних проєктів, спрямованих на посилення публічної безпеки, та просування цінностей, що сприяють сталому розвитку суспільства та людства загалом.

Окремо слід зазначити, що в межах відповідної класифікації можна виділити також наднаціональний рівень, який пов'язаний із впливом (його можна тлумачити, як прямий чи опосередкований забезпечувальний національну безпеку вплив) на національну безпеку України міжнародних організацій (зокрема Організація Об'єднаних Націй, Організація Північноатлантичного договору та Організація з безпеки і співробітництва

в Європі), які відіграють важливу роль у забезпеченні міжнародної та регіональної безпеки. Проте виокремлення такої групи суб'єктів у відповідному контексті є методологічно дискусійним питанням, оскільки: по-перше, відповідні суб'єкти не є суб'єктами українського права і не можуть бути прямо інтегровані в національну систему забезпечення безпеки; по-друге, безпосередній забезпечувальний вплив таких міжнародних організацій є наслідком міжнародно-правової взаємодії органів публічної служби України з повноважними представниками міжнародних організацій. Саме тому, принаймні до моменту набуття повноправного членства України в НАТО, можна вважати, що міжнародні організації є умовними суб'єктами забезпечення національної безпеки, адже в дійсності вони є суб'єктами, які не забезпечують, а сприяють забезпеченню національної безпеки органами публічної служби.

Висновки. Отже, сучасна доктрина національної безпеки визнає, що забезпечення цього фундаментального блага є спільною справою держави, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства. У зв'язку з цим, з-поміж різних підходів до класифікації суб'єктів забезпечення національної безпеки найбільш теоретично та практично оптимальною (адже дозволяє врахувати широту кола суб'єктів) є класифікація таких суб'єктів за ознакою юридичної (адміністративно-правової) природи та рівнем повноважень. У межах цієї класифікації виокремлюються три групи суб'єктів:

по-перше, державні органи, які, володіючи державно-владними повноваженнями та діючи в межах адміністративно-правового поля, спроможні ефективно забезпечувати нормативно-правове, інституційне й оперативне функціонування системи національної безпеки. По-друге, такими суб'єктами є органи місцевого самоврядування, які володіють автономією у вирішенні питань місцевого значення та впливають на рівень національної безпеки через реалізацію місцевих програм, які сприяють національній безпеці, а також шляхом взаємодії з державними органами у сфері національної безпеки. По-третє, суб'єкти громадянського суспільства (колективні та індивідуальні), які створюють громадські ініціативи стосовно розв'язання проблем національної безпеки, здійснюють громадський контроль у цій сфері, реалізують соціальні проекти, просування цінностей, які сприяють сталому розвитку суспільства тощо. Окремо слід відзначити вплив суб'єктів міжнародного права (насамперед міжнародних організацій) на забезпечення національної безпеки: ці суб'єкти не є суб'єктами національного права, їхній вплив слід розглядати в контексті міжнародного співробітництва та зобов'язань України на міжнародній арені, адже Україна є повноцінним суб'єктом міжнародного співтовариства, яка в цій площині забезпечує національну безпеку в результаті взаємодії посадових осіб національних органів публічної служби з представниками міжнародних організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мельник В. І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 20 с.
2. Крутов В. В., Новицький Г. В. Щодо правового статусу структур державного сектору національної безпеки України. *Вісник академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 161–168.
3. Чумаченко С. В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення національної безпеки України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 212 с.
4. Наливайко Л. Р., Книш С. В. Система суб'єктів у сфері забезпечення національної безпеки України. *Scientific Achievements of Modern Society: Abstracts of II International Scientific and Practical Conference (Liverpool, 9–11 October 2019)*. Liverpool : Cognum Publishing House, 2019. С. 43–50.
5. Кобко Є. В. Система суб'єктів публічної адміністрації в механізмі реалізації державної політики забезпечення національної безпеки України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4 (25), Т. 2. С. 84–89.
6. Павлютін Ю. М. Організація публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки України : монографія. Одеса : Гельветика, 2021. 452 с.

7. Столбовий В. М. Класифікація суб'єктів службових правовідносин у сфері національної безпеки України. *Правові новели*. 2019. № 7. С. 127–132.

8. Кобко Є. В. Деякі аспекти щодо систематизації суб'єктів публічної адміністрації в механізмі реалізації державної політики забезпечення національної безпеки України. *Science progress in European countries: new concepts and modern solutions: Papers of the 5th International Scientific Conference (Stuttgart, February 28, 2019)* / Ed. by L. Siebenberg. Stuttgart: ORT Publishing, 2019. С. 554–557.

9. Середа Т. М. Досвід європейських країн у проведенні правової реформи. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2016. Вип. 3. С. 32–36.

10. Спільник С. І. Особливості державного контролю в громадянському суспільстві. *ПостМетодика*. 2002. № 78 (45–46). С. 31–35.

Турлакова Н. В.,

аспірант

Університету митної справи та фінансів

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИХ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті проаналізовано забезпечення права військовослужбовців і військовозобов'язаних на доступ до правосуддя крізь призму міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ. Доступ до правосуддя визначено як фундамент верховенства права та міжнародний стандарт захисту прав людини. Наголошено, що особливості військової служби можуть зумовлювати обмеження цього права, які мають бути законними, пропорційними й переслідувати легітимну мету. Окреслено гарантії доступу до правосуддя у міжнародному праві, закріплені у нормах гуманітарного права, права з прав людини та у практиці міжнародних судових установ. Проаналізовано справи ЄСПЛ: «Голдер проти Сполученого Королівства», «Ейрі проти Ірландії», «Engel та інші проти Нідерландів», «Kalaç проти Туреччини», «Matelly проти Франції», що сформували стандарти доступу до суду військовослужбовців. Розглянуто кейси проти України («Церква села Сосулівки», «Мерит», «Чуйкіна», «UKRKAVA, TOV»), які виявляють проблеми юрисдикційних, темпоральних, процесуальних і фінансових бар'єрів. Підкреслено, що ЄСПЛ послідовно вимагає гарантувати не лише формальний, а й реальний доступ до правосуддя, включаючи виконання рішень. Автор обґрунтовує, що в умовах тривалого збройного конфлікту Україні потрібна нова модель доступу до суду для військових, яка б поєднала адаптацію законодавства й практики до міжнародних стандартів та воєнного стану. Зроблено висновок про необхідність формування єдиної судової практики, яка зміцнить довіру до права та сприятиме виконанню міжнародних зобов'язань. Матеріали статті мають теоретичне й практичне значення для удосконалення регулювання та захисту прав військовослужбовців у суді.

Ключові слова: доступ до правосуддя, військовослужбовці, ЄСПЛ, верховенство права, пропорційність обмежень, справедливий суд, воєнний стан.

Turlakova N. V. Ensuring access to justice in cases concerning the protection of the rights, freedoms, and interests of military personnel and conscripts: current issues in the case law of the European Court of Human Rights

Abstract. The article analyzes the protection of the right of servicemen and reservists to access to justice through the lens of international standards and the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR). Access to justice is defined as a cornerstone of the rule of law and an essential international standard for the protection of human rights. It is emphasized that the specific nature of military service may necessitate restrictions on this right, which must be lawful, proportionate, and pursue a legitimate aim. The article outlines guarantees of access to justice enshrined in international law, including provisions of humanitarian law, human rights law, and the jurisprudence of international judicial bodies. It examines ECtHR cases such as Golder v. the United Kingdom, Airey v. Ireland, Engel and Others v. the Netherlands, Kalaç v. Turkey, and Matelly v. France, which have shaped standards of court access for servicemen. The paper also reviews cases against Ukraine (Church of Sosulivka Village v. Ukraine, Merit v. Ukraine, Chuykina v. Ukraine, UKRKAVA, TOV v. Ukraine), which reveal problems related to jurisdictional, temporal, procedural, and financial barriers. It is highlighted that the ECtHR consistently requires ensuring not only formal but also real and effective access to justice, including the enforcement of court decisions. The author argues that, in the context of the prolonged armed conflict, Ukraine needs a new model of court access for servicemen that would combine the adaptation of legislation and judicial practice to international standards and the conditions of martial law. The conclusion stresses the need to develop a unified judicial practice that would strengthen trust in the legal system and facilitate compliance with Ukraine's international human rights obligations. The materials of the article are of both theoretical and practical significance for improving regulation and protecting the rights of servicemen in court.

Key words: access to justice, servicemen, ECtHR, rule of law, proportionality of restrictions, fair trial, martial law.

Постановка проблеми. У міжнародному праві закріплено низку гарантій доступу військовослужбовців до правосуддя, що містяться у нормах міжнародного гуманітарного права, міжнародного права з захисту прав людини, а також у прецедентній практиці міжнародних судових установ. Водночас, імплементація цих норм у національну правозастосовну практику потребує не лише законодавчого закріплення відповідних механізмів, а й наукового осмислення питань ефективності реалізації права військовослужбовців та військовозобов'язаних на доступ до правосуддя.

Доступ до правосуддя є основоположним принципом правової держави, визначальним елементом верховенства права та одним із ключових міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Водночас специфіка військової служби зумовлює можливість встановлення певних обмежень цього права, які мають відповідати критеріям законності, легітимної мети та пропорційності. Судова практика Європейського суду з прав людини засвідчує, що обмеження доступу військовослужбовців до правосуддя нерідко стають предметом судового розгляду, що, у свою чергу, вказує на необхідність удосконалення правових механізмів реалізації цього права на національному рівні. Суд неодноразово звертав увагу на положення військовослужбовців, їхні труднощі у зверненні до національних судів та необхідність гарантувати їм реальну можливість захисту своїх прав. Вивчення таких рішень дозволяє краще зрозуміти, як повинна діяти держава, аби забезпечити не лише формальне право на звернення до суду, а й створити умови для його ефективної реалізації. У зв'язку з чим стає актуальним дослідження практики Європейського суду з прав людини щодо забезпечення доступу до правосуддя військовослужбовців та військовозобов'язаних.

Метою цієї наукової статті є з'ясування стану забезпечення права на доступ до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців і військовозобов'язаних, а також виявлення основних проблем, що виникають при реалізації цього права в Україні. Особлива увага

приділяється аналізу практики Європейського суду з прав людини, яка встановлює стандарти захисту осіб, що перебувають на військовій службі або підлягають призову, та визначає обов'язки держав у частині гарантування ефективного доступу до суду. У межах дослідження ставиться завдання визначити, наскільки вітчизняна правозастосовна практика відповідає вимогам ЄСПЛ та які зміни необхідні для посилення гарантій доступу до правосуддя для цієї категорії осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання доступу до правосуддя привертає значну увагу у вітчизняній правовій науці. Особливої уваги набуває забезпечення цього права для окремих категорій громадян, зокрема військовослужбовців та військовозобов'язаних, які через свою службу можуть стикатися з ускладненнями у реалізації права доступу до правосуддя. Серед науковців, які досліджували цю тематику, варто назвати Ю. П. Битяка, П. А. Бойка, О. Р. Куйбіду, О. В. Кузьменка, І. Є. Марочкіна, Л. М. Москвич, О. М. Овчаренка, В. Г. Перепелюка, Д. М. Притику, П. М. Рабиновича, А. О. Селіванова, Н. Ю. Скару та інших. Їхні роботи стали основою для подальших наукових розвідок, у яких порушується проблема доступу до правосуддя, а також способів його забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ), прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 року [1], є одним із найавторитетніших міжнародних договорів, яким передбачено стандарти доступу до правосуддя. Право на доступ до правосуддя в цій Конвенції не сформульоване як окремий самостійний принцип, а впливає із сукупності положень, насамперед статті 6, а також частково статей 13 і 34, що разом створюють комплексний механізм його забезпечення. ЄКПЛ вирізняється не лише чіткістю своєї позиції, а й значною судовою практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка інтерпретує ці норми, надаючи їм практичний зміст.

Аргументований аналіз цієї норми дозволяє стверджувати, що право на доступ до правосуддя є невід'ємною складовою права на

справедливий судовий розгляд. ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово підкреслював, що без можливості звернення до суду інші гарантії статті 6 втрачають сенс. Прикладом цього є рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (Голдер проти Сполученого Королівства, заява № 4451/70, рішення від 21 лютого 1975 року), де Суд постановив, що «право на доступ до суду є невід'ємним аспектом права, гарантованого статтею 6(1), і не може бути предметом обмежених обмежень». У цій справі заявнику, звичайному, було відмовлено у праві звернутися до суду з цивільним позовом через внутрішні правила в'язниці, що ЄСПЛ визнав порушенням Конвенції [2]. Таким чином, стаття 6(1) тлумачиться як така, що включає не лише формальну можливість подати позов, а й практичну гарантію реалізації цього права.

Більше того, ЄСПЛ уточнює, що доступ до правосуддя має бути «ефективним», а не «теоретичним чи нереальним». У справі «Ейрі проти Ірландії» (Airey v. Ireland, заява № 6289/73, рішення від 9 жовтня 1979 року) Суд наголосив, що ненадання правової допомоги у складних справах є порушенням статті 6(1), адже створює перепону у доступі до суду для малозабезпечених осіб. Заявниця, яка не могла дозволити собі адвоката для справи про розірвання шлюбу, у зв'язку з чим звернулася до Суду та отримала його підтримку. ЄСПЛ визнав, що держава зобов'язана усунути такі бар'єри [3].

У справі «Церква села Сосулівки проти України» ЄСПЛ установив порушення пункту 1 статті 6 ЄКПЛ унаслідок негативного конфлікту юрисдикцій, який закінчився явною відмовою заявникові в доступі до суду. Після восьми судових рішень спір не розглянули по суті ані національні суди загальної юрисдикції, ані суди господарської юрисдикції. Обставини, встановлені у справі «Церква села Сосулівки проти України», у якій позивач не домогся жодної реакції по суті свого позову з боку національних судів, а Верховний суд навіть не розглянув таке серйозне порушення Конвенції, продемонстрували, до яких важких наслідків може призвести неадекватна система вирішення негативних конфліктів юрисдикцій. Хоча правил щодо юрисдикції слід

суворо дотримуватися, бо вони нерозривно пов'язані з одним із основних прав людини – правом на розгляд справи судом, який заздалегідь встановлено законом, і так виступають гарантією права на безсторонній суд та права на справедливий судовий розгляд, вони жодним чином не мають створювати нездоланну перешкоду в доступі до суду [4].

Юрисдикційні обмеження можуть виявлятися як у виключенні певних категорій справ із компетенції судових органів, так і у відмові в розгляді справ через відсутність чітких правил розподілу юрисдикції в національній правовій системі. Виникнення юрисдикційних колізій нерідко призводить до порушення права особи на доступ до суду, що підтверджується судовою практикою, зокрема рішенням Європейського суду з прав людини у справі.

Наприклад, у справі «Мерит проти України» [5] заявник, громадянин Чехії, оскаржував конфіскацію його майна українськими митними органами. ЄСПЛ встановив порушення статті 13 у поєднанні зі статтею 1 Протоколу № 1 (захист права власності). Суд встановив, що заявник не мав доступу до судового перегляду рішень митних органів. Такі порушення національного законодавства на той час не передбачали чіткого механізму оскарження відповідних адміністративних дій митних органів. Також, українські суди відмовлялися у розгляді справи через формальні підстави, посилаючись на те, що спір не підпадав під їхню юрисдикцію.

Темпоральні перешкоди у реалізації права на судовий захист стосуються порушення правил щодо застосування процесуальних строків. ЄСПЛ послідовно наголошує на тому, що встановлення таких строків для здійснення процесуальних дій є допустимим обмеженням права на доступ до правосуддя. Водночас, неналежне тлумачення або застосування цих строків у конкретних випадках може призводити до порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Справа «Чуйкіна проти України» стосується скарги громадянки України, Чуйкіної, на тривале невиконання судового рішення, винесеного на її користь. У п. 50 Рішення Суду

нагадує, що процесуальні гарантії, викладені у статті 6 Конвенції, забезпечують кожному право звертатися до суду з позовом щодо своїх цивільних прав та обов'язків. Таким чином стаття 6 Конвенції втілює «право на суд», в якому право на доступ до суду, тобто право ініціювати в судах провадження з цивільних питань становить один з його аспектів (див. рішення від 21 лютого 1975 року у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*), пп. 28–36, Series A № 18). Крім того, порушення судового провадження саме по собі не задовольняє усіх вимог пункту 1 статті 6 Конвенції. Ціль Конвенції – гарантувати права, які є практичними та ефективними, а не теоретичними або ілюзорними. Право на доступ до суду включає в себе не лише право ініціювати провадження, а й право отримати «вирішення» спору судом. Воно було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної держави дозволяла особі подати до суду цивільний позов без гарантії того, що справу буде вирішено остаточним рішенням в судовому провадженні. Для пункту 1 статті 6 Конвенції було б неможливо детально описувати процесуальні гарантії, які надаються сторонам у судовому процесі – провадженні, яке є справедливим, публічним та швидким, не гарантувавши сторонам того, що їхні цивільні спори будуть остаточно вирішені (див. рішення у справах «Мултіплекс проти Хорватії» (*Multiplex v. Croatia*), заява № 58112/00, п. 45, від 10 липня 2003 року, та «Кутіч проти Хорватії» (*Kutic v. Croatia*), заява № 48778/99, п. 25, ECHR 2002 [6]).

У цій справі ЄСПЛ визнав, що Україна не вжила достатніх заходів для забезпечення виконання судового рішення, винесеного на користь заявниці, що призвело до порушення її права на доступ до правосуддя. Суд підкреслив, що реорганізація державних органів не може виправдовувати невиконання судових рішень, оскільки держава зобов'язана забезпечити ефективне функціонування своєї правової системи. У справі «Чуйкіна проти України» ЄСПЛ встановив, що затримка у виконанні судового рішення, яка тривала роками, фактично позбавила заявницю можливості скористатися результатами судового

розгляду, що становить порушення самої суті права на доступ до правосуддя. Суд також звернув увагу на те, що держава не надала належних пояснень щодо причин затримки та не вжила заходів для виправлення ситуації.

Рішення у справі «Чуйкіна проти України» має важливе значення для судової практики щодо забезпечення права на доступ до правосуддя, оскільки воно підкреслює, що це право включає не лише можливість звернення до суду, а й гарантію виконання судових рішень.

Не можна не звернути увагу на рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «UKRKAVA, TOV v. Ukraine» (Заява № 10233/20), яке є важливим прецедентом у контексті забезпечення права на доступ до правосуддя [7].

Заявник, юридична особа, стверджував, що Велика Палата Верховного Суду України (ВП ВС) застосувала положення національного законодавства (зокрема, статтю 88 Закону України «Про нотаріат») у спосіб, що був непередбачуваним і суперечив принципу правової визначеності, чим обмежила його можливість ефективно захистити свої цивільні права. ВП ВС вирішила, що строки повинні бути однаковими, хоча ст.88 була чіткою і недвозначною в цьому відношенні: якщо обидві сторони провадження були юридичними особами, строк становив один рік, тоді як у всіх інших випадках строк становив три роки [7]. У скарзі заявник вказував на порушення статті 6 § 1 Конвенції, яка гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи протягом розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом.

У справі «UKRKAVA, TOV v. Ukraine» ЄСПЛ визнав, що Велика Палата Верховного Суду України переінтерпретувала чітке положення статті 88 Закону України «Про нотаріат». Суд зазначив, що це тлумачення було непередбачуваним і не ґрунтувалося на вагомих причинах, тому призвело до порушення принципу правової визначеності та, відповідно, права на доступ до правосуддя. Крім того, ЄСПЛ звернув увагу на те, що Конституційний Суд України визнав статтю 88 Закону України «Про нотаріат» конституційною та недвозначною, що підтверджувало відсутність підстав

для її вільного тлумачення. Суд також зазначив, що зміна тлумачення нагадувала законодавчу поправку, що виходить за межі повноважень судової влади, враховуючи принцип розподілу влад в Україні [7].

Рішення у справі «UKRKAVA, TOV v. Ukraine» має важливе значення для національних судів України та інших держав-членів Ради Європи, оскільки воно підкреслює необхідність дотримання принципу правової визначеності як важливого складника у забезпеченні права на доступ до правосуддя. ЄСПЛ наголосив, що суди не можуть довільно переінтерпретувати чіткі законодавчі положення без вагомих підстав, оскільки це підриває довіру до судової системи та порушує право сторін на передбачуваний судовий процес.

Це рішення також підтверджує усталений підхід ЄСПЛ, викладений у справах «Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey» (заява № 13279/05) та «Anđelković v. Serbia» (заява № 1401/08), щодо необхідності забезпечення стабільності правових ситуацій. В цих рішеннях ЄСПЛ підкреслює, що будь-які обмеження права на доступ до суду повинні: переслідувати легітимну мету, бути пропорційними цій меті, не порушувати саму суть права на доступ до суду.

Важливість цього рішення для України полягає у тому, що воно вказує на необхідність вдосконалення судової практики, таким чином, щоб уникнути свавільного тлумачення законодавства, яке може обмежувати права сторін. У рішенні у справі «UKRKAVA, TOV v. Ukraine» ЄСПЛ підкреслює, що свавільне переінтерпретування чітких і недвозначних положень законодавства, особливо якщо воно не обґрунтоване вагомими причинами, порушує принцип правової визначеності та, відповідно, право на доступ до правосуддя, гарантоване статтею 6 § 1 Конвенції [8].

У практиці ЄСПЛ наявні численні справи проти України, в яких порушення права на доступ до суду зумовлювалося неправильним застосуванням процесуальних строків у цивільному судочинстві. Зокрема, серед типових ситуацій можна виокремити такі: обчислення строку на оскарження рішення суду з дня його ухвалення, а не з наступного дня після проголошення; залишення позо-

вної заяви без руху з одночасним наданням строку для усунення її недоліків, після чого суд, прийнявши виправлену заяву, все ж відмовляв у відкритті провадження через нібито пропуск строку на звернення; ретроспективне застосування законодавства, внаслідок чого скарга визнавалася поданою поза межами строку касаційного оскарження, навіть якщо такий строк ще не закінчився [9; 10; 11; 12].

Поряд з цим не можна не привести для прикладу Постанову Верховного Суду від 29 листопада 2024 року у справі № 120/359/24 у якій Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду [13] проаналізувавши положення статей 122 та 123 Кодексу адміністративного судочинства України у контексті реалізації права на доступ до правосуддя військовослужбовцями, призваними на військову службу під час мобілізації, сформував відповідний правовий висновок щодо можливості поновлення процесуальних строків у таких правовідносинах.

Верховний Суд підкреслив, що обов'язок держави забезпечувати реалізацію принципу рівного доступу до правосуддя: проходження військової служби може суттєво ускладнити реалізацію особами цього права, а отже, з метою належного забезпечення зазначеного принципу, може визнаватися об'єктивною причиною пропуску процесуального строку [13]. Тому, врахування зазначених факторів є необхідним для належного тлумачення та застосування норм процесуального законодавства з метою реалізації права військовослужбовців на доступ до правосуддя та дотримання принципу верховенства права.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) та інші міжнародні судові установи у своїй практиці неодноразово розглядали справи, де заявниками виступали військовослужбовці, звертаючи увагу на обов'язковість забезпечення їхнього права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ).

Наприклад, Справа «Engel and Others v. the Netherlands» (заяви № 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, рішення від 8 червня 1976 року) є одним із перших прецедентів Європейського суду з прав людини

(ЄСПЛ), у якому розглядалося питання доступу військовослужбовців до правосуддя. У цій справі заявниками виступали військово-службовці Збройних сил Королівства Нідерландів, які були піддані дисциплінарним стягненням, зокрема арешту, за порушення військової дисципліни [14]. Зазначені дисциплінарні санкції були накладені військовими органами без можливості судового перегляду, що спонукало заявників звернутися до ЄСПЛ з аргументацією про порушення їхнього права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ).

У своєму рішенні ЄСПЛ наголосив, що стаття 6 ЄКПЛ застосовується до військовослужбовців у випадках, коли накладене дисциплінарне стягнення за своєю природою та суворістю може вважатися «кримінальним обвинуваченням» у розумінні Конвенції. У пункті 82 рішення Суд зазначив, що хоча держави мають право встановлювати спеціальні норми військової дисципліни, такі норми не можуть повністю виключати доступ військовослужбовців до суду у випадках, коли їхні права чи свободи зазнають суттєвого обмеження. Суд дійшов висновку, що застосування до заявників арешту без можливості судового перегляду порушило їхнє право на доступ до правосуддя, оскільки чинне національне законодавство не передбачало ефективного механізму оскарження відповідних рішень у незалежному судовому органі.

Аргументація Суду ґрунтувалася на тому, що обмеження прав військовослужбовців повинно відповідати принципу пропорційності та не може призводити до нівелювання основоположних гарантій права доступу до правосуддя. Це рішення стало важливим прецедентом у формуванні подальшої судової практики ЄСПЛ щодо захисту процесуальних прав військовослужбовців, підкреслюючи, що особливий правовий статус осіб, які проходять військову службу, не може бути підставою для повного виключення їх з-під дії гарантій ЄКПЛ.

У справі «Kalaç v. Turkey» (заява № 20704/92, рішення від 1 липня 1997 року) заявником був турецький військовослужбовець, підполковник Військово-повітряних

сил, якого примусово звільнили з армії через релігійні переконання. Заявник стверджував, що таке рішення було ухвалене без належного судового розгляду, що порушило його право на доступ до правосуддя, гарантоване статтею 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), а також його право на свободу віросповідання, передбачене статтею 9 Конвенції [15].

Аналізуючи питання доступу до суду, ЄСПЛ у пункті 28 рішення зазначив, що це право не є абсолютним і може зазнавати певних обмежень з боку держави. Проте такі обмеження повинні відповідати принципу верховенства права та не перешкоджати реалізації основних прав особи. Суд встановив, що в національній правовій системі Туреччини рішення про звільнення військовослужбовця ухвалювалося Вищою військовою радою, і така процедура не передбачала можливості судового перегляду. Незважаючи на це, ЄСПЛ не констатував порушення статті 6 Конвенції, аргументуючи, що специфіка військової служби допускає запровадження державою певних обмежень, якщо вони є пропорційними та необхідними для підтримання військової дисципліни.

Ця справа є показовою у питанні балансу між індивідуальними правами військовослужбовців та інтересами держави щодо підтримання дисципліни та національної безпеки. Судова аргументація підтвердила, що хоча доступ до правосуддя може бути обмежений у військовій сфері, така обмеженість має бути обґрунтованою, пропорційною та відповідати принципу правової визначеності. При цьому Суд наголосив, що повне позбавлення військовослужбовців права на судовий захист є неприпустимим, навіть з урахуванням особливостей військової служби [15].

У справі «Matelly v. France» (заява № 10609/10, рішення від 2 жовтня 2014 року) Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) розглядав питання обмеження права військовослужбовців на доступ до правосуддя у зв'язку з реалізацією їхніх трудових прав [16]. Заявником виступав офіцер французької жандармерії, якому було заборонено членство в професійній спілці на підставі національного законодавства про військову

дисципліну. Оскаржуючи це рішення, заявник наголошував, що відсутність судового контролю за таким обмеженням порушує його право на доступ до правосуддя, гарантоване статтею 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ).

У пункті 54 рішення ЄСПЛ зазначив, що обмеження права на доступ до суду для оскарження адміністративного рішення, яке стосується реалізації цивільних прав особи, суперечить статті 6 Конвенції, якщо таке обмеження не має законної мети та не є пропорційним. Суд констатував, що чинне на той час французьке законодавство не передбачало ефективного механізму судового перегляду рішення про заборону членства у професійних спілках, що призвело до порушення права заявника на справедливий судовий розгляд [16].

Аргументація Суду ґрунтувалася на тому, що хоча військовослужбовці мають особливий статус, їхнє право на судовий захист цивільних прав не може бути обмежене без обґрунтованої суспільної необхідності. У своєму рішенні ЄСПЛ підкреслив, що будь-яке обмеження доступу військовослужбовців до правосуддя має відповідати принципу пропорційності та переслідувати легітимну мету, а не створювати абсолютну заборону на судовий контроль.

Справа «Matelly v. France» стала важливим судовим прецедентом у розвитку підходу ЄСПЛ до розширення гарантій доступу до правосуддя для військовослужбовців, особливо у справах, що стосуються їхніх трудових та соціальних прав. Дане рішення засвідчує поступову еволюцію судової практики в бік визнання необхідності ефективного судового захисту для осіб, які проходять військову службу, навіть у випадках, що не пов'язані безпосередньо з дисциплінарною відповідальністю.

Наступним є рішення ЄСПЛ у справі «Андрушко проти України» (Заява № 45252/14) від 20 червня 2024 року Ця справа стосується відмови національних судів задовольнити позов заявника щодо компенсації витрат, понесених на придбання форми під час проходження військової служби. 11 грудня 2013 року заявник, який на той момент проходив службу у Збройних Силах України, звер-

нувся до свого командира із заявою щодо отримання грошової компенсації за різні предмети військової форми, які не були йому надані під час служби. Оскільки компенсація не була виплачена, заявник подав адміністративний позов проти військової частини, в якій він проходив військову службу. Згідно з твердженнями Уряду 14 грудня 2013 року заявника звільнили з військової служби. 24 грудня 2013 року Чернігівський окружний адміністративний суд (далі – суд першої інстанції) задовольнив позов заявника у повному обсязі. Посилаючись на статтю 9-1 Закону України № 2011-XII «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон № 2011-XII) та пункт 20 Положення про порядок речового забезпечення військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань у мирний час, затвердженого постановою № 1444 Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 року (далі – Положення № 1444), а також дві довідки, складені колишньою військовою частиною заявника 23 грудня 2013 року, в яких вказувалася сума, належна заявнику, суд першої інстанції зобов'язав військову частину сплатити заявнику загалом 9 589,73 українських гривень (на той момент еквівалент приблизно 850,58 євро) як компенсацію витрат на форму. Національний суд зазначив, що він взяв до уваги постанову Верховного Суду України від 18 червня 2013 року, в якій було встановлено, що відповідно до Закону № 2011-XII право на компенсацію витрат на форму мали лише військовослужбовці, які проходили військову службу, а звільнені військовослужбовці не могли її вимагати. 25 лютого 2014 року Київський апеляційний адміністративний суд (далі – апеляційний суд) скасував постанову суду першої інстанції та ухвалив рішення не на користь заявника. Апеляційний суд зазначив, *inter alia*, що заявник як військовослужбовець, який проходив військову службу, не міг посилатися на пункт 27 Положення № 1444 і тому не мав права на відповідну компенсацію. 20 березня 2014 року заявник подав касаційну скаргу до Вищого адміністративного суду України (далі – ВАСУ). 28 березня 2014 року ВАСУ відмовив у відкритті касаційного провадження за касацій-

ною скаргою заявника як необґрунтованою. Він посилався на висновки Верховного Суду України від 11 червня 2013 року у, вочевидь, подібній справі. 16 квітня 2014 року заявник звернувся до ВАСУ із заявою про передання рішення на розгляд до Верховного Суду України. 22 квітня 2014 року ВАСУ відмовив заявнику у допуску до провадження Верховного Суду України [17].

Заявник скаржився за пунктом 1 статті 6 і за статтею 13 Конвенції на те, що як апеляційний суд, так і ВАСУ не навели достатнього обґрунтування у своїх рішеннях. Крім того, він стверджував, що апеляційний суд проігнорував його конкретний аргумент щодо права на відшкодування як військовослужбовця, який проходив службу [17].

ЄСПЛ у своєму рішенні наголосив, що право на доступ до правосуддя, передбачене пунктом 1 статті 6 Конвенції, охоплює не лише можливість звернення до суду, а й право на належне обґрунтування судових рішень, що є невід'ємною частиною справедливого судового розгляду. Суд зазначив, що пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує національні суди обґрунтовувати свої рішення. ЄСПЛ дійшов висновку, що недостатнє обґрунтування рішень апеляційного суду та ВАСУ, які не врахували основні доводи заявника, порушило його право на доступ до правосуддя, передбачене пунктом 1 статті 6 Конвенції. Суд підкреслив, що обов'язок судів обґрунтовувати свої рішення є складовою справедливого судового розгляду, оскільки без належного обґрунтування сторона не може бути впевненою, що її позицію було розглянуто.

Невжиття до уваги доводів заявника щодо пункту 20 Положення № 1444 та статті 9-1 Закону № 2011-XII фактично обмежило його можливість ефективно захистити свої права у суді, що становить порушення суті права на доступ до правосуддя. ЄСПЛ також зазначив, що посилення ВАСУ на рішення Верховного Суду України у справі, яка стосувалася звільненого військовослужбовця, не виправдовує невжиття до уваги доводів заявника, які стосувалися його статусу діючого військовослужбовця [17].

ЄСПЛ дійшов висновку, що недостатнє обґрунтування рішень апеляційного суду та

ВАСУ, які не врахували основні доводи заявника, порушило його право на доступ до правосуддя.

При цьому в рішенні від 29 липня 1998 року у справі «Омар проти Франції» (пункт 34) Європейський суд з прав людини вказав, що право на судовий розгляд, одним з аспектів якого є право на доступ до правосуддя (постанова у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року, серія А, № 18, § 36) не є абсолютним, воно може бути обмежене певними обставинами, зокрема умовами прийнятності скарги. Водночас ці обмеження не повинні перешкоджати реалізації права особи таким чином або настільки, що буде порушена сама суть права. Обмеження повинні визначатись законною ціллю, а також повинен бути присутнім розумний баланс між засобами, що застосовуються, та метою, що переслідується.

З урахуванням практики Європейського суду з прав людини, зокрема втіленої у рішеннях у справах «Омар проти Франції», «Голдер проти Сполученого Королівства», «Пуатрімоль проти Франції» та інших, рішення суду, яке не перешкодило подальшому провадженню, тим більше, якщо його було прийнято з метою уникнення порушення права особи на захист, не можна визнати таким, що становило відмову у доступі до правосуддя.

Наведені вище приклади свідчать про те, що практика Європейського суду з прав людини та міжнародних судових установ має важливе значення для формування стандартів доступу до правосуддя та захисту прав військовослужбовців та військовозобов'язаних. Насамперед, ці судові інституції виконують функцію конкретизації та адаптації норм міжнародних договорів, зокрема Європейської конвенції з прав людини та Женевських конвенцій, до специфічних умов правового регулювання захисту прав військовослужбовців та військовозобов'язаних.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене слід зазначити, що практика ЄСПЛ є важливим джерелом тлумачення міжнародних стандартів доступу до правосуддя, зокрема для військовослужбовців та військовозобов'язаних.

Аналіз судової практики Європейського суду з прав людини свідчить про наяв-

ність низки правових перешкод, що обмежують реалізацію права на доступ до правосуддя у тому числі військовослужбовців та військовозобов'язаних. До таких перешкод належать:

1. Суб'єктні обмеження – пов'язані з неможливістю окремих осіб реалізувати право на судовий захист у певних категоріях справ або виступати стороною судового провадження. Зазначені обмеження можуть бути наслідком застосування норм щодо юрисдикційного імунітету держав, посадових осіб чи міжнародних організацій відповідно до норм міжнародного та національного права.

2. Юрисдикційні перешкоди – зумовлені нормативним виключенням певних категорій справ із судової юрисдикції, що обмежує можливість їх судового розгляду та спричиняє правову невизначеність у питаннях доступу до правосуддя.

3. Темпоральні обмеження – передбачають встановлення процесуальних строків для реалізації права на звернення до суду або оскарження судового рішення в апеляційному чи касаційному порядку. Хоча такі обмеження визнаються допустимими, їх невідповідне застосування, зокрема неправомірне скорочення або ретроспективна зміна строків, може призводити до порушення конвенційних гарантій судового захисту.

4. Процесуальні перешкоди – пов'язані з регламентацією процесуальних вимог щодо форми та змісту позовних заяв, апеляційних і касаційних скарг, порядку подання доказів, а також необхідністю дотримання визначених законом передумов звернення до суду, зокрема обов'язкового досудового врегулювання спору. У разі надмірної зарегульованості такі вимоги можуть призводити до фактичного обмеження права особи на доступ до суду.

5. Фінансові бар'єри – виникають у випадках, коли особа не має змоги сплатити судовий збір або скористатися правовою допомогою через складний матеріальний стан. Відсутність ефективних механізмів компенсації судових витрат або надання безоплатної правової допомоги створює диспропорції у доступі до правосуддя для соціально вразливих категорій населення.

У справі «Engel and Others v. The Netherlands» (1976) Суд визначає, що дисциплінарні санкції, які обмежують свободу, підпадають під гарантії статті 6, якщо вони мають кримінальну природу (пункт 82), що розширює сферу судового захисту. У «Kalaç проти Туреччини» (1997) було встановлено, що обмеження доступу до суду допустимо лише за умови пропорційності (пункт 28), а в «Matelly проти Франції» (2014) Суд підкреслив необхідність забезпечення доступу до правосуддя за захистом цивільних прав військовослужбовців (пункт 54). Аргументація цих рішень ґрунтується на принципі верховенства права, що підтверджує обов'язковість забезпечення доступу до правосуддя навіть у спеціальних умовах військової служби. Для України практика ЄСПЛ служить орієнтиром для вдосконалення судового розгляду справ, пов'язаних із захистом прав, свобод та інтересів військовослужбовців і військовозобов'язаних.

Враховуючи міжнародні зобов'язання України та необхідність адаптації національного законодавства, в тому числі адміністративного судочинства України, до європейських стандартів, важливим є посилення правових гарантій доступу до правосуддя для військовослужбовців та військовозобов'язаних, та забезпечення сталості і єдності судової практики у вказаних категоріях спорів, напрацювання рекомендацій з урахуванням міжнародного досвіду й практики їх застосування в Україні в період воєнного стану ...

Напрацьована практика ЄСПЛ в сфері захисту прав людини та основоположних свобод військовослужбовців збройних сил та військовозобов'язаних присвячена мирному часу, у контексті їхньої повсякденної служби, лише частково під час збройних конфліктів в межах місій за кордоном.

Сформована Європейським судом з прав людини практика у справах щодо забезпечення правового захисту військовослужбовців здебільшого стосується обставин, що мали місце у мирний період, у контексті виконання службових обов'язків у збройних силах, а також у рамках міжнародних місій за межами національної території. Однак ця практика лише частково охоплює ситуації, пов'язані з тривалим збройним конфліктом на

території держави, особливо в умовах запровадженого воєнного стану.

Відтак, сучасна ситуація в Україні, пов'язана з тривалим широкомасштабним збройним вторгненням, становить новий етап правозастосування, який потребує глибокого аналізу механізмів реалізації доступу до правосуддя військовослужбовцями та військовозобов'язаними. Такий аналіз дозволить не лише виявити прогалини у правовому регулюванні та практиці, але

й напрацювати практично значущі висновки, здатні збагатити правову думку на європейському рівні та сприяти формуванню нових орієнтирів для відповідних міжнародних інституцій.

У цьому зв'язку актуальним є формування нової моделі доступу до правосуддя для осіб, які несуть військову службу в умовах війни. Така модель має включати як законодавчі зміни, так і розвиток відповідної судової доктрини з урахуванням воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Голдер проти Сполученого Королівства, заява № 4451/70, рішення від 21 лютого 1975 року. URL: <https://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/2014/03/Golder-v1.-United-Kingdom.pdf>
3. Airey v. Ireland, заява № 6289/73, рішення від 9 жовтня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_332#top
4. Експертний висновок «Про поліпшення доступу до правосуддя, усунення процесуальних бар'єрів і забезпечення права на безсторонній суд в Україні: дотримання статті 6 ЄКПЛ та виконання рішень ЄСПЛ». URL: https://rm.coe.int/expert-opinion-improving-access-to-justice-lorena-bachmaier-ukr-final/1680a0c22d?utm_source=chatgpt.com
5. Merit v. Ukraine, заява № 66561/01, рішення від 30 березня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110#Text
6. Справа «Чуйкіна проти України» (Заява № 28924/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_864#Text
7. Case of Ukrkava, TOV v. Ukraine, (Application no. 10233/20) URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-241576%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-241576%22]})
8. Чи може ВС надавати тлумачення закону, що нагадує зміни до нього – рішення ЄСПЛ. URL: <https://bg.mk.court.gov.ua/sud1404/pres-centr/news/1752088/>
9. Berezovskiye v. Ukraine. № 22289/08. 7 November 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197258>.
10. Kravchenko v. Ukraine. № 46673/06, 30 June 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164199>.
11. Gavrilov v. Ukraine. № 11691/06. 16 February 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171474>.
12. Melnyk v. Ukraine. № 23436/03. 28 March 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72888>.
13. Постанова Верховного Суду від 29 листопада 2024 року у справі № 120/359/24. (адміністративне провадження №K/990/14363/24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410430>
14. Справа EngelandOthers v. theNetherlands (заяви № 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, рішення від 8 червня 1976 року). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57479%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57479%22]})
15. СправаKalaç v. Turkey (заява № 20704/92, рішення від 1 липня 1997 року). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58042%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58042%22]})
16. Enl'affaireMatelly c. France. (Requêteno 10609/10)2 octobre 2014. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-10126%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-10126%22]})
17. Справа «Андрушко проти України» (Заява № 45252/14). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k09#Text

Уртаєв О. І.,
адвокат, арбітражний керуючий,
аспірант кафедри теорії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ В СФЕРІ ІТ-ПРАВА

Анотація. У статті досліджено актуальні питання юридичної відповідальності за правопорушення, що виникають у сфері ІТ-права, з урахуванням сучасних викликів інформаційного суспільства та стрімкого розвитку цифрових технологій. З'ясовано, що відповідальність в сфері ІТ-права може інтегрувати норми як публічного, так і приватного права, що зумовлюється широким спектром і розгалуженістю можливих правопорушень у цій сфері та потребує визначення відповідного механізму юридичної відповідальності.

Встановлено, що в умовах цифровізації суспільних процесів порушення в сфері ІТ-права можуть набувати як приватноправового, так і публічно-правового характеру. У першому випадку йдеться про порушення цивільних інформаційних прав, договірних зобов'язань, неправомірне використання об'єктів інтелектуальної власності тощо, що тягне за собою майнову та немайнову відповідальність. У другому – про порушення законодавства щодо захисту персональних даних, кібербезпеки, інформаційної безпеки, що передбачає адміністративну, а в окремих випадках і кримінальну відповідальність.

Особливої уваги заслуговують виклики, пов'язані з кіберзлочинністю та неправомірною обробкою персональних даних, що в умовах воєнного стану набувають загрозливого характеру для національної безпеки України. Підкреслено потребу подальшого вдосконалення законодавства, зокрема – адаптації норм національного права до стандартів ЄС у сфері ІТ-правовідносин, посилення ефективності міжнародного співробітництва та створення умов для оперативного реагування на ІТ-правопорушення.

Зроблено висновок, що ефективна відповідальність у сфері ІТ-права потребує комплексного підходу, який має поєднувати превентивні, процедурні та санкційні механізми, а також потребує тісної взаємодії між державними органами, приватним сектором та громадянським суспільством та своєчасного реагування на порушення в сфері ІТ права. Своєчасне оновлення правової бази та підвищення цифрової обізнаності населення, що є ключовими чинниками формування дієвої системи відповідальності щодо використання інформаційно-телекомунікаційних технологій, які стрімко розвиваються.

Ключові слова: *ІТ-право, відповідальність, інформаційно-телекомунікаційні технології, кібератаки, захист персональних даних.*

Urtayev O. I. Liability for offenses arising in the field of IT law

Abstract. The article examines the current issues of legal liability for offenses arising in the field of IT law, taking into account the modern challenges of the information society and the rapid development of digital technologies. It is found that liability in the field of IT law can integrate the norms of both public and private law, which is due to the wide range and ramifications of possible offenses in this area and requires the definition of an appropriate mechanism of legal liability.

It is established that in the conditions of digitalization of social processes, violations in the field of IT law can acquire both private and public law nature. In the first case, we are talking about violations of civil information rights, contractual obligations, improper use of intellectual property objects, etc., which entails property and non-property liability. In the second, we are talking about violations of legislation on the protection of personal data, cybersecurity, information security, which provides for administrative, and in some cases criminal liability.

Particular attention is paid to the challenges associated with cybercrime and unlawful processing of personal data, which in conditions of martial law become threatening to the national security of Ukraine. The need for further improvement of legislation is emphasized, in particular, the adaptation of national law to EU standards in the field of IT legal relations, strengthening the effectiveness of international cooperation and creating conditions for a prompt response to IT offenses.

It is concluded that effective liability in the field of IT law requires a comprehensive approach that should combine preventive, procedural and sanction mechanisms, and also requires close interaction between state bodies, the private sector and civil society and timely response to violations in the field of IT law. Timely updating of the legal framework and increasing digital awareness of the population, which are key factors in

the formation of an effective system of liability for the use of information and telecommunications technologies, which are rapidly developing.

Key words: *IT law, liability, information and telecommunications technologies, cyberattacks, personal data protection.*

Уже понад двадцять років світ перебуває на етапі активного інформаційного розвитку. Інформаційні технології сьогодні стали ключовим фактором технічного та технологічного поступу майже в усіх сферах суспільного життя. Вони водночас виступають концентрованим відображенням загальних процесів інформаційної революції, яка розпочалася наприкінці ХХ і триває на початку ХХІ століття.

Очевидно, що ІТ-технології об'єднують не лише комунікаційні та технічні ресурси, а й матеріальні, фінансові, інтелектуальні, гуманітарні та політичні складові, сприяючи формуванню й ускладненню механізмів соціального регулювання. Глобалізація світової економіки була б неможливою без стрімкого розвитку ІТ-сфери. Останні роки стали періодом глибоких і швидкоплинних змін у сфері інформаційних технологій, які істотно впливають на трансформацію світової політики. ІТ-компанії сьогодні є провідниками інновацій та прикладами реалізації масштабних міжнародних проєктів.

У контексті інтеграційних процесів у світовій економіці, що супроводжуються вибуховим зростанням ІТ-індустрії, особливу вагу набувають питання нормативно-правової, управлінської та психологічної підготовки ІТ-фахівців, як для самих компаній, так і для наукових установ, що здійснюють їхню підготовку.

Правове регулювання ІТ-галузі в Україні вимагає розроблення комплексної нормативно-правової бази, яка б забезпечувала ефективне функціонування цієї сфери. Серед ключових питань залишаються: гарантування прав і свобод людини та громадянина, захист інтересів суспільства й держави у сфері ІТ-правовідносин, діяльність суб'єктів, що відповідають за інформаційну безпеку, протидія правопорушенням у цифровій сфері, правове врегулювання діяльності у віртуальному середовищі, захист прав споживачів під час онлайн-купівель, оформлення договірних відносин щодо інтелектуальної власності

та її захист в Інтернеті, відповідальність за порушення умов використання цифрового контенту, правове регулювання трудових відносин в ІТ-секторі, а також адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів у цій галузі.

Відповідно до звіту Digital 2024 Global Statshot, представленого Британською компанією DataReportal, станом на 2024 рік 5,75 мільярда людей користуються Інтернетом, що становить 70,3% від всього населення планети [1]. Дана статистика свідчить про стійку глобальну тенденцію до повсюдної цифровізації та поширення Інтернет-мережі. У контексті таких змін у сучасній юридичній науковій сфері сформувалося нове поняття – ІТ-право, як відповідь на потребу правового врегулювання відносин, що виникають у сфері інформаційних технологій.

Так, Р. Калужний визначає ІТ-право як галузь, що знаходиться на межі публічного та приватного права, зазначаючи, що в межах складної, багаторівневої структури української правової системи ІТ-право виступає як міжгалузєва комплексна правова наука, яка посідає своє місце у загальній системі національного права [2, с. 6]. Прихильники даної концепції визнання інформаційних технологій окремою комплексною галуззю права підкреслюють, що правові норми, які становлять її предмет, водночас належать до інших правових галузей, таких як конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, сімейне право тощо [3, с. 4]. Наприклад, положення частини другої статті 34 Конституції України, яке гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію в усній, письмовій або іншій формі за власним вибором, є елементом інформаційно-правового регулювання, оскільки охоплює відносини, пов'язані з пошуком, отриманням, використанням та поширенням інформації [4]. Водночас дане положення є нормою конституційного права, оскільки гарантує основоположне право особи. В свою чергу, погляди на правову природу ІТ-права продовжують змі-

нуюватися, прикладом цього є позиція вітчизняних науковців Є. Харитонова та О. Харитонної. З їх позиції, класифікація комплексного правового регулювання інформаційного суспільства як нової галузі права є методологічно невиправданою, оскільки з позицій нормативістського підходу ІТ-право, Інтернет-право та інформаційне право не можуть розглядатися як самостійні галузі. Натомість вони пропонують тлумачити ІТ-право як «концепт», який передбачає сукупність уявлень, знань, понять і асоціацій, що стосуються правового регулювання відносин, які виникають у процесі створення та застосування інформаційних технологій [5, с. 24].

В свою чергу, О. Сімсон акцентує увагу на тому, що ІТ-право не є штучно сформованим утворенням, а являє собою систему правового регулювання реальних суспільних відносин, що формуються та розвиваються в межах однієї з провідних галузей сучасної економіки – інформаційних технологій [6, с. 55].

У науковому дискурсі ІТ-право іноді розглядається як складова частина інформаційного права, а окремі дослідники навіть ототожнюють дані поняття. Проте, на нашу думку, така позиція є спірною, оскільки предметна сфера інформаційного права охоплює правовідносини, в яких об'єктом виступає інформація незалежно від форми її існування (наприклад: усна, письмова тощо). Натомість, як справедливо зазначають Т. В. Михайліна та Я. В. Мазур, ІТ-право регулює специфічне коло відносин, що виникають у процесі створення, збереження, передачі та захисту інформації в електронній формі, яка обробляється з використанням інформаційних технологій у межах локальних та глобальних інформаційних систем. Сюди входять питання, пов'язані з розробкою й поширенням програмного забезпечення, інноваційних інформаційних технологій, баз даних, веденням Інтернет-бізнесу, укладанням і виконанням смарт-контрактів, здійсненням онлайн-розрахунків тощо. Норми, що регулюють ІТ-сферу, мають змішаний характер, поєднуючи елементи публічного та приватного права: з одного боку, домінує приватна ініціатива та договірне регулювання, що обумовлює наяв-

ність диспозитивних норм; з іншого – значна частина норм має імперативний характер і встановлює обов'язкові правила поведінки. Таким чином, ІТ-право поєднує диспозитивний та імперативний методи правового регулювання [7, с. 147].

Відтак, можна дійти до висновку, що ІТ-право включає в себе як публічно-правові, так і приватно правові аспекти, а до предмета правового регулювання ІТ-галузі належать: 1) надання та використання інформаційних послуг і продуктів (створення, отримання, обробка, зберігання баз даних); 2) результати інтелектуальної діяльності (твори літератури, мистецтва, музики тощо та діяльність щодо них); 3) документообіг, електронні договори, цінні папери, об'єкти нематеріального характеру (наприклад: персональні дані фізичних та юридичних осіб, що потребують належного контролю за їх обробкою, зберіганням та передачею та забезпеченням безпеки таких осіб); 4) матеріальні активи, пов'язані з функціонуванням інформаційного простору.

Так, порушення у сфері ІТ-права в межах приватноправових відносин слід розуміти як протиправну поведінку, що виражається в недотриманні або неналежному виконанні цивільно-правових інформаційних обов'язків чи у порушенні інформаційних прав, які закріплені в договірних положеннях та/або нормативно-правових актах, і яка спричиняє моральну та/або матеріальну шкоду, збитки чи інші витрати [8, с. 38]. Такі правопорушення можуть мати як майновий, так і немайновий характер, що зумовлює необхідність чіткого встановлення кола осіб, яким може бути завдано немайнової шкоди внаслідок інформаційного правопорушення. Згідно з правовою позицією, викладеною в роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України щодо судової практики розгляду справ про відшкодування моральної (немайнової) шкоди [9], така шкода може бути заподіяна як фізичним, так і юридичним особам. Для фізичних осіб йдеться про втрату немайнового характеру, що виникає внаслідок моральних або фізичних страждань, спричинених неправомірними діями чи бездіяльністю суб'єктів правопорушення у сфері ІТ-відносин. У випадку з юридичними особами йдеться про втрати

немайнового характеру, пов'язані з посяганням на ділову репутацію, фірмове найменування, товарний знак, комерційне найменування, розголошенням комерційної таємниці, а також іншими діями, які знижують престиж або підривають довіру до діяльності юридичної особи [8, с. 39].

Однією з визначальних характеристик зобов'язань, що виникають із відшкодування шкоди, заподіяної в результаті ІТ-правопорушення, є їхня відновлювально-компенсаційна природа, що передбачає прагнення повернути особу до стану, в якому та перебувала до моменту вчинення правопорушення. У разі, якщо фактичне відновлення попереднього стану є неможливим, передбачено компенсування всіх завданих збитків у майновій формі з урахуванням характеру порушення та його наслідків у сфері інформаційних правовідносин.

У публічно-правовому аспекті відповідальність у сфері ІТ-права набуває особливої актуальності в контексті порушення режиму захисту персональних даних, оскільки всі інформаційно-комунікаційні системи тією чи іншою мірою пов'язані з їх обробкою, зокрема у межах функціонування державних реєстрів, розробниками яких виступають приватні юридичні особи. В умовах воєнного стану питання безпеки персональних даних в цифровому середовищі набуває принципово нового значення, адже безпосередньо перетинається із проблематикою кібербезпеки держави загалом та захисту її громадян зокрема. В свою чергу, Пашинський В. Й. та Цьоменко А. В. зазначають, що однією з ключових проблем у веденні державних інформаційних реєстрів є потреба у формуванні спеціального порядку їх заповнення та чіткої системи верифікації доступу до таких даних, особливо у випадках, що стосуються персональної інформації військовослужбовців. Зокрема, мова йде про представників силових структур – Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Національної поліції, Державної прикордонної служби України та інших військових формувань. Незаконне отримання доступу агресором до персональних даних цієї категорії осіб становить реальну загрозу

не лише національній безпеці, але й фундаментальним правам самих військовослужбовців та членів їхніх родин. Ілюстрацією таких загроз є випадок, коли прокремлівська хакерська група RaHDIt здійснила публікацію персональних даних 700 співробітників Служби безпеки України, доповнивши їх інформацією про військовослужбовців Збройних Сил України: ПІБ, дата народження, посада, звання, адреса проживання, контактні дані, паспортні реквізити, електронна пошта, облікові записи в соціальних мережах тощо – часто з додаванням фотозображень. Подібна інформація може бути використана ворожою стороною з метою порушення прав осіб, що належать до особливо вразливих категорій, зокрема для психологічного тиску, залякування, завдання моральної або навіть фізичної шкоди [10].

Одним із важливих інструментів адміністративно-правового захисту персональних даних у межах ІТ-права є система превентивних заходів, спрямованих на запобігання порушенням законодавства у сфері захисту персональних даних, яку, згідно зі ст. 4 відповідного законодавства, повинні впроваджувати володільці персональних даних, розпорядники таких даних та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [11]. До суб'єктів, що можуть виступати володільцями або розпорядниками персональних даних, належать юридичні особи всіх форм власності, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також фізичні особи-підприємці, які здійснюють обробку даних на підставі законодавства. Якщо персональні дані належать органу державної влади або органу місцевого самоврядування, то їх розпорядником може бути лише державне або комунальне підприємство, що перебуває у сфері управління відповідного органу. При цьому обробка персональних даних розпорядником можлива лише в межах мети, обсягу та способу, визначених письмовим договором з володільцем даних.

У межах ІТ-права особлива увага також приділяється і превентивним заходам, які поділяються на дві категорії: ті, що вживаються самими володільцями або розпорядниками даних, та ті, які реалізуються посадо-

вими особами Уповноваженого. Відповідальні структурні підрозділи або окремі уповноважені особи в межах підприємств чи установ забезпечують захист персональних даних від випадкової втрати, знищення, несанкціонованої обробки чи доступу. Вони також зобов'язані інформувати та консультувати суб'єктів обробки даних щодо дотримання вимог законодавства, а також здійснювати комунікацію з Уповноваженим з метою запобігання та усунення правопорушень у сфері захисту персональних даних.

Невід'ємною складовою адміністративно-правового захисту персональних даних в ІТ-сфері є притягнення до адміністративної відповідальності у випадках порушення вимог законодавства. Згідно зі ст. 188-39 КУпАП, правопорушеннями у даній сфері визнаються: неподання або несвоєчасне подання інформації Уповноваженому щодо обробки персональних даних або зміни у відомостях, що підлягають повідомленню згідно з законом; подання неповної або недостовірної інформації; невиконання приписів Уповноваженого або посадових осіб його секретаріату щодо усунення порушень; повторні порушення, вчинені протягом одного року після застосування адміністративного стягнення; недотримання вимог щодо порядку захисту персональних даних, що призвело до несанкціонованого доступу або порушення прав суб'єкта персональних даних; а також повторне порушення, передбачене частиною четвертою цієї статті, за яке вже було застосовано відповідне стягнення [12].

Попри численні позитивні наслідки стрімкого розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій, сучасне суспільство та держава стикаються з об'єктивними ризиками, серед яких особливої ваги набуває кіберзлочинність як правове явище в межах ІТ-права. Одним із ключових нормативно-правових актів, що спрямований на превенцію злочинності у сфері інформаційних технологій, є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», відповідно до положень якого, кіберзлочин (комп'ютерний злочин) визначається як суспільно небезпечне, винне діяння, вчинене у кіберпросторі або з його використанням, кримінальна від-

повідальність за яке передбачена Кримінальним кодексом України та/або міжнародними договорами, сторонами яких є Україна. Основною метою таких дій зазвичай є несанкціоноване втручання в інформаційні системи, крадіжка або знищення даних, порушення цілісності інформаційної інфраструктури [13].

В умовах повномасштабної війни кіберзлочини набувають нових форм і функцій, серед яких – дестабілізація державних процесів, викрадення конфіденційної інформації, виведення з ладу систем критичної інфраструктури та завдання шкоди економіці. Зазначені загрози конкретизовано в Стратегії кібербезпеки України, що була затверджена Указом Президента України № 446/2021. Також, Розділ XVI Кримінального кодексу України містить визначення кримінальних правопорушень у сфері використання електронно-обчислювальних машин, комп'ютерних систем і мереж, а також мереж електрозв'язку [14]. Хоча окремі елементи превенції закріплено також у Конституції України та Кримінальному процесуальному кодексі України, дані положення мають переважно декларативний характер та вимагають подальшого системного вдосконалення.

Особливістю кіберзлочинності є її транснаціональна природа, оскільки такі правопорушення можуть вчинюватися особами, що перебувають за і межами національної юрисдикції. У зв'язку з цим міжнародне співробітництво у сфері ІТ-права є надзвичайно важливим. Європейський Союз, крім базових актів, прийняв низку спеціалізованих документів, серед яких Директива щодо боротьби із сексуальною експлуатацією дітей в Інтернеті та дитячою порнографією (2011 рік), а також Пропозиція щодо тимчасового регулювання обробки персональних та інших даних з метою протидії сексуальному насильству над дітьми (2020 рік). У межах Європолу створено Європейський центр з кіберзлочинності, який акумулює експертизу держав-членів ЄС для підтримки розслідувань у галузі ІТ-злочинів. Водночас, попри ратифікацію Україною низки міжнародних договорів у сфері боротьби з кіберзлочинністю, механізми реалізації міжнародного співробітництва залишаються надмірно бюрократизова-

ними, що ускладнює оперативне реагування на кіберзлочини [15, с. 18].

Після початку російського повномасштабного вторгнення на територію України було зафіксовано стрімке зростання кількості кримінальних правопорушень у сфері інформаційних технологій. Країна-агресор активно використовує ІТ-інструменти для поширення дезінформації, маніпулювання громадською думкою, ведення інформаційної війни. У відповідь на зазначені виклики на державному рівні здійснено ряд комплексних змін у сфері кримінального та кримінального процесуального законодавства стосовно кібербезпеки. Зокрема, були прийняті нормативно-правові акти, які суттєво посилили правові механізми притягнення до відповідальності осіб, що вчиняють злочини у сфері ІТ, зокрема, Закон «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» з питань підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам, а також Закон «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» [16; 17]. Зазначені законодавчі ініціативи безпосередньо спрямовані на розширення повноважень правоохоронних органів у частині виявлення,

документування та розслідування кіберзлочинів, а також на посилення кримінальної відповідальності за діяння, вчинені у сфері інформаційних технологій.

Таким чином, відповідальність у сфері ІТ-права має розгалужений та багаторівневий характер, що зумовлено стрімким поширенням інформаційно-телекомунікаційних технологій у всі сфери суспільного життя. Ефективне функціонування механізму такої відповідальності потребує комплексного підходу, який має охоплювати превентивні, процедурні та санкційні інструменти, а також передбачати тісну взаємодію між органами державної влади, приватним сектором та громадянським суспільством. Необхідним також є своєчасне реагування на правопорушення у сфері ІТ, з урахуванням їх динамічного та транснаціонального характеру, а ключовими умовами формування ефективної системи відповідальності за порушення у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій має виступати постійне та системне оновлення правової бази, що пов'язано з постійним розвитком технологій і потребою належного нормативного регулювання з боку держави, а також перманентне підвищення рівня цифрової правової культури серед населення задля запобігання можливих порушень у сфері цифрових технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Digital 2024 October Global Statshot Report. DATAREPORTAL. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2024-october-global-statshot>.
2. Калюжний Р. Предмет та методи інформаційного права. Правова інформатика. 2008. № 3. С. 5-9.
3. Бачинський Т., Радейко Р. Основи ІТ-права: навч. посіб. 3-тє вид., допов. і перероб. К. Юрінком Інтер. 2019. 244 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Сутність ІТ-права: пошук парадигми. Право України. 2018. № 1. С. 18-29.
6. Сімсон О. ІТ-право з позицій теорії та практики, підходи до вивчення і викладання. Право України. 2018. № 1. С. 51-62.
7. Михайліна Т. В., Мазур Я. В. ІТ-Право у системі права: дискусійні моменти сучасності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія Право. Випуск 84. Ч. 3. С. 144-151.
8. Тихомиров О.О. Цивільно-правова відповідальність за інформаційні правопорушення: загально-теоретичні аспекти. Порівняльно-аналітичне право. № 1. 2015. С. 37-40.
9. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
10. Пашинський В.Й., Цьоменко А.В. Забезпечення захисту персональних даних громадян органами публічної влади в умовах війни. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Військові науки. № 4 (52), 2022. Київ, С. 50-53. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.52.50-53>

11. Про захист персональних даних : Закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481.
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
13. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>.
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>.
15. Сащенко М.І. Проблемні аспекти запобігання кіберзлочинності в Україні. «Young Scientist». 2022. № 1 (101). С. 17–20.
16. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану від 24.02.2022 № 2149-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-20#Text>.
17. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану : Закон України від 24 берез. 2022 № 2149- IX: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-20#Text>.

Холодков А. В.,аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ
ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ**

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження системи нормативно-правового регулювання адміністративно-правового захисту осіб з інвалідністю внаслідок війни. Особлива увага приділена аналізу правового статусу таких осіб, державної політики у сфері соціального захисту та механізмів реалізації їхніх прав у період воєнного стану та після завершення активної фази бойових дій. З урахуванням масштабних наслідків російської агресії проти України, актуалізується необхідність правового реагування на зростаючу кількість осіб, які зазнали поранень, втратили здоров'я чи працездатність унаслідок участі у бойових діях або перебування в зоні воєнного конфлікту.

Розкрито ключові акти законодавства, які визначають правові засади адміністративного захисту осіб з інвалідністю внаслідок війни, зокрема: Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші акти, що регламентують порядок надання допомоги, реабілітаційних послуг, медичного забезпечення, пенсійного і пільгового обслуговування. Зазначено прогалини в чинному законодавстві, які ускладнюють ефективну реалізацію прав осіб з інвалідністю, а також розглянуто проблематику доступу до адміністративних послуг у сфері охорони здоров'я, праці, житлового забезпечення та соціальної інтеграції.

На підставі проведеного аналізу обґрунтовано необхідність оновлення існуючих нормативно-правових актів з урахуванням воєнних реалій, посилення міжвідомчої координації та впровадження електронних сервісів для спрощення доступу до адміністративного захисту. Запропоновано створення спеціального органу або відомчої структури в системі виконавчої влади, відповідальної за комплексну підтримку та супровід осіб з інвалідністю внаслідок війни. Підкреслюється важливість застосування принципів доступності, недискримінації, людської гідності й поваги до прав людини в практиці адміністративно-правового захисту цієї вразливої категорії громадян.

Ключові слова: особа з інвалідністю, військовослужбовці, захист прав, публічна адміністрація, державна політика, соціалізація, права осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Kholodkov A. V. Regulatory and legal regulation of administrative and legal protection of persons with disabilities as a result of war

Abstract. The article carries out a comprehensive study of the system of regulatory and legal regulation of administrative and legal protection of persons with disabilities as a result of war. Particular attention is paid to the analysis of the legal status of such persons, state policy in the field of social protection and mechanisms for the implementation of their rights during martial law and after the end of the active phase of hostilities. Taking into account the large-scale consequences of Russian aggression against Ukraine, the need for a legal response to the growing number of persons who have been injured, lost their health or working capacity as a result of participating in hostilities or being in a military conflict zone is becoming more urgent.

Key legislative acts that determine the legal principles of administrative protection of persons with disabilities as a result of war are disclosed, in particular: the Law of Ukraine "On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection", the Code of Ukraine on Administrative Offenses and other acts that regulate the procedure for providing assistance, rehabilitation services, medical care, pension and preferential services. Gaps in the current legislation that complicate the effective implementation of the rights of persons with disabilities are indicated, and the issues of access to administrative services in the field of health care, labor, housing and social integration are also considered. Based on the analysis, the need to update existing regulatory legal acts taking into account war realities, strengthen interdepartmental coordination and implement electronic services to simplify access to administrative protection is substantiated. The creation of a special body or departmental structure in the executive branch system responsible for comprehensive support and

assistance to persons with disabilities as a result of war is proposed. The importance of applying the principles of accessibility, non-discrimination, human dignity and respect for human rights in the practice of administrative and legal protection of this vulnerable category of citizens is emphasized.

Key words: *a person with a disability, military personnel, protection of rights, public administration, state policy, socialization, rights of persons with a disability due to war.*

Постановка проблеми. Російська збройна агресія проти України спричинила безпрецедентне зростання кількості осіб, які отримали інвалідність унаслідок бойових дій. Це створило нові виклики для держави щодо забезпечення їх правового, соціального, медичного та психологічного захисту. Попри наявність нормативно-правових актів, що формально гарантують права осіб з інвалідністю, практика їх реалізації в умовах війни виявила численні прогалини, несистемність та фрагментарність правового регулювання. Особливої актуальності набуває адміністративно-правовий аспект захисту цієї категорії осіб, оскільки саме адміністративні органи здійснюють основну частину управлінських та соціальних функцій у процесі надання допомоги, реабілітації, забезпечення житлом, працевлаштування тощо.

Незважаючи на прийняття певних урядових програм, законодавчі ініціативи не завжди супроводжуються чіткими механізмами реалізації та контролю, що ускладнює доступ до пільг, медичних і реабілітаційних послуг, адміністративних процедур. У сфері правового забезпечення виявляється брак узгодженості між загальними нормами соціального захисту і спеціальними механізмами підтримки осіб з інвалідністю, пов'язаною саме з війною. Відсутність єдиної комплексної державної стратегії щодо адміністративно-правового супроводу цих громадян підсилює правову невизначеність і ставить під сумнів ефективність публічного адміністрування в умовах воєнного та поствоєнного періоду. У цьому контексті постає об'єктивна потреба в глибокому науковому дослідженні, спрямованому на удосконалення нормативно-правового забезпечення адміністративно-правового захисту осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Метою статті є здійснення характеристики нормативно-правового регулювання адміністративно-правового захисту осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання прав осіб з інвалідністю внаслідок війни були предметом дослідження Кондратенко В. М. – адміністративно-правові засоби забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю; Варгуляк О. Г. – адміністративно-правове забезпечення реалізації права осіб з інвалідністю на доступність об'єктів і послуг; Смирнова І. І., Медведева Т. А., Серьогіна О. В. досліджували проблеми соціального захисту людей з інвалідністю; Мінка Т. П., Герасімчук С. С. досліджували сучасний стан та шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання прав осіб з інвалідністю; Костюк В. Л. розкривала міжнародні стандарти права осіб з інвалідністю в умовах правової та соціальної держави.

Виклад основного матеріалу. *Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»* визначено перелік осіб, які належать до осіб з інвалідністю внаслідок війни та перераховані підстави для надання особам, зазначеним в абзаці першому цього пункту, статусу особи з інвалідністю внаслідок війни є (але не виключно). Здійснивши юридичний аналіз ст. 7 даного нормативно-правового акту, на нашу думку, варто акцентувати увагу на окремих прогалинах.

По-перше, в розділі 1 дисертації ми довели необхідність включення в даний перелік дітей, які отримали інвалідність внаслідок війни. Разом з тим, законодавець не виокремлює як окрему групу суб'єктів такі категорії осіб як наприклад, волонтери, працівники державних та приватних підприємств, які залучені до виконання воєнно-оборонних замовлень, цивільні особи та отримали інвалідність унаслідок виконання відповідних завдань під час збройних атак країни агресора. В даному випадку, принциповим є питання не просто отримати інвалідність I–III групи, а отримати статус особа з інвалідністю внаслідок війни. Адже, наявність даного

статусу дає можливість отримувати широке коло юридичних гарантій. Станом на січень 2024 року з початку повномасштабної війни 887 людей постраждало внаслідок підривів на вибухонебезпечних предметах, зокрема: 610 людей (з яких 74 дитини) дістали травми; 277 осіб загинули (із них 14 дітей). Найбільше потерпілих у Харківській, Херсонській та Миколаївській областях. За твердженням представників громадянського суспільства з 2014 року правовий статус особи з інвалідністю внаслідок війни вдалося отримати менш ніж 300 цивільним особам. Водночас тільки з лютого 2022 року ООН зафіксувала понад 32,1 тис. жертв серед цивільного населення по всій Україні, з яких 21 154 особи були поранені, інші померли.

Питання гарантій для осіб з числа працівників об'єктів критичної інфраструктури, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування (членів сімей загиблих осіб) урегульовано не Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», а Законом України «Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» [1; 2]. Втім, даний нормативно-правовий акт встановлює адміністративно-правовий статус таких осіб як «особи з інвалідністю у зв'язку з пораненням, каліцтвом, контузією або внаслідок захворювання, пов'язаних з виконанням посадових (службових, професійних) обов'язків у період військової агресії Російської Федерації проти України в районах проведення воєнних (бойових) дій або в районах, що піддавалися бомбардуванням, авіаударам та іншим збройним нападам, а у разі загибелі (смерті) зазначених осіб – на підтримку членів їхніх сімей», а не особи з інвалідністю внаслідок війни, що є суттєвим.

Основною відмінною юридичною гарантією, що відрізняє особу, яка отримала інвалідність у зв'язку з виконанням своєї професійної діяльності внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України від особи з інвалідністю є право на отримання одно-

разової грошової допомоги. Одноразова грошова допомога за шкоду життю та здоров'ю, на яку має право особа згідно із цим Законом, встановлюється у таких розмірах: 1) особам з інвалідністю I групи – 800 тисяч гривень; 2) особам з інвалідністю II групи – 500 тисяч гривень; 3) особам з інвалідністю III групи – 200 тисяч гривень; 4) у разі загибелі (смерті) – 1 мільйон гривень [1, ст. 2].

Другою правовою прогалиною, на нашу думку, є забюрократизованість процедури надання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни. Для отримання даного статусу необхідно подати значний пакет документів, включаючи медичні висновки, довідки про участь у бойових діях чи постраждалість. В умовах війни багато постраждалих не можуть зібрати всі необхідні папери через втрату документів або їх недосяжність. Відсутність єдиного визнаного механізму підтвердження участі в бойових діях чи інших подій, що призвели до інвалідності, також створює додаткові труднощі. Існуючі механізми подачі заяв через державні сервіси часто є недостатньо розвиненими та інтегрованими. Відсутність єдиного цифрового порталу для подання заяви, моніторингу її розгляду та взаємодії з різними державними органами ускладнює процес. Багато осіб у регіонах бойових дій не мають доступу до інтернету або цифрових пристроїв, що ще більше ускладнює можливість подати заяву дистанційно.

Також актуальним є питання недостатньої взаємодії між реєстрами, такими як військові облікові дані, реєстри медичних висновків та бази даних соціального захисту, призводить до того, що постраждалі змушені особисто звертатися до кількох установ для отримання необхідних довідок. В умовах війни це створює додаткове навантаження як на громадян, так і на державні установи, а також збільшує час розгляду заяв.

По-третє, ст. 13 визначено пільги, що надаються особам з інвалідністю внаслідок війни. До їх числа належать: безплатне одержання ліків, лікарських засобів, імунобіологічних препаратів та виробів медичного призначення за рецептами лікарів; позачергове безплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів),

безплатне забезпечення іншими протезами і протезно-ортопедичними виробами; позачергове обслуговування амбулаторно-поліклінічними закладами, а також позачергова госпіталізація; користування при виході на пенсію (незалежно від часу виходу на пенсію) чи зміні місця роботи поліклініками та госпіталями, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи; щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів; Виплата пенсії або щомісячного довічного грошового утримання чи державної соціальної допомоги, що виплачується замість пенсії, у підвищених розмірах (особам з інвалідністю I групи – 50 % прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, II групи – 40 %, III групи – 30 %); щорічна виплата разової грошової виплати до Дня Незалежності України (I група – 3100 грн, II група – 2900 грн, III група – 2700 гривень); позачергове обслуговування закладами та установами, що надають соціальні послуги з догляду; та ін.

Перелік визначених пільг мають декларативний характер і відсутній механізм їх надання, окрім, пільг що стосуються оплати житлово-комунальних послуг. Так, наприклад, Закон передбачає безплатне забезпечення ліками за рецептами, але на практиці пацієнти стикаються з тим, що ліки часто не доступні або лікарні не мають фінансування для їх закупівлі. Перелік лікарських засобів, які підлягають реімбурсації за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення затверджується кожного року [3]. У 2022 році послуги із санаторно-курортного лікування, за оперативною інформацією структурних підрозділів з питань соціального захисту населення обласних, Київської міської держадміністрацій станом на 30.12.2022 р. отримали 1 081 особа з числа постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб. Також, Міністерством у справах ветеранів України було направлено ряд запитів до урядів інших

країн для забезпечення проходження лікування і реабілітації Захисниками України за кордоном. У результаті було досягнуто низки домовленостей що сприяло відправці за кордон 37 осіб (Бельгія – 17, Норвегія – 1, Фінляндія – 1, Данія – 1, Латвія – 4, Польща – 2, Франція – 3, Німеччина – 4, Литва – 1, США – 1, Голландія – 2). Станом на 30.12.2022 8 осіб завершило курс реабілітації [4].

Основні засади створення правових, соціально-економічних, організаційних умов для усунення або компенсації наслідків, спричинених стійким порушенням здоров'я, функціонування системи підтримання особами з інвалідністю фізичного, психічного, соціального благополуччя, сприяння їм у досягненні соціальної та матеріальної незалежності визначено в Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні».

Даним Законом визначено право осіб, які у період дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях під час служби, трудової та іншої діяльності, проживання на відповідній території отримали поранення, контузію, каліцтво або захворювання внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України, перебуваючи безпосередньо в районах проведення воєнних (бойових) дій та у період здійснення воєнних (бойових) дій або в районах, що піддавалися бомбардуванням, авіаударам та іншим збройним нападам, у частині забезпечення їх допоміжними засобами реабілітації, медичними виробами, реабілітаційними послугами незалежно від встановлення їм інвалідності у порядку та на умовах, визначених Кабінетом Міністрів України на реабілітацію.

Законом України «Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» встановлено право на призначення і виплату одноразової грошової допомоги за шкоду життю та здоров'ю мають особи з числа працівників об'єктів критичної інфраструктури, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, які стали особами з інвалідністю у зв'язку

з пораненням, каліцтвом, контузією або внаслідок захворювання, пов'язаних з виконанням посадових (службових, професійних) обов'язків у період військової агресії Російської Федерації проти України в районах проведення після 24 лютого 2022 року воєнних (бойових) дій або в районах, що піддавалися після цієї дати бомбардуванням, авіаударам та іншим збройним нападам.

У разі загибелі (смерті) особи, яка має таке право на одноразову грошову виплату мають право члени сімей загиблих (померлих) такої особи. До числа яких належать: діти, у тому числі усиновлені, зачаті за життя загиблої (померлої) особи та народжені після її смерті, а також діти, стосовно яких загибла (померла) особу за її життя було позбавлено батьківських прав; один із подружжя, який пережив загибла (померла) особу; батьки (усиновлювачі) загиблої (померлої) особи, якщо вони не були позбавлені стосовно неї батьківських прав або їхні батьківські права були поновлені на час її загибелі (смерті); внуки загиблої (померлої) особи, якщо на момент її загибелі (смерті) їх батьки загинули (померли); жінка (чоловік), з якою (з яким) загибла (померла) особа проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, за умови що цей факт встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили; утриманці загиблої (померлої) особи, визначені відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [1, ст. 1].

Аналізуючи норми законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та «Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» щодо процедури та розміру компенсаційної виплати суб'єкта, який може отримати шкоду життю та здоров'ю, на нашу думку, є явні правові прогалини.

Одним із суб'єктів членів сім'ї загиблих (померлих) осіб належать жінка (чоловік), з якою (з яким) загибла (померла) особа проживали однією сім'єю, але не перебу-

вали у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі. Однак, для набуття права на отримання компенсаційних виплат даний факт повинен бути підтверджений рішенням суду, яке набрало законної сили. Наявність обов'язкового рішення суду про факт сімейних відносин може суперечити ст.ст. 60, 74 Сімейного кодексу України, де визначено види об'єктів права спільної сумісної власності та право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі [5, ст. 60, 74].

Ще одним законодавчим актом, що урегульовує питання адміністративно-правового захисту прав осіб з інвалідністю внаслідок війни є Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Положення даного акту визначають право на призначення дострокової пенсії за віком особам з інвалідністю внаслідок війни та дружині (чоловіку), якщо вони не взяли повторний шлюб, дітям, які стали особами з інвалідністю до досягнення повноліття, і батьки, яким надано статус сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, відповідно до абзацу четвертого пункту 1 статті 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», пункту 1 статті 10 зазначеного Закону – після досягнення чоловіками 55 років, жінками – 50 років та за наявності страхового стажу не менше 25 років у чоловіків і не менше 20 років у жінок [6].

Ще одним законодавчим актом, який визначає права осіб з інвалідністю внаслідок війни з числа військовослужбовців є Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Даним нормативно-правовим актом визначено право на соціальну та професійну адаптацію осіб, які звільняються або звільнені з військової служби з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, члени сімей таких осіб, члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України, визначені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Організація соці-

альної та професійної адаптації зазначеної категорії осіб провадиться центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності, членів сімей таких осіб і членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України. Порядок та умови забезпечення соціальної та професійної адаптації визначаються Кабінетом Міністрів України [7, ст. 8]. Також ст. 11 даного Закону України визначено право військовослужбовців на охорону здоров'я, медичну допомогу та біологічне батьківство (материнство), а також надання безоплатної психологічної допомоги. Наявність даних норм означає, що безоплатна психологічна допомога відповідним категоріям осіб є державною гарантією.

Законом України «Про соціальні послуги» визначено хто є отримувачами соціальних послуг – це особи/сім'ї, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах, яким надаються соціальні послуги [8]. Особи з інвалідністю внаслідок війни є однією з найуразливіших категорій населення, яка потребує особливого захисту та підтримки. Їхня життєдіяльність часто ускладнена фізичними, психологічними та соціальними викликами, зумовленими війною. Тому вони мають право

на отримання соціальних послуг, які спрямовані на забезпечення їхніх основних потреб, підтримку у повсякденному житті та інтеграцію в суспільство.

Соціальні послуги для осіб з інвалідністю внаслідок війни полягають в наступному: надання адресної державної допомоги, компенсацій та пільг, таких як знижки на оплату житлово-комунальних послуг, забезпечення медикаментами або засобами реабілітації; організація одноразових виплат або регулярної соціальної допомоги для покриття базових життєвих потреб; надання фізичної, медичної та психологічної реабілітації для відновлення здоров'я і адаптації до нових умов життя; залучення до програм соціальної та професійної реабілітації, включаючи навчання нових професій або підвищення кваліфікації; допомога в побутових питаннях, наприклад, забезпечення догляду вдома, доставки продуктів харчування, ліків тощо; забезпечення доступного транспорту для переміщення осіб з інвалідністю, зокрема в умовах міської або сільської місцевості; організація правової допомоги для оформлення пільг, субсидій та інших видів соціальної підтримки; проведення заходів для інтеграції осіб з інвалідністю у суспільство, включаючи підтримку участі у культурних, освітніх та спортивних подіях; створення інклюзивного середовища в навчальних закладах, на робочих місцях та у громадських просторах; тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України: Закон України від 20 березня 2023 року № 2980-IX. Відомості Верховної Ради, 2023. № 63. Ст. 211.
2. Деякі питання соціального захисту осіб, які мають особливі та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, ветеранів війни та осіб, що працюють в спеціальних умовах: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 р. № 1396. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396-2023-%D0%BF#Text>
3. Перелік лікарських засобів, які підлягають реімбурсації за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення, станом на 12 лютого 2024 року: затв. Наказом Міністерства охорони здоров'я України 20 лютого 2024 року № 279. URL: https://moz.gov.ua/uploads/10/53743-dn_279_20022024_dod_1.pdf
4. Медичні послуги для ветеранів війни та членів їх сімей. URL: <https://ichnya.crl.net.ua/novyny/medychni-poslugu-dlya-veteraniv-vijny-ta-chleniv-yih-simej/#page-content>
5. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. Відомості Верховної Ради України, 2002. № 21-22, ст. 135.

6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. Відомості Верховної Ради України, 2003. №№ 49-51. Ст. 376.

7. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. Відомості Верховної Ради України, 1992. № 15. Ст. 190.

8. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. Відомості Верховної Ради, 2019. № 18. Ст. 73.

Цвіркун Ю. І.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

Лаухін Д. Ф.,
аспірант
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ЩОДО ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТАЄМНИЦІ УХВАЛЕННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАКОНОДАВСТВА ІНШИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Анотація. У статті здійснено аналіз норм, що регулюють питання таємниці ухвалення судового рішення, а також міжнародно-правових механізмів забезпечення таємниці ухвалення судового рішення в зарубіжних країнах.

Акцентовано увагу на тому, що в цивільному, господарському та адміністративних судових процесах України донедавна нарадча кімната була практичним інструментом, який давав можливість судді чи колегії суддів помірковано обговорити обставини справи та ухвалити судові рішення, не зазнаючи будь-якого впливу збоку, оскільки приміщення нарадчої кімнати розташовувалось у приміщенні суду і доступ сторонніх осіб до нього був суворо заборонений. Крім того, нарадча кімната дисциплінувала суддів, які виходили до неї безпосередньо відразу після стадії судових дебатів або з'ясування обставин справи та дослідження доказів і перебували там без можливості доступу до них працівників апарату суду чи сторін аж до моменту ухвалення судового рішення, що сприяло своєчасності відправлення правосуддя.

При цьому підкреслено, що існування в Україні інституту «Таємниця нарадчої кімнати» було і є, ураховуючи кримінальне судочинство, однією із гарантій неупередженості та незалежності суддів та одним із запобіжників незаконного впливу на них під час ухвалення рішення. «Нарадча кімната» була і ще є історичним атрибутом або навіть ритуалом вітчизняного судового процесу, який має важливе практичне призначення та є чинником, який запобігає втручанню у діяльність суддів та суду.

Разом з тим зауважено, що впровадження інституту «Таємниця ухвалення судового рішення» замість рудиментарного інституту «Таємниця нарадчої кімнати» за аналогією із сусідніми західними країнами повинно забезпечувати перевагу суті над формою. Така зміна може сприяти поглибленню зв'язків із нашими західними сусідами і разом з тим, по мірі розвитку, віддалятиме від радянського спадку. Окрім того, у впровадженні інституту «Таємниця ухвалення судового рішення» проглядається глобальний вплив правової системи Європейського Союзу (далі – ЄС) на національні правові системи, зокрема й України.

За результатами викладеного дослідження з порівняння законодавчих актів України та низки країн – членів ЄС зроблено висновки, що ліквідація інституту «Таємниця нарадчої кімнати» повинна мати позитивний вплив на процеси поглиблення інтеграції національного законодавства із законодавствами країн ЄС. Запровадження інституту «Таємниця ухвалення судового рішення» замість «Таємниці нарадчої кімнати» відходить від радянських наративів, сприяє гармонізації українського законодавства до права ЄС, що в цілому має вплинути на ефективність функціонування судової системи України. Водночас, наголошено на необхідності подальшого дослідження зазначеної проблематики через призму практичної діяльності, адже виключно через детальний аналіз судової практики можна буде дійти обґрунтованого висновку про правильність впроваджених змін, чи є такі зміни доцільними і чи є вони прийнятними для національної правової системи. Оновлені процесуальні норми вводять правові категорії, яких до цього не було у вітчизняному процесуальному праві. Усі вони мають бути апробовані на практиці та заслуговують на подальше ретельне наукове вивчення.

Ключові слова: таємниця ухвалення судового рішення, таємниця нарадчої кімнати, інтеграція національного законодавства, законодавство Європейського Союзу.

Tsvirkun Yu. I., Laukhin D. F. On legal mechanisms for ensuring the secret of adoption of a court decision in accordance with the legislation of Ukraine and the legislation of other foreign countries

Abstract. The article analyzes the rules governing the secrecy of court decision-making, as well as the international legal mechanisms for ensuring secrecy of court decision-making in foreign countries.

The author emphasizes that until recently, in civil, commercial and administrative court proceedings in Ukraine, the deliberation room was a practical tool which allowed a judge or a panel of judges to discuss the circumstances of a case in a moderate manner and make a court decision without being subject to any outside influence, since the deliberation room was located in the courtroom and access to it by unauthorized persons was strictly prohibited. In addition, the deliberation room disciplined the judges, who went to it immediately after the stage of court debates and stayed there without access to the court staff or the parties until the judgment was rendered, which contributed to the timely administration of justice.

It is emphasized that the existence of the institution of the “Secret of the Deliberation Room” in Ukraine was and is, taking into account criminal proceedings, one of the guarantees of impartiality and independence of judges and one of the safeguards against illegal influence on them during decision-making. The “Deliberation Room” was and still is a historical attribute or even a ritual of the domestic judicial process, which has an important practical purpose and is a factor that prevents interference in the activities of judges and the court.

At the same time, it is noted that the introduction of the institution of “Secrecy of court decision-making” instead of the rudimentary institution of “Secrecy of the deliberation room”, similar to neighboring Western countries, should ensure that substance prevails over form. Such a change could contribute to deepening ties with our Western neighbors and at the same time, as it develops, move us away from the Soviet legacy. In addition, the introduction of the institution of “secrecy of judicial decision-making” shows the global influence of the European Union (EU) legal system on national legal systems, including Ukraine’s.

Based on the results of the above study comparing the legislative acts of Ukraine and a number of EU member states, the author concludes that the elimination of the “Deliberation room secrecy” institution should have a positive impact on the processes of deepening the integration of national legislation with the legislation of EU countries. The introduction of the institution of “secrecy of court decision-making” instead of “Secrecy of the deliberation room” departs from the Soviet narratives, promotes harmonization of Ukrainian legislation with EU law, which should generally affect the efficiency of the Ukrainian judicial system. At the same time, the author emphasizes the need for further research of this issue through the prism of practical activity, since only through a detailed analysis of judicial practice will it be possible to come to a reasonable conclusion about the correctness of the changes implemented, whether such changes are appropriate and acceptable for the national legal system. The updated procedural rules introduce legal categories that were not previously present in the domestic procedural law at all. All of them should be tested in practice and deserve further thorough scientific study.

Key words: *the secrecy of court decision-making, secrecy of the deliberation room, integration of national legislation, European Union legislation.*

Вступ. Відповідно до статті 126 Конституції України незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Крім того, статтю 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що незалежність судді забезпечується, зокрема, порядком здійснення правосуддя, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення тощо.

До недавнього часу одним із механізмів забезпечення таємниці ухвалення судового рішення був інститут «нарадчої кімнати». Проте нові законодавчі ініціативи покликані переглянути вказаний інститут і привести законодавство в цій частині у відповідність до європейської традиції.

Питання ухвалення рішення суду є ключовим елементом будь-якого судочинства, тому що це результат судового розгляду, яким підводяться підсумки всієї процесуальної діяльності суду, та є фінальним актом, яким завершується правосуддя.

Ураховуючи загальні положення норм національного процесуального права, суди ухвалюють рішення, постанови іменем України негайно після закінчення судового розгляду. До недавніх законодавчих змін, для ухвалення рішень суд видалявся до нарадчої кімнати – окремого спеціально обладнаного приміщення суду, призначеного для обговорення суддями наслідків розгляду справ та постановлення в них рішень. Під час ухвалення судового рішення ніхто не мав права перебувати у нарадчій кімнаті, окрім складу

суду, який розглядає справу. Також під час перебування у нарадчій кімнаті суддя не мав права розглядати інші судові справи. Судді не мали права розголошувати хід обговорення та ухвалення рішення у нарадчій кімнаті. Порушення таємниці нарадчої кімнати було однією із підстав для скасування рішення суду в апеляційному чи касаційному порядку. Розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати було самостійною підставою дисциплінарної відповідальності судді.

Автори проєкту Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень (реєстр. № 9445 від 30 червня 2023 року), яким передбачається скасування інституту «нарадчої кімнати», вважають, що останній був невід'ємною частиною відкритого судового процесу, і зважаючи на умови сьогодення має вигляд надмірного формалізму та не відповідає ані меті запровадження терміну «Таємниця нарадчої кімнати», яка насамперед має передбачати заборону втручання та впливу на прийняття судового рішення, ані суті судової діяльності, яка передбачає здійснення ефективного правосуддя в розумні строки.

Актуальність досліджуваної теми полягає у тому, що в Україні триває судова реформа, яка покликана привести судочинство України у відповідність до європейських стандартів та забезпечити захист прав, свобод та законних інтересів громадян шляхом своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права. Перегляд питання щодо існування інституту нарадчої кімнати невід'ємно пов'язаний із реформуванням сфери правосуддя і направлений на досягнення неупередженого судового розгляду та унормування питання щодо строків ухвалення судових рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання доцільності інституту «Таємниця нарадчої кімнати» та потреби відповідних законодавчих змін досліджували О. Гарський, М. Гудима, М. Гудима-Підвербецька, Д. Луспенник, А. Потапенко, П. Прохоров, Н. Сакара,

Д. Свояк, О. Хотинська-Нор та ін. Однак аналіз тих наукових публікацій, в яких здійснено вивчення цієї проблеми, вказує на те, що вона й досі потребує подальшого комплексного дослідження.

Метою статті є аналіз норм, що регулюють питання таємниці ухвалення судового рішення, а також розгляд міжнародно-правових механізмів забезпечення таємниці ухвалення судового рішення в окремих країнах.

Виклад основного матеріалу. 08 лютого 2025 року набрав чинності Закон України від 19.12.2024 № 4173-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень» (далі – Закон № 4173-IX), яким було виключено інститут нарадчої кімнати із цивільного, адміністративного та господарського процесів у судах усіх інстанцій.

У пояснювальній записці до проєкту даного Закону зокрема зазначено, що підставою для його розроблення було забезпечення координованості та збалансованості процесу удосконалення з урахуванням подальшої гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу та підвищення ефективності організації судової влади та інститутів правосуддя, зміцнення довіри до них суспільства [1].

Законом № 4173-IX внесено зміни до Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України, зокрема: – вилучено положення про те, що після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати. Натомість передбачається, що після судових дебатів суд оголошує про перехід до стадії ухвалення рішення та орієнтовний час його проголошення в цьому самому судовому засіданні; – у виняткових випадках, залежно від складності справи, суд може відкласти ухвалення та проголошення рішення на строк не більш як на десять днів з дня переходу до ухвалення рішення, оголосивши дату та час його проголошення; – інститут процесуального права «Таємниця нарадчої кімнати» змінюється на «Таємниця ухвалення судового рішення». Встановлю-

ється, що під час ухвалення судового рішення суддя не має права обговорювати обставини справи та зміст судового рішення з іншими особами, крім складу суду, який розглядає справу. Втручання в процес ухвалення судом судового рішення забороняється. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення судового рішення.

Водночас, позиції суб'єктів, до повноважень яких віднесено здійснення юридичної експертизи проєктів законодавчих актів та думки фахівців у галузі права щодо необхідності таких законодавчих змін розділились. Зокрема, Вища рада правосуддя та Головне юридичне управління Верховної Ради України висловили свої зауваження та незгоду зі змінами, які передбачалися у відповідному законопроєкті.

Головне юридичне управління Верховної Ради України (далі – ГЮУ ВРУ) вважає, що існуючий нині порядок ухвалення судових рішень у нарадчій кімнаті є процесуальною гарантією незалежності та неупередженості суддів, які є необхідними складниками права на справедливий судовий розгляд, а тому він не може бути змінений у спосіб, що запропонований проєктом. Крім цього, в своїх зауваженнях ГЮУ ВРУ зокрема зазначає, що відхід від нарадчої кімнати може порушити принцип «незалежності суду»; буде порушувати уніфікацію процесуальних кодексів, зокрема у Кримінальному процесуальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення такий інститут збережеться і продовжить існувати; містить неоднозначні положення щодо можливості відкладення ухвалення та проголошення судового рішення у «виняткових випадках», не зазначаючи переліку чи ознак таких виняткових випадків; не конкретизує місце, у якому суд має ухвалювати рішення [2].

Вища рада правосуддя (далі – ВРП) у своєму консультативному висновку щодо законопроєкту № 9445, затвердженого рішенням від 25 липня 2024 року № 2322/0/15-24, не підтримала законопроєкт № 9445 у запропонованій редакції і вважає недостатньо аргументованими зміну стадій судового процесу і, як наслідок, – заміну інституту нарадчої кімнати на інститут таємниці ухвалення рішення.

Свій консультативний висновок ВРП обґрунтувала, виходячи з наступних тверджень: – ухвалення судових рішень у нарадчій кімнаті є гарантією незалежності та неупередженості суддів, які є необхідними складниками права на справедливий судовий розгляд; – відповідно до частини другої статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється; – відсутність можливості постановлення ухвали про поновлення судового розгляду; – залишення інституту нарадчої кімнати у Кримінальному процесуальному кодексі України [3].

Суддями Верховного суду Д. Луспеником і Н. Сакарою наведено сім аргументів на підтримку позиції щодо недоцільності скасування інституту нарадчої кімнати. Вони зазначають, що навряд чи доцільним є проведення певного «спрощення» процедур судочинства, особливо в умовах воєнного стану, що прямо заборонено частиною другою статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», згідно з якою скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. У зв'язку із наведеним, на погляд цих юристів-практиків, усунення правила щодо ухвалення судового рішення в нарадчій кімнаті є взагалі недоречним, а наразі – взагалі не на часі [4].

Проте, попри деякі критичні зауваження, загалом законопроєкту № 9445 було висловлено підтримку Верховним Судом, Радою суддів України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Деснянським районним судом м. Чернігова, а також фахівцями Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національного університету «Одеська юридична академія», Львівського національного університету імені Івана Франка, що підтверджується відповідними листами, поданими у вигляді додатків до першого читання.

У сучасних наукових дослідженнях науковців та юристів-практиків інститут «нарадчої кімнати» переважно оцінюється як рудимент радянського законодавства, масив якого формувався в умовах тоталітаризму, що слугує серед іншого аргументом на користь про-

позицій щодо його вилучення із процесуального законодавства.

Ключовими перевагами законодавчих змін, на думку О. Хотинської-Нор, А. Потапенка та Д. Свояка, є: – оптимізація судового процесу: змінами значно розширено межі розсуду судді щодо організації роботи під час ухвалення та проголошення судових рішень; – гармонізація національного законодавства із законодавством Європейського Союзу та вилучення рудиментів; – цифровізація: передумови подальшого розвитку дистанційного правосуддя, позитивні висновки стосовно цифровізації, що містяться у звіті Європейської комісії щодо України (8.11.2023); – економія бюджетних коштів: за нормами ДБН у всіх судах передбачена наявність спеціально обладнаних приміщень – нарадчих кімнат. Натомість за статистикою Державної судової адміністрації України нарадчими кімнатами забезпечено лише 22% залів судів; – забезпечення безпеки суддів, працівників апаратів судів та учасників судових процесів, зокрема у прифронтових судах [5].

Також необхідність внесення зазначених вище законодавчих змін обґрунтовується тим, що за результатами аналізу процесуального законодавства низки європейських країн, а також таких країн, як Сполучені Штати Америки, Канада та Великобританія встановлено відсутність такого поняття як «нарадча кімната».

Зокрема, законодавством Німеччини, Швейцарії та Великої Британії не передбачено правил щодо обов'язкового ухвалення судових рішень у нарадчій кімнаті. Цивільним процесуальним законодавством Франції та Польщі хоча і встановлено таємність наради суддів, однак не передбачено наявності для цього кімнати чи спеціального приміщення. За кодексом про цивільну процедуру Італії рішення обговорюється таємно в залі засідань колегії. Цивільне процесуальне законодавство США та Канади не передбачають ні таємної наради суддів, ні, тим паче, інституту «нарадчої кімнати» [5].

Республіка Польща постає прикладом для України, оскільки, не дивлячись на те, що вона теж входила до країн так званого «соціалістичного табору», країна вже тривалий

час є членом Європейського Союзу і успішно здійснює адаптацію свого законодавства до європейського законодавства.

Проаналізуємо та порівняємо законодавство Польщі і України щодо правових механізмів забезпечення таємниці ухвалення судового рішення, зокрема в частині розгляду адміністративних справ, більш детально.

Із положень статті 45 Конституції Республіки Польща випливає, що обов'язку зберігати таємницю судового засідання слід суворо дотримуватися – адже це служить збереженню незалежності суду на благо громадян та їхнього права на суд [6].

Згідно із § 1-2 статті 85 Закону Польщі «Про систему устрою загальних судів» суддя зобов'язаний зберігати в таємниці обставини справи, про які йому стало відомо завдяки його посаді, за межами відкритого судового засідання. Обов'язок зберігати таємницю продовжується навіть після припинення службових відносин [7].

У відповідності до § 1 статті 137 Закону Польщі «Про судочинство в адміністративних судах» суд виносить рішення після закритого засідання суддів. Хід обговорення та голосування щодо рішення є таємним... Нарада включає в себе обговорення, голосування щодо рішення, яке буде прийняте, і основними мотивами рішення, а також виписка резолютивної частини рішення [8].

Водночас, пункт 2 § 10 Розпорядження Міністра юстиції Польщі від 18.06.2019 «Правила роботи загальних судів» містить положення, яке передбачає, що поруч із залом судових засідань, в міру можливостей, слід виділити кімнату для нарад. Одна кімната для нарад може бути призначена для більш ніж одного залу судових засідань [9].

Таким чином, законодавство Польщі, як і інших зазначених зарубіжних країн не містить інституту нарадчої кімнати, а концентрує увагу на необхідності збереження таємниці щодо ухвалення судового рішення.

До внесення указаних вище змін, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон № 1402-VIII) у пункті 5 частини сьомої статті 56 закріплював: «Суддя зобов'язаний не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється зако-

ном, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання. Тепер пункт 5 частини сьомої статті 56 Закону № 1402-VIII в редакції Закону № 4173-IX передбачає: «Суддя зобов'язаний не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю ухвалення судового рішення і закритого судового засідання» [10].

Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) в попередній редакції зокрема закріплював такі положення: «Після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (приміщення, спеціально призначеного для ухвалення судових рішень) для ухвалення рішення у справі, оголосивши орієнтовний час його проголошення (ч. 1 ст. 227 КАСУ). Під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу. Під час перебування в нарадчій кімнаті суддя не має права розглядати інші судові справи. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення рішення в нарадчій кімнаті (ч.ч. 1–3 ст. 228 КАСУ). Суди ухвалюють рішення іменем України негайно після закінчення судового розгляду. Рішення та постанови приймаються, складаються і підписуються в нарадчій кімнаті складом суду, який розглянув справу (ч.ч. 1–2 ст. 243 КАСУ)». Наразі КАСУ, ураховуючи зміни, передбачені Законом № 4173-IX, встановлює: «Після судових дебатів суд оголошує про перехід до стадії ухвалення судового рішення та час його проголошення в цьому судовому засіданні. У виняткових випадках, залежно від складності справи, суд може відкласти ухвалення та проголошення судового рішення на строк не більше десяти днів з дня переходу до стадії ухвалення судового рішення, оголосивши дату та час його проголошення (ч. 1 ст. 227 КАСУ). Під час ухвалення судового рішення суддя не має права обговорювати обставини та матеріали справи, застосування норм права та судову практику в цій справі, а також зміст судового рішення з іншими особами, крім складу суду, який розглядає справу. Втручання у процес ухвалення судом судового рішення забороняється. Судді не мають права розголошувати хід обговорення

та ухвалення судового рішення. Обговорення та ухвалення судового рішення відбуваються у приміщенні суду (ч.ч. 1–4 ст. 228 КАСУ). Суди ухвалюють рішення, постанови іменем України негайно після закінчення судового розгляду, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Рішення та постанови ухвалюються, складаються і підписуються складом суду, який розглянув справу (ч.ч. 1–2 ст. 243 КАСУ)» [11].

Отже, впровадження інституту «Таємниця ухвалення судового рішення» замість рудиментарного інституту «Таємниця нарадчої кімнати» за аналогією із сусідніми західними країнами повинно забезпечувати перевагу суті над формою. Такий відхід може сприяти поглибленню зв'язків із нашими західними сусідами і разом з тим, по мірі розвитку, буде віддаляти від радянського спадку. Окрім того, у впровадженні інституту «Таємниця ухвалення судового рішення» проглядається глобальний вплив правової системи ЄС на національні правові системи, зокрема України. Ліквідація застарілих підходів до розуміння таємниці судового процесу в частині ухвалення рішень та перебігу нарад матиме позитивний вплив на генезис права у відповідності до вибраного Україною напрямку з європейської інтеграції.

Однак звернемо увагу на інші окремі правові акти Європейського Союзу (далі – ЄС), що регулюють питання прийняття судових рішень.

Так, чинна редакція статті 2 Протоколу (№ 3) про Статут Суду Європейського Союзу (Протокол про Статут Суду Європейського економічного співтовариства) від 17.04.1957 року передбачає, що кожен суддя перед вступом на посаду повинен перед Судом, який засідає у відкритому засіданні, скласти присягу, що він виконуватиме свої обов'язки неупереджено й сумлінно та зберігатиме таємницю обговорення, що здійснюватиметься Судом [12].

Пункти 1–2 правила 22 (Наради) чинної редакції Регламенту Європейського суду з прав людини від 18.09.1959 року закріплюють, що наради суддів проводяться за закритими дверима. Зміст обговорень не розголошується. У нарадах беруть участь лише

судді. Можуть бути присутніми Секретар Суду чи особа, призначена замість нього, а також службовці секретаріату і перекладачі, допомога яких вважається необхідною. Якщо прийняте спеціальне на те рішення Суду, присутність жодної іншої особи не допускається [13].

У рішенні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в справі «Лобо Мачадо проти Португалії» від 20.02.1996 зазначається, що беручи до уваги важливість рішення, винесеного Верховним судом, та характер думки заступника генерального прокурора, а також неможливість для заінтересованої особи бути поінформованим про неї до оголошення судової постанови та відповіді на неї, ЄСПЛ встановив порушення права заявника на дотримання принципу змагальності під час судового провадження у його справі. Отже, мало місце порушення статті 6 Конвенції. Порушення права на справедливий суд було посилено фактом присутності заступника генерального прокурора на засіданні Верховного суду за зачиненими дверима. Отже, прокурор скористався додатковою можливістю вкотре наполягти на своїй думці у нарадчій кімнаті, відчуваючи себе захищеним від будь-якого заперечення на кшталт змагальності [14].

Також слід зауважити, ЄСПЛ в своїх рішеннях виокремлює такі основні чотири складники суддівської незалежності: спосіб призначення, строк повноважень, наявність гарантій проти зовнішнього тиску – включно з тиском у бюджетних питаннях – та те, чи правосуддя має вигляд незалежного й безстороннього [15].

Отже, важливо акцентувати, що у цивільному, господарському та адміністративному судових процесах України нарадча кімната була практичним інструментом, який давав можливість судді чи колегії суддів помірквано обговорити обставини справи та ухвалити судові рішення, не зазнаючи будь-якого впливу збоку, оскільки приміщення нарадчої кімнати розташовувалось у приміщенні суду і доступ сторонніх осіб до нього був суворо заборонений. Крім того, нарадча кімната дисциплінувала суддів, які виходили до неї безпосередньо відразу після стадії судових дебатів

або з'ясування обставин справи та дослідження доказів і перебували в ній окремо від сторін та працівників апарату суду, без можливості доступу до суддів, до моменту ухвалення судового рішення, що сприяло своєчасності відправлення правосуддя.

Як зазначила Вища рада правосуддям у вказаному вище консультативному висновку, метою принципу таємниці нарадчої кімнати є відмежування судді (складу суду) від можливості впливу сторонніх осіб та надання суду можливості скласти свою думку у справі через необхідність самотнього міркування або міркування у складі колегії суддів. Відсутність можливості процесуального «усамітнення» судді або колегії суддів для обговорення обставин справи істотно впливає на підвищення корупційних ризиків, ризиків спроб впливу на суддів, що, своєю чергою, беззаперечно впливає на авторитет правосуддя [3].

Законодавцем при прийнятті Закону № 4173-IX по суті не враховано специфіки різних видів судових проваджень та колегіальності розгляду судових справ. Також не обґрунтовано чому інститут «Таємниці нарадчої кімнати» замінено на інститут «Таємниці ухвалення судового рішення» в цивільному, господарському та адміністративному процесах, але положення кримінального процесуального законодавства не зазнали жодних змін щодо цього.

Крім цього, «спрощення» процедур судочинства в умовах правового режиму воєнного стану наразі вбачається недоцільним, оскільки це суперечить нормі частини другої статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Слід погодитись, що існування в Україні інституту «Таємниці нарадчої кімнати» було і є, ураховуючи кримінальне судочинство, однією із гарантій неупередженості та незалежності суддів та одним із запобіжників незаконного впливу на них під час ухвалення рішення. «Нарадча кімната» була і ще є історичним атрибутом або навіть ритуалом вітчизняного судового процесу, який має важливе практичне призначення та є чинником, який запобігає втручанню у діяльність суддів та суду.

Як новий інститут – «Таємниця ухвалення судового рішення» – буде адаптований юристами-практиками і як «проживеться» в практичній площині безпосередньо під час вирішення судових справ та ухвалення судових рішень покаже час, оскільки попередній інститут, який регулював питання таємниці нарадчої кімнати, проіснував досить тривалий період і, можна сказати, глибоко укорінився в правовій системі України.

Висновки з дослідження і перспективи подальшого наукового пошуку. За результатами викладеного дослідження з порівняння законодавчих актів України та низки країн членів Європейського Союзу можна робити висновки, що ліквідація інституту «Таємниця нарадчої кімнати» повинна мати позитивний вплив на процеси поглиблення інтеграції національного законодавства із законодавствами країн ЄС. Запровадження

інституту «Таємниця ухвалення судового рішення» замість «Таємниці нарадчої кімнати» відходить від радянських наративів, сприяє гармонізації українського законодавства із правом ЄС, що в цілому має вплинути на ефективність функціонування судової системи України. Водночас варто наголосити на необхідності подальшого дослідження зазначеної проблематики через призму практичної діяльності, адже виключно через детальний аналіз судової практики можна буде дійти обґрунтованого висновку про правильність впроваджених змін, чи були такі зміни доцільними і чи є прийнятними для національної правової системи. Оновлені процесуальні норми вводять правові категорії, яких до цього не було у вітчизняному процесуальному праві. Усі вони мають бути апробовані на практиці та заслуговують на подальше ретельне наукове вивчення і аналіз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень». URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/00436095-a046-454f-a8b4-fc37eafed4f6>.
2. Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради України до проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень (реєстраційний № 9445), URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42180>.
3. Рішення Вищої ради правосуддя від 25 липня 2024 року № 2322/0/15-24 «Про надання консультативного висновку щодо законопроекту № 9445», URL: <https://www.hcj.gov.ua/doc/doc/46769>.
4. Луспенник Д., Сакара Н. Нарадча кімната: надмірний формалізм чи запорука справедливого судового розгляду. Судово-юридична газета. 2023. 17 лист. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/285980-naradchakimnatanadmirniy-formalizm-chi-zaporuka-spravedlivogo-sudovogo-rozglyadu>
5. Хотинська-Нор О., Потапенко А., Свояк Д. Основні новели Закону № 4173-IX щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень: коментарі членів авторського колективу законодавчих пропозицій. 2025. 27 січ. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/321569-osnovnye-novelly-zakona-no4173-ix-po-usovershenstvovaniyu-prinyatiya-i-provozglasheniya-sudebnykh-resheniy-kommentarii-chlenov-avtorskogo-kollektiva-zakonodatelnykh-predlozheniy?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR0wTNwVuriw6AaXq6VWwUQZqIkUdDW16L1WC1ZbjtLSFyyTW8zzX_5_0_aem_7h5CGGmFu2qQ5-hDDulaQg.
6. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780486>.
7. Prawo o ustroju sądów powszechnych: Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Dz.U. 2001 nr. 98 poz 1070. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20010981070>.
8. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi: Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. Dz.U. 2002 nr. 153 poz. 1270. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20021531270>.
9. Regulamin urzędowania sądów powszechnych: Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 czerwca 2019 r. Dz. U. 2019 poz. 1141. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190001141>.
10. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n1589>.
11. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

12. Protocol (№ 3) on the Statute of the Court of Justice of the European Union (Protocol on the Statute of the Court of Justice of the European Economic Community) of April 17, 1957. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2016-08/tra-doc-en-div-c-0000-2016-201606984-05_00.pdf.

13. Rules of Procedure of the European Court of Human Rights of September 18, 1959. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng.

14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лобо Мачадо проти Португалії» («Lobo Machado v. Portugal») від 20 лютого 1996 року. URL:

[file:///C:/Users/georg/Downloads/CASE%20OF%20LOBO%20MACHADO%20v.%20PORTUGAL%20-%20\[Ukrainian%20Translation\]%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf](file:///C:/Users/georg/Downloads/CASE%20OF%20LOBO%20MACHADO%20v.%20PORTUGAL%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf).

15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» («Campbell and Fell v. the United Kingdom») від 28 червня 1984 року. URL: [file:///C:/Users/georg/Downloads/CASE%20OF%20FOX,%20CAMPBELL%20AND%20HARTLEY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20\(ARTICLE%2050\)%20-%20\[Ukrainian%20Translation\].pdf](file:///C:/Users/georg/Downloads/CASE%20OF%20FOX,%20CAMPBELL%20AND%20HARTLEY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20(ARTICLE%2050)%20-%20[Ukrainian%20Translation].pdf).

Шуліка Є. Є.,аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ УКРАЇНИ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Анотація. У статті розглядається система суб'єктів публічного адміністрування, які здійснюють регулювання та нагляд за діяльністю комерційних банків України в умовах особливого періоду. Обґрунтовано, що в умовах війни банківський сектор є не лише критично важливою частиною економіки, а й інструментом державної стійкості та безпеки. Саме тому діяльність комерційних банків потребує ефективної координації та контролю з боку широкого кола суб'єктів публічної адміністрації. У статті проаналізовано функціональні повноваження таких органів, як Національний банк України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Антимонопольний комітет, Державна служба фінансового моніторингу, Рада національної безпеки і оборони та інші.

Зазначено, що Національний банк України є ключовим суб'єктом публічного адміністрування у сфері банківського регулювання, який здійснює монетарну політику, банківський нагляд, ліцензування та антикризове управління. Проте в умовах особливого періоду роль координаційного органу поступово переходить до міжвідомчих структур, зокрема до РНБО, яка визначає пріоритети збереження банківської системи як елемента національної безпеки. Визначено, що підвищення ризиків для банківської сфери потребує не лише нормативної стабільності, а й швидкої адаптації механізмів регуляторного впливу та оперативної міжвідомчої взаємодії.

Аналізуються виклики, пов'язані з діяльністю банків у зоні бойових дій, вимушеною релокацією установ, кіберзагрозами, нестачею ліквідності та обмеженнями валютного регулювання. Обґрунтовано необхідність забезпечення прозорості, правової визначеності та гнучкості адміністративно-правових підходів у взаємодії держави з банківським сектором. Зроблено висновок про доцільність системного перегляду та модернізації нормативно-правової бази публічного адміністрування банківської діяльності з урахуванням як національних, так і міжнародних безпекових стандартів.

Ключові слова: міжнародні стандарти, комерційні банки, Базельські угоди, банківське регулювання, капітальна адекватність, фінансова стабільність, ризик-менеджмент, ліквідність банків, фінансовий нагляд, глобальна банківська система.

Shulika Ye. Ye. The system of public administration entities for the activities of commercial banks of Ukraine in a special period

Abstract. The article considers the system of public administration entities that regulate and supervise the activities of commercial banks of Ukraine in a special period. It is substantiated that in wartime the banking sector is not only a critically important part of the economy, but also an instrument of state stability and security. That is why the activities of commercial banks require effective coordination and control by a wide range of public administration entities. The article analyzes the functional powers of such bodies as the National Bank of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine, the Antimonopoly Committee, the State Financial Monitoring Service, the National Security and Defense Council, and others.

It is noted that the National Bank of Ukraine is a key public administration entity in the field of banking regulation, which carries out monetary policy, banking supervision, licensing, and anti-crisis management. However, in the conditions of a special period, the role of the coordinating body is gradually transferred to interagency structures, in particular to the National Security and Defense Council, which determines the priorities for preserving the banking system as an element of national security. It is determined that increasing risks for the banking sector requires not only regulatory stability, but also rapid adaptation of mechanisms of regulatory influence and operational interdepartmental interaction. The challenges associated with the activities of banks in the combat zone, forced relocation of institutions, cyber threats, lack of liquidity and restrictions on currency regulation are analyzed. The need to ensure transparency, legal certainty and flexibility of administrative and legal approaches in the interaction of the state with the banking sector is substantiated.

The conclusion is made about the expediency of a systematic review and modernization of the regulatory and legal framework of public administration of banking activities, taking into account both national and international security standards.

Key words: *international standards, commercial banks, Basel Accords, banking regulation, capital adequacy, financial stability, risk management, bank liquidity, financial supervision, global banking system.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах збройної агресії проти України банківська система країни стикається з безпрецедентними викликами, що ставлять під загрозу фінансову стабільність, доступність банківських послуг та ефективність грошово-кредитної політики. Комерційні банки, будучи важливою складовою фінансової інфраструктури, потребують постійної підтримки, регулювання й нагляду з боку органів публічного адміністрування. Проте чинна система управління в умовах особливого періоду виявляє низку проблем: фрагментарність повноважень органів державної влади, відсутність належної координації між ними, нормативна нестабільність, недостатня гнучкість регуляторних рішень, а також правова невизначеність у питаннях фінансової безпеки.

На сьогодні існує об'єктивна необхідність у науковому осмисленні місця та ролі суб'єктів публічного адміністрування в забезпеченні стабільності функціонування банківського сектору в умовах воєнного стану та кризових явищ. Потребує уточнення структура таких суб'єктів, аналіз їхніх повноважень, механізмів взаємодії та відповідальності. Особливої актуальності набуває розроблення концептуальної моделі системи публічного адміністрування за діяльністю комерційних банків, адаптованої до викликів безпекового характеру та орієнтованої на забезпечення балансу між державним втручанням і автономією банків.

Метою статті є розкриття системи суб'єктів публічного адміністрування за діяльністю комерційних банків України в особливий період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання діяльності комерційних банків були предметом дослідження Е.І. Гатаулліна, Л.М. Маршук, І.С. Благун, С.М. Ганзюк, Т.Д. Кадирус, М.В. Леськів, О.М. Дашкевич та ін.

Виклад основного матеріалу. Значення системи публічного адміністрування в особливий період полягає в її здатності оперативно

реагувати на зовнішні загрози, регулювати діяльність комерційних банків і забезпечувати фінансову стійкість. Умови кризових ситуацій обумовлюють необхідність встановлення особливих режимів функціонування банківської системи, запровадження тимчасових регуляторних інструментів та вдосконалення механізмів нагляду. У таких умовах важливою є роль не лише державних органів, але й міжнародних інституцій, які сприяють залученню ресурсів та технічної допомоги. Інтеграція національних і міжнародних інструментів управління дозволяє створити ефективну систему реагування на виклики сучасності. Таким чином, аналіз системи суб'єктів публічного адміністрування діяльності комерційних банків в особливий період дозволяє глибше зрозуміти механізми забезпечення стабільності фінансового сектору України.

Суб'єкти публічного адміністрування – це суб'єкти адміністративного права, які здійснюють публічне адміністрування та мають статус суб'єктів публічної адміністрації. У цьому контексті поняття публічного адміністрування повинно розумітись як виконання публічних функцій в інтересах держави та суспільства: 1) суб'єктами публічної адміністрації, структуру системи яких доцільно розуміти в широкому контексті (органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, атипові суб'єкти, що мають повноцінний статус суб'єктів публічної адміністрації); 2) суб'єктами, які виконують окремі функції суб'єктів публічної адміністрації [1, с. 91].

Суб'єктам публічного адміністрування притаманні наступні ознаки:

1. Суб'єкти публічного адміністрування функціонують у межах адміністративно-правових відносин, що визначає їхні права, обов'язки, компетенцію та відповідальність. Їх діяльність регулюється адміністративним правом, що забезпечує чіткість і законність їхніх дій.

2. Вони наділені владними повноваженнями, які дозволяють їм приймати обов'язкові для виконання рішення. Ці повноваження

використовуються для досягнення публічного інтересу та забезпечення суспільного порядку.

3. Суб'єкти публічного адміністрування утворюють єдину систему, яка складається з органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, атипових суб'єктів та інших організацій. Система є ієрархічно побудованою та організованою, що забезпечує її ефективність.

4. Суб'єкти створюються та функціонують виключно на підставі законів та підзаконних актів. Їхній правовий статус і повноваження визначаються Конституцією України, законами та іншими нормативно-правовими актами.

5. Основні функції суб'єктів включають управління, контроль, регулювання, забезпечення та сприяння. Вони відповідають за організацію та функціонування різних сфер суспільного життя, включаючи економічну, соціальну та правову.

6. Їхня діяльність здійснюється суворо відповідно до законодавства. Вони зобов'язані діяти лише в межах повноважень і способом, що передбачені законами України, що виключає можливість свавілля.

7. Усі дії суб'єктів спрямовані на забезпечення інтересів суспільства та держави, що визначає їхню соціальну відповідальність. Вони виконують роль посередників між державою та громадянами, забезпечуючи баланс між потребами обох сторін.

8. Суб'єкти публічного адміністрування організовані за принципом підпорядкованості, що дозволяє координувати діяльність на різних рівнях влади. Це сприяє забезпеченню ефективного управління та уникненню дублювання функцій.

9. Суб'єкти мають здатність адаптуватися до змін у суспільстві та зовнішніх умовах, включаючи кризові ситуації. Вони можуть залучати атипових суб'єктів до виконання специфічних завдань, забезпечуючи гнучкість системи.

10. Суб'єкти публічного адміністрування зобов'язані звітувати перед громадянами та іншими органами влади щодо своєї діяльності. Це сприяє довірі громадян до системи публічного адміністрування [2, с. 74].

Відповідно, **суб'єкти публічного адміністрування діяльності комерційних банків України в особливий період** – це уповноважені державні органи, органи місцевого самоврядування, а також інші суб'єкти, які здійснюють регулювання, контроль, координацію та організаційне забезпечення функціонування банківської системи з метою забезпечення її стабільності в умовах кризових ситуацій.

До таких суб'єктів належать:

1. **Верховна Рада України.** Вищий законодавчий орган держави, який затверджує правові основи функціонування банківської системи, ухвалює закони про банківську діяльність, фінансовий моніторинг та кризові механізми, які регулюють особливості діяльності банків в особливий період.

2. **Президент України.** Виступає гарантом Конституції України та забезпечує національну безпеку, зокрема шляхом видання указів, які регулюють діяльність банків у кризових умовах та введення надзвичайного чи воєнного стану.

3. **Кабінет Міністрів України.** Орган виконавчої влади, що координує реалізацію економічної політики, забезпечує виконання законодавства про фінансову діяльність, затверджує програми підтримки банків у періоди криз, зокрема через державні гарантії чи рефінансування.

4. **Національний банк України.** Центральний орган банківської системи, який здійснює монетарну політику, регулювання банківської діяльності, нагляд за фінансовими операціями, а також приймає рішення щодо підтримки ліквідності банків у кризових ситуаціях.

5. **Міністерство фінансів України.** Забезпечує реалізацію державної фінансової політики, включаючи заходи щодо стабілізації банківської системи через бюджетні механізми, надання державних гарантій та взаємодію з міжнародними фінансовими організаціями.

6. **Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.** Виконує функції з управління проблемними банками, захисту інтересів вкладників, організації виплат у разі ліквідації банківських установ та забезпечення стабільності системи вкладів.

7. Державна служба фінансового моніторингу України. Реалізує функції контролю за фінансовими операціями банків для запобігання відмиванню доходів, фінансуванню тероризму та інших ризикових дій у фінансовій сфері.

8. Органи місцевого самоврядування. У межах своїх повноважень сприяють забезпеченню доступу населення до банківських послуг, особливо у кризових регіонах, а також можуть взаємодіяти з банками для реалізації локальних економічних програм.

Розглянемо сутність функцій зазначених суб'єктів щодо діяльності комерційних банків, адже їхній правовий статус і повноваження є ключовими для забезпечення ефективного функціонування фінансової системи в особливий період. Вивчення повноважень кожного суб'єкта публічного адміністрування дозволяє розкрити їхню роль у підтримці стабільності банківської системи, здійсненні контролю, регулюванні ринкових процесів та забезпеченні дотримання законодавства.

Кабінет Міністрів України є вищим органом виконавчої влади, який відіграє ключову роль у реалізації економічної політики держави, зокрема у сфері фінансової та банківської діяльності. Цей орган забезпечує виконання законодавства, що регулює банківську систему, та впроваджує практичні механізми для підтримки стабільності банківського сектору, особливо у кризові періоди.

Одним із головних завдань Кабінету Міністрів є розробка та затвердження програм підтримки банківської системи, які включають заходи для забезпечення її стабільного функціонування в умовах економічних потрясінь чи воєнного стану. Такі програми можуть передбачати державні гарантії для забезпечення зобов'язань банків, механізми рефінансування через Національний банк України, а також фінансову підтримку банків, що відіграють системну роль у національній економіці.

Кабінет Міністрів також координує діяльність органів виконавчої влади у сфері фінансового моніторингу, запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, та боротьби з фінансуванням тероризму. Це включає співпрацю з Національним банком

України, Міністерством фінансів та іншими регуляторними органами для забезпечення прозорості фінансових операцій та зниження ризиків, пов'язаних із банківською діяльністю.

Крім того, Кабінет Міністрів формує державну політику щодо управління державними банками та установами, що перебувають у державній власності. Це включає ухвалення рішень щодо їхнього реорганізації, приватизації чи ліквідації, а також сприяння ефективному управлінню цими установами для зменшення впливу кризових явищ.

В умовах особливого періоду Кабінет Міністрів виконує роль координаційного центру між органами державної влади, банківськими установами та міжнародними організаціями. Він забезпечує реалізацію міжнародних програм фінансової підтримки, контроль за їхньою ефективністю та сприяє залученню додаткових ресурсів для стабілізації банківського сектору.

Національний Банк України, відповідно до Закону України «Про Національний банк України» (статті 6), наділений основною функцією -забезпечення стабільності грошової одиниці України. У контексті діяльності комерційних банків це означає, що Національний банк України забезпечує ефективне функціонування банківської системи, контролює дотримання принципів фінансової стабільності та пріоритетність досягнення цінової стабільності. Це завдання реалізується через визначення монетарної політики, яка впливає на діяльність банків шляхом регулювання обсягів кредитування, ставок рефінансування та управління грошовою масою. Основна функція Національного банку також передбачає моніторинг і аналіз макроекономічних показників, які впливають на діяльність банків.

Стаття 7 Закону визначає, що Національний банк виконує функції кредитора останньої інстанції для банків та організовує систему рефінансування. Це повноваження забезпечує підтримку ліквідності банків у складних фінансових умовах, коли доступ до інших джерел фінансування обмежений. Система рефінансування дозволяє комерційним банкам отримувати короткострокові кредити для покриття дефіциту грошових коштів, що

є критично важливим у період кризових явищ. Крім того, Національний банк встановлює правила проведення банківських операцій, що сприяє стандартизації та прозорості банківської діяльності.

Однією з важливих функцій Національного банку, відповідно до статті 7, є банківське регулювання та нагляд. Це включає встановлення нормативів ліквідності, капіталу, кредитного ризику, які банки повинні дотримуватися для забезпечення фінансової стійкості. Національний банк також здійснює перевірки діяльності банків, ліцензування їхніх операцій та контроль за виконанням законодавчих вимог. Це сприяє мінімізації ризиків, пов'язаних із банківською діяльністю, та захищає інтереси вкладників і кредиторів.

Відповідно до статті 7-1, Національний банк має повноваження визначати тимчасові особливості регулювання банківської системи у випадках виникнення ознак нестійкого фінансового стану або загрози стабільності фінансової системи. Це включає введення обмежень на видачу коштів з депозитних рахунків, заборону на проведення валютних операцій, зміну пруденційних нормативів, що дозволяє оперативним чином реагувати на кризові ситуації. Такі заходи спрямовані на збереження довіри до банківської системи та недопущення масштабних фінансових втрат.

Національний банк здійснює валютне регулювання, визначає порядок виконання операцій в іноземній валюті та організовує валютний нагляд за уповноваженими банками, згідно зі статтею 7. Це дозволяє контролювати валютні ризики, що виникають у банківських установах, особливо в умовах економічної нестабільності. Регулювання валютних операцій сприяє стабільності національної валюти та забезпечує належне функціонування міжнародних розрахунків.

Стаття 7 також передбачає ведення Національним банком Державного реєстру банків та Кредитного реєстру, що дозволяє контролювати діяльність банків і моніторити рівень їхньої заборгованості. Кредитний реєстр є важливим інструментом для зменшення кредитних ризиків та забезпечення прозорості у взаєминах банків із позичальниками. Цей реєстр дозволяє банкам перевіряти кре-

дитну історію клієнтів, що сприяє прийняттю обґрунтованих рішень при наданні позик.

Національний банк здійснює захист прав споживачів фінансових послуг, забезпечуючи відповідність діяльності банків законодавчим вимогам у цій сфері. Це включає контроль за дотриманням етичних норм, прозорості умов договорів та доступності послуг для вразливих категорій населення. Заходи Національного банку в цьому напрямку спрямовані на підвищення рівня довіри клієнтів до банківської системи.

Національний банк організовує створення та розвиток платіжних систем, що забезпечує безперебійне проведення платежів і розрахунків. Він також визначає напрями розвитку електронних банківських технологій, що сприяє модернізації банківської системи та покращенню якості послуг. У кризових умовах такі функції набувають особливої важливості, оскільки забезпечують стабільність фінансових операцій та сприяють підтримці економіки.

Національний банк, відповідно до статті 25, здійснює регулювання діяльності комерційних банків через інструменти грошово-кредитної політики. Зокрема, це:

- встановлення норм обов'язкових резервів;
- застосування процентної політики;
- рефінансування банків;
- проведення валютних інтервенцій.

Ці заходи забезпечують підтримку стабільності банківської системи та створюють умови для її адаптації до змін економічного середовища.

Національний банк має право встановлювати нормативи обов'язкового резервування (стаття 26) та порядок визначення облікової ставки (стаття 27). Це є ключовими інструментами регулювання ліквідності банківської системи. Наприклад, збільшення норм резервування обмежує надмірну кредитну активність, тоді як зміна облікової ставки впливає на вартість позикових коштів для банків.

Згідно зі статтею 28, Національний банк здійснює управління золотовалютним резервом країни. Це важливий елемент фінансової стабільності, оскільки забезпечує здатність держави виконувати міжнародні зобов'язання та підтримувати стабільність гривні. Для

комерційних банків це створює стабільні умови для операцій на валютному ринку.

Відповідно до статті 29, Національний банк проводить операції відкритого ринку, зокрема купівлю-продаж казначейських зобов'язань та інших боргових інструментів. Такі операції впливають на ліквідність банківської системи та рівень процентних ставок. Це дозволяє комерційним банкам ефективно управляти своїми портфелями активів і зобов'язань.

Згідно зі статтею 42, Національний банк надає кредити комерційним банкам для підтримки ліквідності. Це здійснюється за ставкою рефінансування в порядку, визначеному регулятором. Така підтримка особливо важлива у періоди економічної нестабільності, коли банки стикаються з дефіцитом грошових коштів.

Аналіз функцій Національного банку України дозволяє зробити висновок, що на сьогодні законодавче регулювання, передбачене Законом України «Про Національний банк України», не враховує певні сучасні виклики та потреби, які виникають у зв'язку зі стрімкими змінами в економічному середовищі, цифровізацією фінансових послуг, а також необхідністю ефективного реагування на кризові ситуації, зокрема в умовах воєнного стану. Це свідчить про потребу в уточненні та розширенні повноважень Національного банку для забезпечення його ефективної діяльності у таких сферах, як регулювання фінансових технологій, підвищення кіберзахисту, підтримка фінансової стабільності та впровадження новітніх інструментів грошово-кредитної політики.

Зокрема, пропонується внести доповнення до Закону України «Про Національний банк України»:

Доповнити ст. 7 пунктами:

«Національний банк здійснює моніторинг, регулювання та нагляд за цифровими фінансовими технологіями, зокрема фінтех-компаніями, які надають послуги на території України. Розробляє стандарти їх функціонування, а також визначає порядок використання технології блокчейн та криптовалюти у фінансовій системі».

«Національний банк здійснює контроль за забезпеченням кібербезпеки у фінансовій

системі, визначає вимоги до інформаційної безпеки та впроваджує обов'язкові стандарти кіберзахисту для банків і небанківських фінансових установ».

«Національний банк забезпечує розробку та впровадження національних програм з підвищення фінансової грамотності населення, зокрема шляхом використання цифрових платформ і проведення освітніх кампаній».

У статті 7-1 передбачити новий пункт: «Національний банк має право запроваджувати тимчасові заходи для забезпечення фінансової стабільності, включаючи введення спеціальних режимів підтримки ліквідності для банків, що постраждали від дій форс-мажорних обставин або в умовах кризових ситуацій».

У статтю 30 додати пункт: «Національний банк має право встановлювати тимчасові обмеження на виведення капіталу за межі України та впроваджувати механізми обов'язкового обміну іноземної валюти на національну валюту в умовах воєнного стану».

Ці пропозиції спрямовані на адаптацію правового регулювання до сучасних реалій і викликів, з якими стикається фінансова система України, та підвищення ефективності діяльності Національного банку України.

Міністерство фінансів України, відповідно до Положення про Міністерство фінансів України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 року № 375 [3], виконує важливу роль у забезпеченні стабільності банківської системи України, а також реалізації державної фінансової політики. Його повноваження охоплюють широкий спектр заходів, спрямованих на підтримку комерційних банків у кризових умовах. Так, згідно з п. 55, Міністерство забезпечує участь держави в капіталізації банків, здійснює управління корпоративними правами таких банків і готує плани їх продажу. Ці заходи дозволяють зміцнити фінансову стійкість банківської системи, зменшити навантаження на бюджет та створити умови для поступового виходу держави з банківського сектору в майбутньому.

У п. 56 зазначено, що Міністерство фінансів України формує та проводить єдину дер-

жавну фінансову політику, яка охоплює розвиток ринку фінансових послуг, державних банків, державної іпотечної установи та інших фінансових організацій. Це включає створення стратегій розвитку банківської системи, які забезпечують її стійкість та адаптацію до викликів сучасної економіки. Особливий акцент зроблено на необхідності врахування міжнародних стандартів та кращих практик, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності вітчизняного фінансового сектору.

Згідно з п. 57, Міністерство затверджує порядок проведення відкритих конкурсів для визначення уповноважених банків, через які здійснюється виплата заробітної плати працівникам бюджетних установ, та організує проведення таких конкурсів. Це сприяє прозорості та ефективності процесу розподілу бюджетних коштів. Завдяки таким конкурсам забезпечується оптимальний вибір банків для виконання соціально значущих функцій, що підвищує довіру до фінансової системи та забезпечує доступ громадян до якісних банківських послуг.

П. 57-1 встановлює, що Міністерство фінансів України готує проекти рішень стосовно діяльності державних банків і вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України. Ці рішення оформлюються актами уряду і не потребують погодження з іншими органами. Такий підхід забезпечує оперативність прийняття управлінських рішень, що є критично важливим у кризових умовах. Міністерство також розробляє плани реструктуризації та оптимізації діяльності державних банків, враховуючи необхідність підвищення їх фінансової стійкості та конкурентоспроможності.

У п. 58 Положення зазначено, що Міністерство здійснює заходи щодо виконання фінансових зобов'язань держави, що виникають у рамках членства України в міжнародних фінансових організаціях. Це включає співпрацю з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку та іншими організаціями. Міністерство виконує фінансові операції, пов'язані із залученням кредитів, грантів та інших ресурсів, необхідних для підтримки стабільності економіки та банківської системи.

Відповідно до п. 61, Міністерство фінансів України укладає договори з підприємствами, установами та організаціями, які беруть участь у реалізації спільних проектів із міжнародними фінансовими організаціями. Ці договори спрямовані на забезпечення ефективного використання міжнародних ресурсів та дотримання умов їх надання. Міністерство також контролює виконання фінансових зобов'язань за укладеними договорами, забезпечуючи прозорість і підзвітність.

П. 62 зобов'язує Міністерство вести облік надходжень і використання кредитних коштів, залучених у рамках міжнародних проектів, а також здійснювати моніторинг їх цільового використання. Це дозволяє своєчасно виявляти ризики неефективного використання коштів та забезпечувати їх спрямування на досягнення поставлених цілей. Крім того, Міністерство відповідає за контроль за розрахунками і виконанням фінансових зобов'язань, що мінімізує можливі фінансові втрати для держави.

Згідно з п. 63, Міністерство фінансів проводить відбір банків для реалізації спільних проектів із міжнародними організаціями. Цей процес спрямований на залучення лише тих банків, які відповідають високим стандартам фінансової стабільності та надійності. Водночас Міністерство має право отримувати від державних банків, банків із державною участю, а також Національного банку України будь-яку інформацію, включаючи дані, що становлять банківську таємницю, необхідну для моніторингу діяльності таких банків (п. 2). Це забезпечує своєчасну оцінку їх фінансового стану та прийняття відповідних рішень.

Фонд гарантування вкладів фізичних осіб є ключовим елементом фінансової системи України, основною метою якого є захист прав вкладників і забезпечення стабільності банківської системи. Його правовий статус та основні функції визначені Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [4]. Ця інституція виконує завдання з виведення з ринку неплатоспроможних банків, організації виплат гарантованих сум вкладів та забезпечення ліквідації банків у визначених законодавством випадках. Завдяки діяльності Фонду, вкладники отримують зако-

нодавчо гарантований захист навіть у кризових умовах, таких як введення воєнного стану в країні.

Фонд є юридичною особою публічного права, що має відокремлене майно, яке є об'єктом державної власності та перебуває у його господарському віданні (стаття 3 Закону України № 4452-VI). Він здійснює свою діяльність самостійно, володіючи, користуючись та розпоряджаючись майном, вчиняючи щодо нього будь-які дії, що не суперечать законодавству. Організаційна структура Фонду включає адміністративну раду та виконавчу дирекцію. Адміністративна рада відповідає за затвердження стратегічних рішень, таких як кошторис витрат Фонду, стратегія його розвитку та умови оплати праці працівників (стаття 9 Закону України № 4452-VI). Виконавча дирекція забезпечує оперативне управління Фондом, здійснюючи рішення щодо виведення банків з ринку, організації виплат вкладникам та ліквідаційних процедур (стаття 12 Закону України № 4452-VI).

Однією з ключових функцій Фонду є управління майном і фінансовими ресурсами. Кошти Фонду не включаються до Державного бюджету України та не підлягають вилученню. Вони використовуються виключно для виконання визначених функцій, включаючи виплату гарантованої суми вкладникам, покриття витрат на процедури ліквідації банків, надання фінансової підтримки банкам, що виводяться з ринку, та забезпечення поточної діяльності Фонду (стаття 20 Закону України № 4452-VI). Крім того, Фонд здійснює інвестування своїх коштів у державні цінні папери України та облігації міжнародних фінансових організацій (стаття 19 Закону

України № 4452-VI), що дозволяє забезпечувати його фінансову стабільність та виконання обов'язків перед вкладниками.

Прозорість у діяльності Фонду має важливе значення для підвищення довіри до банківської системи. Організація відкритих конкурсів, регулярне звітування та інформування громадськості є складовими політики Фонду, яка спрямована на зміцнення стабільності фінансової системи України. Зокрема, у складних умовах воєнного стану Фонд адаптував свої механізми роботи, забезпечуючи дистанційні перевірки банків, впроваджуючи нові цифрові інструменти для збереження фінансової стабільності та захисту прав вкладників.

Окрім безпосередніх заходів контролю, Фонд активно працює над удосконаленням нормативно-правової бази, яка регулює систему гарантування вкладів. Це включає перегляд та актуалізацію правил щодо формування бази даних про вкладників, вдосконалення методик нарахування зборів до Фонду, а також розробку заходів щодо оптимізації процесу ліквідації банків, що опинилися у кризовій ситуації. Такі дії сприяють не лише зміцненню стабільності банківської системи, але й покращенню якості обслуговування вкладників, які є важливою складовою фінансового ринку.

Завдяки своїй діяльності Фонд гарантування вкладів фізичних осіб створює фундамент для довіри між банківськими установами та їх клієнтами, а також сприяє підвищенню фінансової грамотності населення. У довгостроковій перспективі це забезпечує сталість розвитку банківської системи України та її відповідність міжнародним стандартам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Терещук В. В. Поняття, ознаки та структура суб'єктів публічного адміністрування України. С. 89–94. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/34c768d6-5ad5-4a59-a020-7180924d7941/content>
2. Кузьменко О.О. Правові засади надання адміністративних послуг органами державної податкової служби України. О.О. Кузьменко. Наше право. 2008. № 4. Ч. 1. С. 71–74.
3. Положення про Міністерство фінансів України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 року № 375 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-%D0%BF#Text>.
4. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 року № 4452-VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 50. Ст. 564.

Шумейко І. П.,доктор філософії за спеціальністю 081 Право,
докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету**ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПРАЦІ, ЗАЙНЯТОСТІ, ОХОРОНИ ПРАЦІ,
СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

Анотація. Статтю присвячено дослідженню публічно-правових норм, які встановлюють фінансову відповідальність у сфері праці, зайнятості, охорони праці, соціального страхування і соціального захисту в Україні. Правовідносини з притягнення до фінансової відповідальності у цій сфері врегульовані 8 спеціальними законами України. Характерною особливістю є широке застосування пені поряд з основним видом стягнення – штрафом. Найпоширенішою моделлю фінансових санкцій є абсолютно-визначена пропорційна модель, визначена в прямій залежності від показника тяжкості порушення. Суб'єктами правопорушень, в більшості випадків, є особи, які використовують найману працю. Правопорушення посягають на охоронювані законом суспільні відносини, що виникають під час використання найманої праці, справляння страхових внесків і використання страхових коштів загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування, виплати пенсій, посередництва в працевлаштуванні за кордоном та у сфері створення робочих місць для осіб з інвалідністю. Склади правопорушень є формальними, єдиною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є діяння, виражене у формі дії або бездіяльності. Суб'єктивна сторона характеризується виною, яка в окремих випадках носить лише умисний характер, але в більшості випадків форма вини значення для правової кваліфікації діяння не має. Підстави для звільнення від відповідальності, в більшості своїй, пов'язані з форс-мажорними обставинами воєнного стану. Органами, що застосовують стягнення в позасудовому порядку, є Держпраці, органи Пенсійного фонду України, Державна служба зайнятості та Державна податкова служба України. У разі порушення законодавства про створення робочих місць для осіб з інвалідністю, суб'єктом звернення до суду є відділення Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю. Постанови про накладення штрафів за порушення законодавства про працю, загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та збір та облік єдиного внеску – є виконавчими документами. У разі порушення законодавства про зайнятість населення і про соціальну захищеність осіб з інвалідністю – примусове стягнення штрафу здійснюється після набрання законної сили рішенням адміністративного суду.

Ключові слова: адміністративна процедура, єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, зайнятість, законодавство про працю, соціальний захист, пеня, штрафні санкції, фінансова відповідальність.

Shumeiko I. P. Financial responsibility in the areas of labour, employment, labour protection, social insurance and social security

Abstract. The article is devoted to the study of public law provisions establishing financial responsibility in the field of labour, employment, labour protection, social insurance and social security in Ukraine. Legal relations on bringing to financial responsibility in this area are regulated by 8 special laws of Ukraine. A characteristic feature is the widespread use of fines alongside the main type of penalty – a fine. The most common model of financial sanctions is an absolute proportional model, determined in direct relation to the severity of the violation. In most cases, offences are committed by persons using hired labour. The offences encroach on social relations protected by law that arise in the course of the use of hired labour, collection of insurance contributions and use of insurance funds for compulsory state social and pension insurance, payment of pensions, mediation in employment abroad and in the field of creating jobs for people with disabilities. The corpus delicti of the offences are formal, with the only mandatory feature of the objective side being an act expressed in the form of action or inaction. The subjective side is characterised by guilt, which in some cases is only intentional, but in most cases the form of guilt is irrelevant for the legal qualification of the act. The grounds for exemption from liability are mostly related to force majeure circumstances of martial law. The bodies that apply penalties out of court are the State Labour Service, the Pension Fund of Ukraine, the State Employment Service and the State Tax Service of Ukraine. In case of violation of the legislation on creation of jobs for

persons with disabilities, the subject of the court action is the branch of the Social Protection Fund for Persons with Disabilities. Resolutions imposing fines for violations of labour laws, compulsory state pension insurance and the collection and accounting of unified social tax are enforcement documents. In case of violation of the legislation on employment and social protection of persons with disabilities, the fine is enforced after the administrative court decision enters into force.

Key words: *administrative procedure, employment, financial responsibility, fines, labour legislation, penalty, single contribution for obligatory state social insurance, social protection.*

Актуальність проблеми. Фінансову відповідальність в Україні, як правило, досліджують саме в контексті фінансових правовідносин; водночас, цей правовий інститут вже еволюціонував далеко за межі фінансового права і охоплює значний масив публічно-правових відносин, тому фінансова відповідальність є наразі самостійним видом юридичної відповідальності, а з точки зору місця правових норм, які врегульовують цей вид відповідальності, в системі права, – фінансова відповідальність є інститутом адміністративного права. Водночас, рівень систематизації цих правових норм є найменшим з усіх видів юридичної відповідальності. Першим кроком до такої систематизації має бути доктринальне осмислення інституту фінансової відповідальності як єдиної системи, а для цього слід виявити та дослідити системоутворюючі чинники. Одним із таких чинників є загальний об'єкт правопорушень, що тягнуть за собою фінансову відповідальність. В свою чергу, загальний об'єкт поділяється на родові, видові та безпосередні об'єкти правопорушень. Поділ усього масиву правопорушень за критерієм родового об'єкта дозволяє більш детально дослідити правове регулювання фінансової відповідальності в розрізі певного родового об'єкта чи групи пов'язаних між собою родових об'єктів.

Як відомо, права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю в Україні. Зокрема йдеться про право на працю та право на соціальний захист. Ці права гарантуються, в тому числі, нормами публічного права, які встановлюють обов'язкове офіційне працевлаштування, мінімальні гарантії оплати праці, порядок справляння єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, правила використання страхових коштів, визначають додаткові гарантії для працевлаштування осіб з інвалідністю. Дія цих публічно-правових норм забезпечу-

ється заходами відповідальності, зокрема фінансової. Проте в наукових дослідженнях приділено недостатньо уваги фінансовій відповідальності в цій сфері, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження та необхідність її системного опрацювання.

Мета статті – охарактеризувати правове регулювання правовідносин з притягнення до фінансової відповідальності у сфері праці, зайнятості, охорони праці, соціального страхування і соціального захисту; визначити найпоширенішу модель фінансових санкцій у цій сфері; надати узагальнюючу характеристику складам правопорушень в цій галузі, а також обставинам, які враховуються при призначенні стягнення та звільненні від фінансової відповідальності; дослідити порядок накладення, адміністративного оскарження та виконання фінансових санкцій у цій сфері.

Правовідносини, що досліджуються в цій статті, врегульовані вісьмома законами України – Кодексом законів про працю (далі – КЗпП) України, Законами України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про зайнятість населення», «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» і «Про охорону праці». Ці законодавчі акти передбачають 32 простих, 3 кваліфікованих і жодного привілейованого складу правопорушення. За ці правопорушення, як правило, застосовується штраф, проте в 5 з 8 наведених вище законів передбачено також нарахування пені.

В досліджуваних законодавчих актах застосовується широке різноманіття **моделей штрафних санкцій**, зокрема встановлені такі штрафи:

1) абсолютно-визначені, виражені у кількості розмірів мінімальної заробітної плати (абзаци четвертий, сьомий-восьмий, десятий-одинадцятий ч. 2 ст. 265 КЗпП України, ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення») чи в кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (п. 1 ч. 11 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»);

2) абсолютно-визначені пропорційні, визначені в прямій залежності від показника тяжкості порушення, і без граничного розміру фінансової санкції (абзаци другий-третій, п'ятий-шостий, дев'ятий ч. 2 ст. 265 КЗпП України – від кількості працівників, стосовно яких скоєно порушення [1], ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» – від кількості робочих місць, призначених для працевлаштування особи з інвалідністю і не зайнятих особою з інвалідністю [2], ч. 10 ст. 106 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» – від своєчасно не зарахованих, не перерахованих, не виплачених, не доставлених чи не повернутих сум страхових внесків, пенсійних виплат чи інших платежів [3], ч. 6 ст. 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» – від суми страхових коштів, використаних з порушенням порядку або від несвоєчасно повернутих чи повернутих не в повному обсязі страхових коштів [4], ч. 2 ст. 38 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» – від суми коштів, використаної з порушенням [4], п. 2, 6 ч. 11, п. 1, 2 ч. 12 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» – від не сплачених, несвоєчасно сплачених, своєчасно не зарахованих чи не перерахованих сум, чи від суми єдиного внеску, яка підлягає сплаті платниками [6]);

3) абсолютно-визначені пропорційні, визначені в прямій залежності від показника тяжкості порушення, з наявністю граничного розміру фінансової санкції (п. 2 ч. 11 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне

соціальне страхування» – 10 відсотків зазначеної суми за кожний повний або неповний звітний період, за який донраховано таку суму, але не більш як 50 відсотків суми донрахованого єдиного внеску [6]);

4) відносно-визначені із встановленням як верхньої, так і нижньої меж, які визначаються у неоподатковуваних мінімумах доходів громадян (п. 5 ч. 11 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»);

5) відносно-визначені із встановленням лише верхньої межі, яка визначається з прив'язкою до середньомісячного фонду заробітної плати за попередній рік (ч. 2 ст. 43 Закону України «Про охорону праці») [7].

Пеня, яка є характерною для фінансової відповідальності в цій сфері суспільних відносин, встановлюється або в розмірі 0,1 % за кожен день прострочення платежу (у 2 випадках), або в розмірі 120 % річних облікової ставки Національного банку України (у 3 випадках). Щоправда, в останньому випадку законодавець радше мав на увазі «120 % облікової ставки», а не «120 % річних облікової ставки», оскільки облікова ставка і так обчислюється у відсотках річних і неможливо обчислити відсоток річних від відсотка річних.

Суб'єктом правопорушень, за які передбачена фінансова відповідальність в досліджуваній сфері, виступають: в більшості випадків – юридичні та фізичні особи, які використовують найману працю (роботодавці) (ч. 2 ст. 265 КЗпП України, ч. 6 ст. 8 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», ч. 2 ст. 38 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», ч. 5, 6 ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення», ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні») [1; 4; 5; 8; 2], а крім того, суб'єктами правопорушень є банки, організації, які здійснюють виплату і доставку пенсій, небанківські надавачі платіжних послуг (ч. 10, 11 ст. 106 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», ч. 12 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску

на загальнообов'язкове державне соціальне страхування») [3; 4], суб'єкти господарювання, які провадять діяльність з надання послуг з посередництва у працевлаштуванні за кордоном (ч. 3, 4, 7, 8 ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення») [8], платники єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ч. 11 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування») [6]. Отже, суб'єктами правопорушень виступають як фізичні, так і юридичні особи, проте фізичні особи повинні мати додатковий правовий статус або суб'єкта підприємницької діяльності, або особи, яка провадить незалежну професійну діяльність (і при наявності цього правового статусу бути роботодавцями та/або платниками єдиного внеску).

Родовим **об'єктом** правопорушень в досліджуваній сфері є охоронювані законом суспільні відносини, що виникають під час використання найманої праці (в тому числі іноземців та осіб без громадянства), справляння страхових внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, використання страхових коштів Пенсійного фонду України та Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, виплати пенсій, надання посередницьких послуг з питань працевлаштування за кордоном, а також у сфері створення робочих місць для осіб з інвалідністю. Цей перелік родових об'єктів об'єднується тим, що посягання здійснюється або безпосередньо на права людини на працю та соціальний захист, або на встановлений публічний порядок функціонування механізму забезпечення цих прав людини. Існування саме фінансової відповідальності у досліджуваній сфері пояснюється тим, що саме економічний чинник найкраще стимулює суб'єктів до дотримання прав працівників на оплату праці, соціальне страхування тощо.

Виконання **об'єктивної сторони** правопорушень здійснюється у спосіб активних дій (наприклад, допуск працівника до роботи, створення перешкод у проведенні перевірки [1], неналежне ведення бухгалтерської документації, на підставі якої нараховується

єдиний внесок [6]) або бездіяльності (наприклад, несвоєчасне перерахування або несвоєчасне зарахування сум страхових внесків на банківські рахунки органів Пенсійного фонду та Накопичувального фонду [3], несвоєчасне повернення страхових коштів на страхувальників та інших отримувачів коштів соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності [4], несплата, неповна сплата чи несвоєчасна сплата суми єдиного внеску [6]). Особливий характер має диспозиція п. 3 ч. 11 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», в якій підстава відповідальності сформульована як «донарахування податковим органом або платником своєчасно не нарахованого єдиного внеску» [6]: в цьому випадку правопорушенням є несвоєчасне нарахування єдиного внеску, а диспозиція статті вказує не на саме діяння, а на момент, з настанням якого за це діяння настає фінансова відповідальність. Склади досліджуваних правопорушень є формальними: настання чи ненастання наслідків правопорушення не має правового значення для кваліфікації діяння. Інших ознак об'єктивної сторони (таких як час, місце правопорушення) у досліджуваних актах законодавства виявлено не було.

Суб'єктивна сторона правопорушень, які є предметом дослідження, характеризується виною, форма якої в переважній більшості випадків не має значення для кваліфікації діяння. В окремих випадках конструкція правових норм вказує на вчинення правопорушення з умисною формою вини – йдеться про створення перешкод у проведенні перевірки [1], ухилення від взяття на облік платника єдиного внеску [6]. Інші ознаки суб'єктивної сторони правопорушення (мотив, мета діяння у разі умисної форми вини) правового значення для кваліфікації не мають.

В окремих випадках досліджуване законодавство містить підстави **звільнення від фінансової відповідальності**. Зокрема йдеться про: виконання в повному обсязі та у встановлений строк припису про усунення порушень трудового законодавства під час дії правового режиму воєнного стану в Україні (ч. 3 ст. 16 Закону України «Про організацію

трудова відносин в умовах воєнного стану») [9]; після припинення чи скасування воєнного стану – виконання припису про усунення лише тих порушень, які передбачені абзацами четвертим – шостим, десятим ч. 2 ст. 265 КЗпП України [1]; проходження платником єдиного внеску військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період (абзац сьомий п. 9-18 розділу VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування») [6]; наявність місцезнаходження (місця проживання) платника єдиного внеску на тимчасово окупованій території України на період дії особливого правового режиму (п. 9-3 розділу VIII «Прикінцеві та перехідні положення» наведеного вище Закону) [6]. Як бачимо, переважно підстави, що звільняють від фінансової відповідальності, пов'язані саме з винятковими обставинами дії воєнного стану. Поза межами цих обставин, як правило, відсутні підстави для звільнення від фінансової відповідальності. Навіть строки давності, як підстава звільнення від фінансової відповідальності, в досліджуваній сфері переважно не застосовуються, окрім фінансових санкцій за недотримання квоти робочих місць для осіб з інвалідністю, оскільки останні належать до адміністративно-господарських санкцій та щодо них існують строки давності застосування.

Законодавство про фінансову відповідальність в досліджуваній сфері в більшості випадків не визначає переліку **обтяжуючих та пом'якшуючих обставин**. Обставиною, що обтяжує фінансову відповідальність у досліджуваній сфері, визнається повторність (абзаци третій, одинадцятий ч. 1 ст. 265 КЗпП України [1]), обставиною, що пом'якшує її – добровільна сплата 50 % розміру штрафу протягом 10 банківських днів з дня вручення постанови про накладення штрафу (ч. 5 ст. 265 КЗпП України) [1].

Фінансові санкції в досліджуваній сфері застосовуються, як правило, в позасудовому порядку. **Органами, що застосовують санкції**, є центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержан-

ням законодавства про працю, уповноважений орган з реалізації державної політики з питань державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства про зайнятість населення, орган виконавчої влади з нагляду за охороною праці (тобто Державна служба України з питань праці) [1; 8; 7], виконавчі і територіальні органи Пенсійного фонду України [3; 4], центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції (тобто Державна служба зайнятості) [5], податковий орган (тобто Державна податкова служба України) [6]. У випадку порушення квоти створення робочих місць для осіб з інвалідністю, орган, що застосовує фінансову санкцію – відсутній, фінансова санкція повинна бути сплачена порушником самостійно, а в разі несплати – стягується за рішенням адміністративного суду. Позивачами у таких справах є відділення Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю [2].

Процедура застосування фінансових санкцій у досліджуваній сфері врегульована не лише законами, а в окремих випадках – і підзаконними нормативно-правовими актами, а саме – розділом VII Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 20 квітня 2015 року № 449 (далі – Інструкція № 449) [10], Порядком накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 року № 509 (далі – Порядок № 509) [11]. Найбільш загальним нормативно-правовим актом, який врегульовує процедуру застосування заходів фінансової відповідальності та поширюється на досліджувану сферу суспільних відносин, є Закон України «Про адміністративну процедуру». У відповідності до ч. 2 ст. 3 цього Закону, законом можуть бути встановлені особливості адміністративного провадження для окремих категорій адміністративних справ. Такі особливості повинні відповідати принципам адміністративної процедури, визначеним цим Законом [12], отже, незважаючи на наявність особливостей адміністративного про-

вадження для окремих сфер застосування фінансової відповідальності, дотримання принципів, передбачених у розділі I Закону України «Про адміністративну процедуру», є обов'язковим.

Підставами для розгляду питання про застосування заходів фінансової відповідальності в досліджуваній сфері можуть бути не лише акти, складені за результатами проведення заходів державного нагляду (контролю), а й судові рішення. Так, у відповідності до п. 2 Порядку № 509, штрафи, серед іншого, накладаються на підставі рішення суду про оформлення трудових відносин із працівником, який виконував роботу без укладення трудового договору, та встановлення періоду такої роботи чи роботи на умовах неповного робочого часу в разі фактичного виконання роботи повний робочий час, установлений на підприємстві, в установі, організації [11]. Форма акта, який є підставою для початку адміністративного провадження з застосування заходів фінансової відповідальності у досліджуваній сфері, не завжди є уніфікованою: наприклад, у відповідності до абзацу четвертого п. 2 розділу VII Інструкції № 449, підставою для прийняття рішення про застосування штрафної санкції за ухилення від взяття на облік або несвоєчасне подання заяви про взяття на облік платниками єдиного внеску є акт про зазначене порушення, що складається в довільній формі [10]. Детальні правила розгляду справи про накладення штрафних санкцій містяться в п. 7 Інструкції № 449 та в п. 3 Порядку № 509. Ці правила врегульовують строк розгляду справи, порядок повідомлення про розгляд справи, порядок дослідження доказів у справі, а також прийняття та вручення рішення у справі.

Оскарження рішень про застосування фінансових санкцій в досліджуваній сфері здійснюється в адміністративному або в судовому порядку. Слід зазначити, що не всі законодавчі акти в досліджуваній сфері передбачають можливість адміністративного оскарження рішень про накладення штрафів. Зокрема, згадка про це відсутня в ст. 265 КЗпП України та в ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення», а в п. 10 Порядку № 509, який є спільним як для справ про порушення

законодавства про працю, так і для справ про порушення законодавства про зайнятість населення, зазначено, що постанова про накладення штрафу може бути оскаржена у судовому порядку [11]. Як відомо, у відповідності до ч. 4 ст. 150 КАС України, подання позову, а також відкриття провадження в адміністративній справі не зупиняють дію оскаржуваного рішення суб'єкта владних повноважень, якщо суд не застосував відповідні заходи забезпечення позову [13], отже оскарження постанов про накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення, на жаль, не зупиняє їх виконання, якщо не вжито заходів забезпечення позову.

Разом з тим, для штрафів за порушення законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне законодавство діє протилежне правило, встановлене спеціальною нормою абзацу третього ч. 13 ст. 106 Закону № 1058-IV, згідно з яким, оскарження рішення виконавчого органу Пенсійного фонду про нарахування пені та накладання штрафів зупиняє строки їх сплати до винесення вищим органом Пенсійного фонду або судом рішення у справі. Строки сплати фінансових санкцій також призупиняються до винесення судом рішення в разі оскарження страховальником вимоги про сплату недоїмки, якщо накладення фінансових санкцій пов'язано з її виникненням або несвоєчасною сплатою [3]. Подібне положення також міститься в абзаці третьому ч. 14 ст. 25 Закону № 2464-VI, згідно з яким, оскарження рішення податкового органу про застосування фінансових санкцій зупиняє перебіг строку їх сплати до винесення центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, або судом рішення у справі [6].

Що стосується процедури адміністративного оскарження, то нормативними актами в цій сфері, що регламентують особливі порядки такої процедури для певних сфер суспільних відносин, є Порядок розгляду податковим органом скарг на вимоги про сплату недоїмки зі сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та на рішення про нарахування пені та накладення штрафу, затверджений

наказом Міністерства фінансів України від 09 грудня 2015 року № 1124 (далі – Порядок № 1124), а також Порядок розгляду органами Пенсійного фонду України скарг на рішення про накладення штрафу, нарахування пені та заяв страхувальників при узгодженні ними вимоги про сплату недоїмки із сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, затверджений постановою правління Пенсійного фонду України від 19 грудня 2003 року № 21-2 (далі – Порядок № 21-2). Зокрема, Порядком № 1124 визначається суб'єкт розгляду скарги – апарат Державної податкової служби України, строк оскарження – 10 календарних днів з дня отримання рішення, визначаються вимоги до оформлення скарги, права скаржника, строк розгляду скарги; обов'язок доведення правомірності прийнятого рішення покладено на Державну податкову службу України; визначаються підстави для відмови в прийнятті скарги та для залишення скарги без розгляду, а також повноваження органу оскарження за результатами розгляду скарги, та вимоги до оформлення та надсилання рішення [14]. В свою чергу, Порядок № 21-2 визначає декількох суб'єктів розгляду скарг – головні управління Пенсійного фонду, а також Пенсійний фонд України, встановлює строк оскарження – 10 робочих днів, а також передбачає можливість двоступеневого адміністративного оскарження [15]. В інших досліджуваних сферах суспільних відносин, де допускається адміністративне оскарження, особлива процедура такого оскарження не встановлена, однак у абзаці другому ч. 1 ст. 10 Закону № 1105-XIV [4] та в ст. 39 Закону № 1533-III [5] містяться відсилання до Закону України «Про адміністративну процедуру», який, як відомо, в розділі VI детально регламентує правила адміністративного оскарження [12].

Примусове виконання стягнень в досліджуваній сфері ґрунтується на одній із двох підстав. Першою підставою є саме рішення про накладення штрафу як виконавчий документ. Силу виконавчого документу мають постанови про накладення штрафів за ст. 265 КЗпП України, рішення про накладення штрафів за правопорушення у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, рішення

про застосування штрафних санкцій за порушення у сфері збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. У такому випадку звернення адміністративного органу з позовом до суду про стягнення сум не сплачених добровільно штрафних санкцій не здійснюється. Разом з тим, існують випадки, коли підставою для примусового виконання стягнення є судові рішення. Окрім вже згаданих вище фінансових санкцій за нестворення робочих місць для осіб з інвалідністю, звернення до суду вимагається також у разі несплати штрафу за порушення законодавства про зайнятість населення. Однак, на відміну від ситуації з недотриманням квоти для осіб з інвалідністю, при порушенні законодавства про зайнятість населення спочатку адміністративний орган виносить постанову про накладення штрафу, і лише в разі її невиконання порушником в добровільному порядку у встановлений законом строк – звертається до суду. Згідно з ч. 10 ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення», у разі несплати (відмови від сплати) протягом місяця передбачених цією статтею штрафів їх стягнення здійснюється в судовому порядку [8], отже, в цьому випадку підставою початку примусового виконання постанови буде виконавчий лист, виданий на підставі рішення адміністративного суду, що набрало законної сили (або постанови суду апеляційної чи касаційної інстанції, якщо позов задовольняється судом цієї інстанції).

Висновки. Правовідносини з притягнення до фінансової відповідальності у сфері праці, зайнятості, охорони праці, соціального страхування і соціального захисту врегульовані 8 спеціальними законами України. Характерною особливістю фінансової відповідальності в цій сфері є широке застосування пені поряд з основним видом стягнення – штрафом. Найпоширенішою моделлю фінансових санкцій в цій сфері є абсолютно-визначена пропорційна модель, що визначена в прямій залежності від показника тяжкості порушення.

Суб'єктами цих правопорушень, в більшості випадків, є особи, які використовують найману працю. Правопорушення посяга-

ють на охоронювані законом суспільні відносини, що виникають під час використання найманої праці, справляння страхових внесків і використання страхових коштів загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування, виплати пенсій, посередництва в працевлаштуванні за кордоном та у сфері створення робочих місць для осіб з інвалідністю. Склади правопорушень є формальними, єдиною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є діяння, виражене у формі дії або бездіяльності. Суб'єктивна сторона характеризується виною, яка в окремих випадках носить лише умисний характер, але в більшості випадків форма вини значення для правової кваліфікації діяння не має.

Підстави для звільнення від відповідальності в цій сфері, в більшості своїй, пов'язані з форс-мажорними обставинами воєнного стану. В досліджених законодавчих актах, як правило, не визначається перелік пом'якшуючих та обтяжуючих обставин.

Органами, що застосовують стягнення в позасудовому порядку, є Держпраці, органи Пенсійного фонду України, Державна служба

зайнятості та Державна податкова служба України. У разі порушення законодавства про створення робочих місць для осіб з інвалідністю, суб'єктом звернення до суду є відділення Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю. Процедура накладення та адміністративного оскарження врегульована не лише законами, а й підзаконними актами, а також на неї поширює дію Закон України «Про адміністративну процедуру». Законодавство про накладення штрафних санкцій за порушення у сфері праці та зайнятості не передбачає можливості адміністративного оскарження, а судове оскарження, за загальним правилом, не зупиняє дію цих постанов про накладення штрафів. Постанови про накладення штрафів за порушення законодавства про працю, загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та збір та облік єдиного внеску – є виконавчими документами; у разі порушення законодавства про зайнятість населення і про соціальну захищеність осіб з інвалідністю – примусове стягнення штрафу здійснюється після набрання законної сили рішенням адміністративного суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
2. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#n168>.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.
4. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>.
5. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>.
6. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 8 липня 2010 року № 2464-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>.
7. Про охорону праці: Закон України від 14 жовтня 1992 року № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#n141>.
8. Про зайнятість населення: Закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
9. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
10. Про затвердження Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: наказ Міністерства фінансів України від 20 квітня 2015 року № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0508-15#Text>.
11. Про затвердження Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 року № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2013-%D0%BF#n8>.

12. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#n30>.

13. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

14. Про затвердження Порядку розгляду податковим органом скарг на вимоги про сплату недоїмки зі сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та на рішення про нарахування пені та накладення штрафу: наказ Міністерства фінансів України від 09 грудня 2015 року № 1124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0178-16#Text>.

15. Про затвердження Порядку розгляду органами Пенсійного фонду України скарг на рішення про накладення штрафу, нарахування пені та заяв страхувальників при узгодженні ними вимоги про сплату недоїмки із сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: постанова правління Пенсійного фонду України від 19 грудня 2003 року № 21-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0081-04#Text>.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 341.4

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.44>

Арсентьев Д. С.,
доктор філософії у галузі права,
заступник начальника управління нагляду за дотриманням законів
Національною поліцією України Київської міської прокуратури

**КОНВЕНЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ПРОТИ КОРУПЦІЇ: ОЦІНКА СТАНУ
ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ У НАЦІОНАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО**

Анотація. В статті визначаються та аналізуються стандарти протидії корупції, визначені у Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікована відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 251-V є одним із найбільш комплексних документів, яким визначено загальний зміст політики та практики запобігання та протидії корупції, визначено стандарти, які мають бути інтегровані у відповідну національну практику, а також межі криміналізації корупційних протиправних діянь. Додатковими заходами, які проводяться з метою оцінки стану реалізації механізму запобігання та протидії корупції є проведення щорічного опитування громадян щодо обізнаності та встановлення факту толерування фактів корупції, оформлення щорічних звітів щодо стану реалізації заходів із протидії корупції тощо. Відзначено, що на сьогоднішній день в Україні впроваджена та вдало працює система експертизи стану дотримання антикорупційного законодавства та реалізації антикорупційної політики шляхом встановлення алгоритму підзвітності та підконтрольності. Міжнародне співробітництво здійснюється шляхом проведення спільних проєктів та досліджень у сфері протидії корупції, які засновані на обміні теоретичним та практичним досвідом формування та реалізації антикорупційної політики. Підсумовано, що національне кримінальне законодавство, а також проєкт нового Кримінального кодексу України потребують подальшого дослідження та оновлення в частині формування диспозицій та санкцій кримінально-правових норм, у яких встановлено кримінальну відповідальність за корупційні та пов'язані із корупцією кримінальні правопорушення. Зокрема це також має стосуватись уточнення та приведення у відповідність із міжнародними правовими документами видів таких протиправних діянь, а також видів та розмірів покарань, які мають бути призначені за їх вчинення.

Ключові слова: *корупція, кримінальне законодавство, міжнародні стандарти, європейські стандарти, кримінальне правопорушення, протидія, запобігання, міжнародне співробітництво.*

Arsentiev D. S. United Nations Convention against Corruption: assessment of the status of implementation of standards into national criminal legislation

Abstract. The article defines and analyzes the standards for combating corruption set out in the United Nations Convention against Corruption. The United Nations Convention against Corruption, ratified in accordance with the Law of Ukraine No. 251-V of 18.10.2006, is one of the most comprehensive documents that defines the general content of the policy and practice of preventing and combating corruption, defines the standards that should be integrated into relevant national practice, as well as the limits of criminalization of corruptive illegal acts. Additional measures taken to assess the status of the implementation of the mechanism for preventing and combating corruption include conducting an annual survey of citizens on awareness and establishing the fact of tolerance of corruption, drawing up annual reports on the status of implementation of measures to combat corruption, etc. It was noted that today in Ukraine, a system of expertise of the state of compliance with anti-corruption legislation and the implementation of anti-corruption policy has been implemented and is successfully operating by establishing an algorithm of accountability and control. International cooperation is carried out by conducting joint projects and research in the field of combating corruption, which are based on the exchange of theoretical and practical experience in the formation and implementation of anti-corruption policy. It was concluded that the national criminal legislation, as well as the draft of the new Criminal Code of Ukraine, require further research and updating in terms of the formation of dispositions and sanctions of criminal law norms that establish criminal liability for corruption and corruption-related criminal offenses. In

particular, this should also concern the clarification and alignment with international legal documents of the types of such illegal acts, as well as the types and amounts of punishments that should be imposed for their commission.

Key words: *corruption, criminal law, international standards, European standards, criminal offense, counteraction, prevention, international cooperation.*

Постановка проблеми. Створення належного механізму протидії корупції є одним із основних завдань, скерованих на забезпечення можливості здійснення Україною подальшої євроінтеграції. Так, зокрема в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 визначено, що в рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією. Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки буде відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод [1]. Відповідно вказане зумовлює потребу у подальшому вдосконаленні норм кримінального законодавства, якими встановлено кримінальну відповідальність за корупційні та пов'язані із корупцією кримінальні правопорушення, метою якого має стати забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним та європейським стандартам та рекомендаціям у сфері боротьби з корупцією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема боротьби із корупцією розглядалась у працях таких учених як О.М. Бандурка, О.О. Дудоров, В.О. Навроцький, Є.С. Назимко, Є.О. Письменський, Т.І. Пономарьова, В.Я. Тацій та інші. Водночас питання забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним та європейським стандартам протидії корупції залишається актуальним для подальшого обговорення.

Метою статті є аналіз міжнародних стандартів у сфері протидії корупції та визна-

чення стану їх імплементації у національне кримінальне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Відтак, на сьогоднішній день у сфері кримінальної юстиції можна виокремити декілька міжнародних та європейських правових документів, які тим, чи іншим чином визначають стандарти боротьби із корупцією: Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікована відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 251-V [2]; Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173), ратифікована відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 252-V [3]; Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191), ратифікований відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 253-V [4]; Декларація Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16.12.1996 [5]; Угода про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) від 05.05.1998 [6]; Директива (ЄС) 2017/1371 Європейського парламенту та ради від 5 липня 2017 року про боротьбу з шахрайством, спрямованим проти фінансових інтересів Союзу, кримінально-правовими засобами від 05.07.2017 № 2017/1371 [7].

Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікована відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 251-V є одним із найбільш комплексних документів, яким визначено загальний зміст політики та практики запобігання та протидії корупції, визначено стандарти, які мають бути інтегровані у відповідну національну практику, а також межі криміналізації корупційних протиправних діянь.

Аналіз змісту документа надає підставу для констатації, що до основних принципів забезпечення антикорупційної політики можна віднести: 1) розроблення й здійснення або проведення ефективної скоординованої політики протидії корупції, яка сприяє участі суспільства і яка відображає

принципи правопорядку, належного управління державними справами й державним майном, чесності й непідкупності, прозорості й відповідальності; 2) встановлення й заохочення ефективних видів практик, спрямованих на запобігання корупції; 3) періодична оцінка відповідних правових інструментів й адміністративних заходів з метою визначення їхньої адекватності з точки зору запобігання корупції та боротьби з нею; 4) забезпечення міжнародного співробітництва та взаємодії у розробці заходів із запобігання корупції [2].

Щодо першого стандарту, необхідно вказати на те, що в Україні антикорупційна політика відрізняється певною динамікою та ефективною трансформацією, зумовленою актуальними потребами держави та суспільства. Підтвердженням вказаного є те, що протягом останніх років, стратегії та державні програми у сфері протидії корупції традиційно оновлюються. Так, з 2014 та до 2022 року були чинними Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки, затверджені Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1699-VII [8], наразі чинною є Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки, затверджена Законом України від 20 червня 2022 року № 2322-IX [9]. У 2023 році також постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2023 р. № 220 було затверджено Державну антикорупційну програму на 2023-2025 роки, метою якої було визначено досягнення значного прогресу в запобіганні та протидії корупції, забезпечення злагодженості та системності антикорупційної діяльності всіх державних органів та органів місцевого самоврядування, а також належного процесу післявоєнного відновлення України. В документі також вказано, що виконання Програми сприятиме подальшій роботі щодо набуття Україною членства в ЄС, Північноатлантичному Альянсі (НАТО), Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [10]. Наведеними документами також було виявлено ризики та загрози, а також проблеми і способи їх розв'язання, зокрема це також стосується і напрямів удосконалення законодавства щодо запобігання та протидії корупції.

Другий стандарт забезпечується удосконаленням чинного законодавства зокрема і кримінального. У 2014 році відповідно до Закону України від 14.10.2014 № 1698-VII «Про Національне антикорупційне бюро України» у кримінально-правові норми, якими визначено підстави звільнення від покарання та застосування інших заохочувальних кримінально-правових заходів було змінено – перелік видів кримінальних правопорушень, які унеможливають звільнення та застосування заохочувальних санкцій було доповнено корупційними та пов'язаними із корупцією протиправними діями. У такий спосіб законодавець посилив межі кримінальної відповідальності та покарання, створивши альтернативні заходи кримінально-правової протидії корупції. Одночасно із цим, аналіз кількісних показників таких суспільно небезпечних діянь та звітності суб'єктів запобігання та протидії корупції надав підставу стверджувати, що таке законодавче рішення виявилось менш ефективним, ніж очікувалось. Однією із причин, які зумовили таку ситуацію було визначено складнощі, пов'язані зі здійсненням досудового розслідування. Відповідно наступною практикою стало подальше удосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства, яке було скероване на забезпечення прискорення розслідування досліджуваних суспільно небезпечних діянь.

Так, у жовтні 2024 року набув чинності Закон України від 29.10.2024 № 4033-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією» [11], відповідно до якого у КК України було внесено зміни, спрямовані на створення заохочувальних кримінально-правових заходів, які можуть застосовуватись за наявності відповідних підстав до осіб, які вчинили корупційні та пов'язані із корупцією кримінальні правопорушення.

Так, у пояснювальній записці до проєкту вказаного законодавчого акту було вказано,

що одним із важливих механізмів прискорення досудових розслідувань, які існують у світі, є угоди про визнання винуватості. Удосконалення інституту угод про визнання винуватості зумовлюється ефективністю такого «альтернативного» способу вирішення кримінально-правових конфліктів. Проте на сьогодні законодавче регулювання таких угод в Україні має певні обмеження для досудового слідства, суду та самих підозрюваних та обвинувачених. Укладення угод з чітким дотриманням законодавчих вимог кримінального процесуального законодавства є запорукою пришвидшення здійснення кримінального провадження та боротьби з корупцією та її наслідками. Саме тому для покращення якості та збільшення кількості застосування інституту угод про визнання винуватості у кримінальному провадженні на практиці доцільно удосконалити норми кримінального процесуального законодавства в цій частині [12].

Одночасно із цим, наразі важко однозначно оцінити результативність таких змін, оскільки статистичні дані Офісу Генерального прокурора [13] станом на травень 2025 року дозволяють стверджувати, що кількісний показник найбільш розповсюджених корупційних та пов'язаних із корупцією кримінальних правопорушень (ст.ст. 364, 368, 369 КК України), а також тих із них у яких на кінець звітного періоду не прийнято рішення про закінчення або зупинення залишається майже аналогічною показнику, зафіксованому у травні 2024 року. Станом на травень 2024 року було вчинено: 1215 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 364 КК України, по 91,1 % протиправних діянь на кінець звітного періоду не прийнято рішення про закінчення або зупинення; 1003 діяння, передбачених ст. 368 КК України, по 90,9 % рішення не прийнято; 1141 діянь, передбачених ст. 369 КК України, по 39,7 % рішення не прийнято. Станом на травень 2025 року було вчинено: 1018 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 364 КК України, по 92,8 % протиправних діянь на кінець звітного періоду не прийнято рішення про закінчення або зупинення; 835 діянь, передбачених ст. 368 КК України, по 92,5 % рішення не прийнято; 1182 діянь, передбачених ст. 369 КК України, по 36,9 %

рішення не прийнято. Одночасно із цим, категорично оцінити ефективність можливо лише після хоча б одного року дії новел кримінального законодавства. Проте досліджуваний стандарт інтегрований у національну антикорупційну практику та безумовно позитивно впливає на процес боротьби із корупцією.

Щодо *третього стандарту*, варто відзначити, що постановою Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 р. № 458 було затверджено Критерії проведення оцінювання ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції, а також Методику проведення оцінювання ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції.

У першому документі передбачено понад 200 критеріїв, метою яких є визначення стану здійснення повноважень Національним агентством з питань запобігання корупції [14]. У свою чергу Методика визначає порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції Комісією з проведення незалежної оцінки ефективності діяльності Національного агентства. Об'єктами проведення оцінки Комісією є: 1) забезпечення незалежності Національного агентства та надання йому необхідних ресурсів; 2) формування, координація та моніторинг реалізації Національним агентством державної антикорупційної політики; 3) організація здійснення Національним агентством заходів із запобігання та виявлення корупції; 4) проведення Національним агентством моніторингу та контролю за дотриманням законодавства щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, інших вимог та обмежень, передбачених Законом; 5) проведення Національним агентством контролю та перевірки декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, моніторингу способу життя суб'єктів декларування; 6) забезпечення Національним агентством законності та прозорості фінансування політичних партій, а також подання ними фінансової звітності, контроль за своєчасністю подання звітів про надходження і використання коштів виборчих фондів на загальнодержавних та місцевих

виборах, повнотою таких звітів, достовірністю включених до них відомостей; 7) діяльність Національного агентства у сфері захисту викривачів корупції; 8) взаємодія Національного агентства з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, органами іноземних держав, міжнародними організаціями та громадськістю; 9) управління та організаційна спроможність Національного агентства [15].

Додатковими заходами, які проводяться з метою оцінки стану реалізації механізму запобігання та протидії корупції є проведення щорічного опитування громадян щодо обізнаності та встановлення факту толерування фактів корупції, оформлення щорічних звітів щодо стану реалізації заходів із протидії корупції тощо. Необхідно відзначити, що на сьогоднішній день в Україні впроваджена та вдало працює система експертизи стану дотримання антикорупційного законодавства та реалізації антикорупційної політики шляхом встановлення алгоритму підзвітності та підконтрольності.

Останній із визначених стандартів відтворюється крізь призму положень Закону України від 14.10.2014 № 1700-VII «Про запобігання корупції», в якому визначено, що Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів здійснює співробітництво у сфері запобігання і протидії корупції з іноземними державами, міжнародними організаціями, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції. Міжнародна правова допомога та інші види міжнародного співробітництва у справах про корупційні правопорушення здійснюються компетентними органами відповідно до законодавства та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Компетентні органи України можуть надавати відповідним органам іноземних держав та одержувати від них інформацію, у тому числі з обмеженим доступом, з питань запобігання і протидії корупції з додержанням вимог законодавства та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Надання органам іноземних держав інформації з питань, пов'язаних із запобіганням і протидією корупції, можливе лише в разі,

якщо ці органи та відповідний компетентний орган України можуть установити такий режим доступу до інформації, який унеможливує розкриття інформації для інших цілей чи її розголошення у будь-який спосіб, у тому числі шляхом несанкціонованого доступу. Заходи щодо повернення в Україну коштів та іншого майна, одержаних внаслідок корупційних правопорушень, і розпорядження вилученими коштами та іншим майном, одержаними внаслідок корупційних правопорушень. Україна здійснює заходи щодо повернення в Україну коштів та іншого майна, одержаних внаслідок корупційних правопорушень, і розпоряджається цими коштами та іншим майном відповідно до законодавства та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [16].

Україна також є акредитованим представником міжнародної громадської організації з боротьби з корупцією Transparency International. Метою діяльності Трансперенсі Інтернешнл Україна є здійснення захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, та інших інтересів, в тому числі для членів (кинь) Організації, просування в Україні ідей та впровадження механізмів контролю, прозорості, підзвітності та доброчесності публічної влади, бізнесу й громадянського суспільства як передумови зниження корупції в державі та впровадження демократичних реформ [17].

Міжнародне співробітництво також здійснюється шляхом проведення спільних проєктів та досліджень у сфері протидії корупції, які засновані на обміні теоретичним та практичним досвідом формування та реалізації антикорупційної політики. Щорічно Україна отримує грантову підтримку від європейських партнерів та донорів, метою якої є забезпечення освітньо-наукової діяльності у сфері протидії корупції, виявлення та розроблення новітніх та актуальних способів та засобів виявлення корупційних ризиків та загроз, а також створення заходів, скерованих на їх мінімізацію або усунення.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження надало підставу для констатації, що сучасне національне антикорупційне законодавство та практика його застосування від-

повідляє стандартам, викладеним у Конвенції ООН проти корупції. Одночасно із цим, наразі в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану важко надати однозначну позитивну оцінку всім заходам, які було реалізовано законодавцем задля удосконалення механізму протидії корупції. Вказане зумовлено як певним зміщенням пріоритетів у бік посилення обороноспроможності держави, так і тим, що більшість принципів змін було внесено протягом 2024 року і наразі із урахуванням відсутності тривалого періоду їх дії важко оцінити наскільки вони є ефективними та здатними справдити очікування. Не можна

також не відзначити, що національне кримінальне законодавство, а також проект нового Кримінального кодексу України також потребують подальшого дослідження та оновлення в частині формування диспозицій та санкцій кримінально-правових норм, у яких встановлено кримінальну відповідальність за корупційні та пов'язані із корупцією кримінальні правопорушення. Зокрема це також має стосуватись уточнення та приведення у відповідність із міжнародними правовими документами видів таких протиправних діянь, а також видів та розмірів покарань, які мають бути призначені за їх вчинення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікована відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
3. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173), ратифікована відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 252-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text
4. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191), ратифікований відповідно до Закону України від 18.10.2006 № 253-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_172#Text
5. Декларація Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16.12.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_369#Text
6. Угода про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) від 05.05.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_145#Text
7. Директива (ЄС) 2017/1371 Європейського парламенту та ради від 5 липня 2017 року про боротьбу з шахрайством, спрямованим проти фінансових інтересів Союзу, кримінально-правовими засобами від 05.07.2017 № 2017/1371. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-17#Text
8. Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки, затверджені Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1699-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18#Text>
9. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки, затверджена Законом України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#n93>
10. Державна антикорупційна програма на 2023-2025 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2023 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text>
11. Закон України від 29.10.2024 № 4033-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4033-20#n23>
12. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією». URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/b4b22889-ccc3-43c6-ae98-e2f8e1fc0bc1>
13. Офіс Генерального прокурора. Статистика. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

14. Критерії проведення оцінювання ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 р. № 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/458-2020-%D0%BF#n303>

15. Методика проведення оцінювання ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20 травня 2020 р. № 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/458-2020-%D0%BF#n303>

16. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

17. Статут Громадської організації «Трансперенсі Інтернешнл Україна» (нова редакція). URL: <https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2021/03/Statut-TIU.pdf>

Гавловська А. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету

ПРЕВЕНЦІЯ (ЗАПОБІГАННЯ) САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація. Проаналізовано актуальну проблему запобігання самовільному залишенню частини або місця служби (далі – СЗЧ) в умовах воєнного стану, що має значний вплив на обороноздатність української держави. Зауважено мультифакторний характер СЗЧ, яке призводить до зниження боєздатності військових підрозділів, створює дефіцит особового складу на важливих напрямках, погіршує військову дисципліну та має критичний вплив на оборотоздатність держави. Виконано аналіз статистичних даних, що стосуються кримінальних правопорушень у формі СЗЧ, який виявив значну динаміку зростання їх кількості та суттєве зниження ефективності кримінального переслідування за період повномасштабного вторгнення рф.

Окреслено комплекс взаємопов'язаних ініціатив, спрямованих на ефективну превенцію СЗЧ. Зокрема, акцентовано на необхідності вдосконалення нормативно-правової бази, що охоплює не лише розробку і модифікацію норм, які визначають відповідальність за СЗЧ, але й створення механізмів для добровільного повернення та подальшої реінтеграції військовослужбовців. Підкреслено важливість імплементації міжнародних стандартів військового права та правозахисних норм для підвищення прозорості та справедливості у військовій сфері. Зазначено про необхідність посилення інституційної спроможності органів, що відповідають за забезпечення правопорядку та дисципліни у ЗСУ та запропоновано використання ризик-орієнтованих підходів для проактивного їх впливу на чинники, що зумовлюють СЗЧ. Підкреслено важливість створення сприятливого морально-психологічного клімату у військових підрозділах, що передбачає психологічну підтримку, ефективне вирішення конфліктів та запобігання нестатутним взаємовідносинам, забезпечення належних умов проходження служби, що значно знижує стресове навантаження та ризики СЗЧ. Визначено, що систематичне інформування військовослужбовців про їхні права, обов'язки, правові наслідки СЗЧ, а також про наявні механізми захисту їх інтересів сприяє формуванню високого рівня правової культури та сприятиме превенції СЗЧ. Визначено необхідність розробки і впровадження ефективних програм ресоціалізації для військовослужбовців, які вчинили СЗЧ, з метою відновлення потенціалу особового складу ЗСУ та його інтеграції в систему оборони держави.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, самовільне залишення частини або місця служби, військовослужбовці, превенція, ресоціалізація.

Havlovskaya A. O. Prevention (prevention) of unauthorized lifting of a part or place of service in a state of martial law in Ukraine

Abstract. The urgent problem of preventing the unauthorized leave of a part or place of service (hereinafter referred to as the HCP) in the conditions of martial law is analyzed, which has a significant impact on the defense capability of the Ukrainian state. The multifactorial nature of the HRS is noted, which leads to a decrease in the combat capability of military units, creates a shortage of personnel in important areas, worsens military discipline and has a critical impact on the turnover of the state. Analysis of statistics concerning criminal offenses in the form of HSF, which revealed a significant dynamics of increasing their number and a significant decrease in the effectiveness of criminal prosecution during the period of full -scale invasion of the Russian Federation.

The complex of interconnected initiatives aimed at effective prevention of HSF is outlined. In particular, the need to improve the regulatory framework is emphasized, which covers not only the development and modification of norms that determine the responsibility for the HCP, but also the creation of mechanisms for voluntary return and further reintegration of servicemen. The importance of implementation of international standards of military law and human rights standards to increase transparency and fairness in the military

sphere is emphasized. The need to strengthen the institutional capacity of the bodies responsible for ensuring law and order in the Armed Forces and the use of risk-oriented approaches to the proactive influence on the factors that determine the LCD are proposed. The importance of creating a favorable moral and psychological climate in military units is emphasized, which involves psychological support, effective resolution of conflicts and preventing non-statutory relationships, ensuring the proper conditions of service, which significantly reduces the stress and risks of HSF. It is determined that systematic informing of military personnel about their rights, responsibilities, legal consequences of the HSF, as well as the existing mechanisms for the protection of their interests contributes to the formation of a high level of legal culture and will facilitate the prevention of HSCs. The need to develop and implement effective re-socialization programs for military personnel who committed the HCP in order to restore the potential of the Armed Forces personnel and its integration into the state defense system.

Key words: *criminal offenses, criminal offenses against the established order of military service, unauthorized leaving of a part or place of service, servicemen, prevention, re-socialization.*

Вступ. Актуальність дослідження теми «Превенція (запобігання) самовільного залишення частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні» набуває статусу імперативної наукової та практичної проблеми, що обумовлено мультифакторним впливом цього феномену на обороноздатність державної системи в ході російсько-української війни. Експоненціальне зростання динаміки облікованих кримінальних правопорушень у формі самовільного залишення частини або місця служби (далі – СЗЧ) досягло безпрецедентних масштабів та перевищивши 183 тис. випадків з початку повномасштабної збройної агресії РФ по червень 2025 р. Така деструктивна тенденція, ускладнена перманентним зниженням ефективності кримінального переслідування СЗЧ, є не лише статистичним показником, а й індикатором системних дисфункцій у оборонній сфері та призводить до об'єктивного зниження боєздатності військових підрозділів, дефіциту особового складу на критично важливих напрямках і деградації військової дисципліни, що є фатальним в умовах інтенсивних бойових дій. Крім того, масові випадки СЗЧ детермінують дестабілізацію морально-психологічного стану військовослужбовців і водночас створюючи прецеденти безкарності за вчинення СЗЧ. Дослідження цієї проблематики також є критично важливим для забезпечення довіри суспільства до інститутів оборони та правосуддя, оскільки неефективна протидія СЗЧ може викликати сумніви щодо здатності держави забезпечити правопорядок навіть у найважливішій сфері – обороні державного суверенітету та національної безпеки. Отже, системний кримінологічний

аналіз детермінант СЗЧ, розробка та імплементація превентивних стратегій, що ґрунтуються на міждисциплінарному підході і міжнародних стандартах, є життєво необхідними для збереження кадрового потенціалу ЗСУ, оптимізації функціонування системи національної безпеки та забезпечення стійкості держави у довгостроковій перспективі в умовах російсько-української війни.

Мета статті полягає у дослідженні ключових аспектів превенції (запобігання) СЗЧ.

Виклад основного матеріалу. Самовільне залишення частини або місця служби – це правопорушення, яке відноситься до кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень) визначених у Розділі XIX Кримінального кодексу України (далі – КК України). Відповідно до ст. 407 КК України «Самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу тривалістю понад три доби, але не більше місяця» [1].

За статистичними даними облікованих кримінальних правопорушень узагальнених Офісом Генерального прокурора з початку повномасштабного вторгнення РФ станом на кінець I півріччя кількість СЗЧ склала 183 255 випадків (табл. 1).

Аналіз статистичних даних, що стосуються кримінальних правопорушень у формі СЗЧ, виявляє значну динаміку зростання їх кількості. Зокрема, у 2021 р., до повно-

Динаміка облікованих кримінальних правопорушень у формі СЗЧ та результати їх розслідування в Україні за період 2021 – I півріччя 2025 рр. [2]

	2021	2022	2023	2024	I півріччя 2025	
Загальна кількість облікованих СЗЧ	2 028	6 183	16 515	66 240	94 317	
% від загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень	0,6%	1,7%	3,5%	13,5%	28,8%	
% кримінальних правопорушень, у яких особам вручено повідомлення про підозру	45 %	25%	13,5 %	11,2%	3,:%	
% кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду (п.п. 2,3 ст. 283 КК України)	з обвинувальним актом	44,5 %	22 %	11,6%	3,2%	1,1%
	з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності	0,05 %	0 %	0%	5,1 %	2%

масштабного вторгнення рф, було обліковано 2 028 випадків СЗЧ, тоді як станом на червень 2025 р. ця цифра сягнула 94 317 за I півріччя поточного року, що свідчить про експоненційне збільшення інтенсивності даного виду кримінального правопорушення. Така тенденція підтверджується також зростанням частки СЗЧ у загальній структурі облікованих кримінальних правопорушень: з 0,6% у 2021 р. до 28,8% за I півріччі 2025 р. Водночас, спостерігається суттєве зниження ефективності кримінального переслідування за СЗЧ, оскільки % випадків, де особам було вручено повідомлення про підозру, зменшився з 45% у 2021 р. до 3% у I півріччі 2025 р. Аналогічна ситуація простежується і щодо частки кримінальних проваджень, направлених до суду з обвинувальним актом, яка скоротилася з 44,5% до 1,1% за вказаний період. При цьому незначна частка справ (2% у I півріччі 2025 р.) почала направлятися до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності. Отже, зазначені статистичні показники свідчать про системну проблему, що вимагає комплексного наукового осмислення та розробки дієвих механізмів превенції і реагування, зокрема в аспекті різкого зростання кількості СЗЧ при одночасному зниженні ефективності кримінального переслідування, що виражається у зменшенні відсотка вручених підозр та направлених до суду кримінальних справ.

Слід зауважити, що такий стан речей негативно впливає на боєздатність військових підрозділів, оскільки зменшує чисельність

особового складу та підриває військову дисципліну і морально-психологічний стан особового складу, знижує рівень довіри суспільства до правоохоронної системи та інститутів оборони, створює прецеденти безкарності, що може призвести до подальшого зростання кількості правопорушень у майбутньому, ускладнюючи боротьбу з СЗЧ та іншими військовими злочинами, що є критично важливим в умовах триваючої збройної агресії рф.

На нашу думку, превенція (запобігання) СЗЧ охоплює комплекс взаємопов'язаних ініціатив, спрямованих на ефективну протидію цьому кримінальному правопорушенню у військовому середовищі. Зокрема, до таких ініціатив можна віднести такі, як:

1. Вдосконалення нормативно-правової бази превенції СЗЧ, що виступає фундаментальним системним підходом до законодавчого регулювання у цій сфері. Зокрема, вдосконалення нормативно-правової бази включає не лише розробку та модифікацію кримінально-правових норм, що визначають відповідальність за СЗЧ, а й створення комплексних механізмів для добровільного повернення військовослужбовців до військової служби та їх подальшої реінтеграції у військовому середовищі. Зауважений аспект, також, охоплює імплементацію міжнародних стандартів військового права та правозахисних норм, що сприяють підвищенню прозорості і справедливості у військовій сфері (наприклад, розробка і впровадження Проекту «Права ветеранів та особового складу Збройних сил в Україні» як частини Плану

дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та відбудова» 2023–2026 рр., який має на меті посилити захист прав військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей в Україні під час війни та у повоєнний період [3]. Досконала нормативно-правова база має чітко визначати права і обов'язки військовослужбовців які вчинили СЗЧ, процедури вирішення конфліктів та можливості для звернення за допомогою. Наприклад, Закон України № 3902-IX від 20.08.2024 р. передбачав можливість звільнення від кримінальної відповідальності за СЗЧ або дезертирство за умови добровільного повернення та згоди командира. Зокрема, пп. 1 п. І Закону визначає, що «особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 цього Кодексу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби» [4]. Слід зауважити, що положення даного закону знайшли свій подальший розвиток у змінах до кримінального та військового законодавства, які тимчасово спростили процедуру повернення на військову службу для військовослужбовців, які раніше вчинили СЗЧ або дезертирство, гарантуючи їм швидке відновлення контракту, соціальних пільг, грошових виплат, а головне – закриття кримінальної справи за умови добровільного повернення до військової служби до 10.01.2025 р. (в подальшому такий термін було продовжено до 01.03.2025 р. та 30.08.2025 р. відповідно) [5].

2. Підвищення результативності державного регулювання і нагляду в сфері превенції СЗЧ передбачає посилення інституційної спроможності та ефективності органів, відповідальних за забезпечення правопорядку і дисципліни у ЗСУ. Зокрема, даний аспект

включає підвищення результативності роботи Військової служби правопорядку (далі – ВСП), Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) та органів прокуратури у розслідуванні та притягненні до відповідальності за СЗЧ. На нашу думку, метою діяльності зауважених органів повинно бути не лише виявлення та покарання винних у вчиненні СЗЧ, але й системний аналіз причин і умов, що сприяють цим правопорушенням, що в свою чергу сприятиме розробці ефективних превентивних заходів запобігання СЗЧ. Зокрема, у контексті превенції СЗЧ з боку відповідних державних органів доцільним вбачається використання ризик-орієнтованих підходів суть яких полягає у системному виявленні, оцінці та управлінні факторами, що підвищують ймовірність вчинення СЗЧ та включає ідентифікацію соціально-демографічних, психологічних і службових ризиків для військовослужбовців та військових підрозділів, дозволяючи диференційовано застосовувати цільові превентивні заходи запобігання даному виду військових кримінальних правопорушень. Такий проактивний підхід трансформує діяльність державних органів від реактивного реагування на кримінальні правопорушення до їхнього запобігання шляхом адресного впливу на детермінуючі чинники, які зумовлюють СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні.

3. Розвиток внутрішніх механізмів контролю та формування культури військової дисципліни фокусується на формуванні стійкої системи превенції СЗЧ безпосередньо у військових підрозділах через посилення внутрішнього контролю та виховання високого рівня дисципліни серед військовослужбовців. Механізм контролю та формування культури військової дисципліни включає створення сприятливого морально-психологічного клімату, що передбачає психологічну підтримку особового складу, ефективне вирішення конфліктів і запобігання нестатутним взаємовідносинам, забезпечення належних умов проходження служби, що значно знижує стресове навантаження на військовослужбовців та ризики СЗЧ. Наприклад, Кабінет Міністрів України «з метою підвищення обороноздатності України шляхом оптимізації застосування кадрового ресурсу Збройних

Сил» [6] схвалив дворічний експериментальний проєкт щодо вдосконалення механізму переміщення військовослужбовців ЗСУ між частинами за їхньою ініціативою. Цей проєкт реалізується через портал «Армія+», дозволяючи певним категоріям військовослужбовців подавати рапорти на переміщення з перевіркою Кадровим центром ЗСУ протягом 72 годин та чітко визначеними підставами для відмови у переведенні [6].

На нашу думку, у цьому напрямі превенції СЗЧ можна додатково впровадити систему обов'язкових та регулярних тренінгів для молодшого і середнього командного складу з питань психологічної підтримки, управління конфліктами та лідерства, орієнтованого на збереження особового складу і формування позитивного мікроклімату у підрозділах.

4. Підвищення рівня правової свідомості і обізнаності особового складу військовослужбовців передбачає систематичне їх інформування щодо прав та обов'язків, правових наслідків вчинення СЗЧ, а також щодо наявних механізмів захисту їхніх законних прав і інтересів. Метою підвищення рівня правової свідомості та обізнаності особового складу є формування високого рівня правової культури у військовослужбовців, яка базується на повазі до закону, усвідомленні особистої відповідальності та розумінні важливості дотримання військової дисципліни для обороноздатності держави. Ефективна правова освіта допомагає запобігти СЗЧ, оскільки військовослужбовці будуть обізнані про ризики та можливості вирішення проблем, які можуть стати передумовами та причинами СЗЧ, а також механізму повернення до військової служби після СЗЧ. Наприклад, ДБР на власній офіційній веб-сторінці інформує військовослужбовців щодо алгоритму повернення після СЗЧ або дезертирства [7].

5. Розробка та впровадження ефективних програм ресоціалізації військовослужбовців, що вчинили СЗЧ, які передбачають не лише юридичне врегулювання статусу таких військовослужбовців, а й їхню психологічну, соціальну та, за потреби, медичну реабілітацію. Метою впровадження програм ресоціалізації є не «покарання заради покарання», а відновлення потенціалу особового складу та

його інтеграція в систему оборони, що сприяє зменшенню кількості повторних випадків СЗЧ і покращенню загальної дисципліни у військових підрозділах. Наприклад, Програма реінтеграції ветеранів IREX, яка хоча й орієнтована ширше на ветеранів, включає напрямки покращення доступу до психосоціальної підтримки, що може бути адаптовано і для військовослужбовців, які повертаються після СЗЧ [8].

На нашу думку, у цьому аспекті, вкрай важливою є розробка та впровадження індивідуалізованих програм соціально-психологічної підтримки та адаптації для військовослужбовців, що повернулися після СЗЧ. Такі індивідуальні програми повинні передбачати не лише первинну психологічну діагностику, а й призначення персональних кураторів (менторів) з числа досвідчених військових ветеранів або кваліфікованих психологів, які б супроводжували військовослужбовців протягом певного, індивідуально визначеного періоду реінтеграції, надаючи їм допомогу у вирішенні як службових питань та особистих проблем. Така комплексна та персоніфікована підтримка дозволить не лише зменшити ризик повторного СЗЧ, а й сприятиме їхній повноцінній ресоціалізації та ефективному відновленню потенціалу для подальшого виконання обов'язків або інтеграції у цивільне життя.

Висновки. Превенція (запобігання) СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні є критично важливою проблемою, що має мультифакторний вплив на обороноздатність держави, оскільки масовий феномен СЗЧ призводить до зниження боєздатності підрозділів, дефіциту особового складу на важливих напрямках оборони та деградації військової дисципліни, а ефективна протидія СЗЧ є життєво необхідною для збереження кадрового потенціалу ЗСУ та забезпечення стійкості держави в ході російсько-української війни.

Превенція СЗЧ охоплює комплекс взаємопов'язаних ініціатив, спрямованих на ефективну протидію цьому правопорушенню:

- 1) вдосконалення нормативно-правової бази, що включає не лише визначення відповідальності за СЗЧ, а й створення механізмів для добровільного повернення до військової служби та реінтеграції військовослужбовців, в т.ч. і на основі імплементації міжнародних

стандартів військового права і правозахисних норм;

2) підвищення результативності державного регулювання та нагляду у сфері превенції СЗЧ шляхом посилення інституційної спроможності органів, відповідальних за правопорядок і дисципліну у ЗСУ, та їх системного аналізу причин СЗЧ;

3) розвиток внутрішніх механізмів контролю і формування культури військової дисципліни безпосередньо у військових підрозділах

за умов створення сприятливого морально-психологічного клімату та забезпечення належних умов служби;

4) підвищення рівня правової свідомості та обізнаності військовослужбовців шляхом систематичного інформування про їхні права, обов'язки, правові наслідки СЗЧ та механізми захисту їх інтересів;

5) розробка та впровадження ефективних програм ресоціалізації для військовослужбовців, які вчинили СЗЧ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2875> (дата звернення: 12.05.2025)

2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Головного прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinitil-kriminalni-pravoporushennya-2> (дата звернення: 25.06.2025)

3. Права ветеранів та особового складу Збройних сил в Україні. Офіс Ради Європи в Україні. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/rights-of-veterans-and-personnel-of-armed-forces-in-ukraine> (дата звернення: 12.05.2025)

4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану: Закон України від 20.08.2024 р. № 3902-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text> (дата звернення: 13.05.2025)

5. Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку проходження військової служби окремими категоріями військовослужбовців під час дії воєнного стану: Закон України від 30.04.2025 р. № 4392-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4392-20#Text> (дата звернення: 05.05.2025)

6. Про реалізацію експериментального проекту щодо вдосконалення механізму переміщення військовослужбовців між військовими частинами Збройних Сил за їх ініціативою: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2024 р. № 1291. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-realizatsiiu-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-vdoskonalennia-mekhanizmu-peremishchennia-viiskovosluzhbovtziv-mizh-viiskovymu-chastynamy-zbroinykh-syl-za-ikh-initsiatyvoiu-1291> (дата звернення: 22.05.2025)

7. ДБР закликає військовослужбовців, які вперше самовільно залишили частину, скористатися можливістю повернутися на службу до 30 серпня (ІНФОГРАФІКА). Офіційна веб-сторінка Державного бюро розслідувань. URL: <https://dbr.gov.ua/news/dbr-zaklikae-vijskovosluzhbovciv-yaki-vpershe-samovilnozalizhili-chastinu-skoristatysya-mozhlivistyu-povernutisya-na-sluzhbu-do-30-serpnya> (дата звернення: 02.05.2025)

8. Програма реінтеграції ветеранів IREX. URL: <https://veteran-reintegration.in.ua/pro-nas/> (дата звернення: 15.05.2025)

УДК 343.23:343.359.3 (об'єкт контрабанди)
DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.46>

Забавський Д. О.,
аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОБ'ЄКТ КОНТРАБАНДИ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті, у тому числі і в історичній ретроспективі, аналізується об'єкт такого кримінального правопорушення, як контрабанда. Доводиться, що найбільш поширений у вітчизняній кримінально-правовій доктрині підхід, згідно з яким об'єктом контрабанди визнається встановлений законодавством порядок переміщення товарів чи інших предметів через митний кордон України, має сприйматися критично, оскільки, з одного боку, зазначений порядок внаслідок вчинення контрабанди шкоди не зазнає і завжди залишається незмінним, а з іншого – асоціювання об'єкта контрабанди із згаданим порядком фактично призводить до ігнорування справжньої спрямованості цього злочину, тобто тих охоронюваних КК суспільних відносин, які упорядковуються за допомогою відповідних приписів митного законодавства. Зазначається, що об'єкт контрабанди товарів, включаючи підакцизні та контрабанди культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї, бойових припасів, частин вогнепальної зброї, спеціальних засобів негласного отримання інформації, лісоматеріалів та цінних порід дерев є різним, але у будь-якому випадку він не пов'язаний із господарською діяльністю чи порядком господарювання.

Підтримується позиція, згідно з якою терміном «контрабанда» має охоплюватися лише незаконне переміщення через митний кордон України товарів, включаючи підакцизні.

Наголошується на тому, що суспільна небезпека контрабанди полягає не у порушенні конституційних основ правопорядку у сфері господарювання, а в ухиленні від сплати мита та інших митних платежів (акцизного податку, податку на додану вартість). Звертається увага на те, що фінансові відносини за участю суб'єктів господарювання, які виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів не є предметом регулювання Господарського кодексу України. Аргументується, що контрабанда спрямована на економічні відносини, які виникають у процесі формування фондів (централізованих і децентралізованих) грошових коштів. Робиться висновок, що контрабанда має розглядатися як кримінальне правопорушення проти фінансів.

Ключові слова: контрабанда, порушення митних правил, об'єкт контрабанди, види контрабанди, предмет контрабанди, товари, кримінально-правовий зміст.

Zabavskiy D. O. The object of smuggling: problematic aspects

Abstract. The article analyzes the object of the criminal offense of smuggling, including from a historical perspective. It is argued that the most common approach in Ukrainian criminal law doctrine – according to which the object of smuggling is the legal procedure for moving goods or other items across the customs border of Ukraine – should be treated critically. On the one hand, this procedure does not suffer any harm as a result of the smuggling act and always remains unchanged. On the other hand, associating the object of smuggling with this procedure essentially leads to neglecting the actual direction of this crime – that is, the social relations protected by the Criminal Code and regulated through the relevant provisions of customs legislation.

It is noted that the object of smuggling varies depending on the type: smuggling of goods (including excisable ones), cultural values, poisonous, potent, explosive substances, radioactive materials, weapons, ammunition, firearm components, special means of covert information gathering, timber, and valuable wood species. However, in any case, it is not related to economic activity or business operations.

The article supports the position that the term “smuggling” should cover only the illegal movement of goods (including excisable ones) across the customs border of Ukraine.

It is emphasized that the social danger of smuggling does not lie in the violation of the constitutional foundations of legal order in the economic sphere, but rather in the evasion of customs duties and other payments (excise tax, value-added tax). Attention is drawn to the fact that financial relations involving business entities that arise during the formation and oversight of budgets at all levels are not regulated by the Commercial Code of Ukraine. It is argued that smuggling is directed at economic relations related to the formation of

monetary funds (both centralized and decentralized). The article concludes that smuggling should be regarded as a criminal offense against the financial system.

Key words: *smuggling, customs violations, object of smuggling, types of smuggling, subject of smuggling, goods, criminal law essence.*

Постановка проблеми. У вітчизняній кримінально-правовій доктрині об'єкт розглядається як обов'язковий елемент складу кримінального правопорушення, а вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить цей склад, визнається єдиною підставою кримінальної відповідальності. Такий підхід зумовлює необхідність чіткого та однозначного вирішення питання щодо спрямованості того чи іншого кримінально-протиправного діяння, у тому числі і на нормативному рівні. У протилежному випадку, наявність підстави кримінальної відповідальності може бути поставлена під сумнів.

Огляд останніх досліджень і публікацій свідчить, що основні безпосередні об'єкти контрабанди, передбаченої ст. ст. 201, 201¹, 201³ та 201⁴ чинного КК України, здебільшого, асоціюються із встановленим законодавством порядком переміщення товарів чи інших предметів через митний кордон України та позиціонуються у якості складової такого родового об'єкта, як господарська діяльність чи порядок господарювання, що не зовсім погоджується із справжньою спрямованістю зазначених кримінальних правопорушень.

Метою статті є доведення тези про те, що діяння, відповідальність за які встановлена ст. ст. 201³ та 201⁴ КК, є злочинами проти фінансів, а злочини, передбачені ст. ст. 201 та 201¹ посягають на інші, аніж господарська діяльність, об'єкти кримінально-правової охорони.

Виклад основного матеріалу. Термін «контрабанда» походить від двох італійських слів (*contra* – проти та *bando* – урядовий указ) і у буквальному перекладі означає вчинення певних дій всупереч урядовому указу. В енциклопедичних словниках контрабанда асоціюється також із таємним провезенням товару через державний кордон та безпосередньо з товарами, цінностями та іншими предметами, які перевезені (перенесені, доставлені) у такий спосіб, тобто таємно.

Перший вітчизняний КК – КК УРСР від 23 серпня 1922 р., поняттям «контрабанда»

не оперував, хоча передбачене у ст. 97 діяння визначав у повній відповідності з етимологічним змістом згаданого терміну. Тут йшлося про порушення законів та обов'язкових постанов про увезення закордон або провезення закордон товарів, що каралися примусовими роботами на строк до трьох місяців, поєднаними з конфіскацією усіх чи частини цих товарів, або штрафом до 300 крб золотом. Ті ж самі дії, вчинені у виді промислу або вчинені посадовими особами, чи якщо учасники їх, вчиняючи згадані дії у перший раз, були озброєні або якщо предметом провезення виступали предмети, зазначені в ст. 10 Декрету Ради Народний Комісарів від 15 листопада 1921р., каралися позбавленням волі на строк не нижче трьох років із суворою ізоляцією або, при обтяжуючих обставинах, вищою мірою покарання. Ця стаття не розповсюджувалася на порушення митних правил, за які законом встановлені адміністративні стягнення (примітка до ст. 97). Порушення законів та обов'язкових постанов про увезення закордон чи провезення закордон товарів розглядалося як злочин проти порядку управління (розділ II глави I «Державні злочини»), якими визнавалися будь-які діяння, спрямовані на порушення правильного функціонування підлеглих органів управління або народного господарства, поєднані із спротивом чи непокорюю законам Радянської влади з перешкоджанням діяльності її органів чи іншими діями, що викликають послаблення сили й авторитету влади (ст. 74) [1].

КК УРСР від 8 червня 1927 р. кримінально-правову природу контрабанди, як посягання на порядок управління, зберігав. Але на відмінну від попереднього КК, цей законодавчий акт не тільки впроваджував поняття контрабанди у нормативному площину, наділяючи його специфічним кримінально-правовим змістом, а й диференціював відповідальність за її види. Ст. 79 пов'язувала контрабанду з переміщенням через державну прикордонну смугу товарів, цінностей, майна й всіляких речей поза митними установами, або й через

них, але з приховуванням від митного контролю. У цій статті йшлося про просту контрабанду, яка тягла наслідки, передбачені у Митному статуті. Повторна проста контрабанда, крім штрафу, тягнула за собою вислання в адміністративному порядку за межі прикордонної п'ятидесятикілометрової смуги (ч. 2 ст. 79). Кваліфікована контрабанда за КК УРСР 1927 р., розглядалася як особливо небезпечний злочин проти порядку управління (ст. 56²⁴) і каралася впритул до вищої міри соціального захисту з конфіскацією майна. Отже, за цим законодавчим актом, проста контрабанда, хоча й передбачалася безпосередньо в КК, по суті становила собою порушення митних правил, оскільки за її вчинення застосовувалися виключно адміністративно-правові заходи. На відміну від простої контрабанди, яка, не маючи контрреволюційної мети, лише порушувала правильну діяльність органів управління або народного господарства (ст. 55), кваліфікована контрабанда хитала основи державного управління і господарської міці Союзу ССР і Союзних республік (ст. 56¹⁵) [2], тобто вчинялася у великому розмірі (саме за цією ознакою вона і визнавалася кваліфікованою), хоча на нормативному рівні цей показник не визначався.

За КК УРСР від 28 грудня 1960 р., спрямованість контрабанди теж пов'язується з інтересами держави і вона починає розглядатися як інший державний злочин. Вітчизняна кримінально-правова доктрина тих часів об'єкт контрабанди, як державного злочину, традиційно пов'язувала із монополією держави на зовнішньоекономічну діяльність, яку особа, вчиняючи цей злочин, порушувала шляхом привласнення собі функцій держави на імпорт та експорт будь-якої продукції, промислових товарів та інших цінностей. Поняття контрабанди законодавець, як і раніше, асоціює із незаконним переміщенням товарів або інших цінностей через державний кордон СРСР, що вчинялося з приховуваннями предметів у спеціальних сховищах або з обманним використанням митних та інших документів. Однак, предмет контрабанди розширюється. Його становлять також вибухові, наркотичні, сильнодіючі та отруйні речовини, зброя та військовоє спорядження [3]. Законом

від 15 лютого 1995 р. предмет контрабанди знов уточнюється (також є товари, валюта, цінності та інші предмети у великих розмірах (вартість цих предметів мала перевищувати п'ятсот офіційно встановлених мінімальних розмірів заробітної плати), а також культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброя та бойові припаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї) незалежно від їх вартості), а контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів виокремлюється у самостійну ст. 70¹ КК.

Зберігаючи запропоновані попереднім КК підходи до визначення поняття контрабанди та її предмета («товарна» контрабанда оголошується кримінально каранною, якщо вартість товарів у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян), розробники чинного КК України 2001 р. кардинально змінили кримінально-правову природу цього злочину, розглядаючи його як посягання у сфері господарської діяльності (ст. 201). Таке рішення було зумовлено втраченою державою монополії на зовнішньоекономічну діяльність і отриманням права на таку діяльність майже всіма суб'єктами господарювання. Що ж стосується контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, то вона позиціонується як злочин проти здоров'я населення (ст. 305).

Рішення вітчизняного законодавця щодо зміни спрямованості як загального, так і спеціального виду контрабанди, безумовно заслуговує на підтримку, оскільки цілком очевидно, що при вчиненні цих діянь ні публічному управлінню, ні державі, як такій, шкода не завдається. Але при цьому, доволі однозначно був визначений лише об'єкт контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (під ним, так чи інакше, розумілося здоров'я населення, що є абсолютно обґрунтованим). Що ж стосується спрямованості діяння, передбаченого ст. 201 КК, то тут це питання викликало певні складнощі, які, насамперед, були зумовлені особливим предметом цього різновиду контрабанди. Поряд із товарами, таким визнавалися також історичні та культурні цін-

ності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні чи вибухові речовини, зброя і бойові припаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї) та стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких законодавством встановлені відповідні правила вивозу за межі України, зокрема, матеріали до зброї масового ураження, військове майно, яке належить до певних видів сировини тощо.

У зв'язку із запровадженням законодавцем підходом до визначення предмету контрабанди, передбаченої ст. 201 КК, у вітчизняній теорії сформувався дві основні позиції щодо об'єкта цього злочину. Відповідно до першої з них, зазначена контрабанда позиціонувався як поліоб'єктне діяння, тобто як діяння, що може бути спрямовано на різні основні безпосередні об'єкти. Так, наприклад, на думку Н. О. Гуторової, об'єктом контрабанди виступають: податкові відносини – при переміщенні предметів, які не вилучені з вільного цивільного обігу; громадська моральність – при переміщенні історичних і культурних цінностей; здоров'я населення – при переміщенні отруйних, сильнодіючих або радіоактивних речовин; громадська безпека – при переміщенні вибухових речовин, зброї та бойових припасів (крім гладкоствольної мисливської зброї і бойових припасів до неї); економічна безпека держави – при переміщенні стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлені відповідні правила вивозу за межі України [4, с. 17–18]. Згідно другої позиції, яка є найбільш поширеною, встановлений порядок обігу предметів дозвільної системи і захисту культурної спадщини, встановлений порядок оподаткування, громадська безпека та здоров'я населення розглядаються як додаткові факультативні об'єкти (іноді їх перелік обмежується лише громадською безпекою та здоров'ям населення [5, с. 518; 6, с. 252]), а основним безпосереднім об'єктом контрабанди, про яку йдеться у ст. 201 КК, визнається встановлений порядок переміщення відповідних предметів через митний кордон України [7, с. 469; 8, с. 466].

З цього приводу хотілося б зазначити наступне. Позиціонування загального складу контрабанди, як поліоб'єктного діяння,

навіть чи є прийнятним. Як відомо, при будь-якому визначенні основного безпосереднього об'єкта, так чи інакше, він має знаходитися у площині родового об'єкта. Цілком очевидно, що ні громадська моральність, ні громадська безпека чи здоров'я населення не можуть розглядатися як складові господарської діяльності чи її окремих сфер. Єдине, що хоч якось пов'язувало контрабанду культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних, вибухових речовин та зброї з посяганнями у сфері господарської діяльності, це наявність і такого її предмету, як товари. Але з декриміналізацією Законом України від 15 листопада 2011 р. «товарної» контрабанди (з цього моменту вона розглядалася як порушення митних правил і тягнула адміністративну відповідальність), виключенням вказівки у диспозиції ст. 201 КК на стратегічно важливі сировинні товари (а з нею і будь-якого зв'язку цього діяння із сферою економіки) та включенням до предмету цього злочину спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 201 чинного КК України остаточно перетворилося на безоб'єктне діяння. На цій проблемі в літературі неодноразово акцентувалося [9, с. 402–403; 10, с. 211–213], проте законодавець на неї уваги не звертає (про це свідчать і останні зміни та доповнення, які були внесені до ст. 201 згідно Закону України від 9 грудня 2023 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів») обмежуючись лише правильним вирішенням питання щодо спрямованості контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів (ст. 305).

Висновок щодо відсутності об'єкта при вчиненні контрабанди культурних цінностей та зброї (ст. 201) стосується і контрабанди лісоматеріалів та цінних порід дерев (ст. 201¹), якою чинний КК був доповнений згідно Закону від 6 вересня 2018 р. і яка, відповідно, спрямована на заподіяння шкоди об'єкту, що охороняється розділом VIII Особливої частини, оскільки її предметом є лісо- чи пиломате-

ріали, заборонені до вивозу за межі митної території України.

Спроби подолати зазначені недоліки, пов'язані із визначенням спрямованості діянь, передбачених ст. 201 та ст. 201¹ чинного КК здійснені лише розробниками проєкту нового КК України, який підготовлений Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, створеної відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. [11].

Відповідно до їх підходу, такі дії, як вивезення з України незаконно здобутого природного ресурсу (включаючи дерева чи чагарники), незаконне переміщення через митний кордон України наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, незаконне переміщення через митний кордон України складових частин і компонентів зброї (крім складової частини і компоненту гладкоствольної мисливської вогнепальної зброї) поняттям контрабанди не охоплюються і розглядаються як самостійні кримінальні правопорушення проти порядку використання природних ресурсів, проти порядку обігу психоактивних речовин чи проти загальної безпеки відповідно, що цілком заслуговує на підтримку.

Як вже зазначалося, вирішення проблеми наявності об'єкта будь-яких різновидів контрабанди, передбачених як ст. ст. 201, 201¹ та 305, так і ст. ст. 201³ та 201⁴ багато хто з вітчизняних вчених вбачає у позиціонуванні його, як встановленого порядку переміщення товарів чи інших предметів через митний кордон України.

Але, по-перше, порушення встановленого законодавцем порядку (переміщення, фінансування, кредитування, оподаткування, випуску, проведення, обігу тощо) характеризує не об'єкт, а об'єкту сторону відповідного діяння. Порушення тих чи інших приписів заподіює шкоду тому, заради чого вони встановлювалися. Цілком слушною в цьому сенсі є позиція О. В. Ободовського, який зазначає, що законодавчі положення, якими встановлено порядок проходження військової служби і про які йдеться в частині першій статті 401 КК України, не страждають від кримінальних правопорушень, передбаче-

них у XIX розділі Особливої частини, а тому не є родовим об'єктом цих правопорушень. Порядок проходження військової служби не є довільним і визначається законодавством для того, щоб Збройні Сили України та інші утворені відповідно до законів України військової формування, Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України могли виконувати (і змогли виконати) покладені на них завдання. Таким чином, на думку автора, родовим об'єктом військових кримінальних правопорушень є бойова готовність та боєздатність Збройних Сил України, інших військових формувань, які необхідні для забезпечення воєнної безпеки й оборони України та виконання інших покладених на них завдань. При цьому під бойовою готовністю та боєздатністю Збройних Сил України й інших військових формувань розуміються такі взаємодії між військовослужбовцями, за яких кожен військовослужбовець окремо й усі військовослужбовці (певного підрозділу, певного військового формування та усіх військових формувань) разом найкраще готові та найкраще здатні виконувати покладені на них (бойові) завдання [12, с. 26–28]. А, по-друге, встановлений законодавцем порядок переміщення, поведження, формування, обігу тощо об'єктивно не може зазнавати шкоди і після вчинення злочину завжди залишається незмінним [13, с. 180]. За справедливим зауваженням Д. О. Колодіна, скільки б разів не порушувався встановлений порядок формування і діяльності виборчих комісій, порядок реєстрації виборців, порядок висування кандидатів на виборні посади чи порядок проведення передвиборної агітації він не руйнується, оскільки покликаний лише забезпечити те, заради чого впроваджувався – об'єктивне волевиявлення виборців [14, с. 61].

Отже, встановлений митним законодавством порядок переміщення товарів чи інших предметів через митний кордон України не може виступати об'єктом контрабанди, оскільки при вчиненні цього діяння шкоди зазнає не він, а те, заради чого він впроваджувався. Усвідомлюючи цю обставину, деякі автори при визначенні об'єкта контрабанди наголошують на тому, що таким є суспільні

відносини. Але їх виникнення та існування теж пов'язується із необхідністю забезпечення установленого законом порядку переміщення товарів та інших предметів. Так, наприклад, на думку В. М. Киричко та О. І. Перепелиці об'єктом контрабанди є суспільні відносини, що виникають з приводу переміщення товарів та інших предметів через митний кордон України і забезпечують установлений законом порядок такого переміщення та внесення до бюджету податків та зборів [15, с. 28]. Як уявляється, за такого підходу, кримінально-правова охорона встановленого митним законодавством порядку переміщення товарів чи інших предметів через митний кордон України перетворюється на самоціль (за принципом – охороняється, тому що встановлено законодавством), що фактично призводить до ігнорування справжньої спрямованості контрабанди. У зазначеному аспекті більш слушною є позиція Пленуму Верховного Суду України, який у постанові від 3 червня 2005 р. «Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил» підкреслює, що особи, які вчиняють контрабанду та порушують митні правила посягають на встановлений законодавством України порядок переміщення товарів через митний кордон України, внаслідок чого завдають шкоду економіці держави, її культурній спадщині, здоров'ю населення та громадській безпеці, сприяють розширенню тіньового сектора економіки. До того ж, не суспільні відносини забезпечують установлений законом порядок переміщення, перетинання, обігу тощо, а, навпаки, їх нормальне функціонування досягається за рахунок правової та неправової регламентації. Отже, об'єктом «товарної» контрабанди мають визнаватися певні економічні відносини. Ця обставина чітко підкреслюється у кримінальному законодавстві деяких зарубіжних країн. Так, наприклад, ст. 231 КК Киргизької Республіки та ст. 234 КК Республіки Казахстан прямо йменуються «Економічна контрабанда».

За чинним КК України, економічні відносини виступають об'єктом контрабанди лише у разі заподіяння їм істотної шкоди. Контрабанда товарів є кримінально караною, якщо вартість її предмету в п'ять тисяч і більше

разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а контрабанда підакцизних товарів – у сімсот п'ятдесят і більше разів (примітки до ст. ст. 201³ та 201⁴). У протилежному випадку, вчинене має кваліфікуватися як порушення митних правил, а економічні відносини повинні розглядатися як об'єкт адміністративно-правової охорони.

Разом з тим, слід підкреслити, що таке поняття, як економічні відносини є доволі об'ємним і у кримінально-правовій площині включає до себе декілька складових, зокрема власність, інтелектуальну власність, господарську (економічну) діяльність, фінанси тощо. Чинний КК України такого об'єкта кримінально-правової охорони, як фінанси на рівні Особливої частини не виокремлює. Однак, у вітчизняній теорії кримінального права видовий об'єкт діяння, передбаченого ст. 201 КК, у переважній більшості випадків визначався як фінансово-кредитна система країни [16, с. 203]. Така позиція є цілком обґрунтованою, оскільки суспільна небезпека «товарної» контрабанди полягає не у порушенні конституційних основ правопорядку у сфері господарювання, а в ухиленні від сплати мита, що негативно впливає на суспільні відносини з формування дохідної частини бюджету країни. Розуміння контрабанди, як злочину у сфері фінансів (згідно усталеного підходу, фінанси визначаються як сукупність економічних відносин, що виникають у процесі формування, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів) чітко акцентує увагу на справжній суспільній небезпеці цього кримінального правопорушення.

Проте, розробники згаданого вище проекту нового КК України, обґрунтовано виокремлюючи у межах книги шостої «Кримінальні правопорушення проти економіки» самостійний розділ 6.3 «Кримінальні правопорушення проти фінансів» контрабанду (цим терміном охоплюється лише незаконне переміщення через митний кордон товарів, включаючи підакцизні) вважають посяганням проти порядку господарювання (ст. 6.4.4). Автори такого рішення свою позицію не пояснюють [17, с. 280–284], але разом з цим зазначають, що до системи кримінальних право-

порушень проти фінансів належать і податкові кримінальні правопорушення. На думку Н. О. Гуторової, останні посягають на відносини з мобілізації коштів до бюджетів і державних цільових фондів [17, с. 271]. Тому ще більш незрозумілим є запропоноване розробниками рішення щодо спрямованості контрабанди, оскільки саме ця вчена, свого часу, цілком слушно наполягала на визначенні основного об'єкта «товарної» контрабанди, як податкових відносин [4, с. 17].

Слід також додати, що відповідно до ч. 1 ст. 4 Господарського кодексу України, фінансові відносини за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів не є предметом регулювання цього Кодексу. Відносини, що виникають у сфері справляння податків, у тому числі і мита, як загальнодержавного податку, регулюються податковим та митним законодавством, а зарахування загальнодержавних податків та зборів до державного і місцевих бюджетів здійснюється відповідно до Бюджетного кодексу України (ст. 9 Податкового кодексу України). Тому контрабанда, суспільна небезпека якої полягає в ухиленні від сплати мита та інших митних платежів (акцизного податку та податку на додану вартість), не може розглядатися як посягання проти порядку господарювання. Звертає на себе увагу і той факт, що до предмету регулювання Господарського

кодексу не належать також і відносини за участю суб'єктів господарювання, що виникають у процесі виконання вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню зброї масового знищення. Виходячи з цього, кримінальні правопорушення у сфері легалізації (відмивання) активів (доходів), одержаних злочинним шляхом, розробники, цілком обґрунтовано, розглядають як посягання проти фінансів (ст. ст. 6.3.31, 6.3.32, 6.3.35 та 6.3.36).

Висновки. Підтримуючи в цілому позицію розробників нового КК України щодо обмеження кримінально-правового змісту контрабанди лише «товарною» контрабандою тобто незаконним переміщенням через митний кордон України товарів, включаючи підакущні і позиціонування незаконного переміщення через митний кордон України зброї, вибухових речовин, лісоматеріалів тощо, як самостійних кримінально-протиправних діянь іншої спрямованості, хотілося б ще раз наголосити, що суспільна небезпека контрабанди, насамперед, полягає у заподіянні шкоди сукупності економічних відносин, які виникають у процесі формування фондів (централізованих і децентралізованих) грошових коштів. Тому контрабанда має розглядатися як кримінальне правопорушення проти фінансів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1922. № 37.
2. Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1927. № 26–27.
3. Відомості Верховної Ради. 1961. № 2. ст. 14.
4. Гуторова Н. О. Злочини у сфері господарської діяльності: Розділ VII Особливої частини Кримінального кодексу України з науково-практичним коментарем Х: ТОВ «Одіссей», 2003. 256 с.
5. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Х: ТОВ «Одіссей», 2004. 1152 с.
6. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар: у 2-х т. Т. 2: Особлива частина. За заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х: Право, 2013. 1040 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За заг. ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: Атіка, 2005. 1064 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. К.: Юрінком інтер, 2018. 1104 с.
9. Чугуніков І.І. Об'єкт злочину як підстава для побудови системи Особливої частини Кримінального кодексу України. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т.IX/редкол.: С.В. Ківалов та ін.; відп. за вип. В.М. Дрьомін. Одеса: Юридична література, 2010. 440 с.

10. Мирошниченко Н.А. Об'єкт та предмет кримінально-каранної контрабанди. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. міжнар. наук-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). У 2-х т.Т. 2/відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 848 с.
11. Проект Кримінального кодексу України. Контрольний текст станом на 2 квітня 2025 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf>
12. Ободовський О. В. Військові кримінальні правопорушення: теорія і практика: монографія. Одеса: Юридична література, 2023. 652 с.
13. Чугуніков І. І. Об'єкт та об'єктивна сторона складу злочину: проблеми розмежування. Вісник південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2018. № 17. С. 167–181.
14. Колодін Д. О. Концептуальні засади кримінально-правової охорони народного волевиявлення в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. 440 с.
15. Кириченко В. М., Перепелиця О. І., Злочини у сфері господарської діяльності за Кримінальним кодексом України та в судовій практиці: науково-практичний коментар. За заг. ред. В. Я. Тація, Х.: Право, 2010. 784 с.
16. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник: За ред. В.Я. Тація, В. І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., перероб. і допов. Х.: Право, 2015. 680 с.
17. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ, 2024. 494 с.

Івашко С. В.,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права
Пенітенціарної академії України

Петренко С. В.,
аспірант кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права
Пенітенціарної академії України

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Анотація. У статті досліджуються заходи запобігання кримінальним правопорушенням у бюджетній сфері. Зазначено, що загальносоціальні заходи запобігання злочинності спрямовані на створення умов, за яких ризики вчинення кримінальних правопорушень у сфері бюджетних відносин знижуються. Ці заходи є складовою профілактики правопорушень та мають на меті усунення причин і умов, що сприяють злочинності. Особлива увага приділяється формуванню правових цінностей і високого рівня правосвідомості громадян шляхом неухильного дотримання норм права. Загальносоціальні заходи не лише мають профілактичний характер, але й виконують довготривалу стратегічну функцію.

Наголошено, що особливості суб'єктів кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, як правило, зумовлені їхнім статусом – це, переважно, спеціальні суб'єкти, визначені кримінальним законодавством України, які вчиняють кримінальні правопорушення, пов'язані з розкраданням бюджетних коштів, зловживанням службовим становищем або корупційні правопорушення.

Доведено, що одним із ключових завдань держави є розробка і впровадження в діяльність правоохоронних органів системи кримінологічних заходів, спрямованих на усунення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у бюджетній сфері. При цьому запобігання має бути спрямоване не лише на конкретних осіб (зокрема посадовців), а й на негативні суспільні процеси загалом. Це досягається шляхом оптимізації бюджетного процесу, підвищення прозорості діяльності органів влади та посилення правової обізнаності працівників бюджетної сфери.

Сформульовано авторське визначення запобігання вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері – це сукупність комплексних, науково обґрунтованих кримінологічних заходів, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин із метою усунення негативних чинників, що породжують злочинність, та недопущення її на різних стадіях розвитку суспільства.

Доведено, що в умовах правового режиму воєнного стану загальносоціальні заходи набувають особливого значення, адже сприяють формуванню суспільного осуду корупційної та іншої злочинної поведінки, осіб які їх вчиняють, поширенню правових цінностей і підвищенню правосвідомості громадян, а також забезпечують ефективну реалізацію принципу невідворотності покарання.

Ключові слова: бюджетні кошти, детермінанти, воєнний стан, злочинність, загальносоціальні заходи, запобігання, криміногенні фактори, корупція, кримінальні правопорушення, корупційні кримінальні правопорушення, органи прокуратури.

Ivashko S. V., Petrenko S. V. General social measures for the prevention of crime in the budgetary sphere

Abstract. This article explores the issues related to the high level of crime in Ukraine, with a particular focus on preventive measures targeting crimes in the budgetary sphere. It is noted that general social crime prevention measures are aimed at creating conditions that reduce the risks of committing criminal offenses related to the budgetary system. These measures are an essential part of the overall crime prevention strategy, targeting the root causes and conditions that foster criminal behavior.

Emphasis is placed on the formation of legal values and the consistent application of legal norms, which help cultivate a high level of legal consciousness among citizens. Such measures serve not only a preventive function but also contribute to long-term strategic development.

Attention is drawn to the fact that individuals who commit budget-related crimes are often special subjects defined by the criminal legislation of Ukraine. These offenses typically involve embezzlement of public funds, abuse of office, or corruption-related criminal acts.

One of the primary responsibilities of the state is to develop and implement a comprehensive set of actions aimed at eliminating the causes and conditions that facilitate criminal activity. Preventive measures must address not only the conduct of specific individuals (especially public officials) but also broader negative social phenomena. This is achieved through optimizing the budget process at all levels, enhancing the transparency of government bodies, and improving the legal literacy of employees in the budgetary sector.

Prevention of crime in the budgetary sphere should be understood as a set of scientifically grounded and complex actions undertaken by the state to improve social relations, eliminate negative factors, and prevent offenses at various stages of criminal behavior.

In the current realities of martial law, general social measures for crime prevention in the budgetary sphere play a crucial role, as they contribute to strengthening public condemnation of corrupt and criminal behavior, promote legal values, foster legal awareness among citizens, and reinforce the principle of the inevitability of punishment.

Key words: *budget funds, martial law, crime, determinants, criminogenic factors, budgetary crimes, prevention, corruption, criminal offenses, prosecution authorities.*

Постановка проблеми та її актуальність.

Українські кримінологи розглядають запобігання будь-якого виду кримінального правопорушення через призму комплексу заходів, спрямованих на усунення детермінантів, які сприяють їх вчиненню.

У кримінологічній науці сталим є розгляд заходів запобігання злочинності шляхом: загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуально-профілактичних. Всі вони розробляються і здійснюються в рамках єдиної стратегії запобігання вчинення кримінальних правопорушень у різних сферах суспільного життя. Бюджетна сфера не є виключенням.

Ми вважаємо, що за масштабами загальносоціальні заходи запобігання злочинності у бюджетній сфері є визначальними, оскільки спрямовані на чітке визначення функцій держави, як регулятора бюджетних коштів. Тому, їх розгляд і визначив актуальність даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аспекти кримінологічного дослідження кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням бюджетних коштів в різні часи досліджували О.М. Бандурка, А.М. Бойко, І.Г. Богатирьов, В.В. Голіна, О.О. Дудоров, О.М. Джужа, А.П. Закалюка, Р.П. Іжевський, О.Г. Кальман, Т.В. Корнякова, Р.М. Сосков, О.М. Олійник, О.С. Русакова, В.М. Руфанова, В.В. Сазонов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, В.І. Шакун та інші.

Наукові доробки зазначених фахівців містять низку системних положень, які стосуються загальносоціальних заходів запобігання кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням бюджетних коштів.

Метою статті є намір виокремити особливості загальносоціальних заходів запобігання

злочинності в бюджетній сфері з врахуванням наявного в Україні воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. В Україні людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнається найвищою соціальною цінністю. Це визначено в Конституції України [1]. Злочинність – один із факторів, який перешкоджає державі виконувати передбачені Конституцією України завдання, пов'язані з використанням бюджетних коштів.

Український учений-кримінолог І. Богатирьов, досліджуючи російсько-українську війну, зазначає, що саме вона призвела до кардинальних змін у політичній, економічній, соціальній і культурній галузі українського суспільства, тому одним із пріоритетних напрямків загальносоціального запобігання, на думку вченого, в умовах війни має стати прогнозування державної політики у соціально-економічній, організаційно-управлінській, кримінально-правових галузях [2, с. 97]. Автори статті погоджуються з наведеною думкою українського вченого та переконані в тому, що провідна роль держави в умовах війни полягає у прогнозуванні всіх, без виключення, сферах суспільного життя держави.

Тому, мета вчених-кримінологів полягає у забезпеченні законодавців ефективною стратегією запобігання та впливу на злочинність, що сприятиме виконанню завдання щодо безпеки суспільства, належного правопорядку, гарантованого захисту прав та інтересів громадян.

З часом накопичення людством досвіду у сфері запобігання злочинності став очевидним висновок: куди гуманніше, ефективніше та дешевше застосовувати заходи запобіжної, ніж карної репресії, прогресивним є шлях

не накладення санкції за злочини, а ліквідація їх першопричини соціального, економічного та іншого характеру, виховування осіб у дусі дотримання законів, усвідомлення їх доцільності тощо [3, с. 130].

Погоджуємось з наведеною думкою А. Іванова та вважаємо, що застосування виключно карної репресії у боротьбі зі злочинністю, у тому числі і вчиненням кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, не є прогресивним шляхом запобігання її вчинення.

Виходячи з наведеного, одним із основних завдань держави є застосування комплексу заходів з метою усунення причин та умов вчинення кримінальних правопорушень, недопущення їх на різних стадіях розвитку, спрямованих не лише на недопущення проявів злочинності з боку конкретних осіб, а й на негативні явища і процеси в суспільстві в цілому.

Під запобіганням злочинності розуміють сукупність комплексних та науково обґрунтованих різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності [4, с. 53].

Запобігання злочинності в бюджетній сфері має специфічні особливості, що зумовлені її об'єктом і завданням, суб'єктами здійснення, специфікою заходів тощо.

Поділяємо точку зору, відповідно до якої об'єкт запобігання бюджетній як і будь-якій іншій злочинності – це негативні явища і процеси реальної дійсності матеріального і духовного характеру, різні за ґенезою, сферою, формами та інтенсивністю проявів, які, взаємодіючи з властивостями особистості, призводять до виникнення кримінальної мотивації, наміру, прийняття рішення на вчинення злочину та його реалізацію [5, с. 49].

Отже, основним завданням запобігання кримінальним правопорушенням у бюджетній сфері є подолання або максимальне усунення криміногенних явищ та процесів, які є причинами і умовами (детермінантами) їх вчинення, недопущення їх на різних стадіях розвитку злочинної поведінки, що за рівнями їх здійснення в доктрині кримінології поділя-

ється на загальносоціальне, спеціально-кримінологічне та індивідуальне.

Зупинимось у межах статті на загальносоціальних заходах запобігання кримінальним правопорушенням у бюджетній сфері.

Загальносоціальне запобігання – це сукупність *соціально-економічних, культурно-виховних та правових заходів*, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин і разом з тим усунення (або нейтралізацію) причин та умов злочинності [4, с. 54]. На відміну від спеціально-кримінологічних заходів, вони в першу чергу спрямовані на розв'язання соціальних та економічних проблем, які існують в суспільстві, його криміногенних протиріч (матеріальний добробут населення, його культура, свідомість тощо). За своєю сутністю вони є невід'ємною складовою соціально-економічної політики. Іноді в літературі загальносоціальні заходи іменують «загальними», «загальнокримінологічними» або «іншими профілактично значущими заходами» [6, с. 327].

Разом з тим, індивідуально-профілактичні заходи охоплюють більше коло осіб, щодо яких здійснюються заходи, та включають в себе підвищення рівня зайнятості населення, залучення громадських організацій до профілактики правопорушень, попередження рецидивної злочинності, а також популяризація правової культури населення.

У кримінологічній літературі поряд із загальносоціальними і спеціальними запобіжними заходами виокремлюють також віктимологічне запобігання злочинам (від лат. *victimā* – «жертва» і *logos* – «вчення») – заходи із усунення та нейтралізації об'єктивних та суб'єктивних обставин, за яких особа має ймовірність стати жертвою злочину [4, с. 42-46]. Як слушно зауважив Іванов А. В., даний вид запобігання не може бути застосований щодо «неперсоніфікованої» злочинності, а отже – і до злочинності в бюджетній сфері [3, с. 132]. Погоджуємось з поіменованим науковцем та вважаємо, що розглядати цей напрям профілактики злочинності є недоцільним, оскільки його об'єктом є віктимна поведінка потенційної жертви кримінального правопорушення, що не є характерним для вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері.

Соціально-економічні заходи є одним з основних напрямків загальносоціального запобігання бюджетній злочинності і забезпечення економічної безпеки держави в цілому.

У певному сенсі ці заходи можна назвати неконкретними, вони не прив'язані до певного економічного середовища чи галузі економіки, а взагалі можуть торкатися загальносоціальних проблем суспільства [7, с. 242]. Розглядаючи соціально-економічні заходи як відповідний комплекс державних програм, спрямованих на усунення детермінантів злочинності у бюджетній сфері, ми повинні розуміти їх важливість саме через призму створення відповідного середовища, у якому кримінальні правопорушення у бюджетній сфері не будуть вчинятись або ж кількість їх вчинення буде зведена до мінімального рівня.

Разом з тим, ситуація у нашій державі після початку військової агресії російської федерації 24 лютого 2022 року та введення у зв'язку з цим правового режиму воєнного стану [8] суттєво змінила всі сфери суспільного життя і не могла не вплинути на криміногенну обстановку в цілому, і на злочинність в бюджетній сфері зокрема.

Тому для наукової спільноти гострим постає питання відшукування нових ефективних засобів та механізмів впливу на умови і фактори, які детермінують злочинність у бюджетній сфері.

Загальносоціальне запобігання злочинності передбачає подолання економічної кризи, підвищення добробуту населення, покращення охорони здоров'я, освіти, екологічної політики та інші соціальні заходи захисту населення. Таким чином, державний вплив на злочинність здійснюється одночасно з іншими видами соціального контролю та взаємодіє з ними. Як свідчить історичний досвід, нерішучість і непослідовність у проведенні саме соціально-економічних реформ суттєво впливають на створення соціальної напруженості у суспільстві, що є одним із криміногенних чинників. Враховуючи це, сучасна політика України у сфері протидії злочинності особливу увагу приділяє специфічним різновидам соціального управління процесом запобігання злочинності, створенню атмосфери солідарності у неприйнятті цього негативного соціального явища [9, с. 324-325].

Але, як з прикрістю констатував О. Г. Кальман, ні реформи, ні програми розвитку підприємницької діяльності, ні програми приватизації, ні реформи банківської системи поки що не створили належних умов для доброчесної діяльності у сфері економіки, а також не вирішили проблеми соціального захисту населення [10, с. 255-256].

Погоджуємося з твердженням про те, що з самого початку реформування економіки України була недооцінена і фактично припущена роль державного регулювання у проведенні економічних перетворень. Жодна з численних урядових економічних програм не піддавалася кримінологічно-економічному і науковому моніторингу на предмет її економічної ефективності [11, с. 59]. Тому, підсумовуємо наведе А. Закалюком та зазначаємо, що державний вплив на стан злочинності у бюджетній сфері неналежно взаємодівав з іншими видами соціального контролю, що стало наслідком збільшення кримінальних правопорушень, пов'язаних з розкраданням бюджетних коштів всіх рівнів.

Загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням у бюджетній сфері також необхідно здійснювати через систему *культурно-виховних заходів*. Найбільший виховний вплив на особу здійснюють такі соціальні інститути як сім'я, школа, трудовий колектив тощо. Крім того, на нашу думку, важливе значення мають культурне та інформаційне середовище, мультипліковане на сучасний рівень технологій.

Істотним культиватором протиправних цінностей сьогодні є ЗМІ та Інтернет, які відтворюють картини кримінального світу з його романтикою і цінностями, перетворюють злочинців у справжніх героїв. Здається, ЗМІ та Інтернет поступово витісняють традиційні інститути виховання та займають місце головного «вихователя» підростаючого покоління [3, с. 137].

Важко не погодитись з даною думкою А. Іванова. На наше переконання, на відміну від соціально-економічних заходів, де основну роль відіграє держава, культурно-виховні заходи мають здійснюватись децентралізовано, проростаючи так би мовити «знизу» через самосвідомість та приналежність до

громадянського суспільства, а не нав'язані владним примусом. Ці заходи мають спрямування, в першу чергу, на формування у громадян такої системи цінностей, в основі яких є нетерпимість до вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері. Виходячи з того, що суб'єкти вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері є спеціальні, тобто посадові особи різних рівнів, ці заходи спрямовані, в першу чергу, саме на посадових осіб з метою формування у них антизлочинної культури.

Так, дослідники зазначають, що громадськість має потужний антикриміногенний потенціал, використання якого є вкрай актуальним для сучасної України. За умов мудрої державної політики, поступових і виважених кроків із боку органів кримінальної юстиції цілком можна змінити акценти у бік значущості профілактичної діяльності різних суб'єктів запобігання злочинності. Головною метою такого процесу (через що свого часу пройшли провідні країни світу) має бути суттєве зниження рівня злочинності в Україні шляхом запобігання злочинності громадськістю як основним суб'єктом такої діяльності. При цьому скоротяться бюджетні витрати на утримання судових і правоохоронних органів, і, відповідно, зростуть участь та особиста відповідальність кожного громадянина у спільній справі протидії злочинності [12, с. 273].

Крім того, у механізмі забезпечення кримінологічної безпеки має функціонувати також автономний контур, який складають господарюючі структури, підприємницькі експертні організації, детективні й охоронні підприємства, некомерційні організації, релігійні об'єднання, організації, що забезпечують позитивні форми дозвілля, ЗМІ, навчальні та трудові колективи, самоврядні організації мешканців тощо, які в міру своєї компетенції й можливостей беруть участь у забезпеченні кримінологічної безпеки в межах основних функцій, використовуючи головним чином загальнонавчальні форми впливу [7, с. 211].

Вказані суб'єкти покликані реалізувати принцип громадського осуду злочинної поведінки як один із різновидів соціального управління у сфері протидії злочинності, який реалізується не тільки шляхом розробки заборон,

адекватних небезпеці протиправних діянь, а й через формування у громадян негативного ставлення до певних видів асоціальної поведінки [9, с. 325].

Погоджуючись з наведеною думкою О. Іщука, автори статті вважають, що завданням саме культурно-виховних заходів запобігання злочинності у бюджетній сфері є формування нульової толерантності до зловживань з бюджетними коштами та виховання у громадян нетерпимості, неприйнятності до посадових осіб, які вчиняють даний вид злочинності.

Аналізуючи чинне законодавство, автори статті прийшли до висновку, що запровадження законодавцем інституту викривачів, як форми контролю влади, є недостатнім.

Так, кримінальний процесуальний закон визначає викривача як фізичну особу, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, звернулася із заявою або повідомленням *про корупційне кримінальне правопорушення* (виділене авторами) до органу досудового розслідування. При цьому законодавець надає викривачу відповідний процесуальний статус, гарантії, виплати винагороди [13].

Якщо підходити до видів культурно-виховних заходів запобігання злочинності у бюджетній сфері, доцільно у контексті публічного заохочення законотворчих працівників запровадити інститут викривачів не лише у корупційних кримінальних правопорушеннях, а і кримінальних правопорушеннях у бюджетній сфері. Це б, на нашу думку, стало інструментом попередження вчинення даного виду злочинності, усвідомлення правопорушником ризику бути викритим, а також дієвим механізмом формування культури нульової толерантності до розкрадання бюджетних коштів всіх рівнів.

У свою чергу, основними напрямками *правових засобів загальносоціального запобігання* бюджетним кримінальним правопорушенням є системне вдосконалення правового регулювання суспільних відносин та підвищення правової свідомості населення. Правові превентивні заходи спрямовуються на вдосконалення відносин в соціально-економічній, податковій, валютній, митній, бюджетній, правоохоронній та інших сферах.

Як у цьому контексті служно зауважив В. Тацій, ідеологію боротьби з економічною злочинністю в сучасних умовах слід змістити в бік вдосконалення позитивного (регуляторного) законодавства, яке створило б прозорі механізми діяльності суб'єктів господарювання і виключило б можливість протиправної, суспільно небезпечної господарської діяльності [14, с. 15].

Отже, для подолання подальшої криміналізації суспільства необхідно реалізувати сильну державну політику протидії злочинності в бюджетній сфері. При цьому політична воля та стратегія ефективного захисту суспільства від злочинності мають бути приведені у відповідність до високого ступеня його криміналізації [15, с. 51-52].

Висновки. На переконання авторів статті, слабким місцем загальносоціального запобігання бюджетній злочинності

на сучасному етапі є відсутність механізмів практичної реалізації культурно-виховних заходів та ініціатив; недосконалість методики збирання, обробки й аналізу кримінологічної інформації, а також обмаль суб'єктів, які можуть нею оперувати; низький рівень довіри суспільства до держави та правоохоронних органів.

Все це у своєму результаті дає невтішні прогнози до подальшого зростання рівня як злочинності в цілому в Україні, так і бюджетної злочинності зокрема.

Доцільним, на думку авторів статті, було б запровадження законодавцем інституту викривачів у кримінальних провадженнях, пов'язаних з використанням бюджетних коштів, що забезпечило б належну взаємодію та комунікацію між громадянами та органами влади, створення атмосфери невідворотності покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30. Ст. 141. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Богатирьов І.Г. Російсько-українська війна: погляд кримінолога К. ТОВ «Видавничий дім «АДЕФ-Україна» 2023. 244с. С. 97.
3. Іванов А. В. Податкова злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 259 с.
4. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська, Б. М. Головкін та ін., за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с.
5. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навчальний посібник. Харків: НЮА України, 2011. 120 с.
6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
7. Сазонов В. В. Кримінологічне забезпечення економічної безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2020. 416 с.
8. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64 від 24.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
9. Іщук О. С. Теоретико-методологічні та практичні засади кримінологічної діяльності органів прокуратури України: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 399 с.
10. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні і прикладні проблеми попередження: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 431 с.
11. Закалюк А. П. Соціальні передумови, причини та умови корупції в Україні. *Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 грудня 1998 р. (м. Харків). Харків, 1999. С. 59–66.
12. Колодяжний М. Г. Світова практика участі громадськості у протидії злочинності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. № 3. С. 265–273.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
14. Тацій В. Я. Боротьба зі злочинністю у сфері економічних відносин як вирішальний напрямок діяльності правоохоронних органів. *Вісник прокуратури*. 2002. № 1 (13). С. 13–18.
15. Шакун В. І. Суспільство і злочинність: монографія. Київ: Атіка, 2003. 784 с.

Лаврьонов Р. П.,адвокат, аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Класичного приватного університету**Шостак А. О.,**студентка юридичного факультету
Кропивницького фахового коледжу
Університету сучасних знань

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ ЩОДО ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА: ДОСВІД КРАЇН НАТО ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено порівняльно-правовому дослідженню регламентації кримінальної відповідальності за правопорушення, пов'язане з порушенням порядку користування військовим майном і його зберігання, у законодавстві провідних країн НАТО. У роботі детально йдеться про нормативно-правові підходи Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Франції та Канади щодо визначення правового статусу військової майни, особливостей складів злочинів, характеристик суб'єкта кримінального правопорушення та умов притягнення до відповідальності. Проаналізовано відмінності у побудові правових норм, що передбачають кримінальну відповідальність за протиправне поводження з майном у збройних силах, із фокусом на межі між необережністю та умислом, а також специфіку встановлення кваліфікуючих ознак. Автором розкрито форми вина, типові елементи об'єктивної сторони, а також підходи до кваліфікації дій залежно від наслідків і істот їх вчинення.

Окрему увагу приділено розмежуванню кримінальної та дисциплінарної відповідальності, яке в країнах-членах НАТО має чітке процедурне обґрунтування та забезпечує ефективне реагування на порушення принципу пропорційності. У статті йдеться про структуру військової юрисдикції, зокрема функціонування спеціалізованих судів, внутрішніх органів розслідування та контролю. Показано, що моделі військової юстиції в США, Великій Британії, Франції та Канаді прагнуть на з'єднання незалежності судочинства та внутрішньої відповідальності в межах збройних формувань. На основі аналізу зроблено висновки щодо достатньої придатності елементів зарубіжного досвіду до впровадження в Україні. В умовах воєнного стану та інтенсивного використання матеріально-технічних ресурсів особливої актуальності набуває формування ефективної системи запобігання правопорушенням, що включає внутрішній аудит, інституційний контроль, правове визначення майнового статусу, а також чітке процесуальне оформлення процедур реагування.

Узагальнені в статті положення можуть стати підґрунтям для вдосконалення національного кримінального законодавства України в частині правового режиму військового майна та забезпечення військової безпеки у форматі гармонізації з євроатлантичними стандартами.

Ключові слова: спеціальний суб'єкт правопорушення, внутрішній контроль, стандарти НАТО, дисциплінарна відповідальність, військова юстиція, об'єкт злочину, форми вина, кваліфікаційні ознаки, правовий режим майна, запобігання зловживанням.

Lavronov R. P., Shostak A. O. Comparative legal analysis of criminal liability of military personnel for offenses involving military property: NATO countries' experience and prospects for Ukraine

Abstract. This article presents a comparative legal study of the regulation of criminal liability for offenses involving violations of the procedure for the use and storage of military property in the legislation of leading NATO countries. The paper thoroughly examines the regulatory approaches of the United States, the United Kingdom, France, and Canada concerning the legal status of military property, the elements of criminal offenses, the characteristics of the offender, and the conditions of criminal prosecution. Differences in the structure of legal norms establishing criminal liability for unlawful handling of property in the armed forces are analyzed, with a focus on the distinction between negligence and intent, as well as the specifics of determining

aggravating circumstances. The author outlines the forms of guilt, typical components of the actus reus, and approaches to the legal qualification of acts depending on their consequences and circumstances.

Special attention is paid to the distinction between criminal and disciplinary liability, which in NATO member states is supported by well-defined procedural grounds and ensures an effective response without violating the principle of proportionality. The article addresses the structure of military jurisdiction, including the functioning of specialized courts, internal investigative bodies, and control mechanisms. It is shown that military justice models in the USA, the UK, France, and Canada aim to balance judicial independence with internal accountability within the armed forces. Based on the analysis, conclusions are drawn about the applicability of selected foreign practices to Ukraine. Under martial law and increased use of logistical resources, the formation of an effective system for preventing military-related offenses becomes particularly relevant. This includes internal audits, institutional oversight, clear legal definitions of property, and well-structured procedural responses.

The findings of the article may serve as a foundation for improving Ukraine's criminal legislation regarding the legal regime of military property and ensuring national defense in alignment with Euro-Atlantic legal standards.

Key words: *special subject of offense, internal control, NATO standards, disciplinary liability, military justice, object of the crime, forms of guilt, aggravating circumstances, legal regime of property, abuse prevention.*

Постановка проблеми. Збереження та раціональне використання військового майна є ключовим чинником забезпечення боєздатності збройних сил у будь-якій демократичній державі. Особливої ваги ця проблема набуває в умовах збройного конфлікту, коли кожна одиниця матеріального ресурсу може мати стратегічне значення для обороноздатності країни. В українських реаліях, з огляду на тривалу агресію з боку Російської Федерації, актуалізується потреба у вдосконаленні механізмів кримінально-правового захисту майна військового призначення, зокрема у сфері відповідальності військовослужбовців за неправомірне поводження з таким майном.

Незважаючи на наявність у Кримінальному кодексі України відповідних складів злочинів, чинна правова модель залишається фрагментарною та часто не відповідає сучасним викликам. Недостатня деталізація понять, нечітке розмежування між кримінальними і дисциплінарними проступками, а також відсутність ефективної системи превенції й внутрішнього контролю унеможливають своєчасне реагування на зловживання. У таких умовах актуальним є звернення до зарубіжного досвіду, зокрема країн-членів НАТО, які мають усталені військово-правові традиції та функціонуючі моделі військової юстиції.

Особливий інтерес становить комплексна система криміналізації правопорушень щодо військового майна у Сполучених Штатах Америки, Великій Британії, Франції та Канаді. У цих країнах напрацьовано широкий інструментарій нормативного, інституційного

та процедурного забезпечення охорони військових ресурсів, що базується на високих стандартах дисципліни, чітких дефініціях та гнучкому розмежуванні рівнів відповідальності. У контексті стратегічного курсу України на євроатлантичну інтеграцію, системне вивчення зазначених підходів набуває прикладного значення для адаптації національного законодавства до стандартів Північноатлантичного альянсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання правового регулювання кримінальної відповідальності військовослужбовців за правопорушення у сфері користування та зберігання військового майна, а також пошук ефективних моделей забезпечення охорони таких ресурсів, активно досліджуються як українськими, так і зарубіжними науковцями. При цьому науковий дискурс розгортається навколо декількох ключових напрямів: дефініційного визначення об'єкта посягання, співвідношення між кримінальною та дисциплінарною відповідальністю, структури складів злочинів і механізмів превенції порушень.

В українській правовій науці цій проблематиці присвячено низку ґрунтовних праць. Так, у дослідженні Н. В. Діденка розкрито особливості інституційного та нормативного механізму кримінально-правової охорони військового майна в правовій системі США, зроблено акцент на значенні чіткої дефініції military property як запобіжника зловживань у процесі кваліфікації правопорушень і забезпечення юридичної визначеності [1]. У роботі Г. І. Мірошниченка досліджуються питання

гармонізації національної системи військової юстиції з євроатлантичними стандартами, зокрема у частині інституційного контролю та подвійної моделі відповідальності – кримінальної і дисциплінарної [2].

Значущим є також порівняльно-правовий аналіз, здійснений В. О. Радзівєвським щодо військової юстиції Великої Британії, де розкрито механізми контролю за використанням матеріальних ресурсів армії та надано оцінку ефективності внутрішнього дисциплінарного провадження [3]. У свою чергу, С. М. Прокпчук у межах дослідження кримінального права Канади порушує проблему невизначеності меж між службовою недбалістю і злочинним умислом у випадках втрати чи пошкодження військового майна, що має безпосереднє значення для української практики [4].

Зарубіжна доктрина, зокрема у працях Д. А. Чапмана (США), Л. Моро (Франція), Т. Брауна (Канада), акцентує на важливості поєднання високого рівня дисципліни з нормативною деталізацією складів правопорушень. У США досліджується ефективність застосування Uniform Code of Military Justice (UCMJ) як інструменту контролю над правопорушеннями у військовій сфері. Встановлюється, що чітка класифікація майна і форми вини є базовою умовою справедливого правозастосування в армійському середовищі. У Франції наголос робиться на адміністративному аудиті як інструменті превенції, а у Канаді особливу увагу приділено процедурі змішаних військово-цивільних трибуналів, що гарантує збалансованість між правами особи та інтересами оборони.

Попри зазначені здобутки, науковий аналіз демонструє наявність низки нерозв'язаних проблем. Насамперед ідеться про відсутність уніфікованого підходу до термінологічного визначення військового майна, що створює труднощі для транснаціонального порівняння правових моделей.

Також дискусійною залишається межа між дисциплінарною і кримінальною відповідальністю: в більшості систем критерії цього розмежування визначаються не законодавчо, а адміністративною практикою або судовим розсудом. Ще однією проблемою є фрагмен-

тарність превентивного механізму – попри наявність інститутів внутрішнього аудиту, значна частина порушень фіксується постфактум, що знижує ефективність правозастосування.

Таким чином, проаналізовані дослідження свідчать про те, що у світовій теорії та практиці існує розмаїття моделей криміналізації діянь, пов'язаних із військовим майном, однак усі вони ґрунтуються на поєднанні правової визначеності, чіткого поділу юрисдикцій та превентивних механізмів. Адаптація цих елементів до українського контексту потребує подальших досліджень із урахуванням актуального стану військової юстиції, правозастосовної практики та викликів, пов'язаних із веденням воєнних дій.

Мета статті. Метою статті є здійснення ґрунтовного порівняльно-правового аналізу кримінально-правових підходів до відповідальності військовослужбовців за правопорушення у сфері користування та зберігання військового майна в законодавствах країн-членів НАТО (США, Великої Британії, Франції та Канади) з подальшим виявленням системних елементів, що можуть бути адаптовані до правової системи України.

Особлива увага приділяється визначенню ефективних механізмів нормативного регулювання, інституційної відповідальності та превенції майнових правопорушень у збройних силах, що відповідають стандартам демократичного цивільного контролю над армією.

Досягнення поставленої мети передбачає узагальнення зарубіжного досвіду з метою формування пропозицій щодо вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства в умовах воєнного стану, з урахуванням необхідності гармонізації правових норм із євроатлантичними стандартами безпеки, дисципліни та прав людини.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових елементів правового забезпечення охорони військового майна є чітке та нормативно усталене його визначення в національних правових системах. Підходи до дефініції military property у країнах-членах НАТО істотно різняться залежно від моделі правової системи, однак їх об'єднує функціональний підхід: визнання майна військовим не

лише за формальними ознаками власності, а й за його призначенням, обігом та правовим режимом зберігання.

У правовій системі Сполучених Штатів Америки основним нормативним актом, що регламентує питання визначення та обігу військового майна, є Uniform Code of Military Justice (UCMJ). Відповідно до положень цього кодексу, military property трактується як будь-яке рухоме чи нерухоме майно, що перебуває у власності, володінні або розпорядженні Збройних сил США та призначене для виконання службових завдань оборонного характеру. До цього поняття віднесено озброєння, транспорт, зв'язок, технічне обладнання, матеріали забезпечення, документи обмеженого доступу тощо. Таке визначення охоплює як постійно закріплені об'єкти, так і ті, що тимчасово перебувають у користуванні підрозділів або окремих службовців [6, с. 12–13].

У Великій Британії визначення military stores міститься в Armed Forces Act 2006, де під військовим майном розуміють усі матеріальні засоби, що передані у службове користування або обліковані як публічна власність, яка використовується у Збройних силах. Особливістю британського підходу є врахування не лише матеріальної складової майна, але й його документального супроводу, що також вважається частиною предмета охорони. Водночас законодавство передбачає, що навіть помилкова інвентаризація або відсутність запису не звільняє особу від відповідальності за посягання на фактично військово майно [11, с. 56–57].

Французьке законодавство, зокрема Code pénal та Code de la défense, закріплює поняття biens militaires – майна, що прямо чи опосередковано належить оборонному відомству або використовується в межах системи національної безпеки. До таких об'єктів включаються зброя, техніка, засоби зв'язку, формене спорядження, медичне забезпечення, інфраструктура, інформаційні ресурси, а також матеріали, передані від союзників у рамках спільних оборонних ініціатив [Селіванов А. О., 2016, с. 88–89].

У Канаді регламентація поняття military property здійснюється через положення National Defence Act, де у статтях 117 і 129

прямо вказується на службову відповідальність за збереження будь-якого майна, що перебуває на балансі оборонного відомства. До військового майна віднесено як фізичні об'єкти (зброя, техніка, обмундирування), так і документи, бази даних, матеріали інженерного та спеціального призначення, які прямо або опосередковано пов'язані з виконанням оборонних функцій [14, с. 7–9].

Визначальною рисою підходів усіх чотирьох країн є те, що юридичне тлумачення військового майна виходить за межі формальної державної власності та базується на ознаках функціонального зв'язку з оборонною діяльністю. Такий підхід забезпечує ширший обсяг правового захисту та дозволяє охопити всі елементи матеріально-технічного забезпечення армії, що мають стратегічне значення. У більшості випадків категорія військового майна є динамічною – її обсяг і структура змінюються відповідно до умов воєнного часу, мобілізації чи міжнародного співробітництва.

Таким чином, аналіз законодавчих підходів дозволяє дійти висновку, що у країнах-членах НАТО поняття військового майна не зводиться до формального переліку об'єктів, а визначається за сукупністю функціональних, інституційних та безпекових ознак. Саме така модель може слугувати орієнтиром для удосконалення українського кримінального законодавства у частині нормативного закріплення предмета правопорушень, що становлять загрозу обороноздатності держави.

Аналіз складів злочинів, пов'язаних із військовим майном, у законодавстві країн-членів НАТО показує про значну варіативність у структурі кримінально-правових норм, однак дозволяє виокремити спільні конструктивні риси, що забезпечують ефективний захист оборонних ресурсів.

У Сполучених Штатах Америки ключове регламентування міститься в статті 108 Uniform Code of Military Justice (UCMJ), яка забезпечує кримінальну відповідальність за умисне або необережне знищення, пошкодження, втрату або незаконне відчуження військового майна. Окремо в статті 121 УКМП закріплено відповідальність за незаконне привласнення майна (крадіжку та протиправне заволодіння), що поширюється на всі

форми майнових посягань у сфері військової служби. Конструкції цих складів побудовані за ознаками дії, наслідків, форми вини й об'єкта посягання, з урахуванням вартості майна, що постраждало. Наприклад, вартість об'єкта, яка має визначений грошовий поріг, є кваліфікованою вимогою, що впливає на тяжкість покарання [1, с. 13–15].

Британське законодавство, зокрема Armed Forces Act 2006, передбачає подібну диференціацію складів злочинів. Стаття 25 встановлює відповідальність за пошкодження або втрату військового майна, тоді як стаття 26 регулює випадки розтрати чи неправильного використання ресурсів (неправомірного використання чи розтрати державного чи службового майна). Стаття 27 вимагає відповідальності за шахрайські дії з видом або звітністю, пов'язаними з військовим майном. Усі ці норми базуються на службовому обов'язку особи охорони та використання майна за призначенням, що є основною кваліфікаційною ознакою [Боровик В. С., 2018, с. 96–98].

У Франції Кримінальний кодекс (Code pénal) і Військовий кодекс (Code de la défense) створюють більш уніфіковану, але водночас сувору систему правових норм. Стаття 432-15 Кримінального кодексу забезпечує відповідальність за розтрату чи привласнення державної (в т.ч. військового) майна, вчинене особою, яка виконує публічну функцію. Стаття 433-1 передбачає відповідальність за зайняття службовою посадою при розпорядженні публічними ресурсами. Кодекс оборони додатково надає спеціальні склади злочинів щодо порушення правил зберігання, транспортування чи використання матеріальних засобів оборонного призначення, особливо в умовах надзвичайного або бойового стану [6, с. 104–106].

У канадському National Defence Act розмежування складів правопорушень буде створено через статті 117 (втрата або відновлення військового майна) та 129 (порушення військової дисципліни, включно з незалежними мотивами із матеріальними цінностями). За рішенням США та Великої Британії, де на перший план виходить умисел, канадська модель приділяє підвищену увагу формам недбалості, що стає самостійним складом

злочину або дисциплінарного провадження. До відповідно включено також обов'язкову ознаку: наявність службової відповідальності за порушення об'єкта [8].

Порівняльний аналіз показує, що у всіх країнах-членах НАТО кримінальні склади злочинів у сфері військового майна відзначаються високим ступенем деталізації та варіативності форм відповідальності залежно від необхідних.

Типовими елементами виступають:

- наявність службового обов'язку або довірених повноважень щодо майна;
- дія (або бездіяльність), що призвела до втрати, пошкодження, знищення або незаконного використання майна;
- обов'язкова характеристика форми вина (умисел чи недбалість);
- матеріальні наслідки (вартість, стратегічне значення, бойова придатність майна).

Кваліфікуючими умовами виступу є обсяг завданої шкоди, умови вчинення дії (воєнний час, мобілізація), порушення повторності, а також об'єкт посягання (спеціальні засоби, зброя, техніка підвищеної небезпеки).

Одним із концептуальних елементів кримінально-правового регулювання відповідальності за правопорушення щодо військового майна є визначення форми вини, юридичного статусу суб'єкта та кваліфікуючих обставин, що впливають на межі та характер відповідальності. Порівняння правових підходів країн-членів НАТО засвідчує, що в кожній із розглянутих систем зазначені категорії становлять структурну вісь складу злочину та виступають критеріями для розмежування дисциплінарних і кримінальних правопорушень.

Форма вини в законодавствах США, Великої Британії, Франції та Канади відіграє ключову роль у кваліфікації діяння. Зокрема, у США згідно з положеннями Uniform Code of Military Justice диференціюються умисні дії (наприклад, привласнення чи знищення майна) та діяння, вчинені з необережності, зокрема через службову недбалість. При цьому умисне посягання кваліфікується як кримінальний злочин з можливістю застосування максимальної санкції, тоді як недбале ставлення до зберігання чи обліку майна може спричинити дисциплінарну або обме-

жену кримінальну відповідальність. Подібна логіка простежується і в Канаді, де умисел кваліфікується як грубе порушення обов'язку, а необережність – як службова некомпетентність з елементами протиправної недбалості.

У Великій Британії Armed Forces Act 2006 прямо розрізняє умисні діяння (наприклад, розтрата або навмисне пошкодження військового обладнання) та дії, вчинені з грубою необережністю або байдужістю до службового обов'язку. Законодавство Франції також передбачає подвійну систему вини: у випадках недбалості застосовуються менш суворі санкції, проте в умовах бойового часу чи особливого правового режиму навіть необережне діяння може бути кваліфіковане як кримінальний злочин.

Стосовно суб'єкта відповідальності, у всіх досліджуваних країнах обов'язковою ознакою є статус військовослужбовця або службової особи, яка виконує функції зберігання, обліку або розпорядження військовим майном. Такий підхід відповідає доктрині службового обов'язку як джерела підвищеної довіри, на підставі якої особа наділяється особливими повноваженнями щодо використання майна, що, своєю чергою, обумовлює підвищену відповідальність за його збереження. Наприклад, у Великій Британії та Франції правопорушення, вчинені посадовими особами в межах службових повноважень, автоматично вважаються більш небезпечними через зловживання владою чи службовим становищем. У Канаді додатково враховується рівень командування, тривалість служби, наявність допуску до відповідного майна.

Щодо кваліфікуючих обставин, у всіх розглянутих юрисдикціях вони включають: вартість або стратегічне значення об'єкта, повторність правопорушення, умови його вчинення (воєнний час, бойові дії, надзвичайний стан), а також службову історію та мотиви особи. У США наявність наміру завдати шкоди Збройним силам або використати військове майно для власної вигоди розглядається як обтяжуюча обставина. У Франції та Канаді до кваліфікуючих факторів належить також наявність спільного умислу (групове діяння), участь у злочинній змові, знищення критично важливих систем зв'язку чи логістики.

Питання розмежування дисциплінарної та кримінальної відповідальності військовослужбовців за правопорушення щодо військового майна є одним із найбільш складних та водночас концептуально значущих у правових системах країн-членів НАТО. Розуміння між цими формами відповідальності вимагає не лише характеру санкцій, а й процесуальних особливостей їх застосування, інституційної юрисдикції, можливості оскарження рішень та правового статусу особи, яка притягується до відповідальності.

Загальною тенденцією у воєнному праві демократичних держав є застосування дисциплінарної відповідальності у разі порушення, яке не спричинило істотної шкоди або вчинено внаслідок службової недбалості без ознак злочинного умислу. Кримінальна ж відповідальність передбачена за посягання, що мають високу ступінь суспільної небезпеки, умисний характер або спричинили матеріальні чи стратегічні збитки.

У правовій системі США дисциплінарні провадження регулюючими положеннями Manual for Courts-Martial та нормами внутрішнього регламенту командування. Дрібні порушення (недбале зберігання, втрата маловартісного обладнання) розглядаються у спрощеному порядку командиром підрозділу. Водночас умисне знищення або привласнення військового майна кваліфікується як кримінальний злочин за статтями 108 або 121 УКМП та підлягає розгляду військовим трибуналом з усіма гарантіями процесуального захисту. Принциповим є те, що за одним і тим самим діянням не допускається подвійне покарання у дисциплінарному та кримінальному порядку (принцип *non bis in idem*), що гарантується як внутрішнім правом, так і прецедентною практикою [6, с. 73–74].

У Великій Британії розмежування закріплено у положеннях Закону про збройні сили 2006 року, де визначено коло діянь, які можуть бути кваліфіковані як службові дії або злочини. Критеріями виступу є форма вини, наслідки, ціль використання майна, природні вчинення та статус особи. Наприклад, розтрата майна або його використання в особистих цілях дозволяє кваліфікуватися як без кримінального діяння. Якщо йдеться про

порушення порядку звітності чи неналежний облік – ймовірним є застосування дисциплінарного покарання у формі догани, тимчасового обмеження в правах, зниження у звільненні або грошового тягнення [13, с. 89].

Французьке законодавство демонструє більш складну модель, яка забезпечує адміністративне розслідування для попередньої оцінки характеру правопорушення. Якщо встановлено умисел або значну шкоду, справа передається до військової палати загального суду; якщо діяння має ознаки недбалості або непрофесійності без наміру завдати шкоди – вона розглядається в дисциплінарному порядку відповідно до положення внутрішніх статутів. Важливо, що у Франції діє практика підвищеного стандарту відповідальності в умовах бойових дій: навіть незначна недбалість може розглядатися як кримінальна, якщо вона призвела до стратегічної втрати [2, с. 210].

У Канаді межі між формами зобов'язуються виконати положення Кодексу службової дисципліни. Дисциплінарні тягнення можуть накладатися без судового провадження, якщо йдеться про порушення, які не мають ознак кримінального правопорушення. Разом з тим, навіть службова недбалість за умови заподіяння значної матеріальної шкоди може трансформуватися у кримінальне провадження. Особливістю є змінений порядок розгляду справи – командир підрозділу ініціює провадження, але остаточно кваліфікацію правопорушення шляхом військового суддя [10, с. 220].

Загальною рисою всіх представлених юрисдикцій є наявність процедури початкової правової кваліфікації, яка вирішує, у якому порядку має розглядатися конкретне правопорушення. При цьому враховується не лише формальний склад діяння, а й основні його вчинення, характер майна, слідки, рівень відповідальності особи та загрози, яка створює поведінку для обороноздатності держави.

Судова система військової юрисдикції є ключовим інституційним елементом правозастосування у сфері військових правопорушень. У країнах-членах НАТО такі моделі підключають традиційні стандарти криміналь-

ного процесу з урахуванням специфіки військової служби, дисципліни, субординації та стратегічного значення охоронюваних інтересів. При цьому практично в усіх юрисдикціях можна поділ на дисциплінарні й кримінальні форми судового контролю, що функціонують паралельно, але у взаємодії.

У Сполучених Штатах Америки військове судочинство реалізується в межах трирівневої структури: воєнний суд у спрощеному порядку, спеціальний воєнний суд та загальний військово-польовий суд. Кожен із рівнів вашої залежно від тяжкості правопорушення. Вищу інстанцію становить Апеляційний суд Збройних Сил, яка забезпечує апеляційний перегляд справ. Особливістю є функціонування військових трибуналів як автономної юрисдикції, що має повний набір процесуальних повноважень: від слідства до винесення вироку. Компетенція таких судів охоплює лише злочини, передбачені UCMJ, але й низку цивільних правопорушень, вчинених військовослужбовцями в зоні дій військового стану або за межами території США [6, с. 73–75].

У Великій Британії судову функцію в системі військової юстиції виконує Military Court Service, відповідно до якої входять військові магістрати, суди військових апеляцій та спеціалізовані дисциплінарні органи. Процедура судового розгляду регламентуються Armed Forces Act 2006. У справах про серйозні правопорушення рішення ухвалюються військовою колегією за участю судді та присяжних (офіцерів), що гарантує дотримання принципів змагальності та неупередженості. Поряд з цим, справи меншої тяжкості можуть розглядатися у спрощеному порядку командиром підрозділу, за умови добровільної згоди військовослужбовця на спрощену процедуру [10, с. 91].

У Франції судова модель базується на інтеграції військової юстиції до загальнонаціональної судової системи. Основною інстанцією розгляду є спеціалізовані військові палати при трибуналах першої інстанції (tribunaux de grande instance), а також апеляційні військові палати. У випадках, що стосуються стратегічного майна або підриваються під час бойових операцій, передбачено пере-

дачу справ військовому відділу при Міністерстві оборони. Визначальною рисою є участь цивільних суддів із військовою спеціалізацією, що забезпечує баланс між цивільним контролем і специфікою збройних сил. Процесуальні норми базуються на загальному кримінальному процесі з урахуванням статутних особливостей [13, с. 210].

У Канаді функціонує змінена модель військової юрисдикції. Первинне провадження проводиться у формі спрощеного судового розгляду на рівнях підрозділів, але за умов серйозного правопорушення або відмови військовослужбовця від спрощеної процедури справа передається до військового суду. Апеляційний перегляд забезпечує Апеляційний військовий суд Канади. Система характеризується високим рівнем процедурної деталізації, включно з можливістю залучення цивільних захисників та подання апеляції до Верховного Суду Канади в особливо важливих справах. Такий підхід гарантує дотримання процесуальних прав навіть у рамках військової юрисдикції.

Порівняльний аналіз дозволяє виокремити низку спільних рис військової юрисдикції в державах НАТО:

- спеціалізованих військових судів або палата;
- право на апеляцію в межах військової або цивільної інстанції;
- можливість розгляду справи за спрощеною процедурою при погодженій сторінці;
- забезпечення змагальності й права на захист на всіх етапах провадження;
- участь цивільного контролю (через суддів, присяжних або наглядових органів).

Усі ці елементи спрямовані на досягнення балансу між військовою дисципліною та верховенством права. Вони підтверджують, що неприпустимих у закритих або структурно ієрархізованих інституціях, якими є збройні сили, може бути реалізована повноцінна система правосуддя. Для України імплементація подібної моделі передбачається як законодавчі зміни, так і інституційну перебудову військової юстиції – створення окремих судових підрозділів, процесуальних гарантій і механізмів зовнішнього контролю над рішеннями військових органів.

Ефективне функціонування механізмів запобігання правопорушенням щодо військового майна є невід'ємною складовою військово-правової системи демократичних держав. У країнах-членах НАТО превентивна модель базується на поєднанні внутрішнього адміністративного контролю, системи аудиту, нормативного регулювання службової відповідальності та функціонування спеціалізованих органів військових розслідувань. Такий підхід дозволяє забезпечити оперативне та реагування на загрози правопорядку у сфері обігу матеріальних ресурсів збройних сил.

Повномасштабна збройна агресія проти України, яка тривала з 2014 року і загострилася з 2022-го, зумовила необхідність переосмислення підходів до правового регулювання військової служби, зокрема – кримінальної відповідальності за порушення порядку користування та зберігання військового майна. На тлі суттєвого збільшення обсягів матеріально-технічної допомоги від країн-партнерів, інтенсифікації мобілізаційних процесів та ускладнення логістичних ланцюгів особливої ваги виникає проблема забезпечення належної охорони військового майна як елемента національної безпеки.

Вітчизняне законодавство наразі містить окремі положення, які встановлюють відповідальність за неправомірне поведіння з військовим майном, однак вони залишаються фрагментарними, недостатньо деталізованими і не враховують сучасних загроз. також, відсутнє чітке розмежування між кримінально-правовими та дисциплінарними порушеннями, що призводить до неоднозначної практики кваліфікації діянь. Недостатньо врегульованими залишаються також питання форми вина, суб'єкта злочину, а також спеціальні умови відповідальності в період воєнного стану.

В умовах активної інтеграції України до євроатлантичного безпекового простору, набутий досвід держав-членів НАТО у сфері криміналізації розпочато, пов'язаних із військовим майном, має не лише теоретичне, а й практичне значення. Вивчення моделей США, Великої Британії, Франції та Канади працюють про наявність ефективних механізмів правового реагування, які базуються на:

а) чітко визначеному об'єкті охорони (військового майна);

б) типології складів злочинів із диференціацією за формою вини;

в) розвиненій системі дисциплінарного нагляду та внутрішнього аудиту;

г) функціональній військовій юстиції як окремій гілці правосуддя.

Ці елементи є релевантними для адаптації до українського законодавства, щоб уникнути балансу між військовою дисципліною, правами особи та оперативною ефективністю реагування на порушення.

Адаптація зарубіжного досвіду передбачає не механічне копіювання, а творчу інтеграцію апробованих норм і процедур у національне правове середовище. Доцільним є, зокрема, нормативне закріплення визначень військового майна з урахуванням його функціонального призначення; розмежування умисних і необережних форм вини в складі злочину; встановлення окремих складів для періоду військового стану; запровадження інституту військових слідчих і спеціалізованих судів; а також розвиток системи внутрішнього контролю й анонімного інформування про правопорушення.

Таким чином, імплементація моделей, які функціонують у правових системах країн НАТО, є не лише можливою, а й стратегічно необхідною умовою вдосконалення національної системи кримінального права в оборонній сфері. Її реалізація сприятиме підвищенню правової визначеності, запобіганню зловживанням, ефективному управлінню ресурсами та посиленню довіри до інституційного сектору безпеки.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку принципових висновків щодо особливостей кримінально-правового регулювання відповідальності військовослужбовців за порушення порядку користування та зберігання військового майна у законодавстві країн-членів НАТО. Порівняльний аналіз правових систем США, Великої Британії, Франції та Канади виявив як спільні закономірності, так і національні особливості, що мають практичне значення для вдосконалення вітчизняного законодавства.

По-перше, у всіх досліджуваних юрисдикціях військових переважно розглядається не лише як об'єкт державної власності, а як елемент функціонального забезпечення обороноздатності, що підвищує увагу до його правового захисту. Поняття військового майна формулюється з урахуванням його цільового призначення, контексту обслуговування та службового статусу особи, яка ним користується.

По-друге, кримінально-правові склади злочинів, пов'язаних із військовим майном, у країнах НАТО характеризуються високим ступенем деталізації та включають не лише традиційні форми посягань (привласнення, знищення, втрати), а й окремі категорії, пов'язані з фальсифікацією обліку, перевищенням повноважень або розтратою у бойових умовах. Типовою є чітка диференціація між умисними та необережними формами вина, що напряму впливає на кваліфікацію діяння та вибір форми відповідальності.

По-третє, у всіх проаналізованих правових порядках функціонує механізм інституційного розмежування дисциплінарної та кримінальної відповідальності, що забезпечує несправний і пропорційний підхід до оцінки. також, у разі недбалості або незначної шкоди вашій дисциплінарної реагування, тоді як серйозні або повторні правопорушення переслідуються в кримінальному порядку з дотриманням усіх процесуальних гарантій.

По-четверте, ключову роль у системі правозастосування професійного інституту військової юстиції, що у кожній з представлених має власну структуру, процесуальні особливості та повноваження. Спільною тенденцією є забезпечення апеляційного огляду, участь цивільного контролю та можливість застосування спрощених процедур на рівнях підрозділів.

По-п'яте, превентивна складова охорони військового майна у країнах НАТО реалізується через розкриття системи внутрішнього контролю, аудиту, анонімного інформування та обов'язкового службового розслідування та випадку виявлення закрито. такі механізми істотно підвищують сприятливість військових органів до саморегуляції та зниження ризиків системних злочинів.

3 результатами викладеного доцільно сформулювати такі пропозиції щодо вдосконалення українського кримінального законодавства в частині охорони військового майна:

1. Закріпити на законодавчому рівні уніфіковане визначення військового майна, що враховує не лише форму власності, а й функціональне призначення у оборонній сфері.

2. Створити типи моделей складів злочинів щодо військового майна з поділом за формою вини, наслідками та умовами вчинення (зокрема у воєнний час).

3. Визначні критерії розмежування дисциплінарної та кримінальної відповідальності, з урахуванням обсягу завданої шкоди, наміру особи та стратегічної ваги об'єкта.

4. Ініціювати створення або реорганізацію спеціалізованих військових судів із чітко визначеною компетенцією у справах щодо створення у сфері зберігання та використання військового майна.

5. Запровадити постійну дію системи внутрішнього аудиту та інституційного контролю в структурах, відповідальних за обіг військового майна, а також правовий захист механізмів повідомлення про порушення.

Упровадження зазначених змін сприятиме підвищенню ефективності правозастосування, зміцненню дисципліни у Збройних силах України та гармонізації національного законодавства зі стандартами Північноатлантичного альянсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Діденко Н. В. *Кримінальна відповідальність за посягання на військове майно в системі права США* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 21 с.
2. Мірошніченко Г. І. *Військове право держав-членів НАТО* : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2021. 212 с.
3. Радзівський В. О. *Порівняльний аналіз правового забезпечення військової юстиції Великої Британії та України* : монографія. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. 168 с.
4. Прокопчук С. М. *Кримінальна відповідальність військовослужбовців у праві Канади: порівняльно-правовий аспект* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2016. 19 с.
5. Саприкін С. В. *Система логістичного контролю в армії США: організаційно-правові засади* : монографія. Київ : Національний університет оборони України, 2021. 256 с.
6. Сидоренко А. Ф. *Внутрішній аудит як механізм запобігання правопорушенням у військових формуваннях Великої Британії* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 21 с.
7. Шатун Н. С. *Військова юстиція Франції: організаційно-правовий вимір* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 19 с.
8. Гудима О. І. *Дисциплінарна та кримінальна відповідальність військовослужбовців у Канаді: структура, функції, регламентація* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2022. 23 с.
9. *United States Code, Title 10 – Armed Forces*. 2022. URL: <https://uscode.house.gov>
10. *Armed Forces Act 2006*. United Kingdom. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52/contents>
11. *National Defence Act, R.S.C. 1985, c. N-5*. Canada. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/N-5/>
12. Chapman D. A. *Military Justice in the United States: Structure and Oversight* // *Military Law Review*. 2019. Vol. 228. P. 45–76.
13. Moreau L. *Le contrôle administratif dans les forces armées françaises* // *Revue du droit militaire*. 2020. № 1. P. 17–33.
14. Brown T. *Civil-Military Justice Integration in Canada: Balancing Security and Rights* // *Canadian Journal of Military and Strategic Studies*. 2018. Vol. 14(2). P. 101–118.

Мороз Ю. А.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Анотація. У статті глибоко та системно досліджується діяльність правоохоронних органів України щодо запобігання злочинності у сфері оподаткування. Визначено специфічні особливості податкових правопорушень, що виокремлюють їх серед інших видів економічних правопорушень. Охарактеризовано основні форми та методи діяльності правоохоронних органів, які включають оперативно-розшукову діяльність, профілактичні заходи, інформаційно-аналітичне забезпечення та кримінально-правове реагування. Значну увагу приділено аналізу ефективності вже впроваджених заходів, а також виявленню недоліків, що знижують результативність діяльності правоохоронних структур у цій сфері. Аргументовано доведено необхідність комплексного вдосконалення чинних правових і організаційних механізмів запобігання податковій злочинності. Особливий акцент зроблено на необхідності посилення міжвідомчої координації між правоохоронними та фіскальними органами, що дозволить більш ефективно використовувати наявні ресурси та забезпечити оперативність реагування на податкові правопорушення.

У статті окремо акцентується увага на ролі сучасних інформаційних технологій, які суттєво підвищують ефективність виявлення схем ухилення від сплати податків, дозволяють ефективніше аналізувати великі масиви фінансово-економічної інформації, а також сприяють запобіганню правопорушенням на початкових стадіях їх розвитку. Особливу увагу приділено питанню підвищення кваліфікації та професійного рівня співробітників правоохоронних органів. Доведено, що регулярне спеціалізоване навчання та постійне професійне вдосконалення працівників є ключовим фактором, що забезпечує якісне та своєчасне виконання завдань у сфері протидії злочинності.

Значним аспектом статті є аналіз можливостей використання зарубіжного досвіду, зокрема кращих практик європейських країн, з метою адаптації їх до українських умов та побудови ефективної системи протидії податковій злочинності. Це, в свою чергу, сприятиме зміцненню фінансово-економічної безпеки держави.

Ключові слова: правоохоронні органи, злочинність, оподаткування, запобігання кримінальним правопорушенням, податкові правопорушення, міжвідомча координація.

Moroz Yu. A. The activity of law enforcement agencies in preventing tax crimes

Abstract. The article deeply and systematically investigates the activities of law enforcement agencies of Ukraine in preventing crime in the field of taxation. The author identifies specific features of tax offenses that distinguish them from other types of economic offenses. The main forms and methods of law enforcement agencies are characterized, which include operational and investigative activities, preventive measures, information and analytical support, and criminal-legal response. Considerable attention is paid to analyzing the effectiveness of already implemented measures, as well as identifying shortcomings that reduce the effectiveness of law enforcement agencies in this area. The need for comprehensive improvement of existing legal and organizational mechanisms for preventing tax crime is argued. Special emphasis is placed on the need to strengthen interdepartmental coordination between law enforcement and fiscal agencies, which will allow more effective use of available resources and ensure prompt response to tax offenses.

The article specifically focuses on the role of modern information technologies, which significantly increase the effectiveness of detecting tax evasion schemes, allow for more effective analysis of large amounts of financial and economic information, and also contribute to the prevention of offenses at the initial stages of their development. Particular attention is paid to the issue of improving the skills and professional level of law enforcement officers. It is proven that regular specialized training and continuous professional development of employees is a key factor that ensures high-quality and timely fulfillment of tasks in the field of combating crime.

A significant aspect of the article is the analysis of the possibilities of using foreign experience, in particular the best practices of European countries, in order to adapt them to Ukrainian conditions and build an effective

system for combating tax crime. This, in turn, will contribute to strengthening the financial and economic security of the state.

Key words: law enforcement agencies, crime, taxation, prevention of criminal offenses, tax offenses, interdepartmental coordination.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування визначається її значним негативним впливом на фінансово-економічну стабільність держави. Попри існування різноманітних заходів, податкові правопорушення залишаються одним із найбільш поширених видів економічної злочинності. Важливим завданням правоохоронних органів є розроблення та впровадження ефективних механізмів попередження таких правопорушень.

Метою статті є аналіз діяльності правоохоронних органів щодо запобігання злочинності в сфері оподаткування, виявлення наявних проблем та розроблення рекомендацій щодо удосконалення правоохоронної діяльності в цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності правоохоронних органів щодо запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування активно досліджувалися в роботах таких авторів, як Н. І. Атаманчук, О. Баїк, О. О. Бригінець, Д. О. Гетманцев, З. Грицак, Д. М. Кобелька, А. Літвінцева, Р. В. Макаруч, А. О. Монаєнко, Л. А. Парфентій, О. М. Рєзнік, І. В. Скороход, В. П. Хоменко та інші. Проте, незважаючи на значну кількість праць, потребують подальшого вивчення практичні аспекти міжвідомчої співпраці, застосування новітніх інформаційних технологій, а також питання адаптації зарубіжного досвіду до українських реалій.

Виклад основного матеріалу. Одним із провідних напрямів діяльності правоохоронних органів є здійснення профілактичних заходів, спрямованих на запобігання злочинності, зокрема у сфері оподаткування. Головною метою превенції податкових кримінальних правопорушень є зниження рівня кримінальних правопорушень та покращення їх якісної структури. Для реалізації цієї мети правоохоронні органи повинні виконувати низку важливих завдань, серед яких: забезпечення фінансової безпеки держави, досягнення балансу між інтересами держави

і приватного сектору у фінансовій сфері, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню податкових правопорушень, зменшення їх кількості, відшкодування завданих збитків, а також ідентифікація осіб, причетних або потенційно здатних до вчинення таких правопорушень [1, с. 115-116].

Фахівці у сфері кримінології підкреслюють, що результативність правоохоронної діяльності значною мірою залежить від ефективності превентивних заходів. У цьому контексті особливої ваги набуває системний підхід до збору та аналізу інформації про криміногенні чинники, що слугує необхідною передумовою для належного планування та реалізації профілактичної політики. Такий підхід дозволяє правоохоронним органам більш ефективно розробляти й упроваджувати дієві заходи з попередження злочинності.

Превенція податкових правопорушень повинна насамперед бути спрямована на скорочення їх кількості, а також на позитивну трансформацію їхньої структури та характеру. Досягнення цієї мети потребує вирішення низки ключових завдань, серед яких особливе значення має забезпечення захисту фінансових інтересів держави й суспільства. Це охоплює виявлення, аналіз і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню податкових правопорушень кримінального характеру, забезпечення відшкодування завданої шкоди, встановлення потенційно небезпечних осіб та впровадження заходів з їх поведінкової корекції [2, с. 151-152].

На сьогоднішній день чинна система протидії податковій злочинності в Україні не забезпечує належного рівня ефективності та не є цілісною. Результативність діяльності правоохоронних органів у цій сфері залишається низькою, що пояснюється фрагментарною податковою політикою, переважно репресивним характером застосовуваних заходів, а також відсутністю ефективною координації та належної взаємодії між державними органами, задіяними у протидії податковим правопорушенням. Податкову злочинність слід

розглядати не як сукупність ізольованих кримінальних діянь, а як складний соціально-правовий феномен, що включає взаємопов'язані протиправні дії, зумовлені комплексом детермінант і такими, що породжують суспільно небезпечні наслідки.

Як справедливо зазначає В. П. Хоменко, фінансова безпека становить основу економічної безпеки держави, без якої неможливо ефективно реалізовувати її основні функції та завдання [3, с. 38-39]. До об'єктів фінансової безпеки належать як окремі громадяни, так і органи державної влади та їхні підрозділи, підприємства, установи, організації, адміністративно-територіальні одиниці, усе суспільство загалом і держава як інституційне утворення. Сфера державних фінансів включає як централізовані складові – державний бюджет, спеціальні фонди, державний кредит – так і децентралізовані елементи, зокрема фінанси підприємств і організацій, що функціонують у державному секторі економіки. Формування фінансових ресурсів держави забезпечується за рахунок обов'язкових податків, зборів, внесків, платежів та відрахувань, які надходять до бюджету і спеціалізованих фондів. Зібрані кошти розподіляються через надання інвестицій, дотацій, субсидій, кредитів, фінансування з бюджету, соціальних виплат – таких як пенсії та допомоги, а також відшкодування витрат, понесених у межах реалізації державної політики [4, с. 136-137].

Взаємозв'язок між державним бюджетом і фондами цільового призначення врегульовується відповідними нормативно-правовими актами, що гарантує правову впорядкованість і прозорість у фінансових процесах. Законодавчий аналіз, зокрема положень Кримінального процесуального кодексу (далі- КПК) України, свідчить про те, що одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів у сфері оподаткування є виявлення, припинення та проведення досудового розслідування економічних кримінальних правопорушень. У структурі Служби безпеки України (далі – СБУ) діє Головне управління контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки, яке виконує контррозвідувальні функції, спрямовані на виявлення реальних і потенційних загроз

фінансово-економічній безпеці держави [5, с. 213-214].

Варто також акцентувати увагу на діяльність правоохоронних органів щодо гарантування фінансово-економічної безпеки держави, особливо в аспекті запобігання кримінальним правопорушенням, які становлять загрозу для її фінансових інтересів. О. М. Рєзнік, досліджуючи питання протидії злочинності у податковій сфері, наголошував, що превенція злочинності повинна розглядатися як цілісна система, спрямована на упередження виникнення та поширення криміногенних процесів у суспільстві [6, с. 217-218]. Він також підкреслював важливість зв'язку між цими процесами й формуванням особистості, а також взаємозалежність між поведінковими особливостями людини та обставинами, які сприяють вчиненню кримінального правопорушення. У науковій правовій літературі термін «упередження кримінальних правопорушень» використовується як узагальнююче поняття, що охоплює такі категорії, як «запобігання», «профілактика», «протидія» та «превенція» кримінальних правопорушень [7, с. 195].

Узагальнюючи викладене, слід зробити висновок, що діяльність правоохоронних органів у сфері фінансово-економічної безпеки охоплює два ключові напрями – стратегічний і тактичний. Стратегічний напрям передбачає інформаційно-аналітичну діяльність правоохоронних органів, яка охоплює: збирання та опрацювання даних щодо стану фінансово-економічної злочинності в державі; прогнозування динаміки змін рівня зазначеної злочинності; виявлення і нейтралізацію факторів, що сприяють її виникненню; удосконалення законодавчої бази, що забезпечує протидію правопорушенням у фінансово-економічній сфері; розроблення стратегії правоохоронної діяльності у цій сфері.

Тактичний рівень зосереджується на здійсненні конкретних процесуальних дій у межах запобігання податковій злочинності. Це охоплює як відкриті, так і приховані методи роботи, зокрема проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів. Основне завдання цих дій – виявлення, припинення та досудове розслідування податкових кримінальних правопорушень [8, с. 274-275].

Аналізуючи діяльність правоохоронних органів щодо запобігання злочинності у сфері оподаткування, дослідники виокремлюють три рівні управління економікою: національний, регіональний і місцевий. На загальнодержавному рівні здійснюється регулювання функціонування економіки в цілому та визначаються основні напрямки розвитку її складових. Регіональний рівень має враховувати особливості діяльності правоохоронних органів у межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці, відповідно до наданих їм повноважень. На локальному рівні реалізація правоохоронної функції відбувається з урахуванням загальнодержавної та регіональної політики, а також із врахуванням специфіки господарських зв'язків і конкретних умов діяльності в межах місцевої юрисдикції.

Розмежування діяльності правоохоронних органів щодо запобігання злочинності у сфері оподаткування на загальнодержавний, регіональний та місцевий рівні зумовлюється організаційною структурою таких установ, як СБУ, Національне антикорупційне бюро України, Національна поліція України та Бюро економічної безпеки. Зокрема, ці органи мають як центральні, так і територіальні підрозділи. Центральні управління виконують завдання на загальнодержавному рівні, тоді як територіальні – реалізують повноваження в межах конкретних адміністративно-територіальних одиниць, діючи під керівництвом центрального апарату. Бюро економічної безпеки також функціонує в межах загальнонаціонального та регіонального рівнів управління [9, с. 291-292].

У сфері протидії податковим кримінальним правопорушенням діяльність правоохоронних органів здійснюється на трьох рівнях запобігання: загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуально-профілактичному. Загальносоціальний рівень запобігання тісно пов'язаний із процесами соціально-економічної трансформації, які відбуваються в Україні. Проведення реформ у господарському механізмі, становлення ринкових відносин як основи ефективної економічної системи, а також гарантування соціального й правового захисту населення є ключовими чинниками у протидії криміногенним явищам,

що сприяють вчиненню злочинів у податковій сфері. Основні напрями загальносоціальної профілактики передбачають: вдосконалення нормативного регулювання суспільних відносин; підвищення рівня правової культури та свідомості громадян.

На відміну від загальносоціального, спеціально-кримінологічне запобігання має більш вузьке спрямування й орієнтоване на протидію конкретним видам або групам кримінальних правопорушень. Цей рівень характеризується тісною взаємодією між правоохоронними структурами та передбачає проведення кримінологічних досліджень з метою ідентифікації небезпечних груп, сфер діяльності та об'єктів, щодо яких розробляються цільові програми профілактики [10, с. 264-265]. Основою для таких програм слугують спеціалізовані наукові дослідження, які дозволяють враховувати як загальні, так і специфічні чинники кримінальної детермінації.

У межах реалізації спеціально-кримінологічної профілактики важливо, щоб державні органи, уповноважені на запобігання кримінальним правопорушенням у сфері оподаткування, діяли послідовно та на системній основі. До їхніх завдань входить збирання та аналіз даних про можливі фінансові зловживання, виявлення схем маніпулювання активами, а також надання експертних рекомендацій з метою запобігання введенню в оману фіскальних органів. Важливою складовою цієї діяльності є формування правосвідомості громадян через засоби масової інформації, а також проведення глибоких розслідувань у разі підозри в ухиленні від сплати податків або інших форм фінансового шахрайства.

Індивідуальна профілактика кримінальних правопорушень є окремим напрямом превентивної діяльності, що орієнтована на конкретну особу. Вона виступає складовою загальної системи запобігання злочинності й реалізується ще до виникнення злочинного наміру. Головною метою індивідуального запобігання є недопущення вчинення потенційно небезпечних дій. Такі заходи спрямовані на корекцію поведінки окремої особи, формування в неї позитивних мотивацій та належних ціннісних орієнтирів. Застосування індивідуальних запобіжних заходів доцільне

у випадках, коли виявляються ознаки ймовірних правопорушень у сфері оподаткування. Ці ознаки поділяються на явні та приховані. До явних належать, зокрема: суттєві розбіжності між фактичною господарською діяльністю та її документальним відображенням; невідповідність між даними бухгалтерського й податкового обліку; виявлення фальсифікованих документів, що стосуються фінансової звітності та розрахунків із податків; відсутність обов'язкової фінансової документації; навмисне приховування або знищення облікових документів [8, с. 286-287].

Отже, ефективна протидія кримінальним правопорушенням у податковій сфері потребує впровадження комплексних управлінських рішень, спрямованих на координацію та узгодження інтересів усіх учасників податкових правовідносин – як державних, так і приватних. Важливо також пришвидшити податкові реформи та розробити Стратегію запобігання податковій злочинності. Не менш актуальним є прийняття законодавчих актів, спрямованих на ліквідацію нормативних прогалин та суперечностей у податковому регулюванні.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що сучасна практика діяльності правоохоронних органів України у сфері запо-

бігання злочинності в оподаткуванні вимагає вдосконалення за кількома ключовими напрямками. Необхідним є впровадження дієвих механізмів міжвідомчої взаємодії, оновлення та оптимізація інформаційно-аналітичного забезпечення, а також посилення кадрового потенціалу через якісну спеціалізовану підготовку. Адаптація та використання позитивного міжнародного досвіду, зокрема країн Європейського Союзу, сприятиме підвищенню ефективності профілактичних заходів і зміцненню фінансової безпеки держави.

На основі аналізу основних напрямів державної політики у сфері протидії податковим кримінальним правопорушенням було окреслено наявні проблеми та запропоновано конкретні шляхи їх подолання. Доведено, що вирішення виявлених недоліків можливе шляхом реалізації наступних заходів: впровадження управлінських рішень, спрямованих на ефективну взаємодію та узгодження інтересів усіх учасників податкових правовідносин – як державних, так і приватних; активізація темпів реформування податкової системи України; розробка цілісної Стратегії запобігання податковим правопорушенням; підготовка та ухвалення законодавчих актів, що усувають нормативні суперечності у сфері податкових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Монаєнко А.О., Атаманчук Н.І. Правове регулювання акцизного оподаткування в умовах сучасних викликів та тенденцій розвитку правової держави: монографія. Одеса : Гельветика, 2022. 276 с.
2. Літвінцева А. Фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 150-154.
3. Хоменко В. П. Запобігання злочинам у фіскальній сфері як складова забезпечення фінансової безпеки держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (103). С. 37-45.
4. Скороход І. В. Податкове право України як основний регулятор податкової діяльності. *Південно-український правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 135-138.
5. Бригінець О. О. Правове забезпечення фінансової безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2017. 464 с.
6. Резнік О. М. Адміністративно-правові засади діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук. Суми. 2019. 509 с.
7. Кобелька Д. М. До проблеми визначення поняття правопорушень у фінансовій сфері. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 11 (1). С. 195-197.
8. Гетманцев Д. О., Макачук Р. В., Толкачов Я. С. Юридична відповідальність за податкові правопорушення: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 752 с.
9. Парфентій Л. А. Ухилення від сплати податків в Україні: причини та методи боротьби. *Бізнес Інформ*, № 3, 2018. С. 290-295.
10. Баїк О., Грицак З. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів): сучасний погляд на проблему. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія юридична, 2023, Том 10, № 4(40). С. 263-271.

УДК 343.23:351.746.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.50>

Цвеліх П. В.,

аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»**ПРИКОРДОННА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ,
ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. СТ. 332–332², 334 КК УКРАЇНИ**

Анотація. У статті, у тому числі і в історичній ретроспективі, аналізується об'єкт кримінальних правопорушень у сфері недоторканості державних кордонів. Доводиться, що найбільш поширений у вітчизняній кримінально-правовій доктрині підхід, згідно з яким об'єктом діянь, передбачених ст. ст. 332–334 чинного КК України, визнається встановлений законодавством порядок перетинання державного кордону України (цю позицію займають і розробники проєкту нового КК України), є необґрунтованим, оскільки, з одного боку, зазначений порядок внаслідок вчинення згаданих діянь шкоди не зазнає і завжди залишається незмінним, а з іншого – асоціювання об'єкта цих злочинів з порядком перетинання державного кордону ігнорує їх справжню спрямованість, що залягає у площині державної безпеки. Аргументується, що недоторканість державних кордонів є складовою національної безпеки і охороняється першим розділом Особливої частини КК. Підтримується позиція щодо диференціації державної та національної безпеки, як самостійних об'єктів кримінально-правової охорони. Наголошується на необхідності виокремлення державної безпеки, як захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу, яка є складовою національної безпеки та власно державної безпеки, як захищеності інших життєво важливих національних інтересів, що є комплексним поняттям і включає до себе, у тому числі, і прикордонну безпеку. Робиться висновок, що видовим об'єктом діянь, передбачених ст. ст. 332–332² та 334 є прикордонна безпека держави (порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю на неї не посягає), яка становить собою сукупність суспільних відносин з реалізації життєво важливих інтересів держави у прикордонному просторі, нормальне функціонування яких забезпечується шляхом встановлення режиму державного кордону України. Пропонується внести відповідні зміни як до назви розділу XIV Особливої частини чинного КК, так і до назви розділу 9.3 проєкту нового КК України.

Ключові слова: об'єкт кримінального правопорушення, порядок управління, державні злочини, недоторканість державних кордонів України, перетинання, режим державного кордону України, національна безпека, державна безпека, прикордонна безпека.

Tsvelikh P. V. State border security as the object of crimes under articles 332–332² and 334 of the Criminal Code of Ukraine

Abstract. The article analyzes, including from a historical perspective, the object of criminal offenses in the sphere of the inviolability of state borders. It is argued that the most widespread approach in Ukrainian criminal law doctrine – according to which the object of the acts provided for in Articles 332–334 of the current Criminal Code of Ukraine is the legally established procedure for crossing the state border of Ukraine (a position also taken by the drafters of the new Criminal Code) – is unfounded. On the one hand, this procedure does not suffer harm as a result of the mentioned actions and always remains unchanged; on the other hand, associating the object of these crimes with the border-crossing procedure ignores their true orientation, which lies in the realm of state security.

It is argued that the inviolability of state borders is an integral part of national security and is protected under Section I of the Special Part of the Criminal Code. The article supports the position that state security and national security should be differentiated as distinct objects of criminal law protection. It is emphasized that state security – understood as the protection of state sovereignty, territorial integrity, and the democratic constitutional order – should be distinguished as a component of national security, while state-level security in a broader sense should also include the protection of other vital national interests, including border security.

The article concludes that the generic object of the acts provided for in Articles 332–332² and 334 is the state's border security, which does not include violations related to the transfer of goods subject to state export control (as such acts do not infringe upon this security). Border security is defined as a set of public relations

aimed at realizing the state's vital interests in the border space, the proper functioning of which is ensured through the establishment and maintenance of the state border regime of Ukraine.

It is proposed to amend both the title of Section XIV of the Special Part of the current Criminal Code and the title of Section 9.3 of the draft of the new Criminal Code of Ukraine accordingly.

Key words: *object of a criminal offense, administrative procedure, state crimes, inviolability of Ukraine's state borders, border crossing, state border regime, national security, state security, border security.*

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом. До кола обов'язкових елементів цього складу, у вітчизняній теорії кримінального права, традиційно відносять і об'єкт. Такий підхід зумовлює необхідність чіткого й однозначного вирішення питання щодо спрямованості того чи іншого кримінально-протиправного діяння, у тому числі і на нормативному рівні. У протилежному випадку, позитивне вирішення питання щодо наявності підстави кримінальної відповідальності стає неможливим.

Огляд останніх досліджень і публікацій свідчить, що об'єкт діянь, передбачених ст. ст. 332–334 КК України, пов'язується або із суспільними відносинами з охорони суверенітету України, цілісності і недоторканості її кордонів або, у переважній більшості випадків, із встановленим порядком перетинання державного кордону України (цю позицію займають і автори проекту нового КК України), що не зовсім погоджується із справжньою спрямованістю зазначених злочинів.

Метою статті є доведення тези про те, що діяння, відповідальність за які встановлена ст. ст. 332–332² та 334, посягають на прикордонну безпеку, що є складовою державної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній кримінально-правовій літературі, в площині визначення об'єкта кримінальних правопорушень у сфері недоторканості державних кордонів, сформувався дві основні позиції. Одні автори вважають, що таким виступають суспільні відносини з охорони суверенітету України, цілісності і недоторканості її кордонів [1, с. 880, 884; 2, с. 438], а на думку інших – при вчиненні зазначених посягань страждає встановлений порядок перетинання державного кордону України [3, с. 767; 4, с. 764]. Доволі

неоднозначно вирішується і питання щодо спрямованості такого діяння, як порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333). В одних випадках стверджується, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину виступають відносини національної безпеки України, її міжнародного авторитету у сфері дотримання міжнародних зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, недопущення її використання з терористичною та іншою протиправною метою, а недоторканість державного кордону України є лише його додатковим об'єктом [2, с. 441], а в інших – основний безпосередній об'єкт згаданого діяння пов'язується із встановленим порядком здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю [3, с. 775; 4, с. 769]. Врешті решт, дискусійним є і питання щодо основного безпосереднього об'єкту порушення правил міжнародних польотів (ст. 334), який або пов'язується із недоторканістю повітряних кордонів України [2, с. 444], або з безпекою міжнародних польотів та безпекою безперешкодного перетинання кордону України одночасно [4, с. 772].

Цілком очевидно, що позиціонування недоторканості державних кордонів лише як додаткових об'єктів у межах складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 333 КК та ст. 334, не дозволяє розглядати ці діяння як такі, що, насамперед, спрямовані на цей об'єкт кримінально-правової охорони. Показово у цьому сенсі є ст. 258⁶ КК «Перетинання державного кордону України з терористичною метою», де недоторканість державного кордону України є додатково охоронюваним об'єктом, а основна спрямованість цього злочину пов'язується із громадською безпекою. Втім, навіть у найсучасніших джерелах, діяння, передбачені ст. 333 та ст. 334 традиційно відносять до посягань у сфері недоторканості державних кордонів [5, с. 11].

Децо іншу позицію у зазначеному питанні займають розробники проєкту нового КК України [6], підготовленою Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, створеної відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. Пропонуючи систему кримінальних правопорушень проти порядку перетинання державного кордону України, вони обмежують її такими злочинами, як незаконне перетинання державного кордону України особою, якій заборонено перебувати на території України (ст. 9.3.4), переміщення особи через державний кордон України (ст. 9.3.5), сприяння незаконному перетинанню державного кордону України, проїзду через територію України чи держави – члена Європейського Союзу або проживанню в ній (ст. 9.3.6) та кримінальними проступками, як-от незаконне перетинання державного кордону України (ст. 9.3.8) і самовільна зміна демаркації державного кордону України (ст. 9.3.9). Що ж стосується діянь, передбачених ст. ст. 333 та 334 чинного КК, то їх розробники проєкту до згаданої системи не включили. Своє рішення щодо ст. 334 вони пояснюють тим, що вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу має кваліфікуватися, у відповідних випадках, як незаконне перетинання державного кордону України, а не додержання зазначених у дозволі маршруту, місця посадки, повітряної траси, коридору або ешелону – як кримінальне правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту [7, с. 353]. Тобто, вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу позиціонується як один із способів незаконного перетинання державного кордону і, в цьому аспекті, зберігає свою кримінально правову природу, як посягання на недоторканість державних кордонів. Про порушення встановленого порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, розробники проєкту, при аргументації свого рішення, не згадують [7, с. 353].

Спрямованість цього діяння на встановлений порядок перетинання державного кордону дійсно викликає певні сумніви. Відповідно до преамбули Закону України від 20 лютого 2003 р. «Про державний контроль

за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» його метою є забезпечення захисту національних інтересів України, дотримання ним міжнародних зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, засобів її доставки, обмеження передач звичайних видів озброєння, а також здійснення заходів щодо недопущення використання зазначених товарів у терористичних та інших протиправних цілях. Згідно п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р., національні інтереси України – це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян. Національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз (п. 9 ч. 1 ст. 1). Виходячи з наведених приписів, порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю скоріше є посяганням на основи національної безпеки України, громадську безпеку чи міжнародний правопорядок, аніж діянням у сфері недоторканості державних кордонів. До того ж, як цілком слушно підкреслюється у науково-практичних коментарях, цей злочин може вчинятися і на території України [1, с. 698; 4, с. 772]. Але розробники проєкту не тільки не передбачають порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, як кримінальне правопорушення проти порядку перетинання державного кордону України, а й не розглядають його як посягання на інші об'єкти кримінально-правової охорони.

Як вже зазначалося, складовою національної безпеки є захищеність від реальних та потенційних загроз і територіальної цілісності України. Відповідно до ч. 2 ст. 17 Конституції, захист територіальної цілісності і недоторканості України покладається на Збройні Сили України. Тобто, недоторканість території України в межах існуючих кордонів теж є складовою основ національної безпеки,

охорона якої здійснюється у межах I розділу Особливої частини (ст. 110). Втім, видовий об'єкт діянь, передбачених ст. ст. 332–334 чинного КК України теж позиціонується як недоторканість державних кордонів, чого вітчизняні КК, які передували КК 2001 р., не передбачали. Впроваджений законодавцем підхід був пов'язаний з певними історичними передумовами.

За КК УРСР 1922 р., виїзд за кордон чи в'їзд в УРСР без паспорта або без дозволу належної влади, які каралися примусовими роботами на строк до шести місяців або штрафом до 500 крб золотом (ст. 98), розглядалися як злочини проти порядку управління (розділ II «Про злочини проти порядку управління» глави I «Державні злочини»). Відповідно до ст. 74 цього законодавчого акту, злочином проти порядку управління визнавалося будь-яке діяння, спрямоване на порушення правильного функціонування підлеглих органів управління чи народного господарства, поєднане із спротивом чи непокорю законам радянської влади із перешкоджанням діяльності її органів та іншими діями, що викликають послаблення сили та авторитету влади.

Аналогічний підхід був притаманний і КК УРСР 1927 р. Тут передбачалася відповідальність за виїзд за кордон або в'їзд в СРСР без встановленого паспорта чи дозволу належної влади (ст. 80), а також за самовільне повернення особи, вигнаної на підставі вироку суду за межі СРСР (ст. 81). Згадані норми були розташовані у розділі Б «Інші злочини проти порядку управління» глави II «Злочини проти порядку управління». Родовий об'єкт зазначених посягань визначався так само, як і у попередньому КК. При цьому лише додавалося що ці діяння вчиняються без контрреволюційної мети (ст. 55).

Наприкінці 50-х років минулого століття законодавець перейменував «Особливо небезпечні для СРСР злочини проти порядку управління» та «Інші злочини проти порядку управління» в «Інші державні злочини»

Цей підхід знайшов відображення в КК УРСР 1960 р., у розділі 2 «Інші державні злочини» глави I «Державні злочини» (з 1992 р. «Інші злочини проти держави» та «Злочини проти держави» відповідно) якого встановлю-

валася відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України (ст. 75) та порушення правил міжнародних польотів (ст. 76). Законом від 18 січня 2001 р. розділ 2 «Інші злочини проти держави» глави I «Злочини проти держави» був доповнений ст. 75¹ – «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України».

Територіальна цілісність України, яка могла бути порушена шляхом зміни території або державного кордону всупереч порядку, встановленого Конституцією, охоронялася ст. 62 (Законом України від 24 грудня 1993 р., ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» набула нової редакції і назву «Посягання на територіальну цілісність України»), яка була розташована у розділі I «Особливо небезпечні злочини проти держави» глави I «Злочини проти держави». Відмінною рисою особливо небезпечних злочинів проти держави в теорії кримінального права традиційно визнавалося наявність в них так званого антирадянського, а пізніше антидержавного фону чи умислу, яким інші злочини проти держави не характеризувалися.

Оскільки на початок XXI століття поділ державний злочинів на особливо небезпечні та інші втратив свою актуальність, розробники проекту чинного КК запропонували дещо інший підхід, відповідно до якого у першому розділі Особливої частини, що отримав назву «Злочини проти основ національної безпеки України», були зосереджені лише колишні особливо небезпечні злочини проти держави. Розділ інших злочинів проти держави був розформований, внаслідок чого свого об'єкта набули і діяння, передбачені ст. ст. 332–334 КК. Поняття цього об'єкта розробники зв'язали з недоторканістю державних кордонів, оскільки у межах ст. 62 КК УРСР 1960 р., вона не згадувалася і посягання на неї не характеризувалося наявністю антидержавного умислу, що, вірогідно, було помилковим рішенням, тому, що територіальна цілісність і недоторканість державних кордонів є складовими національної безпеки (цей факт підтверджується і найменуванням чинної редакції ст. 110 «Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України»). До того ж, посягання, передбачені

ст. ст. 332–334, об'єктивно невзможі завдати шкоди такому об'єкту кримінально-правової охорони, як недоторканість державних кордонів. Напевно, усвідомлюючи цю обставину, розробники проєкту нового КК України запропонували інше рішення, згідно з яким об'єктом згаданих кримінальних правопорушень визнається порядок перетинання державного кордону України (розділ 9.3).

Слід підкреслити, що у вітчизняних джерелах, той чи інший встановлений законодавцем порядок (переміщення, фінансування, кредитування, оподаткування, випуску, проведеного, обігу тощо) доволі часто розглядається як об'єкт тих чи інших кримінальних правопорушень. Але як слушно зазначає І. І. Чугуніков, порушення встановленого законодавцем порядку (переміщення, обігу тощо) характеризує не об'єкт, а об'єктивну сторону відповідного діяння. Порушення тих чи інших законодавчих приписів заподіює шкоду не їм, а тому, заради чого вони встановлювалися. До того ж, цей порядок об'єктивно не може зазнавати шкоди і після вчинення посягання завжди залишається незмінним [8, с. 180]. За справедливим зауваженням О. В. Ободовського, законодавчі положення, якими встановлено порядок проходження військової служби і про які йдеться в частині першій статті 401 КК України, не страждають від кримінальних правопорушень, передбачених у XIX розділі Особливої частини, а тому не є родовим об'єктом цих правопорушень. Таким, на думку автора, виступає бойова готовність та боєздатність Збройних Сил України, інших військових формувань, які необхідні для забезпечення воєнної безпеки й оборони України та виконання інших покладених на них завдань [9, с. 26–28]. Д. О. Колодін обґрунтовано акцентує увагу на тому, що скільки б разів не порушувався встановлений порядок формування і діяльності виборчих комісій, порядок реєстрації виборців, порядок висування кандидатів на виборні посади чи порядок проведення передвиборної агітації він не руйнується, оскільки покликаний лише забезпечити те, заради чого впроваджувався – об'єктивне волевиявлення виборців [10, с. 61].

Слід додати, що при розумінні об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 332–332² та 334, як порядку перетинання державного кордону України, кримінально-правова охорона останнього перетворюється на самоціль, що фактично вуалює справжню спрямованість зазначених діянь.

Отже, встановлений законодавством порядок перетинання державного кордону України не може виступати об'єктом злочинів, відповідальність за які встановлена ст. ст. 332–332² та 334 КК України, оскільки при вчиненні цих діянь шкоди зазнає не він, а те, заради чого він впроваджувався. У цьому аспекті більш слушно уявляється позиція тих дослідників, які вважають, що порядок перетинання державного кордону України забезпечує її державну безпеку.

Необхідно зазначити, що у сучасних джерелах такі поняття, як національна безпека та державна безпека доволі часто ототожнюються, а цілісність і недоторканість території України розглядаються як складові останньої [11, с. 10]. Це цілком зрозуміло, оскільки національна безпека є складною синтезованою категорією, яка охоплює різні аспекти суспільних відносин, поєднаних єдиною метою захисту особистості, суспільства та держави від різноманітних загроз і небезпек. Однак, Закон України «Про національну безпеку України» згадані поняття диференціює (ст. 1). З цього виходять і розробники проєкту нового КК, розглядаючи державу та національну безпеку України як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони (книга 9). Деякі автори слушно наголошують на тому, що посягання на територіальну цілісність України є загрозою її національній безпеці [12, с. 52]. Тому визначення розробниками проєкту кримінально-правової природи діяння, спрямованого на зміну територіальної цілісності України, як злочину проти національної безпеки України (ст. 9.1.4) цілком заслуговує на підтримку.

Поняття державної безпеки теж є комплексним і, поряд з іншими складовими, включає до себе і безпеку державного кордону (прикордонну безпеку) України, хоча подекуди зазначені категорії розглядаються як автономні [12, с. 55].

З викладеного постає, що такі поняття, як прикордонна безпека, з одного боку та територіальна цілісність і недоторканість України, з іншого, є різними категоріями, ототожнення яких, особливо у кримінально-правовій площині, неприпустиме. У зв'язку з цим, не можна погодитися з Ю. Б. Курилюком, який посяганнями на прикордонну безпеку України вважає і діяння, передбачені ст. ст. 110 та 110² чинного КК [13, с. 82].

Таким чином, видовим об'єктом діянь, передбачених ст. ст. 332–332² та 334 чинного КК має визнаватися прикордонна безпека України.

Слід підкреслити, що зазначене поняття не може зводитися до режиму державного кордону України, який, відповідно до ст. 8 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р., включає до себе порядок: 1) перетинання державного кордону України; 2) плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України; 3) заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них; 4) утримання державного кордону України, проведення різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України.

З кримінально-правової точки зору, прикордонна безпека становить собою сукупність суспільних відносин з реалізації життєво важливих інтересів держави у прикордонному просторі, нормальне функціонування яких забезпечується шляхом встановлення режиму державного кордону України.

З позиції Закону України «Про національну безпеку України» державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальній цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важ-

ливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру (п. 4 ч. 1 ст. 1).

Тобто, по суті, тут йдеться про два різновиди державної безпеки: перший пов'язаний із захищеністю державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу, а другий – із захищеністю інших життєво важливих національних інтересів. Складовою національної безпеки, як уявляється, є лише перший різновид. Що ж стосується другого – то він утворює поняття державної безпеки у власному сенсі, яке теж є комплексним і, поряд з іншими складниками, включає до себе і прикордонну безпеку, посягання на яку, наприклад, шляхом незаконного перетинання державного кордону України (ст. 332² КК), хоча і завдає шкоду життєво важливим інтересам держави, на відмінну від посягання на територіальну цілісність та недоторканість України, не має екзистенціального характеру. У зв'язку з цим, навряд чи можна погодитися з висловленою у літературі думкою, що прикордонна безпека держави є складником її національної безпеки [13, с. 80] і ще раз підтримати позицію розробників проекту нового КК України, які національну безпеку України та державу позиціонують як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони.

Висновок. Видовим об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 332–332² та 334 чинного КК України має визнаватися прикордонна безпека держави, оскільки недоторканості державних кордонів, що є складовою національної безпеки і охороняється першим розділом Особливої частини, зазначенні діяння шкоди не завдають. Цей висновок зумовлює необхідність внесення змін як до назви розділу XIV Особливої частини чинного КК, так і до назви розділу 9.3 проекту нового КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. ред В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. 1152 с.
2. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник. За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х: Право, 2015. 680 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М. І. Мельника, М. І. Хаврюнюка. К.: Атіка, 2005. 1064 с.

4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. К.: Юрінком інтер, 2018. 1104 с.
5. Забезпечення прикордонної безпеки правоохоронними органами системи МВС України в умовах воєнного стану: метод. рекомендації / кол.авт. О. С. Юнін, В. В. Шаблистий, В. С. Березняк, Ю. Б. Курилюк та ін. Дніпро: ДДУВС, 2024. 40 с.
6. Проєкт нового Кримінального кодексу України. Контрольний текст проєкту станом на 2 квітня 2025 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>
7. Проєкт нового кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюк. К.: Компанія ВАІТЕ, 2024. 494 с.
8. Чугуніков І. І. Об'єкт і об'єктивна сторона складу злочину: проблеми розмежування. Вісник Південного регіонального центру національної академії правових наук України. 2018. № 17 с. 167-181.
9. Ободовський О. В. Військові кримінальні правопорушення: теорія і практика, 2023. 652 с.
10. Колодін Д. О. Концептуальні засади кримінально-правової охорони народного волевиявлення в Україні: дис. докт. юрид. наук: 12.00.08. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. 440 с.
11. Остафійчук Г. В., Олейніков Д. О., Сичевський В. В. Розслідування посягань на територіальну цілісність і недоторканість України: наук. – практ. посіб. Х. : Право, 2018. 184 с.
12. Носач А. В. Загрози національній безпеці як обов'язкова ознака злочинності, що посягає на державний суверенітет і територіальну цілісність України. Право і суспільство. 2019. № 13. С. 50-56.
13. Курилюк Ю. Б. Деякі сучасні кримінально-правові та кримінологічні аспекти забезпечення прикордонної безпеки держави. Прикарпатський юридичний вісник. 2017. Вип. 4 (19). С. 80-83.

Цуркан-Сайфуліна Ю. В.,
 доктор юридичних наук, професор,
 професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
 та прав людини,
 заступник директора з наукової роботи
 Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
 Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ВИДИ

Анотація. У статті здійснено дослідження правової природи примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності у кримінальному праві України, як особливої форми реагування держави на вчинене правопорушення. Зауважено, що примусові заходи виховного характеру – це самостійний кримінально-правовий та кримінально-процесуальний інститут, що має ознаки міжгалузевого інституту ювенальної відповідальності. Підкреслено, що суть примусових заходів виховного характеру полягає у відмові держави від повного карального потенціалу кримінального закону, замінюючи його заходами, орієнтованими на виховний вплив, ресоціалізацію та профілактику, що підкреслює пріоритет превентивних та виховних функцій у кримінальному праві по відношенню до неповнолітніх осіб та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Здійснено опис ознак інституту примусових заходів виховного характеру та визначено, що КК України містить вичерпний перелік їх видів, який забезпечує можливості для індивідуалізації виховного впливу на неповнолітнього та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Виділено ключові характеристики інституту примусових заходів виховного характеру та виявлено низку суттєвих недоліків у правовому регулюванні та практиці застосування примусових заходів виховного характеру (відсутність об'єктивних критеріїв для вибору заходу, недостатня конкретизація їх змісту, прогалини у регламентації строків та механізмів контролю, неврахування вікових особливостей неповнолітніх, формалізм у виборі заходів, відсутність належної координації між органами, нестача кваліфікованих фахівців та ресурсів, брак моніторингу ефективності та ризик соціальної стигматизації неповнолітнього). Підсумовано, що інститут примусових заходів виховного характеру є важливим елементом ювенальної юстиції, однак для його ефективного функціонування необхідно усунути існуючі правові та практичні недоліки.

Ключові слова: примусові заходи виховного характеру, неповнолітні, ювенальна юстиція, кримінальне право, ресоціалізація, правова природа.

Tsurkan-Saifulina Yu. V. Coercive measures of educational nature: legal nature and species

Abstract. The article examines the legal nature of compulsory educational measures for minors and persons under the age of criminal liability in criminal law of Ukraine as a special form of state response to the offense. It is noted that compulsory measures of an educational nature are an independent criminal law and criminal procedural institute, which has the features of the inter-sectoral institute of juvenile responsibility. It is emphasized that the essence of compulsory measures of educational nature lies in the refusal of the state from the full punitive potential of the criminal law, replacing it with measures focused on educational influence, re-socialization and prevention, which emphasizes the priority of preventive and educational functions in criminal law with respect to criminal law. The signs of the Institute of Coercive Educational Measures were made and it is determined that the Criminal Code of Ukraine contains an exhaustive list of their types, which provides opportunities for individualization of educational influence on a minor and persons under criminal responsibility. The key characteristics of the institute of compulsory educational measures were highlighted and a number of significant shortcomings in the legal regulation and practice of coercive measures of educational nature (lack of objective criteria for the choice of the event, insufficient specification of their content, gaps in the regulation of the terms and mechanisms of control, failure, non-control, are not identified. bodies, lack of qualified specialists and resources, lack of efficiency monitoring and risk of social stigmatization of a minor). It is summarized that the Institute for Coercive Educational Measures is an important element of juvenile justice, but its effective functioning must be eliminated existing legal and practical shortcomings.

Key words: compulsory educational measures, minors, juvenile justice, criminal law, re-socialization, legal nature.

Вступ. Дослідження правової природи та видів примусових заходів виховного характеру є вкрай актуальним з огляду на низку чинників. Насамперед, значною прогалиною у кримінальному законодавстві України залишається відсутність нормативно-правового закріплення самого поняття «примусові заходи виховного характеру», що призводить до неоднозначного тлумачення поняття «примусові заходи виховного характеру», браку єдиних підходів до їхньої класифікації та застосування у правозастосовній практиці, а також потенційних труднощів із забезпеченням прав неповнолітніх та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності через відсутність чітких законодавчих дефініцій. По-друге, актуальність зумовлена необхідністю постійного вдосконалення механізмів ресоціалізації та ефективної превенції рецидивної злочинності серед неповнолітніх та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, адже, комплексне розуміння цих заходів дозволяє оптимізувати індивідуалізацію кримінально-правового впливу, зміщуючи акцент з каральної функції на відновлювальну та виховну. По-третє, дослідження є важливим у контексті реформування системи ювенальної юстиції в Україні та її гармонізації з міжнародними стандартами в сфері забезпечення прав дитини, правосуддя, дружнього до дитини, та відновного правосуддя. Нарешті, динамічна зміна соціальних процесів та поява нових форм девіантної поведінки серед неповнолітніх та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності (наприклад, у кіберпросторі) вимагають постійного аналізу та адаптації правових інструментів для забезпечення їхньої дієвості у сучасних реаліях.

Таким чином, всебічне дослідження примусових заходів виховного характеру є нагальною потребою для усунення нормативних прогалин, підвищення ефективності їхнього застосування, захисту прав неповнолітніх та подальшого розвитку ювенальної юстиції в Україні.

Аналіз наукових публікацій останніх років свідчить про збереження високого інтересу до проблематики примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх у кримі-

нальному праві України. Ключовим аспектом, що постійно піднімається, є відсутність чіткого законодавчого визначення самого поняття «примусові заходи виховного характеру» (Н.В. Парасюк [1], М.О. Якимець [2]). Дослідження також стосуються ефективності та доцільності застосування окремих видів примусових заходів. Так, В.О. Шморгун [3] детально аналізує застосування застереження, розглядаючи його ефективність при звільненні від покарання неповнолітніх та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Окремим напрямом є розгляд пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання застосування примусових заходів виховного характеру. Зокрема, Л.М. Гуртієва та Т.В. Лукашкіна [4] формулюють конкретні пропозиції, спрямовані на покращення нормативної бази щодо звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням виховних заходів. Загалом, останні дослідження підтверджують, що проблематика примусових заходів виховного характеру залишається актуальною і потребує подальшого наукового осмислення з метою усунення існуючих правових та практичних недоліків, що дозволить ефективніше досягати мети ресоціалізації неповнолітніх правопорушників та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності та вчинили діяння яке передбачене Особливою частиною Кримінального кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи правову природу примусових заходів виховного характеру науковці розглядають його як форму кримінальної відповідальності та особливої системи покарань неповнолітніх, як засоби реалізації кримінальної відповідальності, як елемент таких кримінально-правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності та інституту звільнення від кримінального покарання, як окремий кримінально-правовий інститут, як міжгалузевий інститут ювенальної відповідальності [2, с. 373].

Зокрема, примусові заходи виховного характеру функціонують як спеціальна альтернатива кримінальній відповідальності, що застосовується до певних категорій осіб, насамперед неповнолітніх, не є формою кри-

мінального покарання, не тягнуть за собою судимості, що принципово відрізняє їх від традиційного розуміння кримінальної відповідальності, яка передбачає державний осуд та правові наслідки. Як зауважує Н.В. Парасюк «Інакшість примусових заходів виховного характеру, тобто альтернативний до покарання характер примусових заходів виховного характеру має визначатися змістом примусових обмежень прав і свобод неповнолітнього, що є відмінними від тих, які несе за собою покарання» [1, с. 468].

Ми погоджуємося з думкою тих науковців, які визначають примусові заходи виховного характеру, як самостійний кримінально-правовий та кримінально-процесуальний інститут, який також має ознаки міжгалузевого інституту ювенальної відповідальності. Зокрема, М.О. Якимець зауважує «застосування примусових заходів виховного характеру як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який являє собою систему матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, яке містить його ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру, що не є кримінальним покаранням» [2, с. 374]. Адже, суть примусових заходів виховного характеру полягає у відмові держави від реалізації повного обсягу карального потенціалу кримінального закону щодо неповнолітнього правопорушника та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, замінюючи його на заходи, орієнтовані на виховний вплив, ресоціалізацію та профілактику подальших правопорушень. Примусові заходи виховного характеру, як кримінально-правовий інститут демонструє пріоритет превентивних та виховних функцій перед каральними, відображаючи принципи гуманізму та диференціації у кримінальному праві щодо неповнолітніх і осіб, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, що вчинили суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України. Водночас,

елемент примусу в ході застосування примусових заходів виховного характеру зберігається, оскільки їхнє невиконання або ухилення від них може призвести до відновлення питання про притягнення до «повноцінної» кримінальної відповідальності. Таким чином, примусові заходи виховного характеру можна розглядати як особливу форму реагування держави на вчинене правопорушення, яка, хоча і не є кримінальною відповідальністю у класичному розумінні, проте, тісно з нею пов'язана і слугує механізмом уникнення кримінальної відповідальності за умови досягнення мети виправлення.

У відповідності до загальнотеоретичного підходу до розуміння поняття правового інституту («правовий інститут можна визначити як відносно відособлену самостійну й стійку групу норм, що регулюють окремі види однорідних суспільних відносин (спеціальні інститути) або загальне у всіх відносинах даного роду, незалежно від їхньої видової приналежності (загальні інститути)» [6, с. 259] зауважимо відповідні ознаки інституту примусових заходів виховного характеру: однорідність предмета регулювання (примусові заходи виховного характеру регулюють винятково суспільні відносини, що виникають у зв'язку з учиненням неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння до настання віку кримінальної відповідальності з метою її виправлення, перевиховання та ресоціалізації); юридична єдність (норми, які врегульовують порядок застосування примусових заходів виховного характеру містяться у КК України та утворюють цілісну систему, визначають підстави застосування, перелік і зміст конкретних заходів та наслідки їх невиконання, що забезпечує системність і логічну послідовність у їх застосуванні); відносна самостійність (примусові заходи виховного характеру є чітко відокремленим інститутом у межах кримінального права, що функціонує як альтернатива кримінальній відповідальності та покаранню, має власні, відмінні від покарання, підстави, цілі та правові наслідки, що дозволяє йому існувати як самостійна правова конструкція); повнота регулювання (інститут примусових заходів виховного

характеру забезпечує достатньо повне врегулювання відносин, пов'язаних із застосуванням цих заходів, визначає суб'єкта, що їх застосовує, умови застосування, вичерпний перелік видів, а також механізм реагування на ухилення від їх виконання, деталізація деяких аспектів виноситься в окремі закони, але загальна рамка встановлена саме в КК України); наявність спеціальних понять та категорій (інститут оперує специфічною термінологією, як-от «примусові заходи виховного характеру», «спеціальні навчально-виховні установи», «обмеження дозвілля» тощо, які мають унікальне значення саме в контексті регулювання поведінки неповнолітніх правопорушників та осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності без застосування покарання); стабільність (незважаючи на дискусії щодо вдосконалення, сам інститут примусових заходів виховного характеру існує у кримінальному законодавстві України тривалий час, що відображає його усталену роль у державній політиці щодо ювенальних правопорушень, яка пріоритетом вважає виховання та ресоціалізацію); закріплення у нормативно-правових актах (норми, що регулюють примусові заходи виховного характеру, чітко закріплені у КК України, що є основним джерелом їхнього правового регулювання та підтверджує їхню легалізацію і обов'язковість для застосування).

У ч. 2 ст. 105 КК України визначено вичерпний перелік видів примусових заходів виховного характеру, які відображають комплексний підхід українського кримінального права до вирішення проблеми підліткової злочинності, акцентуючи увагу на вихованні та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, а не лише на їхньому покаранні [5].

Зокрема, до примусових заходів виховного характеру відносяться:

1. Застереження (превентивне попередження) – найм'якша форма державного примусу, що має переважно превентивний і виховний характер та полягає в офіційному повідомленні неповнолітньому і його законним представникам про неприпустимість вчиненого діяння і можливі несприятливі правові наслідки у разі його повторення. Метою застереження є формування у неповнолітнього

усвідомлення протиправності його поведінки та стимулювання до самокорекції поведінки. З юридичної точки зору застереження – це акт, що фіксує визнання діяння протиправним, але не передбачає суттєвих обмежень прав та свобод особи до якої застосовується.

2. Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього (корекційно-обмежувальні заходи) передбачає обмеження певних аспектів вільного часу неповнолітнього та покладення на нього конкретних обов'язків регулятивного характеру, спрямованих на корекцію його поведінки. До таких обмежень можуть відноситися заборона відвідування певних місць, обмеження часу перебування поза місцем проживання, а також вимоги щодо обов'язкового здобуття освіти, працевлаштування, проходження психологічних консультацій тощо, що забезпечує цілеспрямований педагогічний та контролюючий вплив на неповнолітнього правопорушника.

3. Передача неповнолітнього під нагляд – це форма патронажного нагляду, що передбачає передачу неповнолітнього під контроль та виховний вплив суб'єктів, здатних забезпечити його належну ресоціалізацію, з метою використання існуючих соціальних зв'язків для формування правослукняної поведінки останнього. До таких суб'єктів належать: батьки чи особи, які їх замінюють (за умови їхньої здатності та готовності здійснювати ефективний виховний вплив і контроль); педагогічний або трудовий колектив (за наявності їхньої згоди та можливості інтегрувати неповнолітнього у позитивне соціальне середовище); окремі громадяни (за їхнім проханням, якщо вони володіють достатнім авторитетом та виховним потенціалом).

4. Покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків (реституційний обов'язок) застосовується до неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку та володіє власним майном, коштами або має джерело доходу (заробіток). Метою цього заходу є не лише компенсація шкоди потерпілій від протиправних дій особі, а й формування у неповнолітнього усвідомлення відповідальності за наслідки своїх вчинків та принципів матеріального відшкодування збитків.

5. Направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи (інтенсивна ресоціалізація) – найбільш суворий примусовий захід виховного характеру, що є формою інтенсивної ресоціалізації та застосовується у випадках, коли інші заходи виявилися неефективними або коли характер вчиненого кримінального правопорушення і особистісні особливості неповнолітнього вимагають ізольованого виховного впливу. У таких установах забезпечується комплексний вплив: освітній, професійно-орієнтований, психологічний та педагогічний, спрямований на корекцію девіантної поведінки та інтеграцію у суспільство. Умови перебування і процедура направлення неповнолітнього до цих установ регламентуються окремим законодавством, зокрема, ст. 1 Закону «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначає перелік органів і служб у справах дітей, спеціальних установ та закладів, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень [7].

Узагальнюючи ми можемо зауважимо такі ключові характеристики, що формують сутність інституту примусових заходів виховного характеру:

1. Специфічний суб'єкт застосування – виключно судові органи наділені компетенцією приймати рішення про застосування цих заходів. Таке положення підкреслює характер примусових заходів виховного характеру, як заходів державного примусу, що потребують належного правового обґрунтування і дотримання процесуальних гарантій, а судовий контроль забезпечує законність, обґрунтованість та індивідуалізацію застосування цих заходів, враховуючи принцип найкращих інтересів дитини.

2. Спрямованість на особливий суб'єктний склад – неповнолітньої особи та особи, яка «до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу» [1], що свідчить, також, про диференціацію кримінально-правового впливу залежно від віку правопорушника, яка зумовлена визнанням специфіки психологічного розвитку, рівня соціальної зрі-

лості і здатності неповнолітніх до усвідомленої поведінки, що вимагає від держави застосування не каральних, а переважно виховних та профілактичних інструментів.

3. Виховна та профілактична мета як пріоритет, оскільки на відміну від кримінального покарання, основною метою якого є кара та відновлення соціальної справедливості, примусові заходи виховного характеру мають чітко виражену виховну і профілактичну спрямованість, адже вони застосовуються, «якщо його виправлення можливе без застосування покарання» [1]. Отже, держава надає пріоритет перевихованню неповнолітнього, його ресоціалізації та інтеграції у суспільство, а не суто репресивному впливу, а мета застосування примусових заходів виховного характеру полягає у формуванні правосвідомості, корекції девіантної поведінки та запобіганні вчиненню нових правопорушень шляхом виховного впливу, а не через страх перед покаранням.

4. Ключова особливість примусових заходів виховного характеру полягає в їхньому статусі альтернативи кримінальній відповідальності і кримінальному покаранню. У КК України чітко вказано, що неповнолітнього «може бути звільнено від кримінальної відповідальності» за умови застосування примусових заходів виховного характеру [1], що означає те, що примусові заходи виховного характеру не є формою кримінальної відповідальності, а виступають як самостійний захід, який дозволяє уникнути правових наслідків кримінальної відповідальності. Прямим наслідком альтернативного характеру примусових заходів виховного характеру є відсутність судимості у неповнолітнього, що є принциповою відмінністю від кримінального покарання, яке завжди тягне за собою судимість з усіма відповідними правовими обмеженнями і негативними соціальними наслідками. Відсутність судимості сприяє більш успішній реінтеграції неповнолітнього у суспільство, збереженню його соціальних зв'язків та можливостей для подальшого розвитку. Дана норма підкреслює гуманістичний характер інституту і спрямована на мінімізацію стигматизації неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкі правопорушення, та надання

їм шансу на виправлення без обтяження кримінальним минулим.

5. Незважаючи на виховну мету та відсутність судимості, примусові заходи виховного характеру все ж таки носять примусовий характер, їхнє застосування є обов'язковим для неповнолітнього за рішенням суду. Більше того, надані положення чітко встановлюють механізм переходу до кримінальної відповідальності у разі невиконання цих заходів – «У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив кримінальне правопорушення, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності» [1]. Ця особливість примусових заходів виховного характеру є своєрідною гарантією виконання виховного впливу та забезпечує ефективність інституту, не допускаючи безкарності, оскільки вона підкреслює серйозність правових наслідків, навіть якщо вони не мають прямої каральної мети.

7. Перелік примусових заходів виховного характеру, що закріплено у ч. 2 ст. 105 КК України [1], свідчить про широкі можливості для індивідуалізації виховного впливу. Суд має можливість обрати найбільш адекватний захід (або їх комбінацію) з урахуванням тяжкості вчиненого діяння, особистості неповнолітнього, його віку, умов життя та виховання. Різноманітність заходів дозволяє застосовувати як мінімальний (застереження), так і значно суворіший (направлення до спеціальної установи) вплив, адаптуючи його до конкретної ситуації та потреб перевиховання.

8. Особливістю є те, що для найсуворішого виду примусових заходів виховного характеру – направлення до спеціальної навчально-виховної установи («Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом» ст. 97 КК України) [1], що вказує на те, що, попри закріплення цього заходу в КК України, його детальна реалізація вимагає окремого, спеціального законодавчого регулювання, яке детальніше врегульовує питання, пов'язані із дотриманням прав дітей у таких установах, стандартами їх утримання, освітнім та виховним процесом.

Слід зауважити, що правове регулювання і практика застосування примусових заходів виховного характеру демонструють низку суттєвих недоліків, зокрема: законодавчо не встановлено об'єктивних та уніфікованих критеріїв для диференціації і обрання конкретного виду примусового заходу виховного характеру, що спричиняє суб'єктивізм у судовій практиці; зміст окремих заходів недостатньо конкретизований, що ускладнює їхнє ефективне виконання та моніторинг; недостатньо регламентовано максимальні строки дії більшості заходів (за винятком направлення до спеціальних установ), а також механізми контролю за їх виконанням і відповідальності суб'єктів, що здійснюють нагляд; законодавство не завжди враховує вікові та психофізіологічні особливості неповнолітніх, що може знижувати ефективність застосовуваних заходів; на практиці часто спостерігається формальне обрання заходів без глибокого аналізу причин девіантної поведінки та індивідуальних потреб неповнолітнього правопорушника, що нівелює виховний потенціал; відсутність належної координації та комунікації між судовими органами, службами у справах дітей, правоохоронними органами і освітніми установами перешкоджає цілісному та системному впливу; нестача кваліфікованих фахівців і адекватного фінансового забезпечення обмежує можливості для якісної реалізації виховних програм; відмічається системний брак механізмів для моніторингу виконання заходів та об'єктивної оцінки їхнього виправного і превентивного впливу, що ускладнює подальше вдосконалення системи; застосування примусових заходів, попри їх виховну мету, може призводити до соціальної стигматизації неповнолітнього, що ускладнює його реінтеграцію у суспільство та ін.

Висновки. Аналіз інституту примусових заходів виховного характеру дає змогу сформулювати ключові положення, що стосуються його правової природи та функціонування в системі ювенальної юстиції. Відсутність чіткого законодавчого визначення поняття «примусові заходи виховного характеру» породжує значні проблеми, включаючи неоднозначність інтерпретацій та відсутність уні-

фікованих підходів до їх застосування у правозастосовній практиці, що, в свою чергу, ускладнює забезпечення прав неповнолітніх. Розглядаючи правову природу цих заходів, більшість науковців схилиються до їх визнання як самостійного кримінально-правового та кримінально-процесуального інституту, який також має ознаки міжгалузевого інституту ювенальної відповідальності. Інститут примусових заходів виховного характеру має чіткі ознаки правового інституту, включаючи однорідність предмета регулювання, юридичну єдність, відносну самостійність, повноту регулювання, наявність спеціальної термінології та стабільність функціонування, а також закріплення у нормативно-правових актах. Законодавчо визначено вичерпний перелік цих заходів, що охоплює застереження, обмеження дозвілля, передачу під нагляд, покладення обов'язку відшкодування збитків та направлення до спеціальних установ, кожен з них має свою специфіку та спрямованість, від найм'якших превентивних дій до інтенсивної ресоціалізації. Широкий перелік заходів забезпечує можливості для індивідуалізації виховного впливу на неповнолітнього правопорушника та особи яка не досягла віку кримінальної відповідальності, враховуючи особливості кожного конкретного випадку.

Ключовими характеристиками інституту примусових заходів виховного характеру є його застосування виключно судовими органами, спрямованість на особливий суб'єктний

склад (неповнолітніх та осіб які не досягла віку кримінальної відповідальності), пріоритет виховної і профілактичної мети перед каральною, статус альтернативи кримінальній відповідальності та покаранню, що виключає судимість, а також примусовий характер виконання з можливістю переходу до кримінальної відповідальності у разі ухилення.

Водночас, правове регулювання та практика застосування примусових заходів виховного характеру мають значні недоліки. Спостерігається відсутність об'єктивних та уніфікованих критеріїв для вибору заходів, недостатня конкретизація їхнього змісту, прогалини у регламентації строків та механізмів контролю, а також неврахування вікових та психофізіологічних особливостей неповнолітніх. Практика часто демонструє формалізм у виборі заходів, відсутність належної координації і комунікації між відповідними органами, дефіцит кваліфікованих фахівців та ресурсів, брак моніторингу ефективності і ризик соціальної стигматизації неповнолітніх.

Загалом, інститут примусових заходів виховного характеру є важливим елементом ювенальної юстиції, спрямованим на виправлення та ресоціалізацію неповнолітніх та осіб яка не досягла віку кримінальної відповідальності, однак, для його ефективного функціонування необхідне усунення існуючих правових і практичних недоліків, що сприятиме більш повному захисту прав дитини та побудові справедливої системи правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Парасюк Н.В. Примусові заходи виховного характеру у систем заходів кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх: погляд на проблему. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2021. С. 467-470. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/118.pdf (дата звернення: 11.07.2025)
2. Якимець М.О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 87: частина 3. 2025. С. 370-375. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/325277/315251> (дата звернення: 12.07.2025)
3. Шморгун В.О. Застосування примусових заходів виховного характеру у виді застереження: ефективність та доцільність застосування при звільненні від покарання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2024. № 82(3), С. 47-52. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/305247/296941> (дата звернення: 11.07.2025)
4. Гуртієва Л.М., Лукашкіна Т.В. Деякі пропозиції щодо вдосконалення нормативного регулювання звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*, 12/2021, С. 339-334. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/86.pdf (дата звернення: 10.07.2025)
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n606> (дата звернення: 13.07.2025)

6. Адамова О.С. Визначення поняття інституту права. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 1. С. 257-260. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/776ce6b8-a87a-4763-83a1-032fe495b56d/content> (дата звернення: 09.07.2025)

7. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.07.2025)

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343:1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.52>**Манько Д. Г.,**доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету**Матвєєв О. В.,**доктор філософії, підполковник,
начальник прикордонного оперативно-розшукового відділу «Одеса-1»
головного оперативно-розшукового відділу 26 прикордонного загону

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті здійснено ґрунтовне дослідження морально-етичних засад сучасної юридичної діяльності в рамках кримінального провадження. Актуальність теми зумовлена не лише зростанням суспільного запиту на справедливість, відкритість і доброчесність кримінального правосуддя, а й стрімким розвитком цифрових технологій, глобалізаційних впливів і трансформацією ціннісних орієнтирів у професійній юридичній спільноті. У таких умовах моральність, етичність і професійна етика набувають першорядного значення як засади, що забезпечують не лише формальну законність, а й легітимність правозастосовної діяльності.

У статті визначено, що моральність є внутрішньою здатністю особи діяти згідно з принципами добра, справедливості й поваги до іншого, тоді як етичність постає як конкретизована форма моральності, котра виявляється у поведінці відповідно до професійних і соціальних очікувань. Професійна етика в кримінальному процесі розглядається як система ціннісно-нормативних орієнтирів, які визначають межі допустимої поведінки юриста і спрямовані на забезпечення неупередженості, добросовісності та поваги до гідності кожного учасника провадження.

Окрему увагу приділено взаємозв'язку між правовими та моральними нормами: доведено, що ці системи не протистоять одна одній, а взаємодіють, формуючи цілісне нормативно-ціннісне поле правозастосування. Наведені приклади демонструють, що дотримання лише «букви закону» без урахування морально-го змісту може призводити до несправедливих рішень або зловживання процесуальними правами.

У роботі виокремлено ключові морально-етичні принципи, що повинні становити підґрунтя кримінального процесу: принцип справедливості як фундамент правової оцінки дій; принцип добросовісності передбачає відповідальне та щире ставлення до процесуальних функцій; принцип поваги до гідності особи як умову моральної легітимності слідчих і судових дій; а також принципи неупередженості та незалежності як гарантії об'єктивності рішень і дій у рамках кримінального провадження.

Розкрито низку етичних викликів, характерних для сучасного етапу розвитку кримінального процесу. Зокрема, йдеться про конфлікт інтересів, інформаційний і суспільний тиск, політичну ангажованість, а також про небезпеки, пов'язані з використанням новітніх цифрових технологій у сфері доказування, спостереження, аналітики. Обґрунтовано, що в таких умовах етична оцінка поведінки правників повинна мати не меншу вагу, ніж правова. Порушено також проблему «етичного формалізму» – ситуації, коли морально сумнівні дії залишаються в межах формальної законності.

Зроблено висновок, що ефективне функціонування системи кримінального правосуддя неможливе без морального стрижня професійної діяльності її учасників. Саме тому морально-етичні засади мають бути не факультативною опцією, а центральним елементом професійної ідентичності юриста та цілісного функціонування кримінального процесу.

Ключові слова: моральність, етичність, професійна етика, кримінальний процес, принцип справедливості, правнича діяльність, гідність особи, етичні стандарти, неупередженість, конфлікт інтересів, юридична етика, доброчесність, права людини, кримінальне правосуддя, етичні дилеми.

Manko D. G., Matvieiev O. V. Moral and ethical principles of modern legal activity: criminal procedural aspect.

Abstract. The article presents a thorough study of the moral and ethical foundations of contemporary legal practice within the framework of criminal proceedings. The relevance of the topic is driven not only by the growing public demand for justice, transparency, and integrity in criminal justice, but also by the rapid development of digital technologies, globalization, and the transformation of value orientations within the professional legal community. Under these conditions, morality, ethical conduct, and professional ethics acquire paramount importance as principles that ensure not only formal legality but also the legitimacy of law enforcement activity.

The article defines morality as an internal ability of an individual to act in accordance with the principles of goodness, justice, and respect for others, while ethical conduct is seen as a concretized form of morality, manifested in behavior aligned with professional and social expectations. Professional ethics in criminal proceedings is revealed as a system of value-normative guidelines that establish the boundaries of permissible conduct for legal professionals and aim to guarantee impartiality, integrity, and respect for the dignity of every participant in the process.

Special attention is given to the relationship between legal and moral norms. It is argued that these systems are not in conflict but interact to form an integrated normative-value space of legal enforcement. Examples are provided to illustrate that strict adherence to the “letter of the law” without considering its moral dimension can lead to unjust decisions or abuses of procedural rights.

The study identifies key moral and ethical principles that should underlie criminal proceedings: the principle of justice as the foundation for legal evaluation of actions; the principle of good faith, which calls for responsible and sincere engagement in procedural functions; the principle of respect for human dignity as a condition for the moral legitimacy of investigative and judicial actions; and the principles of impartiality and independence as guarantees of objective decision-making in criminal procedures.

A range of ethical challenges characteristic of the modern stage of criminal justice development is analyzed, including conflicts of interest, informational and public pressure, political bias, and the risks associated with the use of advanced digital technologies in evidence collection, surveillance, and analytics. The article argues that ethical evaluation of legal professionals' conduct in such contexts is just as important as legal assessment. The issue of “ethical formalism” is also raised—where morally questionable actions remain formally legal.

The article concludes that the effective functioning of the criminal justice system is impossible without the moral foundation of professional legal activity. Therefore, moral and ethical principles should not be seen as optional, but rather as a central element of legal professional identity and the integrity of criminal procedure.

Key words: *morality, ethical conduct, professional ethics, criminal procedure, principle of justice, legal practice, human dignity, ethical standards, impartiality, conflict of interest, legal ethics, integrity, human rights, criminal justice, ethical dilemmas.*

Актуальність. Юридична діяльність завжди перебувала на перехресті права, моралі та суспільних очікувань. У сучасному світі, що зазнає трансформацій під впливом глобалізації, цифровізації та переосмислення ціннісних орієнтирів, юридична діяльність дедалі частіше постає не лише як технічна чи нормативна практика, а як простір морального вибору, етичної відповідальності та суспільного служіння. Морально-етичні засади відіграють ключову роль у формуванні правової культури, легітимації правових рішень і підтриманні довіри до правничих інституцій.

Особливої актуальності набуває дослідження морально-етичного підґрунтя юридичної професії в умовах зростання складності правових відносин, етичних дилем у сфері публічного управління, правосуддя та адвокатури. Водночас цифрові інструменти,

новітні технології та глобальні комунікаційні середовища створюють нові виклики для збереження етичного балансу в професійній юридичній діяльності.

У такому контексті специфіка кримінального провадження, яке стосується найчутливіших сфер прав людини, таких як свобода, гідність і право на справедливий суд, вимагає особливої уваги до морально-етичних засад, що повинні лежати в основі дій усіх учасників процесу, і потребує особливо прискіпливого аналізу.

Оскільки сучасний кримінальний процес супроводжується складними доказовими процедурами, інформаційним впливом, тиском суспільства й медіа, а інколи й політичною заангажованістю, зростає ризик відступу від етичних стандартів. Водночас учасники досудового розслідування зі сторони обви-

нувачення – слідчі, прокурори, судді, адвокати – залишаються не лише виконавцями норм права, а й носіями етичних обов'язків щодо справедливого, неупередженого та гуманного здійснення правосуддя.

Актуальність теми зумовлена необхідністю системного переосмислення морально-етичних засад кримінального процесу в контексті новітніх викликів: зростання недовіри до правосуддя, появи нових технологічних інструментів розслідування, етичних дилем, пов'язаних з угодами про визнання винуватості, загальними тенденціями до процедурної економії тощо.

Метою статті є визначення морально-етичних засад, що забезпечують легальність і гуманність кримінального процесу, а також аналіз етичних викликів, які постають перед професійними суб'єктами кримінального провадження.

Для досягнення мети передбачено розв'язання таких завдань: проаналізувати поняття і сутність моральності й професійної етики у кримінальному процесі; дослідити специфіку моральних обов'язків різних учасників кримінального провадження; виявити типові етичні дилеми та механізми їх подолання; оцінити ефективність наявних стандартів професійної етики в кримінально-процесуальній сфері.

Методологічну основу статті становить комплекс принципів, підходів і методів, застосування яких забезпечило поєднання філософсько-етичних, правових, соціокультурних і психологічних компонентів, необхідних для розкриття морально-етичних засад кримінально-процесуального аспекту юридичної діяльності в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу. Моральність у найзагальнішому значенні є внутрішньою здатністю особи оцінювати свої вчинки та вчинки інших з позиції добра і зла, справедливості та відповідальності. Вона є індивідуальним виявом загальнолюдських моральних принципів, таких як гуманність, гідність, милосердя, правдивість, повага до іншого. У кримінальному процесі моральність правника виявляється у здатності приймати рішення не лише з точки зору правових приписів, а й з урахуванням морального виміру ситуації.

Етичність, своєю чергою, є певною конкретизацією моральності в системі поведінкових норм і оцінок, що регулюють відносини між людьми відповідно до ustalених у певному соціумі уявлень про належне. Якщо моральність є глибинною характеристикою особистості, то етичність – це поведінкова форма її прояву. У правничій діяльності етичність означає дотримання норм добросовісної поведінки не тільки в правовій площині, а й у міжособистісних і професійних стосунках.

В сучасній кримінально-процесуальній науці наголошується, що «...питання правового забезпечення та реалізації етичних норм у кримінальному процесі України стали об'єктом дослідження цілої плеяди як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Огляд наукових джерел дозволяє констатувати, що основну увагу було зосереджено на: 1) категоріях “етика”, “мораль” і “моральність”, їх співвідношенні та значенні у праві в цілому, та кримінальному процесі зокрема; 2) етичних аспектах кримінальних процесуальних принципів; 3) професійній етиці суб'єктів кримінального провадження; 4) реалізації етичних стандартів у кримінальних процесуальних процедурах» [1, с. 9].

На фоні зазначених положень професійна етика юриста виступає як система нормативно закріплених і морально обґрунтованих вимог до поведінки представника юридичної професії в межах професійної діяльності. Вона включає як загальні моральні імперативи (гідність, чесність, неупередженість), так і спеціальні етичні стандарти, встановлені правозначущими приписами (наприклад, Кодекс професійної етики адвоката України).

Варто погодитися з думкою багатьох провідних науковців, які займаються дослідженням професійної етики, – вони підкреслюють необхідність подальшого вдосконалення службових етикетів і професійних етичних кодексів [4, с. 3].

У сфері кримінального процесу професійна етика має особливе значення, оскільки діяльність юристів безпосередньо впливає на життя, свободу, репутацію людини. Наприклад, навіть процесуально допустима дія (застосування негласного стеження, обшук житла, допит неповнолітнього) повинна здій-

снюватися не лише згідно з законом, а й з урахуванням етичних критеріїв необхідності, пропорційності та поваги до особистості.

Проте в кримінальному процесі мораль і право не протистоять одне одному, а тісно взаємодіють. Наприклад, принцип презумпції невинуватості має не лише правове визначення, а й глибоко моральне підґрунтя, яке отримує вираз у концепті щодо заборони осуду без доказу. Іноді суддя чи прокурор можуть діяти в рамках закону, але при цьому порушувати моральні імперативи, наприклад, упереджене ставлення до підозрюваного, емоційний тиск у залі суду. Або адвокат, керуючись етичними міркуваннями, може відмовитися від захисту, якщо відчуває конфлікт інтересів, хоча формально це не є його обов'язком.

Слід погодитися з А. О. Шульгою, що «...моральність є невід'ємною частиною будь якого кримінального провадження. Вивчення моральних засад кримінального процесу обумовлено завданнями науки кримінального процесуального права, слідчої та судової практики щодо реформування кримінального процесуального законодавства, правозастосовної діяльності у кримінальному процесі із характерною для України орієнтацією на моральнісні цінності людини, а також міжнародні стандарти здійснення кримінального процесу» [13, с. 7].

Таким чином, морально-етичні засади кримінального процесу виступають не як певний додаток до правових норм, а їх ціннісною основою. Вони забезпечують довіру до кримінального правосуддя, легальність процесуальних рішень і баланс між формальною справедливістю та гуманізмом.

Як зазначають Т. Г. Єрусланова та О. О. Подобний, «загальні моральні вимоги, як справедливість, повага та охорона честі і гідності особистості, недоторканість життя, здоров'я і майна громадян, невтручання в їх особисте життя та ін., як то кажуть загальнолюдські цінності, складають зміст загальної етики, що належить до всіх сфер людської діяльності» [5, с. 95].

У кримінальному процесі морально-етичні засади не звужуються до абстрактних міркувань про добро і зло, а набувають конкрети-

зованої форми у вигляді професійних принципів поведінки, які визначають характер і межі допустимої діяльності правників. Ці принципи поєднують правову, моральну і професійну складові та є основою для здійснення справедливого, гуманного й ефективного кримінального провадження.

Аналізуючи специфіку зазначеної діяльності, вбачається доцільним виокремити певні принципи її здійснення. Так, принцип справедливості є базовою морально-правовою цінністю, на якій має ґрунтуватися кримінальний процес. Вона вимагає рівного ставлення до всіх учасників провадження, об'єктивної оцінки доказів і дотримання балансу між інтересами держави, суспільства й особи.

У цьому контексті справедливість не тотожна суворому формалізму, бо іноді застосування норм потребує етичного тлумачення: наприклад, при визначенні доцільності продовження запобіжного заходу, коли є медичні або сімейні обставини.

А. О. Кучинська справедливо стверджує, що «кримінальне судочинство являє собою єдиний засіб для задоволення природного права на справедливість» [9, с. 29].

Своєю чергою, принцип добросовісності передбачає особливу внутрішню установку юриста діяти чесно, відкрито і відповідально. Вона проявляється в неупередженому здійсненні службових повноважень, утриманні від зловживання процесуальними правами (зокрема з боку обвинувачення чи захисту) та в повазі до принципу правової визначеності. Наприклад, у кримінальному процесі добросовісність вимагає від слідчого не використовувати доказ, здобутий з порушенням нормативно визначеного порядку, навіть якщо він може бути важливим у справі.

Принцип поваги до гідності особи передбачає, що кожен учасник кримінального провадження, включаючи підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого і свідка, має право на повагу до своєї гідності. Це означає в тому числі й заборону приниження чи зневажливого ставлення, дотримання стандартів гуманного поведіння під час слідчих дій і, щонайменше, врахування вимірів ставлення особи до того, яким чином здійснюється провадження.

Цей принцип прямо закріплено в Конституції України (ст. 28), він є ключовим для моральної легітимності кримінального правосуддя [7].

Окрему увагу слід приділити принципу незалежності та неупередженості. Справа в тому, що юристи, особливо судді й прокурори, повинні уникати будь-якого впливу, будь-то політичного, корпоративного, особистого. Неупередженість підкреслює не лише відсутність суб'єктивної упередженості, але й зовнішній конструкт незалежності правника, так званий *perception of impartiality*. Безпристрасність проявляється в реальній поведінці юриста. Етично неприйнятною є ситуація, коли прокурор тисне на суд чи навпаки, або коли адвокат діє в конфлікті інтересів, маючи позапроцесуальні зв'язки, або суддя демонструє упередженість у поведінці, хоча формально дотримується процедури.

Не викликає сумніву, що зазначені принципи повинні не просто декларуватися, а реалізовуватись у професійній юридичній діяльності. Вони не лише підкреслюють високий рівень правової культури, але й (що найважливіше) утверджують віру в право. Їх дотримання сприяє зміцненню довіри до системи кримінального правосуддя та мінімізує ризики зловживання владними або професійними повноваженнями.

З цього приводу Є. М. Мануйлов зазначає: «...це перш за все охорона прав і інтересів громадян, на основі законодавства боротьба з правопорушеннями, розв'язання різноманітних юридичних проблем, а це пов'язано з правовою культурою юриста, яка повинна поєднувати в собі високий професіоналізм з духовним багатством фахівця права» [10].

У реаліях сучасного кримінального процесу юристи стикаються з низкою етичних дилем, що виникають не лише внаслідок складності правозастосування, але й через вплив зовнішніх чинників: тиску з боку держави чи суспільства, недостатньої правової культури, використання технологій, змін в етичних орієнтирах. Ці виклики створюють загрозу девальвації моральних стандартів і потребують усвідомленого й професійного реагування.

О. М. Бандурка підкреслює: «...застосування таких заходів дає змогу на ранніх

етапах кримінального процесу, без відома осіб, які перевіряються, здійснювати спостереження, контролювати їхню поведінку, збирати та документувати інформацію, яка має суттєве значення для запобігання правопорушенням або встановлення обставин вчиненого злочину» [2, с. 149].

Одним із найпоширеніших етичних ризиків є конфлікт інтересів, коли приватні або службові зв'язки можуть вплинути на об'єктивність юриста. У кримінальному провадженні це може проявлятися, приміром, у виконанні прокурором функцій, в яких він має позапроцесуальну зацікавленість (наприклад, кар'єрну чи політичну). Рішення про самовідвід у таких випадках є не лише процесуальним обов'язком, а моральним підтвердженням доброчесності правника.

Слід погодитися з В. М. Парасюком, що «глибокий моральний зміст принципів кримінального процесу посилює їх авторитет. Процесуальні гарантії підкріплюються гарантіями морального характеру» [11, с. 21].

З іншого боку, професійний досвід розкриває широкі можливості для не заборонених законом, але морально сумнівних дій: наприклад, затягування процесу представниками захисту або обвинувачення з метою маніпулятивного тиску; використання доказів, отриманих у сумнівний спосіб, але формально допустимих; укладення угод про визнання винуватості під примусом або без належної поінформованості обвинуваченого тощо. Саме тут межа між правом і зловживанням часто залежить від морально-етичної оцінки ситуації. Правник, керуючись виключно «буквою закону», ризикує втратити своє «етичне обличчя».

Зазначене не виключає можливість застосування практики психологічного, інформаційного або адміністративного тиску на підозрюваних або свідків. І ось така можливість має бути виключена. Моральний обов'язок юриста – не лише утриматися від тиску, але й активно протидіяти йому шляхом власної правовідповідної етичної позиції.

Але ми живемо в час інформаційних трансформацій. Цифровізація кримінального процесу породжує нові етичні ризики – від аналітики доказів, яка здійснюється ШІ та може

призвести до прихованого упередження, до використання відеоспостереження, прослуховування, біометричних даних у рамках правового регулювання, але без достатньої етичної обґрунтованості. І тут етична дилема полягає в балансуванні між ефективністю розслідування та повагою до прав людини. Технічна можливість не повинна підміняти моральну межу допустимого.

Окремі науковці слушно зазначають, що «важливим аспектом є використання технологій захисту даних, зокрема цифрових підписів та криптографічних механізмів, які можуть підтверджувати автентичність електронних доказів» [3, с. 22–23].

Слід враховувати, що зниження довіри до судів, прокуратури чи адвокатури сприяє «етичній деградації», динамічному зменшенню авторитету зазначених інституцій, моральній ерозії професії та безпідставній формалізації дій, що вкупі зумовлює подальше зниження довіри до правосуддя. Це свідчить про те, що етика в кримінальному процесі виступає не як певний «зовнішній обмежувач», а як внутрішній каркас професійної самосвідомості. Саме здатність приймати морально відповідальні рішення відрізняє фахового правника від «техніка права».

По суті, морально-етична поведінка юриста не є виключно результатом його внутрішніх переконань, вона має бути й інституційно забезпеченою через належну регламентацію, контроль і відповідальність. У кримінальному процесі таке регулювання має особливо важливе значення, оскільки помилки, зловживання або аморальна поведінка його учасників можуть спричинити незворотні наслідки: засудження невинного, порушення прав жертви, втрату суспільної довіри до правосуддя.

В Україні діють спеціалізовані етичні кодекси, які регулюють поведінку учасників кримінального процесу, зокрема Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів (Наказ Генерального прокурора № 161 від 28.08.2020) [6]. Він містить вимоги до прозорості, об'єктивності та рівного ставлення до сторін, забороняє тиск і зловживання процесуальними повноваженнями, зобов'язує уникати публічних висловлювань, які можуть

поставити під сумнів неупередженість розслідування.

Наведені аргументи підкреслюють, що етична поведінка не обмежується лише рамками формальної законності, вона поширюється на ставлення до людини, прозорість мотивації та здатність правника діяти в межах належного, навіть якщо закон це прямо не регламентує.

Слід погодитися з В. Корж, що «...справедливість – це не абстрактно-філософське, а чітке конструктивно-технологічне поняття в системі державного управління. Справедливість – це найвищий закон життя чесних людей, котрі насправді вважають, що любити ближнього треба не лише на словах, а й підтверджувати справами і вчинками» [8, с. 17].

Своєю чергою, наявність етичного кодексу без дієвого механізму відповідальності є формальністю, тому важливим є реальне притягнення до відповідальності за порушення етичних стандартів. Чинне законодавство України передбачає такі форми відповідальності: догана, попередження, тимчасове або постійне позбавлення права на професію (адвокатська діяльність, суддівська посада тощо), публічний осуд (наприклад, рішення Етичної ради при ВРП).

Однак навіть дисциплінарні заходи не є достатніми, якщо відсутня внутрішня установка на добросовісність, а професійна етика не є складовою професійної ідентичності юриста.

Водночас Україна як держава, що прагне інтеграції в європейський правовий простір, орієнтується також на міжнародні документи, серед яких: Бангалорські принципи поведінки суддів (2002), які визначають незалежність, неупередженість, чесність, рівність, компетентність і сумлінність як глобальні моральні вимоги до суддів; Основні принципи ролі адвокатів (ООН, 1990), в яких підкреслюються незалежність, професіоналізм, свобода від переслідування за виконання професійного обов'язку; Європейський етичний кодекс поведінки прокурорів (Страсбург, 2005), де визначено, що прокурори мають засновувати свою діяльність на неупередженості, чесності, обов'язку діяти в інтересах правосуддя, навіть якщо це суперечить інтересам держав-

ного обвинувачення. Ці документи є етичними дороговказами, якими повинні керуватися не лише правозастосовні органи, а й юридична освіта і правнича спільнота загалом.

Особливу увагу слід приділяти ретельному дотриманню міжнародних стандартів, зокрема положень, закріплених у Конвенції проти катувань та інших видів жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання [12].

Підсумовуючи, слід зазначити, що морально-етичні засади є невід'ємною складовою змісту кримінального процесу та професійної діяльності його учасників. Їхня роль не обмежується декларативною функцією, бо вони слугують ціннісним критерієм оцінки правозастосовної практики, формують суспільну довіру до правосуддя та забезпечують баланс між ефективністю провадження і повагою до гідності особи.

Моральність, етичність і професійна етика – це взаємопов'язані категорії, що визначають не лише внутрішні переконання юриста, а й його публічну поведінку в рамках кримінального провадження. Професійна етика є конкретизацією моральності в межах юрисдикційних ролей: судді, прокурора, адвоката, слідчого. Моральні й правові норми в кримінальному процесі не протистоять одне одному, а взаємодіють, створюючи цілісне нормативно-ціннісне середовище. Правові механізми без моральної рефлексії можуть призводити до формалізму, а мораль без

правових рамок, на наше переконання, – до суб'єктивізму.

Не викликає сумніву, що ключовими морально-етичними принципами кримінального процесу є: справедливість, добросовісність, повага до гідності особи, незалежність і неупередженість. Їх дотримання є не лише професійним обов'язком, а й моральною умовою належного рівня кримінального правосуддя.

Сучасний кримінальний процес стикається з численними етичними викликами, їх подолання потребує не тільки правового регулювання, а й високого рівня етичної культури правників. Регламентація етичної поведінки здійснюється через національні й міжнародні норми професійної етики, діяльність самоврядних і дисциплінарних органів. Однак ефективність цього механізму залежить від внутрішньої моральної зрілості правників, системної етичної освіти та публічної підтримки цінностей добросовісного правосуддя.

Вважаємо, що морально-етичні засади кримінального процесу повинні розглядатися не як периферійне доповнення до законодавства, а як його ціннісна основа. Принаймні цього блоку відносин. Сучасна юридична діяльність, особливо в кримінально-процесуальній сфері, потребує поєднання правового професіоналізму з етичною відповідальністю, що гарантуватиме не лише законність, а й справедливість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аббасова Д. Л. Етичні норми у кримінальному процесі України : монографія / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 328 с.
2. Бандурка О. М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ : підручник / МВС України, УВС. Харків : НУВС, 2001. 220 с.
3. Використання електронних носіїв інформації з медіа-контентом у якості джерел доказів : методичні рекомендації / авт. кол.: А. В. Захарко, А. Г. Гаркуша, В. В. Рогальська, І. В. Краснобрижий, О. В. Брягін ; Дніпр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2019. 73 с.
4. Гуртієва Л. М. Етичні основи діяльності слідчого : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Одес. нац. юрид. академія. Одеса, 2008. 20 с.
5. Єрусланова Т. Г., Подобний О. О. Окремі питання стану наукової розробленості проблеми морально-етичних засад кримінально-процесуальної діяльності учасників досудового розслідування зі сторони обвинувачення. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених* : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (м. Одеса, 18 листоп. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 94–98. DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-266-4/24>
6. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів. *Генеральна прокуратура України*. Кодекс від 27.04.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text> (дата звернення: 10.07.2025).

7. Конституція України. *Верховна Рада України*. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.07.2025).
8. Корж В. Справедливість – поняття організаційне. *Віче*. 2007. № 9/10. С. 15–19.
9. Кучинська О. А. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 199 с.
10. Мануйлов Є. М. Правова культура юриста як основа його професіоналізму. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../sgiiirbis_64.exe?... (дата звернення: 10.07.2025).
11. Парасюк В. М. Професійна етика слідчого органів внутрішніх справ : навч. посібник. Львів : Афіша, 2004. 68 с.
12. Про ратифікацію факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання : Закон України від 21 липня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 39. Ст. 327.
13. Шульга А. О. Моральність в кримінальному процесі : [навч. посібник] / ДЮОІ МВС України. Кривий Ріг, 2018. 185 с.

Патрелюк Д. А.,кандидат юридичних наук, докторант
Донецького державного університету внутрішніх справ**КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ЗМАГАЛЬНОСТІ**

Анотація. Статтю присвячено розгляду особливостей здійснення кримінального переслідування у взаємозв'язку з теорією змагальності. Обґрунтовано, що початок кримінального переслідування обумовлює появу реалізації функції захисту. Процесуальний конфлікт між стороною обвинувачення та стороною захисту виявляється у змагальній формі кримінального процесу. Визначено, що змагальна процедура у досудовому провадженні вимагає рівноваги між процесуальними можливостями сторін обвинувачення та захисту, що знаходить своє практичне втілення лише за умови здійснення ефективного судового контролю. Акцентовано увагу на важливості правила «favor defensionis» як компенсаторного механізму для забезпечення процесуальної рівності сторін в умовах нерівного розподілу владних повноважень. Зазначено, що хоча змагальність на судовій стадії є безумовною, її прояви на досудовому етапі мають не менш важливе значення, зокрема під час вирішення питань про обрання заходів забезпечення кримінального провадження, оскарження рішень, дій чи бездіяльності сторони обвинувачення, ініціювання слідчих (розшукових) дій тощо. Констатовано, що участь слідчого судді як незалежного арбітра під час кримінального переслідування є проявом реалізації засади змагальності, яка полягає у можливості обох сторін обстоювати свої правові позиції й доводити їх перед судом. Доведено, що змагальність є необхідним інструментом справедливого розгляду кримінального конфлікту вже на ранніх етапах провадження, коли відбувається втручання у права особи, яка переслідується. Наголошено, що відповідно положень кримінального процесуального закону, обов'язок доказування обставин, що підтверджують винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, покладено на сторону обвинувачення. З'ясовано, що на досудовій стадії сторона обвинувачення займає більш домінуюче становище щодо впливу на встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення, внаслідок наявності повноважень на здійснення процесуального примусу. Аргументовано, що належне забезпечення засади змагальності на досудовому етапі кримінального провадження є запорукою забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи, що переслідується.

Ключові слова: змагальність, досудове кримінальне провадження, кримінальне переслідування, сторона обвинувачення, сторона захисту, слідчі (розшукові) дії, кримінальне процесуальне законодавство, favor defensionis.

Patreljuk D. A. Criminal prosecution through the prism of adversarial theory

Abstract. The article is devoted to the peculiarities of criminal prosecution in relation to the adversarial theory. It is substantiated that the commencement of criminal prosecution leads to the emergence of the defense function. The procedural conflict between the prosecution and the defense is manifested in the adversarial form of criminal procedure. It is determined that the adversarial procedure in pre-trial proceedings requires a balance between the procedural capabilities of the prosecution and defense parties, which is practically realized only if effective judicial control is exercised. The author emphasizes the importance of the “favor defensionis” rule as a compensatory mechanism for ensuring procedural equality of the parties in the context of unequal distribution of power. It is noted that although adversariality at the trial stage is unconditional, its manifestations at the pre-trial stage are no less important, in particular when deciding on the choice of measures to ensure criminal proceedings, appealing against decisions, actions or inactions of the prosecution, initiating investigative (search) actions, etc. It is stated that the participation of an investigating judge as an independent arbitrator in criminal prosecution is a manifestation of the adversarial principle, which consists in the ability of both parties to defend their legal positions and prove them before the court. The author proves that adversariality is a necessary tool for fair consideration of a criminal conflict at the early stages of proceedings when the rights of the person being prosecuted are interfered with. It is emphasized that, in accordance with the provisions of the criminal procedure law, the burden of proof of the circumstances confirming the guilt of a person in committing a criminal offense is placed on the prosecution. It is found that at the pre-trial stage, the prosecution has a more dominant position in terms of influence on establishing the circumstances of a criminal

offense due to the authority to exercise procedural coercion. The author argues that proper ensuring of the adversarial principle at the pre-trial stage of criminal proceedings is a guarantee of the rights, freedoms and legitimate interests of the person being prosecuted.

Key words: *adversarial proceedings, pre-trial criminal proceedings, criminal prosecution, prosecution, defense, investigative (search) actions, criminal procedure law, favor defensionis.*

Вступ. Теорія змагальності у кримінальному судочинстві багатьма науковцями справедливо визнана однією з основоположних засад, що забезпечує належне функціонування кримінального провадження в цілому, та всіх його стадій зокрема [1; 2; 3]. Таке твердження пов'язане з тим, що розмежування виконуваних у досудовому розслідуванні функцій сторін (обвинувачення й захисту), що спрямовані на відстоювання власних позицій перед судом є однією з основних умов реалізації засади змагальності [4, с. 129]. Протистояння сторін кримінального переслідування і захисту між собою для досягнення бажаного результату є змістом змагальної форми досудового розслідування. Однак справедлива змагальність неможлива без незалежного арбітра. Функцію останнього виконує суд, який контролює, щоб змагання кримінального переслідування і захисту відбувалось у рівних умовах та за однакових можливостей [5, с. 29]. Тобто розподіл повноважень між учасниками кримінального провадження, в межах яких кожна сторона бере активну участь у представленні й обґрунтуванні своїх правових позицій перед незалежним, об'єктивним, безстороннім і неупередженим судом, свідчить про виникнення конфлікту інтересів, який неминуче призводить до змагального процесу.

Відповідно, факт кримінального переслідування особи обумовлює початок реалізації змагальності, тому що від цього залежить виникнення протилежних за змістом правових позицій сторін, одна з яких спрямована на доведення винуватості перед судом, а інша – на її спростування або пом'якшення. Зазначене свідчить про наявність тісного взаємозв'язку початку кримінального переслідування з моментом реалізації змагального кримінального провадження, адже за відсутності обвинувальної діяльності органів досудового розслідування, яка спрямована на викриття особи та перевірку її причетності до вчинення кримінального пра-

впорущення, у особи, що переслідується, не було б необхідності використовувати всі передбачені законодавством процесуальні засоби і способи захисту для виправдування чи пом'якшення відповідальності. В цьому контексті про подальшу перспективу дослідження інституту кримінального переслідування саме крізь призму теорії змагальності свідчить те, що кримінальне переслідування за своєю правовою природою активізує потребу в реалізації захисної функції, і, як наслідок, створює умови для реалізації змагальності сторін. Однак попри нормативне закріплення засади змагальності в положеннях кримінального процесуального закону, практичне її втілення під час досудового кримінального провадження залишається фрагментарним і малодослідженим, нівелюючи ідею змагального процесу як механізму справедливого вирішення кримінально-правового конфлікту.

Метою статті є розгляд кримінального переслідування крізь призму теорії змагальності. Досягнення поставленої мети передбачає обґрунтування необхідності врегулювання процесуальних механізмів забезпечення змагальності між сторонами обвинувачення і захисту на ранніх стадіях кримінального провадження в контексті дотримання прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В межах сучасних наукових напрацювань проблеми нормативного регулювання кримінального переслідування та засади змагальності у кримінальному провадженні здебільшого розглядаються розрізнено. Дослідження інституту кримінального переслідування зосереджується переважно на питаннях здійснення обвинувальної діяльності органами досудового розслідування (Т. В. Бабчинська, О. Є. Звірко, Л. В. Карабут, А. В. Лапкін, Т. О. Лоскутов, В. І. Фаринник та інші). Водночас теорія змагальності, змістовним вивченням якої займалися такі вчені як О. В. Броницька, А. Ю. Габрелян,

І. В. Гловюк, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, О. В. Стрілецька, Л. Д. Удалова, М. С. Цуцкі-рідзе та інші, головним чином аналізується у контексті судового розгляду справи по суті. Проте подібна відокремленість повною мірою не дозволяє усвідомити сутність і призначення кримінального переслідування у змагальному досудовому кримінальному процесі. Тому для дотримання прав, свобод і законних інтересів особи, яка викривається у вчиненні кримінального правопорушення, важливо розглянути кримінальне переслідування нерозривно від теорії змагальності, від взаємозв'язку яких залежить дієвість механізму реалізації права на захист.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне переслідування є одним із головних кримінальних процесуальних інститутів, що визначає зміст і спрямованість діяльності держави у сфері боротьби зі злочинністю. За своєю правовою природою кримінальне переслідування має подвійне значення: як суто процесуальне, так і соціальне. В процесуальному аспекті кримінальне переслідування насамперед проявляється у початку та здійсненні досудового розслідування, як самостійної стадії кримінального провадження. Внесення відомостей до ЄРДР та відкриття кримінального провадження ініціюють процесуальні механізми встановлення обставин, що підлягають доказуванню та перевірки причетності конкретних осіб до вчинення кримінального правопорушення. У соціальному вимірі кримінальне переслідування відображає діяльність держави, спрямовану на протидію злочинності, захист інтересів суспільства та ефективне забезпечення громадського порядку та безпеки шляхом виконання завдань кримінального провадження, зокрема через притягнення винних до кримінальної відповідальності в міру своєї вини.

В контексті виконання державою своїх функцій початок кримінального переслідування відображає принциповість і послідовність процесуальної діяльності правоохоронних органів, оскільки від цього залежить баланс публічних і приватно-правових інтересів. При цьому саме початок досудового розслідування ініціює процесуальні механізми встановлення обставин, що підлягають дока-

зуванню з метою забезпечити досягнення балансу інтересів. Особа, яка фактично переслідується, після повідомлення їй про підозру набуває процесуального статусу та визначеного переліку прав та обов'язків [6, с. 184]. Поява в межах кримінального провадження такого статусу є передумовою для забезпечення реалізації права особи на захист, надання їй можливості брати активну участь у кримінальному провадженні, збирати докази, оскаржувати рішення, дії або бездіяльність органів досудового розслідування, заявляти клопотання тощо [7, с. 101]. Відповідно, початок досудового розслідування і набуття процесуального статусу особою сприяє правовій визначеності та надає дієві способи ефективного захисту.

Разом з тим, необхідно відзначити, що кримінальне переслідування може мати місце до початку досудового розслідування та надання процесуального статусу підозрюваного. Як слушно вказується Т. О. Лоскутовим, з моменту початку першої процесуальної дії, що спрямована на викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення, особа переслідується незалежно від наявності процесуального статусу підозрюваного [5, с. 134]. Погоджуючись з таким підходом щодо визначення фактичного моменту обвинувальної діяльності стосовно особи, варто зауважити, що саме з цього моменту особа повинна мати можливість захищатися від кримінального переслідування у площині змагального кримінального процесу. Тому на законодавчому та правозастосовному рівнях потрібно передбачати застосування змагальної форми кримінального провадження до визначення конкретного правового становища особи під час реалізації кримінальної процесуальної діяльності.

Деякі науковці зауважують, що початок кримінального переслідування слугує необхідним імпульсом до виникнення кримінального процесуального конфлікту через протиріччя сформованих позицій, коли сторона обвинувачення доводить обставини, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, а особа, яка переслідується, заперечує проти доводів обвинувачення або намагається їх пом'якшити [8, с. 126; 9, с. 173;

10, с. 28]. Таке розуміння кримінального переслідування повністю узгоджується з принципом змагальності на досудовому слідстві, тому що тільки щодо конкретної (відомої) особи починає діяти презумпція невинуватості та тільки у певної особи з'являється право на захист [11, с. 171]. За наявності сторони обвинувачення та сторони захисту, а також суду як незалежної процесуальної інституції, що здійснює функції правосуддя та судового контролю, з метою всебічного, повного й об'єктивного дослідження матеріалів кримінального провадження та постановлення законного, обґрунтованого й справедливого судового рішення, виникає боротьба за обґрунтоване представлення і подальше доказування власної правової позиції. Зокрема, з одного боку, сторона обвинувачення намагається переконати суд у наявності підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності, з іншого – сторона захисту прагне цю позицію спростувати або надати альтернативну оцінку обставинам, що підлягають доказуванню. Через прагнення кожної зі сторін ефективно висловити власну правову позицію перед незалежним арбітром, зазначена діяльність набуває змагального характеру, адже висловлення власних поглядів і надання їх змістовного обґрунтування відбувається перед незалежним і неупередженим судом, активізуючи потребу у застосуванні засади змагальності для забезпечення рівних процесуальних можливостей не лише сторони обвинувачення, але й сторони захисту. У цій динаміці кримінальне переслідування не лише забезпечує здійснення обвинувальної функції держави, а й утворює міцне підґрунтя для реалізації засади змагальності як обов'язкового елементу справедливого вирішення кримінально-правового конфлікту.

Водночас для досягнення балансу інтересів держави і особи, що переслідується, теорія змагальності стає невід'ємною частиною досудової стадії кримінального провадження, під час якого відбувається активне застосування процесуального примусу з боку сторони обвинувачення. Як зауважує М. С. Цуцкірідзе, у досудовому кримінальному провадженні суд (слідчий суддя), бере обмежену (епізо-

дичну) участь, оскільки вирішення питання про встановлення винуватості особи ще не відбувається, проте засада змагальності на цій стадії вже діє, що пов'язано з виконанням функції судового контролю [12, с. 167]. Варто зазначити, що сторона обвинувачення завжди матиме ширші можливості щодо втручання й обмеження прав, свобод і законних інтересів, у зв'язку з чим судовий контроль є необхідною умовою забезпечення рівноправної та законної участі сторін у досудовому розслідуванні, про що наголошено у рішенні ЄСПЛ «Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine» [13]. В цьому контексті слушною є думка О. С. Аннеко, що під час досудового провадження надзвичайно складно забезпечити повноцінну реалізацію засади змагальності, оскільки рівність сторін забезпечується більш декларативно, ніж під час судового розгляду [14, с. 694]. Зокрема сторона обвинувачення, на відміну від сторони захисту, володіє значно ширшими інструментами впливу, насамперед щодо збирання, фіксації, перевірки та використання доказів. Йдеться не лише про формальні переваги, але й про реальні можливості здійснювати процесуальний примус, у тому числі шляхом проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 2 ст. 93 КПК України).

Варто наголосити, що відповідно до ст. 92 КПК України саме на сторону обвинувачення покладається обов'язок доказування обставин, що підтверджують винуватість особи [15]. При цьому слідчий, прокурор зобов'язані не лише доводити обставини, які викривають підозрюваного або встановлюють його причетність до вчинення кримінального правопорушення, але й з'ясувати обставини, що виправдовують особу, пом'якшують або обтяжують її кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 9 КПК України) [15]. Це фактично змушує сторону обвинувачення здійснювати повне, всебічне, неупереджене й об'єктивне досудове розслідування. Однак на практиці непоодинокими залишаються випадки, коли обставини, що свідчать про невинуватість особи, яка переслідується, навмисно залишаються поза увагою слідства. Це пояснюється однобічним розумінням функції обвинувачення. Внаслідок цього сторона обвинувачення

в контексті змагального процесу здійснює лише цілеспрямовану обвинувальну діяльність, оминаючи обов'язок збирати й долучати до матеріалів кримінального провадження виправдувальні докази [16, с. 372].

З іншого боку, сторона захисту не володіє достатніми повноваженнями щодо впливу на хід розслідування. Захисник, на відміну від органів досудового розслідування, не наділений владними повноваженнями для проведення слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій, не має процесуального ресурсу для прийняття процесуальних рішень. Фактично захист перебуває у стані очікування результатів від діяльності сторони обвинувачення. За таких обставин, хоча принцип змагальності формально визнається основоположним у кримінальному судочинстві, його реалізація на досудовій стадії має чимало об'єктивних обмежень, які пов'язані з нерівномірним розподілом процесуальних повноважень між сторонами, зокрема – з відсутністю у сторони захисту доступу до інструментів процесуального примусу [17, с. 54].

Однак деякі науковці справедливо звертають увагу на наявність у сторони захисту можливості діяти за правилом «*favor defensionis*» (сприяння захисту) [18, с. 251; 19, с. 68]. Зазначене правило у сучасному кримінальному процесуальному праві фактично втілює ідею того, що держава має активно усувати, пом'якшувати та певною мірою компенсувати об'єктивно невідгідне становище підозрюваного в межах кримінального провадження. Це досягається шляхом надання сторони захисту спеціальних процесуальних переваг і гарантій, покликаних зрівноважити процесуальні можливості сторін, що викликані відмінністю владних повноважень між обвинуваченням і захистом. У цьому контексті «*favor defensionis*» виконує компенсаторну функцію, дозволяючи сторони захисту відповідним чином впливати на хід досудового розслідування, принаймні у тій мірі, яка дозволяє протистояти надмірному втручанням з боку представників сторони обвинувачення. Проте навіть за наявності таких гарантій, їх реалізація вимагає дієвого процесуального механізму, який би гарантував рівність рівні можливості впливати на хід досудового роз-

слідування, зокрема через доступ до судового контролю [20, с. 13].

Практичне втілення цього принципу виражається у наданні сторони захисту низки процесуальних гарантій, що мають на меті забезпечити її активну участь у кримінальному процесі та реалізувати ефективний захист особи, яка переслідується. Зокрема, однією з найважливіших гарантій є презумпція невинуватості, згідно з якою особа вважається невинуватою, доки її винуватість не буде доведена у встановленому законом порядку, і доведена поза розумним сумнівом. Іншими важливими складовими правилами «*favor defensionis*» є право особи не свідчити проти себе і своїх близьких, відсутність обов'язку доводити свою невинуватість, тлумачення всіх неподоланих сумнівів щодо доказів на свою користь, можливість спростування обвинувачення в будь-який не заборонений законом спосіб, заявляти зауваження, ставити запитання та заперечення до процесуальних дій сторони обвинувачення, ініціювати визнання окремих доказів недопустимими, зокрема тих, які були отримані з порушенням передбаченого кримінальним процесуальним законом порядку тощо. У сукупності ці елементи компенсують відсутність у сторони захисту владних інструментів примусу на досудовій стадії провадження, а також слугують вагомою гарантією забезпечення процесуальної рівноваги, завдяки чому сторона захисту отримує можливість ефективно протистояти обвинувальній діяльності, втілюючи функціонування засади змагальності на практиці.

Прояв змагальності у досудовому кримінальному провадженні полягає, зокрема, під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності сторони обвинувачення, ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій тощо. В наведених випадках виникає необхідність звернення до слідчого судді як незалежного арбітра, уповноваженого перевіряти законність і обґрунтованість поданих клопотань. За таких умов забезпечення рівності процесуальних можливостей сторін є важливим завданням, що потребує вирішення ще до моменту передачі справи до судового розгляду. Наприклад, при

вирішенні питання про застосування арешту майна, прокурор, слідчий за погодженням з прокурором повинен звернутись із відповідним клопотанням до слідчого судді. У такому випадку сторона обвинувачення висловлює обґрунтування необхідності та мети арешту перед судом (ст. 171 КПК України). Водночас сторона захисту має право брати участь у розгляді клопотання про арешт майна, висловлюючи свої контраргументи та докази щодо відсутності підстав для застосування такого заходу забезпечення (ст. 172 КПК України). Іншим прикладом може слугувати застосування до особи тримання під вартою. Слідчий або прокурор також зобов'язані звернутися з відповідним клопотанням до місцевого загального суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування. Сторона обвинувачення повинна аргументувати перед незалежним і безстороннім судом наявність достатніх і переконливих підстав, які свідчать про необхідність застосування цього виняткового запобіжного заходу. При цьому суд зобов'язаний вислухати доводи сторони захисту та оцінити обґрунтованість клопотання з позицій дотримання прав людини та принципів верховенства права та законності (ст. 183 КПК України). У разі виявлення зловживань із боку сторони обвинувачення, слідчий суддя має вжити передбачених процесуальним законом заходів реагування [21, с. 62].

Таким чином, у змагальному кримінальному процесі, де слідчий, прокурор та підозрюваний виконують протилежні функції, реальною гарантією реалізації прав підозрюваного може бути лише незалежний і неупереджений суд. Останній як арбітр у змаганні сторін обвинувачення та захисту, з одного боку, має забезпечувати реалізацію повноважень слідчого, прокурора, а з іншого – здійснення прав підозрюваного [22, с. 166–167].

Також чималий вплив на хід досудового розслідування має інститут оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора (ст. 303 КПК України). Саме завдяки оскарженню сторона захисту має можливість реалізувати процесуальні повноваження, спрямовані на захист прав, свобод і законних інтересів особи, яка переслідується, а також

впливати на хід досудового розслідування. Крім того розгляд таких скарг здійснюється слідчим суддею місцевого суду, що створює умови для судового контролю за діями сторони обвинувачення (ст. 306 КПК України). У механізмі оскарження також закладені підвалини змагального характеру досудового провадження, яка проявляється у тому, що сторони – обвинувачення і захист – мають можливість представити перед судом свої правові позиції, аргументовано відстоювати відповідні інтереси, доводити законність або незаконність прийнятих рішень, здійснених дій чи виявленої бездіяльності. Сторона захисту, ініціюючи скаргу, заявляє про порушення процесуальних прав особи, а сторона обвинувачення, у свою чергу, змушена обґрунтовувати правомірність своїх дій перед судом, який виступає в ролі незалежного арбітра.

Змагальність у досудовому кримінальному провадженні чітко простежується й у випадку ініціювання проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Це пов'язано з тим, що вони, як правило, суттєво обмежують права, свободи й законні інтереси особи, що переслідується. Здебільшого такі дії потребують обов'язкової ухвали слідчого судді, що уособлює прояв незалежного контролю в межах реалізації змагального процесу. Сторона обвинувачення, звертаючись із клопотанням про проведення слідчої (розшукової) дії, має процесуальний обов'язок обґрунтувати законність, доцільність і необхідність її проведення [23, с. 118]. Слідчий суддя, розглядаючи таке клопотання, виконує функцію незалежного та неупередженого арбітра. Він не лише формально перевіряє його відповідність процесуальним вимогам, а й оцінює обґрунтованість наміру втрутитися в особисту сферу людини з погляду дотримання її прав і свобод.

Зрештою, зазначене свідчить про те, що сучасне розуміння змагальності має охоплювати як і судову стадію, так і досудове провадження, в межах якого змагальність набуває вирішального значення у контексті забезпечення ефективного доступу особи до правосуддя. Тому для досягнення реального балансу інтересів між державою та особою,

яка переслідується, судовий контроль на досудовому етапі повинен виступати як ефективний механізм стримування сторони обвинувачення від необґрунтованого втручання у права, свободи та законні інтереси людини, а також як гарантія реалізації права на захист у контексті засади змагальності. Без судового контролю кримінальне переслідування ризикує перетворитися на засіб одностороннього тиску, що підриває принципи кримінальному судочинства.

Зі свого боку змагальність у досудовому кримінальному провадженні врівноважує сторони процесу, вказуючи, що постановлене рішення суду не буде засноване на односторонньому тлумаченні фактів, натомість буде сприяти правомірній і контрольованій процесуальній діяльності як обвинувачення, так і захисту. Зміст теорії змагальності виходить з того, що кожна сторона кримінального процесу (обвинувачення і захист) наділена процесуально рівними можливостями для представлення, дослідження, оскарження та доведення доказів, на яких ґрунтується їхня позиція (ст. 22 КПК України). Безумовно, у судовій стадії цей принцип вбачається найбільш очевидним, оскільки обидві сторони мають право вільно висловлюватися, заявляти клопотання, ставити запитання та подавати докази, а суд зобов'язаний давати представленим доводам об'єктивну і неупереджену оцінку. Проте не можна оминати вагому роль змагальності в процесі вирі-

шення інших питань, що виникають у досудовому кримінальному провадженні внаслідок обмеження істотних прав, свобод і законних інтересів людини.

Висновки. Розгляд кримінального переслідування крізь призму теорії змагальності є важливим для забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини у кримінальному провадженні.

З моменту початку кримінального переслідування виникає потреба в активному захисті, а разом із цим – в реалізації засади змагальності у досудовому кримінальному провадженні. Тому неоднозначне розуміння початку кримінального переслідування негативно позначається на забезпеченні права на захист у досудовому кримінальному провадженні, а відтак – на гарантуванні змагальної форми кримінального процесу.

Нерівність сторін обвинувачення та захисту компенсується правилом «сприяння захисту» («favor defensionis»), що уможливорює забезпечення реалізації принципу змагальності у досудовому кримінальному провадженні.

В умовах нерівності сторін кримінального провадження невід'ємною гарантією змагальності у досудовому кримінальному провадженні є участь незалежного, об'єктивного, безстороннього і неупередженого суду (слідчого судді) щодо забезпечення (обмеження, втручання) прав, свобод і законних інтересів людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дяков В. Проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 169-174.
2. Толочко О. Реалізація принципу змагальності під час досудового розслідування. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 2. С. 59-65.
3. Стрілецька О. В. Принцип змагальності в кримінальному процесі: стан, проблеми реалізації, перспективи вдосконалення: дис. ... докт. філософії. Ірпінь. 2024. 227 с.
4. Цуцкідзе М. С. Генеза засади змагальності в кримінальній процесуальній діяльності слідчого. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 129-132.
5. Лоскутов Т. О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2011. 164 с.
6. Яворський В. О., Квасильчук Д. Б. Набуття статусу підозрюваного: теоретичний та практичний аспекти. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 1(15). С. 184-194.
7. Даньшин М. В., Попович І. М. Правове положення підозрюваного у досудовому розслідуванні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 100-102.
8. Назаров В. В. Правова сутність кримінально-процесуального конфлікту. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. С. 120-127.

9. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81(3). С. 168-179.
10. Сіроткіна М. В. Поняття та види кримінально-процесуального конфлікту. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Вип. 6. Т. 2. С. 27-32.
11. Лоскутов Т. О. Моменти початку та закінчення кримінального переслідування, здійснюваного слідчим ОВС. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 168-173.
12. Цуцкірідзе М. С. Кримінальна процесуальна діяльність слідчого: теорія та практика: монографія; вступне слово проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2020. 562 с.
13. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, 42310/04, 21.04.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-104613> (дата звернення: 28.04.2025)
14. Аннеко О. С. Реалізація засади змагальності на стадії досудового розслідування та стадії судового розгляду. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України*. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 1. С. 693-695.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90-91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 05.07.2024).
16. Анненко О. С. Принцип змагальності сторін на досудових стадіях кримінального процесу та стадії судового розгляду. *Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20–21 квітня 2012 р.)*. Т. 2. Одеса: Фенікс, 2012. С. 371-373.
17. Чечет О. В. До питання реалізації принципу змагальності сторін на досудовому розслідуванні. *Дев'яносто четверті економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 25-26 лютого 2025 р.)*. Львів, Ополе. 2025. С. 52-55.
18. Мохонько О. О. Поняття і сутність засади змагальності сторін у кримінальному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 250-253.
19. Malakhova O. Institute of favor defensionis according to the code of criminal procedure of Ukraine. *Доктринальні та правозастосовні проблеми кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці набуття чинності Кримінального процесуального кодексу України (м. Одеса, 9 грудня 2022 р.)*. Одеса. 2022, 68-70.
20. Elek B. The 'favor defensionis' principle in domestic law and European law. *Revista Facultății de Drept Oradea*. 2021. 1(1), P. 13-17.
21. Крикунов О. В. Клопотання про застосування тримання під вартою, продовження його строків. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: тези доповідей учасників науково-практичного семінару (02 грудня 2022 року)*. Львів. 2022. С. 60-63.
22. Лоскутов Т. О. Предмет правового регулювання у кримінальному процесі: дис. ... д-ра. юрид. наук. Київ, 2016. 445 с.
23. Чучман О. Підстави проведення слідчих (розшукових) дій, які потребують попереднього дозволу суду. *Юридичний вісник*. 2022. № 1. С. 117-123.

Ткач А. В.,кандидат юридичних наук, доцент, прокурор
Печерської окружної прокуратури міста Києва

ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У запропонованій статті внесено деякі актуальні пропозиції щодо удосконалення роботи органів прокуратури, враховуючи значний практичний досвід автора щодо виконання повноважень прокурора окружного рівня під час дії правового режиму воєнного стану. Зроблено особливий акцент на необхідності імплементації окремих вимог Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого Указом Президента України № 273/2023 від 11 травня 2023 року. Автором запропоновано конкретні практичні кроки, спрямовані на підвищення ефективності функціонування органів прокуратури шляхом концентрації зусиль на розвитку і дотриманні таких основних критеріїв, як: безпека, незалежність, професійність, відкритість, добросовісність, людиноцентричність та ефективність.

Також у статті приділено увагу необхідності законодавчих змін та запровадженню перспективних розробок, які мають сприяти збільшенню продуктивності в діяльності прокуратури в цілому та окружної прокуратури зокрема, проте повноцінне функціонування яких потребує нормативного підґрунтя.

Насамперед це автоматизований розподіл кримінальних проваджень у прокуратурі по аналогії із авторозподілом справ, який функціонує в судах, унормовує процесуальне навантаження, унеможливорює втручання людського фактора в розподіл провадження на конкретного прокурора та усуває корупційні ризики. Переведення паперових кримінальних проваджень в електронну форму шляхом запровадження так званого – eCase Management System, що сприятиме підвищенню якості процесуальних документів, оптимізує час на взаємодію із судом та стороною захисту, унеможливуватиме зловживання.

Крім того у статті зроблено наголос на необхідності чіткого законодавчого розмежування функцій прокуратури та ключових понять кримінального процесуального законодавства, які потребують уточнення, посилення ролі органів прокурорського самоврядування тощо.

Ключові слова: реформування прокуратури, ефективність, добросовісність, безпека, воєнний стан, стратегія розвитку.

Tkach A. V. The main criteria for improving the effectiveness of the prosecutor's office during martial law

Abstracts. The article makes some topical proposals for improving the work of the prosecution authorities, given the author's considerable practical experience of exercising the powers of a district level prosecutor during the martial law regime. Particular emphasis is placed on the need to implement certain requirements of the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defence Sector of Ukraine for 2023-2027, approved by the Decree of the President of Ukraine No. 273/2023 of 11 May 2023. The author proposes specific practical steps aimed at improving the efficiency of the prosecution authorities by focusing on the development and observance of such basic criteria as security, independence, professionalism, openness, integrity, human centredness and efficiency. The article also focuses on the need for legislative changes and the introduction of promising developments which should contribute to increasing the productivity of the prosecution in general and the district prosecution in particular, but the full functioning of the prosecution authorities.

First of all, it is an automated distribution of criminal proceedings in the prosecutor's office similar to the automatic distribution of cases in courts, which regulates the procedural burden, prevents human interference in the distribution of proceedings to a particular prosecutor and eliminates corruption risks. Converting paper criminal proceedings into electronic form by introducing the so-called eCase Management System, which will improve the quality of procedural documents, optimise the time for interaction with the court and the defence, and prevent abuse. In addition, the article emphasises the need for a clear legislative delineation of the functions of the prosecutor's office and key concepts of criminal procedure legislation which need to be clarified, and the role of prosecutorial self-government bodies should be strengthened, etc.

Key words: prosecution reform, efficiency, integrity, security, martial law, development strategy.

У зв'язку із широкомасштабним вторгненням агресора на територію нашої держави, органи прокуратури, як і інші елементи правоохоронної системи, стикаються із безпрецедентними безпековими ризиками, які впливають на ефективність та керованість системи в цілому. Проте правовий режим воєнного стану не дозволяє звужувати виконання конституційних функцій, покладених на прокуратуру, сповільнювати наближення до європейських стандартів. Актуальність вказаної теми викликана прагненням висвітлити деякі аспекти підвищення ефективності роботи прокуратури з огляду на вимоги Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого Указом Президента України № 273/2023 від 11 травня 2023 року (далі – План). Саме запровадження положень вказаного комплексного Плану є надвичайно важливим та на даний час на державному рівні триває опрацювання пропозицій правоохоронних органів щодо його реалізації. Наше дослідження присвячено накресленню деяких кроків, які б сприяли оптимізації діяльності прокуратури та підвищенню ефективного використання повноважень прокурорів, враховуючи вимоги вищезгаданого Плану.

Питанням підвищення ефективності органів прокуратури у різний час приділяли увагу в своїх працях науковці: Гловюк І.В., Єні О.В., Загинеї-Заболотенко З.А., Кравчук В.М., Кучинська О.П., Орлеан А.М., Стефанчук М.М., Хавронюк М.І. та інші. Проте ця тематика потребує подальшого наукового аналізу і вивчення. У вказаному вище Плані зазначено у якості стратегічних пріоритетів розвитку прокуратури наступне:

1) дієвість і ефективність органів прокуратури як невід'ємної складової сектору безпеки і оборони, в межах якого вони забезпечують національну безпеку України, у тому числі громадські безпеку й порядок, протидіють злочинності з урахуванням стратегічних цілей та відповідно до стандартів прав людини і основоположних свобод, у тому числі із забезпеченням гендерної рівності;

2) послідовна кримінальна політика, пріоритетом у якій є запобігання злочинності,

невідворотність відповідальності, захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення інтересів потерпілого;

3) оперативність кримінального провадження з дотриманням міжнародних стандартів та принципу верховенства права;

4) система управління, орієнтована на результат відповідно до встановлених пріоритетів;

5) комплексна цифрова трансформація;

6) відкритість, прозорість, підзвітність і незалежність [1].

Беручи до уваги зазначені вище пріоритетні напрямки розвитку органів прокуратури в цілому, розроблені до 2027 року, спробуємо екстраполювати ці положення на прикладі базисної ланки – прокуратури окружного рівня.

Дієвість і ефективність органів прокуратури

Якщо звернутись до статистичних показників рівня довіри до органів прокуратури, наведених у дослідженні «Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014–2023 років», маємо відзначити, що (61%) респондентів заявили про довіру до органів прокуратури. Так, половина з них (50%) задекларували переважну довіру, а 11% – повну довіру [2].

Одним із важливих критеріїв підвищення довіри до органів прокуратури є ефективне виконання, покладених на цей правоохоронний орган завдань. У аспекті досягнення дієвості і ефективності кримінального провадження в межах діяльності окружної прокуратури варто згадати про ефективний розподіл навантаження на прокурорів.

Оскільки саме від пропорційного розподілу кількості кримінальних проваджень на окремо взятого процесуального керівника залежить ефективне виконання, покладених на нього функцій. На момент підготовки вказаного дослідження автоматизований розподіл кримінальних проваджень між прокурорами перебував на стадії обговорення в якості майбутнього проєкта, а повноваження щодо визначення прокурора/групи прокурорів у конкретному кримінальному провадженні, згідно ч. 1 ст. 37 КПК України все ще зали-

шались у компетенції керівника відповідного органу прокуратури [3].

Враховуючи ці обставини, з метою забезпечення рівномірного навантаження працівників окружної прокуратури, до впровадження автоматизованого розподілу, саме керівник повинен ретельно стежити за рівноцінним розподілом кримінальних проваджень, визначати прокурора/групу прокурорів з огляду на існуюче навантаження прокурорів окружної прокуратури, з урахуванням розподілу обов'язків, яким на рівні окружної прокуратури закріплюється спеціалізація окремих прокурорів, враховувати досвід та практичні навички кожного прокурора.

Тобто до реалізації автоматизованої функції визначення процесуального керівника, дбати про рівномірний, неупереджений розподіл кримінальних проваджень, уникаючи надмірного навантаження на окремих прокурорів, що може призвести до зниження ключових показників ефективності їх діяльності. Таке ж пропорційне навантаження слід розраховувати і при розподілі виконавців контрольних завдань, які надходять на виконання з прокуратур вищого рівня. При визначенні виконавців щодо розгляду звернень громадян слід уникати конфлікту інтересів та не розподіляти на розгляд скарги прокурорам, на яких скаржаться заявники.

До речі, саме ефективність призначення прокурора/груп прокурорів є однією із рекомендацій експертів за результатами аналітичного дослідження стану реформування органів прокуратури – «Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014–2023 років», у якому серед іншого рекомендовано забезпечити дотримання принципу незмінюваності прокурора у кримінальному провадженні, що закріплений у ч. 2 ст. 37 КПК України і відповідальність конкретного прокурора за ефективність розслідування та його результати. Зокрема виключити можливість створення групи процесуальних керівників без дійсної необхідності (ступінь тяжкості кримінального правопорушення, кількість епізодів кримінально-протиправної діяльності особи, кількість підозрюваних, обвинувачених, потерпілих у кримінальному провадженні тощо) [2].

Протидія злочинності, невідворотність відповідальності, захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення інтересів потерпілого

Для реалізації вказаного пункту державної стратегії розвитку органів прокуратури на рівні окружної прокуратури необхідно проаналізувати статистичні показники, притаманні певному району, в якому діє окружна прокуратура та виявити причини і умови, що призводять до погіршення криміногенної ситуації. Виділити склади кримінальних правопорушень, де згідно статистичних показників ситуація потребує підвищення рівня ефективності досудового розслідування і шляхом здійснення координаційних повноважень з піднаглядними правоохоронними органами накреслити шляхи вирішення вказаної проблематики, які докладно викласти у протоколах координаційних нарад з встановленням кола виконавців і конкретних термінів опрацювання. За необхідності шляхом здійснення повноважень в порядку ст. 39 КПК України процесуальним керівникам необхідно ініціювати перед керівником органу досудового розслідування відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування у зв'язку із неефективністю [3].

У межах проведення особистого прийому громадян потрібно усувати проблемні моменти в діяльності органів прокуратури, викликані формальним розглядом попередніх звернень громадян, що у свою чергу підважує авторитет органів прокуратури в суспільстві та призводить до накопичення скарг, зокрема і в прокуратури вищого рівня, висвітлення діяльності органів прокуратури у негативному контексті у медіа. В ході особистого прийому скаржників намагатись встановити причини та умови надходження повторних звернень з одного і того ж питання, спільно із процесуальними керівниками у вказаних кримінальних провадженнях намітити шляхи вирішення вказаної проблематики.

Забезпечення оперативності кримінального провадження з дотриманням міжнародних стандартів та принципу верховенства права

Вказане питання пов'язане, перш за все із подоланням надмірної тривалості досудо-

вого розслідування та судового провадження. З метою недопущення порушення розумності строків слідства і судового розгляду необхідно з урахуванням дотримання гарантій незалежності мобілізувати зусилля процесуальних керівників/публічних обвинувачів на досягнення ефективних результатів. Зокрема забезпечення швидкого досудового розслідування шляхом підвищення ефективності процесуального керівництва, визначення проблемних моментів у кожному кримінальному провадженні, за потреби (не порушуючи незалежність процесуальних керівників) надавати методичну допомогу при вирішенні юридичних колізій та спільно, з врахуванням практики Верховного Суду та напрацьованих Офісом Генерального прокурора, методичних рекомендацій долати випадки юридичної невизначеності, зосереджувати увагу процесуальних керівників на уникненні зайвого формалізму при наданні письмових вказівок органу досудового розслідування, концентрувати зусилля на тих аспектах кримінального провадження, які потребують негайного вирішення.

Керівник окружної прокуратури шляхом аналізу відомостей Єдиного реєстру досудових розслідувань та взаємодії із першим заступником та заступниками з метою належного контролю за дотриманням розумності строків у кримінальних провадженнях, уникнення зайвої тяганини при проведенні досудового розслідування та ініціації необґрунтованого продовження строків досудового розслідування, може формувати списки кримінальних проваджень із зазначенням строків досудового розслідування та проблемних моментів, які потребують негайного вирішення. Враховуючи відомості із вказаних списків, проводити разом із заступниками відповідно до розподілу обов'язків періодичні заслуховування стану досудового розслідування, вживати дієвих заходів, не порушуючи гарантії незалежності прокурорів, щодо усунення процесуальними керівниками недоліків з метою дотримання належної правової процедури.

Такі ж зведені відомості щодо кримінальних проваджень, які перебувають на стадії судового розгляду в судах понад 6 місяців

допоможуть керівнику окружної прокуратури орієнтуватись у розумності строків судового розгляду, разом із прокурорами, які підтримують публічне обвинувачення з дотриманням відповідних гарантій незалежності визначати шляхи вирішення проблемних питань, які заважають ефективному судовому розгляду.

Система управління, орієнтована на результат відповідно до встановлених пріоритетів

Забезпечити людиноцентричний підхід у діяльності відповідної окружної прокуратури, шляхом створення належної ділової атмосфери, орієнтування підлеглих прокурорів на дотримання вимог доброчесності, професійності, уникнення формалізму та зверхнього ставлення до колег та громадян, неухильного дотримання положень Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, слідкувати за підвищенням кваліфікації підлеглих працівників на базі Тренінгового центру прокурорів, спільно аналізувати правові позиції та висновки Верховного Суду, рішення ЄСПЛ, всебічно заохочувати запровадження інноваційних підходів в діяльності процесуальних керівників,

Видавати відповідні адміністративні накази про розподіл обов'язків між працівниками прокуратури, враховуючи практичний досвід та професійну компетенцію кожного працівника, забезпечувати подолання колізій та інших проблемних моментів у повсякденній професійній діяльності, заохочувати в межах своїх повноважень ініціативність та оперативність в роботі підлеглих працівників.

Здійснювати належну координаційну діяльність із місцевими правоохоронними органами, зокрема з урахуванням положень Стратегічного Плану брати активну участь у розробці на місцевому рівні програм запобігання (превенції) злочинності.

Відкритість, прозорість, підзвітність і незалежність

Крім обов'язкового інформування про діяльність відповідного органу прокуратури, передбачених ч. 3–4 ст. 6 Закону України «Про прокуратуру», яким передбачено інформування населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці про результати діяльності на цій території шляхом надання

узагальнених статистичних та аналітичних даних на відкритому пленарному засіданні відповідної ради, на яке запрошуються представники медіа та шляхом інформування про діяльність відповідної окружної прокуратури в загальнодержавних та місцевих друкованих медіа і на офіційних веб-сайтах органів прокуратури, постійно вживати дієвих заходів щодо забезпечення принципів відкритості і гласності в діяльності органів прокуратури [4].

Впроваджувати інноваційні підходи в організації роботи окружної прокуратури, зокрема стандарти досудового розслідування, розроблені з урахуванням діючого законодавства експертним середовищем, формувати модельні масиви зразків оцифрованих процесуальних документів з урахуванням кращих практик та сприяти поширенню позитивного досвіду правозастосування з огляду на актуальні правові висновки Верховного Суду, рішення ЄСПЛ, рекомендації експертів в царині кримінального процесуального законодавства.

Підсумовуючи викладене можна сформулювати сім основних засад, на які повинен спиратись керівник окружної прокуратури в організації діяльності окружної прокуратури:

1. Безпека – враховуючи постійні ракетні та дроніві атаки на територію нашої держави, безперечно питання безпечного здійснення повноважень прокурорами повинно займати чільне місце серед основних засад їх діяльності. Керівник окружної прокуратури повинен сприяти втіленню цих безпекових практик, уникати зайвого ризику, пропагувати та поширювати рекомендації фахівців в галузі безпеки, дбати про збереження життя та здоров'я підлеглих працівників в умовах широкомасштабного вторгнення.

2. Незалежність – відсутність зайвого втручання керівника в діяльність процесуальних керівників, якщо це не стосується явних порушень або надання методичної, фахової допомоги при вирішенні проблемних питань, правових колізій та подолання юридичної невизначеності, викорінення практики погоджень рішень, які відносяться до дискретних повноважень процесуальних керівників.

3. Професійність – належний контроль та заохочення до підвищення кваліфікації та

фахового рівня працівників окружної прокуратури, шляхом участі не тільки в тренінгах, підготовлених Тренінговим центром прокурорів України, а й науково-практичних конференцій, інших фахових заходів, організованих експертним середовищем та міжнародними партнерами. Враховувати ініціативність на вказаному напрямку при щорічному оцінюванні прокурорів.

4. Відкритість – забезпечення належного, професійного, ґрунтовного інформування суспільства про діяльність відповідного органу прокуратури, заохочення надання процесуальними керівниками фахових коментарів для представників засобів масової інформації в межах, які не шкодять інтересам слідства та судового розгляду щодо перебігу досудового розслідування чи судового процесу у актуальних, резонансних кримінальних провадженнях.

5. Доброчесність – пропагування антикорупційних ініціатив, які запроваджуються на державному рівні, уникнення конфлікту інтересів при здійсненні професійної діяльності, поширення кращих практик та рекомендацій НАЗК щодо належного декларування майна та доходів.

6. Людиноцентричність – викорінення формального підходу до розгляду звернень громадян та практики надання тотожних відповідей на повторні звернення, забезпечення належного захисту прав і свобод людини при проведенні досудового розслідування, пропорційне та оперативне реагування на виявлені порушення.

7. Ефективність – пропагування належного тайм-менеджменту при розподілі робочого часу, пропорційний розподіл навантаження між працівниками, належне використання сучасних інструментів з метою економії процесуального часу, широке використання можливостей підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи при проведенні судових засідань, зокрема надсилання документів в електронному вигляді, участь у судових засіданнях (якщо мова йде наприклад про апеляційну інстацію в режимі відеоконференції), контроль та належний облік виконаної роботи у відповідних інформаційно-аналітичних базах прокуратури.

Безперечно підвищення ефективності діяльності прокуратури в цілому та окружної прокуратури зокрема залежить і від ухвалення відповідних змін на законодавчому рівні, зокрема запровадження автоматизованого розподілу кримінальних проваджень, широке застосування eCase Management System (переведення кримінальних проваджень в електронну форму), приведення у відповідність до Конституції України функцій прокуратури, зазначених у Законі України “Про прокуратуру” та відповідних положеннях КПК України, чітке законодавче розмежування

вказаних функцій та ключових понять кримінального процесуального законодавства, які потребують уточнення, посилення ролі органів прокурорського самоврядування тощо.

Проте, вже зараз можна з впевненістю підсумувати, що прокуратура України, не зважаючи на виклики, пов’язані із широкомасштабним вторгненням країни-агресора – рф, неухильно перебуває на європейському шляху розвитку і саме від ділових та морально-професійних якостей прокурорів залежить побудова європейської прокуратури в нашій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. “Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>
2. Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014-2023 років / Микола Хавронюк, Євген Крапивін, Дар’я Писаренко, 2023 р. 200 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
4. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. // Відомості Верховної Ради України. 2015. N 2-3. Ст. 22.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.3(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.55>

Руснак Ю. І.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України, старший дослідник
Національного університету оборони України

Федчук Т. Ю.,
ад'юнкт
Національного університету оборони України

ПРИЧИНИ Й ВИТОКИ ПОЯВИ ТА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ЯК ОКРЕМОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА

Анотація. Метою є дослідження причин та механізмів появи міжнародного гуманітарного права, як окремої самостійної галузі права. Розкрито особливості історичного процесу появи міжнародного гуманітарного права, як системи універсальних міжнародно-правових норм та договорів. Визначено основні причини появи міжнародного гуманітарного права та необхідність його виділення в окрему самостійну галузь права.

Методи. Досліджуючи появу міжнародного гуманітарного права основна увага приділялась сукупності історико-правових та порівняльно-правових методів пізнання. Зокрема широкого застосування отримав інструментарій саме порівняльно-правового аналізу з метою співставлення історичних умов конкретного періоду розвитку суспільних процесів та тих правових механізмів, які в них зароджувались. Це дало змогу розкрити суттєвий зв'язок між факторами суспільно-політичного та соціально-економічного характеру з одного боку, та процесам формування системи міжнародно-правового захисту жертв війни. Окремого використання отримали група філософсько-правових методів, що дало змогу розкрити механізми впливу норм міжнародного гуманітарного права на суспільно-політичні процеси, а також розкрити їх залежність від розвитку правової свідомості в різних періодах історії XIX–XXI ст.

Результати. Досліджено підходи до визначення причин зародження та розвитку міжнародного гуманітарного права, серед яких найбільше вирізняються наступні: зростання кількості жертв війни через еволюцію військових технологій та необхідність мінімізації руйнівного впливу агресивних військових конфліктів. Проведено аналіз факторів впливу суспільно-політичного, соціогуманітарного та міжнародно-кримінального характеру на процес його становлення та розвитку. Серед основних факторів, окрім необхідності захисту життя та здоров'я людей вступають і такі, які пов'язані із недопустимістю невинуватих руйнувань цивільної інфраструктури, потребою у збереженні поступового розвитку людства та дотримання цивілізаційних принципів розвитку.

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що розвиток міжнародного гуманітарного права є реакцією прогресивного суспільства на ті руйнівні процеси, які мали місце протягом кінця XIX – початку XX ст., що стали причиною захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Згодом, потреба такого захисту була розширена на всіх жертв війни, а останні тенденції розвитку міжнародного гуманітарного права тягнуть до вирішення проблематики попередження збройних конфліктів. Визначені перспективи подальшого розвитку системи міжнародного гуманітарного права та потреби переосмислення його цінності.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, *jus ad bellum*, *jus in bello*, захист жертв війни, військові конфлікти.

Rusnak Yu. I., Fedchuk T. Yu. Reasons and origins of the emergence and development of international humanitarian law as a separate branch of law

Abstract. Purpose. The thesis is devoted to the problem of studying the causes and mechanisms of the emergence of international humanitarian law as a separate independent branch of the judiciary. There were disclosed the features of the historical process of the appearance of international humanitarian law as a

system of universal international legal norms and treaties are revealed. There were identified main reasons for the appearance of international humanitarian law and the need for its separation into a separate independent branch of law.

Methods. During the studying the emergence of international humanitarian law, the main attention was paid to the set of historical-legal and comparative-legal methods of cognition. The tools of comparative legal analysis were widely used to compare the historical conditions of a specific period of development of social processes and those legal mechanisms that were emerging in them. This made it possible to reveal a significant connection between factors of a socio-political and socio-economic nature on the one hand, and the processes of forming the system of international legal protection of war victims. A group of philosophical and legal methods were used separately, which made it possible to reveal the mechanisms of influence of the norms of international humanitarian law on socio-political processes, as well as to reveal their dependence on the development of legal consciousness in different periods of history of the 19th–21st centuries.

Results. There were studied and determined the reasons for the emergence and development of international humanitarian law, among which the following stand out the most: the increase in the number of war victims due to the evolution of military technologies and the need to minimize the destructive impact of aggressive military conflicts. There were also defined the approaches to determining the reasons for the appearance and development of international humanitarian law. It was analysed of factors of influence of a socio-political, socio-humanitarian and international criminal nature on the process of its forming and developing. Among the main factors, in addition to the need to protect the lives and health of people, there are also those that are related to the inadmissibility of unjustified destruction of civilian infrastructure, the need to preserve the gradual development of humanity and compliance with civilizational principles of development.

Conclusions. According to the results of the study, it was established that the development of international humanitarian law is a reaction of a progressive society to the destructive processes that took place during the late 19th and early 20th centuries, which caused the protection of the civilian population during armed conflicts. Subsequently, the need for such protection was extended to all victims of war, and the latest trends in the development of international humanitarian law tend to address the problems of preventing armed conflicts. There were determined the prospects for the further development of the system of international humanitarian law and the need to rethink its value.

Key words: *international humanitarian law, jus ad bellum, jus in bello, protection of war victims, military conflicts.*

Вступ. Розвиток людства завжди супроводжується процесами поневолення одних суспільних груп іншими. Протягом тривалого історичного періоду становлення цивілізації такі процеси набували різних форм експансії, однак найбільш нищівною формою є відкрита військова агресія. Історія війн традиційно пов'язана із великою кількістю жертв, як серед безпосередніх учасників конфлікту, так і серед цивільного населення, яке не бере прямої участі у військових діях. З розвитком цивілізаційних процесів та громадської думки й суспільства відбувається докорінні зміни у підходах до розуміння як самої сутності війни, так і її наслідків. Необхідно усвідомлювати, що людство не може відмовитись від ведення війн з огляду на природні процеси та об'єктивні причини конфронтації між різними суспільними групами, соціумами та групами впливу. Однак, з розвитком гуманістичних ідей та філософсько-правових течій відбувається спроби пошуку інструментів захисту жертв збройних конфліктів. Ці спроби на межі XIX–XX ст. втіли-

лись у створення певних міжнародних документів, якими регулювались окремі аспекти захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Період XX ст. виявився надзвичайно насиченим на війни, що мали глобальний характер та надзвичайно негативні наслідки, що постійно активізувало розвиток системи міжнародних актів щодо захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, які згодом сформували самостійну окрему галузь права – міжнародне гуманітарне право. На сучасному етапі цивілізаційного розвитку людства актуальність норм міжнародного гуманітарного права набуває нового значення з рахуванням нових форм агресії та збройних конфліктів, а також проблем що виявили недостатню дієвість міжнародних норм в частині притягнення до відповідальності за скоєння злочинів війни. Все це у своїй сукупності вимагає по новому переглянути ґенезу міжнародного гуманітарного права з акцентом на механізми його становлення та причини, які закладались в обґрунтування діючих його норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика становлення та розвитку міжнародного гуманітарного права є однією із найбільш помирених в контексті міжнародно-правової науки, а також в кості окремого напрямку суспільних досліджень. Тут слід згадати роботи таких фахівців як Габрелян Г.В., Гнатовський М.М., Грушко М., Короткий Т.Р., Кориневич А.О., Лисик В., Левицький Т., Мельцер Н., Месхія О.Н., Миколаєнко Я.Ю., Мохончук С.М., Попович В.П., Поповичук О.В., Радиш Я., Репецький В.М., Ярмак В.Х. та ін.

Натомість в умовах сучасних гібридних війн та конфліктів питання генези міжнародного гуманітарного права потребує певного перегляду, з точки зору потенційно існуючих можливих альтернатив розвитку сучасної його системи з обґрунтуванням потреби їх запровадження або зміни існуючих норм аналізованого права.

Метою даної статті є дослідження періодизації розвитку та становлення міжнародного гуманітарного права з акцентом на ті суспільно-політичні реалії, які снували на конкретному етапі його становлення та вимагали відповідного правового регулювання.

Витоки потреб у міжнародно-правовому захисті жертв війни

Міжнародне гуманітарне право необхідно розглядати не тільки як сукупність документів, договорів чи норм, які мають універсальний глобальний (загальносвітовий) характер та спрямовані на захист жертв збройних конфліктів та обмеження їх негативних гуманітарних наслідків. Ця галузь права повинна розмітись як сукупність інструментів та механізмів захисту цивільного населення, а також учасників збройних конфліктів від будь-яких проявів поведінки інших суб'єктів конфлікту чи третіх сторін, яка має загальноновизнані ознаки протиправності чи є не гуманною п відношенню до людства. Звісно можна говорити про те, що такі механізми повинні закладатись в нормах міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), але таким чином ми свідомо обмежуватимемо ці механізми процедурними обтяженнями процесу їх прийняття, імплементації та реалізації. І це одна з основних проблем сучасного розвитку МГП – над-

мірна забюракратизованість процедур легалізації і застосування його норм, які за своєю сутністю є механізмами правового. соціального та навіть фізичного захисту будь-якої людини під час збройного конфлікту.

Слід зазначити, що сама по собі історія воєн свідчить про надзвичайну жорстокість людей по відношенню один до одного. В той же час кровопролиття під час збройних конфліктів викликає у багатьох прагнення полегшити долю їх жертв. Із цього приводу протягом досить тривалого проміжку часу, починаючи фактично з початку XIX ст., висувалося немало пропозиції та з'являлися різні точки зору. Проте вперше в міжнародно-правову форму такі пропозиції втілилися лише в середині XIX ст. Так, в 1859 р. в битві при Сольферіно французька армія завдала поразки австро-угорським військам. На полі бою залишилися понад 30 тис. поранених, багато з яких вдалося б врятувати, якби їм була надана кваліфікована допомога. Проте внаслідок відсутності санітарних служб жертвами цієї битви стало майже 40 тис. військових [8, с. 17-20].

В контексті перемоги демократичних революцій в багатьох країнах того часу та поширення ідей демократизації суспільних відносин, а також з огляду на розробку концепту демократичних прав та свобод людини і громадянина під час воєн та збройних конфліктів все частіше намагалися приділити увагу зменшенню втрат особового складу та громадянського населення. Можна було б говорити про певні тенденції гуманізації військової доктрини, але нажаль війна тривалий час залишалася ключовим механізмом узгодження інтересів на світовій арені. До XIX століття не існувало ефективної системи забезпечення лікування поранених у бою солдатів та місць для їхнього безпечного розташування.

Але швейцарський громадський діяч Анрі Дюнан, ставши свідком битви при Сольферіно, написав ґрунтовну наукову працю «Спогади про Сольферіно» [21, с. 191-193], в якій висунув пропозицію про необхідність створення суспільного органу по наданню допомоги пораненим і хворим воїнам.

Він закликав до розробки та підписання міжнародних договорів, які б гарантували

безпеку нейтральних медиків та лікарень для поранених на полі бою солдатів. 9 лютого 1863 року в Женеві Анрі Дюнан заснував «Комітет п'яти» до якого крім самого Дюнана ввійшли Гюстав Муаньє – правник і голова Женевського товариства публічного добробуту, лікар – Луї Аппія, його друг і колега – Теодор Монуар із Женевської комісії гігієни та охорони здоров'я та Гійом-Анрі Дюфур – впливовий генерал Швейцарської армії. Утворений комітет став комісією Женевського товариства публічного добробуту. Через вісім днів п'ятірка вирішила перейменувати свій комітет в «Міжнародний комітет допомоги пораненим» А з 26 по 29 жовтня 1863 в Женеві відбулася міжнародна конференція, організована комітетом, у якій взяли участь 36 делегатів з 16 країн, в тому числі й Російська імперія. В резолюції конференції були пропозиції про [15, с. 7-9]:

заснування національних товариств допомоги пораненим солдатам;

статус нейтральності й захисту щодо поранених;

використання волонтерів для надання допомоги пораненим;

організацію нових конференцій, метою яких було б вписати ці концепції в міжнародні правові договори для обов'язкового їх дотримання;

запровадження спільного символу для медичного персоналу, за яким його можна було б відрізнити – білі пов'язки з червоним хрестом.

Таким чином в 1863 р. був заснований Міжнародний комітет червоного хреста (далі – МКЧХ), за ініціативою якого в 1864 р. була прийнята Женевська конвенція «Про покращення становища поранених в польових арміях» – перший міжнародно-правовий акт щодо захисту жертв війни. Вона складалася з 10 статей, що гарантували нейтральність і захист під час збройного конфлікту пораненим солдатам, медичному персоналу й гуманітарним інституціям. Її було переглянуто в Гаазі 1907 року на Другій міжнародній мирній конференції та розширено ще і на військовій дії на морі. Перед Першою світовою війною до міжнародного червонохресного руху долучилися національні Товариства вже з 45 країн

не тільки Європи, Америки, а й Південно-Африканської Республіки [16, с. 105-110]. Таким чином слід констатувати доволі цікавий висновок оскільки створенню системи МГП передувало створення системи інституційного забезпечення захисту жертв війни, що знайшло своє втілення зокрема в діяльності МКЧХ. Цей випадок є унікальним і єдиним у своєму роді, і свідчить про прискорений розвиток громадянської та суспільної думки і випередження суспільним світоглядним баченням державні ідеології кінця XIX ст. початку XX ст.

Теоретико-методологічний аналіз причин появи МГП

Разом з тим, слід звернути увагу на існування протилежних точок зору стосовно зародження та розвитку МГП, які ми знаходимо у представників різних країн, та навіть різних правових шкіл. Уникаючи тривалого дискурсу, доцільно узагальнити підходи різних вчених до визначення підстав та причин зародження і становлення МГП, шляхом викладення їх наступним чином (табл. 1).

Таким чином, констатуємо наявність різних підходів до розуміння причин появи та оформлення МГП в самостійну галузь міжнародного права, кожний з яких обґрунтовує та інтерпретує події, що передували появі перших міжнародно-правових актів з точки зору окремого комплексу завдань, які або потребували вирішення, або які навпаки з'являлись після таких актів. На наше глибоке переконання доцільно виділити три суттєвих підходи:

– гуманітарно-правовий – розкривається головним чином через зміну світоглядних підходів суспільства різних країн до проблеми розв'язання міжнародних конфліктів. Відбувається усвідомлення потреб у спробах запобігти найбільш негативним проявам таких конфліктів;

– політико-правовий – є результатом вирішення зростаючих соціально-гуманітарних проблем глобального міжнародного характеру, викликані збройними конфліктами: соціальний захист осіб інших держав, що опинились у полоні чи є пораненими; обмін військовополонених; порядок ведення військових дій в близькості до цивільного населення тощо;

**Підходи до визначення причин зародження та каталізаторів розвитку МГП
суспільно-політичного і соціогуманітарного характеру**

Вчений (підхід)	Основні причини та формулювання основного змісту МГП
Гнатовський М.М., Короткий Т.Р., Кориневич А.О. (гуманітарно-правовий) [1]	необхідність розробки системи міжнародних (загальноприйнятих) механізмів врегулювання наслідків збройних конфліктів, поводження з жертвами війни (комбатантами та не комбатантами)
Дюбі Р.Б., Лабель Д., де Сон Дж. (політико-правовий) [17]	результат необхідності впорядкування правил ведення війни та поводження з цивільним населенням
Кашловен Ф., Зегвельд Л. (міжнародно-мілітаристичний) [19]	МГП виникає через необхідність врегулювання способів ведення не стільки самих війн, скільки поводження із жертвами війни, військовополоненими та пораненими
Лисик В., Левицький Т. (суспільно-політичний) [4]	вимога суспільства захищати жертва війни та дотримуватись їх прав з боку національних урядів
Мельцер Н. (цивілізаційно-світоглядний) [5]	потреба у зміні правил та порядку ведення війн з метою мінімізації жертв серед цивільного населення
Месхія О.Н. (міжнародно-договірний) [6]	необхідність створення універсальної системи міжнародного врегулювання конфліктів між різними країнами з різних причин за участі світового співтовариства та інститутів громадянського суспільства
Поповичук О.В. (інституційний) [10]	необхідність забезпечення функціонування міжнародних неурядових організацій в сфері захисту жертв війни
Соліс Дж.Д. (еволюційно-правовий) [20]	система норм та положень МГП є результатом розвитку міжнародних відносин з питань врегулювання наслідків військових конфліктів та процедур укладення й закріплення мирних угод
Флік Д. (соціально-гуманітарний) [18]	виникає як відповідь з боку політичного міжнародного співтовариства (політичних керівників держав) на суспільний запит потреби захисту жертв військових конфліктів
Юртаєва К.В. (кримінально-правовий) [13]	потреба у створенні дієвих засобів та механізмів переслідування за скоєння злочинів міжнародного характеру, зокрема щодо жертв війни

– кримінально-правовий – зростання потреби у переслідуванні та притягненні до відповідальності злочинців, що скоїли військові злочини, або поведінка яких охоплюється національним правом ознаками кримінальної, але виправдовується такими особами особливими умовами воєнного стану та військового конфлікту.

Власне саме останній підхід нами розглядається як центральний у спектрі завдань, які покликані бути вирішені за допомогою норм та системи МГП.

Загалом, сам термін «міжнародне гуманітарне право» уперше запропонований Жаном Пікте і включений у назву Женевської дипломатичної конференції (1974–1977 рр.), щоб підтвердити розвиток міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройного конфлікту. Але МГП виникає не на прохання окремих осіб або держав, а в результаті реальних соціальних процесів. Як зазначає В.Х. Ярмкі, якщо розуміти первин-

ний сенс визначення міжнародного права як закону у відносинах між народами, доцільно припустити, що перші загальні правила виникли до утворення державності, у первісному соціальному порядку. Ідея захисту людей від негараздів військового часу, що виникла на зорі людської цивілізації, актуальна і сьогодні [14, с. 228]. Дійсно позиція вченого є доволі обґрунтованою та свідчить про еволюційний характер розвитку МГП, як окремого напрямку суспільно-політичного розвитку системи міжнародних відносин. Тобто МГП є результатом задоволення потреби саме соціального регулювання, а не державного, а отже підвалини та причини його появи в окрему самостійну галузь права лежать в основі суспільної свідомості та само сприйняття націй чи народів один одного під час вирішення глобального конфлікту.

У свою чергу Г.В. Габрелян вказує, що міжнародне гуманітарне право є однією з найстарших галузей міжнародного публічного

права, адже походить від звичаїв ведення війни, які існували в Стародавніх Греції і Римі. Однак сам термін «міжнародне гуманітарне право» з'явився досить недавно, у другій половині ХХ ст., у правовій літературі та міжнародних документах і досі широко використовують його «попередників»: «закони та звичаї ведення війни», «право війни» та «право збройних конфліктів» [1, с. 47]. Тут доцільно заперечити такому обожненню, оскільки, на наше переконання МГП окремо включає в себе такі категорії як право війни «*jus ad bellum*» та право на війні «*jus in bello*». Перше стосується впорядкування ведення збройних конфліктів та війн, а от друге має значно складнішу структуру, оскільки пов'язане головним чином із наслідками застосування першого.

Так, наприклад, Я.Ю. Миколаєнко вказує на те, що «*jus in bello*» використовується в процесі переслідування осіб, що скоїли кримінальні злочини проти людяності (злочини війни), або за недотримання правового статусу та порядку поведінки з особами, що визначається на рівні «*jus ad bellum*» [7, с. 180-181]. При цьому дослідник намагається розмежувати не тільки правові регулятори, але і джерела виникнення норм обох підгалузей МГП. Тобто нами обстоюється точка зору, що обидві підсистеми є складовими елементами загальної системи та самостійної галузі права, якою є МГП. Разом з тим, саме детальний аналіз обох підсистем та їх відмежування і співставлення робить можливим більш ґрунтовне пізнання сутності та механізмів практичної реалізації обох правових підсистем.

Як зазначають фахівці Оксфордського Університету, якими було розроблено так званий «Міжнародно-правовий гід законів війни», то існування права «*jus ad bellum*» об'єктивує та пояснює причини і напрямки розвитку права «*jus in bello*» [22]. Такий дуалізм є складним для розуміння, з точки зору першопричин появи, але якщо розглядати обидві підсистеми у комплексі з урахуванням потреб вирішення гуманітарних проблем і захист цивільного населення під час збройних конфліктів, то можна прийти до логічного висновку, який сформулював Я. Радиш стосовно того, що

МГП прагне досягти компромісу між міркуваннями про військову необхідність та вимогами людства, містить етичний елемент, оскільки йдеться про пом'якшення проявів насильства через юридичні обмеження щодо засобів та методів ведення війни та зобов'язання воюючих сторін гуманно поводитися з особами, які не погоджуються або перестали брати участь у бойових діях [11, с. 55-57]. Дана точка зору об'єктивує необхідність розгляду МГП як продукту суспільної думки, що в своїй основі має принцип невідворотності цивілізаційного розвитку та об'єктивну неможливість уникати збройних конфліктів в силу наявності величезної кількості розрізаних ідеологічних поглядів, політичних інтересів та цілей існування держав. Тобто МГП є результируючою від спроб людства впорядкувати найбільш непередбачувані та важкі для врегулювання суспільно-політичні феномени такі як війна та збройні конфлікти.

Вони об'єктивно існуватимуть як спосіб досягнення цілей різними державами, націями, народами та групами впливу, а їх заперечення породжуватиме лише ще більш негативні наслідки та сприятиме поширенню злочинів війни.

Власне тому, В.М. Репецький і зазначає, що основна відмінність між міжнародним гуманітарним правом і правом війни полягає у тому, що в першому не розглядається законність війни, воно не є основоположним для галузі. Воно призначено для захисту всіх жертв війни, тобто тих, хто не приймає або припиняє брати участь у збройному конфлікті. Установлюючи мінімальні стандарти прав людини в екстремальних умовах, норми МГП закріплюють зобов'язання держав надавати такі гарантії особам, які тимчасово перебувають під їхньою владою і не є їхніми громадянами [12, с. 370-371]. Фактично дослідник пов'язує появу та розвиток МГП із розвитком гуманістичного вчення про державу, право та громадянські права. МГП виступає засобом гарантування дотримання громадянських прав під час збройних конфліктів ля всіх без виключення його учасників.

Еволюція та принципи розвитку МГП

МГП розвивалося за часів, коли держави мали достатньо широкі підстави для закон-

ного застосування сили в міжнародних відносинах. У сучасному міжнародному праві, де діє імперативна заборона застосування сили або погрози силою, майже завжди можна стверджувати, що одна зі сторін міжнародного збройного конфлікту порушує міжнародне право самим лише фактом застосування сили. І саме тому об'єктивує необхідність розвитку такої системи гарантій прав жертв війни, який застосовується сторонами конфлікту з урахуванням визнання ними власної протиправності застосування агресії. В такому випадку норми МГП є свідомими обов'язком такої сторони дотримуватись певних правил, щонайменше для захисту осіб, які не беруть чи не бажають брати участь у збройному конфлікті, а отже не заперечують прав агресора. Це надзвичайно незручний але об'єктивний висновок, який необхідно усвідомлювати для того, щоб вирішити проблеми невідомості норм МГП у сучасних мовах ведення війн.

Однак, як вказує В.П. Попович сама ідея, чи концепція, поширення МГП не народилася разом з Женевською конвенцією 1864 р. Зазначена Конвенція кілька разів піддавалася перегляду, тому що її норми необхідно було адаптувати до нових умов. Перший перегляд відбувся у 1906 р., коли було закріплено, що уряди, які підписали Конвенцію, повинні вжити заходів, необхідних для інструктування своїх військ, зокрема, персоналу, який підпадає під захист положень цієї Конвенції, і поширювати її серед населення. Вдруге Женевська конвенція 1864 р. була переглянута в 1929 р. після Першої світової війни остаточно лише у 1949 році – за результатами Другої світової війни [9, с. 17-20]. Власне така логічна послідовність змін наштовхує вчену на висновок щодо того, що система МГП має низький рівень дієвості саме через наслідки, які вона намагається усунути – негативні наслідки збройної агресії однієї країни (сторони) проти іншої.

Натомість М. Грушко зауважує на значно більш прагматичних причинах появи та розвитку МГП: необхідності врегулюванні процедур та процесів надання всіма учасниками конфлікту та третіми сторонами допомоги цивільному населенню, жертвам війни та створення умов для переслідування осіб, що

скоїли військові злочини [3, с. 353-354]. Такий синтез суспільно-політичних, гуманітарних, соціальних аспектів і є, на наше переконання, тією системою, яка об'єктивує генезу та становлення МГП, що узагальнено доцільно продемонструвати наступним чином (рис. 1).

Досвід міжнародних відносин в ХХ–ХХІ ст. свідчить, що все частіше при вирішенні гострих суспільно-політичних чи соціально-політичних проблем й стабілізації ситуації в різних регіонах світу, там де виникає конфлікт двох чи більш держав, або громадянські конфлікти в межах однієї держави відбувається втручання сторонніх країн, міжнародних організацій, альянсів, союзів тощо.

Подібне втручання частіше за все має на меті стабілізацію гуманітарного аспекту проблеми, недопущення соціальної катастрофи, і вже в якості останнього крайнього заходу розглядається військове вирішення проблеми. Зокрема міжнародні організації виконують важливу місію дотримання основних принципів реалізації міжнародних відносин, дотримання громадянських прав людини, а також безпосередньої допомоги нужденним. Такі організації не є сторонами конфлікту а їх втручання та діяльність має однаковий характер для всіх сторін без винятковості у відношенні до тих, хто розпочав та постійно каталізує конфлікт. Саме тому представники таких організації як ООН, ЮНІСЕФ, МКЧХ тощо, виступають в якості певних посередників, а інколи навіть медіаторів в процесі вирішення конфлікту та полегшення соціального й гуманітарного становища його сторін. Їх участь або навіть прагнення сторін конфлікту до участі таких організацій в якості посередників чи медіаторів є одним із найбільших драйверів процесу становлення та розвитку МГП.

Висновки. Міжнародне гуманітарне право є повністю сформованою галуззю міжнародного права. Його поява обумовлена необхідністю захисту жертв війни на міждержавному рівні за участі всіх сторін збройних конфліктів та із широким залученням міжнародної спільноти у вигляді неурядових організацій. Поява МГП є результатом активної діяльності суспільства та переоцінки системи соціогуманітарних цінностей наприкінці ХІХ ст. під час

Рис. 1. Фактори впливу становлення та розвитку МГП

ведення війн. Усвідомлення недопущення або мінімізації кількості жертв при чіткому розумінні об'єктивної неможливості уникнути збройних конфліктів – це основна теза, яка була покладена в процес створення універсальної системи глобального регулювання збройних конфліктів. Згодом система первинних норм МГП отримала диверсифікую за напрямками: захист жертв війни; поведження із військовополоненими, цивільним населенням; міжнародне кримінальне переслідування за скоєння злочинів війни тощо.

Становлення МГП та долучення до нього все більшої кількості країн висуває нові вимоги до формату їх участі, а також до правового становища міжнародних та регіональ-

них організацій. Отримання відповідного мандату на здійснення діяльності в тих чи інших сферах суспільних відносин або на тих чи інших територіях наділяє міжнародні організації суттєвими повноваженнями та відкриває надзвичайно великі можливості для впливу на ситуацію. Зрозуміло, що не всі міжнародні організації рівні за своїм значенням становищем чи статусом, але їх діяльність однаково покликана на досягнення балансу інтересів різних сторін, чи то економічних партнерів, чи то соціальних інституцій, чи навіть сторін конфлікту. Саме під час збройних конфліктів і протистоянь, в найбільшій мірі розкривається значущість третьої сторони, якою і виступають міжнародні організації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Habrelian, H.V. (2019). Vzaiemodiia mizhnarodnoho prava prav liudyny, mizhnarodnoho humanitarnoho ta kryminalnoho prava v pytanni zabezpechennia prava na zdorovia pid chas zbroinykh konfliktiv. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. no. 2. pp. 232-237. [in Ukrainian].

2. Hnatovskiy, M.M., Korotkiy, T.R., Korynevych, A.O. (2017). Mizhnarodne humanitarne pravo. Kyiv-Odesa :Ukrainska helsinska spilka z prav liudyny, Feniks [in Ukrainian].
3. Hrushko, M. (2018). Dzherela mizhnarodnoho humanitarnoho prava ta vnutrishnoderzhavnoho prava. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. no. 12. pp. 351-356 [in Ukrainian].
4. Lysyk, V. Levytyskiy, T. (2017). Prava liudyny yak osnovna tsinnist suchasnoho mizhnarodnoho prava. *Mizhnarodni vidnosyny: Polityka. Ekonomika. Pravo*. Lviv: LNU. [in Ukrainian]
5. Meltser, N. (2021). Mizhnarodne humanitarne pravo. MKChKh [in Ukrainian].
6. Meskhiia, O. N. (2014). Pryntsyp mizhnarodnoho spivrobotnytstva yak osnova myrnoho spivisnuvannia derzhav. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. no. 4. pp. 105-110 [in Ukrainian].
7. Mykolaienko, Ya.Iu. (2015). Haazki konventsii 1899 ta 1907 rr. pro myrne vyrishennia mizhnarodnykh superechok. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo»*. no. 32(3). pp. 179-181 [in Ukrainian].
8. Mokhonchuk, S. M. (2014). Kryminalno-pravova okhorona myru ta bezpeky liudstva : dys. d.iu.n. za spetsialnostiamy 12.00.08 ta 12.00.11. Kharkiv: NluAU im. Ya. Mudroho. [in Ukrainian].
9. Popovych, V. P. (2010). Implementatsii norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u kryminalne zakonodavstvo Ukrainy: dys. k.iu.n.; spetsialnist 12.00.08. Lviv: LDUVS. [in Ukrainian].
10. Popovychuk, O.V. (2015). Natsoinalni zasady vykorystannia emblem Chervonoho Khresta, Chervonoho Krystala ta Chervonoho Pivmisiatsia. *Naukovi visnyk mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. no 16. pp. 77-80 [in Ukrainian].
11. Radysh, Ya. (2013). Mizhnarodne humanitarne pravo – vazhlyva skladova pravovoho rehuliuвання uchasti medychnoho personalu v mizhnarodnii myrotvorchii diialnosti. *Medychne pravo*. no 1. pp. 54-66 [in Ukrainian].
12. Repetskiy, V.M. (2015). Zastosuvannia mizhnarodnoho humanitarnoho prava u zbroinomu konflikti Ukrainy. *Naukovi visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Seriiia «Iurydychna»*. no. 2. pp. 368-373 [in Ukrainian].
13. Iurtaieva, K. V. (2010). Mistse skoiennia zlochyniv mizhnarodnoho kharakteru: avto-ref. dys. kand. yuryd. nauk; spetsialnist – 12.00.08. Kyiv: Derzhavnyi naukovy-doslidnyi instytut MVS Ukrainy. [in Ukrainian].
14. Iarmaki, V.Kh. (2013). Haluzevi pryntsypy mizhnarodnoho humanitarnoho prava. *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys*. no. 1. pp. 227-229 [in Ukrainian].
15. Crawford, E., Pert, A. (2020). *International Humanitarian Law*. Cambridge University Press.
16. Crowe, J.; Weston-Scheuber, K. (2013). *Principles of International Humanitarian Law*. Edward Elgar Publishing.
17. Dowdy, R. B., Laballe, D., DeSon, J. (2016). *Law of Armed Conflict Deskbook*. Judge Advocate General's Legal Center and School. Charlottesville, VA.
18. Fleck, D. (2021). *The Handbook of International Humanitarian Law*. Oxford University Press.
19. Kalshoven F., Zegveld L. (2011). *Constraints on the Waging of War: An Introduction to International Humanitarian Law*. Cambridge University Press.
20. Solis, G. D. (2021). *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*. Cambridge University Press.
21. Study on Operational and Commercial and other Non-operational Issues Involving the Use of the Emblems. (2009). Document prepared by The International Committee of the Red Cross in consultation with the International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies and National Societies. Geneva.
22. *The Oxford Guide to International Humanitarian Law (2020)* [Edited by Ben Saul, Dapo Akande]. Oxford: Oxford University Press.

Скундзя М. М.,

аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СПОТВОРЕННЯ КОНКУРЕНЦІЇ В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. У статті досліджується питання відповідальності за спотворення конкуренції в Європейському союзі. Питання відповідальності за спотворення конкуренції в праві Європейського союзу є недостатньо висвітленим серед українських науковців, а відтак потребує більш ґрунтовного дослідження. Особливо актуальним постає питання відповідальності за спотворення конкуренції в праві Європейського союзу з огляду на євроінтеграційні процеси та необхідність гармонізації законодавства України в сфері захисту конкуренції до права Європейського союзу. В статті проаналізовано юрисдикційні особливості та повноваження Європейської Комісії та національних органів країн-членів Європейського союзу та розмежування їх компетенції. Особлива увага в статті зосереджена на процедурних питаннях застосування норм права Європейського союзу щодо розслідування справ щодо спотворення конкуренції та притягнення порушників до відповідальності. Також, з метою кращого розуміння правової системи захисту конкуренції в Європейському союзі автором здійснено розмежування поняття «недобросовісна конкуренція», що притаманне правовим системам, які не інтегровані до Європейського союзу та «спотворення конкуренції» як поняття, що застосовується для будь-яких порушень правил конкуренції в межах правового регулювання конкуренційних правовідносин у Європейському союзі. Okремо проаналізовано основні засади та принципи роботи Європейської Комісії та національних органів, до компетенції яких віднесено питання захисту конкуренції. Для підготовки дослідження використана актуальна судова практика Суду справедливості Європейського союзу, теоретичні та практичні надбання українських та закордонних дослідників-правників, актуальні нормативно-правові акти права Європейського союзу, що застосовуються до правового регулювання захисту від спотворення конкуренції. Під час проведення дослідження автором використовувались порівняльно-правовий, формально-юридичний методи, метод синтезу та аналізу.

Ключові слова: право Європейського союзу, конкуренція, спотворення конкуренції, недобросовісна конкуренція, антиконкурентні дії, відповідальність.

Skundzia M. M. The issue of liability for distortion of competition in European Union law

Abstract. This article is dedicated to the issue of liability for the distortion of competition within the legal framework of the European Union. The article remains underexplored among Ukrainian legal scholars, thereby necessitating a more comprehensive academic inquiry. The matter of liability for competition distortion is particularly relevant in the context of Ukraine's European integration processes and the pressing need to harmonize Ukrainian competition law with EU legal standards. The article analyses the jurisdictional aspects and powers of the European Commission and national competition authorities of EU Member States, with particular attention to the delimitation of their competences. Special emphasis is placed on procedural aspects of the application of EU law concerning the investigation of competition distortions and the imposition of liability on infringers.

In order to enhance understanding of the EU competition protection framework, the author distinguishes between the concept of "unfair competition," characteristic of legal systems outside the EU framework, and the notion of "distortion of competition," which serves as a broad term encompassing all forms of competition law infringements within the EU legal order.

The paper also examines the fundamental principles governing the operation of the European Commission and national authorities responsible for the enforcement of competition law. The research is grounded in recent case law of the Court of Justice of the European Union, theoretical and practical contributions from both Ukrainian and foreign legal scholars, as well as relevant EU legal instruments regulating the protection against competition distortion. The research methodology employed includes comparative legal analysis, formal legal method, synthesis, and analytical techniques.

Key words: European Union law, competition, distortion of competition, unfair competition, anti-competitive conduct, liability.

Постановка проблеми. Проблема спотворення конкуренції є одною з найважливіших питань правового регулювання конкурентних відносин. Недобросовісна конкуренція може проявляти себе в різних випадках, а з розвитком економіки, технологій, інтеграційних процесів, питання недобросовісної конкуренції виходить за рамки внутрішньодержавного регулювання і набуває більш універсального характеру, охоплюючи вже не один ринок чи економіку, а декілька. З огляду на вищевказане, вважаємо справедливим підкреслити глобалізацію проблеми недобросовісної конкуренції і її впливу на міжнародну економічну, соціальну, політичну та інші сфери праводносин та необхідності впровадження ефективних та адекватних способів захисту, протидії чи превентивних заходів з метою уникнення недобросовісної конкуренції та негативних наслідків на економіку, що можуть виникнути в майбутньому. Саме тому, одним з ключових елементів, які впливають або можуть вплинути на розвиток конкуренції та уникненню чи протидії недобросовісній конкуренції в майбутньому є питання відповідальності за недобросовісну конкуренцію. Особливо важливим питання захисту від недобросовісної конкуренції характерним для інтеграційних об'єднань, метою яких є встановлення спільних правил в економіці чи торгівлі, економічних інтеграційних об'єднань, метою яких є створення спільного ринку, лібералізації економічних відносин, протидії протекціонізму тощо. Одним з таких об'єднань, яке має власну систему протидії недобросовісній конкуренції та регулювання конкурентних відносин є Європейський Союз (ЄС).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема відповідальності за спотворення конкуренції в Європейському союзі недостатньо висвітлено в наукових доробках українських вчених-правників. Дослідженням питання відповідальності за спотворення конкуренції в Європейському союзі займалися українські дослідники: Смирнова К., Бакалінська О., Швидка Т., Андрущенко Г., Лук'янець В., Комарова Т. Однак більшість дослідників побічно висвітлювали проблему відповідальності за порушення правил конкуренції. Характерною особливістю українських

дослідників є застосування порівняльно-правового методу з метою порівняння підходів правового регулювання конкурентних відносин в Європейському союзі та Україні, дослідження процесу гармонізації українського законодавства до права Європейського союзу.

Виклад основного матеріалу. Питання відповідальності за порушення правил конкуренції в Європейському союзі є одним з ключових питань конкурентної політики Європейському союзі і є актуальним на сьогоднішній день, оскільки з розвитком економіки, торгівлі, технологій виникають нові ринки, а акти недобросовісної конкуренції також змінюються і пристосовуються до нових викликів. Саме тому, процес боротьби з недобросовісною конкуренцією є динамічним і таким, який потребує постійного вдосконалення та перегляду підходів до регулювання, притягнення порушників до відповідальності та протидії можливим проявам і негативним наслідкам недобросовісної конкуренції. Особливо актуальним для України є питання відповідальності за недобросовісну конкуренцію в ЄС, адже внаслідок підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом Україна взяла на себе зобов'язання з гармонізації законодавства України до *Acquis Communautaire*.

Договір про функціонування Європейського союзу (надалі –«ДФЄС») визначає основні правила конкуренції на спільному ринку ЄС. Ст.101 ДФЄС забороняє угоди між суб'єктами господарювання, рішення об'єднань суб'єктів господарювання та узгоджені практики, що можуть вплинути на торгівлю між державами-членами і метою або наслідком яких є перешкоджання, обмеження або спотворення конкуренції на внутрішньому ринку. Стаття 102 ДФЄС визначає несумісним з внутрішнім ринком зловживання домінуючим становищем одним чи декількома суб'єктами господарювання. Таким чином, ДФЄС визначає класичну для Європейського союзу триаду «спотворення» конкуренції: заборона угод та узгоджених практик, заборона зловживання домінуючим становищем, контроль за концентрацією [6, с. 7].

Зазначимо, що є певна розбіжність у термінології права ЄС та українського законо-

давства. Зокрема, ст. 42 Конституції України, Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції», Закон України «Про захист економічної конкуренції» оперують категорією «недобросовісна конкуренція» що пояснюється як неправомірне поведінка суб'єктів господарювання, яка суперечить торговим та іншим чесним звичаям в господарській діяльності. Аналогічне за змістом визначення недобросовісної конкуренції закріплено в п. 2 ст. 10 bis Паризької конвенції про охорону промислової власності 1883 року, що була одним з першим міжнародних договорів, який підтвердив важливість існування такого явища як недобросовісна конкуренція [4, с. 11]. Однак, в сучасній концепції права Європейського Союзу використовується дещо інший підхід для визначення недобросовісної конкуренції. Зокрема, правова система ЄС застосовує універсальний термін «спотворення конкуренції», який включає в себе будь-які порушення правил конкуренції. Безпосередньо недобросовісна конкуренція, в розумінні права Європейського союзу, не виділяється як окрема складова правовідносин, а є частиною більш ширшого поняття «спотворення». При цьому, поняття «спотворення конкуренції» в розумінні *acquis* є досить широким поняттям, яке трактується для будь якого порушення сталості конкурентних правовідносин, незалежно від «недобросовісності» поведінки суб'єктів господарювання. Свого часу Т. Швидка досліджуючи питання «недобросовісності» конкуренції зазначила що у умовах відсутності чітких правил економічної конкуренції, актами «добросовісної» конкуренції можна вважати належну поведінку суб'єктів господарювання, що є повним антиподом визначеного законодавством України переліку дій, що становлять «недобросовісну» конкуренцію [7, с. 129]. На нашу думку в розрізі застосування українського законодавства можна погодитись з позицією Т. Швидкої. Однак, право ЄС є більш стандартизованим та гармонізованим в межах правової системи, яка створена в Європейському союзі, частиною якого прагне бути і Україна. Тому, в євроінтеграційних процесах, які повинна пройти Україна, ймовірно термінологія також буде приведена до норм права Євро-

пейського союзу. Саме тому, для цілей цього дослідження, враховуючи практику Європейського союзу, вважаємо за доцільне вживати термін «спотворення» конкуренції для будь яких антиконкурентних практик, які за законодавством України традиційно охоплюються категоріальним поняттям «недобросовісна конкуренція».

На практиці, прояви недобросовісної конкуренції не обмежуються тільки заборонаю узгоджених практик, контролем за концентрацією чи зловживанням домінуючого становища. Так, спотворення конкуренції може проявлятися в нечесних комерційних практиках, неправомірному використанні об'єктів інтелектуальної власності, інших діях, які спрямовані на отримання неправомірних конкурентних переваг одними суб'єктами господарювання відносно інших. Однак, не всі акти спотворення конкуренції впливають на спільний ринок Європейського союзу. Саме тому підхід Європейського союзу щодо регулювання та протидії спотворенню конкуренції реалізується шляхом розмежування компетенції безпосередньо Європейської Комісії (надалі – «Комісія») як головного органу, на який покладені функції з контролю за конкуренцією в межах спільного ринку та національних компетентних органів. Такий поділ дозволяє з одної сторони концентрувати роботу Комісії на регулюванні конкуренції, якщо це потрібно для спільного ринку та надати змогу національним органам самостійно вирішувати питання боротьби з спотворенням конкуренції, якщо такі акти мають вплив на внутрішній ринок окремої країни. З іншої сторони, Комісія має право в певних випадках (*ultra vires*) перебирати на себе справи національних органів, якщо такі справи можуть мати міждержавний або загальноєвропейський інтерес або наслідки, навіть, якщо національні органи вже проводять розслідування.

Таким чином, можна виокремити дворівневу систему регулювання та протидії спотворенню конкуренції в Європейському союзі, в якій на вищому рівні перебуває безпосередньо Комісія з її повноваженням щодо розслідування справ, які можуть мати наслідки для спільного ринку і на нижчому рівні, для справ, які стосуються конкретної країни компетен-

цією володіють відповідні державні органи такої країни. При цьому, в деяких випадках, повноваження Комісії та національних органів можуть перетинатись або доповнювати один одного. Такий розподіл компетенцій щодо регулювання конкуренції в ЄС в широкому розумінні зумовлює по-перше необхідність узгодження процедур розгляду справ з метою уникнення можливого розгляду справ паралельно двома компетентними органами, по-друге створює можливість застосовувати правові норми ЄС або національні правові норми, і по-третє, як наслідок може передбачати різну відповідальність за порушення, процедуру оскарження рішень тощо. Саме тому питання відповідальності за спотворення конкуренції в Європейському союзі варто розглядати на національному рівні та на рівні практики застосування законів окремих країн Європейського союзу.

Регламентом Ради Європейського союзу № 1/2003 від 16 грудня 2002 року про імplementацію правил конкуренції, викладених у статтях 81 та 82 Договору (надалі – «Регламент 1/2003») встановлюється принципи та правила, що обов'язкові для Комісії та національних органів під час розслідування справ, пов'язаних зі спотворення конкуренції. Фактично регламент 1/2003 передбачає порядок та процедуру реалізації загальних принципів щодо несумісності спотворення конкуренції правилам Європейського союзу, що визначені в ст. 101–102 ДФЄС. Відповідно до п. 4 Регламенту 1/2003 до повноважень національних органів належить можливість застосовувати ст. 101–102 ДФЄС та використовувати наступні механізми протидії спотворення конкуренції: вимога припинення порушення; призначення тимчасових заходів; прийняття зобов'язань; накладення штрафів, періодичних пені або будь-яких інших стягнень, передбачених їхнім національним законодавством. Безпосередньо повноваження Комісії в справах про спотворення конкуренції є набагато ширшими. Крім цього, ст. 11–16 Регламенту 1/2003 передбачають процедуру взаємодії між національними органами та Комісією з питань розслідування, обміну інформацією, взаємодії тощо. Ст. 16 Регламенту 1/2003 передбачає принцип єдиного

застосування конкурентного права *acquis* на рівні Комісії та національних органів таким чином, щоб рішення національних органів не суперечило рішенням Комісії та правилам конкуренції ЄС, в той же час п. 6 ст. 11 Регламенту 1/2003 передбачено, що провадження щодо порушення в сфері. Конкуренції, що перебуває на розгляді в національних органах може бути передано до повноважень Комісії після взаємних консультацій з таким органом. Ст. 13 Регламенту 1/2003 передбачає можливість Комісії відхилити скарги компетентних органів інших держав щодо порушення, провадження за яким вже здійснюється відповідними національними органами. Це дозволяє уникнути можливості створення паралельних розслідувань щодо одного і того ж порушення [12, с. 14-22].

Таким чином, розподіл компетенції між Комісією та національними органами на практиці практично унеможливує подвійне застосування штрафних чи інших обмежувальних заходів та дозволяє розподілити обов'язки між Комісією та національними органами. З іншої сторони, такий підхід створює можливості для певної автономії національних органів на застосування власних правових норм для боротьби зі спотворенням конкуренції. Однак, принцип застосування права ЄС та відповідності рішень національних органів положенням ст. 101–102 ДФЄС певним чином уніфікує підходи національного законодавства та водночас обмежує автономію національних органів правовими рамками, встановленими ДФЄС та іншими актами *acquis* [3, с. 85-87]. Тому рішення Комісії та рішення національних органів в справах щодо порушення правил конкуренції будуть здійснюватися на спільних принципах. Однак, реалізація рішень, штрафні санкції та інші обмежувальні заходи можуть відрізнитись. Саме тому питання відповідальності за спотворення конкуренції слід розглядати з точки зору вищевказаної дворівневої системи правового регулювання: на рівні ЄС та на рівні національного законодавства країн-членів.

У випадку, якщо Комісія починає розслідування або продовжує розслідування, яке розпочато національним компетентним органом процедура проведення такого розслідування

змінюється. По-перше, процедурні механізми та норми матеріального права, якими керується Комісія зазвичай відрізняються від тих, що застосовують національні компетентні органи. Комісія наділена достатньо широким спектром повноважень, часто використання яких може спричинити обмеження потенційного порушника в ефективній реалізації права на захист. По-друге, рівень штрафних санкцій, який застосовується Комісією здебільшого є вищим ніж рівень штрафних санкцій, що застосовується на рівні законодавства держав -членів ЄС. Наприклад, Регламентом 1/2003 встановлено матеріальну відповідальність за порушення правил конкуренції на рівні 1, 5 та 10% від світового обороту порушника (враховуються пов'язані з порушником компанії), що залежить від виду порушення, його повторюваності та наслідків. Акт про цифрові ринки дозволяє застосовувати штрафні санкції до 20% розміру світового обороту порушника [12, с. 28-30]. По-третє, рішення Комісії може бути оскаржено тільки до Суду справедливості ЄС, що звужує можливість для будь-яких переглядів рішення та вимагає застосовувати інші стандарти доказування. При цьому, тягар доказування покладається на компетентний державний орган або Комісію, особа, яка оскаржує рішення повинна довести, що її дії відповідають вимогам ДФЄС та не порушують їх. Таким чином, для того, щоб притягнути до відповідальності за спотворення конкуренції Комісія повинна довести, а головне належним чином обґрунтувати обставини такого порушення. В справі *У справі Google LLC and Alphabet Inc vs Commission* Комісія не встановила жодного з трьох порушень статті 102 ДФЄС, що становили суть оскаржуваного рішення [11]. У справі *Intel Corporation vs Commission* Комісія не змогла довести, що знижки та платежі, які застосовувались корпорацією Intel, спричинили або могли спричинити антиконкурентні наслідки, а, отже, відсутнє порушення ст.102 ДФЄС [10].

Порушення, які розглядаються на рівні національних компетентних органів здебільшого стосуються порушень, які впливають на конкуренцію в межах певного товарного чи географічного ринку відповідної країни.

В більшості випадків, судові справи щодо таких порушень розглядаються в межах норм національного матеріального та процесуального права. Однак, місцеві суди та компетентні органи в сфері захисту конкуренції також мають право застосовувати норми права ЄС, зокрема користуватись ДФЄС, Регламентом 1/2003 та іншими нормативними та процедурними актами. Крім цього, суди мають можливість використати окрему процедуру звернення до Суду справедливості ЄС з метою тлумачення застосування права ЄС при розгляді справи про захист конкуренції. Штрафні санкції за спотворення конкуренції, які застосовуються на національному рівні є набагато нижчими. Однак, рівень загрози або негативних наслідків для конкуренції, спричинених внаслідок такого порушення є також нижчим. В цілому, такий підхід відповідає принципу пропорційності що визначений ДФЄС. В той же час, національне законодавство може обмежуватись правом ЄС. Наприклад, в справі Суд справедливості ЄС встановив, що всі правила, прийняті державами-членами, які можуть прямо чи опосередковано, фактично чи потенційно перешкоджати торгівлі всередині ЄС, слід розглядати як обмеження, що не сумісні з правилами ЄС. У справі *Zentrale zur Bekämpfung unlauteren Wettbewerbs eV* Суд справедливості ЄС постановив, що положення є такими, що перешкоджають національному законодавству встановлювати заборону без урахування конкретних комерційних практик та окремих випадків участі споживачів у конкурсі призів або лотереї, що обумовлена придбанням товарів або використанням послуг [9]. Прийнята у 2018 році Директива (ЄС) 2019/1 дещо розширила повноваження та можливості національних органів шляхом певної гармонізації застосування *acquis*, збільшила поріг застосованих штрафних санкцій за порушення до 10% від світового обороту порушника, однак можливості національних органів все ще залишаються обмеженішими порівняно з можливостями Комісії [13, с. 31].

Таким чином, порівнюючи механізми застосування відповідальності за порушення правил конкуренції, національне законодавство країн-членів ЄС так само як і компетенція

національних органів має дещо обмеженіші можливості ніж Комісія. Крім цього, справи про захист конкуренції є складними з точки зору доказування, адже потребують ґрунтовної підготовки для доказування з застосуванням експертних знань в різних галузях економіки. В цьому випадку Комісія має більше ресурсів, механізмів та експертності.

Окремою процедурою, яка варта уваги в контексті захисту від недобросовісної конкуренції є застосування механізмів цивільної відповідальності та позадоговірної відповідальності відповідно до ст. 340 ДФЄС. Цивільна відповідальність за порушення правил конкуренції та передбачені компенса-

торні механізми потребують окремого дослідження.

Важливу роль в ієрархії регулювання правовідносин в сфері конкуренції займає Суд справедливості ЄС. Саме Суд справедливості ЄС щодо питання відповідальності за порушення намагається досягти певного балансу між надмірною регуляцією конкурентних правовідносин та запобігання спотворення конкуренції. враховуючи принципи ДФЄС. Також, Суд здійснює офіційне тлумачення актів м'якого права ЄС, чим часто користуються національні суди, застосовуючи окрему процедуру звернення до Суду справедливості ЄС за офіційним тлумаченням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бакалінська О.О. Правове забезпечення добросовісної конкуренції в Україні: проблеми теорії і практики дис. ...д-ра юрид.наук: 12.00.03. К.: НАПН України Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака, 2015. 537 с.
2. Комарова Т.В. Практика Суду справедливості Європейського Союзу щодо захисту процесуальних прав суб'єктів конкуренції на внутрішньому ринку ЄС. No. 8 (2018): *European & Comparative Law Journal*. P. 23-41.
3. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06
4. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_123.
5. Смирнова К. В. Правове регулювання конкуренції в Європейському Союзі: теорія та практика : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 490 с.
6. Смирнова К.В. Основи права конкуренції Європейського Союзу та «європеїзація» конкурентного права України : навч. посіб./ К. : ВПЦ «Київський університет», 2021. – 223 с.
7. Швидка Т. Проблеми забезпечення добросовісної конкуренції та впровадження правил ринкової економіки. *Господарське право і процес*. 3/2021. с. 126-131.
8. Boom, W. H. van. (2016). *Unfair Commercial Practices*. In C. Twigg-Flesner (Ed.), *Research Handbooks in European Law* (pp. 388-405).
9. Case C-304/08 *Zentrale zur Bekämpfung unlauteren Wettbewerbs eV*. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=75515&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=4381142>
10. Case T-286/09 *RENV Intel Corporation, Inc vs Commission*. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=252762&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=4364087>
11. Case T-334/19 *Google LLC and Alphabet Inc vs Commision*. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=290181&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=4362427>
12. Council Regulation (EC) N 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty. *Official Journal of the European Communities*. Serie L. 04.01.2003. P. 1.
13. Directive 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council of 11 May 2005 concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market and amending Council Directive 84/450/EEC, Directives 97/7/EC, 98/27/EC and 2002/65/EC of the European Parliament and of the Council and Regulation (EC) No 2006/2004 of the European Parliament and of the Council ('Unfair Commercial Practices Directive') (Text with EEA relevance)/OJ L 149, 11.6.2005, p. 22–39.

14. Directive 2014/104/EU of the European Parliament and of the Council of 26 November 2014 on certain rules governing actions for damages under national law for infringements of the competition law provisions of the Member States and of the European Union Text with EEA relevance OJ L 349, 5.12.2014, p. 1–19.

15. The EU Competition Law Notion “Undertaking” That Is Used To Determine Liability For Fines Is Also To Be Used When Determining The Entity That Is Liable For Damages URL: <https://www.pymnts.com/cpi-posts/the-eu-competition-law-notion-undertaking-that-is-used-to-determine-liability-for-fines-is-also-to-be-used-when-determining-the-entity-that-is-liable-for-damages/>

16. Whelan Peter Parental Liability in EU Competition Law: A Legitimacy-Focused Approach. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=ml3QEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=liability+for+unfair+competition+in+eu&ots=xmPMIIcAf6&sig=-si1rP99gBgQkyUOv2fie0Hw4bg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

Випуск 2

Художник обкладинки *А. Юдашкіна*
Верстка *Ю. Семенченко*

Підписано до друку 26.09.2025.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 49,52. Обл.-вид. арк. 41,83
Замовлення № 0825/682. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.